سەرجەمی بەرهەمی

حوسێن حوزنی

بەرگی دووەم

سەرجەمی بەرهەمی

حوسێن حوزنی

بەرگی دووەم

دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس

هەولێر - هەرێمی كوردستانی عێراق

هەموو مافێک هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspublishers.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

سەرجەمی بەرهەمی حوسێن حوزنی – بەرگی دووەم
کۆکردنەوە و لەچاپدانی: دەزگای ئاراس
بەسەرپەرشتی: د. کوردستانی موکریانی
هێنانە سەر ڕێنووسی نوێی کوردی: مەحموود زامدار
پێداچوونەوەی: عەبدوڵڵا زەنگەنە، فەخرەدین ئامێدیان
کتێبی ئاراس ژمارە: ١١٢٥
چاپی دووەم ٢٠١١
تیرێژ: ١٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٢٣٣ – ٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە: ئاراس ئەکرەم
رازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
پیتکاری: نسار عەبدوڵڵا
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
ڕێنووسی یەکگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

مێژووی

میرانی سۆران

کردەوەی

داماو حوسێن حوزنی موکریانی

میژووی

میرانی سۆران

کردەوەی
داماو (حسین حزنی) موکریانی

لە سەر ئەرکی چاپخانەی کوردستان چاپکراوە
وە کەسی دی مافی چاپکردنەوەی نیە

﴿ چاپی دووەمین ﴾

چاپخانەی کوردستان

هەولێر

٢٥٧٤ کوردی (١٩٦٢)

پێشەکی

مێژووی میرانی سۆران کە یادگاری مێژوونووسی بەناوبانگ و گەورەو گران، داماو حوسێن حوزنی موکریانیی برامە و لە ١٩٣٥ لە ڕواندزێ لە چاپخانەی خۆماندا چاپ کرابوو، لە ڕووی ئەوەوە کە نزیکەی بیست ساڵێکە هیچی نەماوە و داخوازیش زۆرە، بەپێویستم زانی کە بۆ سوودی گەل و نیشتیمان جارێکی تریش بە چاپی بگەیەنمەوە و سوپاسی مامۆستا محەمەد مەولوودی دەکەم کە بەرگێکی لە مێژووی میرانی سۆرانەکەی خۆی دامێ کە لە ڕووی ویەوە دووبارە چاپ کرایەوە.

هەرچتێکی کە چاپی نوێ کرێتەوە پێویستە تا هەر ئەندازەیەکی کە لەتوانادا بێ، پۆختتر و ڕێکوپێکتر بکرێت. لەو ڕووەوە منیش لاپەڕەی ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٥، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٨، ١٠٩و لاپەڕە ١٢١یش لە دێری حەوتەوە تا خوارێ و ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤م بە چەند وێنەیەکەوە خستوونەتە سەری. داخەکەم زۆرترینی ئەو ئاگادارییانە کە لە مەودوا پەیدا و دەست کەوتوون بۆیە گەلێکیان لە شوێنی تایبەتی خۆیان دانەندان، چونکو کە ئەوانم دەست کەوتن چاپی دووەمی مێژووی میرانی سۆران دوو بەشی پتر چاپ کرابوو؛ لێم ببوورن.

لە چاپی یەکەمیندا لە داوێنی لاپەرە ٦٩دا چەند دێرێک پەڕیوە. هەوڵم دا کە لە چاپی دووەمیدا ئەو کەموکورییەی نەمێنێ. داخەکەم دەستنووسەکەی برام نەدۆزییەوە. ئەوا دوو جارە ئێمە ئەرک و ڕەنج بەچاپی مێژووی میرانی سۆرانەوە دەکێشین. دەزانن کە پاداشت و خەڵات و بەراتی یەحیابەگ و لەعلی خانی دایکی ئیسماعیل بەگ بۆ ئێمە چی بوو؟

کە ئینگلیزان لە ساڵی ١٩٤٧دا داماوی برامیان دەرماندا و کرد، ئەوانیش خانووەکەی ئێمە کە لە ڕواندزێ بۆ خۆمان و چاپخانەکەمان دروست کردبوو و ٣٠٠ دیناری تێ چوو بوو و ئەوسا لە ڕواندزێدا یەکەمین خانوو بوو، لێیان داگیرکردین و بەهەڕەشەی کوژتن و برین بە ١٠٠٠ دیناران لە دەستیان دەرهێنام.

گ. موکریانی

پێشەنگی میرانی سۆران

دەمویست بە دوورودرێژی مێژووی میرانی سۆران و ڕواندز لە چاپ بدەم و بە گەلێک وێنەی کێو و شار و قەڵا و کونگرە و پردەکان و ئاساری سۆران بیڕازێنمەوە، بەڵام هەرچەندە تەقەلام دا بۆم ڕێک نەکەوت. هێندێک چت بوونە بەرهەڵست، لەبەرئەوە پێم نەکرا درێژە بە مێژووی بنەماڵەی گەورەی کوردی سۆران بدەم کە لە هەموو لاپەڕەیەکی دێریک (مێژوو)یاندا هەزاران سەربەرزی و گەردنفیرازیی کوردی تێدایە و شایانی هەموو سپاسێک و پێدا هەڵگوتنێکن. تنۆکی ڕەش و ڕەخنە لەسەر هیچ لاپەڕەیەکیاندا پەیدا نابێ و یەکسەرە بە ئازادی و ئارەزوویێکی خاوێنەوە، بەبێ دەسیسە فەرمانڕەواییان کردووە.

نەشیام کەمێک سەربهووردی ئەم خاکە پیرۆزە و ڕەنگینە بنووسم، بەم نامیلکە کورتە بڕیمەوە. ئومێد دەکەم ڕۆژێک بێ، بە درێژی پەرتووکێکی زۆر گەورە بەناوی (ڕواندز)ەوە چاپ بکرێ، چونکو شایانی سپاسە.

لە زانا و گەورەکانی کورد دەپاڕێمەوە ئەم نامیلکە بچووکەم بەدڵێکی خاوێنەوە پەسند بفەرموون و لە کەموکورتی و خواروخێچیی ببوورن و بمبەخشن.

داماو (حوسێن حوزنی) موکریانی

بەندی یێکەمین

میرانی سۆران لە کەلۆسەوە هەتا میر عەلی بەگ

یێکەمین پیاوێکی کە بنەماڵەی میرانی سۆرانی دامەزراند (کەلۆس) ناو، گەورەیێکی کورد بوو. کەلۆس لەنێو عەشیرەت و نیشتمانی خۆی وەدەرکەوت و لە دیێ هەودیانێدا کە ئەمرۆکەش ئەو دێیە هەر هەیە و دوو سەعاتێک لە باکوری رواندز بەربە رۆژئاوا هەڵکەوتووە و ماوە. لەودەمەدا لەسەر ناحیەی (ئاوان) بووە کە ئەمرۆ (دۆڵکە و دۆڵەمەڕ)ی پێ دەڵێن.

کەلۆس لە هەودیان بە شوانی دەژیا مەڕ و بزنی دەلەوەڕاند. کە مرد ٣ کوڕی ناوداری بەجێ مان: عیسا، شێخ وەیس، ئیبراهیم. عیسا ناوبانگی پیاوەتی و بەخشش و زرنگی بڵاوبووبوەوە، هەموو کەس خۆشیان دەویست. لە شوانی هەرچییەکی دەست بکەوتایە بەسەر کوڕوکاڵی ئاواییدا بەخشی دەکرد؛ بەوە لاو و کوڕە ئازاکانی هەودیان لە دەوری کۆبوویوونەوە، سەرنزمی و گەردنکەچی بەخشش و پیاوەتیی وی بوون و لە فەرمانی دەرنەدەچوون.

وا هەڵکەوت لەودەمانەدا دوژمنێکی گەورە لینگی دا سەر فەرمانڕەوای ئەو خاکە. عیسا هاودەنگەکانی خۆی کۆکردنەوە و چوونە سەر ئەو دوژمنە. لەو چوونەدا بەعیسایان گوت (میر). کە گەیشتنە باڵەکان خەڵکەکە لە ئازایی و ڕەشیدیی عیسا وردبوونەوە و بە جارێکی کەوتنە ژێر فەرمانییەوە و بە میری خۆیان هەڵبژارد و ئەمارەتیان بۆ دامەزراند و لینگیان دا سەر قەڵای ئاوان. ئەوانەی لە قەڵادا بوون قەڵابەندیان کردن. عیسا قەڵای وەتەنگ هێنا و بە شەڕ و کوژتار قەڵای گرت.

شەرەفنامە دەڵێ: «چونکە عیسا لەسەر بەردی سوور ڕاوەستا و بەبەردی سوور قەڵای گرت، بۆیێ ئەوانەیان ناونا سۆران و ئەو عەشیرەتە بە سۆران ناوبانگی دەرکرد».

بەڵام وا بزانم ئەو نێوە زۆر لە مێژە. لە چاخی حکوومەتی نێیری و تێکلات پەلای سەردا هەر هەبووە و ناوی پایتەختەکەی نێیری شاری (سوور) بوو کە (تێکلات پەلای سەر) ڕووخاندی و ١٢ شازادەی نێیری بەدیل گرتن. (أبن الأثیر) لە (الکامل)دا لە میللەتی تیرەڕاهی دواوە کە لە خاکی سۆرانەوە شۆرش و فیتنەیان خستە خاکی جزیرە و زاخۆوە. لەم نامیلکە بچووکەدا بەدرێژی ناگونجێ کە بتوانم لێی بدوێم، بەڵام سۆران زۆر لە مێژتر هەبووە.

لە دوای ئەوە کە عیسا قەڵای ئاوانی گرت، کاروباری بەرزبوو؛ ڕۆژ بەڕۆژ سەرکەوت و هێزی پتربوو، بە ئازایی و ڕەشیدی هەموو خاکی سۆرانی خستە دەست و بە سەریدا زاڵ بوو. شاری هەریری کردە پایتەخت و بە فەرمانڕەوایی ڕای بوارد، تا مرد.

شا عەلی بەگ کوڕی میر عیسا

کە بابی مرد لەسەر تەختی فەرمانڕەوایی دانیشت و بە حوکمڕانی سۆران و کامەرانی و ئازادی بەسەری برد. کە مرد چوار کوڕی لە پاش بەجێ ما: عیسا، میر بوداغ، میر حوسێن، میر سەیدێ. لە پێش مەرگی خۆیدا خاکەکەی بەسەریاندا بەش کرد بوو، هەریەک بەبەشی خۆی قایل بوو و خۆیان لە بەشی برای دیکە نەدەگەیاند. هەریر کە پایتەختی بوو، دایە عیسای کوڕە گەورەی خۆی.

میر عیسا کوڕی شاعەلی بەگ

کە بابی چوو، بە کۆمەکی برا و گەورەکانی سۆران بوو بە میری سۆران و لە تەک براکانیدا زۆر بە خۆشی دەژیا و بە چاکی ڕایان دەبوارد. لە دوای چەند ساڵێک لەگەڵ پیر بوداغی فەرمانڕەوای بابان شەڕی کرد و لە مەیداندا کوژرا. هەروەکو لە مێژووی حوکمدارانی باباندا بە درێژی لێی دواین، هەریر و خاکی سۆران پشێو بوون و زۆر خراپ تێک چوون.

پیر بوداغ کوڕی شا عەلی بەگ

لەسەر خاکی خۆی دانیشتبوو، کە بابی مرد چووە سەر ناحیەی سوماقلّق (سماقوڵی) کە لە دەست نیلحاسیانی قزڵباشاندا بوو؛ گرتی و خستیە سەر خاکی

خۆی. زۆر چاک فەرمانڕەوایی کرد و لەگەڵ خەڵکی بە خۆشی ڕای بوارد، هەتا چەند ساڵێک بەو دەستووره ژیا، لە پاشان بەئامرزشی یەزدان شادبوو. کە مرد ۲ کوڕی بەجێ هێشت: میر سەیفەدین و میر حوسێن.

میر سەیفەدین کوڕی پیربوداغ

لە دوای بابی لەسەر خاکی میراتی دامەزرا و بە فەرمانڕەوایی ڕای بوارد. بەڵام زۆر نەژیا و مرد.

میر حوسێن کوڕی پیربوداغ

لە دوای مردنی برای لەسەر کورسی فەرمانڕەوایی سۆران دانیشت. بەڵام ئەویش زۆر خۆشیی لە فەرمانڕەوایی نەچێژت و ڕاگیراو نەبوو. کە مرد ۷ کوڕی لە پاش بەجێ مان. میر سەیفەدین –کە کوڕی گەورەی بو– لە جێگای دانیشت و ناحیەی سماقوڵیی خستە ژێر دەستیەوە. هەروەکو لە هاتوودا بە درێژی لێی دەدوێین.

میر سەیدێ

میر سەیدێ کوڕە بچووکی شا عەلی بوو. لەنێو هەموو کوردستاندا بەبەخشندەیی و ئازایی ناوبانگی کردبوو؛ بەزرنگی و ڕەشیدی هەڵی دابوو. لە دوای مردنی بابی لە (شەقاباد) (شەقڵاوە) فەرمانڕەوایی دەکرد. بۆ تۆڵە ئەستاندنەوەی میر عیسا لە پیربوداقی بابان تەقەلای دا و کەوتە بزووتنەوە. بەشەڕ و کوژتار پێشی پێ گرت و پیربوداقی کوژت. خاکی برای کە هەریر بوو خستیەوە ژێردەستی خۆی. بەکەمە چاخێک خاک و شار و قەڵای هەریر و مووسڵ و کەرکوک و دەوروپشتیانی بەجارێک گرت و خستیەوە ژێر فەرمانی خۆی و بوو بە فەرمانڕەوایێکی ئازاد و سەربەخۆی ئەو خاکە.

میر سەیدێ کە هەموو خاکی بێژراوی گرتن و تەپڵی ئیستقلالی سۆرانی لێ دا، بە کەیف و شادمانی و خۆشی گەلێک ساڵان فەرمانڕەوایی کرد. کە مرد میر عیزەدین شێر و میر سلێمان و میر سەیفەدین ناو ۳ کوڕی لە دواماوە. میر سەیفەدین بە جوانەمەرگی مرد. میر عیزەدین شێر لە چاخی بابیدا لەسەر خاکی هەریر فەرمانڕەوایی کرد.

سالّی ٩٤١ھ سولّتان سلێمانی قانوونیی ڕۆم لە تەوریزەوە بە زستان شپرزە بووبوو خۆی گەیاندە سۆران. بە پەرێشانی گەیشتە ھەولێر. زستانەکەی لەوێ ڕابوارد. لە بەھاردا بەرِق ھەستاوی، میر عیزەدین شێری خنکاند و خاکی ھەولێر و ھەمووی دا حوسێن بەگی داسنی کە میرزادەیەکی یەزیدی بوو و ھەموو خاکی سۆرانی لە ھەولێر گرێ دا.

کە عیزەدین شێر کوژرا، میر سلێمانی براشی مرد و ٣ کوڕی لە دوا بەجێ ما: قولّی بەگ، میر عیسا، میر سەیفەدین. بەلاّم خاکی سۆران بە جارێک لە دەست ئەو بنەمالّە دەرچوو و کەوتە دەست بیانی و داسنییانەوە.

میر سەیفەدین کوڕی میر حوسێن کوڕی پیربۆداغ

لە ڕابردوودا گوتمان: کە خاکی (سماقولّی)ی خستە دەست. لە دوای ئەوە کە سلەیمانی قانوونی خاکی سۆرانی دا بەمیر حوسێنی داسنی، چەند جاران لە نێوانی میر سەیفەدین و ئەودا شەڕ و کوژتار کرا. لە دوامیندا میر سەیفەدین نەشیا خۆی ڕاگرێ، ھەلاّت و پەنای بردە بەر بێگەبێکی ئەردەلاّن کە یارمەتیی بکات؛ ئەویش لە ترسی سولّتانی ڕۆم ڕووی نەدایێ.

میر سەیفەدین بە ناچاری و نائومێدی گەڕاوە خاکی سۆران و دەستە پیاوێکی شەڕکەر و ئازای پێکەوە نا و بە پەنھانی لەگەلّ ھەموو خەلّکی سۆراندا گفتوگۆ و پەیمانی کرد و ڕێک کەوت و بۆ لابردنی ئەو داسنییانە بوونە یەک دلّ و یەک قسە و ھەوادار. میر سەیفەدین بەو ھێزەی کە ھەیبوو ھەلّمەتی بردە سەر ھەولێر.

میر حوسێن کە لەوە ئاگادار بوو بەلەز گەیشتە ھەولێر. ھەردوو لا بەگژ یەکتریدا چوون و کوژتارێکی قورسیان لێک کرد. میر حوسێن تەنگەتاو بوو و ھەلاّت. لەو شەڕەدا ٥٠٠ کەس کوردی داسنی کوژران و مالّ و چەک و پێویستییەکی قورس کەوتە دەست میر سەیفەدین.

لە دوای ئەوە میر سەیفەدین بە زۆری شیری تیژی خۆی، ھەموو خاکی سۆرانی گرتەوە، بە ئازادی و سەربەخۆیی فەرمانڕەواییی سۆرانی دامەزراندەوە.

میر حوسێن ئەگەرچی چەند جاران لەشکری بردە سەری، ھەر بە شکاوی و پەرێشانی دەگەڕاوە. لە ھەموو شەڕەکاندا باوی میر سەیفەدین بوو.

که دەنگی شکانی میر حوسێن گەیشتە سوڵتانی ڕۆم، خواستییە ئەستەمبووڵ و دەستبەجێ لەوێ خنکاندرا. سوڵتانی ڕۆم فەرمانی دا بەهەموو میر و فەرمانڕەواکانی کوردستان کە گەلەکۆمەگی لە میر سەیفەدین بکەن و بچنە سەری و بە سزای بگەیێنن.

گەورە و ئومەرایانی کورد هەر چەندە تەقەلایان دا و چوونە سەری هەر بە شکاوی گەڕانەوە. چەند جاران گەلەکۆمەگییان لێ کرد، دەرەقەتی نەهاتن. بەبێ گەیشتنە دڵخواز و ئارەزووی ڕۆمییان دەشکاندران. لە هەموو شەڕ و کوژتارەکانی میر سەیفەدین و میرانی کوردستاندا، هەر میر سەیفەدین سەر دەکەوت و بەسەریاندا زاڵ دەبوو، ئەوجا بەبێ بەرهەڵست و ڕەنج و بە فەرمانڕەوایی ڕای بوارد و دامەزراوە (شەرەفنامە).

میر سەیفەدین کە بە ئازادی لەسەر فەرمانڕەوای خۆی ڕاگیراو بوو، یووسف بەگی برادۆست کە بە(غازی قڕان) ناوبانگی کرد بوو، بەفڕوفێڵ کەوتە بن چنگییەوە و خەڵەتاندی و فریوی دا کە بڕواتە ئەستەمبووڵ. لە پاش گەلێک دەسایس هەڵی گرت و بردی. ئەگەرچی هیچ تەنگی و بێ دەسەلاتی میر سەیفەدینی ناچار نەکردبوو کە پەنا بۆ سوڵتانی ڕۆم ببا، بەلام فریودانی غازی قڕان لە خشتەی بردە دەرەوە؛ دەنا چەند جاران لەشکری ڕۆم و میر و بەگ و فەرمانڕەوای کورد بەلەشکری کوردستانەوە چوونە سەری و پێی نەوێران، لە دوامیندا بەدوو قسەی یووسف بەگ فریوی خوارد و چوو و بەدەستی خۆی خۆی بردە پێش قەنارە و مەرگ.

میر سەیفەدین کە گەیشتە ئەستەمبووڵ سوڵتانی ڕۆم، سلێمانی قانوونی دەستبەجێ و بەبێ پرسیار و لێکۆڵینەوە گرتی و خنکاندی و بەداریدا کرد، لە بری خەلات پەت لە مل و بە سێدارەدا هەڵواسرا (شەرەفنامە).

دیسان خاکی سۆران تووشی شپرزەیی بووەوە و دووچار بەنەبوون و وێرانی کراوە، لە دوای ئەو سەرکەوتنە، ژێر کەوت و چوو.

قولی بەگ کوڕی سلێمان بەگ کوڕی میر سەیدێ بەگ

کە داسنیێ بەسەر خاکی سۆراندا زاڵ بوون، قولی بەگ دەستی لە نیشتمان بەردا و پەنای بردە بەر شا تەهماسبی سەفەوی.

لە خـەڵکی سـۆران دەسـتـە پیـاوێک کۆبوونـەوە و بە پەنهـانی پیـاویان ناردە کن قوڵی بەگ و بۆ گەڕانەوەی خاکی خۆی هانیان دا و نەوازش و دڵخۆشییان داوە و گێڕایانەوە خـاکی سـۆران. بۆ حکوومـەتی عـوسمـانی قـاقـەزیان نووسی کە خـاکی سۆرانیـان بداتەوە. سولْتـانی ڕۆم باوەڕی پێ نەهـات، بەڵام لە خاکی بەسـرە شـاری سەماوەی پێ دا. قوڵی بەگ چوو لەسەری دانیشت.

کە میر سەیفەدین و میر حوسێنی داسنی کوژران، سوڵتان حوسێنی ئامێدی لە تەک سـوڵتـانی ڕۆم مـوخـابەرەی کـرد و بۆ قـولی بەگ خـواهـێشـتـمـەندی نواند کـە خاکی سۆرانی بدەنەوە. لەلایەن سوڵتانی ڕۆمەوە خاکی هەریری پێ دراوە.

قوڵی بەگ نزیکەی ٢٠ ساڵان لەو خاکەدا فەرمانڕەواییی کرد. کە مرد دوو کوڕی لە دوا بەجێ ما: سلێمان بەگ، بوداغ بەگ.

قـوڵی بەگ پیـاوێکی زرنگ و تێگەیشـتـوو و دەگـەڵ خـەڵکی سـۆران زۆر بە میهرەبانی بوو. شاری شەقڵاوەی کردە کوێستان و ڕازاندییەوە، بە هاوین دەچووە ئەوێ.

میر بوداغ کوڕی قولی بەگ

کە قـوڵی بەگ مـرد، میـر بوداغ لە جێگای وی دانیشت و لەسـەر شـەقـڵاوە ئاڵای سـەربـەخـۆیی هـەڵدا. بەڵام پیاوە دووڕوو و دووزمـانـەکان کـەوتنە نێـوانی هـەردوو برایانـەوە و پشـێـوییـان تێ خـستن. لە زبانـەوە کار کـەوتە شـیـر و خـەنجـەرەوە و کـوشـتـارێکی قـورسیـان لێک کـرد. میـر بوداغ نەشـیـا لـە پێش سلـەیمان بەگ ڕاوەستێ، هەڵات و پەنای بردە بەر سوڵتان حوسێنی فەرمانڕەوای ئامێدی. چەند ڕۆژێک لە ئاکرێ چاوەنۆڕی یارمەتی بوو، لەوێ دانیشت. مەرگ گەیشتە سەری و لە ئارەزووی خست و نەیهێشت بگاتە دڵخوازی و لە ئاکرێدا ناژترا.

سلێمان بەگ کوڕی قوڵی بەگ

لە دوای بابی بـوو بە فـەرمـانڕەوای سـۆران و لە هـەریر دانیـشت. کە میـر بوداغی برای هەڵات، خـاکی ئەویشی خسـتـە دەست خـۆی و لەشکرێکی کۆکردەوە و لەبەر دوژمنایەتیی پێشوو چووە سەر کوردی زەرزا.

ئەو لەشکرە ١٣ هـەزار شـەڕکەر بوو کە بردیە سـەریان. لە دوای شـەڕ و کوژتار،

پایتەختی زەرزا کە شنۆ بوو گرتی. ٥٠ کەسی گەورە و سەرۆکانی بەدیل ناردە هەریر و ٥٠٠ کەسی زەرزای کوژتن. ماڵ و منداڵ و خێزانی ناردنە هەریر. ئەوانەی لە شیری میر سلێمان ڕزگار بوون، هەڵاتن و پەنایان بردە لای سوڵتان موورادی عوسمانی. سوڵتان ویستی کە تۆڵە لە میر سلێمان بکاتەوە، بەڵام بۆی نەکراو لە دەستی نەهات.

میر سلەیمان کە زەرزای سەر نەرم کرد، بەو هێزەوە لینگی دا سەر قزڵباشان و تالانی کردن و گەلێکیشی لێ بەدیل گرتن. ئەو تالان و دیلەی بە دیاری بۆ سوڵتان موراد بەڕێ کردە ئەستەمبووڵ. بەوە لە تەک ڕۆما بناغەی ئاشتی و دۆستایەتیی دامەزراند.

لە دوای ئەوە چووە سەر قوباد بەگی ئامۆزای، کە لە لایەن خۆیەوە لەسەر (تەرک) داندرابوو، لەگەڵ سەرکێشی و ڕوو لە میر سلێمان وەرگەڕاندن خەریک بوو، بزۆزیی دەکرد و تەمای فەرمانڕەواییی لەسەردا بوو. ساڵی ٩٩٤ﻫ لەشکری ئاژۆتە سەر قوباد بەگ و کوشتاری لێ کرد و نزیکەی ١٤ کەسی لە خزمانی قوباد بەگی کوژتن و گەڕاوە هەریر. بەوە شان و شەوکەتی قوبادی شکاند و بڵاوی کردەوە.

بەو سەرکەوتنە سلەیمان بەگ زۆر بەرز بوو و بەسەر هەموو فەرمانڕەواکانی دراوسێیاندا زاڵ بوو، بە دیاری و پێشکەشدان سەریان بۆ چەماندن و لە ترسی سلەیمان بەگ لە لەرزیندا بوون. سلەیمان بەگ بەوجۆرە تەپڵی ئازادی و سەربەستیەتیی لێ دا و بە سەربەخۆیی لەسەر خاکی سۆراندا فەرمانڕەوا بوو.

لە (حەسەناوا)ی ئەردەڵان، یێکە عولەمای بەناوبانگ مەلا حەیدەری باپیرە گەورەی بنەماڵەی حەیدەریی ماوەران و هەولێر و بەغدا و مەلا ئەبوبەکری باپیرە گەورەی مەلا گچکە (مەلا ئەفەندیی مەلا ئەبوبەکر)ی هەولێری و ئەحمەد ئەفەندی ئەعیان کە هەردووکیان کانیی فەزڵ و هونەر و زانستیی کوردستانن، بردنیە خاکی سۆران. مەلا حەیدەری لە هەریر و مەلا ئەبوبەکری لە هەولێر دامەزراندن. لەو دوو زانا کوردانە عیلم پەرەی بەست و کوردستان هەتا ئەمڕۆ لەوانە فێری زانستێ بوون و گەلێک زانایان پێ گەیاندن.

ناوونیشان و ئاساری سلێمان بەگ هەتا ئەمڕۆکەش لە کوردستاندا هەرماوە و

به دەنگ و خـۆشــخـوانی و پێ هەڵگوتن بە بـەیتی سلـەیمان بـەگ دەبێــژرێ کـە پیــاوێکی دادگـەر و تێگەیشـتـوو و ئـازا و بەناوبانـگ بووە. هەتا مـرد سـەربـەخـۆ فەرمانڕەوایی کرد و گۆڕەکەشی لە هەولێرە.

- عەلی بەگ کوڕی سلێمان بەگ

لە پاش بابی بوو بە فـەرمانڕەوای سـۆران. بە قسـەی شـەرەفنامە لە سـاڵی ١٠٠٥ھ دا فەرمانڕەوا بووە، بەڵام مردنی لە ئێمە دیار نەکراوە.

خـانزادە خـاتوونی خـوشکی سلـێمـان بـەگ بووەتە فـەرمـانڕەوا. قـەڵایـەکی لە ناحیـەی باڵـەک و ڕۆژهـەڵاتی ڕایات هـەر مـاوە، لـەلای بانـەمـان و لە پشـت هـەریرێ قـەڵای مـاوە. قـەڵای بنەی هـەریر زۆر گـەورە و سـەخـتـە و دیوارەکـانیـشـی لە جـێی خــۆیەتی. ئێـســتــاش بـە ناوی خـــانزادی ســۆرانەوە نـاو دەبرێن و لە بـەیت و هـەڵبەسـتاندا خانزاد و لەشکری لە کـاردان. لە ئاسـاری عەلی بەگ گـەلی عەلی بەگ و ڕێگا و پردەکانی هـەر ماون.

بەندی دووەمین

لە مستەفا بەگەوە هەتا میر محەمەدی گەورە

١٠٣٢-١٢٢٩ھ

(نەعیما)، کە مێژوونووسی تورکانە، دەڵێ فەرمانڕەوای سۆران مستەفا بەگ لە هەموو بزووتنەوەیەک و لە هاتوچوونی لەشکری عوسمانیدا بۆ سەر شارەزوور و سنووری ئێران دەگەڵدا بوو و لە چەند سەفەری بەغدایەدا پیاوانە شەڕی کردبوو.

بەڵام لە سەفەری نەسووح پاشای سەرعەسکەری ڕۆم، کە پیاوێکی دڵڕەق و زاڵم بوو، مستەفا بەگ یاریدەی نەکرد و نەچووە کنی. لەگەڵ کوڕی تەویل کە بەسەر بەغدا زاڵ بوو ڕێک کەوت و بە مەرج بوو بە هەواداری. لەبەرئەوە گوێی نەدایە فەرمان و قسەی نەسووح پاشا و بۆچوونە سەر بەغدا بە هێندی نەگرت.

ساڵی ١٠٣٢ سەرداری ڕۆم، حافزی ئەحمەد پاشا بۆچوونە سەر بەغدا لەشکری ئاژۆت. شا عەباسی شای ئێران لە دەرتەنگ ڕاوەستابوو؛ چاوەنۆڕی بزووتنەوەی ڕۆمییانی دەکرد.

حافز پاشا ئەمەی بەئەستەمبووڵ ڕاگەیاند کە کاروباری بەکر سوباشی جارێ وابمێنێت نەک پەلاماری بدرێ؛ چونکو ترسی ئەوەمان لە پێشەوەیە کە ببزوینەوە، شا عەباس لینگمان دەداتە سەر و دوامینی ئیشمان شپرزە دەبێ.

قسەکەی حافز پاشا لە سەرداری ڕۆم خۆش نەهات و پەسند نەکرا و فەرمانی دایێ کە لینگ بداتە سەر بەغدا و بیگرێت.

حافز پاشا ناچار بوو لە کوردستاندا دەستی بەلەشکر خڕکردنەوە کرد و کۆمەکی لە هەموو فەرمانڕەوا و ئەمیرانی کوردستان خواست. لەولاشەوە سەرداری ڕۆم لە دیاربەکر و خز و ئەرغەنی لەشکرێکی کۆکردەوە و بە لەشکرەوە چووە مووسڵ.

سەیدێ خانی میری عیمادییە، کوڕێکی خۆی و لەشکری بادینانی هەڵگرت و چووە مووسڵ. بوستان پاشا کە بەگلەر بەگی کەرکوک بوو، لە کوردی شارەزوور و بابان و ئەو دەوروپشتە سوپاهێکی شەڕکەری پێکەوە نا و چاوەنۆڕی دەکرد.

سەیدێ خانی میری عیمادییە کە خاڵی مستەفا بەگ سۆران بوو، وەڵامی دایە مستەفا بەگی بە لەشکری سۆرانەوە، یارمەتی لەشکری عوسمانی بکات.

مستەفا بەگ، بەسوپاهی خۆیەوە چووە کەرکوک. بوستان پاشا لەشکری شارەزووریشی خستە ژێر فەرمانی مستەفا بەگەوە و ناردیە بەغدا.

مستەفا بەگ کە بە سەرکردەیی لەشکری ئاژۆتە سەر بەغدا (ئەبداڵ بەگ) (خان ئاودەڵ)ی کوڕی عیزەدین شێری سۆرانی کردە نایبی خۆی و ڕوویان لە بەغدا کرد. لە نزیک (امام اعظم) چادریان هەڵدا. لە نێوانی کورد و بەکر سوباشیدا گەلێک قاقەز و ئێلچی هاتووچوونی کرد، بەڵام بەبێ سوود ماوە.

بەکر سوباشی بەشەو بەسەر لەشکری کوردانی دادا و شەڕ و کوژتارێکی قورسی لێ کردن. لەو شەڕەدا کوردێکی زۆر بەکوژت چوون. بۆ سبەینێ دەستەپیاوێکی ئازای ناردە مەیدانەوە و هەردوو لا بۆ کوژتار ئامادە بوون و هەتا ئێوارە لە یەکتریان کوژت و لە دوای ئێوارە هەردوو لا گەڕانەوە.

ڕۆژی دووەمین هەروەها کوژتار بوو. ئەو ڕۆژە لەشکری بەغدا تەنگەی بەکوردان هەڵچنی و شپرزەی کردن. لەو شەڕەدا مستەفا بەگ لە مەیدانێدا بەکوژت چوو. بەهەزار دەردەسەری جەنازەکەیان ڕزگار کرد و هەڵیان گرت و ڕوو بە خاکی سۆرانیان برد و دایانەوە دەستی دایکی.

لەولاوە سەرداری ڕۆم لە کەرکووکەوە بەلەز ڕوو بە بەغدا پەلەی کرد. سلەیمان پاشای والیی کەرکوک لە ڕێگایێ نەخۆش کەوت. کوڕی حوسێن پاشا، میری سۆران ئەبداڵ بەگ (خاون ئاودەڵ)، حاکمی خز و شەرەفخان، حاکمی ئەکێل مەئموون خان، حاکمی تەرجیل ئیبراهیم بەگ، حاکمی پاڵوو حەسەن بەگ، حاکمی ئەرغەنی سەرزل عەلی بەگ، حاکمی خەرپووت ئیبراهیم بەگ، حاکمی عیمادییە سەیدێ خان، ئەو ٩ فەرمانڕەوا و میرانی کوردە بە سوپاهی کوردانەوە چوونە بەغدا.

بوستان پاشا بە لەشکری کوردی شارەزوورەوە کەوتە پێش، ئەبدال بەگی

سۆران کەوتە جەرگەی سوپاهەوە و بە جارێکی لە بەرامبەر بەغدایەدا ڕیزبوون و دەستیان بە شەڕ کرد.

لەو شەڕەدا گەلێک کورد بەکوژت چوون. سووباشی بەمامڵەت لەگەڵ عوسمانی ڕێک کەوت و لەسەر بەغدا ماوە، لەشکری کورد لە دوای گەلێک قوربانیدان گەڕاوە. (نعیما – جلد ٢ – لاپەڕە ٢٨٠).

لە مستەفا بەگ و میر ئەبداڵ ئەوەندەمان دەست کەوت کە گوترا. لە دوای ئەوان میری سۆران کەوتە ژێر پەردەی نەزانینەوە؛ چونکە لەگەڵ دراوسێکاندا شەڕوشۆڕیان نەبووە و دەگەڵ ڕۆم و ئێراندا مامڵەت و کۆمەگیان ڕووی نەداوە؛ بە تایبەتی کەسێکیش سەربەهووردیانی ڕانەگرتووە. جا لەبەر ئەوە مێژووی سۆران داپۆشراوە.

بەڵام هێندە تێ گەیشتووم کە لە دوای مستەفا بەگ و میر ئەبداڵ بەگ، خاکی سۆران تووشی گەلێک هەڵگێڕ و وەرگێڕ و بێ هێزی بووە و گەلێک خاک لە دەست میرانی سۆران دەرخراوە؛ بابان بەسەریاندا زاڵ بوون و قەڵای ڕواندزیشیان لە دەستدا نەماوە. بەڵام ئەوەی لە زمانی خەڵکی ڕواندز و کتێبە دەسنویسراوەکان و هێندێک گوتە و قسەی پیر و زاناکانم دەست کەوتبێ ئەمانەن کە لە هاتوودا دێنە گوتن؛ ئەویش بەڕاستم وەرگرتووە کە دەیانڵێم.

میر ئۆغز کوڕی عەلی بەگ کوڕی سلێمان بەگ کوڕی شاقولی بەگ

ئەم میرە لە دوای عومەر بەگی میری سۆران بوو بەمیر و لەسەر فەرمانڕەوایی سۆران دامەزراوە. لە پاش عومەر بەگ قەڵای (دووین)ی گرت و ئاوەدانی کردەوە. لەودەمەدا لە لایەن حکوومەتی بابانەوە وەتەنگ هێنرا و هەریری لە دەست دەرخرا و بۆ خۆپارازتن جگە لە قەلای ڕەواندز چی دیکەی شک نەدەبرد کە پەنای بۆ ببات. ئەویش لە دەست خەڵکی بیانیدا بوو. ناچار لەگەڵ ڕواندزیان موخابەرەی کرد و بە پەنهانی پەیمانی لێ وەرگرتن و کردنیە هاودەنگی خۆی و بۆ یاریدەدان ئامادەی کردن.

بە کۆمەگی و یارمەتیدانی (شەمام) ناو ژنێکی کوردی ڕواندز گەلێک هەواداری پەیداکردن. لە دوو لاوە لەشکری ئاژۆتە سەر ڕواندز بەبێ ئەوەی دەستدرێژەکانی بیانی ئاگادار بن، بە پشتیوانیی ئەهالییەوە ڕواندزی گرت و دوژمنەکانی گرتن و

کوژتنی، کاروباری تێدا دامەزراند و بۆ یادگاری لە ڕۆژهەڵاتی قەڵای ڕواندزدا دوو کونگەرەی بەناوی (شەمام) دروست کردن. ئێستاش لەو کۆنگەرانە یەکێکیان ماوە و پێی دەڵێن کۆنگەرەی شەمام.

لە دوای ئەوە میر ئۆغز دۆڵی ئاکۆیان و دەشتی سۆرانی گرت و ڕواندزی کردە پایتەخت. ئەوە یێکەمین جارە شاری ڕواندز کرا بە پایتەختی سۆران. میر ئۆغز هەتا ساڵی ١٢٠٧ فەرمانڕەوایی کرد و بەئامرزشی یەزدان شاد بوو.

ئەحمەد کوڕی ئۆغز

ئۆغز بەگ کە مرد، ئەحمەد بەگی کوڕە گەورەی لەسەر تەختی فەرمانڕەوایی دانیشت. هیندێک لە سەرکردەی سوپا تەمای شۆڕشیان هەبوو، بەزۆر و بەبەخشیش نەوازشی کردن و فیتنەی کوژاندەوە.

لە ساڵی ١٢١٥دا ڕۆژێکی ئەحمەد بەگ چووبووە سەرسا کە لەسەر ڕێگای جندیانە و ئێستاش قشلەی لێیە، لە سەیران بوون و دەگەڵ (شەنگی بەگ)ی دەرگەڵەیی ڕمبازێ و شەڕ ناخێوی دەکرد. لەناکاو دڵی ڕاوەستا و مرد و بەربووەوە خوارێ. شایی بوو بەشین، جەنازەکەیان هەڵگرت و لەسەر تەپەی داری سەیدێ، کە لەکانی گەرمۆکانە، ناژتیان.

ساڵی ١٩٢٨ی زاینی من چووم گەڕام و گۆڕەکەی لەوێ بوو دۆزیمەوە. لەسەر کێل و بەردی گۆڕەکەی ئەمانە نویسرا بوون خوێندمەوە. لە کێلی لای پێیانی ئەمەیە: «الدوام لله. هذا قبر المرحوم المغفور له أحمد بگ ابن أوغز بگ رحمه الله. توفی في سنة الف ومائتين وخمسة عشرة من الهجرة».

لە کێلی لای سەری ئەم شیعرانە بەفارسی نووسرابوون:

یارب بەصفا ساز گوزین دار سلامت

بـــاز آیـــدو برهاندم از چنـــگ ملامت

ئەوانە پێنج شیعرن و لە بەردی باشوور و باکوری گۆڕ (قبر)ەکەدا ئەم دوو شیعرانەی شێخی سەعدی نووسراون «ای کریمی کە از خزانەء غیب» هەتا دوایی (سنە ١٢١٥).

ئەو قەبر و بەرد و کێلە ئەمڕۆکەش وەکو خۆیەتی و ماوە.

«ئۆغز بەگی کوڕی مەحموود بەگی کوڕی ئەحمەد بەگی کوڕی سوڵتان مەحموود بەگی کوڕی خان ئاودەڵی کوڕی یەزدین شێری کوڕی ئۆغز بەگی کوڕی عەلی بەگی کوڕی سلەیمان بەگ».

ئەمەم لە کتێبێکی دەستنووس وەرگرت کە لە دەوری ئۆغز بەگدا بەوجۆرە نووسرابوو کە ئەحمەد بەگ لە ساڵی ١٢١٥ مرد، خەڵک کۆمەڵەیان بەست و ئۆغز بەگیان کردە میری سۆران و هەموو پێویستییەکی فەرمانڕەواییان بۆ ڕێک خست. بەڵام پیاوێکی ئاینپەروەر و بەنوێژ و ڕۆژووێکی زۆربوو. هەموو دەمێ لە مزگەوتدا ڕای دەبوارد و لەگەڵ مەلا و فەقێ هەستان و دانیشتنی هەبوو و نەدەپەڕژایە سەر فەرمانڕەوایی.

بەڵام ئەحمەد بەگ کوڕی چاک و ئازای لە پاش بەجێ ما. سلەیمان بەگی کوڕی عەلی بەگی سیلاحشۆر کە ئەمرۆکە یێکە پیاوی ڕواندزە، نەتەوەی ئەو ئەحمەد بەگەیەیە. نازانم لەبەرچی بووە کە کوڕانی ئەحمەد بەگ نەبوونە میر و ئۆغز بەگ هەڵبژاردراوە.

میر ئۆغز بەگ ٦ کوڕی ناوداری هەبوون و خاکی خۆی بە دەستووری هاتوو بەسەردا بە شکردبوون. هەودیان و شێتنێ و دۆڵەمەڕی بۆ تەمەرخان. سیدەکان و خاکورک و پیرەسنی بۆ یەحیا بەگ. دەشتی سۆران و باپشتیان بۆ بایز بەگ. ڕواندز و ئاکۆیان و باڵەکان بۆ مستەفا بەگ کە کوڕی گەورەی بووە. میر ئەحمەد و میر حەسەن کە کوڕە بچووکی بوون، لە ماڵ خەریکی خوێندن بوون. ئەوانە هەرێیکە لەسەر خاکێکی کە بابی پێی دابوون دانیشتبوون و فەرمانڕەواییان دەکرد. ساڵی ١٢١٨ میر ئۆغز بەگ مرد.

مستەفا بەگ کوڕی ئۆغز بەگ

کە ئۆغز بەگ مرد، بە کۆمەگی و یارمەتیی خەڵکی ڕواندزەوە، مستەفا بەگ بوو بە میری سۆران. براکانی بەبرا گەورە و میر پەسندیان کرد و کاروباری فەرمانڕەواییان بۆ پێک هێنا و دامەزراندرا.

مستەفا بەگ هەرچەندە پیاوێکی زرنگ و ئازابوو، بەڵام لە بەرامبەر شۆڕش و سەرکێشی براکانی لێ بزربووبوو. گەلێک تەقەلای دا نەشیا کاروباری فەرمانڕەوایی ڕێک خا، چونکو براکانی هەری یێکەی لە گۆشەیەکی سۆراندا

بزۆزییان دەست پێ کرد بوو و هەردەمە و بە بهانەیەکی پشێویان دەنواند.

مستەفا بەگ نەیدەویست، بەخوێنڕژتن پێشیان پێ بگرێ، ئەوانیش لەوە ڕا نەدەمان، وایشیان لە تام بردبووە دەرەوە.

ساڵی ١٢٢٠ تەمەرخان بەگ لەتەک سلێمان بەگی بابانی حاکمی کۆیێ و هەریردا بناغەی دۆستایەتیی دامەزراند و بۆچوونە سەر ڕواندز هانی دا و داوای یارمەتیی لێ کرد، بەمەرجی ئەوە تەمەرخان بکرێتە میری سۆران، لەسەر ئەوە پەیمانیان گرێ دا.

سلێمان پاشا بە سپایەوە چووە پێش. میری ڕواندز توانای پێش بە دوژمن گرتنی نەبوو و پشێویی نێوانی بێ هێز و ناتەوانی کردبوو. چەند کەسێکی کە لە دەستتدا بوو خزاندیە ڕواندزەوە و هاواری لە براکانی کرد، کەسیان یارمەتییان نەکرد. سلێمان پاشا لەولاوە ڕوو بەڕواندز هاژۆتی و گەیشتە شاری (ئالانە) کە ئەمرۆکە دێیەکە لە چۆمی خەلیفان. لەشکری بابان لەوێ هەڵی دا.

میر مستەفا هەرچەندە تەقەلای دا و لەملا و لەولا داوای یارمەتیی کرد و خەریک بوو پێویستیی شەڕ پێکەوە نێ؛ بەڵام بۆی ڕێک نەکەوت. ناچار و نائومێد بوو دەستی لە گیانی بەردا و سەری خۆی هەڵگرت و بەشەو لە «گەلی کۆنە بەفر لە کێوی کورەکەوە سەرکەوت و پەنای بۆ سلەیمان پاشا برد کە دوژمنی بوو، یان بیگرێ یان بیبەخشێ. لە ڕێگادا پاسەوانان دەنگیان دا و گوتی: (ناردراوی مستەفا بەگم قاقەزم بۆ پاشا پێیە». بەو شەوە بردیانە چادری پاشا.

سلێمان پاشا کە لێی وردبووەوە، پیاوێکی لاوچاک و زانای کەوتە بەرچاو. بە میهرەبانی و نەوازش جێ دانیشتنی نیشان دا و لێی پرسی تۆ کێی و ناوت چییە؟ گوتی مستەفا بەگم و سەربهووردی خۆی بۆ گێڕاوە.

سلەیمان پاشا زۆر داما و لێی پرسی: نەترسای هاتیە لام؟ گوتی: لە پیاوەتی و گەورەییی بنەماڵەییت دڵنیابووم و بە میهرەبانی و دڵپاکی و بەخشندەییت شادمان بووم کە هاتم. لەسەر هەتا دوایی بەسەرهاتووی خۆی گێڕایەوە.

پاشای بابان زۆر پیاوانە و جوامێرانە پەرا (خزمەت)ی کرد و ئەو شەوە بە میوانداری و کەیف دەگەڵی بەسەری برد. سبەینێ بەخەڵات و دیاری گەلێک دەستگیری و مەرج و پەیمانی لە تەکدا گرێ دا و ناردیەوە ڕواندز و بۆ خۆشی گەڕاوە کۆیێ.

مستەفا بەگ و شەڕی بابان

مــســتــەفــا بەگ بەو دەســتــووره ڕای بوارد و هەتا ســاڵی ١٢٢٧ھ بە ئازادی فـەرمـانڕەوایی کرد. دیسـان براکـانی لەتەک حـوکمـدارەکـانی باباندا دەسـتـیـان کردەوە.

سلێمـان پاشا لەو ساڵەدا بوو بە حاکمی کۆیی و حەریری. لەگەڵ ئاوڕەحـمـان پاشـای بابان شـەڕیان کـردبوو. ئاوڕەحــمــان پاشــا چووبـووە خـاکی ئەردەڵان. سلەیمـان پاشـا کەلێنی دەست کـەوت و لە ڕۆژی ٢٠ی مـانگی ڕەجـەبدا لـەشکری ئاژۆتە سـەر قەڵا و شـاری ڕواندز، لە ڕۆژهەڵاتی شـار و لە دەشـتی سـەرسا شـاری تەنگەتاو کرد.

مـسـتـەفـا بەگ بەوە هیچ تەنگەتـاو و ڕەنجیدە نەبوو، پشـتی بـە قـەڵای سـەخت و دۆڵ و خــەرەند و گــەلی ڕواندزەوە، دەروازەی لـەســەر خـۆی گـرێ دا و دانیـشت. هـەمـوو ڕۆژێ هەڵمەتیـان دەبرد و بە بەرد و گوللە و تفەنگ دەگەڕاندرانەوە، نزیکی مانگێکی بەو دەستووره ڕابووڕا و شەڕ و شۆڕش ڕاگیراو بوو.

لە مـانگی شـەعبـاندا ئاوڕەحمان پاشا لەولاوە هـێزی گرتبوو، پەلامـاری خـاکی شـارەزووری دابوو. سلێـمـان پاشـا کە لەوە گـەیشت، ناچار بـوو دەست لە ڕواندز بەردات و خـۆی بگەیـنێـتـە خـالید پاشـا لە دەست ئاوڕەحـمـان پاشـادا تەنگەتاو کرابوو. لەشکری هەڵگرت و گەڕاوە.

مستـەفا بەگ ١٠٠ کەسی ئازای ڕێک خست و ناردی لەگەڵی (مێگر) و (بێجان) دایمەزراندن و ڕێگا تەنگ و سـەخـتـە پیادەڕێیـانەی گـرت. لەشکری بابان هـەمـوو سـوارئەسـپی چاک و پۆشـتـە و پڕ چەک بوون. چەکی دەسـتـیـان ڕمب و شـیـر و خەنجەر و دەمانچە و قەرەبینا و تفەنگی بازنە زێڕ و زیو بوو. نەیانتوانی لە ڕێگای گـەلی و تـەنگ و سـەخـتی مـێگردا شـەڕ بکەن، هـەرکـەس ڕکـێـفی لـە ئەسپ دا و سـەوکەوت و گرانبـار و چەک و باروت و دانەوێڵـەیەکی قـورسـیان بەجێـهێشت. هـەمووی کەوتە دەست مستەفا بەگ، بەو جۆرە لەشکری بابان گەڕاوە خاکی خۆی.

هـەموو خـەڵکی ڕواندز ئەم سەربـهووردەی لە مـەودوا زانی کە سەیدێ مستێ ناو پیـاوێکی ڕواندزی کـە نۆکـەری مـسـتـەفـا بەگ بوو، لـەسـەر ئەشکـەوت (شکەفت)ی (کۆنە قـەپچی) لە سـەنگەردا دەبێ، لەودەمەدا سـوارەیێکی بابان سواری ئەسـپێکی

بۆزی تێکسمڕاو بووە و ڕمبێکی سەر بە تۆپز و کولینگەدار و بە تۆپی لە دەستتدا. کاڵەیەکی شـەمـامـەبەندی ئەوریشم چنی لەپێدا، دەرپێ و دەمـەرقـۆپانی مـاوتی زەردی لە لینگدا، شـیـرێکی کـالان زیوی دەسـتـە و گـۆپکە زێڕی بە تەنیـشـتـیـدا هەڵواسـراو، جـووتـە دەمـانچـەیەکی قـەرەبینای جـەوهەرداری بەقـەڵپـوزی زیندا، تفـەنگێکی شـەشـخـانەی بـازنە زێڕ لە پێش، شـاڵێکی تورمـەی گـرانبـەهای لەسـەر ئالاندووە؛ دەرمـاندان و گوللە و ساچمە و چەشنی و پەڕۆ و بەردئەسـتێدانـی بەملا و بەولادا بەربـووەتەوە. کـەمـبـەرەیەکی زیوی لـەپشـتـە، خـەنجـەرێکی قـونچک زێڕ بەپشـتـەوە، بە لەنجـە و لار لەسـەر لا کیفێک لار سـواربووە و زۆر بە شـۆخوشـەنگی جڵەوی ئەسپی شل بەرداوەتەوە و دەڕوا و لەناکاو لە کۆسپەیەک سـەر دەکەوێ. لە پرێکا سەیدێ مستێ بانگی دەکا و تێی دەخوڕێ، مەڕۆ تفەنگت بۆ هات.

سـوارەی لاوچاکی بابان دەڵێ باوەکەی ڕانک لەپێ، توخوا ئەمـە مـەکـە. بەخـوا کەمەری زێڕی خێزانم بە دوو هـەزار ڕیاڵ و کۆفیە و کاشانەیان بە پێنج سەد ڕیاڵ و لاو لەرزانە و دەرزیـی سـەر بـەرۆکیـان بە هـەزار ڕیاڵ و چەکـمـەی زەردیان بە دە ڕیاڵ کـراون، تـۆ هەمــوو بـەرگی بەرت دوو ڕیـاڵ ناهێنێ. چۆن من دەکـوژی. ئەوە دەڵێ و ڕکێف لە ئەسپ دەدا و بۆی دەردەچێ و سەردەکەوێ. هـەتا سـەیدێ مـستێ تفـەنگی دادەگرێتـەوە و تیزە و بـەردەسـتـێی لەسـەر دادەنێ و قـامکی پێدا دێنێ، سوار لەبەر چاوان ون دەبێ.

مستەفا بەگ بەم جۆرە گەلێکی ماڵ دەست کەوت و گەڕاوە. بەڵام زۆر پێ نەچوو لەگەڵ براکانی تێک چوونەوە. تەمەرخان و میر یەحیا چەند جاران هەڵمەتیان بردە سەر ڕواندز و نێو بازاڕیان تالان کرد و جەور و ئەزیەت و ئازاری خەڵکیان دەکرد. بایز بەگ لە تەکیانا ڕێک کەوت و پشتی لە مسـتـەفا بەگ کرد. مسـتـەفـا بەگ بێ هێز بوو.

چەند جـار مسـتـەفـا بەگ ویسـتـی یەکێک لـە براکانی بکاتە مـیر و بـۆ خـۆی بە گـۆشـەگـیـری دانیـشێ، بەڵام بـووک شـازەمـان خـێـزانی کـە ژنێکی بەهـۆش و تێگەیشـتـوو و زانابوو، نەیهـێشت و پێی گوت چوار کـوڕت هـەیە و مـیر مـحـەمـەد گەورەیانە و لە جۆڵەمێرگ دانیشتووە، بیکە بەمیر و لێی گەڕێ.

مـسـتـەفـا بەگ دەسـتـبـەجێ میر مـحەمـەدی خـواسـتـە ڕەواندز و بەشـەو ئەوەی بۆ

گێڕاوە، بەمەرجی ئەمە بابی خۆی لە هیچ کارێک نەگەیەنێت، میرایەتی دەکا. مستەفا بەگ ترسا لەوەی میر محەمەد هەموو براکانی بکوژێ، لەبەرئەوە نەیکردە میر.

ساڵی ١٢٢٩ مستەفا بەگ بێزار بوو، بانگی میر محەمەدی کرد و لەسەر دەستی گەورە و ڕیش سپی و چاوەشان بەسێ مەرج میر محەمەد بوو بەمیر. مستەفا بەگ چووە ئاکۆیان و قەڵای (دمدم)ی دروست کرد و تێیدا دانیشت، هەتا ساڵی ١٢٣٨ لەوێ مرد، جەنازەکەیان هێناوە ڕواندز و لە گەردەگەردێ ناژتیان.

بەندی سێیەمین

میر محەمەد ئەمیری مەنسوور کوڕی مستەفا بەگ

١٢٢٩-١٢٥٤

هەروەکو گوترا مستەفا بەگ بە ڕاو و تەگبیری گەورەکان بە ٣ مەرجان کە میر محەمەد خواستبووی، بوو بە میری ڕواندز.

میر محەمەد ساڵی ١١٩٨ھ لە ڕواندز هاتووەتە جیهانەوە. دایکی ناوی بووک شازەمان بوو. لەکن مامۆستای تایبەتی خوێندوویەتی، مەلای بەناوبانگی کوردستان مەلا ئەحمەد ئادەمی (دێڵزەیی) کە لە باڵەکان بوو، بە تایبەتی مستەفا بەگ بردیە ڕواندز و قوتابخانەیەکی بۆ دروست کرد کە ئەمرۆکەش ئەو مزگەوتە دیوارەکانی ماوە کە لە باشووری (قیبلە) قەلاتی لۆکان و لە دەری شوورەی قەلای پێشوو بوو، لەوێ دانا و لەگەڵ پەروەرشی میر محەمەد خەریک بوو.

میر محەمەد کە لە خوێندن سەرکەوت، لە لایەن بابیەوە ناردرایە سەر دێهاتی دۆڵی گەڕان، جۆڵەمێرگ، دۆڵی هەوتیان و سەرچیا. لەو خاکانەدا بە ڕەعیەتپەروەری ڕای دەبوارد.

لە ساڵی ١٢٢٨ میر مستەفا لە دەست براکانی بێزاربوو، ناردیە دووی میر محەمەد کە بیکاتە میری ڕواندز. میر محەمەد ٣ مەرجی لە تەکیا کرد، ئەوجا میریەتیی خستە گەردن:

یەکەم- مستەفا بەگ ٦٠,٠٠٠ ڕیاڵ و بووک شازەمان ٣٠,٠٠٠ ڕیاڵ، کە دەکاتە ٩٠ هەزار ڕیاڵی بدەنێ.

دووەم- مستەفا بەگ خۆی لە کردەوە و ئیشوکاری محەمەد بەگ نەگەیەنێت.

سێیەم- باوکی لە ڕواندز بچێتە گوندی ئاکۆیان دانیشێ.

مستەفا بەگ ترسا کە میر محەمەد هەموو برا و خزمەکانی بخنکێنێ، گوتی:

پێویست نابینم و گەڕاوە چووە جۆڵەمێرگ.

ساڵی دووەم مستەفا بەگ بێزاربوو، ناردیە دووی میر محەمەد و کلیلی خەزینە و ماڵ و قەڵای پێ دا و ٦٠ هەزاری خۆی و ٣٠ هەزاری بووک شازەمانی پێ دا و لەسەر دەستی سەرۆکان کردیە میر و باری کرد و چووە ئاکۆیان دانیشت، هەتا ساڵی ١٢٣٨ مرد.

میری گەورە زۆر تێگەیشتوو و زانا و زرنگ بوو، بەلەز دەستی بەپێکهێنانی پێویست و چەک و جەبەخانە ڕێکخستن کرد و سێ چوار هەزار ڕیاڵی دا بەچەک و دوو هەزار پیاوی ئازای کردنە سوپا و بەچەک و جەبەخانە ڕازاندیەوە و نزیکەی هەزار سوارەیێکی قۆچاخیشی ڕاگرت و بەشیر و ئەسپی چاک و جلوبەرگی جوانی کردن. لە بەرامبەر ڕواندز لەسەر تەپەیەک کە لە باکوری شارەوە، قەڵایێکی زۆر سەخت و توند و بڵندی دروست کرد و ناوی نا (ئیچ قەڵا) (ئەمڕۆش ئەو قەڵایە ماوە) بەتۆپ و تفەنگ و سوپا پڕی کرد بوو.

لە مانگی ڕەجەبی ئەو ساڵەدا دەستی کردە بناغە دامەزراندنی قەڵا و شوورەی دەوری ڕواندز. دوو کۆنگەرەی لە ڕۆژئاوای شار و لەسەر تەپەیێک دامەزراند. ئەم شیعرە فارسییەی لە دەروازەکەیان نویسی:

دو کنگر را نهـــادم بر دو پیکر

ڕواندز شـــد رویین دژ، بار دیگر

ئەمڕۆ ئەوانە خرابەن. لە ڕۆژهەڵاتی شار کۆنگەرەیێکی پێشوو شەمام و یێکی دیکەی دروست کردن و ناوی نان جووت کۆنگەرەی شەمامێ، کە ئەمڕۆکەش کۆنگەرەیێکی ماوە.

لە دەورەی شـــار دیوار و شـــوورەی بینا کـــرد و بەسێ دەروازەی دامـــەزراند. دەروازەیەک لەســـەر خـەرەند و دەروازەی بەشـوورە لەسـەر دەروازەکە کـۆنگەرەی دروست کردن. هەر دەروازەیێک کونگەرە و بورج و سەنگەری لێ دامەزراندن و بە چەک و سوپا پڕی کردن. بەوجۆرە ڕواندزی زۆر توند کرد. ویستی لە باشووری (قیبلە) قەڵاوە بیبڕێ. خەرەند کە ڕۆژهەڵاتی شارە لەگەڵ گەلی خاڵەڕەش بیگەینێتەوە یەک و بیدڕێ، کە ئاوی خەرەند و چۆمی ڕواندزی پێدا هاتوچوو بکەن. ئەمڕۆکە جێگای ماوە، بەڵام تەواوی نەکرد.

لە دوای ئەوە کە ئەو کارە گەورانەی پێک هێنا و دیوار و شوورە و قەڵا و کۆنگەرەکانی ڕێک خست و بە چەک و سوپا دایمەزراندن، گەلێک سوارانی بڵباسی بردە کن خۆی و کردنیە سوارەی تایبەتی و جیرەی بۆ بڕینەوە و لەسەر ڕێیاندا پاسەوانی دانان کە کەس ڕێگری و خراپە نەکات.

لە هەموو کارێکی کە کردوویەتی ئەمە زۆر گەورە و بەجێ بوو کە میری گەورە بۆ ئاگاداری و تێگەیشتنی خاکی خۆی، پیاوی چاک و خراپی دانابوو. ڕەشبەڵەک، ژن و پیاو پێکەوە ڕاوەستان و کۆمەڵبەستن، لە مزگەوت دانیشتن بێ پەرستش، بەجارێک لابران. ڕەعیەت و ئەهالیی شار و دێهات و سوپا بێ پەردە دەچوونە کنی، کەسێک نەدەبووە ڕابەری چوونە کن میر. خاوەند پیشە و کار و عولەما لەلای زۆر خۆشەویست بوون. لە گەڕۆک و فەقێ و ئەوانەی بۆ کار و ئیش دەچوونە دێهات و لە هێلکەفرۆش و چەرچی و دۆم پیاوانی هەڵبژاردبوون. ڕۆژ بەڕۆژ چی بکرابایە و کێ هاتوچۆی بکردبایە پێیان ڕادەگەیاند. بۆ ئەو جۆرە پیاوە قسە گێڕەوانە جیرەی بۆ گرێ دابوون. لەناو بازرگان و عولەماش پیاوی تایبەتی هەبوون و ئاگادارییان دەکرد. ڕۆژ و شەوێ کێ بڕۆیشتبایەتە ڕواندز میر دەیزانییەوە و هیچی لێ ون نەدەبوو.

کوژتنی عەبدوڵڵا ئاغای خەزێنەدار

عەبدوڵڵا ئاغای خەزێنەدار کە لە لای مستەفا بەگ بوو، لەلای میری گەورەش بوو بە خەزێنەدار. گەلێک هاتوچۆی تەمەرخانی مامی میری دەکرد. میر محەمەد جارێکی پێی گوت: «عەبدوڵڵا چاوەش زۆرم خۆش دەوێی و حەز ناکەم دڵت بشکێنم، چی دیکە هاتوچۆی تەمەرخانی مامم مەکە». عەبدوڵڵا ئاغا پەیمانی دا کە نەچێ. جاری دووەم دیسان چوو، کە گەڕایەوە میر بانگی کرد و گوتی: عەبدوڵڵاغا زۆر حەقت لەسەر بابم هەیە من حەز ناکەم ژێرپێ بی و دەست هەڵگرە.

سێیەمین جار بەهێندی نەگرت و چووە هەودیان، لە گەڕانەوەدا بوو بەمیر ڕاگەیاندرا کە عەبدوڵڵاغا چووە و گەڕاوە.

میر لە پەنجەرەوە تەماشای کرد لە گەلی گیانهاوێژ دێتەخوار. فەرمانی دا بەمامیس چاوەش و سوراو چاوەش، بچن عەبدوڵڵاغا بگرن و بیبەنە کنی.

هەردوو کە گەیشتنێ بانگیان کرد: خەنجەر دانێ عەبدوڵڵاغا. عەبدوڵڵاغا

خەنجەری نەدانێ. مامیس چاوەش گوتی: حەولا کار لەکار ترازاوە، یان دەتگرین و یان دەتکوژین. عەبدوڵڵاغا شەرمی بەخۆی بوو خەنجەریان بداتێ، ڕەشاغای خواست و خەنجەری دایێ.

ڕەشاغا هەم سەرکردەی سوپا و هەم گەورە و قسە ڕەوای شاری ڕواندز بوو. عەبدوڵڵاغا و خەنجەری بردە لای میر. ڕۆژی ٢١ی شەوالی ساڵی ١٢٢٩ عەبدوڵڵائاغا گیرا.

میر بەعەبدوڵڵاغای گوت: چەند جار رام ئەسپاردی گوێ دێری و قسە بیستیت نەکرد و خۆت لە پێناوی تەمەرخان نا. ئەوەی پێ گوت و ناردیە زیندانەوە. ژن و منداڵی عەبدوڵڵاغا بەلەز چوونە ئاکۆیان و هاواریان بردە بەر مستەفا بەگ کە فریای عەبدوڵڵاغا کەوێ.

میر بە حەسەن مەملووکی میر غەزەبی گوت: بەشەو لە زینداندا عەبدوڵڵاغا بخنکێنێ و بەسێدارەی داکات. ئەوە یێکەمین پیاوێکە میر کوژتی و بەداریدا کرد.

سبەینێ زوو، مستەفا بەگی بابی میر گەیشتە ڕواندز. عەبدڵڵاغای بەدارەوە دی و زۆر دڵگیربوو. بەمیری گوت: عەبدوڵڵاغا هی کوژتن نەبوو. میر گوتی: هۆ باب مەرجی من و تۆ چی بوو؟ مستەفا بەگ بە ڕەنجیدەیی و دڵگیری گەڕاوە ئاکۆیان.

عەبدوڵڵاغایان لەو بەری پردی ڕواندز لەسەر ڕێگای باپشتیان ناژت. کوژتنی عەبدوڵڵاغا بوو بە ناوبانگێکی زل بۆ میر و بە هەموو لایێکەوە دەنگی داوە. دۆست و دوژمن داچڵەکین و سڵەمین و وەجنقینەوە. سامی میر بەسەر هەموو دراوسێکاندا شکا و مامەکانی کەوتنە ترس و لەرزەوە.

چوونی میر بۆ سەر مامەکانی لە ساڵی ١٢٣٠ی کۆچیدا

میری گەورە و زانا، کە بناغەی فەرمانڕەواییی لە ڕواندز دامەزراند، خۆی توند کرد و شاری کردە قەلایێکی سەخت و دژوار، چەک و پێویست و سوپا گەیشتە پایەی دڵخواز. بۆ ئەوە کە میر بتوانێ گەورە بێ، لە خاکی خۆیدا بێ ئازار و ئێش بژی، لە پێش هەموو چتێکیدا لابردنی مامە سەر ڕەقەکانی خستە پێش. بۆ سەرکەوتن و بەئارەزوو شادبوون، دەبێ مامەکانی بکاتە پایەی ژێر پێ تا بتوانێ سەرکەوێ. بۆ ئەوە لەشکر و پێویستی ساز کرد و بە دڵێکی ڕقاوییەوە ڕۆژی

یێکەمی مـوحـەڕەمی ١٢٣٠ لـەشکری لـە ڕواندز دەرخـست و بە ٢ هـەزار پیـادەی ئازاوە چووە سەر (هەودیان).

میر کە گەیشتە سەر چۆمی باڵەکییان فەرمانی دا پردێکی ١٨ گڵی دامەزراند. لەشکر لە نێوانی هەودیان و باڵەکییاندا هەڵی دا. لەولاوە تەمەرخان چووە پێشی.

لە دوای شەڕ و کوژتار، تەمەرخان تەنگەتاو کرا و هەڵات و ڕوو بە شێتنە چوو. میر بەکوژتار کەوتە دووی هەتا لە قەڵای شێتنەی پەستاوت و لە دووی نەبووەوە.

تەمەرخان قەڵابەندیی کرد. میر دەورەی قەڵای دا، هەردوو لا بۆ کوژتاری یەکتر تێ دەکـۆشـان. مـیـر شـەو و ڕۆژ قـەڵای ئاوربـاران دەکـرد و هـەڵمـەتـی دەبردێ، تەمەرخان بەرامبەری کرد و لە کۆنگەرەوە بە تفەنگ دەیانگێڕانەوە پاشێ.

قەڵای شـێتنە زۆر توند و قـایم و سـەخت بـوو و گـرتنی زۆر دژواربوو. مـیر زۆر ئەزیەتی کێشا، لە پاشان فەرمانی دا لە بورجی ڕۆژئاوای لای قیبلەوە لغومیان لێ دا و کۆڵییان و پڕیان کرد لە باروت و ئاوریان دا، بە جارێک بورجی هەڵتەکاند و بەری داوە خوارێ.

ڕۆژی ٢٨ی موحەڕەم بورج کە کەوت لەشکری میر بەخەنجەر و قەرەبینا کەوتنە ژوورەوە و هەتا ئێوارە لەنێو قەڵادا شەڕبوو. گەلێک پیاو کوژرا و خوێنێکی قورس ڕژاندرا. تەمـەرخـان و مـەحـمـوود بەگی کـوڕی بەدیل گـیران. لەلایەن مـیرەوە، محەمەداغای شێتنە کرا سەرکردەی شێتنە و چەند کەسێکی بۆ بەجێ هێشت و بۆ خۆی و دیلەکانی گەڕانەوە ڕواندز.

شـەوی یێکەمینی ڕەبیـعی یەکەم مـیر فـەرمـانی دا بە حـەسـەن مـەلووکی مـیر غەزەب کە تەمەرخان و مەحموود بەگی کوڕی بخنکێنێ. ئەو شەوە هەردوو کوژران و بەدارێدا کران. سبەینی بردیانە سەر ڕێگای پردی ڕواندز و ناژتیانن.

من بۆ خۆم ساڵی ١٩٢٧م چوومە شێتنە. ئەو قەڵایە و بورجەکانی کە ڕووخاندرا بوون دیتمن. ئەمڕۆ ئەو قەڵایە وێرانە، بەڵام جێگایەکی زۆر سەختە. خەڵکی شێتنە و ئەحمەدخـان نەتەوەی ئەو مـحەمـەداغـایەن کە مـیری گـەورە کـردبوویە گەورەی شێتنە.

پیـاوە گـەورانی ئـاوایی، سـەربـەهـووردی مـێـژووی شـەڕ و گـرتـنی تەمـەرخـان و قەڵادەورەدان و بورج ڕووخـاندن و کوژتارەکەیان بـۆ گێڕامـەوە. بەڵام لەم نامـەیەدا

ناگـونجێ درێژەی پێ بدەم، بـە کـورتـی لە مــەلیــخــام ئەو بهــوورده وەرگــرت کــە لەسـەرەوە گوتران. بەوە دڵنیابووم نەک بەقسـەی ئەهالیی شێتنە.

لە دوای ئەوە قاقـەزێکی بۆ میری ڕۆست و یەکێک بۆ یەحیا بەگی مـامی نارد کە بە قسـەی خاو فریو نەخۆن. گوناهـی خۆیان لە گەردنی خۆیان بێ. میری ڕۆست بە هـەڕەشـە وەڵامـی داوە.

مـیـری گـەورە ٣ جــاران لەشکری بردە ســەر ڕۆست، ســەرنـەکـەوت و بـەشکاوی گــەڕاوە. هـەتا جــاری ســێــیــەم زۆر شــپــرزە کـرا و هـەتا زێوە کــە ســەعــاتێک لە ڕۆژهـەڵاتی ڕواندزەوەیە، هـەڵیان بڕی.

لە دواییدا میر ١٠٠٠ پیادەیەکی ئازای دا بە ئەحمەد چاوەش ناو سەرکردەیێکی ناردیە ســەر ڕۆست. ئەحـمــەد چاوەش بە فـیڵ مـیـری ڕۆسـتی گـرت و هێنایە کن مـیری گـەورە. ڕۆژی دووەمـی ڕەبیـعی یەکـەم، مـیـر ئەویشی خنکاند و لەلای مـام و برازای ناژت.

لە دوای کـوشتنـی میری ڕۆست لەشکری ئاژۆتە سـەر میر یەحـیا بەگ. لە نزیک سـیـدەکـان بەرەنگاری یەکدی بوون و دەسـتـیـان بەکوژتار کـرد. لە دوای دوو ڕۆژ شـەڕ و کوژتار، مـیر مـحـەمـەد مامی تـەنگەتاو کرد و شکاندی و هـەڵی بڕی هـەتا لە سیدەکانی خزاند.

مـیر یەحـیا دووبارە لەشکری کۆکردەوە و لـە قەڵای سیدەکاندا قەڵابەندیی کرد. میر محـەمەد قەڵای دەورە دا و بە گەرمـی هـەڵمەتی بردە سـەر.

مـیر یەحـیا ناچار بـوو خۆی بەدەسـتـەوە دا. میر یەحـیا و عوسـمان بەگی کـوڕی بەزنجیرکراوی ناردرانە ڕواندز. لە ڕواندز لە بەندا بوون. شـەوێک کـەلێنیان دەست کەوت و لە بەند ڕزگاربوون ڕوو بە باشوور (قیبلە) چوون.

لە دەرزە بـەردان لەبەر تـاریکی شــەو و شــپـــرزەییی خــۆیان، بـاب و کـــوڕ لێک هـەڵبران. مـیـر یەحـیـا ڕێگای سـەرەوەی گـرت و لەبەر سـەرای حکوومـەتی ئێـسـتـا گڵکەندێ خـۆی تێدا دەشـارێتـەوە، کە عوسـمـان بەگی کوڕی بگاتێ و دەربازبن و بڕۆن.

عوسمـان بەگ لە ڕێگای پیادەڕۆ بە گەلی خاڵەڕەشـدا دەچێ و هـەتا دەگاتە ئاوی خاڵەڕەش و بابی نابینێت و دەگەڕێتەوە.

لەو دەمەدا پێ دەزاندرێ کە هەڵاتوون. سەرهەنگ و پاسەوانان دەکەونە دوویان. یەحیابەگ دەبینن، بەڵام چاو دەقوچێنن و دەڕۆن. حەسەن مەلووک دەگاتە یەحیابەگ و چاوی پێ دەکەوێ، دەڵێ: میران هەستە. ئەویش دەپارێتەوە. حەسەن مەلووک تفەنگێکی پێوە دەنێ و برینداری دەکا و دەیگرێ.

سەرهەنگ و نۆکەران دەگەنێ و دەیبەنە خوارەوە، لەودەمەدا عوسمان بەگ بەدوای بابیدا دەگەڕێتەوە، لەبەر دەرزە بەردان ئەویش دەگرن و دەیانبەنەوە بەندیخانە.

میر محەمەد فەرمووی هەردووکیان بکوژن. هەردووکی دەکوژن و بەداریاندا دەکەن. لە پاش شەو و ڕۆژێک لەلای تەمەرخان دەیاننێژن. کێلی عوسمان بەگ لە تەپەی دار سەیدی من بۆ خۆم دیومە و ئێستاش ماوە و لەسەریشی نووسراوە.

میری گەورە بەوانە کاروباری خاکی سۆرانی بۆ ڕێک دەکەوێ؛ دڕک و بەرهەڵست و کۆسپەی گەورەی لە خاکیدا نامێنی و بە ئازادی دەست بە فەرمانڕەوایی دەکا. لە دوای ساڵێک دەکەوێتە سەر هەوەس و ئارەزووی خاک فرەکردن و فەرمانڕەوایی پتر و گەورەکردن، بۆ گەیشتنە ئەو ئارەزووە پێویست ساز دەکات.

چوونی میر و لەشکرکێشانی بۆ سەر برادۆست و لیتان ساڵی ١٢٣١

میر کاروباری خاکی سۆرانی کە دامەزراند، لەشکری هەڵگرت و چووە سەر برادۆست و قەڵای (هەرکیلا)ی دەورە دا کە مەحموود بەگی کوڕی سەلیم خان بەگی لەسەر بوو.

مەحموود بەگ کە لەوە ئاگادار بوو، بەلەز لەشکری کۆکردەوە و دەروازەی لەسەر خۆی گرێ دا و بە قەڵابەندی بۆ خۆپارازتن دانیشت.

میر کە گەیشتە سەر قەڵا دەورەی دا و لەهەر چوارلاوە بە تۆپ و تفەنگ و ئاورباران تەنگەی بە قەڵابەندەکان هەڵچنی. مەحموود بەگ زۆر بەئازایی پێشی پێ گرت.

ڕۆژی سێیەمی شەڕ چووە سەر دیواری قەڵا و بانگی میری کرد و گوتی: «خودا بەردار نییە، ئەم ئادەمزادانە لە پێناوی من و تۆدا بچن و تۆ ببیە مایەی ئەم

خوێنرێژی و کوژتاره. ئەگەر ڕاستت دەوێ و مەردی بە تەنهایی وەرە مەیدانەوە، منیش دێمە پێش و خەنجەر و دەمانچەی یەکتری دادەگرین، هەر کامێکمان سەرکەوت، خاک و میللەت بۆ ئەو بێت. ئیدی هێندە ئەزیەتدان بۆ چییە، یا من تۆ، یا تۆ من دەکوژی و ئەم بەندەی خودایە ڕزگاربن».

میر لە بری جوابی، فەرمانی دا بە سوپای بە گەرمی هەڵمەت ببەن و پیاوانە پەلاماری قەڵا بدەن و دەبێ ئەمڕۆ قەڵا بگیرێ.

مەحموودبەگ لە دیواری قەڵاوە سێرەی تفەنگی لە میر گرت و گوللەیەکی بۆ هاویژت و لە شاڵی تورمەی سەروپێچی میری دا و دووکەڵی لێ بڵند کرد. مەحموودبەگ بە دەنگێکی بەرزەوە گوتی: «ها من خولامی لەعلی خانێمە». میر بیستی و پرسیاری کرد داخوا ئەو لەعلیخانە خوشک، دایک، ژن یاخود دەزگیرانی مەحموودبەگە کە بەناوی ئەوەوە لە خۆی خوڕی.

گوتیان نەء؛ ناوی تفەنگەکەیەتی.

ئەگەرچی گوللە لە شاڵی مێزەری کەوت بەڵام زیندەی نەگرت و هەر لە شاڵدا مابووەوە. مەحموودبەگ بەو دەستووره زۆر بە دلێرانە و ئازایی شەڕی کرد. بە تەڕدەستی و پیاوانە لە پێش میر ڕاوەستا و بەرامبەری و کوژتاری لێ کرد.

میر هەرچەندە کۆشا چارەیەکی نەدۆزییەوە کە بتوانێ قەڵا بگرێ، ناچار بەفێڵ ڕوو بەدێی (گردکال) گەڕاوە تاکو مەحموودبەگ وا تێ بگا میر هەڵات.

لەودەمەدا سەلیم خان کە لە قەڵای کانی ڕەش دادەنیشت، زانییەوە کە میری سۆران پەلاماری مەحموودبەگی کوڕی داوە، کەوتە تەقەلا و تالووکەوە. دەستە لەشکرێکی شەڕکەری هەڵگرت و بەپەلە ڕوو بە چۆمی (بەرازگر) چووە خوارێ. کە گەیشتە سەرچۆمێ ویستی لە (پردی زەراتی) بپەڕێتەوە، تەنها دوودار لەسەر پردەکە مابوون. لە تاوی کوڕی گوێی نەدایێ و بە چەکمەوە بەسەر ئەو دوو دارانەدا پەڕیەوە و خۆی گەیاندە قەڵای (هەرکیلا). مەحموودبەگ بۆ پێشوازی چوو و دەرگای کردەوە.

لە لایەن میرەوە بە پەنهانی چەند پیاوێک لە دوور و نزیکی قەڵا داندرابوون. بەگورجی پەیامیان دا بەمیر کە قەڵا کرایەوە. لە ڕۆژی ٢١ی مانگی ڕەبیعی دووەم، میر بە پڕتاوی لینگی دا سەر قەڵای هەرکیلا و بەزۆر گرتی و مەحموودبەگ و

سەلیم خانیشی شکاند.

میر کە قەڵای هەرکیلای گرت، لینگی دا سەر قەڵای (سارداو). حەسەن بەگی برادۆست بەلەشکر و هێزیەوە لەوێ خزابوو و بەرامبەری ئامادە بوو.

میر کە گەیشتە سەریان، تەنگەتاوی کردن. برادۆستی پیاوانە بەگژیدا چوون و لە هەردوو لاوە گەلێک ناوداری کورد کوژران. برادۆستی پاڵەوانانە قۆڵیان لەشەڕ هەڵکرد و میری ڕواندزیان وەتەنگ هینا و تێکیانەوە پێچا. حەسەن بەگ بەچەند پیاوێکەوە هەڵمەتی بردە سەر میر، بۆ خۆی بەقسەی ناحەز و ڕەق لە میری خوڕی.

میری دلێری خودپەسندی نەرم و ڕەوشت چاکی زمان خاوێن بانگی حەسەن بەگی کردو و گوتی: «هۆ میران، لە ڕۆژی مەیداناریدا جوامێری و پاڵەوانی چییە؟ دەستوبرد و کۆشش و شیر وەشاندن و هەڵمەت و خەنجەربازی. بۆ زمانێکی درێژ هەڵدەبڕی، قسە هاوێژی و پروپووچ و لاف وگەزاف دوورە لە ڕەوشتی گەورە و دلێر و پاڵەوانان. خۆت ڕاگرە ئەوا بۆت هاتم». میر کە ئەوەی گوت، دەستی دا قەرەبیناکەی و هەڵمەتی بردە سەر حەسەن بەگ.

پیاوەکانی میر لە پشتەوە دەسترێژێکی تفەنگیان کردێ. میر کە نزیک بوەوە جووتە قەرەبیناکەی لە پەڕەی سینگی حەسەن بەگ ئاوردا، چەند پیاوێکی حەسەن بەگ تەمای بزووتنەوەیان بوو، میر قەرەبینایەکی دیکەشی بەوانەوە نا و لینگی دا سەریان و بەتفەنگ ئاورباراتی کردن و کوژتنی.

شکستە کەوتە لەشکری حەسەن بەگ، لەشکری میر بەکوژتار کەوتە دوویان، هەتا لە قەڵای پەستاوتن، کوژتاری لێ کردن.

کە برادۆستی شکان زۆر کەمیان خۆیان لە قەڵای ساروودا خزاند و هی دیکە کوژران.

میر قەڵای دەورە دا و لە هەموولایێکەوە وەتەنگی هێنا و هەڵمەتی بردە سەری. هەتا ڕۆژی دووەمی جەمادی یەکەم، نەردیوانیان بە دیواری قەڵاوەنا. لەشکری میر پاڵەوانانە سەرکەوتن و بەکوژتار چوونە نێو قەڵاوە و دەروازەیان کردەوە. لە دوای ئەوە چەند بەگزادە و پیاوی ناوداری برادۆست ئامانیان خواست و ئامان دران.

میر هەموو خاکی برادۆستی گرت و پیاوی خۆی لەسەر دانا و لە قەڵاکاندا

سەرۆک و لەشکری دامەزراند. قەڵای سارووی کردە ناوچەی سەرهەنگی خۆی و دەستە سوپاهێکی لەژێر فەرمانی ئەحمەد سەرهەنگدا ناردە سەر قەڵای (کەکلە)، بۆ خۆشی بە لەشکرەوە چووە سەرخاکی مەرگەوەڕ و شنۆ؛ بە شەڕگرتنی و لەشکری ڕوو بە لاجان ئاژۆت.

کە گەیشتە نزیک خێڵی لیتان، تەمای دەستبزێوی و سەرکێشییان نەبوو، میر خۆی تێ نەگەیاندن و ڕۆیشت هەتا لە قەڵای (نەلووس) تێ پەڕی.

بەگزادەی عەشیرەتی لیتان بە خەڵکی قەڵای گوت کە بە دەنگێکی بەرزەوە (قەبووقەبوو) بکەن، کە بۆ لەشکری شکاو ئەوە دەبێژرێ.

میری ڕواندز لەوە زۆر دڵگیر و ڕەنجیدە بوو، لە قینا لەشکری گەڕاندەوە و ڕووی لە قەڵای نەلووس کرد. بەگزادە و میللەتی لیتان قەڵابەندییان کرد، میری ڕواندز سێ شەو و سێ ڕۆژان قەڵای دەورە دا. ڕۆژی ١٥ی جەمادی دووەم قەڵای گرت و گەورە و بچووک و نێر و مێ و ورد و مەزنی کوژتن. ئەو قەڵایەشی ڕووخاند و تێکی دا.

شێخ یووسفی شەمسەدینی بورهانی موکری لەودەمەدا منداڵ و شیرەخۆرە بوو. دایکی و ئەو ڕزگاربوون و ئەو منداڵە بچووکەی بردە سابڵاغ و بەخێوی کرد هەتا بووە بەو پیاوەی کە لە شەرق و غەربدا نێوبانگی پەیدا کرد و پێ گەیشت، میری ڕواندز لە دوای ئەوە لە مانگی ڕەجەبدا گەیشتەوە ڕواندز.

میر لە خاکی برادۆست، کانی مس و قورقوشم و مەعدەنی دیکەی پەیداکردن کە بتوانێ لوولە تۆپ و گوللە دابڕێژێ؛ لەوانە گەلێکی بارکرد و هێنایە ڕواندز. میر لە دوای ئەو هەموو شەڕ و خاک گرتنە، لەشکری جیرەخۆری گەیاندە ٦ هەزار شەڕکەر و بەچەک و بەرگ ڕازاندنیەوە.

لەوپێش گوتمان کە میر لە خاکی برادۆستەوە، ئەحمەد سەرهەنگی بە لەشکرێکی ڕێککەوتووەوە ناردە سەر قەڵای کەکلە. ئەحمەد سەرهەنگ بە(ئەحمەد بدێری) ناوبانگی کردبوو. قەڵای کەکلە لە ژێردەستی حەسەن بەگی شێروانیدا بوو، کە ئەحمەد بدێری گەیشتە پێشەوە، حەسەن بەگ بەلەشکرەوە چووەپێش. شێروانی زۆر بەمەردی شەڕیان کرد. لەو شەڕەدا چەند پیاوی ئازا و ناوداری سۆران بەکوژت چوون. ئەحمەد بدێری کە وەکو پڵنگ وابوو، لە هەڵمەت بردن پاش

نەدەکەوت و چیرەبوو، فەرمانی دا بە لەشکری خۆی کە بەخەنجەر و قەرەبیناوە هەڵکوتنە سەر مەتەرێز و سەنگەری شێروانییەکان. سۆرانی مەردانە بۆ پێشەوە پەلاماریان دا و شاڵاویان برد، بەکوشتار و خوێنرێژی کەوتنە نێو سەنگەرانەوە و تەنگەیان بە حەسەن بەگ هەڵچنی و لە سەنگەریان دەرپەڕاند و ڕوو بە قەڵای کەکلەیان هەڵبڕی و پەستاوتیانە نێو قەڵاوە و دەورەی قەڵایان دا.

حەسەن بەگ لە نزیک قەڵاوە سەنگەری گرت و بەرامبەر بە ئەحمەد بدێری ڕاوەستا و شێرانە شەڕی کرد. ئەحمەد بدێری لە پەلاماردان و کوژتار لێکردنیان ڕانەدەوەستا.

ڕۆژی ٧ی مانگی جەمادی یەکەمی ساڵی ١٢٣٧، ئەحمەد بدێری لە مەیدانی شەڕدا کوژرا. لەشکری میر لە شەڕ سارد نەبوونەوە، دەستبەجێ سەرکردەیێکیان هەڵبژارد و لەهەر چوار کەنارەوە لینگیان دا سەر حەسەن بەگ و تەنگەتاویان کرد و لە سەنگەریان هەڵکەند و دەریان پەڕاند. حەسەن بەگ خۆی هاوێژتە نێو قەڵاوە و دەروازەی لەسەر خۆی داخست.

لەشکری سۆران دەورەی قەڵایان لە چەمبەر دا و ٨ ڕۆژ لەسەریەک ئەوان لە دەرەوە و شێروانییش لەسەر دیوارانەوە شەڕیان کرد. سۆرانییەکان لەژێر قەڵاوە کارێزیان لێ دا و پڕیان کرد لە باروت. ڕۆژی هەشتەم قەڵایان دەورە دا و باروتیان ئاور دا و دیواری قەڵایان بەرداوە، حەسەن بەگ و باب و مامی بەدیل گیران و ناردرانە ڕواندز.

خاکی شێروان و هەموو قەڵا سەختەکانی گیران و سەرکردە و سوپای سۆرانی لەسەر داندران و قەڵای کەکلەشیان دووبارە دروست کردەوە.

کە ئەحمەد بدێری دۆڵەمەڕی کوژرا، عەبدوڵڵاغای سەرهەنگ کە ئاکۆیی و باپیرە گەورەی حەمەعەلیاغای ڕواندزی کە ڕەئیسی بەلەدیەی ڕواندز بوو، کرا سەرکردەی لەشکری سۆران و هەموو شەڕ و کوژتار و گرتنی قەڵاکانی شێروان و بەدیل گرتنی حەسەن بەگ لەوەوە بوو. عەبدوڵڵا سەرهەنگ کە شێروانی بە تەواوی گرت دایمەزراندەوە. پیاوانی ئازای خۆیانی لەسەر جێگا سەختەکان دانا و مزگێنیی گرتنی شێروان و دیلەکانی بۆ میر ناردە ڕواندز.

میری گەورە گوتی: «بەڕاستی شێروان گیرا و بوو بە خاکی ئێمە. بەڵام

پیاوێکی ناودار و گرانبەهای وەکو ئەحمەد بدێریشمان لەسەر دانا و لە دەستمان چوو کە سەد شێروانیی دێنا».

عەبدوڵڵا سەرهەنگ کە لە دوای هەموو کاروباری شێروان ڕێکخستن گەڕایەوە ڕواندز، ئەودەمە عەبدوڵڵاغا بوو بەعەبدوڵڵا سەرهەنگ و بەکڵاوی لباد و دروشمی سەرهەنگیی خەڵات کرد. هەموو سەرکردە و سەرۆک و سوپاهییەکانی بە خەڵات دڵخۆشی داوە و کوڕی ئەحمەد بدێری کردە سەرکردەی دۆڵەمەڕی و قەڵای شێتنە.

لەو ساڵەدا وەستا ڕەجەب ناو کوردێکی وەستاکار و دانا کە لە تۆپ دارژتندا دەکۆشا، چونکە پیاوێکی زانا و کاربین بوو بەدوو لا زۆر چاک سەرکەوت. لوولە تۆپی دارژتن و گوللەشی دروست کرد. زۆر شایانی سپاس و پێدا هەڵگوتنە. ئەمرۆکە نموونەی کردەوە و کاری ئەو گەورە زانا و خاوەند پیشەیە لەبەر چاومانە و لوولەتۆپەکانی کە دایرژتووە لەبەر دەرگای سەرای ڕواندز داندراون. بەڕاستی شایانی شانازییە کە لە جێگایەکی وەکو ڕواندزدا لوولەی وای لێ دارێژرابێ. کانی مز و ئاسن و ئەوانەی بۆ ئەو بەکار بێ لە ڕواندزدا بۆی ڕێک خراوە. هەر لەو ساڵەدا سەید حەسەنی ڕەشوانی لە مانگی زیلحیجەدا

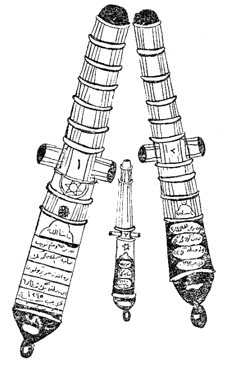

نارده سەر زێبار. عەزۆ ئاغای سەبتی و جەوەراغای نەقبوکی کە گەورەی زێبار بوون، بە لەشکرەوە چوونە پێش سەید حەسەن و ڕێگایان پێ گرت. سەید حەسەن هەرچەندە تەقەلای دا نەشیا بۆ پێشەوە بچێت، بەڵام دەرگای فڕوفیڵی لەسەر کردنەوە و پەیمانی لە تەکیانا کرد و گرتنی و بردنیە لای میر. بەوە لایەکی خاکی زێبار کەوتە ژێر فەرمانی میرەوە.

ئەو دوو گەورە کوردانەی زێبار بەئاسوودەیی دانەنیشتن و بۆ پشێوی و شۆڕش تەقەلایان دەدا. میر هەرچەند پەند و نەسحەتی کردن و بەسەریاندا هات بێ سوود بوو، لە دواییدا ژەهراوی دانێ و کوژتنی.

هەر لەو ساڵەدا میر محەمەد لە تەک عەباس میرزای نایبوسەڵتەنەدا پەیمانی گرێ دا و ناردراوی بۆ تاران بەڕێ کرد و لەگەڵ فەتالی شای قاجاردا گرێی دۆستی و پێکهاتنیان بەست و ناردراوەکەی گەڕاوە.

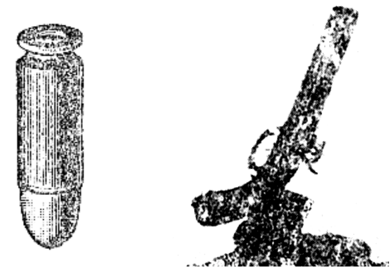

هەر لەو ساڵەدا میر محەمەد ناردی لە ورمێوە (خان گیلدی) وەستاکار و چەخماخسازی بردە ڕواندز تا خەنجەر و دەمانچە دروست کات.

دامەزراندن و ئاوایی

میری گەورە ساڵی ١٢٣١ لە گەڕەکی کاولۆکان کارخانەی شیر و خەنجەر و تفەنگ و لوولەتۆپ و گوللە دروستکردن و داڕژتن و زێرینگەری و دارتاشی، بۆ کالانەی شیر و خەنجەر و ڕەوڕەوەی تۆپ و چتی پێویستی دیکەشی دامەزراند و ختیە ژێر گەرانێکی ڕێککەوتوو لە چەمبەرێکدا گەڕان، تۆپ و گوللە داڕژتنی خستە ژێر فەرمانی وەستا ڕەجەب. دارتاشی و خەنجەر و تفەنگ و دەمانچە دروستکردنی خستە دەست (خان گیلدی) و بە دەستووری خوارەوە فەرمانڕەواییی خستە قاڵبێکی زۆر جوان و دامەزرا، هەر کار و پیشە و ئیشێکی دایە دەست زانا و خاوەندی خۆی. سەردار و گەورە و میری هەمووان، میر مەنسوور محەمەد بەگ، میری ڕواندز، ڕەسووڵ بەگی برای میر کارپەزێر و سەرپەرشتی هەموو کارێک. ئەحمەد بەگی برای میر سەرهەنگی سەرهەنگان. حەمەدی شێروانی مامیس، سوراو، عەبدوڵڵای ئاکۆیی، خدری حەمەدی، سۆفی ئاغای، کە ئەوانە شەش کەس بوون کران بەسەرهەنگ و لەژێر فەرمانی ئەحمەد بەگیدا دەگەڕان. وەستا ڕەجەب فەرمانڕەوای تۆپخانە و جبەخانە. خان گیلدی گەورەی خەنجەرکەر و زێڕینگەران، وەستا برایمی ماویلی سەر میعماری بینا و وەستای دیواران، حاجی مستەفاغا گەورەی بازرگانان (خەڵکی هەنارە باتاس و سورچی بوو) ئەوانە بەو دەستوورەی دامەزراندن و هەر کەس لە کاری خۆیدا تەقەلای دا و دەستی بە ئیش کرد. لە حەفتەی جارێک کۆدەبوونەوە، ئەگەر چتێکی زل بەدەستەوە بووایە لێی دەدوان و

لەسەری ڕێک دەکەوتن و پێکیان دێنا. لە دوای ئەوە هەر کەس دەچووە سەر ئیشی خۆی. (مەلیخا).

لە ڕواندز میر محەمەد ئەم حەوت ڕەنگە دراوەشی هەبووە کە بۆ خۆی لە سککەی داوە: ١- یوزلغ (پازدە قڕۆش بووە) ٢- ڕیاڵ (یازدە قڕۆش بووە) ٣- قرۆش (حەوت غورش بوو) ٤- تەنیگر (چوار قڕۆش بوو) ٥- جلق (سێ چارەگە قرۆش بوو) ٦- خودابەندە (چارەگە غروشێک بوو) ٧- شایی (نیو غرۆش بوو) کە سەد غرۆش لیرەیەکی زێڕی عوسمانی بووە. ئەوانە هێندێک زێڕ و هێندێک زیو و هێندێکیش مس بوون، بەڵام چکۆلە و ئەستووربوون. من بۆ خۆم تەنیا جلق و خودابەندەی میری ڕواندزم چاو پێ کەوت، مس بوون. تەنیگریش زیو بوو بە پانی بەقەد قرۆشی تورک بوو، ئەستوورایی بەقەد چارێگە مەجیدی دەبێ.

ئەو سێ دراوانە ئێستاش لە لامە، بەخەتی فارسی زۆر خۆش لەلایێکیەوە (الامیر المنصور محمد بیگ) و لەلایەکی تریشەوە (ضرب في رواندز)ی لێ نووسراوە. بەڵام ساڵیان سواوە و دیار ناکەن. مەلیخا کەمەنزومی تەئریخی میری، بەدەستووری سەرەوە ناوی دراوەکان دەبێژرێ، لەو ساڵەدا لێ دراون.

ساڵی ١٢٣٢ میر سوپاهی جیرەخۆری گەیاندە ١٥ هەزار؛ ٥ هەزار پیادەوە ١٠٠٠٠ سوارە بەچەک و بەرگی تایبەتی ڕازاندنیەوە. بۆ سەرهەنگان ڕانکوچۆغەی ئاوریشمچن، مەرەزەی خەتێکی سپی و یەکی ڕەش لەبەرکردن و کڵاوی لبادی لەلای گوێی ڕاستی بە درێژی بستێک بەبەرداوەیی لە سەرنان؛ ئەوە دروشمی سەرهەنگی بوو.

بۆ پیاوی سوپاهی ڕانکوچۆغەی زەرد و کڵاوی لبادی ڕەنگ خاکی بوو، چەک دەمانچەیەکی قەرەبینا و تفەنگی ئەستی و بەرد و باروت و ساچمە و گوللەدانی شاخی و چەوریدان و سغرە دەمانچەیان پێ بوو و هێندێک ڕمووزیشیان هەبوو. سوارە وەک سەرهەنگ ڕانکوچۆغەی بەڵەکی پێ ئاوریشم و جووتە دەمانچەی قەرەبینای بە قەڵپووزی زینیەوە هەڵواسراو هەریەک شیرێک بەتەنیشتییەوە و تفەنگی کورتی ڕەشۆکی بازنە زیویان پێ بوو.

میر و سەرهەنگی سەرهەنگان و کارپەرێز، شاڵی تورمەیان لەسەر دەنا. میر کەوڵی سەمموورە و سەرهەنگ و ئەوانی دیکە پەستەکی درێژی هەتا ئەژنۆیان لەبەر

دەکرد. بۆ پەرای میر، چوار کەس ئێشک ئەغاسی هەبوون، بە تۆپزی زیو لە پێش میر دەچوون. لەسەرادا هەر ئەوان ڕێگای ژوورەوەیان هەبوو، پاشماوەی میر و کۆنە بەرگی میر بۆ ئەوان بوو. میر کە بەپێیان بچووبایە مزگەوت، هەر چوار بە تۆپزی زیوەوە لە پێشی دەڕۆیشتن.

میری گەورە لەوسالّەدا دەستی کردە مزگەوت و مەدرەسە و قەلا و پرد ئاواکردن. ٩ پردی لەسەر ڕووبار (چۆم)ی ڕواندز دروست کردن: ١-ڕواندز ٢- خەلکان ٣- هەوارە کۆن ٤- بەرسرین ٥- چۆمەڕیخن ٦- ئۆمەراوە ٧- ناوپردان ٨- دەربەندی شیوەزور ٩- ڕایەت. جگە لەمانە لەسەر چۆمی ڕۆست دوو پردی دروست کردن: (چۆمی بالّووک) «سمێلان». لەسەر چۆمی بالّەکیان پردێکی دامەزراند، لەسەر چۆمی خەلیفان لە زارگەلی عەلی بەگ پردێک و لە ئاشی ئاودەلّ ئاغا پردێکی لەو سالّەدا تەواو بوو. لەسەر چۆمی بەرازگر پردێکی زۆر سەخت و جاکی دامەزراند.

ئەو پردانە ئەمڕۆش ماون و بە دەستوورێکی فەننی و جوانن، هەمووی بەگەچ و بەردی تراشراو دامەزراندوە. هێندێک لە گەورە و موهەندیسەکانی بەریتانی کە لەو بابەتەوە دەگەلّیان دواوم، ئەو دەستوورەیان پەسند کردووە و لە چلۆنیی دامەزراندنی پایەکانی واق مابوون و لە سەختی و پایەداری و گەچەکەی و بەردەکانی سەریان سوڕمابوو؛ چونکو ئەوە سەد و هێندە سالّەیە پردی دروست کردووە، ئەمڕۆکە وەکو تازە دامەزراندرابێ وایە و گێچی هەر سپی ماوەتەوە.

میر لە ناوچەی ڕواندز لە پشت قەلاتی لوکانەوە شوورەیێکی ئەستوور و بلّندی بینا نا و لەتەک شوورەی قەلای لێک داوە. لە ڕۆژئاوای قەلاوە بۆ خۆی و سەرای فەرمانڕەوایی خانووبەرەیەکی گەلێک گەورەی دروست کرد. لە لای ڕۆژهەلاتەوە لەسەر خەرەند شوورەیێک و پردێک و مزگەوتێکی سەختی دروست کرد. لەسەر پردەکە کونگەرە و لە دەرگای مزگەوت کونە مەتەرێز و سەنگەری تێدا دامەزراند. هەر چوار کەناری بە قەلا و شوورە سەخت کرد و پڕی کرد لە سوپا و تۆپ و جەبەخانە. لە کەلەکێن و لە بێجان نزیک ڕواندز و لە سیدەکان و هەودیان و ڕۆست قەلای دروست کردن، لەسەر هەریەک لەو قەلایانە پیاوی پەسندی خۆی لەسەردانان. لە گەلی مێگرەوە ئاوی بە جۆگەدا کێشا نێو قەلای ڕواندزەوە.

ئەمڕۆش شاری ڕواندز ئەو ئاوە بەکار دەبەن.

ئەو هەموو کار و ئیش و بینایانەی کە گوتران بە سێ ساڵان دواییان هات و دروست کران، هەموویان دەستکاری وەستا برایم ماویلین. لە دوای جۆگەکێشان مزگەوتێکی زلی لەنێو شاری ڕواندزدا دروست کرد. ئەمڕۆکەش دیوارەکانی ماون. هەر لەو ساڵەدا بایزبەگی ترساو چووە ئەستەمبووڵ و پەنای بردە بەر سوڵتان مەحموودی ڕۆم.

ساڵی ١٢٣٣ لە کارخانەی ڕواندز لوولەتۆپ دارێژرا و پێ گەیشت. مەلیخا دەڵێ کە لوولەتۆپ دارێژرا و بە تەواوی لە قاڵب دەرخرا، وەستا ڕەجەب مزگینی دا بەمیر کە پێ گەیشت. میر دەستبەجێ هەزار ڕیاڵ زێری بۆ وەستا ڕەجەب و بۆ هەر شاگردێک سەد ڕیاڵ و بۆ وەستا ڕەجەب شاڵێکی تورمە و کەوڵێکی سمورە و ئەسپێکی زۆرچاکی بە پێشکەش بۆ نارد و رای ئەسپارد کە بێتە خزمەت. میر ڕانەوەستا وەستا ڕەجەب بێت، هەستا بە پێیان چوو، لەبەر ڕکێفی وەستا ڕەجەبدا ڕۆیشت هەتا گەیاندیانە سەرا و ڕێزی لێ نا و سپاسی کرد.

لە ڕواندز نزیک ٢٢٢ دانە لوولەتۆپ دارێژراوە. دوو قەنتار و چوار قەنتار و شەش قەنتاریشیان هەبووە.

ساڵی ١٩٢٦ سەید تاها ئەفەندی قایمقامی ڕواندز کە لە هاتوودا لێی دەدوێین، سێ لوولەتۆپی لە چۆمی ڕواندز و لە ژێر پردێ دەرخست کە لە دەوری تورکاندا فڕێ درابوونە نێو ڕووبارەوە. هەرسێکی هێنانە گەڕەکی قەڵات و لە پێش دەرگای سەرای دانان و ئێستاکەش هەرهەن: ١- دوو قەنتار و ٢-- چوار قەتنار -٣- شەش قەنتارە و لەسەریان نووسراوە. یەکەم کە دوو قەنتارە ساڵی ١٢٣٤هـ، هی دووەم کە چوار قەنتارە ساڵی ١٢٤٢ و هی سێیەم کە شەش قەنتارە ساڵی ١٢٤٤ دارێژراون و لەسەر هەرسێکیان ناوی میری ڕواندز ئەمیری مەنسوور محەمەد بەگ نووسراوە. لە هاتوودا نموونەی نیشان دەدرێ.

لەو ساڵەدا میر بە میرزا محەمەدی وەقایع نیگار و سەرنووسەری گوت کە هەموو کردەوە و سەربهووردی میر بنووسێتەوە. ئەویش بە فارسی و بە شیعر دەستی کردە نووسینەوە. هەتا دوامینی ڕەسووڵ پاشای تێدایە کە ساڵی ١٢٢٨ هەتا دوامینی ڕەسوول پاشای گوتووە و ناوی نا (مەلیخا). ئەو کتێبە لە کن گەلێک

کـەسی ڕواندزی هـەبووە؛ بەڵام لە هـاتنی ڕووس و مـوهاجـەرەتی خـەڵکی ڕواندز لەنێـو چووە. تەنیـا نوسـخـەیێکم دەست کـەوت و بۆ نووسـینەوەی ئەم پەڕاوییـە (کوردو میـرانی سـۆران) زۆر بەکارم هـات؛ چونکو بە درێژی سـەربهـووردیان باس دەکات.

مـیـری گـەورە کـە پێـویسـتی فـەرمـانڕەوایی پێک هـێنا و چەک و ئـالاتی ڕێک خـست، حکوومـەتە بچـووکەکـەی خـسـتـە شکڵی حکوومـەتێکی زۆر جـوانەوە، بۆ فەرمانڕەوایی دەستوور شوێنێکی تایبەتی دانا.

ساڵی ١٨٢٦م / ١٢٣٤هـ بـانگی ئازادیی بڵند کرد و جاڕی سەربەخۆیی کێشا و ناوی خـۆی نا (میری مەنسـوور) فەرمـانڕەوا (مـیری سـۆران) بە هـەڕەشـە هـەمـوو فـەرمـانڕەوا و دراوسـێکانی لەرزاند. قـاقـەزێکی مـەحـمـوود پاشـای بابان کـە بۆ عەباس میرزا نایبوسەڵتەنەی نووسیبوو چاوم پێ کەوت و ئێستا لامە کە لە دەست میری ڕواندز شکایەت دەکا و هاوار دەباتە بەر نایبوسەڵتەنە.

مـیری گەورە بەداد و ڕەعیەتپەروەری و سـوپاخواهـی و مەملەکەتداری ناوبانگی کردووە و لە هـەموو لایێکەوە خاوەند پیشـە و کاری تێدا کۆکردنەوە و بە خـەڵات و ڕوودان نەوازش کران.

ئاسایش و ئەمنییەت بەجارێک کەوتە نێو خاکییەوە. ڕەوشت و خوویێکی چاک و پەسندی هەبوو، دزی و ڕێگری و خـراپـە نەمـا، کـەس بە چاوی خـراپـە تەمـاشـای کەسی نەدەکرد. بەو ڕەوشتە خاکی ڕواندز گەیشتە بەرزترین پایە. میر محەمەد لە دوای ئەوە کـە سێ سـاڵ لە ڕێکی خـاک و سـوپا خـەریک بوو، پێـویسـت و چەکی ئامادە کرد، ساڵی یەکەم بە پەنهانی بەهەمە خاکە دراوسێیەکاندا پیاوانی زانای دەناردن کـە چاوڕاوی بۆ بکەن و خـەڵکی بۆ دڵخـۆشی بدەنەوە. لەگـەڵ گـەورە و سـەردار و عـەشـایرەکاندا بە پـەنهـانی مـوخابـەرەی دەکرد و دەیکردنـە هـاودەنگی خـۆی، دەگـەڵ گـەورەکـانی هـەریر و هـەولێـر و کـۆیێ یێکەتیـیـان پەیدا کـردبوو، پەیمانیان لە تەکیا گرێ دابوو.

سـاڵی ١٢٣٨ میـر محـەمـەد لەشکری هـەڵگرت و لەناکاو لینگی دا سـەر شـاری هـەریر کـە پایتـەخـتی بابوباپیـرانی بوو و لـە دەمـێکی دوورەوە لە دەست بابـاندا دەگـەڕا. هێـزی بابان نـەشـیـان خـۆ لەپێـشـی ڕاگرن و بـەبێ شـەڕ، سـوباشی و

سەردار سوپاهەکان لەشکری خۆیان ڕوو بە کۆیێ گەڕاندە دواوە.

میری گەورە بەبێ شەڕ هەریری گرت و دایمەزراند و لە دوای سێ ڕۆژان چووە سەر خۆشناو. عوسمان بەگی سەرکردەی لەشکری میری خۆشناو دەچێتە پێش. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی قورس، میرانی بایز بەگ کە گەورە و میری خۆشناو دەبێ، بەپەیمان سەر بۆ میر محەمەدی میری ڕواندز دەچەمێنێ و بە سوێند عوسمان بەگ دەبەخشێ و دەیباتە هەریر. لە مانگی ڕەبیعی دووەمی ساڵی ١٢٣٨ھ دا خنکاندی؛ ئەوە لە خەڵک زۆر گران هات.

میر لە دوای ئەوە لەشکری هەڵگرت و چووە سەر قەڵای دێرە. سوباشی بابان کە لەوە ئاگادار بوو، هەڵات و چووە کۆیێ، بەبێ شەڕوشۆڕ و کوژتار قەڵای دێرە کەوتە دەست میر. لەو دەمەدا کە میر لەشکری ڕوو بە هەریر ئاژۆت، ئێلی حەیدەریی ماوەران کە نەیاندەویست تەقەیان تێکەوێت، پیاوەکانیان چوونە هەولێر.

کە میر دیرەی گرت، حەیدەرییەکان تێ گەیشتن میر هەولێریش دەگرێ، تەمایان بوو بۆ مووسڵ هیجرەت بکەن، بەڵام میر لەتەک عولەما و گەورەکانی هەولێردا ڕێک کەوتبوو و پەیمانی دەگەڵ کردبوون. لەودەمەدا میر جگە لە سوپاهی خۆی لەشکری خۆشناو و سورچی و زراری و کۆڕیشی لەگەڵ بوو و هەمووی لە دێرە کۆبووبوونەوە و ڕۆژ بەڕۆژ پتر دەبوون.

لە گەورە عولەمایانی هەولێر، مەلا عوسمان و مەلا ڕەسووڵ و ئاغا و ئەعیانی شار یەعقووب ئاغا کۆبوونەوە و هەموو گەورە و عولەماکانی هەولێریان بۆ پرسیار و یێکەتی کردنە هاودەنگ. بە هۆگری وەڵامیان دا بەمیر و بۆ هاتنە هەولێریان ناردە دووی. میری گەورە بە دابودەستگایەوە هەستا و چووە هەولێر، بەڵام زۆر بە دژواری قەڵای گرت. خدربەگی کوڕی بایزبەگ کە خەزوورزای بوو، کردیە حاکمی هەولێر. ڕۆژی ٢٠ی ڕەمەزانی ئەو ساڵە هەولێری کەوتە دەست.

میر محەمەد کە کاروباری دامەزراند، ئەوانەی بەراوەژووی ئەوبوون بەخۆشی و توندی رامی کردن و میللەتەکەی هۆگری خۆی کرد و دەگەڵ گەورەکانی کوردی دزەییدا ڕێک کەوت و لەتەک عەشایری عەرەبی تەی و جبووردا موخابەرەی نواند. هێندێک لە دزەیی سەریان بۆ نەچەماند و هێندێک لە عارەبیش هەڕەشەیان لێ کرد.

ڕۆژی پازدەی زحیجە، میر لەشکرێکی پێکەوە نا و لەژێر فەرمانی ڕەسووڵ بەگی برای خۆیدا ناردیە سەر دزەیی و عارەبان و لە دێی کەندێناوە بەرامبەر بەیەکتر ڕاوەستان و لە دوای شەڕ و کوشتارێکی قورس، تەنگە بە ڕەسووڵ بەگ هەڵچنرا.

لەشکری زراری کە سەید حەسەنی ڕەشوانی سەرکردەیان بوو، کەوتبوونە نێو عەشیرەتەوە و تالانییان دەکرد. بەوە ڕەسووڵ بەگ بێ هێز بوو و شکا. لەشکری سۆران بوو بەدووبەش: بەشێکیان بۆ ڕزگارکردنی ڕەسووڵ بەگ ڕووبەڕووی دوژمن شەڕیان دەکرد، بەشی دووەمیان لەگەڵ ڕەسووڵ بەگدا گەڕانەوە. بەوجۆرە ڕەسووڵ بەگ لە مەیدانێدا ڕزگار بوو. مانگی موحەڕەمی ساڵی ١٢٣٩ لەشکری سۆران ڕوو بە هەولێر گەڕاوە.

ڕەوشتی ڕەسووڵ بەگ وابوو، ڕۆژی شەڕ لەبن قەڵپووزی زینەوە بە پەنهانی قووڵاپی زنجیری لەبن بەرگەوە لە خۆی گرێ دەدا کە لە ئەسپ بەر نەبێتەوە خوارێ. سەید حەسەنی ڕەشوانی لەوە ئاگادار نەبوو، حەزی لە ڕەسووڵ بەگ نەدەکرد. لە هەڵاتندا گەیشتە جۆگەیەک، کە هەسپی ڕەسووڵ بەگ تەکانی دا خۆی و باز بدا سەید حەسەن سەرەڕمێکی گەیاندە کەمەربەندی ڕەسووڵ بەگ کە لەگەڵ تەکانی ئەسپ بەربێتەوە. بەڵام چونکو خۆی گرێ دابوو، ئەسپ بازی دا و ڕەسووڵ بەگ هیچ باکی نەبوو و بە ڕووی سەید حەسەنیشیدا نەداوە. سەید حەسەن لە خۆی دڕدۆنگ بوو، کە نزیک بەهەولێر بوونەوە هەڵات و کەوتە کێوان و دەستی بە سەرکێشی کرد.

ڕەسووڵ بەگ سەربەهووردەکەی بۆ میر محەمەد گێڕاوە. میر محەمەد لەو سەربەهووردە دڵگیر و ڕەنجیدە بوو، لە سەرکردەکانی لەشکری (قۆچاخلی) ناوی نارده کن سەید حەسەن کە بیگرێت و یان بیکوژێت.

قۆچاخلی بەفێڵ چووە کنی و وای نواند کە تۆراوە و پەنای بۆ بردووە. چەند ڕۆژێک ماوە، ڕۆژێک لە جلیدبازیدا قەرەبینایێکی بە مووڕەی پشتی سەید حەسەنەوە ناو وایزانی کوژتی و هەڵات و چووە لای میر.

میر بەوە کە ڕەسووڵ بەگ بەشکاوی گەڕاوە زۆر ڕەنجیدە و دڵتەنگ بوو. لەشکرێکی دیکەی دووبارە کۆکردەوە و لەژێر فەرمانی ڕەسووڵ بەگدا ناردیە

سەریان. لە دوای شەڕ و کوژتار، شێخ حەموودی ڕەئیسی عەرەبیان بەدیل گرت و ناردیانە هەولێر و کوردەکان سەرکەوتن و هەموو عەشایری ئەو دەوروپشتەی خستە ژێر فەرمانیەوە و گەڕاوە هەولێر و لە مانگی جەمادی دوودا گەیشتەوە لای میر.

میر محەمەد کە لەوە سەرکەوت و هەموو خاکی هەولێری هێنایە ژێر فەرمانەوە، لەگەڵ محەمەد پاشای والیی کەرکووکدا موخابەرەی کرد و بۆ گرتنی خاکی بابان پێکەوە ڕێک کەوتن. کە لەوە پشت توندبوو بە گەورەکانی پردێ ڕای گەیاند و پەیمانی دەگەڵ کردن. ڕۆژی ١٠ی مانگی ڕەجەب ڕەسووڵ بەگ چووە سەرپردێ و گرتی و لە ٢٠ی مانگدا کاروباری تێدا دامەزراند، (عەودێ کاکەڕەش)ی کردە حاکمی پردێ و لە دوامین مانگی ڕۆژوودا گەڕاوە هەولێر.

میری گەورە لەگەڵ دامەزراندن و ڕێکخستنی ئەو خاکە خەریک بوو، لە دوامینی ئەو ساڵەدا لەسەر چۆمی دێرە برووشە، لە دوێن، هەولێر، بانەمان، دێرە، قوشتەپە، پردێ و لە چەند جێگایەکی تر قەڵای زۆر سەخت و بڵندی دروست کردن، لە نزیک ڕێی پردێ قەڵایەکی دامەزراند و هەولێر و پردێی بەقەڵا توند کرد. سنوور و تخووبی لە زێی گوێڕەوە هەتا زێی پردێ و بەرەوخوارەوەش هەتا نزیک چیاکان خستە دەست. لەودەمانەدا قاقەزێکی لە هەباساغای دیموکری و یەکێکی لە سەرهەنگی قاجاران وەرگرت. کە حکوومەتی قاجار لە مەحموود پاشای بابان دڵگیرە و هێزی نادادتێ، ئەمڕۆ و سبەینێیەک لەشکری قاجار ڕوو بە سلێمانی دەبزوێ، کە مەحمورد پاشا دەرکەن.

میر ئەو دوو قاقەزانەی بۆ گەورەی خۆشناو و کۆیێ ناردن و لەتەک عولەمای کۆیێ بناغەی یێکەتی و پەیمانی دامەزراند و بە گەرمی موخابەرەی دەگەڵ کردن. بە پەنهانی دڵی هەموانی کێشا وەلای خۆی و گەورە و بچووکی کۆیێ بووبوونە هەواداری. لەو بابەتەشەوە محەمەد پاشای کەرکووکیی بە پەیمان ڕاگرتبوو.

(قاقەزێکی مەحموود پاشا بۆ نایبوسەڵتەنە) بەدوور و درێژی لەو بابەتەوە چاوم پێ کەوت کە لە دەست میری ڕواندز و چاووڕاو و بزووتنەوەی بۆ سەر کۆیێ، شکایەتی لەلای عەباس میرزا دەکرد. وام بۆ دیار بووە کە ئەو قاقەزەی هەباس ئاغای دیموکری لە لایەن بداغخانی حاکمی موکری بۆ میری ڕواندز ناردرا بوو.

میر محەمەد و نایبوسەڵتەنە سوێند و پەیمانیان لەتەک یەکترا هەبوو، مەسەلەن: ئەگەر میر بڕواتە سەر پاشای بابان، نایبوسەڵتەنە یارمەتیی بابانەکان نەکات و گۆشەگیر ڕاوەستێ و یا ئەویش لەلایێکەوە بڕواتە سەر سلەیمانی. بەڵام (مەلیخا) لە پەیمان و مەرجی میر و عەباس میرزاوە نادوێ.

قاقەزی مەحموود پاشا بۆ عەباس میرزا وا نیشان دەدات. میری گەورە کە کاروباری هەولێری دامەزراند، لە مانگی سەفەری ساڵی ١٢٤٣دا هەستا چووە سەر کۆیێ. لەشکری بابان بەبێ شەڕ لە کۆیێ دەرکەوتن و لە ڕێگەی دووکانەوە ڕوو بە سلەیمانی گەڕانەوە. میری ڕواندز بە شادی چووە شاری کۆیێ گرتی و ڕۆژی ١ی مانگی ڕەبیعی یەکەم گەیشتە نێو کۆیێ. وەتمان بەگی ئامۆزای خۆی کردە حاکم و لەسەری دانا، عولەما و ئاغایانی کۆییی بە خەڵات و بەرات شادکردن. گەورەی گەردییان عەباس ئاغا و سەرۆکی دزەییان قەرەنی ئاغای خەڵات کردن و بە کەیف و شادمانی ناردنیەوە. لە دوای ئەوە میر قەڵا و کونگەرە و سەنگەر و بورجی شاری دروست کردن و لەنێو شاردا قەڵایێکی سەختی دامەزراند.

لە مانگی جەمادی دووی ئەو ساڵەدا، میر محەمەد چووە سەر ڕانیە و گرتی، سەرۆکانی بەبە ئەوێشیان وەکو خاکەکانی دیکە بەجێ هێشت و گەڕانەوە سلەیمانی.

میر بۆ بەرهەڵستی لە دەربەندی ڕانیە، لە دەراوی دووکان و لەسەر گردی (کەتی سارکەیی) و لە دوو قەمچووغەدا قەڵا و شوورەی دروست کردن، لە پاشان لەتەک مەحموود پاشای بەبەدا پاسخی دا و ڕێک کەوتن و پەیمانیان گرێ دا. تخووبی سۆران و بەبە قەمچووغە بوو. بۆ لەشکر و دانەوێڵە، شوورەیەک و شەش کونگەرەی لەوێ دروست کرد. بە دەستوورێکی باش دایمەزراند.

مەحموود پاشای بەبە لەبەر دوژمنی خۆبەخۆیی نێوانیان نەدەپەرژا سەر ئەوە کە بشێ پێش بەسێلاوی سوپای جەنگاوەر و ڕەشیدیی میری ڕواندز خۆی ڕابگرێ و لە بەرامبەر ئەو هەموو هەڵمەتی یەک لە دوویەک توانای بزووتنەوەی نەبوو.

عەبدوڵڵا پاشای بەبە لە سەردەشت دانیشتبوو، چاوەنۆڕی کەلێنی دەکرد، لە

لای کـرمـاشــانـەوە تەنگەتاو کـرا و تخــووبی شــڵــەژان، ناچاری ئەوەبوو کــە بەخۆپارازتن و شـەڕ نەکردن پاشەوپاش لەشکرەکەی بگێڕێتەوە و لـەگـەڵ مـیری ڕواندزدا ڕێک کەوێ.

مـیـر مـحـەمـەدی دلێـر کـە لە گـرتنی کـۆیێ و رانیـە ئاسـوودە بوو، بە کـەیف و شـادمـانـی ڕوو بە ڕواندز گەڕاوە. پایتـەختـەکـەی وەکـو ڕۆژ تیـشکی بەخـتـەوەریی درەوشــــایەوە و پرشـنگی دەدا. ڕواندز ڕۆژی وا خــۆش و بە کــەیفی بەخــۆیەوە نەدیبوو. میر لە بەرامبەر ئەو وشەیەی بەبەکان کە دەیانگوت: «حوکمدارانی بەبە و کۆیێ و هـەریر» تۆپێکی داڕژت و ئەم وشانەی لەسـەر نویسی: «نصر من اللّه وفتح قریب» «ئەمـیری مـەنسـوور مـحـەمـەد بەگ مـوتەسـەریفی رواندز و کـۆیێ و هـەریر». لەســاڵی ١٢٤٤دا ئەو تۆپانە بەو دروشم و نـاوە داڕێژران. ئەمـڕۆکـە تـۆپێکی بەو ناوەوە لـە ڕواندز و لەبـەر دەرگــای ســەرادا هــەیە، کــە ســاڵی ١٢٤٥ داڕێژراوە و ئەوەی ســەرەوەشــی کـە لەســەر نـووسـراوە، یەکـێکە لەو ٣ تۆپـانەی کـە لەپێـشـدا بێژران. میر ئەوجا لەتەک حکوومەتی قاجاری ئێرانیدا پەیمانی گرێ دا و فەرمانی ئەمارەتی ڕواندزی بە ئازادی بۆ ناردرا.

حکوومەتی ئێران و خانی موکری و خانی چاری (چهری) و خـانی هـەکاری یەک لە دوای یەک پیرۆزنامـەیان بۆ نارد. حکوومەتی بەغدا و مووسڵ کەوتنە ئەندێشە و ترسـەوە. داود پاشا، مـەلا مـحـەمەد ناو عـالیمێکی گەورەی کورد کە خەڵکی خـەتێ بوو و بە(مەلای خەتێ) ناو دەبرێ، ئەمڕۆ نەتەوەی ئەو لە ڕواندز هەن و عالیمن، بە دیارییـەوە نـاردە لای میـر کـە لە تەکیـا ڕێک کـەوێت کە بۆ ڕۆژی تەنـگی، خـۆی پـێ ڕزگارکات.

داود پاشا چونکو لەتەک مـەحمووود پاشای بەبەدا نێوانی ناخۆش بوو، لەبەرئەوە کە میری ڕواندز ئەو خاکانەی لێ گرت پیرۆزباییی لێ کرد.

کە مـەلا مـحـەمەدی خـەتێ هاتە ڕواندز، چونکو هـەر خەڵکی ئەو خـاکە بوو، لەلای میر مایەوە و بوو بە شێـخولئیسلام و موفتی حکوومـەتی سـۆران و هـەمەکارەی میر و باوەڕ پێهاتووی وی.

سـاڵی ١٢٤٤ عەلی بەگی میری کوردی داسنی، عەلیاغای ئەلقووشی کوژت.

مـەلا یەحـیـای مـزووری کـە گـەورە و زانـا و عـالـیمی کـوردی مـزووری و برازای

عەلیاغا بوو، بۆ تۆڵە ئەستاندنەوەی مامی لە عەلی بەگ، لە نیوەی ئەوساڵەدا هەستا پەنای بردەبەر میری گەورە. لە ڕواندز لەلایەن میر محەمەد و مەلای خەتی میوان کرا و بە نەوازش و میهرەبانی پەیمان و دڵخۆشییان داوە.

لە دوای گەیشتنی مەلا یەحیا بە ڕواندز، سەعید پاشای ئامێدی لە ئیسماعیل پاشای برازای ڕەنجیدە بوو و پەنای بردەبەر میری ڕواندز کە یارمەتیی بدات. بە میهرەبانی و دەستی ڕێزلێنان میوانداری کرا و پەیمانی پێ درا و لە میر میوان بوو. مەلا یەحیا و سەعید پاشا بە گەرمی میریان هان دەدا و دەیانخستە سەر هەوەسی گرتنی ئامێدی و چوونە سەر داسنی. دەستیان هەڵنەگرت هەتا میری گەورەی دووربینیش مەرجی لە تەکا گرێ دان و دەگەڵیان ڕێک کەوت و پەیمانی دا. ئەوانیش بە پەنهانی و بۆ هاودەنگ و ئاشنا و هەوادارانی خۆیان دەنووسی و ئامادەی ڕۆژی پێویستیان کردن.

بە چاووڕاوی میری بادینان و مەلای گەورەی مزوورییەوە، گەورە و بچووکی خاکی بادینان بوونە هەواداری میری ڕواندز و چاوەنۆڕی هاتنی بوون.

میر محەمەد بۆ چوونە سەر بادینان و داسنی خۆی ساز کرد و چەک و پێویستی پێکەوە نا و ئامادە بوو.

لەودەمەدا گەورە و عولەماکانی بەغدا لە دەست حکوومەتی نۆکەرباب (کولەمە) وەرزبیوون و لە گیان بێزار کرا بوون. ناوبانگی ڕەشیدی و دینداری و ڕەعیەتپەروەریی میری ڕواندزیان بیستبوو. قاقەزیان بۆ میر نارد و بۆ هاتنە سەر بەغدایان هان دا. جگە لەوانە لەگەلێک جێگایانی دیکەوە پێشوازیی میریان دەکرد و ناردراویان بەگەرمی دەنارده لای میر. گەلێک کەسی دیکەش پەنایان بۆ میر بردبوو و داوای کۆمەگی و یارمەتییان لێ دەکرد. (مەلیخا).

ساڵی ١٢٤٧ میری گەورە لەشکرێکی قورسی هەڵگرت، لە زێی بادینان پەڕییەوە و لینگی دادا سەر خاکی کوردی داسنی و کوژتارێکی بێ ژماری لێ کردن. عەلی بەگی میری داسنی، بە لەشکری داسنییەوە چووە پێشی، لە دوای شەڕ و کوژتارێکی قورس تەنگە بەعەلی بەگ هەڵچنرا و ڕەپێچ کدرا و هەلات و ماڵ و منداڵی خۆی هەڵگرت و چووە تووری عابدین، لەنێو کێو و لێڕەوار و دۆڵ و دەرەکاندا گەلێک خۆیان شاردەوە و پتریان ڕوو بەمووسڵ هەلاتن (القضية الكردية

– معروف چیاووک). میر بەشەڕ و کوژتار کەوتە سەریان و لە گردی کوێنجک گەیشتە عەلی بەگ و دەورەی دا و تەنگەتاوی کرد لە پاش کەمێک کوژتار عەلی بەگ بە پەیمان خۆی و ماڵ و منداڵی بەدەستەوەدا. میر دەستبەجێ باری کردن و ناردنیە پایتەختی خۆی کە ڕواندز بوو.

میر لە دوای ئەو سەرکەوتنە ڕوو بە مووسڵ جڵەوی سووڕاند. محەمەد بەگی والیی مووسڵ کەوتە تەقە و ترسی لێ پەیدابوو. پردی دەجلەی ڕووخاند و بورج و سەنگەر و قەڵای مووسڵی توند کرد و دەرگای قەڵای لەسەر خۆی گرێ دا و قەلابەندیی کرد.

میر دێهات و ئاواییەکانی دەوروپشتی مووسڵی لووس و تاڵان کرد و هەرکەسێک بۆ بەرامبەری ڕاوەستابایە سەری نەرم دەکرد. لەوێوە لەشکری ڕوو بە ئامێدی ئاژۆت، میر کە گەیشتە ئامێدی بە توندی قەڵای دەورە دا. میر مووسا پاشا قەڵابەندیی کرد و دەروازەی لەسەر خۆی داخست و بۆ بەرامبەری لەو قەڵاوە بورج و کونگەرەی پڕ لە سوپا و چەک کردن. خەڵکی ئامێدی بەدڵپاکی سوێندیان بۆ خوارد کە شەڕی بۆ بکەن.

میری گەورە لە لایێکەوە بە گەرمی قەڵای ئامێدیی لە چەمبەردا بوو، خەریکی بوو، لە لایەکی دیکەوە دەستە لەشکرێکی لەژێر فەرمانی شالی بەگی خزمیدا ناردە سەر زاخۆ و دستە لەشکرێکیشی لەژێر سەرکردەییی ڕەسووڵ بەگی برای ناردە سەر ژەنگار و گرتیان. لە دوای سێ مانگ دەورەدان و وەتەنگهێنانی قەڵای ئامێدی خەڵکەکەی تەنگەتاوبوون و مردن و گرانی و نەبوونی کەوتە نێویان و لە تەک میردا ناردراو و قاقەزیان لە هاتوچووندا بوو. بەمەرجی بێ ئەزیەتی و تاڵان و نەکوژتن مامڵەتیان کرد و شار و قەڵایان بەدەستەوە دا.

میر لە دوای دامەزراندنەوەی ئاسوودەگی و ڕێکی، میر مووسا پاشای کردە حاکمی ئامێدی و دەستە لەشکرێکی دایێ. (مەلیخا).

هەروەکو دوو سێ ساڵ لەمەوپێش لەلایەن هێندێک مونەوەرانی کوردەوە بۆم ناردرا، چەند قاقەزێکی میری ڕواندز لەتەک محەمەد عەلی پاشای میسر و لە جوابەکەشی وا دەردەکەوێ لە دوای گرتنی ئامێدی و زاخۆ و ژەنگار پەیمانی یارمەتیدانی یەکدییان گرێ داوە، کە محەمەد عەلی پاشا و لەشکری ڕوو بە

سـووریا و ئادەنە بچنەخـوار، مـیـریش لەوێوە ڕوو بە مـاردین و دیاربەکـر لەشکرکێشی بکات. ئەو موخابەراتە لە مانگی تشرینی ١٢٤٧ھ/١٨٣١م دا بووە.

میری گەورە لە مانگی مایسی ١٨٣٢دا ئەو خاکانەی گرت. لە دوای ئەوە میر و محەمەد عەلی پاشا لەتەک یەکتردا ئاگاداربوون. ئیبراهیم پاشای میسر لە تەمموزی ١٨٣٢م دا کە گەیشتە (حومس)، قاقەزێکی بۆ میر نارد، لە دەرەوەی مووسڵ بە میر گەیشت.

میر لە دوای ئەوانە ساڵ تێ وەرنەسووڕاوە کە لەشکری بردە سەر ئاکرێ. ئیسماعیل پاشا لەژێر فەرماندەی پساغای زێباریدا لەشکری ناردە پێشەوە و جێگا تەنگ و دۆڵ و شێوەکانی توند گرت. لەشکری میر بە هەڵمەتبردن پەلاماری زێباریانی دا و کوژتار و خوێنڕێژی گەرم بوو. زێباری تەنگەتاو کران و هەڵچنران، هەتا لە کووچە باغی ئاکرێ پەستاوتران. زێباری خۆیان گەیاندە قەڵاوە و لە کووچەکاندا شەڕکرا.

ڕۆژی دووەمی شەڕ لە خزمانی میر محەمەد شاڵی بەگ لەرانی بەدوو جێ بریندار کرا و لە لەشکری میر گەلێک کوژرا.

میر بەوە دەستی هەڵنەگرت و ئاکرێی دەورەدا. نزیک مانگێک لە دەورەی قەڵا شەڕ کرا و هەرچەند میر لە کوژتاردا بەدەست زێبارییانەوە تەنگەتاو کرابوو، ئارەزووی کیشوەرگیری میری دلێری ڕاگرتبوو.

پساغای زێباری پیاوێکی ڕەشید و ناوداری ئەرژەنگ بوو، بەگەرمی هەڵمەتی دەبرد و قەڵای بەخێو دەکرد. لە پیاوانی میر گەلێک ناودار و ئازا کوژران.

میر فەرمانی دا کە بەشەو لینگ دەنە سەر قەڵا و بیگرن. سوپاهی سۆران بەشەو شاریان تەنگەتاو کرد. پساغا بۆیان دەرکەوت، نزیک دە کەس لە چاوەشانی میر کوژران و لەشکری میر تەنگەتاوبوون. عەبدوڵڵا سەرهەنگی ئاکۆیی دەست بەخەنجەر فەرمانی دا بەچاوەشەکان پاڵی پێوە نین و لە پشتیەوە بن ئەگەر سەر وەرسوڕێنی بیکوژن. یەک لە دوای یەک ١٢ چاوەش زنجیریان بەست و عەبدوڵڵا سەرهەنگیان خستە پێشەوە و پاڵیان پێوە نا و بۆ قەڵایان سەرخست.

بەو دەستووره عەبدوڵڵا سەرهەنگ نزیک دیواری قەڵابوو، پساغای زێباری

لەسەر ڕا بۆیان چووە خوارێ. عەبدوڵلا سەرهەنگ سێرەی تفەنگی گرتبوو دەچووە پێش. پساغا کە نزیک بووەوە، عەبدوڵلا سەرهەنگ تەقەی لە تفەنگ هێنا و لە سینگی پساغای دا و خستی و لینگی گرت و هاوێژتیە خوارەوە و بانگی کردە میر مزگێنی بێ قەلای ئاکرێ گیرا. میر فەرمانی دا لە هەموو لایێکەوە هەڵمەتیان بردە قەلا. زێباری ڕوویان لە هەلاتن کرد.

میری گەورە کە لە بادینان گەڕاوە لەشکری مونتەزەم و ڕێککەوتووی گەیاندە ٣٠ هەزار کەس؛ ١٠ هەزار سوارە و٢٠ هەزار پیادە. میر ٣ خەزێنەداری هەبوون:

١- فەقێ ئەحمەدی خەتێ - خەزێنەداری بەتایبەتی دراوی میر بوو.

٢- فەقێ وسووی جۆلەمێرگی - خەزێنەداری خەرج و خەراج و مالیە و باج بوو.

٣- محەمەد شاتر - خەزێنەداری ماڵی تالان و زەوتکراو بوو.

جیرە و نان بەهەژار و عولەما و بێ دەسەلاتان لە خەزێنەی یێکەمین دەدرا. جیرەی سەرهەنگ و سوپا و بینادانان و ئاوەدانکردن لە خەزێنەی دووەم دەدرا. خەلات و بەخشیش و نیشان لە هی سێیەم دەدرا. بەو جۆرە ئومووری‌کی چاکی دامەزراند. هەر کەسەی دەفتەری هاتن و لێ وەرگرتنی بەتایبەتی هەبوو، هەموو ڕۆژێ دەنووسرا. میرزا محەمەدی مونشی وەقایع نیگار (ڕۆژنامەنووس) بوو، هەرچییەک ڕووی بدایە دەینووسی و دەیکردە کتێب (مەلیخا).

میری گەورە لە دوای دامەزراندن و ڕێکخستنی ئاکرێ چووە سەر زێبار کە لەسەر ئاکرێ بوو ئەویشی بەشەڕ گرت. کە هەموو خاکی ئاکرێی کەوتە ژێر پەنجەوە، لەشکری ئاژۆتە سەر جزیرە و لە دوای گەلێک شەڕوشۆڕ، بنەماڵەی ئازیزانی تەنگەتاو کرد. جزیرەی گرت و چووە سەر قەلای (ئەرخ). لە پاش زۆر شەڕ و کوژتار قەلای ئەرخیشی گرت و ڕوو بەمووسڵ جلەوی سووڕاندەوە و لە (حەتارە) بەسەر کوردی داسنیی دادا و کوژتارێکی قورسی لێ کردن و لەوێوە چووە سەر ئەلقووش.

دانیشتووەکانی ئەلقووش بۆ شەڕ ئامادە بوون. میری گەورە بەکوژتار کەوتە سەریان و شیری تێ نان و گیانلەبەرێکی نەهێشت و هەمووی کوژتن.

کە ئەلقووشی پووچ کردەوە، چووە سەر (دێر هورمز) کە ڕەبەنی لێ دادەنیشتن. ڕەبەنەکان و دانیشتووەکان خۆیان شاردەوە، کەمێک لە زانا تێگەیشتووانی

ڕەبەنەکان (رهبان) چوونە لای میر. میر لە کوژتار پاراستنی، بۆ بەخێوکردنی ڕەبەن و دێر هورمز هێندێک لەشکر و سەرکردەیەکی خۆی بەجێ هێشت و بۆ خۆی چووە سەر مووسڵ. والیی مووسڵ چونکو نەدەشیا بەگژیدا بچێ و بەرامبەر بە لەشکری سۆران ڕاوەستێ، پردی دەجلەی تێک دا و قەڵای لەسەر خۆی گرێ دا و قەڵابەندیی کرد. میر دەورەوپشتی مووسڵی تاڵان کرد و بۆ دەورەدان لەشکرێکی لە دەرەوەی مووسڵ بەجێ هێشت و بۆ خۆشی بە لەشکرێکی قورسەوە چووە سەر زاخۆ و دهۆک و ئامێدی و گرتنی و مووسا پاشای لەسەر دانا و لەشکر و قورخانە و پێویستی بۆ بەجێ هێشت و دووبارە چووە سەر جزیرە کە لە دوای ئەوە دەستیان بەسەرکێشی کردبوو، بەزۆر و کوژتار گرتیەوە.

(مەلیخا) دەگێڕێتەوە کە پیاوێکی ڕەسووڵ بەگی برای میر، بەزۆر سەوەتە ترێیەکی لە باغەوانەکانی جزیرە ئەستاند بوو، ئەو باغەوانە چووە لای میر و شکایەتی کرد. میر گوتی: ئەو پیاوەی کە ترێی لە تۆ ئەستاندووە دەیناسی؟ باغەوانەکە پیاوەکەی لەنێو لەشکر دۆزییەوە و نیشانی میری دا. میر دەستبەجێ فەرمانی دا پیاوەکەیان خنکاند.

ڕەسووڵ بەگ چووە لای کە تکای لێ بکات و بیبەخشێ میر گوتی: «ڕەسووڵ دادگەریی خۆم ناکەمە فۆتەبەر و بەروانکەی نۆکەرێکی سەوەتە دز و تکای برام».

میر لە دوای ئەوە جزیرەی خستە دەست و دایمەزراند و لینگی دا سەر ماردین و نوسێبین و ئەو خاکانەی گرتن و لەشکر و پیاوانی باوەڕپێهاتووی خۆی لەسەر دانان و لە ساڵی ١٢٤٩ڕوو بە ئامێدی گەڕاوە. لەوێ دیسان چەند قاقەزێکی محەمەد عەلی پاشای میسری پێ گەیشت و لە عیراق و دەورەی فورات و خاکانی دەرەوەش قاقەزی گەورە و پیاوە ناودارەکانی بۆ چوو کە لە تەکیاندا ڕێک کەوێ.

میر کە چووە سەر ماردین و نوسێبین و دەوروپشتیان، خەڵکی ئامێدی گەلەکۆمەکیان لە میر مووسا کرد و دەریان پەڕاند و سەعید پاشایان لە جێگەی وی کردە گەورە و لە دەورەی کۆبوونەوە. میر لەوە ئاگادار بوو، بەڵام پیش چوونە سەر ئامێدی لینگی دا سەر مووسڵ و دەورەی دا و تەنگەتاوی کرد و دێهات و ئاواییی دەوروپشتی تاڵان کرد و ڕوو بە ئامێدی ئاژۆتی.

میر کە گەیشتە نزیک ئامێدی ئەهالی و سەعید پاشا دەرگای قەڵایان لە سەرخۆ

گرێ دا و قەڵابەندیان کرد. میر نزیک سێ مانگ لە دەورەدانی ئامێدی و شەڕ و کوژتاردا بوو و لە هەر چوار کەنارەوە وەتەنگی هەڵێنا و دەستی کردە هەڵمەتبردن.

شار گرانیی لێ پەیدابوو، نەخۆشیی تێ کەوت، دانیشتووەکانی قەڵا تەنگەتاوبوون و پیاویان ناردە کن میر و داوای مامڵەتیان کرد. بەمەرجی سەعید پاشا بەدەستەوەدان، میر پەنای دان و لە ماڵ و گیان ڕزگاربوونی کردنە پەیمان. خەڵکی ئامێدی سەعید پاشایان بەدەست میرەوە دا و لە سەختی ی ڕزگاربوون.

میر کە چووە نێو شارەوە، ئەوانەی مایەی ئەو شۆڕشە بوون بەسزای گەیاندن. ڕەسووڵ بەگی برای کردە حاکمی ئامێدی. میر کە کاروباری ئامێدی و ئەو خاکانەی ڕێک خست و دایمەزراند، لەهەر جێگایەکدا لەشکر و پیاوی باوەڕپێهاتووی لەسەردانان و هەمووی لە ڕواندز گرێ دان. ئەوجا دیسان ڕووی لە مووسڵ کرد و بە توندی دەورەی دا و تۆپی لێ گرێ دا و دەستی بە هەڵمەتبردن کرد و مووسڵی لە چەمبەر دا.

سەعید پاشای کوڕی یاسین ئەفەندی کە والی مووسڵ بوو، نەدەشیا لە بەرامبەری شەڕ بکا و ئەو هێزەی نەبوو کە پێش بەلەشکری خوێنڕێژی ئازای سۆران بگرێ و ڕووبەڕووی هەڵمەتی پڵنگانەی میر خۆ ڕاگرێ، ناچاربوو کە خۆی بخاتە بەربەختی میری گەورەوە. قاقەزی بۆ نووسی و پیاوانی گەورەی ناردە کن. لە دوای پێکهاتن، سەعید پاشا بۆ خۆشی هەستا چووە لای میر و بە پێشکەش و دیاریدان و پاڕانەوە لە تەکیا مامڵەتی کرد و فەرمانی والیەتیی مووسڵی بۆ سەعید پاشا نووسی و دایێ و خەڵاتی کرد و ناردیەوە سەر مووسڵ.

لە دوای ئەوە میر بە ماڵ و چەک و قوڕخانە و تاڵان و دیل و گیراوێکی قورسەوە ڕوو بە ڕواندز گەڕاوە. نزیک ٢ هەزار کەسی داسنیی بەدیل گرتبوو، بردنیەوە ڕواندز. لە کیژ و ژنی داسنی کە ٥٠٠ی پتری پێ بوو، گەلێکی بە گەورە و سەرهاتی مووسڵ بەخشی و بە ئاغاکانی هەولێر و کۆیێ و ڕواندزی دان. لەو شارانە ئەمڕۆکە زۆر ماون کە نەنکیان داسنی بووە و میر لە گەڕانەوەیدا پێی دابوون و مارەیان کردبوون.

میری داسنی عەلی بەگ و نزیک ٢ هەزار دیلی لەپێشدا ناردبوونە ڕواندز.

مەلیخا دەڵێ کە میر گەڕاوە ڕواندز ئێخسیرێکی کە لە رواندز کۆ کرابوونەوە لە ۱۰ هەزار پیاو و ژن پترتر بوون.

لە دوای گەڕانەوەی میر بۆ ڕواندز، ژنی عەلی بەگی داسنی کەلێن دەگرێ و کۆمەڵەیەکی زلی داسنی خڕ دەکاتەوە و دەچێتە سەر قەڵای ژەنگار. بابەکراغای ئێشک ئەغاسی میر بە سوباشی لەسەر ژەنگار داندرابوو. ڕەشەی سوباشی و بابەکراغا بە۳۰ کەس لەشکری سۆرانەوە لە قەڵادا بوون و ئاگایان لە بزووتنەوەی داسنی نەبوو، بێباک دانیشتبوون. داسنییەکان پەلاماریان دانێ و لەهەر چوار کەنارەوە ئەو خانووەی سۆرانیی تێدا بوون ئاوریان تێ بەردا، لەودەمەدا پیاوێکی بابەکراغا بۆ سەر ئاو چووبوو لە دەرەوە بوو، کە وای زانی هەڵات و ڕوو بە ڕواندز بۆی دەرچوو. جگە لەو پیاوە کەسیان ڕزگار نەبوون و هەمووی سووتان. باوەکراغا و ڕەشە سوباشی و ۲۹ کەس سووتاندران.

کابرای هەڵاتوو کە گەیشتە ڕواندز، بە میری ڕاگەیاند. میر ۵۰۰ سوارەی بەلەز بۆ ژەنگار نارد. لێشاوی داسنی هەتا نزیک مووسڵ هاتبوون، لەشکری سۆران کە گەیشتێ، دەستیان بەکوژتار کرد و داسنییەکانیان تەنگەتاوکردن و نزیک ۷۰۰ تەن (کەس)یان لێ بەدیل گرتن و چوونە ژەنگار و ئومووریان دامەزراندەوە، بەلەز مزگێنییان دا بەمیری گەورە. لە دوای دامەزراندنەوەی کاروباری ژەنگار، لە مانگی ڕەمەزانیساڵی ۱۲۵۰دا گەڕانەوە شاری ڕواندز.

میری گەورە ئەو پشێوی و شەڕ و شۆڕشەی داسنیی لە عەلی بەگی میری داسنی دەزانی و گوتی ئەو هانی داون. بانگی کردە کن خۆی و پێی گوت: ئەمە سێ ساڵە بەڕێز و خۆشەویستی لە ڕواندز دانیشتووی هێشتا دەست لە فیتنە ئەنگێزی هەڵناگری.

عەلی بەگی میری داسنی پێیدا هەڵکاڵا و گوتی: «من بۆ مەلاکە خوینێک ناقارێم». میری گەورە دڵگیربوو و ڕقی هەستا و دەستبەجێ فەرمانی دا عەلی بەگیان کوژت و ۳ ڕۆژ لاشەکەیان بەپردی ڕواندز هەڵاوەسی و لە دواییدا ناژتیان.

وەکو لە پیاوە پیرەکانی ڕواندزم بیستووە، عەلی بەگ گەلێک ڕەند و لاوچاک و مەرد و شۆخ بوو. شایانی کوژتن و خنکاندن نەبوو، بەلام میری گەورە بەدەسیسەی مەلا دیندارەکان لە عەلی بەگی خواستبوو کە موسڵمان بێ. عەلی

بەگیش بە قسەی میری نەکرد.

ئیسماعیل پاشا ڕوو بەچیاکان هەڵات و لەسەری مانگی ئەیلوولی ساڵی ۱۸۳۲دا ئاکرێ کەوتە دەست میری گەورە.

ئیسماعیل پاشا کە هەڵات میر کەوتە سەری و لە کێوەکانی نزیک ئاکرێ دەورەی دا. ئیسماعیل پاشا و زێبارییەکان وەکو پڵنگی ڕق هەستا و ڕوو بە میر گەڕانەوە و دەستیان بە پەلامار و هەڵمەتبردن کرد.

مەلیخا لەو شەڕەدا وا دەگێڕێتەوە کە: میر دەستە و پێوەندی لە گۆشەیەک دابەزیبوون و تەماشای شەڕیان دەکرد. محەمەد شاتری قلیانداری میر قەننەیەکی بۆ میر تێ کرد بوو و دابوویێ و بۆ خۆشی بەپێوە ڕاوەستابوو، گولله تفەنگی زێباریان هات و لە سەرەقلیانەکەیی دا، گوللەی دووەم و هی سێیەم لە باس قەننەی دا و لە نزیک دەستی میر کەوت، هی چوارەم لە لای ڕاستی میر لە زەویی دا.

محەمەد شاتر گوتی: میرم ئێرە جێگای دانیشتن نییە هەستە با سواربین. میر خۆی نەشڵەژاند و شلوێ نەبوو و بەسەر خۆی نەهێنا، فەرمانی بە سوپا دا بە گەرمی هەڵمەت ببەنە سەر دوژمن و دەست بە خەنجەر بکەونە سەریان. لەشکری سۆران ئیسماعیل پاشایان تەنگەتاو کرد و خوێنێکی قورس ڕێژرا. ئیسماعیل پاشا ناچاری هەڵاتن بوو.

میر کە چووە سەر بادینان لەژێر فەرماندەی شا مورادبەگدا لەشکری ناردە سەر لاجان و خاکی موکری. شا موراد بەگ چوو لاجانی گرت و لە گوندی نەڵووس و پەسوێ قەڵای دروست کردن. لە کۆنەلاجان گوندی (جەران) کۆنە قەڵایەکی هەبوو تازەی کردەوە. لەولاوە فەتح عەلی شای قاجار ئەمری دا بە نایبوسەڵتەنە کە بڕواتە سەر شا مورادبەگ. لەولاوە ئەمری دا بە خوسرەوخانی والیی کوردستان و محەمەد خانی سەرهەنگی فەوجی تەورێز کە پێش بە لەشکری سۆران بگرن. لەودەمەدا شا موراد بەگ چووبووە سەر سندووسێ و لە گرتندابوو کە لەشکری قاجار گەیشتە سەری.

ساڵی ۱۲٤۷ لە گوندی (مەحمەدشە) لەشکری کوردی موکریان و سنە و مەراغە و تەورێز لە بەرامبەری ڕاوەستان. لە دوای شەڕ لەشکری تەورێز شکا، ماڵ و

ئەسـپـابێکی زۆر کـەوتە دەست شـا مـوراد بەگ و گـەڕاوە پـەسـوێ (تەئریخی قاجارییە).

سـاڵی ١٢٥٠ کە مـحـەمـەد شـای قـاجـار لەسـەر تەخـتی ئێران دانیشت، مـیر بناغـەی ئاشـتـیی لە تەکـیـا دامـەزراند و ڕێک کـەوتن. لەسـەر ئـەو ڕێککەوتنە مـیر لاجانی بەر دا. لەو سـاڵەدا دووبارە شـەڕی نێوانی سۆران و داسنییان ڕووی داوە؛ ئەویش ئەمەیە کە دێتە گوتن:

مـیر کـە عەلی بـەگی کوژت، ژنـی عەلی بـەگ تکای لە مـیر کرد کـە لاشـەی عـەلی بەگ بباتەوە یەزیدخان. ئەویش بۆ پێکهاتنی داسنی و سۆران جـەنازەکەی بە ٢٥ سوارانـدا نـاردە ژەنگار. ژنی عەلی بەگ بۆ تۆڵەسـەندن ئەو ٢٥ کەسـەی بەکوژتندا.

سـەید حـەسـەنی ڕەشـوانی بۆ ئەوەی مـیر عـەفـووی کـا بـە لەشکرەوە چووە سـەر یەزیدیـیـان و کـوژتاری لێ کـردن و ژنی عـەلی بەگـیـشی بە ئێـخـسـیـری ناردە (گرمامک) و لە پێش لەشکری میردا بە داریاندا کرد.

مـیر لە ڕواندز بە لەشکرەوە ڕوو بەژەنگار چوو، لە ڕێگا تووشی لاشـەی ئەو ژنە و چەند کەللەسـەری یەزیدییان بوو. کـە پرسی کرد، پێیان گوت: سـەید حـەسـەن تۆڵەی ئەستاندەوە و لەودەمەشدا بە ٢ هـەزار ئێخسیری یەزیدییەوە هاتنە کن میر.

مـیـر بەخـشـی و ڕوتبـەی سـەرهەنگی دایەوە و گـەڕاوە ڕواندز. سـاڵی ١٢٥١ ئیسـماعیل پاشای ئامیدی موخابەرەی لە تەک میر کرد کە بیکاتە حاکمی دهۆک. مـیـر لێـی بهـوورد و ناردیە کن ڕەسـووڵ بەگی برای کـە لە دهۆک دایبـمـەزرێنێ. ئەویش بردیە دهۆک و ئومووری بۆ ڕێک خست.

لەودەمـەدا سـەعـیـد بەگی ئاکرێیش بەخشرا و بە حـاکمی ناردرا ئـاکرێ. مـیر حـافز عـەلی پاشـای والی بەغدای خسـتـە ترسـەوە. عـەلی پاشـا ٢ سـاڵ لەوەپێش ڕوتبـەی پاشـایی و میری میـرانی بە خـەڵاتەوە بۆ میر مـحـەمـەد نارد و دەکۆشـا لە تەکیا ڕێک کەوێ (مەلیخا).

حکوومـەتی عـوسـمـانی، مـحـەمـەد پاشـای ئینجە بەیراقـداری بەلەشکرەوە ناردە مـووسڵ و قـاقـەزی لە پاشـای کـوردسـتـان و والی بـەغـدا و مـووسڵ و دیاربەکـرێ نووسی کە کۆمەگی بەیراقدار بکەن.

عەلی پاشا یاریدەی دا و گەیاندیە مووسڵ. میر ئەمری دا بە ئیسـماعیل پاشا و

سەعید پاشا و ڕەسووڵ بەگی برای کە بە لەشکرەوە بچنە سەر بەیراقدار. لەولاوە بەیرەقدار کۆمەگی لە ئەهالی مووسڵ خواست و بە لەشکرەوە لە مووسڵ دەرکەوت و ڕووی بە ئامێدیی ئاژۆت و هەر دێهات و ئاوایییەکی کوردی کەوتە پێش کوژتاری لێ کرد.

لەودەمەدا ئیسماعیل پاشا چوو بوو بۆ ئاواکردنەوەی قەڵای (نێراوە) کە لە شیمالی شەرقی ئامێدییە. ڕەسووڵ بەگ و زۆر لەشکریش چووبوون. بەیراقدار چوو بەبێ شەڕ ئامێدیی گرت و پڕی کرد لە عەسکەر و گەڕاوە مووسڵ و لە دێی (گر عەرەب) دانیشت و ناردیە دووی هەموو ڕوئەسای شێخان، ئەوانیش بەبێ ترس هاتنە کنی.

لەشکری بەیراقدار دەورەی ڕوئەساکانی کوردی دان و گرتنی و کوژتنی و ژن و منداڵیشیان بەدیل بردنە مووسڵ.

بەیراقدار لەشکری کۆکردەوە و بۆ چوونە سەر ڕواندز ئامادە بوو. ئیسماعیل پاشا (جورنەقەب) ناو پیاوێک لە خێلی زێبار، نارده (گردی حەمە عەرەب) (تل جومر) کە بچێ بەیراقدار بکوژێ. چوو بەشەو پارێزی بردە چادری بەیراقدار، پیاوێک نووستبوو بە خەنجەر دای گرت و هەڵات. بەیراقدار نەبوو کە کوژتی میوانێکی بوو.

بەیرەقدار کە ڕوو بە ڕواندز هات، میر لەشکرێکی لە ژێر فەرمانی ڕەشید بەگدا نارده پێشی. ئەگەرچی عولەمایان نەیاندەهێشت شەڕ لەگەڵ تورکان بکا، ئەحمەد بەگی سەرهەنگ قبووڵی نەکرد و گوتی: دەبێ شەڕ بکرێ. لەشکری میر لە نزیک زێی بادینان پێشیان بە تورک گرت و لە دوای شەڕ بەیراقداریان شکاند و گەلێک تالآنیان کەوتە دەست و گەڕانەوە ڕواندز.

میر ٣ هەزار کەسی ئازای بۆ ئیسماعیل پاشا نارده ئامێدی، بەڵام بەیراقدار زووتر چووە ئامێدی و قەڵای توند کرد و ئامادەبوو.

ئیسماعیل پاشا قاقەزی بۆ ئەهالی ئامێدی و مەلا یەحیا نووسی کە یاریدەی دوژمنی کورد نەدەن و سەر لە ئیتاعەتی گەورەی میللەت پێچانەوە و خۆ بەقوربانی دوژمن کردن دووری مروەتە و بوونە سەبەبی خوێنی موسڵمان ڕێژتن بێ ئیمانییە. چۆن دەبێ لەبیر بکرێ کە ژن و منداڵی کورد لە دەست دوژمناندا لە مووسڵدا دەفرۆشرێن.

ئیسماعیل پاشا بەوجۆرە موخابەرەیەکی دوورودرێژی لە تەک ئەهالیی ئامێدیدا کرد و قەڵای دەورە دا و وەتەنگی هێنا و ئامێدی گرت و دامەزراندەوە.

بەیراقدار لەولاوە لەشکری لە مووسڵ هەڵگرت و ڕوو بە ئامێدی چوو. ئیسماعیل پاشا کە وای زانی چوو لە (عێن توتای توت) ڕاوەستا و دەست بە کوژتار کرا. لە دوای شەڕ بەیراقدار بە شکاوی ڕوو بە مووسڵ هەڵات. کورد بە کوژتار کەوتنە دوویان و ماڵ و ئەسپابێکی قورسیان بەتاڵان گرت و بە شادمانی گەڕانەوە.

جاری دووەم بەیرەقدار لەشکری هەڵگرت و ڕوو بە ئامێدی چوو، ئیسماعیل پاشا لە شێخان چووە پێشی و بەگژیدا چوو. لە دوای گەلێک شەڕ بەیراقدار هەڵات و خۆی گەیاندە مووسڵ.

ئیسماعیل پاشا مزگێنیی ئەو هەموانەی بە دیارییەکی چاکەوە بۆ میر ناردە ڕواندز و بۆ خۆشی گەڕاوە دهۆک و ڕەسووڵ بەگی برای میر لەسەر ئامێدی دایمەزراندەوە و ٦٠٠ پیاوی ئازای لە کن بوو. میر کە زانی تورک ڕۆژ بەڕۆژ هەڵمەت دەبەن و دەست هەڵناگرن، قاقەزی لە محەمەد شای قاجار نووسی و بە سەفیری خۆیدا ناردیە تاران کە یارمەتیی بکات و بە لەشکر و جەبەخانە دەستی بگرێت.

محەمەد شا جوابی داوە کە هەر دەمێک بخوازێت کۆمەگی دەکات. حکوومەتی ئاستانە بەپێی سیاسەتی ئەو دەمە کە ئیتفاقی لەگەڵ حکوومەتە گەورەکان کرد، حکوومەتی ڕووس ڕووی لە شکستە و ئێران بێ هێز و غەوغای نێوانی خۆیان و مەسەلەی داوای سەڵتەنەت و زێلە سوڵتان و شازادەکانی دیکە لەپێشەوە بوو، گەلێک ئەسپابی تر هەبوو، ئەوەی بە کەلێن زانی کە لەشکر بنێرێتە سەر کوردستان و بەتایبەتی میری ڕواندز بخاتە ژێر پەنجەوە.

بۆ گەیشتنە دڵخوازیان لەپێشدا مەنشوورێکی سوڵتان مەحموودی عوسمانی بەناوی خەلافەتی ئیسلامییەوە بۆ عولەمایان ناردرا. بۆ مەلا یەحیای مزووری و بۆ مەلا محەمەدی خەتی و مەلا عزرائیلی جزیری و بۆ هەریەک مەنشوورێکی پڕ لە ئایەت و حەدیس ڕەوانە کرا و بەناوی خەلافەتەوە گوێی مەلایەکانی کوردستان پڕ لە با کرا.

نائومێدی و دەسیسە

سەدری ئەعزەمی پێشووی والیی سێواسی ئەو دەمە، مستەفا ڕەشید پاشا کە ناوبانگی بە (دیبلۆماتلی) پەیدا کردووە ناردرایە کوردستانی شیمالی. لە دوای ئیجرای زوڵم و ئیستیبداد ڕووی لە جزیرە کرد و لەوێوە چووە سەر (زاخۆ). سەرکردەیەکی پاشای ڕواندز شاری بە دەستەوە نەدا، لە دوای موخابەرە و هاوار لە ڕواندز کردن، تورک وەتەنگیان هێنا. ئەو سەرکردە کوردە غیرەتی هەڵنەگرت شار بەدەست تورکەوە بدا و ڕوو بەڕووبار لە پەنجەرەوە خۆی هاویشتە خوارەوە و خنکا. لە دوای ئەو تورک زاخۆیان گرت.

لەوێوە مستەفا ڕەشید پاشا ڕوو بە ئاکرێ چوو. (پیربال چاوەش) کە سەرهەنگی لەشکری سۆران بوو لە قەڵادا بۆ بەرامبەری ڕاوەستا. تورک دەورەیان دا و دەستیان بە دیوار سمین کرد. پیربال چاوەش بە شەڕ نەیهێشت دیواری لەسەر کونکرێ و ٣ مانگ خۆی ڕاگرت. زێباری و خێڵی ئاکرێ خیانەتیان کرد؛ ئەویش ناچار بوو بە شەو قەڵا بەر بدا و بەرەو ڕواندز هەڵات.

حکومەتی ئاستانە ئەمری دابوو بە والیی دیاربەکر و بەغدا و مووسڵ کە یاریدەی مستەفا ڕەشید پاشا بدەن و لە سێواس و مووش و بتلیس و ئەرزەرۆمیشەوە عەسکەر بۆ دیبلۆماتلی چوو. بەیراقداریش بە لەشکری مووسڵەوە چووە کنی و لە ئاکرێوە ڕوو بە حەریر لە زێ دەرباز بوو.

میر قەڵای ڕواندز و ڕێگایانی بە سوپا توند کرد و لە ڕواندزەوە بە لەشکرێکی ٤٠ هەزار کەسییەوە چووە دەشتی حەریر و بەلەز قاقەزێکی بۆ محەمەد شای قاجار نارد کە یارمەتیی بکات.

میر لە ژێر فەرمانی سەرهەنگ ئەحمەد بەگی برای خۆیدا لەشکری نارده پێش ڕەشید پاشا و لەسەر زێ شەڕێکی خوێناوییان کرد و زۆر کوژتار کرا.

بەڕاستی کوردەکان پڵنگانە شەڕیان کرد و بە گەرمی هەڵمەتیان بردە سەر دوژمنیان. بەڵام چونکە ژێر پایەی ئیش لە دەست مەلا و فەقێیەکاندا کلۆر کرابوو، شەڕ لەگەڵ ڕۆمییاندا بێسوود بوو، مادامە میری گەورە بەبێ فتوای مەلاکان کاری نەدەکرد، ئەو ڕۆژە هەتا ئێوارە تۆپ و تفەنگ لەهەر دوولاوە کاری دەکرد و بە شەویش هەر پایەدار بوو.

مـسـتـەفـا پاشـا کـە لەپێشـدا تەفـەکوری کـردبوو، بەراوەژووروویی دا و ناچار بوو بەشەو پاشەوپاش بگەڕێتەوە. بە هەر جۆرێک بوو لە زێ پەڕییەوە و ڕوو بە مووسڵ ڕۆیشت و هـەلات. تالان و ئەسـپـابێکی زۆر کـەوتە دەست کـوردەکـان و گـەڕانەوە حەریر.

مستەفا پاشا کە گەیشتە مووسڵ فەرمانێکی ساختەی بۆ مەلا محەمەدی خەتێ نووسی و قاقەزێکی پڕ لە ئایەت و حەدیس کە ئالەتی دەستی تورک بوو بۆ میللەتی کورد کوژتن بە کاریان برد و بۆ میری گەورەیان نارد کە بیخەڵەتێنن.

مەلای خەتێ چونکە پەروەرشی دەستی داود پاشای گورجی زادەی والیی بەغدا بوو، لەو جۆرە مەنشوور و فەرمـانانە ئاگادار بوو، دەزبەجێ تەرویجی کرد و فتوای دا کە شەڕ لەگەڵ سەلاتینی (ساتیر)ی ئالی عوسمـاندا بۆ دین و تەلاق و باوەڕی ڕەخنەی هەیە. دڵی کوردی هەژاری لەشەڕ خاوکردەوە.

حـاجی قـادری کوڕی برایم ئاغـای ئێشـیک ئاغـاسی میری گەورە بەزبانی خـۆی بۆی گێڕامـەوە کە میر ئەحمەدی برای میری گەورە لەگەڵ مەلا محـەمەدی خەتێ لە مـەجلیـسدا بەکـێشـە هاتن. ئەحـمـەد بەگ ڕووی لە هـەمـوو لەشکر کرد و گـوتی (هـەرکەس هـەواداری شـەڕی ڕۆمی (عوسـمـانی)یانە بکەوێتـە لای منەوە و هـەرکەس شـەڕ ناکـات بکەوێتـە لای مـەلای خـەتێـوە. سـەرهـەنگ و لـەشکر هـەمـوو بـە جـارێک کـەوتنە پشت ئەحـمـەد بەگ و چەند فـەقـێـیـەیەک لەلای مـەلا و میری گـەورە مـانەوە. لەگەڵ ئەوەشـا مـیر گـەڕاوە ڕواندز و لە هـەمـوو لایێکەوە هێزی خـۆی خڕکردەوە. ئەحمـەد بەگ و ٣ هـەزار کەس لە حـەریر مانەوە و چاوەنۆڕی دەم و گەڕانی دەوران بوون.

مـسـتـەفـا ڕەشـیـد پاشـا لە مـووسڵ لەشکری مـووسڵ و بـەغـدا و دیاربەکـر و سـیـواسی هـەڵگرت و لە ڕێگای ئاکرێوە ڕوو بە شـێـروان و مـزووری بۆ چوونە سـەر ڕواندز ئاژۆتی.

بایزبەگی (باپـشـتـی) کە چـەند سـاڵ لەوەپێش چووبووە ئەسـتـەمـبـووڵ بە ڕابەری لەگەڵی چووە ڕوانـدز و بەوەوە مـوخـابەرەی لە تەک کوردەکاندا کـرد. حـافـز عـەلی پاشـای والی بـەغداش، بە هێـزێکی زۆرەوە لە بەغدایێ دەرکـەوت و ڕوو بـە هـەولێـر خوشی.

مستەفا ڕەشید پاشا لە ئاکرێ کە: دەرکەوت فەرمانێکی هەڵبەستی بە عارەبی و پڕ لە ئایات و حەدیس بۆ میر ناردە ڕواندز. بە کورتی ئەمەی خوارەوە تەرجەمەیەتی:

«بەشەرت و عەهد و میساق و پەیمانی خولەفایانی ڕاشیدین بێت کە لەگەڵ موسڵمانان‌دا کردوویانە، ئەمینت دەکەم کە هەر چتێکی ئێوە پێتان ناخۆش بێت، لە حەقتاندا ئیجرا ناکەم و هیچ بێ دڵی و ناگوزارێکی لە ئێوە خۆش نەبێت لە ئێمەوە بۆ ئێوە ڕوو نادات. ئارەزوومان هەر ئەوەندەیە کە ئێوە بکەونە ژێر سێبەری (ظل الله) ئەمیری موئمینین کە زاتی ئەقدەسی شاهانەیە. ئەوجا لە هەموو بەڵا و موسیبەت ڕزگار دەبن و لە دنیا و ئاخیرەتدا بە ئاسوودەیی و کەیفخۆشی دەژین. شەرت و عەهدێکی خەلافەتی ئیسلامی کە لەگەڵ ئومەرایانی ئیسلامی کردووە، ئەمنیش ئەو پەیمانەتان لەگەڵ گرێ دەدەم کە ئەمین بن و نەترسێن. ئەمن بە شەفەقەت و عەداڵەت ئێوە وەکو ئەولادی خۆم لەژێر باڵی مەرحەمەتدا بەخێو دەکەم و بە نیشان و خەڵات، فەرمانی میری میرانی ئەمارەتی سۆرانتان بۆ تەسدیق دەکەم. هەر چییەکت بوێ و هەر پێویستییەکت ڕوو بدا دەیدەم و لە هەموو تەنگانەیەک یارمەتیتان دەکەم و بەسەر دوژمنتاندا زاڵ دەکەم. ئەوانەش لە دوای هاتنتان بۆ بابی عالی دەکەوێتە ئیجرائاتەوە».

کە ئەو فەرمانە گەیشتە ڕواندز، میر هەموو سەرهەنگەکانی لەشکری کۆکردنەوە و مەلا محەمەدی خەتێی خواستە حزوور. لەشکر و ئەهالی بەجارێک گوتیان: چوونتان لە دوای نەبوونی ئێمەیە.

مەلای خەتێ هەستا خوتبەیەکی دوورودرێژی خوێندەوە و فتوای دا هەرکەسێک شەڕ لەگەڵ لەشکری عوسمانی بکا بەبێ ئیمان دەمرێ و لە ژیانیدا تەڵاقی دەکەوێ. ئەو خوتبەیە لەو ڕۆژەدا تەئسیری بەخشی و بوو بە مایەی بێ هێزبوونی میر و ناچاری کرد کە خۆی تەسلیم بە تورک بکا هەروەکو کردی.

لەولاوە ڕەشید پاشا نزیک بووە وە هەتا گەیشتە دەشتی سۆران. چادر و خەرگای هەڵدا و دیسان قاقەزێکی بۆ میری گەورە و یەکێکیشی بۆ مەلا محەمەدی خەتێ ناردە ڕواندز و تەئمیناتێکی زۆری دا بە میری گەورە و بە شەرەف و حەمییەتی دەوڵەتی خۆی دڵی ئاسوودە کرد و دووبارە پەیمانی لەتەکیا گرێ دا کە

حکوومـەتـەکـەی پێ بداتەوە و بیکاتە مـیـری مـیـران و ڕوتبـەی پاشـایەتـیـشی بۆ تازەکاتەوە.

مـەلا مـحـەمـەدی خـەتێ بڕیاری دا کە میری گەورە بڕواتـە لای مسـتـەفـا ڕەشـیـد پاشـا. مـیـری گەورە و مـەلا بە پەنـهـانی لـەشکر و سـەرهـەنگەکانەوە مـوخـابەرەیان لەگـەڵ کرد. مـیـر ئەحـمـەدی برای دەکاتە وەکـیـلی حکوومـەتەکـەی و مـەلا و چەند سوارێک هەڵدەگرێ و دەچێتە کن مستەفا ڕەشید پاشا و بە حورمەتەوە پێشوازیی لێ کرا.

مـسـتـەفـا ڕەشـیـد پاشـا سـوپاسی بۆ مـەلای خـەتێ دەکـا و پێی دەڵێت بەشـەرەف سـوێند بێ بەشـادی مـیـر دەنێـرمـەوە سـەر حـوکـمـداریی خـۆی. مـەلا ئەسـعـەدی خـەیلانی زادە و حاجـی قادری ئیشـیک ئاغاسـی زادە کـە لە بابی خـۆیان بیسـتـووە دەڵێن میر باری ٢٠٠ ئێستر دراوی دا بەمسـتـەفا پاشا و بەو جۆرە میر دەخاڵەتی بەمستەفا پاشا کرد و لەسەر پەیمانی ئەو خۆی تەسلیم کرد و ناردرا ئەستەمبووڵ و عـەفـوی سـوڵتـان مـەحـمـوودی بۆ ئیسـدار کرد و لەسـەر عـەهدێکی پێی دابوو، ڕوتبـەی مـیـری مـیـران و پاشـایەتی بە فـەرمـانەوە بۆ ئەسـتـاند و بۆ گـەڕانەوە بۆ ڕواندز ئەمری وەرگرت.

لەودەمـانەدا مسـتـەفـا ڕەشـیـد پاشـا مـرد. دوژمنی مـسـتـەفـا پاشا کە عـەلی ڕەزا پاشـا والیی بەغـدا بوو، بەلەز وەڵامی دا بە ئاسـتـانە ئەگـەر مـیـر مـحـەمـەد پاشـا بگەڕێتەوە ڕواندز، عیراق لە دەست دەچێت و ئیدارەی حکوومەت و شـیرازەی ئیش تێک دەچێت.

مـیر لەودەمـەدا ڕوو بە تەرەبزوون لە ئاسـتانە دەرکـەوتبـوو. بابی عەلی ئەمـری دا بە والییەکان، لە تەرەبزوون یا سیواس بە شـەو ئیعدام و گوم کرا.

سـبـەینێ مـەلا عـەزیزی مـوفـتی ڕواندز کە ئامـۆزای پـاشـا بوو لەگەڵی چووبووە ئاسـتـانـە، لە بازاڕدا دیتـی پۆسـتـی خـەز و دەمـەرقـۆپان و تورمـەی سـەری مـیـر لە دەست دەلاڵدایە، ئەوانیش بەلەز بۆ کوردستان دەچنەوە.

بەندی چوارەمین

میر ئەحمەد کوڕی مستەفا بەگ

میر کە چووە ئەستەمبووڵ میر ئەحمەدی کردە جێنشینی خۆی. کە مەلا عەزیزی موفتی و پیاوانی میر بە هەڵاتن گەڕانەوە ڕواندز، سەربهووردیان بۆ سەرهەنگان گێڕاوە. میللەت کۆبوونەوە و میر ئەحمەدیان کردە میری ڕواندز.

میر ئەحمەد بە(میر ئەحمەد لالە) ناوبانگی کرد بوو. لە میر ئەحمەد گەورەتر سلێمان بەگی برای بوو، لەلای کاولۆکان دادەنیشت. هەوای حوکمداریی کەوتە سەر. شەوێک لە گەورەی بازرگان حاجی ئیلیاس و لە سەرهەنگان عەبدوڵڵا سەرهەنگی ئاکۆیی و چەند پیاوی گەورەی ڕواندزی بە میوانی بانگ کردە ماڵی خۆی. لە دوای نانخواردن دەرگای گاڵەدا و گوتی میریی ڕواندز بۆ برا گەورەیە، دەبێ هەمووتان ڕێ بدەن.

ئەوان هەرچەند تەقەلایان دا بێ فایدە بوو. هەستان کە بڕۆن دەرگایان بە بەستراوی دیت، لەسەربانی قەڵا جاڕیان کێشا دەورە دەوری میر سلێمان بەگە. میر ئەحمەد بە لەشکرەوە دەورەی قەڵای دا، لە دوای ٢ ڕۆژ شەڕ و کوژتار، سلێمان بەگ ئاڵای تەسلیمی هەڵدا. میر ئەحمەد پیاوانی ناردە ژوورەوە. سلێمان بەگی ماویلی دەچێتە پێشەوە کە سلێمان بگرێت، سلێمان دەست بە خەنجەر بۆی دێت، لەودەمەدا پاشەوپاش و لە سەربان بەردەبێتەوە. لە سەرەوە سلێمان بەگ بە گوللە دایدەگرێ.

میر ئەحمەد پیاوانی نارد و گرتیان. عەبدوڵڵا سەرهەنگ و حاجی ئیلیاس و هەواڵانی گیران، بەڵام لە دواییدا عەبدوڵڵا سەرهەنگ بەبێ گوناه کوژرا و ئەوانی دیکە بەربوون. بووک شازەمانی دایکی میر تکای بۆ سلێمان کرد و ڕزگار بوو؛ بەڵام حەپس کرا.

عەبدوڵڵا سەرهەنگ پیاوێکی قارەمان بوو، لە خزمەتی میر محەمەددا زۆر پەرای

کرد. قەڵای ئاکرێ و جزیرە ئەو گرتی. یێکە پایەی لەشکری ڕواندز و لە کوردی ئاکۆیانی حاریس ئاغابوو. کە کوژرا ٣ کوڕی بەجێ هێشت: برایماغا، حەمەداغا، داوداغا. سەرۆکی شارەوانیی ڕواندز محەمەد عەلیاغا کە ئەمڕۆکە هەیە کوڕی برایماغایە.

کە عەبدوڵڵا سەرهەنگ کوژرا، عایلە و براکانی باریان کرد و چوونە شنۆ و لەگەڵ تەرەفدارانی سلێمان بەگ ڕێک کەوتن و لەتەک مەحمود بەگی کوڕی عوسمان بەگدا کە ئامۆزای میر ئەحمەد بوو بە هێزێکەوە چوونە سەر میر ئەحمەد. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی زۆر بە شکاوی ڕوو بە شنۆ گەڕانەوە.

ڕەسووڵ پاشا کە لە ئامێدی گەڕاوە ڕواندز، ناردی ئەو عایلەیەی بردەوە و هەردوو برایانی حەپس کردن. لە پاش ٢ ساڵان بەری دان. ئەمڕۆکەش ئەو عایلەیە هەر دەستدرێژن.

لە دوای میر محەمەد نێوانی سلێمان بەگ و میر ئەحمەد بە پشێوی ڕادەبووران. ئەحمەد پاشای بابان چووە سەر مەرگە و قەمچووغە و ڕانیە و کۆیەی گرتن و خێڵی مەنگوڕ و چناران و خۆشناو و پیران و خەلەکان و بیتوێنی خستەژێر حوکمیەوە. شاری هەولێر بەدەستیەوە کەوتە دست (محەمەد مەسرەمی)ی. ئاکرێ و زاخۆ و دهۆک کەوتنە دەست ئیسماعیل پاشا؛ تەنها ئامێدی لە دەست ڕەسووڵ پاشادا ماوە.

سەعید پاشای ئاکرێ لەشکرێکی لە خێڵی زێبار و شێروان هەڵگرت و ڕوو بە ڕواندز چوو. میللەتی باڵەکیان لەشکریان دایێ و چوونە (گەرووی چەنگە) کە لە شیمالی ڕواندزە. (گیاناوێژ)یشیان گرت کە لەسەر ڕێی ڕواندز و باپشتیاندایە و چوونە خوار بۆ سەر ڕواندز.

لە لایەن میر ئەحمەدەوە دەست بەبەرامبەری کرا، لە دوو کونگەرەی ڕۆژئاوای شار و ئیچ قەڵاوە بە تۆپ ئاوربارانیان کردن و زۆر سوپاهی سەعید پاشایان کوژت. دەستە پیادەی رواندز لە دوو قۆڵەوە چوون و پشتی دوژمنیان گرت. سەعید پاشا شکا و هەڵات.

میر ئەحمەد ٢ ساڵ حوکمداری کرد، بەڵام لەبەر شۆڕش لە حکوومەتی خۆی کامەران نەبوو. میر کە ڕۆژی جومعە بچووبایە مزگەوت لە دەروازەی سەرایەوە هەتا دەرگای مزگەوت دوو ڕیز لەشکر ڕادەوەستان و زۆر سەرۆک و سەرهەنگ

لەگەڵیدا سوار دەبوون و لەنێو خۆیان دەگرت و دەیانبردە مزگەوت و دەگەڕانەوە. میر ئەحەمەدیش بەو دەستووورە ڕۆژی هەینی سواربوو گەیشتە سەر پردی خەرەند کە بە پردۆکەی مەلا ئەحمەدی مەلا سلێمان دەناسرێ.

مەحموود بەگی کوڕی عوسمان بەگ کە سەربهووردی باب و باپیری گوترا، بۆ تۆڵەسەندنەوە لە ڕواندز چاوەنۆڕی کەلێن بوو. لە ماڵی (ئەڵلا بەگ) ناو و لەپشت پەنجەرەوە سێرەی تفەنگی گرتبوو. میر ئەحمەد کە گەیشتە نێو دەرگای پرد، گوللەیەکی لە مووڕەی پیشتی دا و لە ئەسپی بەرداوە. لەشکری دەورەی خانووی ئەڵلا بەگیان دا و چوونە ژوور. مەحموود بەگ ٦ی دیکەشی بریندارکرد و ئینجا کوژرا. میر ئەحمەد کە زامدار بوو بردیانە ماڵ و دەرمانیان کرد.

سەرهەنگ کۆبوونەوە و لەشکریان ساز کرد و ئەمری بەگزادە کوژتنیان دا. ٣ ڕۆژ لەنێو شاردا کوژتاریان لە بەگزادە کردن؛ ڕۆژی سێیەم ئەحمەد بەگ گیانی دا و بە بەهەشت شادبوو. لە دوای ناژتنی ئەحمەد بەگ، سەرهەنگەکان لەشکریان ناردە دەرەوە و هەر بە گزادەیەکیان دەست کەوت کوژتیان .

سلێمان بەگ کوڕی مستەفا بەگ

کە میر ئەحمەد مرد، سەرهەنگ و گەورەی لەشکر و شار خڕبوونەوە و سلێمان بەگیان لە حەپس دەرخست و کردیانە میری سۆران. چەند ڕۆژێک ڕای نەبوارد کە دەستی بە تۆڵە ئەستاندنەوە و ئەزیەتدانی ژێردەستان کرد. پیاوێکی زنجیرەوانی میر ئەحمەد هەبوو، گرتی و ئیعدامی کرد. کە لە حەپسدا ڕۆژێک زووتر بردوویەتە ژوورەوە، ڕقی ئەوەی لێ هەڵگرتبوو. کە بوو بە میر یەکەمین جار ئەو پیاوە بێ گوناهەی کوژت.

خەزێنەی حکوومەتی کێشایە ماڵی خۆی و تواندنیەوە و کردنیە سندە بۆ پاشەڕۆژ بەکاربێت.

سەرهەنگەکان کە تەماشای بزووتنەوەی سلێمان بەگیان کرد، شایانی میری نەبوو، چوونە کنی و پێیان گوت کە دەبێ چاو لە گوناهانی پێشوو بپۆشی و لەگەڵ دراوی خەزینە خیانەت نەکەی؛ چونکە ئەو هەردووکانە بناغەی چەسپاندنی حوکمڕانیی تۆن. سەرهەنگان هەرچەندە کۆشان نەشیان پێش بە سلەیمان بەگ بگرن و چارەیان نەکرد، لە دوامینیدا گرتیان و خستیانە حەپسەوە.

حوکداری بەگەل (جمهوريت)

میللەت کە سلێمان بەگیان حەپس کرد، لە سەرهەنگەکان و گەورەکانی ڕواندز کۆمەڵەیەک خڕبوونەوە و حکوومەتەکەیان کردە (گەلی) و بەگەل ئیدارەیان دەست پێ کرد و لەتەک ڕەسووڵ بەگدا بناغەی هاتووچۆیان دامەزراند.

لەودەمەدا نێوانی سەعید پاشا و مەلا یەحیای مزووری تێک چووبوو، بە ماڵ و منداڵەوە هەڵات و ڕوو بە بەغدا ڕۆیشت. سەعید پاشا بنچەنگی لە فەسادی چۆڵ بوو، لەتەک ڕەسووڵ بەگدا موخابەرەی کرد و بە مامڵەت ڕێک کەوتەوە. ڕەسووڵ بەگ ئالەت و موهیمات و لەشکرێکی کە هەیبوو ڕێکی خست و ئامێدیی تەسلیم بە سەعید پاشا کرد. لە مانگی ڕەبیعی یەکی ساڵی١٢٦٠ لە ئامێدییەوە ڕوو بە ڕواندز بزووت. کە نزیک ڕواندز بوو، ئەهالی و سەرهەنگ و لەشکر پێشوازییان کرد.

دەورەی سەرهەنگەکان کە بە گەل حوکمڕانییان دەکرد ٢ ساڵ و ٢ مانگ بوو، گەلێک چاکەیان بۆ میللەت هەبوو. داد و ئاسوودەگی و ئەمنیەت لە دەوری میری گەورە چاکتر نەبووایە کەمتر نەبوو. هەر دوژمنێکی بنەماڵەی سۆران بوو بەزۆر پووچیان کردەوە و قەڵای ڕواندز و دەورەوپشتیان زۆر چاک بەخێو کرد و لەگەڵ ڕەعیەت و لەشکرییاندا گەلێک میهرەبان و دادڕەس بوون. لە دەوری ئەواندا مەلای خەتێ لەڕوو کەوتبوو و لەنێو میللەتدا ڕێزی نەمابوو؛ ناچار باری کرد و چووە گوندی خەتێ کە لەنێو هەرووتیدایە.

ڕەسووڵ پاشای کوڕی مستەفا بەگ

ڕەسووڵ پاشا کە گەڕاوە ڕواندز، ٦٠٠ نەفەر لەشکری خۆی هەبوو و ١٠ تۆپ و باروت و جەبەخانەیەکی لەتەکدا بوو؛ دەستی بە دامەزراندنەوەی حوکمداری کردەوە. لە دوای چەندێک بە قسەی موفسیدان یەکە خۆشەویست و ئازا و مودەبیری ئیش و سوپا کە (حەمدی شیرین) بوو بە بهانەیەکی پڕوپووچی گرت و خنکاندی. زۆری پێ نەچوو لە سەرهەنگەکان (حەمدی سۆفی) ناوی گرت و هەردوو چاوی دەرهێنا. لە دوای چەندێکی دیکە یەکە خۆشەویست و پیاوانی میر کە (محەمەد شاتر)ی نێو بوو گرتی و لووس تالانی کرد.

بەوجۆرە ڕەسـوولْ پاشـا سـەرهەنگەکانی ئیشـوکار گوزاری هەمـووی ڕەنجیدە کردن و ئەزیەتی دان.

ڕەسـوولْ پاشا کە لە ئومووری خـۆی پەرژایە سـەر کاری دەرەوە، لەگەڵ ئەحمـەد پاشای بابان مـوخابەرەی کرد و پیاوانی زانا لە نێوانی هـەردوولادا هاتووچوونیان کرد؛ لە دوایـیدا پێک هـاتن. ڕەسـوولْ پاشـا (فـاتیـمـەخـان)ی خـوشـکی خـۆی دا بە حوسـێن بەگی برای ئەحمەد پاشـا، ئەوجا دۆسـتی و ئاشنایەتی بوو بە خـزمایەتی. ئەحمەد پاشا خاکی دێرە و هەریری بەبێ شەڕ داوە بە ڕەسوولْ پاشا.

ڕەسـوولْ پاشـا لـەگەڵ حـوکـمـداریی خـۆی خـەریک بوو، بۆ تۆڵە ئەسـتـاندنەوە لە باڵەکییەکان کە یاریدەی سـەعید پاشـایان دابوو، لەشکری سـازکرد و بەناوی ڕاو، چوونە گـوندی باڵەکـیـان. ئەهـالی پێـشـوازییـان کـرد. ڕەسـوولْ پاشـا ئەمـری دا هـەرکەسێک دەستی تفەنگ بگری لە گوند دەرکەوێت.

ئەهالی بێ هۆش ئاگایان لە پاش و پێشی کار و کردەوەی خۆیان نەبوو. نێرینە لە ئاواییدا نەما و هەموو دەرکەوتن. ڕەسوولْ پاشا پێی گوتن بۆ شارەزاییی ڕێگا بکەونە پێش لەشکرەوە. باڵەکـیـەکـان بە گـۆرانی و کـەیف کـەوتنە پێش، هەتا لە گوندێ دوورکـەوتنەوە. لەشکر دەورەی دان و شـیلـنگە تقـەنگێکی کـردنێ و زۆریان لێ کوژتن و هـی ماوە گیران و دەستەبەستە خستیانە پێش سینگی ئەسپەوە و ڕوو بە گوند جڵەویان سووڕاندەوە. گوندی لووس تاڵان کرد و گەڕاوە ڕواندز.

لە دوای تاڵان و کوژتاری باڵەکیـیان، ڕەسـوولْ پاشـا بۆ تۆڵەکـردنەوە لە (سـەلیم خـان)ی سـەرۆکی سـەرچیـا ٣٠٠ کـەس شـەڕکـەری لەژێر فـەرمـانی سـەرکـردەی جۆلەمێرگی (مورادخـان)دا نـاردە سـەر قـەڵای کەلەکین. مورادخـان بە شـەڕ دەورەی قەڵای دا. لەتەک خـۆیان نەردیوانی بردبوو؛ بە دیواری قەڵایەوە نا. لەشکری خسـتـە سـەرەوە. سـەلیم خـان ئاگـادار نەبوو، هـەر هێندەی زانی دوژمنی گـەیشـتـە سـەرێ، دەست بە خەنجەر ڕوو بەوان چوو، نەیانـهێشت بگاتە پێشەوە بە تفـەنگ کوژتیان و خەنجەر و تفەنگەکەیان بۆ ڕەسوولْ پاشا نارد.

عـەلی بەگی کۆسـە، کـە سـەرکـردەی میـری خـۆشناو بوو، لـەپێشـدا ئەو بوو بە بۆنەی تەسـلیـمکردنی هـەریر بە ئەحـمـەد پاشـای بابان. لە لایەن ئەحـمـەد پاشـاوە حـاکـمـیی هەریری کـردبوو. ڕەسـوولْ پاشـا ئەو ڕقـەی لەدڵدا بوو، سـەرکـردەی

لەشکری خەیلانی ناردە سەر میری کۆسە کە لە قەڵای (دێرە) دادەنیشت. بەشەو لەشکریان برد و قەڵایان گرت و میری کۆسە و چەند سەرکردەیەک و چەند نۆکەریان لێ کوژت و بەشادی گەڕانەوە ڕواندز. لە دوای ئەوە ڕەسووڵ پاشا لەژێر فەرمانی (قۆچاخڵی)دا لەشکرێکی ناردە سەر محەمەد مەسرەفی حاکمی هەولێر، کە لە دوای میری گەورە خیانەتی کرد بوو لەتەک ڕۆمییاندا ڕێک کەوتبوو.

قۆچاخڵی کە چوو لە شەرقی شیمالی قەڵای هەولێر تووشی مەسرەف بوو. لە دوای کەمێک شەڕ مەسرەفی بریندار کرد و گەڕاوە ڕواندز.

(ئاموور ئاغای باوەخەلە) لە خێڵی زراری لە فیتنە و شۆڕش ڕانەدەوەستا. ڕەسووڵ پاشا ناردیە سەری و لە دوای چەند شەڕێک کوژتیان.

لە کوژتنی ئەحمەد بەگ (میر ئەحمەد لاڵە)دا دوو ئامۆزای خۆی کە (ئۆمەربەگ) و (ئاحنا بەگ) بوون دەستیان تێدا بوو. لە ترسی ڕەسووڵ پاشا بەماڵەوە هەڵاتبوون و چووبوونە خاکی مەرگەوەڕ کە لە نزیک شنۆیە، ڕەسووڵ پاشا چەند جاران پیاوی ناردە سەریان کە بیانکوژن؛ بەڵام وەبەر نەدەکەوتن.

بایز بەگی باپشتی چونکە لە دەوری میری گەورەدا هەواداری ڕۆمیان بوو، چووبووە ئەستەمبووڵ و لەگەڵ ڕەشید پاشادا گەڕابووەوە. ئەو ڕقە هەر لە دڵی ڕەسووڵ پاشادا مابوو، ناردی لووس تاڵانی کرد. چونکە پیر بوو نەیکوژت، بەڵام بە ماڵ و منداڵ و کولفەتەوە بۆ هەولێری نەفی کرد. موڵک و ماڵی بایز بەگ و ئاحنا بەگ و ئۆمەر بەگی زەوت کردن و دانیە پیاوانی خۆی.

ڕەسووڵ پاشا بەو جۆرە کوڵی دڵی خۆی بە هەمووان داڕژت و هەریەک لە ناحەزانی بەدەرد و ئەزیەت گرفتار کرد. کە لەوانە ئاسوودە بوو لەگەڵ لەشکر ڕێکخستن و ڕەعیەت نەوازی و ئالەت و پێویست پێکەوەنان خەریک بوو. هەتا ساڵی ١٢٦٨ بە ئازادی و موستەقیللی حکوومەتی سۆرانی ئیدارە کرد و بە چاکی ڕای بوارد. لەو ساڵەدا حکوومەتی عوسمانی لەشکرێکی قورسی ناردە عیراق و هەولێر و کەرکووک و ئاکرێ و ئامێدی و زاخۆ و دهۆکی پڕ لە عەسکەر کرد. خەڵاتی میری میرانی و ڕوتبەی پاشایەتیی لە لایەن نامیق پاشای والی بەغداوە بۆ ڕەسووڵ پاشا ناردرا و لەسەر خاکی ڕواندز و هەریر وشێروان و باڵەک و برادۆست کرا بەمیری میران و فەرمانی بۆ ناردرا. لە دوای چەندێک حکوومەتی

عوسمانی مەنشووریکیان بۆ ڕەسوولّ پاشا نارد کە دەبیّ ساڵی ٨٠ هەزار ڕیاڵ بدات بە حکوومەتی تورک.

ڕەسوولّ پاشا کە وردبووەوە و تەماشای ڕاست و چەپی ئوموری خۆی کرد، ناچاربوو کە ئەو دراوە بخاتە عوهدەوە و دەفعی شەڕ بکات هەتا هێزێک پەیدا دەکات. چەند ساڵێک لەژێر ئەو قەیدەدا بوو، بەڵام ئاقچەیێک و پوڵێکی لیّ نەدا.

نامیق پاشا قاقەزێکی بۆ نووسی و داوای دراوەکەی لیّ کرد، ڕەسوولّ پاشا بەهانەی گرت و نەیدا. ساڵی سێیەم دووبارە نامیق پاشا مەنشوور و هەڕەشەیەکی بۆ نارد و داوای ٢٤٠ هەزار ڕیاڵی لیّ کرد. ڕەسوولّ پاشا لەزی لە کار کرد و بە نەدان جوابی داوە و گوتی چۆن دراو ئەدا.

ساڵی ١٢٧٢ نامیق پاشا لەشکرێکی قورسی باردە سەر ڕەسوولّ پاشا و ئەمری دا بە مووسڵ و هەولێر کە بە لەشکرەوە یارمەتیی بکەن. ئەو لەشکرە کە لە هەولێر دەرکەوت ڕوو بە ڕواندز چوو. لە دەشتی حەریر لەشکری ڕەسوولّ پاشا پێشی پیّ گرت و لە دوای شەڕ و کوژتار قووەتی کوردی حەریر و دێرە و دوینیان بەردا و چوونە ڕواندز.

ڕەسوولّ پاشا دەوروپشتی ڕواندزی توند کرد و گەرووی گەلی عەلی بەگ و ڕێگای ڕەنگینە و کونەبەفر و کوڕەک و گەرووی بێجانیان بە لەشکر و تۆپ توندکردن و سەنگەری تێدا دامەزراندن. ڕەسوولّ پاشا و ماڵ و منداڵ و خەزێنە و گرانباری لە ڕواندز دەرخست و بە چەند سەرهەنگ و هێزەوە ناردیە قەڵای (سیدەکان). لەشکری نامیق پاشا لە سپیلک سەرکەوت و هەموو خێڵی کوردی لەگەڵ خۆی بردبوو. کە گەیشتە چۆمی خەلیفان بەڕابەریی شارەزایانەوە لە کوێرە ڕێگایەکی کە لەشکری ڕەسوولّ پاشا نەیانگرتبوو لەشکری ئاژۆت ڕوو بە ڕواندز ڕۆیشت. کە لە پیادەڕیّ سەرکەوت لەشکری ڕەسوولّ پاشا سەرسام مان، ڕەسوولّ پاشا کەوای بیست، میللەت و ئەهالیی بانگ کرد و گوتی من لە شار دەردەکەوم با کوژتار نەکەوێتە نێو شارەوە. مادامەکی خێڵی کورد خیانەتیان کرد من شەڕ ناکەم و ئێوەش بڕۆنە پێشوازیی عەسکەری ڕۆم و بە مامڵەت بیانهێننە نێو شارەوە. ڕەسوولّ پاشا و دەستە و دایرەی سواربوون و چوونە (سیدەکان) و لەتەک حکوومەتی ئێراندا موخابەرەی کرد.

له ئەهالیی ڕواندز چەند گەورەیەک لەگەڵ نامیق پاشادا موخابەرەیان کرد و بە مامڵەت ڕۆژی ١٥ی جەمادی دووەم ١٢٧٢ ڕۆژی جومعەی دوای ئێوارە لەشکری ڕۆمی گەیشتە نیو ڕواندزەوە. چوون لە سەرسا خێوەتیان هەڵدا و لەنێو شاردا دەستیان بە تەشکیلات کرد. کەنعان پاشا ناو تورکێکیان کردە موتەسەریفی ڕواندز و عەسکەرێکی زۆری لێ دانا. هەر لەو ساڵەدا تەلگورافی بردە ڕواندز و دایرەی نفووس و گومرگ و ڕەدیف و مەئموران و مەکتەبێکی ڕەسمیی ئیبتدائیشی تێدا دامەزراندرا.

ڕەسووڵ پاشا کە گەیشتە سیدەکان لەتەک ئێراندا موخابەرەی کرد، وەلیعەهدی ئێران لە شنۆ جێگای نیشان دا. ڕەسووڵ پاشا هەتا ساڵی ١٢٧٧ لە شنۆ مایەوە و لە دواییدا لەگەڵ نامیق پاشای والیی بەغدا موخابەرەی کرد و بە وەعد و پەیمان لە شنۆ دەرکەوت، ماڵ و عایلەی سەرهەنگ و دەستە و لەشکری ناردە ڕواندز، بۆ خۆی و عایلەکەشی ڕوو بە کەرکووک چوون.

تەقیەدین پاشای موتەسەریفی کەرکووک بە حورمەتەوە پێشوازیی کرد و لە گەڕەکی ئیمام قاسم دەستە خانووبەرەیێکی زۆر چاکی پێ دا. ڕەسووڵ پاشا کە عایلەکەی دامەزراند، چووە بەغدا. نامیق پاشا لە دوای ئیحترام گرتنی کردیە موتەسەریفی مەرکەزی بەغدا. ڕەسووڵ پاشا دوو ساڵ لەسەر ئەو وەزیفەیە مایەوە، لەو دەمەشدا ئەسعەد پاشای ئاکرێ برایە بەغدا و دەستبەسەر بوو.

ساڵی ١٢٨١ نامیق پاشا بوو بە موشیری مابەین و چووە ئەستەمبووڵ و ڕەسووڵ پاشاشی لەگەڵ خۆی برد. لە دوای ساڵێک ڕەسووڵ پاشا کرایە والیی شاری «وان» و نزیک ١٠ ساڵان لە وان والی بوو. ساڵی ١٢٩٢ بوو بەوالی ئەرزەڕۆم و لەوێ ژنی هێنا و ماڵی ڕێک خست.

ساڵی ١٢٩٤ بۆ شەڕی ڕووس ئیشتراکی عەسکەری ئەحمەد موختار پاشای کرد. ڕەسووڵ پاشا ساڵی ١٢٩٨ لە ئەرزەڕۆم مرد. ئیحسان بەگ و چەند کوڕی دیکەی لە پاش بەجێ ما. لە ژنی ڕواندزی کە (بووک ڕابی)ی خوشکی حاجی مستەفا ئاغای ڕواندز بوو، ٣ کوڕی و لەگەڵ کیژێکی بەجێ هێشت و لە کەرکووک مانەوە.

کوڕی گەورەی ئەسعەد بەگ کە بابی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ بوو، کە ئەمڕۆکە

ڕەسوڵ پاشا برای میری گەورە محەمەد پادشای ڕەواندز و پادشای هەرە دواییی کوردستانی سۆران لە بەگی دیلیدا[١]

عەبدوللا موخلیس بەگ لە هەولێرە. کوڕی ناوەنجیی ناوی فەتاح بەگ بوو کە بابی ئامینە خانی دایکی، کەریم بەگی قایمقامە، ئەمڕۆکە ئامینەخان ماوە، کوڕی بچووکی ناوی ڕەشید بەگ بوو؛ چووە ئەرزەڕۆم و لەوێ مرد. لە موقابیل ئەرازی و موڵکی ڕەسووڵ پاشا، حکوومەتی عوسمانی ساڵی (٧٥٠٠) قوڕۆشی بۆ ئەولادانی ڕەسووڵ پاشا بڕیەوە.

ڕەسووڵ پاشا پیاوێکی تێگەیشتوو و زرنگ و ئازا و مودەبیر و وریا بوو، گەلێک پەرای بۆ کوردی سۆران کرد؛ بەڵام زەمانە نەیهێشت سەرکەوێ. لە میری گەورە بەتۆڵەتر و ڕق ئەستوورتر بوو. لە پاش ٩٠ ساڵ ژیان بە ئامورزشی خودا شادبوو. حکوومەتی سۆران بەو ئینقرازی هات و ڕواندز چەند ساڵێک موتەسەریف نشین بوو، لە دواییدا بوو قایمقام نشین. هەروەکو لە هاتوودا لێی دەدوێین.

(١) داخی گرانم! هەرچەندە بەشوێن وێنەی بەهەشتی محەمەد پادشای ڕواندزێدا زۆرم هەوڵ و تەقەلا داوە. دەستم نەکەوت. بەڵان سوپاس بۆ خودا کە وێنەی ڕەسول پاشا و ئیحسان بەگ و ڕەشید بەگی کورەکانی ڕەسول پاشام دەست کەوتن.

ڕەسـوولّ پاشا لە پاش میر مـحەمـەد پاشای برای ٧ سـالآن پاشایەتیی کردووە، هەرچەندە تورکان هەر ساڵەی داوای ٤٠ هەزار لیرە خەرجیان لێ دەکرد، نەیدانێ لە دواییدا لەشکرێکی زۆری عوسمـانییانی هاتە سەر و لە پاش چەند لێکدانێکی، چەندین جار لەشکری تورکانی تێک شکاند و زیانێکی بێ ئەندازەی پێ گەیاندن.

دیسـان عوسـمـانییـەکان مـەلاکانیـان لە ژێرەوە هـان دا و ئەوانیش دەهۆڵیـان بەناوی ئاین و خەلافەتی ئیسلامییەوە لێ دا و دەستیان بەچاووڕاو و فتوای ناڕەوا کرد. ڕەسـوولّ پاشاش چاوڕاوی مـەلایەکان کارێکی وای لێکرد، دەسـتـی لەشـەڕ هەڵگرت و ڕووی لە ئێران کرد و ٥ سـالآن میـوانی وەلیـعـەهد بوو و ڕێزیکی زۆری گیـرا و لە دواییدا لەسـەر تکای عوسـمـانیان و ئێـرانێ چووە بەغدایە و لە نزیک مـەیدانێدا لە ناو ئەو خـانووەی دادەنیشت کـە چاپخـانەی ڕۆژنامـەی عیـراقی لە سـەردەمی ئیـحـتیـلالدا تێـدابوو و لە بەغدایە گـەڕەکێکیـشیـان بەناوی وی نا و ٥ هەزار قورۆشیشیان جیرە بۆ بڕیەوە.

ڕەسـوولّ پاشـا موتەسـەریفییەتی بەغدای کردووە و لە ١٢٧٢ھ دا بۆ هاوکاریی شـەڕی ڕووسـان بـە فەرمـانداری چووەتە ئەرزەڕۆم و پایەی (ڕۆم ئیل بەگلەر بەگی) دراوەتێ و دووبارە بە ئەرزەڕۆمیدا لە ١٢٧٥ بۆ سـەردانی خزم و کەسوکارەکانی هاتووەتە بـەغدایە و مـاوەیەکی تێـدا مـاوەتەوە و لە دواییـدا بە ڕێگای حـیـجـازێدا چووەتە ئەسـتـەمـبوولّێ و کرا بە والیی وڵاتی وان و دوای سێ سـالآن بە ئارەزووی خۆی وازی لە والیەتی هێنا و ڕووی لە ئەرزەڕۆم کرد.

هەرچـەندە ڕەسـوولّ پاشـا لە خـێـزانی بەرایی ئەو چوار کـوڕانەشی هـەبوون ئەسـعـەد بـەگ – فـەتاح بەگ – ڕەشـیـد بەگ – بارام بەگ، سـەرەڕای ئەوەش لەوی خانەوادەی (وجنەزادە)کان پادشایان کردە زاوای خۆیان و لە خێزانی دووەمیشی کوڕێکی بوو ناوی نا (ئیحسان بەگ).

ڕەسـوولّ پاشـا لە یـارمـەتیی شـەڕی ٩٣دا پایەی وەزارەتـی فـەخـریی دراوەتێ و لەوە بەولاوە ئیتر هەر لە ئەرزەڕۆم دانیشت و لە ساڵی ١٣٠١ھ دا هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە.

نەوەکانی ڕەسووڵ پاشا

ئەسعەد بەگ کوڕە هەرە گەورەی ڕەسووڵ پاشا، خوێندەوارێکی پێشکەوتوو بوو؛ ڕەوشەنبیرێکی پایەبەرز بووە، داخەکەم لە ١٢٧٥دا لە زێی بەغدایەدا خنکاوە و لە لای شێخ عومەری سەهرەوەردی شاردراوەتەوە و تەنها عەبدوڵڵا موخلیس بەگی کوڕی بەیادگار بەجێ هێشتووە.

فەتاح بەگ کوڕی دووەمی ڕەسووڵ پاشا لە ١٢٤٧ه لە ڕواندز لە دایک بووە و لە بەغدایە لەلای موفتی زەهاوی و مامۆستایانی تایبەتی خوێندەواریەکی بەرزی دەست خستووە و لە نووسینی گشت شێوە خەتێکیدا خۆشنووسێکی بێ هاوتا بووە و شارەزاییەکی تەواویشی بەسەر زانستی مێژوو و ئەردناسی (جوغرافیا) و وێنەگەریەتی و پزیشکیەتی (طبابە)ی کوردەواریەتی و نیشانەئەنگێوێدا هەبووە. دیوانێکی زۆر بەرزیشی بەزمانی کوردی و فارسی و عەرەبی هەیە.

فەتاح بەگ قایمقامییەتی (سنجار) و (چەڵدر) و کەیخودایەتیی وان و ئەرزەڕۆم و سەرداریێتیی (کۆمیسیۆنی سرکی) پاریسی کە لە ئەیالەتی شارەزوورێدا دامەزراندبوو کردووە. لە دواییدا بووە بە قایمقامی سەلاحیە – کفری و خانەقین و سوق ئەلشیوخ و سەماوە و کراویشەتە سەرۆکی وێکەوتن (تحقیقات) و سەرداری کۆمەڵەی باربووی قاتوقڕی لێدراوەکانی ئەنەدۆڵ و سەرۆکی دادگای سزای بەسرە و بگێری (مدیر) دەفتەری خاقانیی بەغدا و بەڕێوەبەری زانیاری بەغدایە و لە جڤاتی (مجلس) گەورەشدا ئەندامەتیی کردووە و لە چاخی پادشایەتی باوکیدا کەیخودا و نووسەری فارسی بووە. لە دواییدا لەبەر نەخۆشی دەچێتە ئەستەمبووڵێ لە ١٣٠٥ کۆچی دوایی کردووە.

ڕەشید بەگ کوڕی سێیەمی ڕەسووڵ پاشا لە ١٢٤٨ی کۆچیدا لە ڕواندز هاتووەتە مەیدانی ژیانەوە. هەرچەندە خوێندەوارییەکی زۆر بەرزیشی بووە، لە خزمەتی باوکی خۆی بەدەر هیچ جۆرە فەرمانێکی تری نەدیتووە، ئەویش لە ساڵی ١٣١٨ی کۆچیدا لە ئەرزەڕۆمێدا کۆچی دوایی کردووە.

بارام بەگ کوڕی چوارەمینی ڕەسووڵ پاشایە و لە ١٢٥٠ی کۆچیدا لە ڕواندز لە دایک بووە و لە گەلێ زانستی و زماناندا شارەزا بووە. داخم ناچێ کە سەربەهووردی بەتەواوی و بەرواری کۆچی دواییشی دەست نەکەوت.

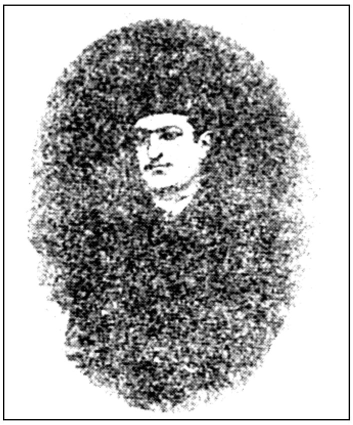
ئیحسان بەگی کوڕی ڕەسوڵ پاشایە لە بەرگی دیلیدا

ئیــحــســان بەگ کــوڕی پێنچــەمــینی ڕەســووڵ پاشــایە. لە پاش ئەوەی کــە لە خـــوێندندا بەهرەیەکی زۆر و پوخـــتی وەبەرکەوت، کرا بە ئەندامی ئیستیئناف و مـەجلیسی ئیدارە و گـەلێک فـەرمـانانی گـرنگی دیتـووە و مـاوەیەکـیش مـودیری ڕێگای ئاسنی نێوانی شام و حیجاز بووە و لەسـەر تێچـاندنی شۆفـاران لە ١٣١٨دا بردیانە ئەسـتـەمـبـووڵێ و تا سـەردەمی مـەشـرووتیـەت بە ناوی دەربەدەری لەوێدا ڕاگیراوە. لە دوای شەڕی پێشوودا هەر لەوێ کۆچی دوایی کردووە.

عەبدوڵڵا مـوخلیس بەگ کوڕی ئەسعەد بەگی کوڕی ڕەسـووڵ پاشـایە لە ١٢٧٥ لە بەغدایەدا هاتووەتە ناو گیتییەوە. زانیـارییە کۆنەکانی لە لای مـامۆسـتـایانی تایبـەتی فـێـربووە و لە پاش کـۆچی دوایی باوکی بـە مـــاڵەوە چووەتە کـــەرکـــووک و لە ١٢٩٨ لە قـــەڵەمی تەحریراتی مـوتەسـەریفـیـەتدا کاری کردووە؛ تا گەیشتووەتە پایەی مودیری تەحریرات و لە سـاڵی ١٣٠٧دا بەناوی مـەئموورییەتی لێکۆڵینەوە (تحـقیـقات) چووەتە کـۆیێ و ڕواندزێ. لە دوایـیـدا چەند جـارێکی لە سـەلاحـیـــە و مـــەعـــمـــوورە و قـــەڵادزێ و ڕانیـــە و شوێنانی تردا قایمقامییەتیی کردووە و لەگەڵ مـحـەمـەد فـازیل پاشـای چەچاندا بەسەفەر چووەتە لاجانێ و لە ١٣٢٥دا لە

بەهەشتی عەبدوڵڵا موخلیس بەگی کوڕی ڕەسوڵ پاشایە

مـووسڵ کراوەتە مـەعاوەنی مـەکتووبچی، تا ئیـحـتیـلال. چەندین مـەدالیـای لە

خزمەتدا وەرگرتووە و لە پاش ئیحتیلال ماڵەکەی گوێزتەوە هەولێر و لە ١٩٢٤دا لە بەغدایەدا بوو بە ئەندامی مەجلیسی تەئسیسی و لە ١٩٢٥دا بوو بە نوێنەری (نائب) هەولێر. ئەوجارە ماڵەکەی گوێزتەوە بەغدایە و لەوێ لە ١٩٤١دا کۆچی دوایی کردووە و تەنها یەحیا بەگی لە پاش بەجێ ماوە.

٧- یەحیا بەگ کوڕی بەهەشتی عەبدوڵڵا موخلیس بەگی لە ١٣٠٦ی کۆچیدا لە کەرکووکێ پێی ناوەتە کۆڕی ژیانەوە. چەند جۆرە زانیاریەکی لە قوتابخانە کۆنەکان و لە لای مامۆستایانی تایبەتی تا جامی خوێندوە و شەش مانگیشی لە ئەعدادیدا خوێندوە و لە ١٣٢٠دا بووەتە سەرنووسەری دادگای نیزامییەی کەرکووک و ڕواندز و ڕانیە تا سەردەمی ئیحتیلال. لە پاش ماوەیەک بێ ئیشی بووەتە مودیری ناحیەی دێرەوحەریر و مودیری مالی کۆیێ و سەرنووسەری موحاسیبی هەولێری و مودیری تەحریرات. ١١ ساڵانیش لە ڕانیە و مەخموور و کۆیێ و مەرکەزی سلەیمانیدا قایمقامیەتیی کردووە و دووجارانیش لە هەولێر و سلێمانیدا کراوەتە وەکیلی موتەسەریف.

یەحیا بەگی کوڕی بەهەشتی عەبدوڵڵا موخلیس بەگی کوڕی ئەسعەد بەگی کوڕی ڕەسوڵ پاشای برای محەمەد پاشای ڕەواندزییە

ئیتر لەسەر ئارەزووی خۆی وازی لە فەرمانی دەوڵەتی هێناوە و لە هەولێرێ دانیشت و خەریکی ڕەنێوهێنانی سامانی خۆی بوو، بەڵان ئێستا چەند ساڵێکە بە ماڵەوە چووەتە بەغدایە. داخەکەم ئەو بنەماڵە خانەدانە هیچ کەسێک بەیادگار لە پاش خۆی بەجێ ناهێڵێ.

ناوداران

* وەستا ڕەجەب: لە ١٢٧٠ی کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە و کوڕێکی مستەفا ناوی لە پاش بەجێ ماوە. مستەفاش کوڕی بووە و ناوی ناوە نەورۆز. حاجی

نەورۆزیش ٨ منداڵی بووە: نەجیب، محەمەد، عەبدوڕەحمان، شێخ سلێمان، ساڵح و زولەیخا. هەتا ئێستا لەوانە تەنها شێخ سلەیمان و ساڵح ماون.

هەندێ سەربهوورد

میر محەمەد پاشای ڕواندزی کە بەهاندانی مەلای خەتێ و مەلا یەحیای مزووری و مەلا عزرائیلی جزیری پەلاماری بردە سەر دێهاتەکانی شێخان و دەستی بە یەزیدی کوژتنێ کرد، دوای کوژتارێکی بێ ئەندازە ماڵێکی زۆر و هەزاران ژن و کچی یەزیدییان بە تالان هێنا. لە تێپەرینیدا خۆی لە (ئەلقووش) نەگەیاند کە هەموویان فەلەبوون؛ بەلان لە گەڕانەوەیدا لەسەر ئارەزووی مەلا ناوبراوەکان لە ١٥ ئازاری ساڵی ١٨٣٢دا کوژتارێکی بێ جێ و ناڕەوای لێ کردن و سێ پیاوی زۆر گەورەی ئایینیش لەو هەرایەدا کوژران.

لەوکاتەدا (مەتران یووسف ئەدۆ)شیان گرت و ویستیان بیکوژن؛ گوتی حەز دەکەم لە پێش کوژتنمدا پادشا ببینم. کە بردیانە لای محەمەد شا بە کوردی گوتی شاهم ئێمە بۆچی دەبێ لە دەست زوڵم و زۆری تورکاندا بپارێزرێین، بەلان لەسەردەمی پادشایەکی دادگەری وەکو تۆدا کەی ڕەوایە کە ئێمە تووشی ئازار و کوژتار و تالان بین.

پادشا زۆر پەشیمان بووەوە و دەستبەجێ فەرمانی دا کەس نەکوژن و ئەو هەموو ژن و کچ و ماڵێکی کە بەتالان برابوون دایەوە بە مەتران یووسف ئەدۆ و بەهۆی وییەوە هەموو بە ماڵ و خاوەندەکانی خۆیان گەیشتنەوە. ئیتر پادشای رواندز هەر ئەدەمێ ئەو هەرێمەی بە لەشکرەوە بەجێ هێشت و بەرەو ڕواندزێ گەڕایەوە.

کاتێکی کە پادشا بە لەشکرەوە بە نزیک دیێ (حەتارا)دا تێ دەپەڕی تەماشای کرد داوەت و ڕەشبەڵەک و شایی و زەمزەمەی حەوت بووکان بوو. لەبەر گەرمیی بەزموڕەزمی، هۆشیان لەوە نەبوو کە بەپیریانەوە بچن و یا ڕێزیان لێ بگرن و یا چ هێز و سوپایەک گەیشتووەتە ئاواییی وان.

پاشا پرسی خەڵکی ئەو دیێە چین؟ هەر کە پێی گوترا یەزیدین، دەستبەجێ فەرمانی دا کە تالانیان کەن و بیانکوژن. لەوێش دوای کوژتارێکی قورس ماڵ و ژن

و کچێکی زۆریان بەتاڵان برد.

میری میران بەبێ ئەوەی کە بیر لەوە بکاتەوە کە ئەو بێچارانە هەر چییەکی هەن خۆ کوردن، لەسەر هیچ و خوڕایی و بەبێ تاوان شایی و زەمزەمە و خۆشیی لێکردنە شین و شەپۆڕ.

هەرچەندە محەمەد پاشا دەوڵەتێکی ئازاد و پێشکەوتووی کوردی دامەزراند و مێژووی کوردانیشی تازە کردەوە، کاتێکی کە ئەو تۆپ و هەموو جۆرە چەکێکی لە ڕواندزێدا داڕشت و دروستی کردن، تورک و عەجەمان سەریان لە فیشەگ دروستکردنیش دەرنەدەچوو؛ بەڵکو تورکان چەکیان لە ئەڵمان و عەجەمانیش لە ڕووسانیان دەکڕی. سەرەڕای ئەوەش میر محەمەد پاشا تاوانی زۆرە و چاویان لێ ناپۆشرێ.

نازانم میر بۆ سوودی چ دوژمنێکی کوژتاری لە برا یەزیدییە کوردەکان کرد و هەزاران ماڵ و نامووسی وانی بەتاڵان برد و بەسەر ئەم و ئەویدا بەشییەوە، لەکاتێکدا کە میر خەریکی ڕاونانی تورکان بوو، بۆچی بەبێ شەڕ و بێ جێ کوژتاری لە فەلەکانی ئەلقووش کرد کە هەزاران ساڵە لە کوردستانێدا بەخۆشی و ئارامی ژیاون. خوا فەرموویەتی: «لاتجادلوا أهل الكتاب إلا بالتى هى أحسن» واتا: لەگەڵ خاوەند کتێبان بەشێوەیەکی جوان نەبێ پیلەبازی مەکەن. جا بەبێ تاوان چۆن ڕەوایە بکوژرێن.

دەستووری دەوڵەتی محەمەد پاشا قورئان و هی عوسمانییان بە پێچەوانەی قورئان بوو، کە مەلا سەر بە تورکەکان دەیانگوت: تفەنگ بە تورکەوەنان زیانی بۆ ئاین و تەڵاق هەیە، دەبوو میر چەند مەلایەکی تری خودا پەرست کۆکاتەوە و لێیان بپرسێت قورئان یا حەدیسەکانی پێغەمبەر لە کامە شوێندا قۆڵیان بۆ ئەوە کێشاوە کە تورک پەلامار بەرێتە سەر کوردان و بیانکوژێ خەزایە. بەڵان کوردان بۆ پارێزگاری خۆیان دەست بوەشێنن کافر دەبن و تەڵاقیان دەکەوێ؟ گەورەترین تاوانی میر ئەوەبوو کە مەیدانی دا مەلایان خۆیان تێکەڵ بە کاروباری دەوڵەت بکەن.

بەندی پێنجەمین

مـوتەسـەریف و قـایمقـامـەکـانی تـورک کـە لـە دوای مـیـرانی سـۆران لـە ڕواندز فەرمانڕەواییان کردووە ئەمانەی هاتوون:

موتەسـەریف: ١- کـەنعـان پاشـا ٢- ئەسـرار پاشـا ٣- کێ بووە نەزاندراوە ٤- بەهرام پاشا.

ئەم بەهرام پاشایە ڕۆژێک دەچێتە گوندی باپشـتیـان و چاوی بەکیژی بایز بەگ دەکەوێ و داخـوازیی دەکات. بـایز بەگ دەیداتێ. لەوەوە عەبدوڵڵا پاشـای برای بایز بەگ سەر دەکەوێ و دەگاتە پایەی پاشایەتی.

لە قایمقامەکانەوە ڕەواندز خرایە سەر خاکی شارەزوور.

١- قەدری بەگ: کەم مایەوە.

٢- عوسمان شەوقی: پیاوێکی تورکپەروەر بوو.

٣- حەلیم ئەفەندی: بە ڕەوشت چاکی و پیاوەتی ناسراوە.

٤- عـارف حـیـکمـەت بەگی ئالووسی: لە سـاڵی ١٣٠٨ - ١٣٠٩ قـایمقـام بوو، پیاوێکی زانا و تێگەیشتوو و بە کەڵک بووە.

٥- عـەبدوڵڵا بەگی بەبە: کـوردی سلێـمـانی لە سـاڵی ١٣٠٩ - ١٣١٢ لە ڕواندز قایمقامێکی خودپەسند و بە دەعیە و هیچ نەکەربوو.

٦- مەجید پاشـای خەڵکی کفری، زۆر بەغیرەت و ئازا و ڕەشـید و بەکردەوە بوو. هەتا ساڵی ١٣١٦ قایمقامیی کرد.

٧- عەزیز سەبری بەگ. کوردی دیاربەکر، ئەهالی ڕواندز، نەیاندەویست و بەعەزل کردنیاندا.

٨- سـەعید بەگی عەفەجان زۆر تێ نەگەیشـتوو لە ئوموور و کاری ئیدارە نەزان بوو. میللەت نەیاندەویست. ساڵی ١٣١٧ - ٣٢٠ لە کانی ڕەش ڕێگەیان پێ گرت

و ڕووتیان کردەوە.

٩- ( ) لە ساڵی ١٣٢٠ - ١٣٢٢ قایمقام بوو. لە کاروباردا سست و بێ دەسەلاتبوو.

١٠- مستەفا پاشای ئەسلان زادە: خەڵکی شام بوو، لە دەورەی ئەودا فوئاد بەگی زابتی تورکی خەڵکی کەرکوک لەلایەن دوو پیاوی ئاغاوە کوژرا. خەڵکی ڕواندز و ئەشراف و گەورەکان تووشی چەرمەسەری بوون. هەموو گەورەکانی ڕواندز بەگیراوی ناردرانە کەرکووک و لەوێوە ڕەوانەی دیاربەکر کران. ساڵی ١٣٢٢ - ١٣٢٤ لەوێدا بەگیراوەیی مانەوە. لەو ڕۆژەوە ڕواندز تووشی وێرانی و شپرزەیی و نیفاق و تێکچوون بوو. کوژرانی فوئاد بەگ بوو بەمایەی یەکتر لە ناوبردنی خۆیی و نەگبەت. هەتا ئەمڕۆکەش لە کایەدایە. مستەفا پاشا لەسەر ئەو شۆرشە لە ساڵی١٣٢٣ عەزل کرا.

١١- تۆفیق بەگ: هەموو گەورە و سەردار خێڵەکانی کوردی سەر نەرم کردن و ساڵی ١٣٢٤ لابرا

١٢- عیرفان بەگ: کوردی دیاربەکر بوو. ساڵی ١٣٢٤ بوو بە قایمقام. لەمەودا مەشرووتیەتی عوسمانی ئیعلان کرا، ئەویش لە مەیدانی ڕواندزدا خوتبەیەکی بۆ خەڵکەکە خوێندەوە کە میللەت ئازادە. کلوبێکی لە ڕواندز دامەزراند و لە دوای ساڵێک گەڕاوە دیاربەکر.

١٣- مستەفا نەجات بەگ: بێ کەڵک و بێ ئیدارەبوو. بە کەیف ڕای دەبوارد.

١٤- عومەر ئاسەف بەگ: بێدەسەلات بوو. ئەهالیی ڕواندز سامیان لێ شکابوو، لە دایرەی حکوومەتدا لێیان دا

١٥- حەسەن حوسنی بەگ: چاکەی لە دەست نەهات.

١٦- عەلی نیازی بەگ: ساڵی ١٩١٤ بوو بە قایمقام. شەڕی جیهان لە دەورەی ئەمدا دەس پێ کرا. ساڵی ١٩١٦ لە ڕواندز دەرچوو.

١٧- مەزهەر بەگ: نەیاری کورد بوو. بە فەلاقە و دارکاری و لێدان گەورەکانی کوردی ئەزیەت دەدا.

١٨- شەفیق بەگ.

١٩- شەوکەت بەگ.

٢٠- عەلی نەشئەت بەگ: ڕەعیەت ئازاردەر و دوژمنی میللەت بوو.

٢١- مەسعوود بەگ: لە ئیدارە دوور و خەریکی کەیف بوو. کەوتە دەوری ئینقیلاب و زەمانی مەئموورانی بەریتانی بەسەر داهات.

***

بەندی شەشەمین

حکومداریی مەعاونی حاکمانی سیاسیی ئینگلیز لە ڕواندز

هەروەکو مێجەرهای لە کتێبە گرانبەهاکەی خۆی (دوو ساڵ لە کوردستان)دا گوتوویەتی، ئەوەی کە لە ڕواندز دوواوە بە کورتی وەرمان گێڕا کە دەڵێت:

لە پێش شەڕی جیهاندا ڕواندز نزیکەی ١٠ هەزار سەر پیا و و ژن و بازارێکی گەورە و چەند مزگەوتی تێدابوو. (لاپەڕە ١٩٢).

لە ساڵی ١٩١٦ ڕواندز لەلایەن ڕووسەکانەوە گیرا و هێندێک ئەرمەنی و ئاسووری و عەجەمیان لەگەڵدا بوو. گەلێک خراپەیان کرد و زیانێکی قورسیان لە خاکی ڕواندز دا و شارەکەشیان، جگە لە دوو سێ خانوو کە کردبوویانە سەرا، هەموویان سووتاند.

بەرامبەر بەو هەموو خراپەیەی کە کرا، هەموو خێلاتی ڕواندز و هەولێر و کۆیێ کۆبوونەوە و چوونە پێش ڕووس و هەڵمەتیان برد و بەزۆر ڕووسەکانیان لە ڕواندز دەرپەڕاند و ڕواندزیان گرتەوە.

بەڵام زۆری پێ نەچوو تورکەکانیش ڕواندزیان بەر دا و لێی دەرکەوتن و ڕواندزیان بێ حکوومەت بەجێ هێشت. لە پاش دەرچوونی تورک لە ڕواندز، ئەوەندەی پێ نەچوو، میللەت و ئەهالیی ڕواندز تێکڕا مشەخت (مهاجر) بوون و هیجرەتیان کرد.

وا دیار دەکات لە ساڵی ١٩١٨دا ئەهالی لە سەدا بیستی نەماوە یا تەنها لە شاردا سەدا بیستی ماونەتەوە.

لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩١٨دا مێجەرنۆیل بۆ ئیدارەکردنی قەزای ڕواندز کرایە موعاونی حاکمی سیاسی. لە دوای داگیرکردنی ئینگلیز، ئەو پیاوە یەکەمین حاکمێکی ئینگلیزە کە لەسەر قەزای ڕواندز داندراوە.

مێجەرنۆیل کە گەیشتە ڕواندز بەتەڕدەستی ئیشوکاری حکوومەتی خستە

دەست خۆی و مەئموورانی خۆجێیی دامەزراند و ئیدارەی ناحیەکانی دایە دەست ئاغاکان و مانگانەی بۆ بڕینەوە.

لە دوای مێجەر نۆیل ٣ کەس یەک لە دوای یەکتر بەموعاونی حاکمی سیاسی ئیدارەی قەزای ڕواندز داندران کە A. P. Oی ئینگلیزی بوون.

لە ساڵی ١٩١٩دا (کاپتان کرک) بە موعاونی حاکمی سیاسیی قەزای ڕواندز دامەزراندرا. بەڵام کاپتان کرک وەختێکی هات و گەیشتە ڕواندز، ڕواندزی لە حاڵەتێکی شپرزەیی و خراپی و تێکچوونیدا چاو پێ کەوت.

هەرای شێخ مەحموود کوردستانی شڵەژاندبوو. کوردەکان سەریان بۆ حکوومەت نەدەچەماند. نەمانگانەی ئاغاکان و نەموساعەداتی زراعییە دەیهێنانە ژێر ئیتاعەوە. لەگەڵ ئەوەشدا هەمیسان (نوری ئەفەندی کوڕی باویل ئاغا) ناو سەرۆکێکی پۆلیسان لەنێو شاری ڕواندز وا سەرکێشیی دەکرد.

لەلایەکی دیکەشەوە لەلای ئامێدی (عیمارییە) هەرا و شەڕ و شۆڕش دەستی پێ کرابوو و حاکمێکی بەریتانیایان کوژتبوو. جا لەبەر ئەوە کاپتان کرک پێی نەکرا و نەیتوانی خۆی لە ڕواندز ڕابگرێ و بمێنێتەوە.

کاپتان کرک خواستی کە ڕواندز بەربدات و لێی دەرکەوێ، بەڵام گەورە و سەرهاتەکانی ڕواندز نەیاندەویست شارەکەیان بەبێ حکوومەت و حاکم بمێنێ، لەبەر ئەوە گەلێک لەبەر کاپتان کرک پاڕانەوە و تکایان لێ کرد نەچێ و بەجێیان نەهێڵێت.

١٠ مانگی ئاغستۆسی ساڵی ١٩١٩ مێجەر کرک ناچاربوو ڕواندز بەر دا و لەگەڵ دەستە و دایەرە و هێزەکەی خۆیدا چووە باتاس.

هێندەی پێ نەچوو، کە گەورە و کاربەدەستانی ڕواندز، چوونە لای کاپتان کرک و خواهیشتیان لێ کرد کە بگەڕێتەوە ڕواندز.

کاپتان کرک نەیدەویست بێتەوە ڕواندز، بەڵام هەر هێندەی پێ کرا (حاجی نەورۆز ئەفەندی)، کردە وەکیلی خۆی و چەند مەئموورێکی بۆ دامەزراند کە یاریدەی بدەن.

جگە لە شێخ محەمەد ئاغای مەلا شەرەفی وەڵاش کە پاسی ڕێگای ئێرانی دەکرد، مانگانەی هەموو ئاغاکانی بڕی. (لاپەڕە – ١٩٤)

ئێـوارەی ١٠ کـانوونی یەکـەمی سـاڵی ١٩١٩ مـێـجـەرهـای چووە ڕواندز. ڕۆژی دووەمین گەورەکانی شاری بانگ کردن و پیاوانی وەکو شێخ محەمەداغای وەڵاش و حاجی نەورۆز ئەفەندی و کەریم بەگی کوڕی ئەحمەد ئەفەندی و محەمەد عەلی ئاغا و خەلیفە ڕەشیدی برای کۆکردنەوە و قسەی لەگەڵ کردن. (لاپەڕە ٢٠٨)

میجەرنۆیل لە چاغی خۆیدا یووسف بەگی برای بەگۆکی کردبووە سەرۆکی ناو دەشت کە حاجی نەورۆز ئەفەندی کرا بەحاکمی ڕواندز، یووسف بەگ کەمێک بێ هێزبوو و لە توانایی کەوتبوو. لەبەر ئەوە هەوڵ و تەقەلای دا کە ببێتە حاکم (لاپەڕە – ٢٠٨).

لە ١٢ی کـانوونی یەکـەمی ١٩١٩ مـێـجـەرهـای دەڵێ: لە دیوەکـەی خـۆم دانیشتبووم، دەنگە دەنگێکم بیست و هەرا و هوریایەکم کەوتەبەر گوێ. پرسیارم کرد. گوتیان یووسف بەگە لەسەر چەند مەڕێک بەشەڕ هاتووە و بەگژ ئاغایەکی باپشتیاندا چووە.

هەردووکم بانگ کردن. یووسف بەگ لەسەر ئەوە کە ئاغاکە قسەی خۆی تەواو کـا ڕانەوەستـا و بەدەمـیدا چوو، منیش خۆم لێ توند کرد و توڕە بووم. یووسف هەسـتـا کـە بڕوا، فـەرمـانم دا بـە سـەید عـەلی سـەر پۆلیس کـە بیگرێت، ئەویش دەستبەجێ یووسف بەگی گرت و لە دیوێکی کرد.

دووبارە فـەرمـانم دا بەسـەید عـەلی سـەرپۆلیس کـە لە نیوەشـەودا یووسف بەگ هەڵگرن و ڕەوانەی کانی وەتمانی بکەن کە لەشکربەز بوو، لەوێشەوە بۆ هەولێری بەڕێ کەن.

لە نیـوەشـەودا یووسف بەگیـان دەرخـست کە بیـبـەن، هاواری کـرد. بۆ ئەوەی دەنگی دەرنـەکـەوێ و نـەقـیـژێنێ بەمـشکیـیـەکـەی سـەری دەمـیـان بەست. تومـەز نەشیاوە نەفەس بخواتەوە و خنکا.

لە پاش ئەوە کـە یووسف بەگ بەو دەم بەسـتـنە خنکا، بە پەنهـانـی لە کـانی وەتمانێ ناژترا. (لاپەڕە – ٢١٣ – ٢٢٠)

مێجەرهای دەڵێ: کە ڕۆژی ١٥ی کانوونی یێکەمی ساڵی ١٩١٩ هەموو ئاغا و گەورەکانم کۆکردەوە و هورگەیەکم دامەزراند. ئیسماعیل بەگی کوڕەزای عەبدوڵڵا پاشام کردە حاکمی قەزای ڕواندز و هەموویانم بە قورئان سوێندا کە یاریدەی

بدەن و پشتیوانیی بکەن. بەمجۆرە کاروباری ڕواندز ڕێک خراوە و گەڕامەوە هەولێر. (لاپەڕەی ٢٢٣).

هەر لە سەرەتای بەهاری مانگی مارتی ساڵی ١٩٢٠ لە ڕواندز و دەوروپشتیدا شۆڕش و پشێوی دەست پێ کرا.

بارزانی و زێبارییەکان بەسەر ئاکرێ (عقر)یان دادا و تاڵانیان کرد.

عەشیرەتی سورچیی بادینان و سورچیی سۆران ڕێک کەوتن و لە دەشتی حەریر پێک گەیشتن و پێکیان گرت و چوونە سەر ڕواندز.

کاپیتان (هۆجنسەن) لە ڕواندز بە١٠٠ کەسێک و دەستە و پێوەندییەوە هەستا لەگەڵ عەبدوڵڵا پاشا و ئیسماعیل بەگ و هەوادارەکانیان کەوتنە ڕێگا و بۆ وەلاش چوون و لەوێوە بۆ دەربەندی ڕانیە و کۆیێ ڕۆیشتن و گەیشتنە هەولێر.

ڕۆژی ١٣ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٠ شێخ مەزۆ و شێخ عەبدوڵڵا سورچی گەیشتنە ڕواندز و داگیریان کرد. بەوجۆرە ئەوەی لە دەست ڕووس و ئەرمەنی و ئاسووری ڕزگار بووبوون، ئەمجارە لە دەست سورچییەکاندا تووشی ئەزیەت و نەبوونی بوون. (لاپەڕە – ٣٢٤).

بەم ڕەنگە ڕواندز لە حاڵەتێکی زۆر سەخت و پشێوییەکی گەلێک ناخۆشدا بوو و هەر ڕۆژە لە دەستێکدا پێبەست دەکرا.

سەید تاها ئەفەندی

سەرە بەهاری ساڵی ١٩٢٣دا سەید تاها ئەفەندی نەوەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەیری لە لایەن حکوومەتی بەریتانیاوە کرا بە قایمقامی ڕواندز. بەدەستوورێک کەم کەمە ڕواندز ڕووی لە ئاوەدانبوون کرد.

سەید تاها ئەفەندی چاپخانەی من و گۆڤارێکی لە ڕواندز دامەزراند کە گۆڤاری (زاری کرمانجی) بوو. ناردی ماکینەیەکی هەنگوین و ماکینەیەکی جووجەڵە دەرهێنان و کەرستەی ئاوریشمی هێنایە ڕواندز. قوتابخانەیەکیشی بۆ منداڵان دامەزراند و ڕۆژ بەڕۆژ ڕواندز ڕوو بە ئاوەدانی دەچوو.

مانگی شوباتی ساڵی ١٩٢٤ من کە چوومە ڕواندز زۆر کەم خانووبەرە مابوون و کاولۆک بە جارێک وێران بووبوو، بەڵام بەکەمە چاخێک ئەمنیەت و ئاسایش ڕووی

له ڕواندز کرد و ئاسوودەگی کەوتە خاکی سۆرانەوە، قەڵات ئاوەدان کرا و دوکان و بازاڕی تێدا بینا نرا و خەڵک دامەزراوە. لە دێهاتەکاندا مودیری ناحیە و مەکتەب داندران، ڕێگای ئۆتۆمۆبیل دەست پێ کرا. (١٣)ی مانگی تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٢٨) سەید تاها ئەفەندی بەمەئزونییەت چووە ئێران و لەوێ مایەوە. کەریم بەگی کوڕی ئەحمەد ئەفەندی قەزای ڕانیە بە وەکیلی ناردرا ڕواندز، حکوومەتێکی مەدەنیی لە ڕواندز دامەزراند و پۆلیسی ڕەسمی و ئیدارەیەکی قانوونی ڕێک خرا.

(٢٩)ی مانگی کانوونی دووەم سەید تاها ئەفەندی لە تارانەوە ئیستیعفای کرد، ڕۆژی (٢٣)ی شوبات وەزارەتی داخیلیەی عیراق بۆ تەحویلی کەریم بەگ فەرمانی دا. کەریم بەگ هێندە بۆ سەرکەوتن و بەرزبوونی ڕواندز نەکۆشا، تەنها بە سورەتێکی کەموکورتی بۆڕی ئاو بۆ نێو شاری ڕواندز ڕاکێشرا و چەند مەکتەبێک هێنرایە ڕوو. لە مانگی ئەیلوولی ساڵی (١٩٣٠)دا کەریم بەگ بۆ کۆیێ و ڕەزا بەگ لە شارباژێڕەوە ناردرایە ڕواندز. مانگی نیسانی (١٩٣٤) ڕەزا بەگ تەقاعود کرا. ناجی بەگی هورمزی بوو بەقایمقام، بەڵام زۆر نەماوە کە بتوانێ تا ئارەزووی چەند خزمەتێکی کە هەیبوو بەجێ بێنێ. قایمقامی غەییوری ئێستاکەمان موراد بەگ لە دوای ناجی بەگ هاتە ڕواندز، لەو ڕۆژەوە، قەزا لە قەزا دوور و ئاسوودەیە، هەرچەندە ڕەوشتی دادخوازی و ڕەعیەتپەروەری و دڵسۆزی دەنوێنێ و بەچاکترین شێوە و تەگبیر بۆ ئاوەدانیی هەرێمی ڕواندز و پێشکەوتنی تا بشتوانێ تەقەڵا دەدات، ئاوات و دڵخوازی ئێمەش ئەوەیە کە بۆ پەرای گەل و نیشتمان پایەدار و ڕاوەستاو بێت.

داماو حوزنی موکریانی

سەرنج ١ :

دوای موراد بەگ عەبدولقادر ڕەشید و پاش ویش شێخ حەسەنی تاڵەبانی، ئیتر لە دوای ویش ئەوانەی خوارەوە یەک لە دوای یەکتریدا لە ڕواندزێدا بوونە قایمقام:

سەعید بەگ - مەردان بەگ - ئەحمەد دەبوونی - عەلی سەروەت - عەبدولقادر ڕەشید (دووبارە) - ئیسماعیل حەقی - عارف تاڵەبانی - داود سەلمان - بورهان بەگ - سامی عەلی - جەلال سەعید - فایق تۆفیق - سدیق عەبدولقادر - عومەر میران - بایزاغا - فەوزی بەگ - بەدرەدین عەلی - عەبدوساحیب غەرباوی.

سەرنج و تۆمار ٢ :

میر محەمەد پاشای ڕواندز لەلایەن منداڵانەوە تەنها کچێکی (ڕابی) ناوی بووە و بەس، ئەویش لە هەرەتی جوانی و جحێلیدا لە پێش ئەوەی شوو بکات کە بیستی تورکان میر محەمەد پاشای باوکیان شەهید کردووە، دەستبەجێ لە تاوان ڕەوانی پاکی بۆ لای گیانی پاکی باوکی فڕی. لە بابەت میر محەمەد پاشای ڕواندزێ کە بە(میری کۆرە) ناوبراوە چەندین بیروڕای بەپێچەوانەی یەکتر هەن. پیرەمێردەکانی ڕواندز لەو لایەنەوە دوو دەستەن: دەستەیەکیان دەڵێن: لە ڕووی ئەوەوە کە یاسای میری گەورە قورئان بوو، هەرکەسێکی بەچاوێکی ناپاکییەوە تەماشای نامووسی ئەم و ئەوی بکردایە چاوی دەردەهێنا بۆیە (میری کۆرە)یان پێ گوتووە. دەستەیەکیش لەسەر ئەوەن کە بنەماڵەی میری گەورە چونکو لە بنچینەدا لەمەڕ گوندی کۆڕێ بوون هەر بەمیری کۆڕێ ناوبراوە. کە وابێ لە کرککردندا (تەلەفوز) ڕیێ گەورە بەهەڵە گچکە کراوەتەوە. لە پارچە قاقەزێکی کۆندا کە تەنها بەروارانی مێژوویی زۆری تێدایە و ئێستا لەلامە وا نووسراوە: هاتنی محەمەد پاشا و تەمەر پاشای کۆیێ بۆ سەر ئەحمەد پاشا و شەڕکردن وان لە خوارەوەی گڵەزەردە و کوژرانی تەمەر پاشا و گیران و کوێرکرانی محەمەد پاشا بەدەستی ئەحمەد پاشا و مردنی ئەحمەد پاشا لە (١٧)ی مانگی ڕۆژووان لە قەراخی ساڵی (١١٩٢)دا لام وایە کە ئەو محەمەد پاشایە هەر میری گەورەیە، ئەگەر هەوبێت بیروڕای منیش لەم بابەتەوە ئەوەیە: نەتەوەی کوردان چەند سەدەیەکی ناوی (میر)یان لە جیاتی پادشا بەکارهێناوە. لە سەردەمی میر

محەمەد و پێشتریش لە هەموو شوێنێکی کوردستانێدا میر زۆربوون، بەڵان لە ڕووی ئەوەوە کە میر محەمەد پاشا جاری سەربەخۆیی و ئاڵای ئازادیی کوردستانی هەڵدا و بەخاوەن تاج و تەخت و سکە و پوول و پارە و سوپا و هەموو جۆرە چەکێکی لە ڕواندز دادەڕشت، بەو هۆیانەوە گۆی پیشکەوتنی لە هەموو میرەکانی کوردستان بردبوو. لە گشتیان بەدەستەڵاتر و بەهێزتر و پڕ شانوشکۆتر و گەورەتر بوو، بۆیی (میری گەورە)یان پێ دەگوت. هەروەکو هەمووڵایەکیش دەیزانن ئەودەمی پیتی (گ) نەبوو هەر بە(ک) دەنووسرا و پیتی (ە) لە دوای وشانەوە نەبایە لە جیاتی سەر (فەتحە) بەکار نەدەبرا، کەوایە (گەورە) بە(کورە) نووسراوە و بەهەڵەش کرکی پێ کراوە و ڕاستییەکەی میری گەورەیە نەک میری کۆرە.

سەرنج ٣ :

بەگزادەکانی ڕواندز و باپشتیان و بادلیان و دەرگەڵە، لەو بنەماڵە بەرزەن؛ بەڵان ئیسماعیل بەگی کوڕی سەعید بەگی کوڕی عەولا پاشای کوڕی بەکر بەگی هی گوندی باپشتێن، زۆر لە پێش میر محەمەد پاشایدا لە خانەوادەی سۆران جوێ بوونەتەوە.

بەروار (تأریخ)انی مێژوویی و پێویست

- میر محەمەد پادشا لە ١١٩٨ ی کۆچیدا لە ڕواندزێ لە دایک بووە.
- میر محەمەد پادشا لە ١٨٢٦ز دا تەپڵی ئازادی و سەربەخۆیی لێ دا.
- میر محەمەد پادشا لە ١٢٢٩ کۆچیدا لەسەر تەختی پادشایی دانیشت.
- میر محەمەد پادشا لە ١٢٤٧ی کۆچیدا بە لەشکرەوە پەلامارێکی نارەوای بردە سەر برا کوردە یەزیدییەکان و کوژتاری لێ کردن.
- میر محەمەد پادشا لە ١٢٤٦ ی کۆچیدا شاری هەولێری گرت.
- میر محەمەد پادشا لە ١٢٤٨ دا شەڕی لەگەڵ زێبارییان کرد.
- میر محەمەد پادشا لە ١٢٣١دا لە ڕواندزی کاولۆکاندا کارخانەی تۆپ دارژتن و چەک دروستکردنی دامەزراند.
- میر محەمەد پادسا ١٢٥٠ی کۆچیدا بناغەی دۆستایەتیی لەگەڵ محەمەد شای

قاجار دامەزراند.

- میر محەمەد پادشا لە ١٢٥٢ی کۆچیدا خۆی بەدەست تورکانەوە دا و چووە ئەستەمبووڵ و لە گەڕانەوەدا شەهید کرا.
- کۆچی دوایی مەلا یەحیای مزووری بێگانەپەرست لە ١٢٥٤ی کۆچیدا.
- شەڕی بەدرخان پاشا لەگەڵ تورکان لە ١٢٦٢ی کۆچیدا.
- لە دایکبوونی شێخ عەبدولقادری کوردی گەیلانی لە٤٧٠ی کۆچیدا، تەمەنی ٩١ ساڵ و لە٥٦٠ی کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە.
- کۆچی دوایی شێخ عەبدوڵلای هەولێری لە ١٢٥٢ی کۆچیدا.
- کۆچی دوایی حاجی مەلا عومەرە ئەفەندی باوکی مەلا ئەفەندی هەولێری لە ١٣٠٩ی کۆچیدا.
- کۆچی دوایی سلێمان بەگی غازی کوڕی سلێمان بەگی بەبە لە ١٠٨٨ی کۆچیدا.
- گرانی لە ساڵی ١٢٧٦ی کۆچیدا.
- ڕشانەوە چاوقولکە (تاعوون) لە چاخی دەوڵەتی بارام پاشادا لە ١١٥٢ی کۆچیدا.
- ڕشانەوە (تاعون)ی گەورە و گرانی١٧١١
- چاوقولکە (تاعون) لە دوای قاتوقڕییەکی زۆر سەخت ١٢٤٣
- هێڵنج و ڕشانەوە ١٢٥٩.
- ڕشانەوەی جاری چوارەم ١٢٤٦.

سەرنج ٤ :

لە دوای وەرگەڕانی دەوڵەتی سۆران، ڕواندز ماوەیەکی بەئەیالەت مایەوە، لە پاشان بوو بەقەزایەکی ٥٥ گوند و ٣ ناحیە و خرایە سەر سنجاقی شارەزوور و بوو بەیەکێک لە قەزایەکانی شارەزوور؛ بەڵان لە سەردەمی حکوومەتی مونتەدبەدا بوو بە قەزایەک و خرایە سەر لیوای هەولێر.

سەرئەژمێری پێشوو و ئێستای ڕواندز

بەپێی لیستەیەکی (قاموس الاعلام) بەرگی ٤ و لاپەڕە ٢٨٨٨ ئەودەمی ڕواندز ١٠ هەزار کەس بوو. ساڵی ١٩٣٥ لە سەرئەژمێری شاری ڕواندزدا ٢١٧٦ کەس بوون و قەزا بەهەموو ناحیەکانیەوە ٣٨٣٤٢ سەرە.

شاری ڕواندزێ لە پێشدا لە خوارەوە لەسەر ڕووبارێ بوو. کە پەرەی ئەستاند، سەرەوەش ئاوەدان کرایەوە کە بە قەلات دەناسرێ. ئێستا مزگەوتێک و تەکیە و خانەقایەک و ٩ چایخانە و ٢ گەراج و دەستە دوکانێک و چاپخانە و مەکینەی پاکەت دروستکردن و چەندین خانو و سەرا و قوتابخانەی کوڕ و کچان و گومرک و بروسکە و چەپەر (پۆستە) و نەخۆشخانە و بەیتەریی لێیە و لە زۆرترین ماڵاندا باخچەی جوان هەیە.

شاری ئەمڕۆکەی ڕواندزێ لە هی پێشوو گەلێک جوانتر و خۆشتر و خانووبەرەکانیشی گوشادترن. لە کاولۆکانیشدا چەند ماڵێکی لێیە. قایمقام کەریم بەگ ویستی کۆنە شار ئاوەدان بکاتەوە، بەڵام داخەکەم سەری نەگرت.

موتەسەریفەکانی لیوای هەولێر

کە هەولێر کەوتە ژێر ئاڵای عیراق و بوو بە (لیوا) و ڕواندزیش کرایە قەزایەکی ئەم لیوایە، ئەحمەد ئەفەندی کوڕی عوسمان ئەفەندی کە پیاوێکی گەورە و لە یەکە بنەماڵە خانەدانەکانی هەولێرە، ئەمڕۆکەش لە مەجلیسی پیرانی عیراقیدا ئەندامە، بوو بە موتەسەریفی هەولێر. لە دوای وی مەجید ئەفەندیی یەعقووبیی کەرکووکی. لە پاش ویش حەمید ئەفەندی موسڵی و جەلال بەگی بابانی سلێمانی و لە دوای وانیش مەحموود فەخری میللی کەرکووکی و لە دوای وانیش پایەبەرز ئەحمەد تۆفیق بەگ بوو بە موتەسەریف و خاکی سۆرانی بەدڵپاکییەتی و میهرەبانی و ژێردەستپەروەری و نیشتمانپەرستی و داد و مرۆیەتییەوە ڕووناک و ئاوەدان کردووە. ئەمڕۆکە هەموو دانیشتووانی لیوای هەولێر سوپاسی دەکەن و لە دادپەروەری و نیشتمانپەرستیی وی سوپاسبژێر و خۆشحاڵن.

مێژووی میرانی سۆران بەناوی پیرۆزی وی و لە سەردەمی پڕ فەڕیدا کە بەخشڵی چاپی یەکەم ڕازاوەتەوە مایەی سەربڵندی و بەختەوەرییە.

ئەم پایەرزانەی کە لەدوای ئەحمەد تەوفیق بەگ لە لیوای هەولێریدا تا ساڵی ١٩٦٢ کراونەتە موتەسەڕیف ئەمانەن:

١- ساڵح زەکی بەگ ٢- مستەفا یەعقووبی ٣- مستەفا قەرەداخی ٤- سەعید قەزاز ٥- شێخ حەسەنی تاڵەبانی ٦- ڕەشید نەجیب ٧- جەمال عومەر نەزمی ٨- نەجمەدین سایب ٩- عەبدولحەلیم سنەوی ١٠- ئیسماعیل حەقی ١١- مستەفا یەعقووبی ١٢- خالید نەقشبەندی ١٣- عەلائەدین مەحموود ١٤- بەدرەدین عەلی.

کوردستانی موکریان
یا ئاتروپاتین

ئازەربایجان

کردەوەی
حوسێن حوزنی

لە سەرەتای تاریخەوە هەتا سەیفودین موکری

سالآنی ٨٧١ھ/ ١٤٦٦م

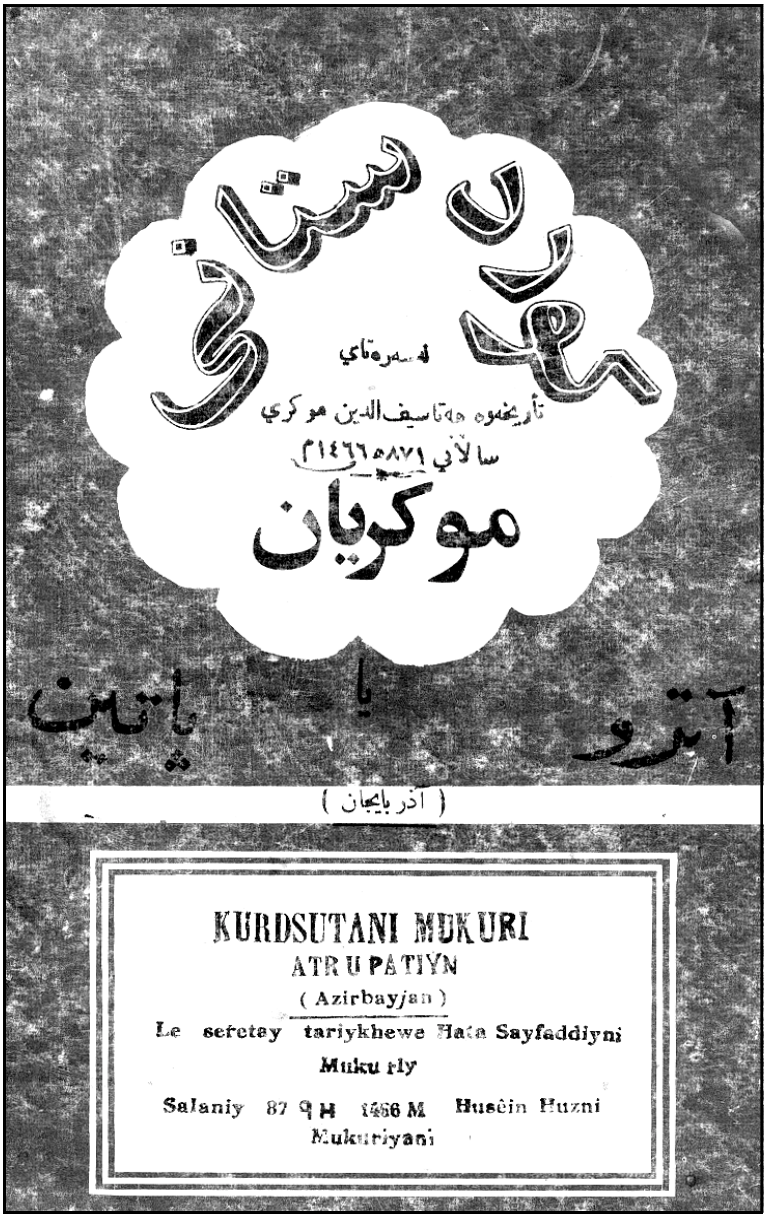
کوردستانی
لەسەرەتای
تاریخەوە هەتا سیف الدین موکری
سالانی ٨٧١ه ١٤٦٦م
موکریان
آترو یا پاتین
(آذربایجان)
KURDSUTANI MUKURI
ATR U PATIYN
(Azirbayjan)
Le seretay tariykhewe Hata Sayfaddiyni
Muku riy
Salaniy 87 9 H 1466 M Husêin Huzni
Mukuriyani

بەناوی خوداوەندی بەخشندە و میهرەبان

لە دوای سوپاس، گەلێک مێژووی کوردانمان بەسپارەیی چاپ و بڵاوکردنەوە. بەڵام ئارەزوومان ئەمەبوو، بەچاکی لە مێژووی کوردستانی موکریان ئاگادار دەبین. کە وردبووینەوە بەبێ زانینی تەئریخی (ئاتروپاتین) لە خاکی موکریان گەیشتن زۆر دژوارە؛ ناچار بە تێکەڵاوی ئەم کتێبەمان دەست پێ کردووە و ناومان لێ نا (کوردستانی موکریان) یا (کوردی ئاتروپاتین).

نووسەر بۆ گەیشتنە دڵخواز ١٥ساڵ پتر خەریکی کۆکردنەوەی داوە پۆ و هەودای بڵاو و لەملا و لەولا کەوتووی پەراگەندە و پەرێشانی ئەو بوو. هەر هەودا و پۆیێکی لەلاییێکەوە کەوتبوو، گردم کردەوە و لێکم گرێ دا و گەیاندمەوە یەکدی. بۆ ئەوە دوو چتی زۆر زل لەبەرچاوم بوو:

١- نووسینەوەی مێژووی کوردستانی موکریان بەهۆی گەلێ کتێب و نووسراوانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا و تەماشاکردن.

٢- یەکسەرە لە سەرچاوەکان (منبع) وردبوونەوە و کۆکردنەوەی ئەو سەرچاوە بڵاوانەی کە هەریەک بەلاییێکدا پەرش بوون. وا نەبووە کە ئەوەش یەکێک لێی دوابێ. هەریێک بەپێی هەڵکەوتنی و بەسەردا هاتنی لە هەزاران سەربەهووردانداا دێرێک لە هی کوردستانی موکریان دەست کەوتبێ، کە بەپێی هاتن و چوونی خۆیان لێی دوابن و باسیان کردبێ.

هەروەکو لە دەورانی گەلێک دووری پێش ئیسلامیدا، ئاسووری و کلدانی و میسری و یۆنانی و ڕۆم لە هاتووچوون و شەڕ و کێشەیاندا لە کوردانی ئاترۆپاتین و لە دەوری ئیسلامدا مێژوونووسەکان بەهۆی هەڵکەوتن و شەڕ و زاڵ بوون و هاتووچوون و ڕابیتە و ئاسایش و داوا یارمەتی و پشتیوانی، لە کتێبەکانی خۆیاندا سەربەهووردیان نووسیوونەوە و هێندێک مێژوو یا جوغرافیای ئەقوام و خاکی ئاتروپاتین و ئاسیایان کە نووسیوە لە ڕیزی ئەقوامی ئاریانیدا لە کورد کە دوابن، کوردی ئاتروپاتین کەوتووەتە بەرچاو، ئەویش زۆر بەوردبینی نەبێ نابیندرێ

و ئەویش زۆر پچڕپچڕ و بڵاو و شپرزەیە.

ئەوانەی گوتراو ئەوەندە بڵاو و شپرزە و بێ سەروبەرن و کەموکورت دەتواندرێ بگوترێ کە هاتوونەتە پایەی لە بیرچوونەوە و ونبوون. بۆ کۆکردنەوە و پێکەوەنووساندنیان ڕەنج و ئەزیەت و ماندووبوونێکی زۆر و بەسەربردنێکی دوورودرێژی دەوێ. لەگەڵ ئەوەشدا چەند هەزاران کتێب کە بەزمانانی لێک جودا لە عەسرانی پێش ئیسلامەوە تا ئەمڕۆکە نوویسراونەوە و هیچ کامێکیان نەکراونە کوردی و کۆکردنەوەی ئەو هەموو کتێب و نوویسراوانەش لە هێز و تەوانایی و بەدەستەڵاتی ئێمە بەدەرە و دەموچاخ و سەرمایەش نەهێلەر و دەست و زمان گرێدەرە، کە پەردەی کەموکورتی لابرێ و لەسەر بنەچەکەیێکی جوان و خاوێن و توند ڕێک خرێ و کتێبێکی شایان و بەڕێز بێتە پێشەوە. دەور و عەسرەکانی ڕابردوو، ئێستا زۆرچاک لەبەرچاوانن کە لە چی تەومژ و تاریکیدا تواندراوە. ئەم مەعلووماتەی تەئریخییە، کۆ کرێتەوە و ئەم کتێبە بنوویسرێتەوە و بخرێتە ڕوو (بەبێ ئەوەی ک ئاشکرا بووبێ موەفەقییەت تا چ پایەیەک ڕووی داوە).

ئەمەش نادیار نییە کە تەنها کەسێک نەشێ و لە تەوانایدا نییە، مێژووی ئەو هەموو عەسرە تاریک و شپرزە و بڵاوەی کورد کۆ کاتەوە و بیکاتە پەڕاوێ (کتێب)؛ نوویسەریش لەوە ئاگادار و دڵنیایە. بەڵام گوتراوە «ئەگەر هەمووش نەزاندرا با هەمووش بەرنەدرێ». لەبەرئەوە تەقەلا درا بەهەر جۆرێک بوو. هەموو ئەزیەت و سەرئێشە و ناگوزیرێکم خستە مل؛ هەرچی لەدەست هات کۆششم کرد ئەم کتێبە لە ڕۆژی ناسینی تەئریخەوە تا ئەمڕۆکە بەپایانم گەیاند و کردمە ٣ بەش:

بەشی یێکەم لە ناسینی تەئریخەوە تا دەوری سەیفودین موکری ساڵی ٨٧١هـ ١٤٦٦م، بەشی دووەم لەو تەئریخەوە تا دوایی هاتنی حاکمانی موکری، بەشی سێیەم هەتا ئەمڕۆکەیە.

نوویسەر زۆرچاک ئەمەی زانیوە کە ئەم کتێبە لە کەموکورتی و لە چەوت و خواری نەپارێزراوە. تێگەیشتووەکان بە چاوی میهرەبانی کە وردبنەوە، ئەو گوناهە لە ئێمە ناگرن و دەیهاوێژنە سەر کەچی زەمانە و دەست نەڕۆیشتن. پشتیوانی لە خوا دەخوازم.

ڕواندز، کانوونی دووەم، ١٩٣٨

حوسێن حوزنی

بەندی یێکەمین

جوغرافیای کوردستانی موکریان و شێوە و ڕەوشت و دەستوور و زمان و خوویان

زەوی و خـاکی ئەمـڕۆ کـە ناوی مـوکـریانە، خـاکـێکی زۆر بەپیت و بەرەکـەت و حاسـڵـخـیزە و کـەوتووەتە جنووب و جـنووبی شـەرقی و شـەرق و جنووبی غـەربی گۆلی (ورمێ)وە؛ بەڵام لە پێشدا بە خـاکێکیان گـوتووە کە خـاکی مـادی بچـووک بووە؛ ئەمـڕۆکـە ئەیالەتی ئازربایجـانی ئێـرانی پـێ دەڵێن، هەروەکـو لە هـاتوودا دێتەگوتن.

کێوەکانی مـوکریان: ئەو کێوانەن کە لـە شـیمـالی غەربی بۆ جـنووبی شـەرقی ڕاکـشـاون و ڕیزە کـێـوێکن بەچاکی بەرامـبـەر بەکـێـوە بەرزەکـانی زاگـرۆس ڕاوەسـتـاون و لێک گـرێ دراون و پێکەوە نووسـاون. لە پێکەوەبوونی ڕشـتـەی زاگرۆس پێکەوە و لەنێوانی یەکدا ڕاکێشراون. بە هۆی شێو و دۆڵە گەورەکان و چۆمەکانەوە لێک پچڕاونەوە و بوونەتە دوو کەرت و بوون بە دوو کێو.

کـێـوەکـانی ڕۆژئاوا: گـەلێک توند و سـەخت و دژوارن. لە ڕۆژهەڵاتەوە نزم و ئاسـان و بەرپێ خـۆشن. بە بەرزیی نێـوەنجی کـێـوەکـان ٣٢٠٠ مـەتر دەبن و سەرقوچکە و تەپڵەسەری ئەو ڕشتەیە کە لە نێوانی مەزرای (شنۆ) و (ئالان)دایە و یەک یێکە و لێک نەپچـڕاوە و هـەڵکەوتووە ئەمـانەن: چیـای ڕەش، کـێـوی سـپی، بارزین، کانی خولاّ، قەندیل، باقر، حاجی برایم. جگە لەوانە چەند شاخی قووچی دیکەش هەن کـە سـاڵی دوازدە مـانگ و پترین مـانگانی سـاڵ ئەو کێـوانە بەبەفـر داپۆشراون و کوێستانێکی زۆرخۆش و ڕەنگین و جوانن.

لە نێـوانی گـەردنی کێلەشین و ئالاندا، ڕشـتـە کـێـوەکـانی مـوکـریان، خـاوەند ڕێکوپێکی و وێچـوێکی زۆرجوان و خـاوێن. ڕاکێشـراویان لە شـیمالی غـەربیەوە بۆ جنووبی شـــەرقی خـــوار بووەتەوە و ڕیز ڕاوەســـتـــاون. لێک پچـــڕانـەوەیان لـە

(ئارارات)ەوە لەگەڵ کێوەکانی (زەهاو) و (لورستان)ە.

لە ڕۆژهەڵاتی موکریاندا دوو ڕیزە کێو هەڵکەوتوون، یەکیان ناوی (بەردەسێر)ە و هی دووەمیان ڕشتەی موکریانە. لە بەرامبەرەوە وەکو یەکدی هەڵکەوتوون. گەرووی چۆمی (چەخەتوو) لێکی پچڕیون. ڕشتەی کێوی بەردەسێر چۆمی (تەتەهوو) دریویەتی و کردوویەتە دوو لەت. کلکەی ئەو ڕیزە شاخە بەناوی کێوی (کورتەک) دەناسرێ و هەتا شاری سابلاخ و جنووبی گۆلی ورمێ ڕاکشاوە. درێژیی کێوی بەردەسێر، لە شیمالی غەربییەوە بۆ جنووبی شەرقی بەکەمێک خواربوونەوە ڕووی بەڕۆژهەڵات درێژ بووە و ڕاکشاوە.

ئەو ڕیزە کێوانە شایانی ئەهەمییەتە بۆ بەشکردن و هەڵکەوتنی. بەڕاستی هەموو ئاوەکانی کوردستان لەو ڕیزە کێوانە هەڵدەقوڵن و لەوێوە بەبەشکردن دێنە خوارەوە. دامێنی ڕۆژهەڵاتی ئەو کێوانە ڕوو بەسەرەوژێری، هەموو نەرمایی و بەرپێ خۆش و ئاسان و چایەر و لەوەڕباش و جوان و زۆر بەرزە و بە گەرووی ڕێرەوی چۆمی چەخەتوو دوایی دێت. ئەو کێوانە دەکشێنە سەر چۆمی چەخەتوو و دامێنی دوایی پێ دێ. کە ئەو چۆمە کەوتووەتە دامێنی ئەو کێوەوە، لە ڕۆژئاوای ئەو، گەلی (گەروو)ی چەخەتوو و چۆمی (زێ) (زاب)ە.

شاخی بەرز و کێو قوچەکانی سەر تەپڵە و کەللەسەرە بەرزەکانی ئەو ڕیزە کێوە ئەمانەن کە دێنەگۆتن. شوان، بریان، پالانسەر، دالانپەڕ، شیرنستان، کوردتەک، کێوی یاقوباغا، ملەی کێلەشین.

ڕێبواری زێی گەورە ڕوو بەڕۆژئاوا لە جێگا بە کلکی کێوەکانەوەیە، ئەویش لە ڕیزە کێوی بەردەسێر هەڵکەوتووە. زێی گەورە ڕوو بەڕۆژئاوا دەچێتە خوارەوە، بەلام سەرچاوەکانی ئەم چۆمەش هەر سەری ئەو کێوانەیە کە لێی هەڵدەقوڵێ. شاخ و قوچکە و بەرزی ئەوان ئەمانەن (کێوی تەکڵوو) کە گەلی و چۆمی چەخەتوو لە چۆمی سەقز کە قۆڵکی چۆمی چەخەتووە لێکی جوێ دەکات و دەیپچڕێنێ.

کێوەکانی کە لە خاکی موکریان هەڵکەوتوون، ئەوانیش کلکەی پێچ و چین بەچینی خواروخێچی و ملەکانی کێوی بەردەسێرە کە بەنێو خاک و زەویی ئەو پارچەدا بەهەموو لایێکدا بلاوبووەتەوە و ڕاکشاوە و قوچکە بەرزەکانی ئەوەبوون کە لە سەرەوە گوتران. کێوی تەکڵوو و کێوی (وەنەوشە) لە نێوانی چۆمی (خاڵۆ) و

چۆمی تەتەهوودا هەڵکەوتووە. کێوی (پارشان) لە نێوانی چۆمی خاڵۆ و چۆمی تەتەهوودایە، کێوی (سورمتان) لە شیمالی سەرچاوەی تەتەهوودایە.

بەپێی ئەوە دەتوانین کێوەکانی موکریان بکەینە دووبەش. یەکێکیان: چیا گەورەکانن کە لە شیمال و شیمالی غەربی بۆ جنووب و جنووبی شەرقی ڕاکشاون و هەموویان خاوەند قوچکە و شاخ تیشەی زۆر بەرز و بڵند و ڕیز و ناسراو و بەناوبانگ و دیارن.

هی دووەم: چین و پێچ و خواری کێوەکانی دووەمن کە لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات لای کێوەکانی گۆڕیوە. ئەم کێوانەش لەژێر تەئسیری تەنگەتاوکردنی زۆرگران و سەختی ئاورپژێنی کێوی (سەهەند)دا وەرگەڕاوە و ڕاگیراوە. لای دووەمی ئەوانەش دیسان تووشی گەلێک ئەمدیو و ئەودیو، وەرگەڕان و گۆڕان بووە.

چۆمەکانی کوردستانی موکریان:

لە کوردستانی موکریاندا بۆ ڕۆیین و چووینی ئاوەکان دەتواندرێ دوو لایان بۆ دابندرێ. یەکیان لای شیمالی ڕۆژهەڵات کە چۆمەکانی ئەولایە عیبارەتن لە چۆمی چەخەتوو و تەتەهوو؛ هی لای دووەمی لای جنووبی غەربی، تەواو ڕۆژئاوایە کە پێی دەبێژرێ کانیی زێی (زاب) بچووک، کە ناوی پێشووی (کیالووی) و بەکوردی زێیە.

چۆمەکانی موکریان چونکە کێوپارە و بەرزونزم و بڵند و نەوییە، لە دوو لاوە لە ڕۆیین و خشاندایە؛ یەکیان شیمال و دووەمیان جنووبی غەربییە. چۆمەکانی شیمالی بۆ گۆلی ورمێ و چۆمەکانی جنووبی غەربی بەهۆی زێی (کیالووی)یەوە دەڕوات و دەڕژێتە دیجلەوە.

حەوزەی ورمێ: لەبەرئەوەی کە سەرچاوەی چۆمەکانی لە کێوە بەرز و بەفراوییەکانی بەردەسێر و چلچاوە هەڵدەقوڵێن، چۆمەکانی هەموو دەمێ پڕ لە ئاون و پڕن و ڕێگای ڕۆیشتنی ئاوی ئەو چۆمانە، چونکو شۆرەکات نییە و بەسەر خاک و زەوی جواندا دەخوشن، ئاوی چۆمەکانی شیرین و ڕوون و سووکن. گەورەتری ئەو چۆمانە، چۆمی چەخەتوو و تەتەهوون.

چەخەتوو ناوی قەدیمی چۆمی زێڕین (زەڕین رود)ە. لە دەوری مەغۆلەکاندا ناوی گۆڕدراوە و کراوەتە مەغۆلی و پێیان گوتووە چەخەتوو. ئەو چۆمە بەدرێژایی ٢٤٠

کیلومەترە کە نزیک ٣٧ فرسەخە لە چلچاوە سەرچاوە وەردەگریّ. لە جنووبەوە بۆ شیمال دەخشیّ و دەڕواتە خوارەوە. بەشی بەرزی ئەو چۆمە، چۆمی خوڕخوڕەیە. بەشی موهیمی لەلای چەپەوە چۆمی سەقزە کە ئاوی کانییەکانی کێوی بەردەسێرن و ڕوو بە سەقز دەچنە خوارەوە. لە دوای ئاودێری و تێراوکردنی ئەو خاک و زەوییەیە بە بانی مەیدانێکی فرە و بەرین دادەگرێت و دەڕوا و تێکەڵ بە چۆمی چەخەتوو دەبیّ و قۆڵێکی گەورە دادەمەزرێنیّ.

چۆمی چەخەتوو: لەو جێگایە کە لەگەڵ چۆمی سەقز دەگەنە یەکدی تا جێگای تێکرژانیان، لە لای چەپییەوە قۆڵێکی دیکەی زلی نییە. بەڵام لەلای ڕاستەوەی هەموو ئاوەکانی کێوانی (قودا، سارۆ) دەچنە خواریّ و تێکەڵ بەو دەبنەوە. قۆڵانی دیکە بەناوی (لەیلان، سارۆق) لە دامێنی سەهەندەوە دێنەخوار و لە هەوشارەوە سەرەوژێر دەبن و نزیک تێکەڵبوون تێک دەڕژێن و لەگەڵ چەخەتوو دەبنە یەک چۆم و بۆ گۆلی ورمیّ دەخشن؛ ناوی چەخەتووی دەکەوێتە سەر. لە شەرقی شیمالی و شیمالی شاری میاندواو سەرەوژێر دەڕوا و دەڕژێتە گۆلی ورمێوە.

ئاوی ئەو چۆمە گەلێک خۆش و شیرین و پڕ سوودە و هەموو خاکی دراوسێکانی کە بەسەر خاکیدا دەڕوا، ئیستفادەیەکی قورسی لیّ دەکەن، بۆ کردار و باخ و باخچە و شیناوەردی، بەند و جۆگەی گەورەیان هەڵبەستووە و بەکاری دەبەن. بەڵام ئاوی ئەو چۆمە پتری بۆ کوردەکانی (ساین قەڵا) خێر دەداتەوە. ئەوان لە هی دیکە پتر زەویوزاری لەبەر دەکەن و بەکاری دەهێنن، بەند (سەد)ی زۆر زلیان لیّ هەڵگرتووە و بەسەر ئەو خاکە حاسڵ خیزەدا بڵاویان کردووەتەوە و ئاودێری دەکەن.

چۆمی تەتەهوو: ئەو چۆمە ناوی پێشووی بالارود، ڕووباری باڵا بووە. لە سەرچاوەوە تاکو دەڕژێتە گۆلی ورمێوە کورتە و کەم ئاوتریشە لە چۆمی چەخەتوو. ئەو چۆمە لە گەلیێکی زۆر قووڵ و تەنگەوە دەچێت و ڕیزە کێوی کورتەک و بەردەسێر لە یەک دەپچڕێنیّ و دەڕواتە خوارەوە. لە لای چەپەوە چۆمی (ڕەش) کە چۆمی سابڵاخە و لەگەڵ چەند چۆمی بچووکی دیکە لە جنووبەوە بۆ شیمال دەچنە خوارەوە و لە نزیک تێکرژانیان تێکەڵ دەبن و دەچنە گۆلی ورمێوە.

ئەو دوو چۆمە زلانە کە چەخەتوو و تەتەهوو یا بەناوی خۆیان چۆمی زێرین و

ڕووباری بالآبن، لەبەر شیرینی و خوشئاوییان و بێ خوێیی و سوێر نەبوونیان ماسیی زۆر گەورە و زل و چاکیان تێدایە، بەلآم لەبەر گوێ نەدان و خۆ تێ نەگەیاندنیان و بێ خۆ لێ ماندووکردنی ئەهالی ئەو دەوروپشتەی هەردوو چاک نەیانکردووە بە پیشە و ڕاوەماسیی لێ ناکەن؛ بەدبەختانە لەو گەنجینە پڕ پێزە سوودمەند نابن.

حەوزەی دیجلە: ئاوی بەشی جنووبی غەربی کوردستانی موکریان کە سەرچاوەیان لە زۆر کێوانەوە دەردەکەوێ و دەڕوا و یەکدی دەگرنەوە و چۆمی زێی (کیالووی) بچووک دادەمەزرێنن و کۆ دەبنەوە و بە لێشاو لە کێوەکانی جنووبی غەربییەوە دەچێتە خوارەوە و دەڕوات.

قووڵی و پڕ ئاویی کیالووی: لە سەرەتادا لە تەپڵەسەری (مەیدان) کە٣١٤٠ گەز بەرزە، سەرچاوەکانی کانی سەرچاوەیەتی کە هێندە بەرزە. ئەو بەشە لە بەربوونی کێوی (لگبن) کە١٥٦٠ گەز بەرزە و لە لای چەپەوە گەلیێکی بڵند و بەرز هەڵکەوتووە کە چۆمێکە پێی دەڵێن چۆمی لگبن. لە دوای ئەوە کە لە کێوەکەوە دەچێتە خوارەوە و بەلای جنووبدا پێچ دەخوا و خوار دەبێتەوە، لە دۆڵێکی خوار و بەریندا پان دەبێتەوە و لە نزیک دێی (کاسەکەران) تێکەڵ بە چۆمی لاوین دەبێ و دەچێتە خوارەوە. گەلێک چۆمی بچووک لە ڕاست و چۆپی خۆیانەوە هەڵدەگرن و دەست بەڕۆیین دەکەن.

کە دەگاتە سەردەشت لەناحیەی سەردەشت کە لە بەرزیدا لە هەزار گەز کەمتر نییە و دەچێتە خوارێ. لەوێدا بەکیالووی دەڵێن (گاڕفێن). ئەو چۆمە لە سەرەتادا چۆمی مەیدان کە لە کێوەکانی غەربی سابلاخ دێتە خوارێ پێی دەڵێن چۆمی مەیدان. لەوە بەرەوخوار پێی دەڵێن چۆمی لگبن. لە لای ڕاستەوە چۆمی (لاوین) کە لەگەڵ چۆمی لگبن تێکەڵ بوون، کە چووە خوار پێی دەڵێن چۆمی (ترکەش). کە نزیک سەردەشت بوو پێی دەڵێن: (کەڵوو). لەوە چووەخوار (گاڕفێن)ی پێ دەڵێن. کە کەوتە دەشتی دیوی کوردستانی عیراقەوە پێی دەڵێن زێی کۆیێ، بەلآم هەموو ناوی زێی کیالووی یاخود زابی بچووکە.

چۆمی کیالووی کە گەیشتە ناحیەی سەردەشت زۆر توند و تیژڕەوێکی وایە کە لە دەوری ١٦ فرسەنگدا ٥٦٠ گەز بەرەوژێر دەچێتە خوارەوە. لە دواییدا کە لە

ناحیەی سـەردەشت تێ پەڕی، دووبارە ڕوو بەڕۆژئاوا دەخشێ و لە کێوە گەورە و بەرزەکـانـی ڕۆژئاوای دەربەندی ئالان و جنووبی دەشــتـی هەولێـر تـێ دەپەڕی و تێکەڵ بە دیجلە دەبێ.

قـوڵی گـەورەی چۆمی کـیـالوو: چۆمـانـی (پەزاوە) و چـۆمی (لاوین) و چـۆمی (مسین) و ڕووباری بچووک و چۆمی گچکۆڵەکانی دیکەیە. لە سنووری ڕۆژئاوای جنووبی شنۆوە ڕوو بەڕۆژهـەلاتی جنووبی دەخــشن و دەچنە خـــوارێ و تێکەڵ بەیەکدی دەبن و کۆدەبنەوە و چۆمی (کـیـاڵووی) زابی بچـووک دادەمـەزرێنن و دەڕۆن.

هەروەکو لە پێشدا گوتران چۆمی مەیدان (مەیدان بەڵەک) و چۆمی لگبن دەبەن و وێڵـی ولاتان دەبن و دەست لە زێدی (وطن) خـــۆیان بەردەدەن و بەری خــۆیان دەدەنە خاکی گەرمێن و دەشت و چۆڵان. لە لای ڕاستیەوە قوڵی گەورەتری چۆمی کیاڵووی چۆمی (بانە)یە. لە دوای خاک و زەوی بانە ئاودێر و تێراوکردنی دەچێتە خوارێ و لە نزیک سەردەشت لە شیمالی ڕێبازی (ئالان) تیکەڵ بە کیاڵووی دەبێ و لەوێدا کیاڵووی زۆر بەگەورەیی دەڕوات.

دۆڵ و گـەلیی بەرزی زێی کـیـاڵووی لە دوو لاوە دوو ڕێزە کـێـوی بەرزی داگـیـر کردووە. ئەو چۆمـە مادەی نەرمی و سستی و شلی کێوەکانی دەگەڵ خۆیدا بردووە و لە دۆڵی نێوانی دوو کێوی تێک پەستاوتووە و سەرلەنوێ لەو تێک پەستاوتووەدا، ڕێی چـووینی بۆ خــۆی کــردووەتەوە. لە بەشی نێــوەنجــیــدا فــرەیێکی زۆرە و سـەرەوژێری و لێژی و خـواریی گەلێک لە سـەرخۆترە و نەرم و هێمن دەخشێ و لە چوونیدا باشە.

لەو مەیدانی چوویینی کیاڵوویدا کە ئـاوەکانی تێکەڵ دەبێ و لە کێوە بەرزەکانەوە بۆی دەچێـتـە خـوارەوە و کـۆ دەبـنەوە و بە یێکەتی و کـوومی دەڕۆن، هەریەک لە ڕاسـتـی خـۆی ڕیزەی گـرتووە و دەڕوا هـەتا دەگـەنە زێ، پانایێکی فرە و شـایانی چاندن و کرداری پەیدا کردووە. ئەوە بەکانی زێڕین کرداری موکریان ئەژماردراوە و بەمەعدەنی تەلا و بۆ گەلێک ئیشی بەکەڵک بەکاری دەبەن.

خاکی کوردستانی موکریان: بەو خاکە دەڵێن کە کەوتووەتە نێوانی گۆلی ورمێ و سنە و گـەڕۆس و زابی گـەورە و دیالە و کـێـوەکانی هـەورامـانـەوە. بەڵام ئەمڕۆ لە

جنووب و له جنووبی غەربی گۆلی ورمێوه بەسەر سنووری ئێران و عیراقدا تاکو دەچێتە شاخەکانی هەورامان، له شەرقەوه بۆ شیمالی شەرقی به پشت تێلەکۆ و ساین قەڵادا دەخشێ، لەبەر مەراغەوه تاکو دەگاتە ڕۆژهەڵاتی جنووبی گۆلی ورمێ. خاکی موکریانی ئەمڕۆ، ئەو خاکه خاکی مادی بچووک، ئاترۆپاتەگان (٤٠٠ ساڵ ق.م)ەوه و هیچ جوێ نەبووه و بچووک نەکراوەتەوه. که تەماشای خەریتەی پێش میلادی عیسا بکرێ، شاری سابڵاخ ناوچەی موکریانه. له ڕۆژهەڵاتیەوه سەقز، له جنووبیەوه سەردەشت، له جنووبی ڕۆژهەڵاتی بانه، له ڕۆژئاوای شیمالیەوه شنۆ، له شیمالەوه گۆلی ورمێ، له ڕۆژهەڵاتی شیمالیەوه ساین قەڵا داخیلی موکریانی ئەمڕۆکەیە؛ هەروەکو له باسی چۆم و کێوەکاندا باس کران.

له دەوری مادییەکاندا بەو خاکەیان گوتووه (مادی بچووک) و له پاشا به خاکی ئاترۆپاتەگان (ئازربایەجان) ناونراوه که ئەمڕۆکه به موکریان ناودەبرێ.

ئابووری (إقتصاد) کوردستانی موکریان:

کوردستانی موکریان خاک و سەرزەوییەکی زۆر پوخت و بەپێز و کردار و پڕ سووده. کێو و دەشت و دۆڵ و تەپه و گرد و شێو و نەوال و کەل و مله و لاشێوه بەرز و نزم و بڵند و نەویەکانی، شین و خۆش و بەچایەر و جوان و ڕەنگینه و هەموو جێگای کێڵگه و چاندن و بەکاربردن و شایانی تێداکۆشان و تەقەڵادانه.

چۆم و جۆگه و ڕووبار و بەنده پڕ ئاوەکانی شایستەی بەکارهێنان و بەخۆڕایی نەچوونه. بۆ چاندن و جووت و ڕەنجبەری، کانی گەوهەر و خاکی زێڕاوییه. بۆ گەنم و جۆ و دانەوێڵه و مێگەڵه مەڕ و چار و پێڕۆ بەخێوکردن بێ وێنه و ئامادەیە؛ خاکەکەشی بۆ پێگەیاندن و بەخێوکردن زۆر پەسند و سازه بۆ ئیشوکار و کەم تێدا ماندووبوون.

کان (معدن): کانی گرانبەها و بەسوود و پڕ بەهرەی بێ ژماره. لێڕەوار، میشه، جەنگەڵ، دارستانی گەلێک هەیه و خاکی ئامادەیه بۆ ناژتنی داری بەبەر و چاک و هەموو ڕەنگەی زۆره. بۆ پێگەیاندنی گیای کیمیایی و گیای خواردن و گیای سەنعەتی گەلێکه و بەتایبەتی باڵنده و پێڕۆ (حیوانات)ی کێوی بۆ ڕاوکردن هێنده هەیه نایێتە ژمارەوه که له کەوڵ و پێست و گۆشت و پەڕ و تووکی ئیستفادەیێکی قورس دەکرێ.

بەراستی کوردستانی موکریان، چاکترین خاک و زەوی و ئاوی هەیە بۆ بەکاربردنی و تێدا کۆشان و بەپیت و پێز و بەسوودترینی خاکی کوردەکانی دیکەیە. دەستی تەبیعەت لە دروستکردن و ڕێکخستن و دانانی کانی گرانبەها لەو خاکەدا کورتی و لەچەریی نەنواندووە، زۆر بەدڵسۆزی سەروەت و چتی بە قیمەتی تێدا داناوە و بەکەم بزووتن و هێندێک ڕوو تێکردن و تۆزێک ماندووبوون، هەموو چتێکی دەداتێ. پیاو زۆر کەم تەقەلا بدا و تۆزێک بۆی ماندوو ببێ و هێندێک خەریکی بێ، لە هەموو خاکەکانی دیکە پتری دەداتێ؛ دانەوێڵە و چاندنی زۆرچاکی لێ پەیدا دەکا و زۆر تێیدا دارا و بەختەوەر دەبێ. ئەگەر لە کێوەکانی بەرز و سارد و لە گرد و شاخە فێنکەکانیدا مەڕ و بزن و چاوڕ و ئەسپ و گا بەخێو کا و داری لێ بچەقێندرێ، ئاو و خاک و هەوای هێندە ساز و ئامادە و بەسوودە، زۆر سەروەت و سامانی پێ دەبەخشێ و دەوڵەمەندی دەکا. بەلام کۆشش و تەقەلایەکی کەمی لەسەر بکا و تێیدا بجووڵێت و ببزوێ و بۆ دەستی تەبیعەتی نەهێڵێ زوو بە ئارەزوو دەگا.

ئەگەرچی گەورە و خاوەند موڵک و دێهاتەکانی کوردستانی موکریان لە بەخێوکردن و بەکاربردنی ئەو خاک و ئاووهەوایە چاویان نەقووچاندووە، بەلام بەچاکی حەقی بەکاربردنیان پێ نەداوە. هەرچەندە زۆر حەز لە ئاوەدانی و خاکپەرستی و چاندن و کردار و باخ و باخچە و شیناوەردی دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا خاکی موکریان جیگای بێ کردار و چۆڵی زۆرە و بەبێ ئاوەدانکردن ماوەتەوە. گەلێک خاکی هێشتا نەکێڵدراوە و ماوەتەوە و دەستی لێ نەدراوە، هەر لەژێر دەستی تەبیعەتدایە؛ وەکو گەنجینە و گەنجوور داپۆشراوە.

سەروەت و حیشمەت و سامان و مەڕ و حەیواناتی «ماد»ییەکان کە لاپەڕەکانی مێژوو بە باسکردنیان پڕ کراوە، لە سایەی ئەو خاک و ئاووهەوایەی موکریانەوە بووە کە پێی ناوبانگیان بە دونیادا کردبوو و پێی بوون بە دەوڵەت و حکوومەت.

خاکی کوردستانی موکریان چونکو لە گەلێک عەسرانی خراپدا بەسەری بردووە لە گەلێک گەڕان و سووڕانی زمانەدا دووچار بە وەرگەڕان و تێکچوون و کەوتن و پەرێشانی و شپرزەییەکی زۆر بووە؛ بەسەریەکدا کەوتووە و لە وردبوون و سەرەوژێریدا ئەمدیو ئەودیوێکی زۆری پێ کراوە.

مەعدەنانی بەسوود و گرانبەها و بەقیمەتی بۆ دەرخستن زۆر سووک و ئاسانە. هەرچەند بۆ کاربردن و هێنانە دەستی لەگەلێک زەمانەوە ئامادەیە، بەڵام گەلێکیش ماوە کە هێشتا دەستی لێ نەدراوە.

ئەو مەعدەنانەی بە ئاسانی دەردەکەون: پتریان نەوعی بەردن، بەردئەستێ – بەردە قسڵ – بەردە گێچ – گڵی سپی – بەردی خوێ – بەردی مەڕمەڕ – بەردی سماتە – بەردە پازار؛ ئەو بەردانەی بەئاسانی لە دەستدان، ئەوەبوون. بەڵام ئەو مەعدەنانەی بەئەزیەت و دژواری دەست دەکەون ئەمانەن: ڕەژی بەرد – گۆگرد – زەرنیخ – تەڵق – مومیایی – مس – قوڕقوشم – زێڕ.

ئاوی مەعدەنی: ئاوی مەعدەنیی گڕاو لە خاکی کوردستانی موکریاندا زۆرن، لە نزیک سابلاخ و لە کەناری ڕۆژئاوای شار، گڕاوێکی پڕ سوود و بەکاری هەیە. لە ژێر ئەو گراوە کە بووە بەبەرد، مەڕمەڕێکی زۆر ڕوون و خاوێن و جوان پەیدا دەبێ. وەکو شووشە ڕوونە؛ لە پەنجەرەی مزگەوتەکاندا لە بری شووشە بەکاریان بردووە. بۆ کێلی بەگزادە و حاکمەکانی موکریان کراون بە کێل. ئەو گڕاوە ئاوەکەی بۆ گەلێ نەخۆشی بەکار دەبەن.

ئاوی گۆلی ورمێ مەعدەنییە. لای جنووبی خاکی خوێڵێن کە شیمالی موکریان و خاکی موکریانە، ساڵێ میقدارێکی بێ ژمار خوێی لێ هەڵدەگیرێ و دەفرۆشرێ. لە پێشدا ئاغا و خاوەند موڵکەکانی موکریان دەستیان بەسەردا گرتبوو و بە قیمەتێکی زۆر کەم، بەبار دەیانفرۆشت. بەڵام لە دواییدا ئینحیسار کرا و بۆ کوردستانی موکریان زۆر بە سوودە.

گیایانی کیمیایی: کوردستانی موکریان دارای داری لێڕەواری خاوەند سوود وەکو: بەڕو، مازوو، گێوژ، گوێز، تاوک، بادام، بەڵاڵووک، بناوە و گەلێک داری دیکەش هەن لە لێڕەوارەکاندا کە سوودمەند و بە کەڵکن.

مازوو گەلێک بە کەڵکە بۆ کوردەکان و بە پێزە. بۆ دەباغ بەکاری دەبەن و تیجارەتێکی زۆری لەسەرە. داری مازوو چواردە بەران دەدا.

گیایانی کێوی: تێبی و سەنعەتی لەنێو مێشە و دارستان و لێڕەوارەکاندا گەلێکن. لە داریش بەولاوە گیای خۆڕسک و کێوی بۆ تێب و سەنعەتی زۆرباش و بە کەڵکی هەیە. بۆ کیمیا و سەنعەت و تێب بەکاردەبرێن و لە شیرە و شیر و ڕەگی

دار و گیاکانی کێوی ئیستفادەیێکی بێ ژمار دەکرێ، بەتایبەتی گەزۆ زۆر بەکار دەبەن. ئەوە مادەیێکی شیرینە کە دەکەوێتە سەر گەڵا و بەرگی دارەکانی لێڕەوار. لەویش چاکتر و بەکەڵکتر بنیشتە؛ شیرەی داری قەزوان و (دارەبەن)ە، بەبریندارکردنی دارەکە شیر دەردەخا و دەبێتە بنێشت.

کەتیرە: شیرەگیای کێوییە کە پێی دەڵێن (گوێنی). کە بریندار کرا شیرە لە جێگای برینەکە دێتەخوار. ئەو کەتیرەیە تیجارەتێکی قورسی لەسەر دەگەڕێ و بۆ دەرەوە دەچێت و بەکار دەبرێ.

(سەهلاب) کە بنە گیایە و دەردەخرێ و لەپاش بە ئاو و ئاور زەرد دەکرێ و وشک دەکرێتەوە. ئەویش زۆر بە کەڵکە بۆ کوردەکان. توجار دەیبەنە ئەورووپا، ساڵی لەوانە باروبارخانەی قورس باردەکرێ و بۆ دەرەوەی کوردستان دەنێردرێ.

دارانی دەستچین: داری دەسچین و بەبەر و بێ بەر لە کوردستاندا هێندە زۆرن، نایێنە ژمار، بەڵام ئەوەی ئێمە زانیومانە ئەمانەن:

دارانی بەبەر: سێر، ئالوبالوو، گێلاس، قەیسی، توو، ترش، سماق، هەنجیر، هەنار، هەرمێ، سنجوو، پستە، فندق، هەڵووچە، بادام، هولوو، خۆخ، شەفتالوو، گوێز، ترێ. بەتایبەتی جۆرە ترێیەکی زۆر لە موکریاندا هەیە نایێتە ژمارە، بەڵام من ناوی ئەو چەند جۆرەم زانیوە، لێرەدا لێدوانی بێ کەڵک نەدیترا بۆیێ باسی دەکەم: خەلیلی، گەزەنگی، مایەمێو، دەستەچن، حوسێنی، ڕیشی باب، تولوخ، چاوکوتکە، شیرە، کشمیشی، بۆڵمازوو، ساحیبی، سەرقوڵکە.

دارانی بێبەر: چنار، پەڵک، چناری جەوهەردار، گەز، بۆز، بی، ئەرغەوان، بیدمشک، شەنگەبی، ڕەشەبی.

حەیوانات: لەبەر ئاووهەوا و لەوەڕی باش کوردستانی موکریان حەیوانی کەوی و کێوی زۆرن. ئەو خاکە هەموو جۆرە حەیواناتێکی لێ پەروەردە دەبێ. جا چ کێوی بێ و چ کەوی بێ، چاکی پێ دەگەیێنێت. حەیواناتی کەوی زۆر بەکەڵک بێ مەڕ و بزن.

لەسەر قوچکە و تەپۆڵکە سەرەکانی کوێستانەکان و هەتا دامێنی خوارەوەی شین و پڕ لەوەڕ و چایەرخۆش و پڕ گیایە. پترینی دێهات مەڕ و بزن بەخێو دەکەن، بە ڕوون و پەنیر و خوری و مەرەز و موو فرۆتن بەڕێ دەچن. مەرەز و خوری و موو

دەڕێسن و بە تەنین و کر و بەرگ و داخەر و بەخۆدادەر بەکاری دەبەن.

چاکترین حەیواناتی کەوی: پێڕۆ و چاڕۆیە کە ئەسپ و ماین و گا و مانگا و گامێش و کەڵ و ئێستر و کەرە. لە کوردستانی موکریاندا ئەو حەیواناتانە تۆوی زۆرچاکیان بەخێوکراوە و جنسیان زۆر پەسند و هەڵبژێردراوە.

لە کێو و دەشت و دۆڵەکانی موکریاندا حەیواناتی کێوی گەلێک جۆری هەن: پڵنگ، گورگ، ڕێوی، چەقەڵ، چواڵەکە، کورەبەش، کەمتیار، بەراز، ورچ، دەڵەک، کەروێشک، سمۆرە. گەلێک حەیواناتی دیکەشی هەن کە ئەهالی ڕاویان دەکەن و لە پێست و گۆشت و پیویان ئیستفادە دەکەن، بەتایبەتی لە کەوڵ و پێستەکانیان زۆر ئیستفادەیان هەیە و تیجارەتێکی قورسی لەسەرە، کە بۆ خاکی ئەوروپا دەبرێن.

زمان و شێوەی کوردی موکریان: زانا و گەورەکانی کوردناس و بەتایبەتییەکانی کوردئاگا، لە بابەت زمان و شێوەی کوردەکانی موکریانەوە گەلێکیان گفتوگۆ لێ کردووە و هەریەک بەباوەڕی و تێگەیشتنی خۆی لێی دواوە و بەڕاستی کردویانەتە موباحەسە و گفتوگۆیەکی عیلمیی زۆر بەقیمەت و حەقی ڕاستەقینەکەیان پێ داون.

حەسەن پیرنیا لە کتێبی ئێرانی قەدیم و لە فەسڵی دووەمی تەمەدونی (ماد)ی دا لە (دارمیس تیتیر)ی موتەتەبیعی ئێرانی نەقڵ دەکا کە کتێبی موقەدەسی زەردەشتییان ئاوێستا بە زمانی مادی نووسراوەتەوە، دەڵێت: بەهەر جۆرێک بێ، شکێکی نییە کە زمانی مادی لەگەڵ زمانی پێشووی پارسیدا نزیکی یەکدی بوون و زۆرکەم لەگەڵ یەکدیدا تەفاوەتیان بووە، هەروەکو لە دەوری (ئیسترابۆن)دا مادی و پارسی بە ئاسانی لە یەکتری گەیشتوون، گەلێک لە عولەماکان بەوە دڵنیان، کە زمانی کوردیی ئێستاکە زمانی مادی بووە.

ئنسیقلۆپەیدیای ئیسلام لە زمانی کورددواندا دەڵێت:

زمانی موکریانی کرمانجی تا بانە و سەقز دەڕوات و لەوە بەولاوە ناچێت. لە جنووبی ئاوی چەخەتوو و خورخورە و تێلەکۆ بەولاوە شێوەی کوردستانی سنە دەست پێ دەکا هەتا دەگاتە سنە. ئەردەلانییەکانیش هەتا پایەیەک زمانەکەیان شێوەی موکریانییە، گەرچی لەمەوپێش نزیک بووە لە زمانی هەورامان، بەڵام لەبەر تێکەڵاویی ئەردەلانییەکان لە عەشایرانی موکریان و دانیشتنی عەشایری موکریان

له خـاکی ئەردەلاندا بـووەتە مـایەی وەرگـەڕانی زمـانی ئەردەلانی بەشـێـوەی مـوکریانی. هەر بـەو دەسـتـوورە تا ئەندازەیەک زمـانی ئەردەلانیی ئەمـڕۆ لە شێوەی پێشووی خۆی لای داوە و بووەتە شێوەیێکی جوان و وێچووی موکریان.

گەورە (مـوسـتـەشـریق) ڕۆژهـەڵاتناسـەکانی کـوردان لە بابەت زمـانی کـوردییـەوە گـەلێک دواون و بیـریان لـە زمـانەکـانی ئێـران و زمـانی دیکە کـردووەتەوە و خسـتوویانەتە مەیدانی باس و خـواسـەوە. هێندێک بەوە باوەڕیان کردووە کـە زمـانی کوردی و پارسی لە دەورێکی زۆر لەمـێژدا یەکبـووبن، بەڵام کـەم کـەمـە هـەر چووە و لە یەکـدی جـویێ بـووەتەوە و دوورکـەوتووەتەوە. لـەسـەر خـەتێکی ئاشـکرا و دیار و زاندراو، ڕوویان لە بەرزبوون و سـەرکەوتن کردووە، تاکـو گەیشـتـووەتە پایەیەکی وا کە ئەمڕۆ خۆیان نواندووە و خۆیان نیشـان داوە و لەبەرچاون. جا کـەوا بوو بەپێی ئەوە ناتواندرێ ببێژرێ کە شێوەی کوردی شێوەیەکی فارسـییە و یەک بوون و لێک دوورکەوتوونەوە.

بەپێی ئەمـە کـوردی لە زمـانی ئێـرانی جـویێ بووەتـەوە و هـەریەک لەمـانـە چەند شـێـوەیێکیـان لێ پـەیدا بووە، دەبینـدرێ و دێتـە بەرچاوان کـە لە وڵاتی ئێـراندا فـارسی چەند جـۆرە شـێـوەیەکی تایبـەتی هـەیە، بەڵام لە بنـەچەکـدا هـەمـوویان فـارسین؛ نە مـوکـریانی و نە لـوڕی و نە بەخـتـیـاری و نە بلووجی و نە گـۆران و نە کـەلهوڕی و نە کرمـانجی شـیمـالی و غـەربی و نە شـێوە کـوردییـەکانی دیکە و نە زازایی و نـەدونبـلّی و ئـەوانەن. هـەروەهـا کـوردیش زۆر شـێـوەی هـەن و خـاوەند دارایێکی بـەرزن و خـۆیان نواندووە و شـێوەیەکی سـەربەخـۆن. مـودەقـیق و زانـای مێژوو (تأریخ)ی کورد (مێجەر ئەدمۆندس) لە مـەقالەیێکی دا کە کراوەتە سیپارە و لە چاپ دراوە و بڵاوکراوەتەوە دەڵێت: ئیدی بە چاکی و خـاوێنی و تەواوی ئاشکرا بووە کـە زمـانی کـوردی شـێـوەیەکی فـارسی نیـیـە. زمـانێکی پاک و خـاوێن و پاڵاوتووی (ئاری)یە و بەتایبەتی هەڵبژاردراوی و تایبەتییێکی سەربەخۆی هەیە.

هەمـوو وردبینەکـان و زانا و تێگەیشـتـووە زمـانزانەکـان لەگـەڵ زمـانی کـوردی خـەریک بوون و تێیدا سـەرکەوتوون، لەوە کە ئەم هەمـوو شـێوانەی زمـانی کـوردی داخوا کـامەیان بنەچەک و ئەسـاسـن بۆ ئەوانی دیکە. لەوەدا گەلێک ماندوو بوون و واق مـاون، بەڵام لەپاش گـەلێک تەدقـیقـات، زۆر بەچاکی تـێ گەیشـتـوون و باوەڕیان

کـردووه و بەوە دڵنیـابوون کـە بـەپێی ئەتنۆغـرافی و جـوغرافی و ڕیوایەت و دەنگە دەنگ و زمان و عـەنعەناتەوە، کوردیی مـوکریانی (سابڵاخ) دارای ئەو هـەمـوو مەرج و ئەوسـاف و شـرووتانەیە و زۆرچاک خـۆی نـواندووه و شـایان و پەسند کـراوه کـە ئەمرۆ ببێتە نموونە بۆ ناسین و زانینی ڕەگەز (عرق)ی بنەچەکەی (أسـاس) زمانی کوردی. چونکو ئەو هەموو ئەوسـاف و شرووتانـەی تێدایە کە ئیسـپاتی بنەچەکەی خۆی بکا.

بەچاکی بەمە باوەڕکراوە کە زەردەشت لە خاکی موکریان لە شـاری سـەردەشتی ئەمـڕۆ هاتووەتە دونیـا و بـەزمـانـی دوای مـاد قـسـەی کـردووه. مێـژوونوسـەکـان گـوتوویانە لـە سنووری بەرەوژوورتـری وڵاتێک هـاتـووەتە سـەر زەوی کـە ئەمـڕۆ بە خاکی موکریان ناسراوە. شێوەی ئەو زمانە کە (زەندا وێستا)ی کتێبی موقەدەسی پێ نووسراوەتەوە، هەرە نزیکترینی شێوەی موکریان وە یاخود یەکسـەرە زمـانی مـوکریانییـە. زانا و عولەمـاکان بە گەرمـییەوە بەوە دڵنیابوون و باوەڕیان کردووە، هـەروەکو گوترا.

حـەسـەن پیرنیا لە کتێبی ئێرانی قـەدیمدا گوتوویەتی کە کتێبی زەردەشت بە زمـانی مـادی بووە و زمـانی مـادی ئەو ڕۆژە زمـانی کـوردی ئـەمڕۆکـەیە. عـولەمـا و زاناکـانی ئاوروپا و گـەورەکانی دینی زەردەشـتـیـیـانی ئـەمـڕۆکـە کـە لە ئێـران و هیندسـتانن، ئـەوانەی سـەرەوە تەسدیق دەکەن و بەوە قەراریان داوە کە زەردەشت لە خاکی موکریانی ئەمڕۆکە لە دایک بووە و بە زمانی مادی بچووک قسەی کردووە و کتێبی موقەددەسی بەو زمانە بووە کە زمانی موکریانە.

زمـانێکی ئەو کـوردانەی لە خـاکی دیجلـە و زێی بادینان (زێی گـەورە) و شـەتی ئەدهەم و سیـرواندا کە قسـەی پێ دەکەن، شـێوەیەکی بێ گرێ و خـاوێن و پاک و بەرز و جوانیان هەیە. لە بابەت ئیشکالی ژمارەی کەلیمات و وشەوە زۆر دەوڵەمەند و دارای گەلێک لوغەتە؛ ئەوە شێوەی موکریان و زمانی موکریانییە.

مـامـۆسـتـای تێگەیشـتـووی زمـانـی کوردی (مێـجـەرسـۆن) دەڵێت: ئەو شـێوە و زمـانەی کـورد قسـەی پێ دەکا پێیـان دەڵێن کـوردی، لەو زمـانانـەی کـوردی کە لە کوردسـتـانـدا هـەن و بەکار دەبرێن شـێوەی زمـانی مـوکریانی زۆر بەئەهـەمـییـەت و بەرزە. جگە لە شـێـوەی مـوکـریان، زمـانی (زازا) زۆر ئەهـەمـیـیـەتی هـەیە و بە

زمانێکی وا ڕەوان و خاوێن قسە دەکەن کە زمانی (ئاری)یێکی پاڵاوتووی بێ قرێژ (چڵک)ە وەکو زمانی موکریان وایە. جگە لە زمانی موکریانی ئەو خاوێنی و پاکییە کە لە زمانی زازادا هەیە لە زمانەکانی دیکەی کورددا نییە، ئەوە ئیسپات دەکا کە زمانی کوردی موکریانی بەرزتر و خاوێنتر و چاکتر و پاڵاوتووتری کوردییە.

هەموو شێوەی زمانەکانی کوردی کە تیرەکانی دیکەی کورد قسەی پێ دەکەن، لە بابەت وشەوە لە وشەی بیانی تێکەڵاوی هەیە و جگە لە کوردی زمانی دیکەشی تێکەڵ بووە و لە جێگای کوردی وشەی بیانی جێی گرتووە، بەڵام پاڵاوتوو کراو و خاوێن و بێ گرێتری ئەو شێوە و زمانانەی کە کوردەکان قسەی پێ دەکەن و بەکاری دەبەن، لە هەمووان پەسندتر و جوان و خۆشتر زمانی ساباڵاخ (ساوجبولاغ موکریان) و شێوەی موکریانە. چونکو ئەو زمانە خاوەند وشەیەکی زۆری بنەچەکەییە و زۆر مەردانە وشە و لوغەتە ئەسڵییەکەی ئەساسیی ڕاگرتووە و لە موقابیل ئەو هەموو سەردەمە و وەرگەڕان و ئینقیلابانەی بەسەریدا هاتووە وشەی بنەچەکەی خۆی بەخێو کردووە و بەکاری دەبات. وشەی کۆنە هەرە پێشینەکانی وەکو بووە ڕای گرتووە و لە دەستی نەداوە و بە پێچەوانەی تیرەکانی کورد خۆی نواندووە.

تیرەکانی دیکەی کورد هێندێک وشەی عەرەبی و تورکی و کلدانیی تێکەڵاو بووە و وشەی بنەچەکەی خۆیان لە دەست داوە و ونیان کردووە. بەڵام موکریانی بەهەموو ڕاوەستانێکەوە بەرامبەر بەهەموو هەڵمەتێکی نەیار، وشە هەرە کۆنەکانی خۆی گرتووە و بەری نەداوە، هەروەکو خاک و نیشتمانەکەی بەجێی نەهێشتووە و بەری نەداوە. بەو جۆرەش شێوەکەی هەر بەخێو کردووە و وشەکانی بەرنەداوە، ئەگەرچی لە هەموو تیرەکانی دیکەی کورد پتر لە ژێر پێ پان کراوەتەوە. هەروەکو هێندێک کورد بە گۆم دەڵێن دنگز کە تورکییە و یان (بەحر) کە عەرەبییە. بەڵام موکریانی پێی دەڵێت گۆل یا گۆلاو. هێندێک بەسەهۆڵ دەڵێن (جەمەد) کە عەرەبییە یان (بووز) کە تورکییە، بەڵام موکریانی پێی دەڵێت: سەهۆڵ. هێندێک بەپاپۆر دەڵێن گەمی، بەڵام موکریانی پێی دەڵێت: (کەشتی) و بە لێخوڕەکەی دەڵێ: (کەشتیەوان). هێندێک بەزەوی دەڵێن عەرز، عەرەبییەکەی (أرض)، بەڵام کوردی موکریان دەڵێت زەوی. هێندێک بەباڵندە دەڵێن (طیر) کە عەرەبییە، بەڵام موکریان پێی دەڵێت (باڵندە).

بەو جۆرە کوردیی موکریان شێوە و وشە و بنەچەکە هەرە کۆنەکەی خۆی زۆرباش بەخێو کردووە، ئەگەر میسال بۆ ئەوە بێندرێتەوە، دەبێ تەئلیفاتی تایبەتی بۆ بکرێ، لەبەرئەوە ئەو چەند وشەی سەرەوەمان بەنموونە نیشان دا و باسمان کرد.

ئەوانەی بەوشە و شێوەی موکریانی بناسرێن و کەموکورتیی شێوەی موکریانیان بەخێو کردبێ، شارانی هەولێر و ڕواندز و ڕانیە و قەڵادزێ و کۆیێ و لیوای کەرکووک و چەمچەماڵ و سلێمانی و هەڵەبجە و شاربازێر و پێنجوین و سوورداشە لە خاکی کوردستانی عێراقدا ئەگەرچی شێوەی بنەچەکەییان شێوەی موکرییە، بەڵام هێندێک وشەی بیانیی تێ کەوتووە و وەکو موکریانی ئەمڕۆکە بەپاکی و خاوێنی نەماوە؛ بەتایبەتی زۆر وشەی تورکی کەوتووەتە نێو وشەکانی سلێمانییەوە. لەگەڵ ئەوەشا شێوەی موکریانیی خۆیان هەر بەخێوکردووە، بە ئەندازەیێک تەنها وشەکانییان کەمێک گۆڕدراوە.

بەڵام خاکی موکریانی ئەمڕۆکە کە شاری سابلاخ و شنۆ و سەردەشت و بانە و سەقز و ساین قەڵان، زۆرباش وەکو لەسەرەوە گوترا، وشە و شێوەی موکریانی بەخێو کردووە و لەنێو ئەواندا وشە تێک نەچووە. بەڵام شێوە کەمێک کە نزیک بە ئەردەلان بووبێ، سەقز و ساین قەڵایە، ئەویش بە ئەندازەیێکی زۆرکەم شێوەیان فەرقی کردووە، بەڵام وشەکانیان هەر لە جێی خۆیان جێگیرن و نەبزووتوون.

ڕەوشت و دەستووری کوردستانی موکریان:

کوردەکانی کوردستانی موکریان، خاوەند ڕەوشتێکی باش و خاوێن و چاکن. هەموویان تەبیعەتەن زرنگ و وشیار و تێگەیشتوو و بیرتیژ و قسەزان و زمان ئاوەر و بە فەراسەت و عاقڵن. زۆرکەمیان دەکەوێتە بەرچاو کە گێژ و کاس و هێڕ و تێ نەگەیشتووبن. ئەگەر لە ڕەوشت و کردەوەیان ورد ببرێتەوە، تەماشا دەکرێ لە هەموو تیرەکانی دیکەی کورد هەڵبژاردراون. کوردی موکریان لەگەڵ خوێندن و عیلم و خەتخۆشی و فەن زۆر بە هەوەس و بە کۆشەوەن، زۆرکەم دەبیندرێ کە نەیخوێندبێ و خەتی خۆش نەبێ. لەبەرئەوەیە کوردێکی موکریان کە چووە نێو کوردەکانی دیکەوە بەبێ ئەوەی بناسرێ و ناوی بزاندرێ پێی دەبێژرێ (میرزا) یەعنی ئەمیرزادە؛ چونکو لە پێشدا تەنها ئەمیرزادەکان دەیانخوێند. ئەوە

ئیسپاتی دەکا کە هەموو کوردستان ئاگادارن و زانیویانە و باوەڕیان کردوە بەوە کە کوردی موکریان هەموو خوێندەوارن و کاتب و عالیم و زانا و شاعیر و مێشک ڕوون و وریان.

بۆ بەرگ و داخەر و پێخەف و نێومالّ، ڕوحی خانەوادەیەتی، لە هەموو کەسێک پتر پێشکەوتوون. بەرگی زۆرچاک و گرانبەها و پێخەف و داخەری زۆرچاک بەکاردەبەن. هیچ پیاو و ژن و کوڕ و کچی ئەوان نابیندرێ کە بەرگی ئالّووالّ و جوانیان لەبەر نەکردبێ. دەچییە هەر ژووری خانووێکی کوردی موکریانەوە، نییە مافووری گرانبەها و بەڕە و لباد و جاجم و مەوج و پێڕکی زۆر چاک نەبیندرێ.

لە مالّەوە زینەت و جوانکردنی بالّەخانە و کۆشکەکانیان بە پەنجەرەی شووشەبەند جوان ڕازاندراوەتەوە. هەرکەس بەپێی دارایی خۆی نێو مالّێکی پوختە و باشی پێکەوە ناوە، هەر ئیشوکارێک بکا، ئێوارە دەچتە نێو خانووێکی خاوێن و دەرگاوبانێکی جوانەوە. خانووبەرەکانیان گەورە و پچووک بێ بەزەوق دروست کراون. خواردن و خۆراکی زۆر بەلەزەت و باش و چەور و خۆش نەبێ نایخۆن ئەگەر کەمیش بێ.

کوردی موکریان بەتەبیعەت حەز لە باخ و باخچە و گولّ و گولّزار دەکەن و گەلێک ئەهەمیەتیان پێ داوە و زۆر پێشیان خستووە، بەتایبەتی ئەهالیی سابلاخ گەلێک ئارەزووی دەکەن و باخ و باخچە و داری چاکیان لە دەوروپشت و ڕۆژئاوا و شیمالی شار پێ گەیاندووە. لەنێو هەموو حەوشی خانووبەرە و مالّێدا باخچە و گولّزار دامەزراندراوە.

تەرزی خانووبەرە و بینایان زۆر جوان و گەورە و مەحکەمە. دیوارەکانیان یا خشتی سوور و قسلّ یا مۆرەیە، بەلاّم پتریان خشتی سوور و قسلّ و گێچە و نێو حەوشەکانیان بەردەڕێژە.

هەر دێ و ئاوەدانییێک لە دێهات و مەحال و ناحیەکانی کوردستانی موکریان تەماشا بکرێ، لەلایەن خاوەند مولّکەکانەوە مەدرەسە و قوتابخانە بۆ خوێندن و تەحسیلی علووم دامەزراندراوە. لە بابەت علوومی پێشوو بە ناوچەی عیلم داندرابوو. هەر عالیم و مەلایێکی چاک هەبوایە دەیانبردە لای خۆیان. مەدرەسە و مزگەوت و قوتابخانەی ڕێکوپێک و باشیان هەبوو. لە نەفسی شاری سابلاخ

سێزده مەدرەسەی زۆر گەورە و قوتابخانەی بەناوبانگ هەبوو. گەورەکانی موکریان زۆریان، جگە لە کوردی و فارسی و عەرەبی، زبانی فرەنگستانیش دەزانن و خوێندنیان هەر لە ماڵی خۆیان بووە. لەگەڵ ئەوەشا ئەدیب و عالیم و شاعیر و خۆش خەت و زانا دەبن و لە عیلمدا سەردەکەون.

گەورەکانی موکریان زۆر لەگەڵ چاندن و باخ پەروەردەکردن خەریکن. گەنم و جۆ و برنج و دانەوێڵەیێکی بێ ژمار پێ دەگەێنن. لە ساڵی ١٩٢٦م وە چەوەندەری قەندیان دەست پێ کردووە و دەیچێنن. زۆر مونتەزەم فێری پەروەردەکردنی بوون. لە چۆمی مەجیدخان هەتا دەگاتەوە قەرەداخ شیمالی شاروێران، هەموو دەستی بە چەوەندەر چاندن کردووە. تووتن پێگەیاندن گەیاندراوەتە بەرزترین پایە و سەرخراوە.

ئەهالیی شاری سابڵاخ بۆ تیجارەت و کڕین و فرۆتن و داد بەستاد لە هەموو کەسێکی دیکە پێشکەوتووترن. شارەکانی ئێران و ڕووسیا نییە کە کوردێکی سابڵاخی لێ نەبێ و بە تیجارەت و بازرگانی خەریک نەبێ. کوردی سابڵاخ بەتایبەتی و هەموو کوردی موکریان هێندە لەگەڵ بازرگانی و کرپار و تیجارەت هەوەسدارن و حەزی لێ دەکەن، سەد هێندە لە مەئمورییەت و ژێردەستی دڵگیرن و نەفرەت دەکەن. لە منداڵییەوە بە کڕین و فرۆتن ئاڵوودە دەبن، ئەوەش پتر بۆ خوێندن و نووسین هانیان دەدا، تاکو دەفتەر و نووسین لە دەست خۆیاندابێ نەک بیانی.

کوردی موکریان بە جارێک خاوەند عیزەتی نەفس و حەمییەت و پیاوەتین و میهمانپەزێر و غەریبنەواز و دەستگیری کەوتوو و هەژار و لێقەوماوانن؛ هەر فەلاکەت و کێشە و نەبوونیێک بەسەر کوردی موکریاندا هاتبێ، لەو ڕوویەوە بووە، هەروەکو لە داهاتوودا باس دەکرێن. هەر لێقەوماوێک و دەستەنگ و داماوێک پەنای بۆ بردبن، پەنایان داوە و دەستیان گرتووە. بۆ پشتیوانی و پێویستی چی بووبێ بەجێیان هێناوە و یارمەتی و کۆمەکیان کردووە. ئەگەر لەو ڕێگایەشدا ماڵ و بوون و نەبوونی دانا بێ بەری نەداوە. ئەو خووڕەوشتە لە کوردی موکریاندا نەبێ لە کوردەکانی دیکەدا ناکەوێتە بەرچاو.

کوردی موکریان لەگەڵ ئەوەشا کە خو و ڕەوشتیان تیجارەت و بازرگانی و

کرپیاره، گەلێک بەبەخشش و کەرەم و نانووخوانن و بەمەسرەف و دەستبڵاون. ئەویش هەموو بۆ میوانداری و پیاوەتی، دەنا سەفاهەت و ئەعمال و پیشەی خراپیان نییە. لەگەڵ مەشرووباتی ئەلکوولیدا بێ هەوەسن و حەزناکەن نزیکی چتی دیکەش بن. خواردن و چا و تووتن و بەرگیان زۆر دەچێت.

هەموو دڵپاکن و ڕووخۆش و ناوچاو خاوێن و تێرن و غەییور. لە پیاوەتی و بەخشین و دەستگرتندا گرژی و منەت نیشان نادەن و پێیان عار و کورتی و بەدنەژادییە.

کوردی موکریان بەجارێک پیاو و ژن و منداڵیان بەئەندام جوان و سوور و سپی و شیرین و شۆخ و شەنگ و قەشەنگن. ناحەزییان زۆر نەدیتراوە. هەموو بەجارێک دەنگخۆشن و قسە نەزم دەکەن و گۆرانی دادەنێن. هەموو کوردستان دەنگ و خۆشخوانی و نەزم لە وان فێر دەبن. تەبیعەت دەنگ و ئاوازی خۆش کردوون و تەبعی مەوزوون و شاعیرن. ئەمڕۆکە هەر نەزمێکی خۆش و ئاودار و تەڕ و باشێ لە کوردستاندا بێ هی موکریانە. شایر و شاعیری غەڕا و بەناوبانگیان لێ هەڵکەوتووە. ئاووهەوا و خاکەکە بەتەبیعەت پێیان دەگەێنێت.

سابڵاخی موکریان: شاری سابڵاخ لە دوای ئەوە کە شێربەگی موکریانی لە دەست شا عەباسی سەفەویدا هەڵات، دێهاتەکانی سووتاند و هەڵات و گەڕاوە، ساڵی ١٠٣٩ ئەو شارە ئاوەدان کراوەتەوە. بەڵام لە دەوری نادرشادا شارێکی گەورەبووە. ئەو شارە هەر جێی دانیشتنی حاکمانی موکریان بووە.

ئەو شارە لە نێوانی ٤ کێودا هەڵکەوتووە، ڕۆژهەڵاتی شار کێوی (داشا مەجید)ە، جنووبی شار کێوی (عەلیاباد)ە، ڕۆژاوای شار (مەیدان بەڵەک)ە، شیمالی غەربی شار کێوی (خەزایی)ە. شیمالی ڕۆژهەڵاتی شار کێوی (قوڵقوڵاخ)ە. کلکەی قوڵقوڵاخ کە کەلکی بەگزادانە، ڕوو بەڕۆژاوا دەڕوا و چۆمی سابڵاخ لە کێوی خەزایی دەپچڕێنێتەوە.

شاری سابڵاخ لە پاناییکی نێوانی کێوی شامەجید و عەلیاباد و ئەوانەدا هەڵکەوتووە. چۆمی سابڵاخ لە جنووبەوە بۆ شیمال دەچێتە خوار. کە کەوتووەتە ڕۆژاوا و ڕۆژاوای شیمالییەوە، کێوانی خەزایی و مەیدانی لە دەشتی شاری سابڵاخ پچریوەتەوە.

شاری سابلاخ خاوەند باخچەیەکی زۆرە. بەدرێژایی چۆمی (ڕەش) ئەمبەرەوبەر باخ و باخچە و مێشە و دارە، هەتا دەچێتە خانەگی وسووکەند، لەو چۆمە ئاودێر دەکرێن.

لەو چۆمە لە پردی سوورەوە هەتا خواری شاری سابلاخەوە، چوار بەند (سەد)ی زۆر گەورەی لێ هەڵبەستراوە کە هەر بەندێک چۆمی بە جارێک پێدا دەچێ. لە وسوکەند و قونقەلا و دارەلەک دیسان یەک لە دوای یەک بەندی لێ هەڵبەستراوە و هەموو مەحالی شاروێران ئاودێر دەکا.

سابلاخ ١٣ مزگەوت و ٢ تەکیە و ١ خانەقای هەیە کە ئەمانەن: ١- مزگەوتی دارۆغە ٢- مزگەوتی سوور (جامیعە) ٣- مزگەوتی حاجی ئەحمەد ٤- مزگەوتی مەلایەحیا ٥- مزگەوتی قازی ٦- مزگەوتی سەید بایزید ٧- مزگەوتی سەید نیزامی (مزگەوتی گورگان) ٨- مزگەوتی هەباساغا ٩- مزگەوتی ڕۆستەم بەگ ١٠- مزگەوتی شا دەروێش ١١- مزگەوتی تازە ١٢- مزگەوتی قیبلە ١٣- مزگەوتی بازاڕ.

تەکیەکان: ١- تەکیەی خەلیفە مەحموود (سەید قادر)، ٢- تەکیەی گوڵبابا. خانەقای نیری لە مزگەوتی هەباساغایە و خانەقای سەیدی زەنبیلی لە مزگەوتی حاجی ئەحمەدە. هەموو ئاوەدانن و مەدرەسەیان هەیە، بەڵام نوێژی جومعە لە مزگەوتی سوور دەکرێ. سابلاخ ٤ حەمامی هەیە: ١- حەمامی میرزا ڕەسووڵی لەشکری ٢- حەمامی پۆتێ ٣- حەمامی شوجاعدەولە ٤- حەمامی هەباساغا. حەمام و مزگەوتی هەباساغا، هەباساغای دێبوکری دروستی کردوون و زور گەورە و خۆشن. کنێشتەیەکی جوان و کلیسەیێکیشی لێیە. سابلاخ خاوەند کاروانسەرا و تیمچە و ڕاستەبازار و مەیدان و دوکان و چایخانەیێکی زۆرە، هی بەناوبانگیان، مەیدانی (ئارد)ی و مەیدانی (حەمە خرچە) و مەیدانی (داران) و مەیدانی ئاسنگەران و مەیدانی زیرینگەران و مەیدانی ڕەژی فرۆتن و مەیدانی مەنگوڕان.

کاروانسەرا بەناوبانگەکانی: ١- کاروانسەرای کەریمخان ٢- کاروانسەرای توتن ٣- کاروانسەرای نەراقیان ٤- کاروانسەرای (مووسڵیان) ٥- کاروانسەرای قازی ٦- کاروانسەرای میرزا ڕەحمەت، چەند کاروانسەرای بچووکی دیکەش هەن. دوکانی گەلێکن، لە دەوری شاهنشاهی پەهلەویدا

جـادەیێکی دوور و درێژ لە پردی ســوورەوە بۆ سـێ ئاشــان بـەســەر بەســتـێنی ڕەنگریزاندا، بەکـووچەی جـولەکاندا ئـەمسـەرە و ئەوسـەر کێشـراوە و دروست کراوە و لە دەستدایە لە بەستێنی چۆمییەوە بەسەر خرێدا ڕاست بۆ باخی قیبلە بکێشرێ، نەقشەی داندراوە.

باخـە بەناوبانگەکانی سـابلاغ: ١- باخی مـەجیدخان ٢- باخی سـەیفودین خـان ٣- باخـی گـوێزی ٤- بـاخـی زیخێ ٥- باخـی قـۆڕی ٦- باخـی قـۆپی ٧- بـاخـی حەسـەنخان ٨- باخی قازی ٩- باخی سیسـە ١٠- باخی قیبلە و نزیک ٥٠ باخی دیکەش هەن.

لە سـابلاغ ئاوی کارێز و کـانی و چاڵاو دەخۆنەوە و لە ئاوی چۆمیش ئیسـتفادە دەکەن. کارێزی بەناوبانگ و پڕ ئاویان چوارن کـە لە قیبلەوە بۆ ناو شـار چووە و مزگەوت و حـەمـامـەکان بەکاری دەبـەن. بەڵام لە زۆر مزگـەوت و مـاڵەکاندا کـارێز و بیری خۆیان هـەیە. شـاری سـابلاغ ١٠ گـەڕەکن: ١- گـەڕەکی چۆمی ٢- گـەڕەکی مـزگەوتی سـوور ٣- گـەڕەکی حـاجی حـەسـەنیـان ٤- گـەڕەکی قـەڵا ٥- گـەڕەکی ڕزگـەیان ٦- گـەڕەکی جـولەکـان ٧- گـەڕەکی خـرێ ٨- گـەڕەکی ئەرمـەنیـان ٩- گەڕەکی قۆڵەقەبران ١٠- گەڕەکی قیبلە.

قەبرسـتان (گۆڕسـتان) لەبەرداشا مـەجیدەوە بـەدرێژی گۆڕسـتانی موسڵمانانە، لە لای قیبلەوە قەبری بەگزادانە، لە قیبلەی شار، گومبەزی بوداقـخان و کەریمخان و پیاوە گـەورەکان و حـاکمـەکانی موکریانە، لە ڕۆژئـاوای جنووبی شـار و لەسـەر کـەلکی قـۆرخی قـەبرسـتـانە، لەسـەر ڕێگای گـراوان و پردی سـوور قـەبرسـتـانی جوولەکانە، لە ڕۆژهـەڵاتی شار و لەپشت سێ ئاشان قەبرستانی ئەرمەنیانە.

ئاساری قەدیم لە سابـڵاخ زۆرن، بەڵام ئەوانەی بەناوبانگن ئەمانەن: ١- کۆشکی (فــەقــرەقــا) کــە لە نـزیک دێی ئیندرقــاشــە ٢- (بەردە کــونتـێ) لە خــوار دێی وسـووکەندەوەیە، ٣- گردی (قـوڵی) لە خـوار دریازەوە کـەوتووەتە نێوانـی قونقـەڵا و دریاز ٤- گردی (لەجێ) سـێ گردن و نیو سـەعات لە خـوار ئیندرقـاشن ٥- کۆنە شار (شـاروێران) لە شیمـالی ئیندرقاش گوگتەپە لە ڕۆژهـەڵات و لە ڕۆژاوای لەجی شیـمـالی (گـاپیس) و کـێچـاوا، جنووبی ئیندرقـاشـە. ئەو کـۆنە شـارە کـەوتووەتە نێوەڕاسـتی ئەوانەوە، ٦- قـەڵای سـارم لە ڕۆژهـەڵاتی سـابڵاخ بە سـەعـاتێک دوور

لەسەر کێوێکی زۆر بەرزە، دێی لاچین لە جنووبی ئەو کێوەیە ٧- قەڵای (موتاوا) لە دەشتی کۆنە لاجاندایە: دێی (جەڕان) لەسەر ئەو قەڵایەیە و ئاساری ماوە. ٨- گردی (هۆلاکۆ) لەسەر چۆمی چەخەتوو لە ڕۆژهەڵاتی میاندواوەیە. لەگەڵێک جێگای دیکەشی ئاسار هەنە.

بەڵام شارۆێران (کۆنەشار) کۆنە پایتەختی مادی بچووک (پرسپە) بووە. لە هاتوودا باسی دەکرێ کە دەورێکی زۆر گەورەی بەسەر بردووە.

لە ئاسارانی تازە (مزگەوتی سوور) و (پردی سوور) هی حاکمە کوردەکانی موکریان و پردی میاندواو لەسەر چۆمی تەتەهوو، هی حاجی ڕەسووڵی گەورە سابڵاخی و پردی قەرەقشلاخ هی مەولانا سادقن. هەروەکو لە جێی خۆیاندا لێیان دەدوێین. لە دێی بۆکان و قەرەگوێز و ئینچکەی شێخان، ئاساری قەدیمە هەن. لە ئینچکە بورجی ڕۆژ و مانگ لەلایەن شێخەکانی ئەوێوە کراون.

عەشیرەتەکانی کوردی موکریان کوردی ڕاوەند و شوول و شاهێن:

لە دەوری ئسلامیەتدا، لە ساڵی ١٩ی هیجری (هورمزان)ی حوکمداری ئەهواز داوای یارمەتی لە کوردانی موکریان و کوردی دیکەی کرد. لەشکرێکی قورسی کورد لە عەشیرەتی شوول، سوڵدز، شاهێن، ڕاوەند لە خاکی موکریانەوە بە هاواریەوە چوون. لە دزپوول (دزفول) پێی گەیشتن. نەوبەخت لە شاهنامەی پەهلەوی، جڵدی یەکەمی لاپەڕەی ١٠دا بەم شیعرەی خوارەوە لێیان دواوە کە دەڵێ:

ز کوردان شاهین و ڕاوەند و شوول
بسی لشکر آمد سوی دیزوپول

هەر لەو لاپەڕەیدا فەرهەنگۆکێکی کردووەتەوە و دەڵێت:

شوول، سوول، شولدز، سولدز عەشیرەتێکی گەورەی کوردن کە لە خاکی بانە و سەقز و ڕۆژاوای ئەو خاکەدان.

لەوەوە وامان بۆ ئاشکرابوو کە ئەو خاکە نێوانی مەحالی زارزا شنۆ و سەقز و بانەیە. ئەمڕۆکە مەحالی سندووس (سلدوز) لە شیمالی غەربی سابڵاخ و ڕۆژهەڵاتی شاری شنۆوە هەڵکەوتووە و بە ناوی ئەو کوردانەوە بووە.

عەشیرەتی شاهین لە خاکی گوڵباخی ئەمڕۆکەدا بوون. عەشیرەتی (زوردلان) لە نزیک کرماشان و هەرسیندا بوون. ئەردەڵان لە مانەیە، ئەویش هەر لەسەر کوردی شوول بوون. عەشیرەتی کوردی ڕاوەند لە خاکی ئێستای مەراغە و گەرمەڕو و کێوی سەهەند و گەوگان و دیخورگاندا دانیشتوون. حکوومەتی ڕاوەند کە لە بەندی چوارەمینی ئەم کتێبەدا باس دەکرێن لەو عەشیرەتەن. بنەماڵەی سەلاحەدینی ئەیووبی کە لە شام و میسر حوکمدارییان کردووە لە عەشیرەتی ڕاوەندن.

ئەو عەشیرەتە پیاوانی زۆر گەورەیان لێ هەڵکەوتووە: (ئیبن ڕەوەندی)ی بەناوبانگ و خاوەندی (خەمسە)ی شێخی شیرازی لەو عەشیرەتە کوردەن. کە ئەبو موسلیمی خوراسانی لەگەڵ مەروانی ئەمەوی شەڕی کرد و لەگەڵ سەفاح پاسخی دا بەهۆی کوردەکانی ڕاوەندەوە بوو. نەوبەخت لە شاهنامەی پەهلەوی جلدی سێیەمدا دەڵێت:

سبە جامەگان از سران رەوەند
همان جنگ جویان کوهس سهند
هرآنکس کە دینش بود خرمی
کز ایران شمارد سراسر زمی

عەشیرەتی کوردی بانۆکی:

لە دەوری حکوومەتی ئەمەویدا کوردی موکریان گەلێک چووبوونە نێو سوباهی ئەمەوییەکانەوە. ساڵی سەد و سی و دووی هیجری کە حکوومەتی ئەمەوی دواییی هات، ئەو عەشیرەتە کوردانە لە فەلەستین و شامەوە ڕوو بە کوردستان گەڕانەوە و لە قەڵای (قەلب) ئیمارەتێکی بچووکیان دامەزراند و یازدە قەڵای گەورە بە ناحیە و دێهاتیەوە خستیانە دەست خۆیان. ئەم هەشت عەشیرەتە بوون کە شەرەفنامە و (کوردلەر) باسی کردوون و لێیان دواوە، کە لە کوردی خاکی موکریان بوون و لە لەشکری (مروان الحماری) دوامین خەلیفە ئەمەویدا خزمەتیان کردووە:

١- بانۆکی، ٢- هوێدی، ٣- دڵخیزان، ٤- بوجیان، ٥- زیلان، ٦- بسیان، ٧- زکزیان، ٨- بەرازی. ئەم هەشت عەشیرەتە لەسەر قەبیلە و تیرە پتربوون و

هەموویان ئاینی داسنییان هەبووە. لەو خاکەی کە گرتیان تا نزیک ساڵی هەزاری هیجری ئیمارەتیان هەر مابوو، بە ناوی ئیمارەتی سلێمانییەوە ناودەبران؛ چونکە یەکەمین ئەمیرێکیان کە لە قەڵای قەلب دانیشت و دەستی بە ئیمارەت کرد ناوی سلێمان بوو.

عەشیرەتی ڕۆژەکی:

لە خاکی موکریانەوە عەشیرەتی بڵباس و قەوالیس کە نۆزدە قەبیلە بوون، باریان کرد و چوونە نزیک شاری (خۆی)ی لە جێگایەکە پێی دەڵێن تاو (تاب) دانیشتن و کۆبوونەوە و هەوای کیشوەرگێرییان کەوتە سەرەوە. ڕوو بە خاکی بدلیس چوون و حاکمێکیان بۆ خۆیان دانا. بدلیس و حزۆیان گرت و دەستیان بەفەرمانڕەوایی کرد. ئەوانە بەسێ قۆڵ داندراون: ١- بڵباس، ٢- قەوالیس، ٣- حەزۆ.

بڵباس دە قەبیلەن ١- گەلەچیڕی، ٢- خڕبیلی، ٣- باڵەکی، ٤- خیارەتی، ٥- کۆڕی، ٦- بریشی، ٧- سەکری، ٨- کارسی، ٩- بێدوری، ١٠- پلاکوردی.

عەشیرەتی قەوالیس نۆ قەبیلەن: ١- زەردوزی، ٢-ونداکی، ٣- پڕتافی، ٤- کوردەکی، ٥- سەهرەوەردی، ٦- کاشاغی، ٧- خالدی، ٨- واستودەکی، ٩- عەزیران.

عەشیرەتی حەزۆ پێنج تیرەن: ١- قیانی، ٢- بایکی، ٣- مودەکی، ٤- زوقیسی، ٥- زێدان.

حەسەن درێژ (ئوزن حەسەن) لە سەرەتای حکوومەتەکەیدا چووە سەر بەدلیس. ئەمیر ئیبراهیم حاکمی بەدلیس بەرامبەریی کرد. دەورەدانی بەدلیس سێ ساڵی کێشا، لە هەموو ئەهالیی شار و لەشکری بەدلیس ئەمیر ئیبراهیم و شەش پیاو ڕزگاربوون؛ ئەمیر ئیبراهیم ناردرا قەزوین.

لە دوای مردنی حەسەن درێژ، یەعقووب بەگی کوڕی لەبەرئەوە لە عەشیرەتی ڕۆژەکی لەبەدلیس هەر سەرکێش بوون و شەڕیان دەکرد، ئەمیر ئیبراهیمی کوژت. لە ئەمیر ئیبراهیم سێ کوڕ بەجێ مان کە حەسەن عەلی و حوسێن عەلی و شا محەمەد ناویان بوو.

لە عەشیرەتی ڕۆژەکی محەمەد ئاغای کەڵهوکی کە سەرهات و زانای ئەو

عەشیرەتە بوو، لەبەر پشێوی کەوتبووە لەشکری مەڕی سپییەوە. هەموو دەمێ کوردەکانی دەبزاوت کە بچنەوە سەر بەدلیس و بیگرنەوە. لە دوامیندا حەسەن عەلی و حوسێن عەلی کوڕانی ئەمیر ئیبراهیمی لە قەزوینەوە بردە خاکی هەکاری، هەردوو میرزادەکان کوژران. محەمەداغا گەڕاوە قەزوین.

شا محەمەدی کوڕی سێیەمی ئەمیر ئیبراهیمی هەڵگرت و چووە سەر بەدلیس، بە کۆمەکی عەشیرەتی ڕۆژەکییەوە بەدلیسی لە پاش ٢١ ساڵ لە دەست ئاقوینلووەکان دەرخستەوە و حکوومەتی تێدا دامەزراندەوە. ئەو بیست و چوار عەشیرەتە کە لە (تاو) کۆبوونەوە و بەناوی ڕۆژەکی ناوبانگیان دەرکرد و لە حکوومەتی بەدلیسدا زۆر خزمەتی کوردیان کرد و بنەماڵەی حاکمی بەدلیس کە شەرەفخانی خاوەندی شەرەفنامەیە لە بنەماڵە و حاکمانی بەدلیسە، کە ئەو عەشیرەتە خزمەتی کردوون. لەوان پیاوانی گەورەیان لە حکوومەتی عوسمانی و سەفەویدا پێ گەیشتوون و خزمەتی زۆر گەورەیان لێ ڕووداوە.

لە ڕۆژێ کە ئەو عەشیرەتە گەورە کوردەی موکریانە کەوتنە خاکی بەدلیسەوە و حکوومەتێکی گەلێک جوانیان لەوێ دامەزراند، هەتا دەوری سوڵتان سلێمانی قانوونی زۆر ئیشی گەورەشیان لەو خاکەدا نیشان دا و بەزۆری بازووی خۆیان لەو خاکەدا سەربەرزبوون. هەر سوڵتان و پاشایانی جیهانگیر کە چوونە ئەو خاکەوە، هەتا عەشیرەتی ڕۆژەکییان دڵنیا نەکردبێ و بە لوتف و میهرەبانی دڵخۆش نەکرابان، ئەو خاکانە بۆ کەس نەدەبوونە ماڵ و ئاسوودە نەدەمان.

سوڵتان سلێمانی قانوونی بەقەهر و غەزەب کە چووەسەر بەدلیس، حاکمەکانی کوردی بەدلیس هەڵاتن و پەنایان بردەبەر حکوومەتی ئێران.

عەشیرەتی بلباس و بایکی و زێدان و مۆدکی سێ ساڵ شەڕ و کوژتاریان لەگەڵ ڕۆم کرد و نەیانهێشت ئاسوودە دانیشن. لە دوامیندا حکوومەتی عوسمانی جاڕی شەڕی عموومیی بەسەردا کێشان. لە هەموو لایێکەوە لەشکری ئومەرایانی کورد و عوسمانی بە هەموو هێزێکیانەوە چوونە سەریان. لەگەڵ ئەوەشدا پێیان نەوێران و دەرەقەتیان نەهاتن.

ئەمیر و ئاغازادەکانی ڕۆژەکی نەدەچوونە بەر دەرگای هیچ حاکمێکی کوردستان. زۆر غەیوور و ئازا و زرنگ و زانا و تێگەیشتوو بوون.

پیاوانی زۆر گەورەیان هەبوو. دەروێش مەحمموودی گەلەچیڕی زۆر شاعیر و ئەدیب و زانا و تێگەیشتوو بوو. چووە لای سوڵتان سلێمانی قانوونی، سوڵتان زۆری خۆش ویست و کردیە نەدیمی خۆی و هەمیشە هەم مەجلیسی بوو. لە پاشان کردی بە(کیتابدار)ی بەتایبەتی سوڵتانی.

حەیدەر بەگی برازای دەروێش مەحمموودی گەلەچیڕی چووە لای سوڵتان سلێمانی قانوونی لەبەر ئازایی و ڕەشیدی و زرنگی و ناوبانگی مەردانەگی، سنجاغی عەشیرەتی (جیهانبەگی) و (مەحالی پاڵو)ی بە ئیقتاع پێ دا. زەمانێکی دوور خۆی و نەتەوەی لەسەری بوون.

ئیبراهیم بەگی کوڕی قەلەندەراغای بڵباس چوو کەوتە سیستانەوە. لە دەوری سەفەوییەکاندا لە لای مەحەمەدخانی حاکمی سیستان دامەزرا؛ لە پاشان چووە سەر خاکی بلووچستان. لە پاش چەند شەڕ و کوژتارێک کە لە هەمووواندا سەردەکەوت و بلووچەکانی دەشکاند، بەزۆری بازووی خۆی بلووچستانی گرت و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. عەشیرەتێکی زۆری لە بڵباس بردە ئەو خاکەوە. ئێستاش لە بەلوچستاندا مەنگوڕ و بلباس و عەشیرەتی دیکەی کورد لەو خاکەدا هەن کە بەهۆی ئیبراهیم بەگەوە چوونە ئەوێ و لەوێ دامەزران و هێز و تەوانایان تێدا پەیداکرد. ئیبراهیم بەگ لە ساڵی ١٠٠٠ هیجریدا لە بلووجستان مرد.

عەشیرەتی بشنەوی:

لە ساڵی ١٥٠ی هیجری، عەشیرەتێکی زلی کوردستانی موکریان لە مەحالی زەرزاوە ڕوو بە خاک و کێوەکانی هەکاری ڕۆیشتن. لە وان حکوومەتی کوردی بشنەوی لە دیاربەکر و خەلات لە عەسری سێیەمی هیجریدا دامەزراندرا. لە خاکی هەکاریدا ئومەرایانی هەکاری لەو عەشیرەتەن کە بە بشنەوی، ئەشنەوی، شنەوی، ناوبانگیان کردووە کە بەناوی حاکمانی هەکاری (حەکاری) دەناسرێن.

عەشیرەتی کوردی موکریانی ئێستا:

کوردی موکریانی ئێستا بە٢٠ عەشیرەت دێنە ژمارەوە و هەر یەک لەم عەشیرەتانە زۆر قەبایل و بەرەبابیان لێ جوێ دەبێتەوە. بەڵام ئێمە لێرەدا هەر لە عەشیرەتە ڕاستەقینەکە دەدوێین کە ئەمانەن: ١- بەگزادەیی، ٢- دێبوکری، ٣- حەسەن

خاڵی، ٤- مەنگوڕ، ٥- گەورک، ٦- مامەش، ٧- پیران، ٨- زەرزا، ٩- تیلەکۆ، ١٠- چارداوەڕوو، ١١- باشۆکێ، ١٢- ئۆمەربڵ، ١٣- باریک، ١٤- ورمەزیار (هورمزیار)، ١٥- سیت، ١٦- سێ لەکەیی، ١٧- بەختەچی، ١٨- گەڵباخی، ١٩- گۆران، ٢٠- شقاق.

عەشیرەتی بەگزادە:

لە بنەماڵەی حاکم و میرانی کوردی موکریانن. هەموو خاوەند ماڵ و حەشەم و موڵک و ئەملاک و دێهات و سامانێکی زۆرن. گەلێک پیاوانی ناودار و زرنگ و ئەدیب و گەورەیان هەنە کە لە داهاتوودا بە هەڵکەوتی سەربهووردە ناویان دەبرێن و باسیان دەکەم.

عەشیرەت دێبوکری:

نەتەوەی ئالورئاغا و شالورئاغان. دێبوکری کە لە ڕۆژاوای جنووبی شاری سابڵاخەوە پێ گەیشتوون و بوونەتە عەشیرەتێکی گەورە و زەبەردەست و دارا و دەوڵەمەند و خاوەند موڵک و سامان. ئەوانەش بەچوار بەرەباب دەناسرێن: ١- هەباساغایی، ٢- سلێماناغایی، ٣- حەمەداغایی، ٤- مارفاغایی.

١- هەباساغایی: کە لە ئیندرقاش و کارێزە و عەمبار و سەراو و سەرچاوە دادەنیشن. هەباساغا سێ کوڕی هەبوو: ١-قادراغا ٢- هەباساغا ٣- ئەحمەداغا.

هەباساغا لە دەوری زەفەرودەولە خنکاندرا. قادراغای کوڕی لەلای حکوومەتی قاجاران زۆر بە قیمەت و خۆشەویست بوو. هەباساغا کە برا گەورە بوو، ڕوتبەی میرئاخۆری شای پێ درا، سەربهووردیان لە دوامینی ئەم کتێبەدا باس دەکرێ.

٢- سلێماناغایی: لە قونقەڵا دادەنیشت، خدرئاغای کوڕی سلێماناغا پیاوێکی زرنگ و ئازابوو. لە دوای ئەو کوڕی حەسەناغا لە جێی بابی دانیشت؛ کە مرد. ئێستا کوڕی ئەو باپیراغایە، زۆر دەوڵەمەند و زرنگ و ئازایە.

٣- مارفاغایی: حاجی ئەحمەداغای حاجی ئێلخانی کوڕی مارفاغایە. ٣ کوڕی زۆر ناودار و بەکاری هەیە کە ئەمڕۆکە موکریان بەوان دەناسرێن: ١-عەلیاغا

٢- مەحمووداغا ٣- حاجی بایزاغا. لەم کتێبەدا لە زۆر جێگایانی بەندەکانی دوای ٩ - ١٠ - ١١دا ناویان دەبرێن و سەربەھووردیان باس دەکرێن.

٤- حەمەداغایی: چوار بەرەبابن کە ئەمڕۆکە لە ئیندرقاش و گێچا دادەنیشن و دەستڕۆیی و بەکارەن؛ بەڵام نەک وەکو مارفاغایی.

عەشیرەتی حەسەن خاڵی:

لە عەشیرەتی هەرە پێشووی موکریان دێنە ژمارەوە. بەبنەماڵەی ئاغا و خاوەند موڵک دەژمێردرێن. لە دێهاتی ڕۆژهەڵاتی شاری سابلاخ لە عیساکەندی و مووساکەندی و بورهان و ئەو جێگایانە دادەنیشن. ئێستا بێدەستن، بەڵام دەستی ڕێزیان لێ دەندرێ.

عەشیرەتی مەنگوڕ و گەورک و مامەش و پیران بەبڵباس ناودەبرێن و دەناسرێن. عەشیرەتێکی زۆر لەمێژی کوردستانی موکریانن. هەموو دەمێک لە کێو و شاخە بەرزەکانی ڕۆژاوا و جنووبی شاری سابلاخ دادەنیشن.

بە گەورەکانی مەنگوڕ دەڵێن (کادەرویشی) یا (مەزن). بە گەورەکانی گەورک دەڵێن (کەڵشێری) یا (خدری خدران). بە گەورەی پیران دەڵێن مەزن، بە گەورەی مامەش دەڵێن مەزن یا ڕەئیس. لە هاتوودا سەربەهووردی مەزن و گەورەکانی هەر چوار عەشایەر باس دەکرێن.

عەشیرەتەکانی دیکە لەژێر ئیدارە و گەڕانی بەگزادە و دێبوکریدا دەژین. گەڵباخی و چارداوەڕوو گەورە و مەزنی خۆیان هەیە. بەڵام بەڕاستی جگە لەم چوار عەشیرەتی بڵباسە، چاردە عەشیرەتەکانی دیکە لە ژێر فەرمان و گەورەی بەگزادەی دێبوکریدان و هەریەک بە بڵاوی لە مەحاڵێک دانیشتوون.

عەشیرەتی پژدەر و نوورەدینی لە دەوری حاکمانی موکریاندا عەشیرەتێکی زۆر گەورە و بەهێزی موکریان بوون، بەڵام ئەمڕۆکە لە خاکی خۆیاندا زۆر بەهێز و دەوڵەمەندن. لە سایەی بابەکراغای گەورەیانەوە بەڕێکی و موتەفیق لەژێر ئیدارەی عیراقدان، لە خاکی موکریاندا نین و سەربەخۆ عەشیرەتێکی ناودار و غەییور و حەمیەتمەند و گەورەن.

هەر ٣ عەشیرەتانی سووسنێ و ملکەڕی و بەراجی کە لە لای سەردەشت

دادەنیشن لەسەر عەشیرەتی موکریانن؛ بەڵام چونکو ئەمڕۆکە لە خاکی پژدەر دادەنیشن و هێندێکیان تێکەڵ بەکۆمەڵی گەورک بوون، بۆیە لە لیستەی عەشایرانی موکریاندا باس نەکران. بەڵام ڕەوشت و بەرگ و شێوەی زمانیان لە عەشایرەکانی موکریان دوور نەکەوتووەتەوە و لەژێر تەئسیری زمانێکدا دەژین.

نوورەدینی و پژدەریش هەروەها لە هاتوودا لەگەڵ هەڵکەوتووی سەربهووردان دێنە باسکردن.

مەحال (ناحیە)ی موکریان

خاکی موکریانێ ئەمڕۆ کە بە١٨ ناحیە (مەحال) داندراوە. عەشایرانێ کە لە سەرەوە لێی دواین لەم مەحالانەدا دانیشتوون. هەندێ مەحالیش بەناوی عەشیرەتێکی لێ دامەزراوە ناوبانگی کردووە:

١- مەحالی شازادە، ٢- ئاخچەی وان، ٣- جانمەرد، ٤- موکریان، ٥- مەجیدخان، ٦- داشکستان، ٧- بەی، ٨- فەیزوللابەگ، ٩- تیکانتەپە، ١٠- هەوشار، ١١- گەورک، ١٢- سەردەشت، ١٣- مەنگوڕ، ١٤- لاجان، ١٥- کۆنەلاجان (پیران)، ١٦- زەرزا، ١٧- سندووز (سولدز - سلدوز)، ١٨- شارویران.

قەسەبەی موکریان: خاکی موکریانی ئەمڕۆکە هەشت شاری هەیە، ناوچەی موکریان شاری سابڵاخە: ١- سابڵاخ (مەهاوا)، ٢- سەردەشت، ٣- بانە، ٤- بۆکان، ٥- ساین قەڵا، ٦- مياندواو، ٧- نەغەدە، ٨- شنۆ (ئەشنود).

دەشتی موکریان: خاکی موکریانێ ئەمڕۆکە چوار دەشتی زۆر گەورەی هەیە، کە هەریەک لەو دەشتانە بەناو جوێ دەبنەوە: ١- دەشتی شارویران، ٢- دەشتی لاجان، ٣- دەشتی سندووس، ٤- دەشتی میاندواو.

دەشتی لاجان: بە دەشتی مامەش و لای غەربی جنووبی بە کۆنە لاجان یا دەشتی پیران ناودارە.

دەشتی سندوس: بە دەشتی نەغەدە و لای ڕۆژاوای بە دەشتی زەرزا و لای شیمالی بە دەشتی (کەنار دەریا) ناودەبرێ.

دەشتی میاندواو: بە شامات، بە تاڵاو، بە حاجی حەسەن ناودەبرێ و بە گەزلین

لای شیمالی غەربی و بە کەلبی ڕەزاخان لای جنووبی شەرقی ناودەبرێت.

شەرقی میاندواو: نێوانی چۆمی چەخەتو و چۆمی تەتەهوو، بە دە دەشتی گامیش و گۆلی ورمێ و شیمالی میاندواو بە دەشتی مەڵکەندی، لەمەوپێش شیمالی میاندواو بەخاکی «مەقدەم» و جنووبی بەخاکی (دەهدەم) دەناسرا.

دەوروپشتی بۆکان دەشتی هەیە، بەڵام زۆر بچووکە کە پێی دەڵێن: دەشتی (ناچیت) یا (وشتەپە).

بەندی دووەمین

فەسڵی یەکەم

لوللو - لوللوبووم - گوتی - کوتی - کاسی - کاسۆ

لە ئەقوامی ئاریانی کە لە کێوەکانی زاگرۆس دانیشتوون

١- لوللو یا لوللوبووم:

ئەم قەومە لە قەرنەکانی زۆر پێشووەوە لە خاکی زەهاو و شارەزووردا دیتراون؛ بەڵام لە کەیەوە لە قەومی هیندی جوێ بوونەوە و کەوتبوونە ئەو خاکەوە نەزاندراوە، هەر هێندەمان بۆ ئاشکرا بووە. لە پێش ئەواندا میللەتی گوتی لە کێوەکانی زاگرۆسدا هەبوون، لوللووەکان تێکەڵ بەو میللەتەی گوتی بوون کە ئەوانیش ئاریانی بوون و لەو خاکەدا زیندەگانییان دەکرد. ئاسارێک کە لە کەرکووک دەست کەوتووە لێمان دیار دەکا کە ئەو میللەتە خاکی (هاڵمان)یشیان گرتووە و بەسەریدا زاڵبوون.

ئەو میللەتە لە قەرنی هەژدە و نۆزدەی پێش میلاددا لە خاکی ئاسوور حوکمدارییان کردووە، عەسری سێزدەمین لەشکری ئاسوور و لوللو پێکەوەبوون. لە دەوری (ئاشوور ناسرپاڵ)ی دووەمدا خاکی لوللوو گەلێک ئاوەدان و پڕ لە میللەت بووە. لە سنعەت و کار و پیشەی چاک زۆر پێش کەوتوون. پادشای ئاسوور پیاوە کارکەر و سنعەتکارەکانی لوللوی بردووەنەتە ئاسوورستان و ئیشی پێ کردوون. لەوانەوە میللەتی ئاسوور فێری سنعەت و پیشە و کار بوون. ئەو قەومە بەتەدقیقاتی پرۆفیسۆر (سپایزەر) دەبنە باپیرەی کوردەکانی (لوڕ).

٢- گوتی - کوتی:

میللەتی گوتی کۆمەڵەیەکی هەرە گەورەی قەومی ئاریانی دانیشتووی کێوی زاگرۆسە و لەگەڵ سۆمەر و ئاکاد شەڕیان کرد و (نارامسین)ی فەرمانڕەوای

بەناوبانگی ئاکادیان شکاند و حکوومەتەکەیان لێ گرت. حوکمدارەکانی (لاغاش)یشیان خستە ژێر فەرمانی خۆیانەوە. بەتەواوی خاکی سۆمەر و ئاکادیان کەوتە دەست و بەسەریدا حوکمڕانییان کرد.

یێکەمین فەرمانڕەوای گوتی (ئانناتۆم) لە قەرنی ٣١ی پێش میلاد لەگەڵ حکوومەتی عیلام شەڕی کرد.

(ئاننۆ - بانینی) پادشای گوتی لە قەرنی ٢٨ی پێش میلاددا لەگەڵ (گوتی پاتەسی) پادشای لاغاش بەشەڕ هات و گرتی و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. ئەو پادشایەش گوتی بوو کە لە ئاکاد و بابیلستان حوکمڕانی دەکرد.

لە ئاساری ئاسوور کە لە قەرنی (١٣) سێزدەمی پێش میلاددا. حکوومەتی ئاسوور ئیحتیاجێکی زۆریان بە میللەتەکانی لوللو و گووتی بووە و داوای یارمەتییەکی زۆریان لێ کردوون و ئەوان فریایان کەوتوون. نیشتمانی میللەتی گوتی (کوتی) ڕیزە کێوی زاگرۆس (کوردستان) بووە.

لە قسە و گوتەی ڕۆژهەڵاتناس و زاناکان وا تێ دەگەین کە ناوی: کورتیوی، کاردۆخ، کاردۆخۆی، کوردۆئەی، کوردایا، کاردا، کورتی، گوتی، کوتی، غوردی، کارداک، غوردیا، غوردویای، سیرتی، غوردوئەنی، کارداویە، کاردایە، کارتاوایە، هەموویان، لەگەڵ وێک نەچوونیشیان یەکێکن.

پرۆفیسۆر (سپایزەر) و موستەشریق (دراوەر)، کوردی ئەمڕۆ و کاردۆخ کوردوخۆی. ئەکسەنەفۆن و (کاردای) سۆمەرەکان دەکەنەوەیەک و هەموویەکن و فەرقیان نییە.

٣- کاسی - کاسۆ:

ئەو قەومە لە لای ڕۆژاوای خاکی کێوی کوردستان (زاگرۆس) و لە ڕۆژهەڵاتی لای دیجلە دادەنیشتن و بەکردار و چاندن و جووت خەریک بوون. (رب النوع)ی گەورەی ئەوان، خودای ڕۆژ ناوی (سوریاش) بوو. ئەوە لەفزی ئارامییە. ئەو میللەتە ئنقرازی بە حکوومەتی حامورابی دا و لینگی دا سەر (هیت)ەکان و لە بابیلی دەرکردن و بناغەیەکی حوکمداری و سەڵتەنەتی لە خاکی بابیلستان (سۆمەر) و ئاکاددا دامەزراند. ناوی حکوومەتی کاسییەکان (کاردونیاش) بوو. شەش عەسر

حوسێن حوزنی. ب٢ (٩)

ئەو سەڵتەنەتە گەورەیە بە خۆشی ڕای بوارد و بابیلی بەخێو کرد.

لە دەوری سەڵتەنەتی کاسیدا حکوومەتی ئاسوور لە کەلێن و دەرفەتدا بەرزبوو، کە ئەو حکوومەتە نەزاندرا بوو. دووجار لە ١٢٧٥ ولە ١١٠٠ ق.م لینگیان دا سەر بابیل و گرتیان؛ بەڵام بۆیان ڕاگیراو نەبوو. لەپاش هەموو شەڕ و کوژتار، بە شکانی ئاسوور دوامینی شەڕهات.

لە سەڵتەنەتی کاسیدا نێوانی بابیل و میسر گەلێک دۆستی و ئاشنایەتی پەیدابوو و پێکەوە بە خۆشی ڕایان بوارد.

بۆ کێشانی عەڕابە (ئەڕابە) کاسییەکان ئەسپیان بەکاربرد و بوو بەڕەوشت.

لە دەوری سەڵتەنەتی کاسیدا (شوتروک ناخونتا) پادشای ناوداری عیلام بابلی گرت و هەموو چتمەکی گرانبەهای ئەو شارەی بردە شووش؛ لەوانە پەیکەری (نەرامسین) بوو، لە پاش سی ساڵ گەڕاندراوە بابیل. پەیکەری خودای گەورەی بابلییەکان مردۆک بوو.

هەڵمەت و پەلاماردانی عیلام سەڵتەنەتی کاسی (کاردۆنیاش)ی خست و تێکی دا، کاسییەکان لە پاشان گەڕانەوە کوردستان (ایران باستان – حسن پیرنیا – مدخل سلسلەی سیوم – لاپەڕە ١٢٤).

ئەحمەد ڕەفیق لە تەئریخی عمومی جلدی ١ و لاپەڕە ١٦١ – ١٦٢دا باسی کاسییەکان دەکا و دەڵێ: قیصلر، یعنی شمدگی کوردلر، کاسۆکان، یەعنی کوردەکانی ئێستا هەموو دەمێک ڕەوشتی خۆیان بەخێو کردبوو. ئەو کاسییانە لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە دانیشتوون و بە نفووز بوون. لە ساڵی ١٨١٤ی پێش میلاددا لینگیان دا سەر حوکمداری یەکەمین و تازەی بابیل کە (ئیلۆ مایلو) بوو، لە ناویان برد و پووچیان کردەوە و ئەو حکوومەتەیان تێک دا.

کاسییەکان هەرکە بەسەر بابیلستاندا زاڵ بوون، خاکێکی کە حامورابی گرتبووی، کەم کەمە کەوتە ژێر دەستی کاسییەکانەوە. لە دوامیندا حکوومەتی نەزاندراو لە (الاسار، قلعە الشرق) هاتبووە ڕوو. ئاسوورییەکانی بۆ جنووب ئاژۆت و کاسییەکانی شکاند و ئەقوامی سامی سەرکەوتن.

ئاکادەکان بە میللەتی کاسۆ (کاسی)یان گوتووە (کاشش) و لە کتێبە موقەدەسەکاندا بە (کوش) ناوبراون. کاسییەکان کە حکوومەتەکەیان تێک چووە،

گەڕانەوە کێوی زاگرۆس (کوردستان).

لە عەسری حەوتەمینی پێش میلاددا (سنا خریب) چووە سەر میللەتی کاسی و شەڕی لەگەڵدا کردن. لە دەوری هەخامەنشیدا بۆ هاتووچووینی بابیل و هەمەدان (ئەکباتان) هەموو ساڵێک دراوێکی قورسیان بە باجی ڕێگا لە پادشایانی هەخامەنشی دەستاند. ئەسکەندەر چووە سەریان و شەڕی لەگەڵا کردن. سەرداری ڕۆما (ئەنتیفۆنۆس) بەناو عەشیرەتی کاسایدا چوو و لە (پۆلی تەنگ گەڵوو) تێ پەڕی.

میللەتی ماد (میدیا – مادا) کە چوونە کێوی زاگرۆس، لەگەڵ کاسییەکان ڕێک کەوتن. ئەودەمە کێوی زاگرۆس نیشتمانی کاسی (کاسۆکان) بوو. لە ڕۆژاوای گۆلی ورمێ و لە کێوەکانی هەکاریی ئەمڕۆ کە میللەتی کوردو (کوردۆخ) هەبوون، لەلایێکی سەلماس و خۆی و لە ڕۆژهەڵاتی گۆمی وان پارچە خاکێک بەناوی کوردو (کاردا) ناوبانگی کردبوو کە لە هاتوودا باسیان دەکرێ.

فەسڵی دووەم

ماد و هەخامەنشی و ئەسکەندەر و جێنشینانی ئەسکەندەر

١– دەوڵەتی ماد

بۆ ئەوەی بنەچەکە و باپیرەکانی ڕابردووی کوردی موکریان و مێژووی زۆر لەمەوپێشی کوردستانی موکریان بزانین و تێی بگەین کە لە کەیەوە ئەو خاکە لە دەست ئەو کوردانەدا بووە، بە کورتی ناچارین هێندێک لە میللەتی ماد و ماننای و گام میرو و خاک و نیشتمانەکەیان بدوێین و کەمێکیش باسی میللەتی نەهری (نەیری) بکەین و دەورەکانی هەخامەنشی و ئاشکانییەکان و ساسانییەکان بخەینە پێش چاو، تاکو کەم تا کورتێک بەسەر مێژووی خاکی موکریاندا ئاگادار بین.

ماد: ئەم باسە لە بەرگی یێکەم و فەسڵی یێکەم و لاپەڕە ٦٨ی ئێرانی باستان تەئلیفی حەسەن پیرنیا وەرگیراوە:

مادییەکان: ئارین و باپیری کوردەکانی موکریانی ئەمڕۆکەن؛ بەڵام کەنگێ

هاتوونە ئێران نەزاندراوە و وەکو ئاریانییەکانی دیکە نەگەیاندراوەتە زانین کە کەی هاتوونە خاکی ئێران. مادەکانیش هەروا نامەعلوومە، بەڵام ئەوەندەمان بۆ ئاشکرابووە کە هاتوون لە غەربی خاکی ئێران و لە کێوەکانی زاگرۆس جێگیربوون و لەو خاکەدا قەومی (کاسی) لەمێژ بوو هەبووە و لە یەک ڕەگەزی ئاریانی بوونیان بێ شوبهەیە؛ هەروەکو لە دوامینی فەسڵی ئەم بەندەدا بە درێژی لێی دەدوێم.

(تیگلات پالاسەر)ی حوکمداری ئاشوور ساڵی ١١٠٠ ق.م لەشکرکێشیی کردووەتە سەر ئەو خاکە کە لە پاشان بوو بەخاکی ماد. لە زاگرۆس و یان لە کێوەکانی کوردستان تێ پەڕی. بەڵام لە نووسراوێکیدا ناوی مادی نەبردووە. (شەلمانەسەر) لە دوای ئەو، ساڵی ٨٤٤ ق.م بۆ سەر حکوومەتی نەهری کە ئێستاکە بە کوردستان ناودەبرێ، لەشکری برد و چووە نێو ئەو خاکەوە. ئەو خاکە لەوەپێش لەبن فەرمانی حکوومەتی بابیلدا بوو. ئەمیرەکەیان ناوی مەردۆک (مەرودمیک) بوو. ئاسوورییەکان کە نزیک بوونەوە، ئەو ئەمیرە هەڵات و چووە نێو لێڕەوارەکانەوە و گەنج و ماڵی بەجێ هێشت بۆ ئاسوورییەکان کە تاڵانی کەن. لەپاش ئەوە پیاوێکی کوردی کاسی کە لە ڕەگەزی میللەتی نەهری بوو، بەوالیەتی لەسەر ئەو خاکە داندرا کە ناوی (یانزۆ) بوو. لەپاش چەندێک یانزۆ پشتی بە میللەتەکە قایم بوو و سەرکێشیی کرد.

ساڵی ٨٣٨ ق.م شەلمەنەسەر چووە سەریان. یانزۆی کاسی و نەهرییەکان هەڵاتن و ٢٨ ئەمیر پادشای نەهری بەدیل گیران و برانە پایتەختی ئاسوور. لە دوای ئەوە لەشکرە شەڕکەرەکەی ئاژۆتە سەر خاکی (ئامادای) و (خرخار)، کە ئەو جێگایانە بە نزیک کرماشانی ئەمڕۆ دەناسرێن.

(شەمس ئەداد)ی حوکمداری ئاسوور جێنشینی شەلمەنەسەر، ناوی مادی بردووە کە چووەسەری و گرتوویە و باجی لێ ئەستاندووە و زۆر شارانی مادی خراپ کردوون، لەوەوا دەردەکەوێ کە ئەو خاکە گەلێک ئاوەدان و بە نفووس بووە.

ئەداد نیراری سێیەمی ئاسووری ساڵی ٨١٠ ق.م چووە سەر ماد. تیگلات پالاسەری چوارەم ساڵی ٧٤٤ ق.م لەشکری بردە سەر ماد و هەڵمەتی دایە. لەبەر دوژمنایەتیی یەکدی و شەڕی ناوخۆیی و لێک بڵاوبوون، یەکەیەکە شکاندران و زۆر خاکیان لێ گیرا و خسترا سەر خاکی ئاسوور. ٦٠٠٠٠ پیاویان لە ماد بەدیل

گرت. له مەڕ و گا و بزن و ئەسپ و ئێستر و گامێش و وشتر، مێگەلێکی زۆری بێ ژماریان بە تالآن بردە پایتەختی ئاسوور و کوژتارێکی قورسیشیان لە میللەتی ماد کرد.

ساڵی ٧٣٧ ق.م مادیەکان بەدەست ئاسوورییەکانەوە تووشی کوژتار و تالآن و بەدیل چوونێکی زۆر بوون. دیلی مادییەکان گەیاندرانە پایتەخت، مادییەکان وایان بەسەرهات لە ژیان نائومێد بوون و دەستیان لە زیندەگانی بەردا.

ساڵی ٧٢٢ ق.م سارگۆنی دووەم کە چووەسەر فەلەستین، دیلێکی بێ ژماری لە ئیسرائیلییەکان ناردە خاکی ماد و دایمەزراندن. لە دوای ئەوە بەچەند ساڵێک سارگۆنی دووەم چووە سەر میللەتێک کە لە جنووبی گۆلی ورمێ دادەنیشتن؛ ئاری نەژاد و خزم و هەمرەگەزی مادییەکان بوون کە پێیان دەگوتن مانتای (ماننی). ئەو خاکە ئەمرۆکە خاکی موکریان و مەحالی سابڵاخە. سارگۆن بەگژیاندا چوو. پاشای مانایییەکان کە ناوی (دەیائوکو) بوو بەدیل گیرا و ناردرایە سووریا و لە شاری (حەما) داندرا. جێگەی حیرەتە ئەو پادشایە کە گیرا نەکوژرا و بە حورمەتەوە بەخێو کرا.

گەلێک لە مێژوونووسەکان گوتوویانە دەیائۆکو یێکەمین پادشای مادیە کە لەسەر تەخت دانیشتووە. ئاسوورییەکان بەو خاکەیان دەگوت وڵاتی دەیائۆکو. لە پاش ئەوەی کە گیرا و برایە حەما بەخاکی جنووبی گۆلی ورمێ، یان گوتووە: (بەیت دیا ئۆکو).

لەپاش ئەو شکان و پەریشانییەی مادییەکان، ٢٢ ئەمیر و پادشاهی ماد چوون و کەوتنە بەر پێی حوکمداری ئاسوور و بەسوێندخواردن سەریان بۆ چەماند.

لەو دەمانەدا ساڵی ٧٢٣ – ٧٠١ ق.م سناخریب بۆ سارگۆنی بابی نوویسی کە میللەتێکی شەڕکەر و ئازا کە ناویان گام میرا (گامیرا)یە هەڵمەتی بردەسەر خاکی وان. (ئەرگیشی دووەم)ی پادشای وان لە دەستیان تەنگەتاوە و ناتوانێ بەرامبەرییان بکات.

ئاسوورییەکان بەو میللەتەیان گوتووە (گامیرا)، لە تەوراتدا (جوومەر) و یۆنانەکانیش پێیان دەڵێن (کیمرۆ)، ئەوانە لە ڕەگەزی ماد و خزمی ماننای و لە نەژادی ئاری و زۆر جەنگی وزەبەردەستن.

له دەریای (ئازۆف) و لە ڕێگای قـەفـقـازەوە چوون و هەڵمـەتیـان بردەسـەر حکوومـەتی وان. ئەو میللەتە سیـلاحشـۆڕ و سوارچاک و شیرباز و بەتەن و مـەن و زل و بەهێـز و شـەڕکـەرن. زەمـانێکی دوور و درێژ ئاسـووریان تەنگەتاو کـرد. بە یارمەتی و کۆمەگی و پشتیوانیی براکانی میللیی خۆیان کە ماد و ماننای و سگ بوون، هەڵمـەتی شـێرانەیان دەبردە سـەر ئاسـووری. لەپاشـان ڕوو بـە ئاسـیـای سوغرا چوون.

ئەوانە ئەو کوردانەی کوردستانی شیمالی ئەمڕۆکەن کە بەکرمانج ناو دەبرێن. بەڵام مـادی و مـاننای (باسیل نیگاتین) ئەم تیرە کـوردە بە(ماندایامـانج) (ئۆمـان مـاندا) ناو دەبا کـە لـە دەوروپشـتـی وان زۆر لەمـێـژتر جـێگیـر بووبوون و ئەو خاکانەیان کرد بوو بە نیشتمانی خۆیان. لە خاکی ئاتورر پاتەگانەوە لینگیان دەدا سەر دەوڵەتی ئاسوور و تالان و کوژتاریان لێ دەکردن.

کـیـمـڕۆییـیـەکـان لە پاشـان چوونە ئەترافی وان و ئاسـیـای سـوغـرا و دەستەیێکیشیان بۆ جنووب چوون و لـە مان (ماننای) دامـەزران و حکوومەتێکیان دامـەزراند کـە تـەورات بەو حکوومـەتە دەڵێت (ئاشگناز)؛ چونکو ئاشکوزا ناوی کـوڕی کـیـمـڕۆ بووە و لـە نوویسـراوەکـانی ئاسـووریدا نێـوی ئەو پیـاوانـەیان بە(ئاشکوزا) بردووە.

ڕووسای دووەم کوڕی ئەرگیشی حوکمداری وان بۆ بەرهەڵستی و پێشگرتن بە میللەتی کـیـمـڕۆ سـەنگەر و قـەڵای دروست کـرد. قـەڵای (تۆپراق قـەڵا)ی نزیک ئەرزەڕۆم یەکێکە لەو قەڵایانە کە بۆ پێشگرتنی ئاشکوز کیمڕۆکان دروست کرد.

هەرچەند گـەلێک سـاڵان ئاسـوور ئەسپی لەنێـو خـاکی ئەو میللەتەدا داژوت، لە لێک جوێبوون و نەیاریی ناوخۆی ماد و ماننای و کیمڕۆ و نەمرییەکان ئیستفادەی کرد و حکوومەتی خۆی گەورە کرد، بـەڵام لەپاشان ئەو برایانە پێکەوە پشتیان پێک گـرت و دەسـتـیـان دایە شـیـر و لە هەر چوار لاوە پەلامـاری ئاسـووریان دا و گەورەیەکی ئازادیان لە خۆیان کردە پادشا و کۆبوونەوە کە ئەمەیە (کشات ریت). کشات ڕیتی ماد کۆمەڵێکی لە ماد و کیمڕۆی وماننی وسگ کۆ کردنەوە و لنگی دا سـەر قەڵای (کی شاشۆ) کە لە نێوەڕاستی خاکیدا و لە نزیک گۆلی (ورمێ)یەوە بوو.

گەورەی مادییەکان (مامی تیاریش) و گەورەی سگەکان (سپاکا) بوون. لە ژێر فەرمانی ئەو گەورانەدا کۆبوونەوە. لە شەڕێکدا ئاسووری لە دەست ئەواندا شکان. ساڵی ٦٧٢ ق.م هەموو تیرەکانی ئاریی بێژراو، بوونە یەک و بۆ لابردنی ئاسوور ڕێک کەوتن.

سگەکان کە لە خاکی ئازربایەگان حکوومەتیان دامەزراند (ئاسوور حیدین)ی ئاسوور ئەوانی کردە هەواداری خۆی و کچی خۆی دا بە(بارتاتۆی) پادشای سگ. بەوە ئاسوور توانیان پێش بەشۆڕشی کیمرۆکان بگرن. لەسەر ئەوە کیمرۆکان ڕوو بە ئاسیای سوغرا چوون.

ئەوە بۆمان دیار دەکا کە حکوومەتی ماد و سگ لە خاکی ئازربایەگاندا هەبوون. ماد لە جنووبی گۆلی ورمێ و سگ لە شیمالی گۆلی ورمێ بوون، بەڵام ئاسوور بۆ بەرەی کاری خۆی تۆی خراپی و نیفاقی لە نێوان ئەو دوو برایەدا چاندبوو، بەوە ئینقرازی خۆی دواخست؛ دەنا لە کۆمەڵایەتیی ئەوان ئاسوور تێک دەدرا.

ساڵی ٧٦٤ ق.م ئاسوور حیدین لنگی دا سەر ڕۆژهەڵات و ئەمیری ئەوێ و چەند کەسێکی بەدیل گرت. لەبەرئەوە زۆر لە ئەمیرانی ماد بە دیاری و پێشکەشەوە چوونە لای و سەریان بۆ چەماند.

خاکی مادی ئەو وەختە هەمەدان و کرماشان و هێندێک لە کوردستان و ئاوربایەگان بوون. کەوا بوو لایێکی شیمالی غەربی حکوومەتی ئارارات بوو کە پایتەختی شاری وان بوو. جنووبی ماد، کلدان و عیلام بوون، بەڵام لە دواییدا کە حکوومەتی دامەزراند فرەبوو.

زۆری و ئیستبدادی ئاسوور میللەتی کوردی مادی ناچار کرد کە حکوومەتێکی گەورە دامەزرێنێ. شەڕ و شۆڕی ماد هەموو دەمێک لەگەڵ ئاسووردا بوو. کە کەلێن و دەرفەت وەدەست مادیەکان دەکەوت، لنگیان دەدا سەر ئاسوور. کە تەنگەتاو دەکران ئاسوور لەشکری دەبردە سەریان و دەیکوژتن و شار و دێهات و ئاواییی لێ خراپ دەکردن.

مادییەکان لە پێش زەمانێکی دوور و درێژەوە بە ئاریانی ناونرابوون. لە دواییدا بۆ خۆیان ناوی خۆیان نا ماد. ئەو مادییانەش شەش تیرەبوون:

١- بوز ٢- پارتاکون ٣- ئیستیروخات ٤- ئەریزانت ٥- بۆدین ٦- موغ.

مادییەکان گەلێک دەوڵەمەند و خاوەند مەڕ و ماڵات و ڕەوەی ئەسپ و بارگیر و وشتر و ئێستر و گا و گێل و مێگەلە مەڕ و بزن بوون. بە حشمەت و دەوڵەت و سامان، ناوبانگیان کردبوو. ئەسپی ماد لە هەموو ئەسپی دونیا بەناوبانگتر بوون و بۆ تەن و مەن و خۆشبەزی بێ وێنەبوون.

حەسەن پیرنیا لە تەئریخی ئێرانی قەدیمدا لە ماد کە دەدوێ دەڵێت: مادییەکان لە مەملەکەتی خۆیان کە ئازەربایەگان (ئاتروپاتەگان) و کوردستان و خاکی دیکەیە، دامەزران و بوونە شارستانی. ئەگەرچی لە یەک جوێ بوون، بەڵام لەپاش ئەوە کۆبوونەوە، لە وەختی تەنگانی و هەڵمەتی دوژمندا دەبوون بەیەک وجوود و پێشیان بە سێلاوی دوژمن دەگرت.

لەوە وامان بۆ دیار دەکرێ کە مادییەکان لە شکڵی ڕەوەنددا هەر تیرەیەک لە ژێر فەرمانی مەزنی خۆیاندا شەڕیان کردووە. لە پاشان ئەو مەزنانە بە ئەمیر و یا بە پادشا ناودەبران.

مادییەکان بە وانەیان گوتووە: (کشات ریت). مومکینە ئەو ناوە ناوی پادشا بووبێ، داریۆشی گەورە لە نووسراوی بیستووندا گوتوویەتی: (فەراوەرتیش)ی ماد دەیگوت (من کشات ریت)ی مادم. ئەوە دەلیلە کە مادییەکان بە پادشا یا ئەمیریان گوتووە: (کشات ریت). چونکو لە گەلێک جێگای دیکەش کە دەکەوێتە بەرچاومان، بەو مەعنایە تێ دەگەیێندرێ کە کشات ریت یەعنی پادشاه.

(کیتزیاس) موئەریخی یۆنانی لیستەی پادشایانی مادی بەو جۆرە نووسیویەتەوە: ١- ئاریاکیس (٢٨) -٢- مائۆداکس (٥٠) -٣- سۆسارمیس (٢٨) -٤- ئارتی کاس (٥٠) -٥- ئاربیانیس (٢٢) -٦- ئارتایۆس (٤٠) -٧- ئارتینیس (٢٢)-٨- ئاس تی بۆراس (٤٠) -٩- ئاسپنداس (٢٥) -١٠- ئاس تی گاس (٣٥ ساڵ) حوکمڕان بوون.

بەڵام مێژوونووسەکانی ئاسار و عولەماکانی دوای موحەقیقەکان بەدەستووری خوارەوە، سەربهوورد و شەڕ و مێژووی پادشاکانی مادیان نووسیوەتەوە کە ئێمە لێرەدا لێی دەدوێن، هەرچەندە ئارەزوومەندین لەم کتێبە (پەڕاوی)یەدا کەمتر سەربهووردیان بخەینە بەرچاو.

ئیستبداد و جەور و ئەزیەتدانی ئاسوورییەکان میللەتی مادی تەنگەتاو کرد و

ناچاری کردن کە بەرامبەر بەو زوڵمەی لێیان دەکرێ کۆببنەوە و لەژێر باری ئیستبدادی ئاسوور دەرکەون و ببنە میللەتێکی فەرمانڕەوا و حاکم و تۆڵەی ئەو هەموو ئەزیەتە لە ئاسوور بکەنەوە کە لێیان دەکرا.

ئەوە وای بە مادی کرد هەتا بوونە فەرمانڕەوا و بوونە پادشا و بوونە شاهەنشاه. میللەتەکانی دەوروپشتی خۆیان خستە ژێر حوکمی خۆیانەوە و هەتا دەریای ڕۆم حوکمڕان بوون.

ئەوەش بەهۆی تیرە و میللەتە بڵاوە کۆکراوەکانەوە وەدەست کەوت. هەروەکو لە پێشدا لێی دواین، ماد و نەمری و کیمرۆ وماننی و کاسی و سگەکان کە هەموو بەبڵاوی و پارچە پارچە، بەزیللەت لەژێر پەنجەی بابیل و نەینەوادا گوزەرانیان دەکرد، ئەگەر وشیار نەبوونایەتەوە و تۆوی نیفاقێکی کەوتبووە نێوانیان هەڵیان نەقەندبا و کۆنەبوونایەوە و بەدڵێکی خاوێن دەستیان بەیەکدی نەگرتبا، لەژێر باری زیللەتی ئاسوور دەرنەدەکەوتن و شاهنشاهییان دانەدەمەزراند.

کشات ریت – یان پادشایانی ماد

(دەیائۆکۆ) یێکەمین پیاوێکە بەکشات ریت (پادشا)ی مادی ناوبانگی کردووە. هێندێک لە عولەمایان دەڵێن ئەو هەر پادشای ماننی (کوردستانی موکریان)ەکە ئاسوور بۆ خاکی سوریە سورگومی کرد و لە حەما داینا. هەروەکو لە پێشدا لێی دواین، ئاسوورییەکان لە دوای سورگومکردنی بۆ حەما ناوی مەملەکەتەکەی ئەویان بە(بیث دەیائۆکو) ناوبردووە، بەڵام هێندێک لە عولەمایانی دیکە دەڵێن خاکی ئەو هەمەدان بووە. لە لایەن یۆنانییەکانەوە ئەو پادشایە بە(دیۆکیس) ناوبراوە، ساڵی ٦٥٥ ق.م مرد.

لێرەدا دەبێ کەمێک وردبینی بکرێ، وا دیار دەکا کە ئەو پادشایە ئەمیرێکی کوردی موکریان بووە و لە جنووبی دەریاچەی ورمێ حوکمڕانی کردووە، چونکو هەڵمەتی ئاسوور بۆ سەر خاکی ئەو، وامان نیشان دەدا کە ئەو خاکە موکریان بێ نەک هەمەدان.

فراوەرتیش: لە ساڵی ٦٥٥ – ٦٣٣ ق.م فەرمانڕەوایی کردووە. میللەتی ڕۆژهەڵات کە لە ڕەگەزی خۆی بوون کەم کەمە کۆی کردنەوە و خستنیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. میللەتی (پارس) دیسان کەوتە ژێر فەرمانیەوە. فراوەرتیش بە

گەرمی تەقەڵای دا کە لەژێر پەنجەی ئاسوور خۆی و میللەتەکەی ڕزگار کات. لەشکری کێشا و چووە سەر نەینەوا، لە نزیک هەولێر، کە بەدەست (ئاسوورنابو) گیرا و کوژرا. ئەو شەڕ و کوژتارە ساڵی ٦٣٣ ق.م ڕووی دا، بەڵام بێ سوود بوو نەگەیشتە دڵخوازێکی کە هەیبوو.

هووە خشتر (کەیکسار): لە شکانی بابی دەرسی وەرگرت و میللەتەکەی بەسوارچاکی و سیلاحشۆڕی وەسەر خست و بەگژ ئاسووریدا چوو و شاری نەینەوای دەورە دا. بەڵام بەدبەختانە میللەتی سیت (سگ) لە قەفقازەوە هەڵمەتیان بردە سەر ئاتورپاتەگان (موکریانی ئەمڕۆ) کە شیمالی خاکی ماد بوو.

هووەخشتر بە ناچاری گەڕاوە پایتەخت و لەشکری برد و لە شیمالی گۆلی ورمێ پێشی بە سیت گرت و شەڕێکی قورسی لەگەڵا کردن. بەڵام خۆی شکا و شەرتە سەختەکانی سیتەکانی پەسند کردن. لەوەوە خاکی کوردستان تووشی شپرزەیی و کوژتار و تاڵان بوو. ٢٨ ساڵ خاکی مادی بچووک (کوردستانی موکریان) ژێرپێ و پێپەستی کوژتار و تاڵانی سیت بوو.

ساڵی ٦١٥ ق.م هووەخشتر سەرکردەکانی سیتی میواندارکردن و هەمووی کوژتن. لە دوای ئەوە سیتەکانی لە خاکی خۆی دەرکرد. لەو ساڵەدا بە دوژمنایەتیی ئاسوور لەگەڵ (نەبۆ پۆلاس سار) کە داوای پادشایەتی دەکرد ڕێک کەوت. لە دوای ئەوە نەینەوای دەورە دا. پادشای ئاسوور لەنێو قەسری شاهیدا خۆی و گەنج و ماڵ و منداڵ و ژن و حەشەمی خۆی سووتاند. ئاسوور و خاکی ئاسیای سوغرا هەموو کەوتنە ژێر فەرمانی مادییەکانەوە و گەورەبوون و بوونە پادشا. پادشای ماد کچی خۆیدا بە(بەختونەسر) و کردیە پادشای بابیل.

ئاستیاک (ئەژدەهاک) لە دوای بابی بوو بە پادشا؛ بەڵام لەبەر بێ موبالاتی، زوو دەوڵەتی ئەو کەوت و کۆروشی پارس بوو بە پادشا. مادییەکان بۆ خۆیان سەریان لە ژێر فەرمانی ئەژدەهاک دەرخست و کورۆشیان کردە پادشا لە ساڵی ٥٥٠ ق.م.

خاکی ماد:

عیبارەت بوو لە ئازەربایەگان و هێندێک لە کوردستان و عیراقی عەجەم. بەڵام کە ڕووی لە گەورەیی کرد، لە چۆمی هالیس تاکو باختەر و لە گۆلی خەزەر تاکو پارس و خوزستان بوو.

(ماد) دوو بوون: مادی گەورە و مادی بچووک. مادی گەورە لە عیراقی عەجەم بوون، مادی بچووکیش لە خاکی ئازەربایەگان (کوردستانی موکریان)دا بوون، کە بە خاکی ئاتورپاتەگان، ولاتی دەیائۆکو، خاکی ماننای،ماننی، مان، ماندا، مەندان، دەناسرێ و ناوبراوە؛ ماندا – مەندان ئەمڕۆکە تیرەیێکی گەورەی خێڵی هەرکین.

٢– کەوتنی دەوڵەتی ماد – دەبێ چۆن بەراوردێ لە کەوتنی دەوڵەتی ماد بکەین؟

کورتیی تەمەنی ئەم دەوڵەتە و بە تالووکە کەوتنی، بووەتە مایەی پشێویی سەر سوورانی مێژوو و دیریکنوویس و ڕۆژهەلاتناسەکان. ٥٦ ساڵ لەنێوانی ٦٠٦ – ٥٠٥ پێش میلاددا هەیە. ئەوەندە بۆ سەڵتەنەتێک درێژ و بۆ تەمەنی دەوڵەتێک زۆر کورتە. ئەگەرچی لەو بابەتەوە سەرچاوەکانی پێشوو و تازە چیی تێدا نییە لێمان ئاشکراکا، بەلام سەربهووردێکی کەموکورت کە لە مادەکانەوە کەوتووەتە دەستمان، بۆ چلۆنیی کەوتنیان سەر ڕشتەیەک لە دەستدا نییە. بە گوتنی: هیرۆدوت و ئەکسەنەفۆن و مێژوونوویسەکان، وامان تێ دەگەیێنێت کە کۆشک و خانووبەرەی چەند نهۆم و باخ و باخچە و ڕاو و نێچیری وا پان و درێژ و پێویستانی بەتایبەتی بۆ ڕاو داندرابوون. لەبەر دەرگای پادشایانی ماد، هەزاران پێشکار و نۆکەری بەبەرگی ڕەنگاوڕەنگ و سوور و کەسک و ئاڵووالا و کەمبەربەندی زێڕ و بازووبەند و ملوێنک زێڕ و بەگەوهەر و پێویستی هەموو جۆرە سەما و یاری بۆ کەیفوشادی لە دەرباری شاهەکانی ماد دەبیندرا و بەچاکی وەکو دەرباری ئاسوورییەکانی دەنوواند.

ئەوە وامان نیشان دەدا کە لەپاش کیشوەرگێریی هووەخشتر پیاوانی دەربار و کاربەدەستەکانی ماد لەنێو شەپۆلی شایی و کەیفدا دەسووڕان؛ بەوە تووشی تەنپەروەری و بێدەسەلاتی و پشتساردی و کار نەدیتن بووبوون. لەشکریان و سەردارەکانی ماد لە دەوری سەڵتەنەت درێژی دوامین پادشای مادا سستیان تێ کەوتبوو و ڕەوشتی جەنگاوەری و مەردانەگی و دلێریان ون کردبوو؛ جا بۆیە وایان لێ هات و نەشیان لە پێش کۆسپەیەکی تازەی پارس (پارسییەکان)ی کە لە کێو گەورە بووبوون و بە زیندەگانیی سەخت بەڕێ چووبوون خۆیان ڕابگرن و بەرامبەرییان بکەن.

پارسییەکان لە دوای زاڵبوونیان بەسەر ماددا بەرگ و ڕەوشتی خۆڕازاندنەوە و زیندەگانی و تەنپەروەرییان لە مادەکان وەرگرت؛ بەوە کەوتنە شایی و زەماوەندەوە. لە ئیشوکاردا سست بوون و ڕەوشتی ئازایی پێشوویان لە دەست دا، لەبەر ئەوە بوو ئەسکەندەر لە پێش شەڕی (ئەلیس سۆس)دا بەدەستە لەشکرێکی خۆی گوت کە: (بڕۆن زینەتی ئەم ژنانە "مەبەست سەردارەکانی پارس بوو" بڕفێنن).

ئەسکەندەر بۆ خۆشی لە شەڕی (گۆگامیل) لەبەر چل ڕۆژ مانەوەی لە بابیل تووشی ئەو سستیە بوو. ئەسکەندەر ئەگەر زوو نەچووبایە، تووشی شپرزەیی دەبوو. دەوری پاش ئەسکەندەر کەوتن و سستیی یۆنانی و سلووکییەکانیش لەو ڕووەوە بوو کە لەوەپێش ماد و پارسەکانیشی پێ کەوتن.

گەلێک لە دێریک و مێژوونووسەکان بەمە دڵنیان کە دەوڵەتی مادی ئاریانی وەرگەڕایە سەر دەوڵەتی هەخامەنشی (پارس)ی ئاریانی، جوداییەک نەکەوتە تەشکیلاتی دەوڵەتەوە. دەوڵەتی ماد یان شاهنشاهی ئەژدەهاک لە دەست کوروشدا تێک نەچوو، بەڵام ڕەنگی گۆڕا لە تیرەیێکی ئاریانی بۆ تیرەیەکی ئاریانی و لە پیاوێکی ئاریانی بۆ پیاوێکی ئاریانی دەورە کرا. ئەژدەهاکی دوامین ئیمپراتۆریی مادی ئاریانی لەسەر کار لاچوو، کۆروشی ئاریانی کەوتەسەر کاری ئیمپراتۆری ئاریاییەوە. نەقشەیێکی هووەخشتر کێشابووی کە بچێتە سەر دراوسێکانی و بیانگری، لە پاشان ئیمپراتۆری دوای ئەو لە دەست هات و خستیانە ڕوو. مێژوونووسەکانی یۆنانی و عیبری و تەتەبوعاتی تەئریخی ئێرانی قەدیم تەرجومەی فەرهەنگی لەسەر ئەوە یەک قسەن کە گوترا. ئەمەشیان نیشان داوە کە لە دوای کەوتنی ماد بە قەڕنێک ئەو ناوە هەرمابوو.

جوغرافیازان و دێریک نووسەکانی پێشوو مادیان بە٢ [دەستە] داناون:

١- مادی گەورە لە عیراقی عەجەم؛ ٢- مادی بچووک لە ئازەربایەگان و پارچەیەکی کوردستاندا فەرمانڕەوابوون. هێندێک عولەما گوتوویانە ماد سێ بوون: ٣- مادی ڕازی (ڕەی) بوون. بەڵام ئەو داوای دواییە بەخۆی نییە، چونکو لەودەمەدا ڕەی لەسەر خاکی مادی گەورە بوو. مادی گەورە لە ڕۆژهەڵاتەوە هەتا گۆلی خەزەر بوو. دەروازەی ئەو دەربەندە دەروازەیەکی ئاسنی هەبوو کە لە نێوان مادی گەورە و پارتو (پارت)دا هەڵکەوتبوو.

لە دەورەی ساسانیدا بەمادیان دەگوت (مای). لە دەوری ئیسلامیشدا بە (ماه) ناوبراوە کە جەمعەکەی (ماهات) بووە؛ هەروەکو ماه نەهاوەند و ماه بەسرە. لە ڕۆژئاوای خاکی ئێراندا، گەلێک جێگا و دێهات ناویان مارە؛ وەکو: مارئاوا (مارئاباد). عولەماکان گوتوویانە: مار لە مای لە مادەوەیە.

(ویکتۆر لانگلوا) کە نووسینی مێژوونووییسەکانی ئەرمەنی کۆکردوونەوە دەڵێ: ماد بەزمانی ئەرمەنی مارە. بە پێشووی ئەژدەهاکی دوامین سەڵتەنەتی مادیان گوتووە: (ویشتا بازونک) کە مەعنای ئەوە بە کوردی هەژدیها زادەکانە.

٣- تەمەدونی دەوڵەتی ماد

لە بابەت تەمەدونی مادەوە ئاسارێکی وا دەست نەکەوتووە کە بتوانین پتر لە تەشکیلات و ئیجتماعی و کردەوەیان بدوێین. ئەگەر لە کتیب و نووسراوەکانی پێشینیاندا چتێکیش هەبێ کەمە. تاکو ئێستا لە پادشایانی ماد نووسراو و ئاسارێکی وا دەست نەکەوتووە. ئەوەی کە نزیک باوەڕێکی چاک بێ ئەمەیە: لە پێش گەورەبوون و دامەزراندنی دەوڵەتی مادی گەورەدا، هەریەک لە تیرەکانی ماد بە موستەقیللی ژیاون. لە دوای دەوڵەت دامەزراندنیان و هێز پەیداکردن و گەورەبوونی ماد، بڵاویان کۆبووەوە و بە گەورەکان و ئومەراکان هێزیان پتر کرد. بەڵام نازاندرێ کە ئومەرایانی خۆجێیی بەجارێک لە نێوانیدا لابرا بن. لە دوای کەوتن و نەمانی دەوڵەتی ماد، لەو خاکە ئەیالەت و وڵات و شاران لەژێر فەرمانی میرەکانی خۆجێییدابوون. لە بنەماڵەیاندا حکوومەت هەر ڕاگیراو یەک لە دوای یەک هەر پایەداربوون، ماد زۆر لەوەپێش ٢ بەش بوون: ١- بەشی شەڕکەر. ٢- بەشی گەورەکان. لە قەرنەکانی دواییدا بەشی ڕووحانی و ڕەنجبەریشیان لەسەر زیادکردن و بوونە ٤ بەش. لە چاغی مادەکان ئەو ٤ بەشە هەرهەبوون.

موغ: موغەکان تایفەیێک بوون لە ماد کە بەشی ڕووحانییان دامەزراندبوو. وا دیار دەکرێ کە مەزهەبی مادەکان مەزهەبی ڕەسمی موغەکان بووە. ناتواندرێ بێتەگوتن کە مەزهەبی زەردەشت لەودەمەدا لە ماد بڵاوبووەتەوە یان نە؛ چونکو ئاریانییان لەوە پێش ڕووناکییان دەپەرست. دەشێین بڵێین کە ڕۆژپەرستن لە مەزهەبی مادەکاندا هەبووە.

هەموو موحەقیقەکان بەوە باوەڕیان کردووە کە زەردەشت لە ماد چووەتە

باختەر. وا تەسەور دەکەن کە موغەکان سیحر و جادووگەرییان تێکەڵ بەمەزهەب کردووە. زەردەشت ویستوویە ڕێکی خاتەوە، لەبەرئەوە کە موغی لێ بوون، هەستا چووە باختەر و بەهرەمەندی دەست کەوت.

(دار مسس تیتەر) ئێرانناسی زانا دەڵێ: ئاوێستا لە دەوری مادەکاندا نوویسراوەتەوە. (نۆڵدکە) دەڵێ: ئەگەر نوویسراوانی پادشاکانی ماد دەست کەون وا بزانم لە بابەت زمان و نوویسینەوە زۆر وە پادشایانی پارس بچێت.

زانا و محققەکان دەڵێن: زمانی ماد زۆر نزیک بەزمانی پارسی پێشوو بووە و ماد و پارس زۆر بەئاسانی لە زمانی یەکدی گەیشتوون. (دارمسس تیتەر) دەڵێ: زمانی کوردی ئێستا لە زمانی ماد موشتەقە. هێندێک عولەما گوتوویانە: زمانی پشتوو یان پەختوویی (ئەفغانی)یش لە زمانی ماد موشتەقە.

لە بابەت سەنایعی ماد: مەعلووماتی کەم لە دەستدایە؛ چونکو خانووبەرە و قەسری ئەو عەسرە هیچ نەماوە. بەڵام لە ئاسار ،کەمێک کە دەس کەوتووە دێتە گوتن. زانا و عولەماکان دەڵێن میعماری ماد لە هی هەخامەنشیەکان ناحەزتر و لە هی پێش هاتنی ئاریانییەکان بۆ ئێران جوانتربووە. مادەکان دەستووری میعماریان لە میعمارانی وان پایتەختی ئۆرارتو (ئارارات) وەرگرتووە. ئەو ئاسارانەی ماد کە دۆزراونەوە ئەمانەن:

١- شێرێکی بەرد لە نزیک هەمەدان، ئەم شێرە تا ساڵی ٩٣٠ میلادی ڕاوەستابوو، ئێستا کەوتووە و شکاوە (نۆڵدکە).

٢- لە نزیک سەرپردی زەهاو گۆڕێک بە دوکانی داود ناو لە بەرد هەڵقەندراوە. لەوێ شکڵی پیاوێکی ماد لە بەرد و بەرگی مادی لە بەرەو برسومێکی لە دەستدایە کە دەستەکە پەلک و پۆپی دارە و بە گەڵای خورما پێچراوە. لە چاغی پەرستش، بەدەستەوە دەگیرێ.

٣- گۆڕێکە لە نزیک کرماشان هەروەکو ئەو گۆڕە (فروهەر)ی لەسەر هەڵقەندراوە.

٤- لە لوڕستان گۆڕێکە نزیک سەرپرد پێی دەڵێن (وتاخی فەرهاد)؛ بەڵام ناتەواوە.

٥- لە دێی ئیسحاقوەند نزیک کرماشان، گۆڕێکە پیاوێک لە چاغی پەرستشدا لە بەرد هەڵقەندراوە.

جگە لەوانەش (پوولی بیوس) دەڵێ لە هەمەدان قەسرێکی زۆر گەورە هەبووە. لە

هەمــەدان گــەلێک ئاســاری دیکەش دەست کــەوتوون، بــەڵام چونکو بینا و خــانوو ئاساری ماد لە خشتی خاو (کاڵ) و گڵ و قوڕ بووە و زۆری پێ نەچووە لە ناوچووە و نەمـاوە. ئەگەر لە بەرد و خشتی سـوور ئاساریشـیان بەجێ هێشـتبێ لە کەوتنی دەوڵەتەکەیاندا ون کراون، بەڵام ئەمەمان زۆر چاک لێ ئاشکرا بووە کە پادشایانی هەخـامــەنشی هەمـوو چتێکیـان لە مـاد وەرگـرتووە و ڕەوشت و تەرتیـبـاتی دەوری هەخامەنشی هی مادەکان بووە. ئەمە گەواییێکی ڕاستە کە چتێکی دەوری ماد یان هەخامەنشی دەبینین، نازانین کامیان هی ماد و کامیان هی هەخامەنشییەکانن.

هیرۆدۆت و سـترابـۆن نوویسـیـویانە کە هـەخـامـەنشی چلۆنی بەرگـیـان لە مـاد وەرگرتووە. کڵاوی لبادی (تەپڵە) و کـەوای ئاودامێن و کەوش، لەوانەیە کە پارس لە مـادیان وەرگرت. پراشـێک و ئۆپییرت و وینگلیر کە ڕۆژهـەڵاتـناسی بەناوبانگن لەو ڕێگایەدا زۆر مـاندوو بوون و دەڵێن تەمـامی مـەدەنییـەتی هەخـامـەنشی و ئاسـار و کردەوە و تەرتیباتیان، هی ماد بوونی بێ شکە. مادەکان دەیانەویست بگەنە دەریا؛ زۆر کۆشـان. ئەژدەهاک لە پێش شەڕی لەگەڵ کۆروشدا دەستی هەڵمەتی بۆ بابیل هەتا سـووریا برد و گەیشـتـە حـەما (حـمـاه – حـماه). ڕۆژ بەڕۆژ دەوڵەتی بـابیلی خسـتبـووە هەڕەشــەوە. دەوڵەتی مـاد هێـز و قـودرەت و تەوانای حـەیرەت ئەنگێزی خۆی بەرز کرد و دراوسێکانی ترساند.

٤- دەوڵەتی هەخامەنشی

پارسـیـیـەکـان ئاری نـەژادن، بەڵام نەزاندراوە کــەنگێ هاتوونە خـاکی ئێـران. لە نوویسراوەکانی ئاسوور وا دەردەکەوێ هەروەکو مادییەکان دەورێکی دوورودرێژ لە فـەرمـانی ئاسـووردا بـوون. یەکێک لە پاشـایانی ئاسـوور بەخـۆی نازیوە کە (٢٨) کـەسی لە ئومەرای پارسی خسـتووەتـە ژێر فەرمـانی خـۆیەوە. لە دەوری (سـەرگۆن شـەلمەنەسـەر) پادشای ئاسوور کە لە ٧٢١ – ٧١٣ ق.م فەرمـانڕەوایی کردووە، لە دەوری ئاسـوور حیـد دین کە تـا ٦٦٧ ق.م حـوکـمڕان بووە. پادشـا و ئومـەرایانی پارس دەسـتنیـشـانی ئەوان بوون، لە دوای ئەوە پارس لـە بەند و زیللەتی ئاسـووری ڕزگاربوون و کەوتنە ژێر فەرمانی برا مادییەکانیانەوە.

پارسـەکان شـەش تیـرەی شـاری و دێنشین و چوار تیرەی ڕەوەند و چادرنشین بوون.

شەش تیرەکان ئەمانەن: ١- پاساگاردی ٢- مەرەفی ٣- ماسپیان ٤- پانتالی ٥- درووزی ٦- ژرمن. چوار تیرەی ڕەوەندەکانیش ئەمانەن: ١- ساگارتی ٢- مەرو ٣- درووپیک ٤- دائین.

بنەماڵەی هەخامەنشی لە زادەگانی تیرەی پارس گاردییەکان بوون. دوو بەرەباب لەوانە پادشاییییان کردووە؛ چونکو دارا دەڵێت: من نۆیەمین پادشای هەخامەنشیم.

کۆروشی پادشای هەخامەنشی: لە پاشان بەسەر خاکی ماددا زاڵ بوو و ئەو حکوومەتەی تێک دا، بەڵام شکڵ و تەرتیباتی حکوومەتی ماد تێک نەدرا. ساڵی ٥٥٠ ق.م کە ساڵی نۆیەمینی حوکمداری کۆروش بوو، هەمەدانی پایتەختی ماد بەدەست کۆروش گیرا. لە دوای ئەوە کۆروش هەموو خاکی ماد و موستەعمەرەکانیشی خستە دەست خۆی و مادی بچووک (کوردستانی موکریان)یش کەوتە ژێر فەرمانییەوە.

کۆروش ساڵی (٥٢٩ ق.م) مرد. لە دوای کۆروش (کەم بووجییە)ی کوڕی لە ساڵی ٥١٩- ٥٢٢ ق.م حوکمڕانی کرد. بۆ کوردی ئاتورپاتەگان ئەمیرێکی خۆیی داندرا. کە کەمبووجییە مرد (کئومات) ناو موغێک ناوی خۆی نا (بردیا) برای کەمبوجییە و لەسەر تەختی پارس دانیشت. لە کورد زۆر بوون بە هەواداری و مادی بچووکیش قبووڵی کرد. دارای گەورە ساڵی ٥٢١ ق.م کئوماتی گرت و کوژتی و بۆ خۆی بوو بەپادشا.

داریوش – دارا: کە خاکی مادی گەورەی گرت ناوی خۆی نا پادشای مادی بچووک. کوردەکان کەلێن و دەرفەتیان دەست کەوت و هەستانە سەرخۆیان و (فراوەرتیش) ناو گەورە زادەیەکی خۆیان کرد بە پادشا و لەسەری کۆبوونەوە. لەشکری ماد کە لەگەڵ دارادا چووبوونە سەر بابیل، سەرکێشییان کرد و چوونە لای فراوەرتیش و هێزیان پێ دا.

داریۆش سەرکردەیەکی سوپاهی خۆی کە مادی بوو نارده سەریان کە ئەو شۆڕشە تێک بدات. لە نێوانی هەردوو لادا چەند شەڕ و کوژتار کرا، بەڵام بێ سوود ماوە. مادییەکان سەرکەوتن و دارا تەنگەتاو کرا.

لە دوای ئەوە داریوش فەرمانی دا شەڕ نەکرێ. چەندێکی پێ چوو

سـەرکـردەیەکی ئەرمـەنیی نارده سـەر فـراوەرتیش، ئەویش لە دوای دووجـار شـەڕکردن شکاندرا. لە دوای ئەوە سـەرکردەیەکی پارسی نـارده سـەریان، ئەویش دوو شەڕی کرد و شکا و پەرێشان کرا.

داریوش کە بابیلی گرت و لینگی دا سەر ماد و لە دوای شـەڕ و کـوژتار مـادی شکاند. فراوەرتیش هـەڵات و لەپاشـان گیـرا و بردیانە هەمـەدان و بەداریدا کـرد و کوژتی. داریوش ئـەوەی لە نەقشـەی بێسـتووندا بە تەفـسیلی نوویسـیوە و دەڵێ: فراوەرتیش بە خـۆی گـوت: من پادشا (کشـات ریت)ی مـادم. گرتم و زبانیم بڕی و کـوژتم... لەو نەقـشـەیەدا وێنـەی فـراوەرتیـشی تێـدایە و بەرگـی لە بەرگی کـوردی ئەمـڕۆ دەچێ. لەودەمـەدا بوو (چیـتره تـەخمـاهـ) لە سـاگـارتی سـەری بڵند کـرد و گـوتی: من نەوەی هووەخشـتـەری مـادم. داریۆش چووە سـەری و گـرتی و بردی لە هەمەداندا ساڵی ٥٢١ ق.م بە داریدا کرد.

لە سـاڵی٥٥٠ – ٣٣١ ق.م، ١٢ کەس لە هەخامەنشـیـیەکان لەسـەر خـاکی مـادی گەوره و مـادی بچووک (کوردستانی موکریان)دا پادشایەتییان کـردووه. لە هەموو شەڕ و کوژتار و سەفەرێکدا مادییەکان لە سوپاهی هەخامەنشییەکاندا بە دڵ تێ کـۆشـاون و پیـاوی گـەوره و سـەردار سـوپاهـیـان بووه. بەڵام وه نـەبوون زۆر خۆشـەویست بن لەلایەن پارسـەکان، ئەگەرچی یەک ڕەگەز و یەک نەژادیش بوون، بەڵام حەزیان لێ نەدەکردن.

هەرچەنده مێژوونووسـەکان دەڵێن: حکوومەتی مـاد کە تێک چوو و حکوومـەتی پارس دامـەزرا و جێنشینی مـادی کـرد، فـەرقێکی نـەکەوته تەشکیلات و ئیدارەوە، بەڵام من وام بۆ ئاشکرا بووه، بە پێی حکوومـەتەکانی ئێسـتا ئیـسپاتی مـودەعام دەکات کە پارسییـەکی کێوی و شـار و ئاوەدانی نەدیتووی دوێنێ کە ژێردەسـتی مـادی بووبێ و ئەمـڕۆکـە بووبێتـە حـاکم، چۆن بەرامـبـەر بە مـادییەکـان بوغـز و غەرەزیان نەکێشاوە. هـەروەکو مـاد بەسـەر ئاسـووردا زاڵ بوون چیان بە ئاسـوور کرد، پارسـیش کـە بەسـەر مـاددا زاڵ بوو ئەوەی کـردووه. موعـامـەلەی داریوش لە نەقشـەی بێستووندا کە لە حەق کورده مادییەکاندا کـرد و بە مەسـەلەی فراوەرتیش و چیـتره تەخـمـەهـ بۆمـان ئاشکرا دەکـا کە چی بە کـورده مـادییـەکـان کردووه و تووشی چ ئـەزیەت و کـوژتار بوون. هـەر بـەو جـۆره مـاد (کـورد) دیسـان کـە چاوی

بەخـۆی کـەوت، دوێنێ کـە حـاکم و ئیـمـپـراتۆر بوو و ئەمـڕۆکـەش ژێردەست و فـەرمـانبـەرە، ئەوە لە لایێکەوە و لەلایێکی کـەشـەوە بزووتنەوەی پـارسـیـەکـان و موعـامەلەی داریوش و هـەخامەنشییەکان کە لە حەق گەورەکانی خۆیاندا چاو پێ کەوت، بەبێ شک برینیان دەکولاوە و لە دڵیان دەگرت. بۆیە لە شەڕی ئەسکەندەردا ئەو میللەتە ئازایەی ماد هیچ کۆمەگی داریوشی دواییان نەکرد. ئەوە بێ شوبهەیە کە داریۆشی گەورە لە دوای یەکدی بە چەندێک ٩ پادشـای ئەوان بگرێ و چاویان دەربێنێت و زمـانیـان ببـڕێ و بـە داریاندا کـا و ئـەوانەش هیچ دڵگیـر نەبن. فـەن قبـووڵی ناکـا و تەئریخیش چاوی لێ ناقووچێنێت. هەروەکو لە نوویسراوەکـانی بێسـتوونی داریوش و ڕەسـمـەکان ورد دەبینەوە، بـۆمان حـەل دەبێ. کە وایە کورد گەلێک ئەزیەت و پەرێشـانیی بەدەست داریوشـەوە کێشـاوە؛ لەبەرئەوە لـە شـەڕی ئەسکەندەردا هیچ یاریدەیان نەداوە.

٥- ئەسکەندەر

ئەسکەندەر کوڕی فلیبی ماکدۆنییە. ئەوەڵ کەسێک کە لە ماکدۆنییـە (مقدونیه)دا بوو بـە پادشـا فلیب بوو. سـاڵی٣٥٩ تا ٣٣٦ ق.م لـەگـەڵ یۆنان و دراوسـێکانیـا شـەڕی کرد. لەپاشان لە ژێر فەرمـاندەی دوو سـەرداری خۆیدا لەشکری ناردە سـەر پادشاکانی هەخامەنشی. لە شەڕێکدا سالی ٣٣٦ ق.م کوژرا.

ئەسکەندەر لە دوای بابی لەسەر تەخت دانیشت و کەوتە سەر هەوای پێشونایی بابی. لە دوای ئەوە ئێران کـەوتبـووە شـۆڕش. ئەسـکـەندەر یۆنانی دامـەزراندەوە و چووەسەر داریۆش.

لە بـەهـاری سـاڵی ٣٣٤ ق.م ئەسکـەندەر لە دەربـەندی دەردەنێل تێ پەڕی و لـە کـەناری مـەڕمـەڕە لەگـەڵ لەشکری پارس -کـە هـەمـووی مـادبوون- شـەڕی کـرد. بەوجـۆرە خـشـا و چـووە پێش. لە هەولێر شـەڕی لەگەڵ داریۆش کرد و شکاندی و کەم کەمە بە گەرمی ئەو خاکانەی گرت. ساڵی ٣٣٠ تا ٣٢٣ ق.م خاکی کوردستان کەوتە ژێر فـەرمـانی ئەسکەندەرەوە، بەڵام حکوومـەتی مـادی بچووک لەو چاغـەوە دامەزراندراوە.

سـاڵی ٣٢٥ ق.م ئەسکەندەر چووە سـەر خـاکی کـوردەکـانی کـاسـی. لە شـەڕدا سـەردار سـوبـاهێکی کـوژرا. ئـەسکـەندەر کـە بەسـەر ئەواندا زاڵ بـوو، بۆ ڕوح

دڵخۆشیدانەوەی (هیڤیستیۆن) کە سەردارەکەی بوو، سەری هەمووانی بڕی و کردنیە قوربانیی ڕوحەکەی. مێژوونووسەکان ئەو سەربهووردەیە بە دڵگیری و ئەسەفەوە باس دەکەن. ئەو مەسەلە وەحشەتکارەی ئەسکەندەر (پلۆتارک – ئەسکەندەر بەندی ٩٤)و حەسەن پیرنیا (ایرانی باستان) بەحیرەتەوە لێی دواون.

ئاسرەپات

لە دوای ئەوە خاکی کوردستان (مادی بچووک) کەوتە دەست ئەسکەندەر، هەروەکو مەرز و بوومەکانی دیکە ئەو خاکەشی کردە (خشەشرەیوان) کە بە یۆنانی (ستراپ) و بە عەرەبی (والی) بێ؛ هەموو خاکی ژێردەستی کە پارچە پارچە کرد و کردنیە حکومەتی بچووک. والییەکانی پتر لە مادەکان دانا؛ زۆریشیان ئاریایی نەژاد بوون. لە جنووبی غەربی گۆلی ورمێوە هەتا سەری چۆمی ئاراس و بەسەر چۆمی ئاراسدا هەتا دەریای خەزەر و لە دەربەندی خەزەرەوە بە قەزوێن و زەنگاندا ڕوو بە هەمەدان بڕوا و ئەردەڵان و خاکی کوردستانی موکریان و کەمێک خاکی بابان و سۆران و لە سەرووی کێوەکانی هەکاریشی لەگەڵدا بێ، کرا بە حکوومەتێک کە لەوەپێش بە مادی بچووک ناوبراوە. پایتەختی (پەرسپەه) بوو. پیاوێکی کورد کە ناوی (ئاسرەبات) بوو، لەسەری کرا بە حوکمدار (خشە شرەیوان). زۆر لە مێژوونووسەکان گوتوویانە وەجهی تەسمییەی ئاتورپاتەگان لەو حوکمدارەوە بووە کە ناوی (ئاسرەپات) بوو. خاکێکی لە ژێر فەرمانی ئەودا بوو بە ئاسرەپات – گان ناونرا. لە چاغی ساسانییاندا بە (ئاسرەپاتگان – ئاتورپاتەگان) ناودەبرا؛ چونکو بەو ناوەوە ئاتەشگەدەیێکی گەورە لەو خاکەدا هەبوو. بەڵام ڕاستییەکەی هی یێکەمینە. لە پاشان بە ئازربایەگان و ئازربادنجان ناوی گۆڕدرا.

لە دوای مردنی ئەسکەندەر کوردەکان ئیستفادەیەکی قوڕسیان کرد، ئەو خاکە دیسان هەر بە حکوومەتی ماوە و بە ناوی مادی بچووک ناوبانگی کردەوە. خاکی ئاسرەپات (ئاتورپاتەگان) بە ئازادی حاکمی خۆی لەسەر ماوە.

کورد لە چاغی دوای ئەسکەندەر (سلووکی)یەکاندا ڕاستەوڕاست بوون بە تەوایفولووک. هەر پارچە زەوییەک لە دەست ئەمیر و حاکمێکی خۆجێییدا ماوە. لە کێوی زاگرۆس سێ حکوومەتی میللەتی کورد و لە ئاسرەپات – (ئاتورپاتەگانیش)

حکوومەتێکی زۆر قەشەنگی تێدا دامەزراندراوە. هەرکە پشێوی لە نێوان سلووکی ڕووی دا، کوردەکانی ئاتورپاتەگان لە ژێر فەرمانی سلووکی دەرکەوتن. کوردۆخ لە لایێکەوە و کاردای سیرییش لە لایێکەوە لە سلووکی پچڕانەوە.

خولەفا: جێنشینەکانی ئەسکەندەر کە ۹ کەس لە ساڵی ۳۱۲ - ۱٦٤ ق.م حوکمڕانییان کردووە خاکی ئەسکەندەریان کردووەتە چەند حکوومەتێک. تەنها کوردستانی ئازربایەگان بە موستەقیللی ژیاوە؛ سێ ئەمارەتی دیکەی کوردیش لە ڕوودابوون.

حکوومەتی ئاتورپاتەگان، هەتا چاغی ئاشکی شەشەم (میهردادی ئەوەڵ) پادشای ئاشکانی هەر لە شەوکەت و گەورەییدا ماوە. ئەو گەلێک جەوری لە خۆجێیەکان کرد و خاکەکەی خستە ژێر حوکمی خۆیەوە و حکوومەتی ئاتورپاتەگانی تێک دا. هەروەکو لە هاتوودا دێ.

چاغی ئەسکەندەر بۆ هەموو کوردەکان بەهەمووانی و بۆ کوردی ئاتورپاتەگان بەتایبەتی دەورێکی ڕەش و نەگبەتێکی بێ پایانیش بوو، بەڵام لە دوامیندا بە دامەزراندنی حکوومەتی ئاثرەپات دڵخۆشیی کوردەکانی داوە و مەمنوونی کردن؛ ئەوەبوو بە مایەی دووبارە دامەزراندنەوەی حکوومەتەکەیان. پایتەختی ئەو حکوومەتە (فرادە ئەسپە - پەرسپەھ) بوو، هەروەکو لەمەوپێش لێی دواین.

فەسڵی سێیەم

کوردۆخ، کاردا، هاڵدی، سیرتی، ئازارتیا، کرچخ، کارتاوی

١- کوردۆخ - کوردۆک:

حەسەن پیرنیای مێژوونوویسی بەناوبانگی ئێران لە کتێبی دووەمی ئێرانی باستان دەورەی ئەوەڵی پارسی داریۆشی دووەم لاپەڕە ۹۸۹دا لە نوویسینی ئەکسەنەفۆن پاشەوپاش گەڕانەوەی دە هەزار کەسیدا، کتێبی ۳ فەسڵیدا باسی دەکا: یێکەمین سەربهووردی زۆر زل و گەورەی دوامین سەڵتەنەتی داریۆشی دووەم ڕووی داوە، دووەمین پشێوی و سەرکێشی و شۆڕشی کوردۆخ (کوردۆک)ەکان بووە. ئەمانە لە کێوەکانی لای بەرەوژووری دەستە چەپی تیگر (دیجلە)دا جێنشین بوون و زەندەگانییان دەکرد و بەهێز و تەوانا بوون. (زاناکان بە گەرمی ئەوانە

دەکەنە باپیرە گەورە و نیاکانی کوردەکانی ئەمڕۆکە).

ئەکسەنەفۆن دەڵێ: پادشای پارس بە ١٢٠٠٠٠ لەشکری سوپاهی جەنگیی ئازاوە چووەسەر کوردۆخەکان تاکو سەری شۆڕش بەرپاکەرەکان نەرم کا و ئەو میللەتە بخاتە ژێر فەرمانی خۆیەوە، بەڵام ئازایی و جەنگاوەریی کوردۆخەکان و سەختی و توندیی کێوەکانی نیشتمانیان و ئەزیەت کێشانی لەشکر لە دۆڵ و گەلی و دەربەندە تەنگ و سەختەکانی کوردستاندا پادشای پارسی لەو چوونە سوودمەند نەکرد. لەگەڵ ئەوە شا کە تووشی ئەزیەت بوو، بەهرەیەکی دەست نەکەوت. ئەو لەشکرە قورسە زۆر بە شپرزەیی گەڕاوە، چەند جار ئەو پادشایە تووشی ئەو سەفەرەبوو، بەڵام هەر لە دەست کوردۆخەکاندا بە شکاوی و پەرێشانی دەگەڕاوە و پێیان نەدەوێرا.

لەوەوە بۆمان ئاشکرا دەبێ کە کوردۆخەکان حکومەتێکی باشیان هەبووە، پادشا و یان ئەمیرێکیان ئەوانی کۆ کردووەتەوە کە هەڵمەت بەرن و پێش بە لەشکری پادشای پارس بگرن و داریۆش شپرزە بکەن.

٢- کاردۆ:

زۆر لە زانا و تێگەیشتووەکانی ڕۆژهەڵاتناسانی فەرەنگستان و ئینگلیز و ئەڵمان و فەرەنسا و ئامریکان تێ کۆشاون و ماندووبوون؛ لە بابەت هاتن و چوون و موهاجەرەت و کەلیمەی (کورد)ەوە دووچار بە ئیختیلاف و تیکەڵاوی بوون. ئەویش وەنەبێ دوور لە تێگەیشتن بێت و حەل نەکرابێ. ئەوەی عولەمایانی ئەمڕۆ لەسەری کۆبوونەوە و ڕێک کەوتوون ئەمەیە: کورد لە پێش چوونیان بۆ ئەو خاکەی کە ئەمڕۆکە نیشتمانیانە میللەتێکی ئاریانی (کورد)ی دیکە لەو خاکەدا هەبووە، ئەوانیش بە (کاردۆ) ناوبراون. کاردۆکان خاوەند مەدەنییەت و شوێنێکی ناسراوبوون. براکانیان کە چوونە نێویانەوە تێکەڵ بەخۆیان کردوون و ناوی خۆیان لەسەر ئەوان داناوە، چونکە لە ڕەگەزێک بوون و بوونەتە یەک میللەت.

لە پارچە بەردێکی دوو هەزار ساڵ لەمەوپێشدا کە دۆزراوە، ئاسوورییەکان بەجێیان هێشتووە. لەوێدا لە میللەتی کاردا (کارداکا) دواوە، تەرجەمەی ئەو بەردەکە کراوە تووشی دوو پیتی (کا) بوون کە لە سەرەتای وشە و لە دوامینیدا نیشان دراوە و دووبارە کراوەتەوە. وا دەزاندرێ (کاردا) وەکو کوردە و (کارداکا)

وەکو (کوردەکان) دێتە بەرچاو.

خاک و جێگای دانیشتنی کاردا لە تخووبی گۆلی وان بەلای جنووبیدا درێژبووەتەوە. گەلێک قەلا و جێگایانی سەخت و توندیان هەبووە، ئاساریان لەو خاکەدا تا نزیک قەرنی پێنجەم و شەشەمی هیجری هەر مابوو.

لە نەقشەی حەسەن پیرنیا لە ئێرانی باستاندا ورمێ و شنۆ و خۆی و سەلماسی ئەمرۆکەشی دەکەوێتە سەر. کەوابوو خاکی هەکاری و برادۆست و موکریان و سۆران و دنبلی و مەحموودی قەرنی دەیەمی هیجری گرتووە. خاکی جزیر و بۆتانیشی لەسەر بووە هەروەکو دێتەگوتن.

مەملەکەت و خاکی کاردۆ (کاردا) بووە. لە مەنقوولات و ئاساری (تیگلات پیلیسەر) پادشای ئاسوور و شەڕکردنی لەگەڵ میللەتی (کورتی) و ئیشارەت دان بەوە، ئیسبات دەکا کە کورتی لە کوێ هەبوون و بەهێزبوون کەوا شەڕی لە تەکیاندا کردووە. لەو دەورە و لە دەوری پێش ئەویشدا ناوی گوتی براوە کە خاوەند مەدەنییەت و جێگای بەرز و دارایییەکی بەهێزبوون، هەروەکو بە تایبەتی لێی دواین.

ئەکسەنەفۆن لە کتێبی (ئاناباسیس) و بەشی چوارەم فەسڵی سێ قەتعەی یەکەم گەڕانەوەی دە هەزار کەسیدا کە لە گەڕانەوەی خۆی دواوە، زۆر بە ئازایی و ڕەشیدی و دلێری بە کاردۆکانیدا هەڵگوتووە.

لەپاش ئەوە ناوی (کاردۆ) لە کتێبەکانی یۆنانیدا بە گەرمی دەکەوێتە بەرچاوان، دێریکنوویس و موئەلیفەکانی یۆنان خاکی کاردۆیان لە ژێر ناوی کاردۆدا بردووە. جێگا و نیشتمانی کاردۆ لە کەناری لای چەپی تیگر (دیجلە)وە کەوتووەتە دەوروپشتی کێوانی جودی (کودی – گوتی).

(ئارامی)یەکان ئەو دەوروپشت و سیلسیلەی کێوی (جودی)یان بە (بیس کاردۆ) و هەموو خاکی نێوانی دیجلە و فوراتیان بەکارتا (کاردۆ) و ئەرمەنییەکان بەکوردۆخ و عەرەبەکان بە (کرداء) وە یان بە (کوردای)ییان ناوبردووە. لە کتێبی (فتوح البلدان – بلاذری) لاپەڕە ١٧٦دا بەکرداء (کوردای) ناوی بردوون.

ئیسترابۆنی جوغرافیازانی یۆنان لە کتێبی ١٦ و فەسڵی یەکەم و قیتعەی ٢٤دا دەڵێ: میللەتی گوردین کە لە نەژادی کاردۆن لە بە شێکی سەخت و بەرزی کەناری

چۆمی دیجلەدا، جێگایان گەلێک توند وەکو ساریزا و ساتالکا و قەڵای پیناکایان هەیە. ئەم قەڵایە لەسەر گردێک بە شکڵی سێگۆشەییدا دامەزراندراوە.

لەوە بەولاوە، وتەی کاردۆ کەم بووەتەوە. بەڵام مێژوونووسەکانی دەوری ئیسلام خاکی کاردۆیان بە جزیرەی عومەر و چەند عەسرێکیش بە بوختان (بۆتان)یان ناوبردووە.

مێژوونووسەکانی یۆنانی و ئەرمەنی، مەملەکەت و خاکی کاردۆیان زۆر بە ئاوەدانی و نفووس باس کردووە؛ دەڵێن: ٣ شاری زۆر گەورەی خۆشیان هەبووە: ١- ساریزا -٢- پیناکا -٣- سانالکا. ئەم ٣ شارانە لە کەنار چۆمی دیجلە بوون.

هەروەکو ئەکسەنەفۆن لە کتێبی ئاناباسیس، بەشی چوارەمی، فەسڵی سێیەمدا، دوورودرێژ لە کاردۆ و نیشتمانی کاردۆ دواوە. کاردۆ لە عەسری ئەردەشێری دووەمی هەخامەنشیدا، پادشای هەخامەنشییان پەسند نەکردووە و نەکەوتوونەتە ژێر فەرمانیانەوە. بە ئازادی و سەربەخۆیی ژیاون و لەوەپێشیش هەر ئازاد بوون.

کتێبەکانی ئەرمەنی وامان نیشان دەدا کە تیگرانی دووەمی پادشای ئەرمەنی، لە قەرنی یێکەمینی پێش میلاددا، لەشکری بردووەتە سەر خاکی کاردۆ.

لە ساڵی ١١٥ی پێش میلاددا (مانی سارۆس)ی پادشای کاردۆ، کەوتە ژێر فەرمانی ئەرمەنستانەوە و فەرمانبەرداریی تیگرانی کرد.

خاکی کاردۆ یەعنی نیشتمانی میللەتی کاردۆ، هەر جێگای خۆیان بووە، هەرچەند کە کەوتبنە ژێر فەرمانی بیانیانیشەوە، بەڵام ڕەوشت و خوو و زمان و دەستووری نەژادیان لە دەس نەداوە و بۆ ئازادی کۆشاون و لە ڕێگای سەربەخۆییدا تەقەلایان داوە. بۆ ئازادی دەستخستن و ڕزگاربوون پەلەیان کردووە و دەستیان کەوتووە.

وتە کەلیمەی کاردۆ بەزمانی سۆمەر بە مەعنای ڕەشیدی و دلاوەری و ئازایی هاتووە.

٣- خاڵدی - هاڵدی

لە نێوانی وتەی کاردۆ و خاڵدیدا بەوێچوون و شێوە پتر نزیکی لێکچوونن و

موشابەهەتی تەواویان لەگەڵ یەکدا هەیە. خاڵدی بە زمانی سۆمەری و خاڵدی بە زمانی ئاسووری ئۆرارتو یان ئوراشتو نوویسراون. بە زمانی عیبرانی ئارارات و بە زمانی یۆنانی (کزاردۆ)یان ناوبردوون. ئەوانە هەر ئەو میللەتەن کە لە نزیک قەرنی نۆیەمی پێش میلاددا لە (ئاثرەپاتگان)ەوە ڕوو بەگۆلی وان چوون و لە جنووبی ئەو دەریاچەیەدا دامەزران و دەوڵەتێکی خۆیی و ئازادیان هەبووە. لە مەدەنییەتدا زۆر بەرزبوون. ئەو دەوڵەتە هەتا قەرنی شەشەمی پێش میلاد بە شان و شەوکەت و مەدەنییەتێکی قورسەوە خۆیان نوواندوە. ئەکسەنەفۆن لە کتێبی (کوروپدیا – تەربیەی کۆروش – جلدی ٣ی فەسلی یەکەم)دا دەڵێ: لە سەرەتای قەرنی شەشەمی پێش میلاددا، میللەتێکی تازە نوێی ئاری (وا دەزاندرێ کە میللەتی ئەرمەن بووبێ) هەڵمەتیان بردە سەر خاکی وان و میللەتی هاڵدییان ڕوو بە کێوەکان هەڵبڕی.

خاڵدی – کاردۆ: دەوڵەتی قەومی ئاریانی خاڵدی – کاردۆ، بە دەست میللەتی ئەرمەنی ئاریانییە و ئینقرازیان هات.

ئاساری ٣ قەرنی هی ئەو خاڵدییانە کە لە خاکی خۆیاندا لە دوایان بەجێ ماوە، لە دوای شەڕ و کوژتار و شۆڕش هەڵاتن.

کشانەوەی میللەتی خاڵدی – کاردۆ بۆ کێوان: خاڵدی – کاردۆ لە خاکی شیمالی گۆلی وان کە وڵاتی (تربیزند) کە (ترەبزوون)ی ئەمڕۆکەیە دامەزران و لەوێ مانەوە و کردیانە جێگا و نیشتمانی خۆیان. ئەو خاکە لە چاغی دەوڵەتی دووەمی شەرقی بیزانسدا بەخیلات (ئالخات – ئەخلات) ناوبراون، ئەمڕۆکەش لە لای غەربی شیمالی گۆلی وان شارێک هەیە کە ناوی خلات (ئەخلات)ە. لە قەرنی پێنجەم و شەشەمی هیجریدا لە گۆلی وانەوە هەتا ترەبزوون بە وڵاتی ئەخلات ناو دەبرا.

زەوی و خاکێکی زۆر لەوەپێشی کاردا یان کاردۆ، نیشتمانی کاردۆ – هاڵدی بووە؛ ئێستاش ئەو خاکە لانکی پەروەرشی ئێلات و عەشایری کوردە. پیتی کاردۆ و کورد پێک گەیاندوویەکی وەهایە کە هەردووکی لێک گرێ داوە، کە کوردەکانی ئەمڕۆ نەتەوەی ئەو کاردۆیانە بوونی بەبێ شک نیشان بدات، ئەمڕۆکە بە کوردەکانی ئەو خاکە دەبێژرێ کوردۆ.

کاردۆ – هاڵدییەکان لە سەرچاوە بەرزەکانی چۆمانی دیجلە و فورات و ئاراسدا جێگیر بووبوون و دەوروپشتی ئەو خاکانەشیان هەموو خستبووە ژێردەست و دەستووری خۆیانەوە. شاری توشپا (وان)یان کردبوو بە پایتەخت. (احمد رەفیق تأریخی عمومی لاپەڕە ٣٤٦ی جلدی یەکەم) دەڵێ: بەکەم دەمێک ڕوو بە ڕۆژهەڵات و جنووبی گۆلی وان کیشوەرگیریان کردووە. میللەتەکەی بڵند باڵا و بەهێز و تەوانا بوون. هێندێکیان شوان و جوتیار و بازرگان بوون.

مەعبوودەکەیان ناوی (هاڵدی) بوو. هەروەکو بۆ خودای ڕۆژ و با پەرستشیان دەکرد، بۆ هاڵدیش ئەو پەرستشە هەبوو. ئەمڕۆکەش لەنێو ئەو کوردانەی شیمالیدا عەشیرەتێکی زۆر گەورە بەناوی عەشیرەتی هاڵدییەوە هەیە. لە ئەدوار و قەرنەکانی دوای ئیسلامییەوە تاکو ئەمڕۆکە، لەو خاکانەدا ئەو ناوە بە گەرمی دەکەوێتە پێش چاوان.

بنەماڵەی ئەمیرەکانی جزیرە لە سەرەتای ئیسلامییەوە هەتا قەرنی دوامین و سێزدەمینی هیجری ئەو بنەماڵەیە لەو خاکەدا فەرمانڕەوابوون، بە عەشیرەتی خالدی یان بە بنەماڵەی میرانی خالدی ناسراون، لەو بنەماڵەیە ئەمڕۆکە ئەوی ماون بە کوڕانی بەدرخانییان بنەماڵەی بەدرخانی ناوبانگیان هەیە. ئەوانە بنەماڵەیێکی کوردی خالدین کە ئێمە لێی دەدوێین و لە کتێبی ئومەرایانی کورددا ناوبراون.

٤– سیرتی

کۆمەڵەیێکی زلی ڕۆژهەڵاتناس و دێریکنووسەکانی کوردی ئاورووپای وردبین و موحەقیقەکانی ئەڵمان وەکو هارتمان و نۆڵدکە و ویسباخ لە دوای گەلێک لێوردبوونەوە و تەحقیقات و تەتەبوعات و پشکنینی قورس، لوغەت و شێوەی ڕەنگاوڕەنگ و دەستووری بەجێهێنانی کوردی تەرزی ئەدای و بەراوردکردنەوەیێکی زۆر، وایان بۆ ئاشکرا بووە و پێی دڵنیابوون کە شێوەی کورد و کاردۆ لەگەڵ شێوەی زمانەکەیان بە تەحقیق گەیاندراوە کە یەکن. ئەو زانایانە بە پێی نوویسرا و کتێبەکانی یۆنانی پێشوو، بە بوونی نەژادی ئاریانی –کە سیرتی بن– ئیشارەتیان داوە و پێی دڵنیابوون و باوەڕیان کردووە کە سیرتی کوردن.

(ئیسترابۆن)ی جوغرافیا نوویسی یۆنانی لە دوو جێگای کتێبەکەیدا باسی

میللەتی سیرتی کردووە و میسالی بە هێندێک شێوە و لوغەتیان هێناوە و بە ئاشکرا میللەتی سیرتی ئاریانی نەژادبوونیانی باس کردووە. یێکەمینیان: لە کتێبی ١١ فەسڵی ١٣ قیتعەی ٣ لە ڕیزی ئەژماردنی ئەو قەومانەدا کە لە خاکی ماد دانیشتوون، لە دوو قەوم دواوە کە یەکێکیان سیرتی و دووەمیان مەردە. دووەمیان لە کتێبی ١٥ کە بەتایبەتی هی هیندستان و ئێرانە، قیتعەی ئەوەڵ فەسڵی سێیەم لە ڕیزی ئەو میللەتانەی کە لە خاکی ئێران دانیشتوون باسی میللەتی سیرتی و مەردی کردووە و هەردووکانی بە ئاریانی نەژاد داناوە.

وامان بۆ دیار دەکرێ کە هەردووک تیرەی مەرد و سیرتی لە خاکی پارس دانیشتوون، لە پاشان ڕوو بە ڕۆژاوا چوون و لەسەر زەوی ڕۆژاوای خاکی ماد دامەزراون کە موکریان یان ئازربایەگانی ئەمڕۆکە بێ. ئەودەمەش وەکو ئێستا ئەو خاکە هەر کوردی تێدا بووە. بەناوی سیرتی ئەمڕۆکەش عەشیرەتێکی کورد لە خاکی نێوان جۆڵەمێرگ و باشکالاندا هەن (هەکاری). شارێک بەوناوە لەنێوان دیاربەکر و بەدلیسدا بە (سیرتی) هەرماوە کە بە کوردی سیرت و بە عەرەبی سعرتە.

زانا و ڕۆژهەڵاتناسەکانی فەرەنگستان لە دوای لێکدانەوە و وردبینی و بەراوردکردن و سەرنجدانێکی قووڵ لە کتێبەکانی ئوسترابۆندا گەیشتنە پایەیێکی وا کە لە قەراینی (فقه اللغة)دا بەختیاری و کورد هەریەکن و سیرتییەکان باپیرە گەورەیانن. موهاجیرەکانی سیرتی باپیرە گەورەی ئەو کوردانەی ڕۆژاوای خاکی مادن.

وەکو لە قسەی عولەماکان ورد دەبینەوە، وامان بۆ دیار دەکرێ کە لە قەرنی پێنجەم و شەشەمی میلاددا سیرتی دەستی بە هیجرەت کردووە و بە گەل و کۆمەڵە ڕوو بەڕۆژاوای ئازربایەگان چوون و لەو خاکەدا هەڵگێڕ و وەرگێڕێکی زۆریان پێ کراوە. وام بۆ ئاشکرا دەبێ کە لە دوای تێکچوونی دەوڵەتی ماد، کوردەکانی سیرت لەگەڵ هەخامەنشی ڕێک نەکەوتوون و لە ئازەربایەگان و کێوەکانی موکریاندا کەمێک خۆیان گرتووە. لە سەڵتەنەتی دارای گەورە، ئیشتراکی فراوەرتیشیان کرد. دارا کە مادی بچووک (کوردستانی موکریان)ی گرت دەبێ سەریان بۆ نەچەماندبێ و بۆ کێوەکان هیجرەتیان کردبێ؛ بەڵام بە پێی

زانینی خــوارەوە، وا دەردەکــەوێ لـەپاشــان کــەوتوونە ژێر فــەرمــانی داراوە. مێژوونووسیسەکان لێی دواون و دەڵێن: سیرتی لە قەرنی پێنجەمدا بە گەلە لە خاکی مـادی بچووکەوە دەستیـان بە هیجرەت کرد. لە چاغی پادشاکانی ماددا دلێری و پاڵەوانی و جــەنگاوەری ســیـــرتی کــیـــشــوەرگــیـــری کــرد. لە چاغی هەخامـەنشییەکانیشدا ڕوو بە ڕۆژاوا چوون و تووشی گەلێک نەقل و نقوول بوون. ئەوبەرە و ئەمبەرەی سیرتی و کەشماکەشەی کە بەسەریاندا هاتووە، لە ئەدوارانی موختەلیفەی ئێراندا ئەوە هەر هەبووە.

(عەلی ئەسغەر شەمیمی) لە جوغرافیای کوردستاندا دەڵێ: سیرتی بەتایبەتی لە لەشکرکـەشی مـاد بۆ سـەر ئاتینە و لە سـاڵی ٤٩٠ – ٤٨٠ی پێش مـیـلاددا لە لەشکرکەشی داریۆشی گەورە بۆ زاڵکردنی دەوڵەتی خۆی دەستی هاوێژتە دەریای مـەدیتـرانە و دەریای ڕەش. سـاڵی ٤٩٠ کـە لەشکری بردە سـەر یۆنان هەتا نزیک پایەختی ئاتینە چوو.

سـاڵی٤٨٠ خشایرشـای کوڕی داریۆش بۆ گرتنی ئەو خاکانەی بابی خـەریکی گرتنیـان بوو. سوپاهێکی قورسی کۆکردەوە و چووە سـەر ئاتینە و گرتی و ئاوری تێ بەردا.

ئەو شـەڕ و کوژتارانەی لە تەئریخـەکانی فەرەنگستـاندا کە بە جـەنگی (مدیک) ناودەبرێن، هەمـوو لەشکر و جەنگاوەرانی سیـرتییەکان بوون، کە ڕوو بە ئاسیـای غـەربی هەڵمـەتیـان برد و دوژمنیـان بەزاند، لەو خـاکەدا جێگیـربوون و مـانەوە. لە هەڵاتن و شکان و گـەڕانەوەدا لە کێوە بەرز و سـەختـەکانی ڕۆژاوای ئاسیـادا بۆ خۆپـارازتن و مـەڕومـاڵات بـەخێـوکـردن، خۆیان ڕاگـرت و دامـەزران. لەپاشـان لەو خاکەدا دانیشتن و بوونە خۆجێ و خاوەند زەوی و موڵک و ئەملاک.

چونکو گـەڕانـەوەیان دژوار و دوژمنیـان بەهـێـز و زەبـەردەست بوون، لەبـەرئەوە ناچارمان کە جێگای خۆڕاگرتن سـەخت بکەن، هەتاکو تێیدا بپـارێزرێن. لەدواییدا کە تەمـاشـایان کرد خـاکێکی خۆشـە و بۆ بەرێچوونیـش دەست دەدات، لەبەرئەوە جارێک بۆی دانیشتن و کردیانە نیشتمان و زێد.

چونکو سیرتی زۆر ئازا و زرنگ و ڕەشید و دلێر و سیلاحشۆر و بەتەن و مەن و هەڵبژاردە بوون، قـەبایل و تیرە خۆجێیـەکانی ئەو خـاکانەیان بە جـارێک نەبوو کرد

و له وان ناوێکیان نەهێشت. ئەو شاخ و کێو و ئاوایی و شارانەیان خستە دەست. دانیشتووەکانی کەنار و نزیک دیجلەشیان کردە ژێردەست و فەرمانبەری خۆیان؛ زۆری پێ نەچوو ئەوانیشیان لەنێو خۆیاندا پووچ کردەوە. ئەو هەموو دەربەدەری و هەڵگێڕ و وەرگێڕییەی کە بەسەر سیرتیدا هات، لەگەڵ ئەوەشا ڕەوشت و خوو و دەستووری نەژادیان هەر ڕاگیرابوو، هیچ ڕەوشت و دەستوورێکیان لە خۆجێییەکان وەرنەگرتووە، جگە لەچتی سوودمەند و ئیشوکاری وێچوو نەبێ.

سیرتی سەرەتای هیجرەتیان لە خاکی موکریانی ئەمڕۆکەوە بووە. بەسەر گۆلی ورمێدا چوونە ئەرمەنستان و بەسەر خاکی ئەوێدا زاڵبوون و هێزیان پەیدا کرد و خاکێکی پان و بەرینیشیان وەدەست خست.

دێریکنوویس و مێژوونووسەکانی ئەرمەنی ناوی پێکەوەیی و وێچوونیی کورد و کوردۆیان بۆ خاکێک هەڵبژاردووە کە ئەوان تێیدا دانیشتوون. لە ئەوەڵ و نێوانی وڵاتی ئەرمەنستاندا لە هەموو جێگایاندا وتەی کورد و کوردۆیان چەند بارە کردووەتەوە. دیسان لە نووسینی مێژوونووسەکانی ئەرمەنی وا دەردەکەوێ کە هەڵمەتبەرەکانی کوردۆ زۆر بەلەز جێگیربوون و دانیشتوون و دانیشتووەکانی پێشووی وڵاتی (کرچچ)یان لەنێو خۆیاندا تواندووەتەوە؛ بەتایبەتی لەنێو ئەواندا یێکەتی و خۆشەویستی و ڕیشەی نەژادی و میللییەت زۆر گەرم بووە. جا لەبەر ئەوە هەردوو زۆر زوو پێکهاتن و ناخۆشییان دیاری نەکردووە.

٥- ئازارتیا

یێکەمین تیرەیێکی کە لە کوردی سیرتی جوێ بووەوە و ڕوو بە ڕۆژاوای ئازربایەگان ڕۆیشت تیرەیەک بوون پێیان دەگوت (ئازارتیا) یا (ئاساگارتیا)، ئەم تیرەیە لە پێشا لە ڕۆژهەڵاتی خاکی پارسدا دانیشتوون. لە چاغی حکوومەتی ئاسووریدا چوونە سەر خاکی ماد و لەوێ جێگیربوون. لە چاغی کیشوەرگیری کۆروش و داریۆشی گەورەدا، یەعنی لە قەرنی پێنجەم و شەشەمی پێش میلاددا ئازارتیا لە سیرتی جوێ بووەوە و دەستیان بە هیجرەت کرد. لە خاکی موکریانەوە چوونە هەولێر (اربیل). چونکو ئەو خاکە بەرزترین و خۆشترین و حاسڵات خێزترینی کەناری دیجلە بوو، بۆ تێدا دانیشتنیان پەسندکرد و لە خاکی موکریانەوە باریان کرد و چوونە هەولێری پێشوو.

له سـەرەتای حـوکمڕانی داریۆشـی گەورەدا سـەریان بۆ نەچەمـاند و بەرامـبـەری لەشکر و سوپای داریۆشیان کرد و کوژتارێکی قورسیان لە داریۆش کرد. داریۆش بەشـەڕ و کوژتار بەسـەریاندا زاڵ بوو و دەسـتی جەور و سـتـەمی بەسـەریاندا درێژ کرد. چەند سـپەهبودان و سەردار و پادشـای سیرتی گرتن و بردنیە پایتەختەکەی خـۆی و کـوژتنی. هـەریەک لەو گـەورانـەی سـیـرتی کـە گـرتوونی و بە چ جـۆرێک کـوژتونی لـە نەقـشـەی بێـسـتـووندا نووسـراوە. شـکڵ و قـیـافـەت و ڕەنگ و بۆی پەیکەری پادشـای (ئاسـاگارتیـا) بە بەرجـەسـتـەیی لە بیـسـتـووندا هـەڵقـەندراوە. ڕاسـتـەوڕاست وەبەرگ و ڕەنگی کـوردی ئەمـڕۆکـە دەچێت. دەسـتـووری بەرگ و ڕاوەسـتـانـی هـەروەکو کـوردێکی ئەمـڕۆکـە وایە. کـوردی سـیـرتـی تووشی گـەلێک کوژتار بوون.

له دوای ئەوە شـەڕکـەر و ئازا و لێـهـاتووەکـانی ئاسـاگـارتیـا لە چاغـی نێـوان تێکچـوونی ئومـەراکـانی سلوکـیـدا پاش ئـەسکەندەر یاریدەیان دا و ئیـشـتـراکی شـەڕیان کردن، لەگەڵ ئومەراکاندا بە ڕاستی دەستیان دایە، لـەگەلێک جێگایاندا سەرکەوتن و ناوونیشانیان پەیداکردووە و جێگایەکی بەرزیان دەست خست.

٦- کرچخ

له سـەرەتای قـەرنی دوامـینی شـەشی مـیلادی و لە نزیک دەرکـەوتنی ئیـسـلامـیـدا قەبیلەیەکی زلی (کرچخ) بەشێکی زۆری لە جنووبی غـەربی و جنووبی ئەرمەنستان گرت و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. ئەو خاکە بە ناوی خاکی کرچخ ناوبرا.

له تەئریخی ئـەرمـەنییـاندا خـاکی کرچخ بەو خـاکـەیان گوتووە کە کوردەکان لە سەری بوون. لە زمانی ئەرمەنیدا کرچخ بە مـەعنای کوردە. ئەو ناحیە و خاکەی کە بەو ناوەوە لە تەئریخی ئەرمەنیدا نووسراوە، ئەمڕۆکە بە خاکی خۆی و سەلماس و ورمێ ناودەبرێن. لە مەنابیعی ئەرمەندا ئەو جێگایە وەکو وڵات (لواء – ئەیالەت)ێک بووە. لە تەئریخی ئەرمەنییان دا سێ لیوای زۆر گەورە بەو ناوەوە ناسراون:

١- کوردۆخ ٢- کوردزیخ ٣- کاراتۆنیخ.

دیسـان دێرێک و مـێـژوونووسـەکـانی ئەرمـەنی و ڕۆمی لـە قـەرنی چوارەمی میلادیدا، خاکی کوردۆیان لە هەموو جێگایەکدا بە تموریخ ناوبردووە.

٧- کارتاوایە - کارتاوی

جگە لەوانەش لە سیرتی تیرەیەکی دیکە هیجرەتیان کردووەتە ڕۆژاوای خاکی موکریان کە بە کارتاوی ناوبراون. لە نووسراو و دێڕێکەکانی ئارامیدا ئەو ناوە دێتە بەرچاومان. مێژوونووسەکان کە باسی ئەو تیرەیان کردبێ بە(کرتاوی) ناویان بردوون و نوویسیویانن و بە بنەچەکەی کوردیان داناون.

لە سوریا و لە خاکی عەنتاب و حەلەبدا عەشیرەتێکی زل بەو ناوەوە هەیە.

ئەمیرێکی ئەوان کە ناوی عەبدوڕەحمان بەگی (قەرتاوی) بوو لە حەلەب دۆست و ئاشنام بوو. لە شەڕی جیهاندا لە پێناوی میللەتەکەیا پووچ کرایەوە. ئەو بنەماڵەیە، بەعەشیرەتی (کرتاوی) یا (قرتاوی)یان ناوبردوون. ئەم سەربهووردە لە کتێبێکی دیکەمدا کە نوویسیومەتەوە بەناوی (کوردی سوریا)وە ناونراوە و بە دوور و درێژی لێی دواوم، بەڵام هێشتا چاپ نەکراوە. بەپێی ئەوانە وا باوەڕ دەکرێ کە موهاجەرەتی تیرەکانی کورد بۆ ئاسیای غەربی بە گەرمی، یەک لە دوای یەک بووە.

بەندی سێیەمین

فەسڵی یەکەم

١– ئاشکی لە ٦، میهردادی یەکەم ساڵی١٨٠ ق.م کە بوو بەفەرمانڕەوای پارت، بەپێی شوێنی (فری یاپیت) ئاشکی کەلای دەربەندی خەزەری لە حکوومەتی ئاتورپاتەگان گرتبوو، ئەویش لە دواییدا چووەسەر خاکی مادی پچووک (کوردستانی موکریان).

میللەت چونکو ڕوحی ئازادپەرستیی هەبوو، بۆ بەرامبەری کەوتنە ژێر ئالای پادشاکەیان و بەگژ میهردادا چوون. لە دوای خوێنڕێژییەکی زۆر، میللەتی ئاتورپاتەگان شکان.

میهرداد بەکوژتار کەوتە نێویانەوە و خاکی ئاتورپاتەگانی هەموو بەشەڕ گرت و حکوومەتێکی چەند سەد ساڵەی خۆجێیی پووچ کردەوە و کردیە ئەیالەتێکی ژێردەستی خۆی.

کوردەکان سەریان بۆ چەماند، بەڵام کوردی کێوەکانی جنووب و ڕۆژاوای گۆلی ورمێ بۆ خۆگرتن مانەوە و نەکەوتنە ژێر فەرمانی میهردادەوە، ئەگەرچی میهرداد ڕوو بەخاکی ئەرمەنستانی ئاژۆت.

ساڵی ١٣٨ ق.م بەمردنی میهرداد میللەتی مادی پچووک کەلێنیان دەست خست و دەستیان بەسەر بڵندبوون کردەوە.

(ئانتیۆخوس سی) دە حوکمداری سلوکی چووە سەر سووریا کە بچێتە سەر پارت (ئاشکانی)؛ بەڵام ڕێک نەکەوت، فەرهادی دووەم ئاشکی ٧ زوو فریا کەوت.

لەوەدا میللەتی ئاتورپاتەگان چاکتر کەلێن گیربوون، ئەمما زۆری پێ نەچوو سگ (سیتە)کان بەگژ فەرهاددا چوون؛ ئەوجا لەو شەڕ و شۆڕشەدا کورد ئیستفادەیان کرد و حکوومەتەکەی لە دەستچوویان وەدەست خست. ئالای ئازادییان هەڵکردەوە و لەژێر پەنجەی پارتەکان دەرچوون.

٢- ساڵی ٧٧ ق.م تیگرانی پادشای ئەرمەنستان بەکۆمەگی حکوومەتی (پونت) چووە سەر خاکی ئاتورپاتەگان (کوردستان) و تاڵانی کرد. لەبەرئەوەی کە لەشکرێکی قورسی پێ بوو، حکوومەتی ئاتورپاتەگان پێی نەوێرا و نەشیتوانی داوای پارمەتی لە سەدروگی ئاشکی١٠ بکا؛ چونکو پیر و بێ هێز بوو.

تیگران بەبێ ڕەحمی بەسەر ئەو خاکەدا لەشکری ئاژۆت و بەکوژتار گرتی و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە و حکوومەتی خۆجێیی مادی پچووکی تێکدا.

ئەم تیگرانە لە پێشدا لە لای میهردادی دووەم گرەو بوو، لە دواییدا بەری دا و کردیە والی ئەرمەنستان، ئەویش لە کەلێندا بوو، هەتا بەسەر خاکی کوردەکانی دادا.

٣- ڕۆم و ئاتورپاتەگان

(دۆن زیس) ناو سەردار سوپاهێکی فەرهادی چوارەم ئاشکی ١٤، ساڵی٣٧ ق.م هەڵات و چووە لای مارک ئانتوانی گەورەی ڕۆم کە والیی میسر بوو؛ بۆ گرتنی خاکی پارت هانی دا. ئەویش بە سەد هەزار لەشکری ئازا و شەڕکەرەوە لینگی دا سەر مادی پچووک (کوردستانی موکریان) و بەشەڕ و کوژتار کەوتە نێوی و هەڵمەتی بردەسەر پایتەخت کە بە پەرئاشپا (فرادەئاسپا) بوو کە لەپاشان بە پرسپەه ناونراوە.

حەسەن پیرنیا لە تەئریخی ئێرانی قەدیم و ئێرانی باستاندا دەڵێ: ئەو شارە لە جنووبی شەرقی گۆلی ورمێوە بووە کە لەوەپێش کەمێک لێی دواین. لەشکر و سوپای ڕۆم کە گەیشتە سەر ئەو خاکە بەتاڵان و کوشتار نزیک پایتەخت بووەوە. میللەتی مادی پچووک لەژێر ئالای پادشای خۆیاندا بۆ شەڕ ئامادەبوون و قەڵابەندییان کرد. بەڵام پادشاکەیان لە تەئریخی حەسەن پیرنیادا باس نەکراوە کە ناوی چ بووە.

مادی پچووک، کوردبوونی بێ شکە. هەروەکو ڕەوشتی کوردان کەمەری خزمەتیان بۆ بەخێوکردنی نیشتمانەکەیان و پارازتنی پایتەختی حکوومەتەکەیان گرێ دا و دلێرانە تێ کۆشان و هەڵمەتیان بردە سەر لەشکری ڕۆم و تێکیانەوە پێچان و تەنگەیان پێ هەڵچنین و کوژتارێکی قورسیشیان لێ کردن و دە هەزار

کەس لە سوپاهی ڕۆم لە دەست ماد (کورد)ەکانی ئاتورباتەگاندا کوژران. لەپاش ئەو سەرکەوتنە لە باروبنە و گەنجینەی ڕۆمیان دا و تالآنیان کرد.

ئانتوان و لەشکرەکەی زۆر پەرێشان و شپرزە بوون. هی ماوی زۆر بەئەزیەت خۆیان ڕزگار کرد و هەلآتن و ڕوو بەکێوەکانی ڕۆژهەلآتی ورمێ و سەهەند و لای تەورێزدا ڕۆیشتن. دوو ڕۆژ لەو کێوانەدا مانەوە، لەپڕێکا پاڵەوانەکانی ماد گەیشتنە سەریان و ڕۆژی سێیەم دەستیان بەکوژتاریان کرد، هەتا گەیاندیانە سەرچۆمی ئاراس هەشت هەزار کەسی دیکەشیان لە ڕۆمی کوژت.

سەرەتای ساڵی ٣٦ ق.م ڕۆم بە هەموویەوە نۆزدە ڕۆژ لە خاکی ئاتورپاتەگاندا ما؛ بەلآم ١٨٠٠٠ کوژتاری دا و بەشپرزەیی و بلآوی هەلآت. هەرچەندە ماڵ و بار و چەک و پێویست و پێڕۆیان هەبوو هەموو بەتالآن کەوتە دەست مادەکان (ایران قدیم – حسن پیرنیا لاپەڕە ١٣٣).

لە دوای ئەو شەڕە بە دوو ساڵ، جارێکی دیکەش ڕۆم لەشکری بردە سەر خاکی ئاتورپاتەگان؛ بەلآم شکا و تالآنێکی قورسی کەوتە دەست ئاشکانییەکانەوە. لەوە بەشێکی کەم درا بە پادشای مادی پچووک. ئەو پادشایە بەو بەشە دڵنیا نەبوو، ئەمما لە دڵی گرت و پشووی خواردەوە و لەبەر فەرهادی ئاشکانی دەنگی نەکرد. لە پاشان بە پەنهانی وەلآمی دا بە مارک ئانتوانی گەورەی ڕۆم و پەیمانیشی لەگەڵ گرێ دا کە یارمەتیی بدات بچنە سەر خاکی پارت (ئاشکانی).

مارک ئانتوان چتی وای لە خەودا نەدەدی کە بەئاشکرا بۆی وەدی هات. زۆر زوو بەبێ خۆگرتن لەزی کرد و لەشکری ئاژۆتە سەرخاکی ئەرمەنستان و هەمووی گرت و پێپەستی کرد. ساڵی ٣٣ ق.م گەڕاوە میسر و لەوێوە دووبارە چوو لەسەر چۆمی ئاراس و لەگەڵ پادشای مادی پچووک دیدەنیی کرد و پەیمانیان گرێ دا و پێک هاتن. پارچەیەکی نزیک تخووبی ئاتورپاتەگانی لە خاکی ئەرمەنستان دای بە پادشای مادی پچووک. دەستە لەشکرێکی ڕۆمیشی دایێ کە ئەو پارچە خاکەی ئەرمەنستان بۆ پادشای مادی پچووک بەخێو بکرێ.

مارک ئانتوان لەبەر نێوان تێکچوونی لەگەڵ (ئۆکتای نووس) ناچاری گەڕانەوە بوو و دەستی لەو سەفەرە بەردا.

فەرهادی ئاشکانی کەلێنی دەست خست و هەڵمەتی بردە سەر خاکی مادی

پچووک و بەشەڕ گرتی و پادشای مادی پچووکی بەدیل برد و ئەو حکوومەتەی تێک دا و تالآنی کرد. بەلآم زۆری پێ نەچوو دیسان کوردەکان (مادی پچووک) خۆیان کۆکردەوە و حکوومەتەکەیان دامەزراندەوە. ئەمما نەزاندرا ئەو پادشایەی مادی پچووک کە بەدیل گیرا چی لێ هات و لە پاش ئەو ساڵی ٣ ق.م کێ کرا بە پادشا. هەر هێندە دەزانین ساڵی ١ ق.م ئەردەوانی سێیەمی ئەشکێ ١٨ لەسەر ئاتورپاتەگان بە ناوی مادی بچووکەوە حوکمڕانی دەکرد. ساڵی ١٦م چووەسەر (وانان) و بەشەڕ دەری کرد و بۆ خۆی لەسەر تەختی پارت دانیشت.

٤- کتێبی موقەددەسی زەرتەشتییان و موغ

لە دەوری پێشوو هەتا دوامینی حکوومەتی ئاشکانی، موغ لە حکوومەتدا ڕوکنێکی گەورە و هەمەکارەی ئیشی سەڵتەنەت و ڕوحانی و دینی و فێرکردنی میللەت بوون. ئاشکانی و حکوومەتی مادی پچووک مەجلیسی گەورەیان هەبوو، لە ئیشکال و کاری زۆر سەختدا کۆدەبوونەوە. ئەو مەجلیسە بەناوی (موغستان) ناودەبرا. وەکو مەجلیسی ئەعیانی ئەمڕۆکەی عیراق، هەموو ئیشوکاری گەورە لەو مەجلیسەدا حەل دەکرا، ئەویش هەموو گەورەکانی موغ کۆدەبوونەوە. لە دوای فەرهاد ساڵی ٦م، ئاشکی ١٦ کە مرد موغستان کرا. داوایان لە حکوومەتی ڕۆم کرد کە شازادەیێکیان بۆ بنێرن تا لەسەرتەختی پارت دانیشێت.

ڕۆمەکان (وانان) ناو، پیاوێکیان بۆ ناردن کە بەئاشکی ١٧ ناونراوە، هەتا ساڵی ١٦م پادشایی کرد. لەو ساڵەدا ئەردەوانی سێیەم کە لەسەر خاکی ئاتورپاتەگان فەرمانڕەوایی دەکرد لینگی دا سەر (وانان) و دەری کرد.

(بلاش)ی یەکەم ئاشکی ٢٢ لە ساڵی ٥٥م کتێبی موقەدەسی زەرتەشتییان و کتێبی (دین کورد) و کتێبی (ئاوێستا)شی کۆکردنەوە. هەرچەند ئاشکانییەکان ڕوویان لە دین نەبوو، بەلآم بلاش زۆر دینداربوو.

ئەو کتێبانەی دینی زەرتەشت لە چاغی زاڵبوونی ئەسکەندەری گەورەدا لەدەست چووبوون. بە بلآوی لە دەست هێندێک کەس و لە زاری هێندێک موغدا مابوون، کردنیە کتێب. ئەمما لە چاغی ئەردەشێری بابەکاندا زۆرچاک کۆکرانەوە. بلاش لەو ڕێگایەدا زۆری تەقەلای دا، هەتا بۆی پێک هات.

لە چاغی ئاشکی ٢٢ دا و لە ساڵی ٦٣م میللەتێک لە ئاریان کە ناوی (ئالان) بوو

لەگەڵ گورجی ڕێک کەوتن و لینگیان دا سەر خاکی مادی پچووک و تالآنیان کرد و کوژتارێکی قورسیان لە میللەتی ئاتورپاتەگان کرد.

بلاش بۆ پێش بەئالانییەکان گرتن داوای یارمەتیی لە حکوومەتی ڕۆم کرد، بەڵام ڕۆم یاریدەی نەدا. میللەتی ماد گەلێک ئەزیەتی لە دەست ئەوانە دی و تالآنێکی زۆریان کەوتە دەست ئالانییەکان و لەو خاکە دەرچوون. (حسن پیرنیا - ایرانی قدیم - لاپەڕە ١٣٨).

جاری دووەم ئالان لە ساڵی ١٣٥م لینگیان دا سەر خاکی مادی پچووک و دەستیان بە تالآن و ڕاوڕووت کرد. بلاشی دووەم، ئاشکی ٢٤ دراوێکی قورسی دا بە ئالانەکان کە خاکی ئاتورپاتەگان و میللەتی ماد لە شەڕی ئەوان بپارێزرێن. ئالانەکان بەبێ کێشە لەو خاکە دەرکەوتن.

٥- چووینی ڕۆم جاری چوارەم بۆ سەر ئاتورپاتەگان

ساڵی ١٦١م بلاشی سێیەم ئاشکی ٢٥، چووە سەر خاکی ئەرمەنستان و سووریە؛ لەولاوە سەرداری ڕۆم بە لەشکرەوە چوو پێشی پێ گرت و شکاندی. بلاش زۆر بە شپرزەیی هەڵات. ڕۆم بەو هێزەوە ڕانەوەستا، هەڵمەتی بردە سەر ئاوربایەگان و پەلاماری دایێ کە بیگرێ، بەڵام لە ڕێگادا چاوقوڵکە کەوتە نێو لەشکری ڕۆمەوە. ساڵی ١٦٥م بە ناچاری گەڕانەوە.

لە ساڵی ١٩٧م دا خاکی ئاتورپاتەگان کەوتە ژێر فەرمانی ئەردەوانی پێنچەمەوە. برایێکی ئەو کە ناوی بلاشی پێنجەم بوو لە بابیل دادەنیشت، هەموو دەمێ نێوانیان بەشەڕ و کوژتار ڕادەبرا. میللەتی مادی پچووک (ئاتورپاتەگان) لێیان بێزار بووبوون، لەبەرئەوە حکوومەتی ئەردەوان ڕوو بە کەوتن دەچوو. لە چاغی ئەم پادشایەدا ئەردەشێری پایەگان دەرکەوت و لە ساڵی ٢٤٤م دا ئەردەوانی کوژت و بەسەرخاکی مادی پچووکدا زاڵ بوو. کوردەکان لەو دەورەدا تووشی گەلێک کێشە و هاتووچوون و شەڕ و کوژتار بوون. خاکی ئاتورپاتەگان لە دەوری ئەردەواندا زۆر بە پشێوی ڕای بوارد.

فەسڵی دووەم

١- شەڕی ئەردەشێر (ئارت خشتەر) پاپەگان لەگەڵ کوردی ماسیۆس

کارنامەی ئەردەشێر لە میللەتێکی کورد دواوە کە لە کێوی ماسیۆس موستەقیل بوون و پادشا و تەختیان هەبووە و بەسەربەخۆیی و ئازادی ژیاون. بەلام کێوی ماسیۆس لە کوێ بووە، ناوی پادشای کوردان چی بووە، پایتەختی ئەو پادشایە چ شارێک بووە، باس نەکراوە. بەلام بەپێی شەڕەکەی ئەردەشێر و هەلاتنی لە دەست کورد، وا دەردەکەوێ کێوەکانی ڕۆژاوای موکریان بووبێ، کە هەلاتووە ڕوو بە دەشت گەڕاوەتەوە و ڕاستەوڕاست کێوەکانی نێوانی گۆمی ورمێ و هەولێر بووە. لەوە ڕەشتەیەک لە دەستدا نییە کە ببێتە مایەی لێدواندن.

کارنامەی ئەردەشێر بەمجۆرە لەو شەڕە دواوە کە ساڵی ٢٢٦م ئەردەشێر بە سوپاهێکی قورسەوە لینگی دا سەر کوردەکانی ماسیۆس کە بە موستەقیللی ڕایان دەبوارد. کوردان لەژێر فەرمانی پادشای خۆیاندا کۆبوونەوە و هەڵمەتیان بردەسەر دوژمنیان و کوژتارێکی قورسیان لە لەشکری ئەردەشێر کرد و ئەردەشێریان تەنگەتاو کرد و شکاندیان و هەڵیان بڕی و بەکوژتار کەوتنە دووی. لەو لەشکرە قورسە کە ئەردەشێر پێی بوو، تەنها سێ هەزار پیادە و هەزار تیرەندازی لێ ڕزگاربوو؛ هی دیکەی هەموو کوردەکان کوژتیان. بەلام کوردەکان زوو گەڕانەوە؛ زۆربە دوویدا نەچوون کە دواییی پێ بدەن. هەرکە گەڕانەوە تالانێکی دەستیان کەوتبوو بەشیان کرد و هەریەک چوونە ماڵی خۆیان و بێباک پشتێندی ئاسوودەکییان لێ کردەوە و دانیشتن. ئەردەشێر بە شپرزەیی کەوتە دەشتێکەوە، یەک و دوو بلاوەکانی کۆکردنەوە و هەڵدەهات و بە دەشت لە دوورەوە تروسکەی ئاوری چاو پێ کەوتبوو؛ ڕووی لەو ئاورە کرد. کە نزیک بووەوە تەماشای کرد شوانە مەڕ دەلەوەڕێنێ ئەو شەوە ئەردەشێر لەسەر خاکی وشک خەوت و مەتاڵی کردە سەرین و برسی و تووني ماوە. توونوایەتی و برسایەتی پەکی خستبوو، چوو لای دا کن شوانە.

لەسەر شوانی مێگەڵەکەی پرسی کە لەو خاکەدا جێگایەکی وا هەیە ئەمشەو مێگەلە مەڕەکەم (مەبەستی لەشکرە شکاو و پەشێوەکەی بوو) بتوانی ئاسوودە بێ

و منیش شوانی ئەم مەڕەم. شوانەکە گوتی چوار فرسەنگ دوور لێرە جێگایێکی وا هەیە ئەگەر بتوانی بگەیێ، لەوێ ئاسوودە دەبی و دەشێی ماندوویی خۆتانی تێدا بحەسێننەوە. ئەردەشێر کۆشا و لەملا و لەولا لەشکرە شکاوەکەی کۆکردنەوە و تەماشای کرد ئەوی نەکوژرابوون و مابوون و لە دەوری کۆبوونەوە سێ هەزار پیادە و هەزار تیرەندازبوون، هەمووی خستنەوە سەریەک و بردنیە ئەو جێگایە کە شوانەکە پێی گۆتبوو. کە تەماشای کرد خاکێکی خۆش و بەئاو و لەوەڕ و سازگار و بەچاو جوان و ڕەنگینە؛ لەوێ لەشکربەزی کرد. ناردی لە خەڵکی ئاوایی کۆکردنەوە و دڵخۆشیی دانەوە و دراوی بەسەردا بەخشینەوە. بۆ پشکنینی کوردەکان چەند کەسێکی لەوان ناردە نێوانی کوردەکانەوە.

لە ڕووی چارەڕەشی و بەدبەختیەوە، کورد کە دوژمنی شکاند، بە بێباکی هەرکەس چوونەوە ماڵی خۆیان و بڵاوەیان کردبوو. ئەوە کە بە ئەردەشێر ڕاگەیاندرا، بەبێ خۆگرتن ئەردەشێر لەشکرەکەی ڕێک خست و لینگی دا سەریان و دەستی بە کوژتاری کورد کرد. لە هەموو لایێکەوە کوردی هەڵبڕی و تەنگەی پێ هەڵچنین، هەتا گەیشتە پایتەختەکەیان هەمووی کوژتن. پادشا یا ئەمیرەکەی کوردانی بەژن و ماڵەوە، بە کەس و کار و خزم و خوێش و دەبێ وەندییەوەی بەدیل گرتن و بۆ خاکی پارس سەرگوومی کردن. هەموو کوردی کێوی ماسیۆسی قەتلوعام کرد و ئاواییەکانی سووتاند.

ئەردەشێر لە دوای دامەزراندنی حکوومەتی ساسانی، هەموو خاکی کوردستانی کەوتە ژێر فەرمانەوە و کتێبی زەند ئەوێستا و دینی کوردی کۆکردەوە. دینی زەرتەشتی کردە دینی ڕەسمیی حکوومەتەکەی و بۆ موغ و هیربذ و مۆبەدەکان جێگایێکی بەرزی دانا و لە حکوومەتیدا کردنیە بیرەوەری. ئاتەشکەدە وێرانەکانی ئاوەدان کردەوە و ئاورە کوژاوەکانی هەڵایساندەوە. قشوونی جاویدانی داریۆشی ژیاندەوە؛ قانوونێکی شەش مادەی بۆ حکوومەتەکەی دانا. ناوچە بۆ حکوومەت ولابردنی پادشا و ئومەرا لە خاکی خۆیدا، کۆکردنەوەی کتێبی زەرتەشت، دانانی (تەنسەرنامی) (هێربذانی هێربذ)، دینی زەرتەشتی ڕەسمی دینی حکوومەت، وەسیەتنامەی ڕابردووان و بەشکردنی ئەهالی بە چەند تەبەقە و ڕوتبە و مەنسەب بۆ موەزەفانی حکوومەت و قشوونی جاویدان زندوو کردنەوە و جەزا سووک کردن.

٢- ئاتورپاتەگانی و ڕۆم

گالیریۆس گەورەی ڕۆم سالّی ٢٩٦م لینگی دا سەر گۆشەیێکی خاکی ساسانییەکان و بەسەر (حەڕان)دا زالّ بوو. بەلاّم نێرسی (نیرسیە) پادشای حەوتەمی ساسانی چووە پێشیان لەشکری ڕۆمی شکاند. تیرداد شازادەی ساسانی و گەورەی ڕۆم خۆیان هاوێژتە فوراتەوە و ڕزگاربوون.

سالّی دووەم گالیریۆس لەلایێکەوە هەلّمەتی بردە سەر خاکی ئاتورباتەگان، لەو شەڕەدا نێرسی بریندار کرا. بە مامڵەت شەڕ دوایی هات و مەرجە سەختەکانی ڕۆم کە ئەمانە بوون، نێرسی بەناچاری پەسندی کردن، کە ئەم پێنج ولاّتە بدرێتە ڕۆم: (قەلاّی زنتا) کە قەلاّیێکی سەختی ئاتورپاتەگان بوو لەگەلّ ئەو پەیمانانە کەوتە دەست ڕۆمەوە، کە لە ناوەڕاستی دیجلە هەلّکەوتووە. پێنج ولاّتەکان ئەمانەن ١- ئەرزن کە لە ولاّتی بدلیسە ٢- مووک ٣- زابدی ٤- ڕهێمە ٥- کاردۆ (کوردۆ). ئەم خاکی کاردۆیە وەکو لە نەقشەی ئێران قدیم حسن پیرنیادایە، خاکی موکریانی ئەمرۆ بەدرێژاییەوە لە گۆشەی جنووبی دەریاچەی ورمێ ڕوو بە غەرب بڕوا. گەوەڕ و مەرگەوەڕ و خاکی هەکاریی لەگەلّدا بێ و لە شەرقی سابلاّخەوە، سەقز و بانەش داخیل بێ کە بەخاکی کاردۆ ناوبراوە. بەهەر جۆرێک بێ زۆرچاک بۆمان دیارنەکراوە، بەلاّم کێوانی نێوانی دەریاچەی ورمێ و مووسلّ و هەولێر بەکاردۆ ناسراون. نێرسی سالّی ٢٩٧م ئەو مەرجانەی مۆرکرد و خاکەکانی بێژراوی دا بە ڕۆم.

هەروەکو لە مێژووی ئاتورپاتەگانی دەوری ساسانی ورد دەبینەوە، مادی پچووک ناکەوێتە بەرچاو. خاکێکی لە شەرەفنامەدا بەخاکی کوردۆ یا کاردۆ ناوبراوە، لە شوێنی مادی پچووکدا کاردۆ دەبینین. وا دیارە ئەم خاکەی ئازەربایەگانی ئەمرۆ، لەو دەورەدا خاکی کاردۆ بووە و شەڕی ئەردەشێر لەگەلّ کوردی ماسیۆس دەبێ لە کێوەکانی جنووب و غەربی سابلاّخ بووبن، کە قەندیل و کورتەکی ئەمرۆکە بن.

حەسەن پیرنیا لە کتێبی (ایران قدیم)دا دەلّێ: ڕۆم لەپاش ئەو پەیمانە خاکانی ئازربایەگان و تیسفوونی وەبەر هەڕەشەکردن دابوو، موعاهەدە و پەیمانی واپیس تا ئەودەمە لەگەلّ پادشا و ئەمیرەکانی ئاریانی نەژاددا نەکرابوو.

ئەو پێنج ولایەتانەی بێژران کە کەوتنە ژێر فەرمانی ڕۆمەوە، هەموو کوردبوون؛

هەروا لە دەست ڕۆمـدا مـانـەوە، هەتا سـالّی ٣٦٣م شـاپووری گـەورە بەچەند شـەڕێكی لەگەڵ ڕۆمـدا كردی و سـەركـەوت، ئەو خـاكـانەی خسـتـە ژێر فـەرمـانی حكوومەتی ساسانییەوە.

بەڕاستـی شەست و شەش ساڵ خاكی كاردۆ و كوردەكانی دیكە لەژێر حوكمی ڕۆمـدا بوون، بەلاّم ڕۆژێك سەریان نەچەماند و شـۆڕش و پشێوی لەو خاكەدا هەر نەبڕا، چونكە ئومـەراكانی ڕۆم عیسـایی و كاردۆكانیش زەرتەشتی بوون و پێكەوە نەدەگونجان و ڕێك نەدەكەوتن.

سـالّی س٣٨٢م خـاكی كوردسـتـان و ئازرپایەگان لە ژێر فـەرمـانی شـازادەكانی خۆیاندا بوون و ئەرمەنستان شازادەكانی ئاشكانیانی لەسەر داندرا.

لە سـالّی ٣٩٩م دا دینی عیسـایی كەوتـە خـاكی كوردسـتـان و ئێرانەوە. یەزدی گوردی یەكەم مەیدانی دا بەوە دینی عیسـاییـەكە لەو خاكەدا بلاّو بێـتەوە؛ بەلاّم كـورد نەیانـدەویست. (داس) نێـو كـوردێك لە لای ورمێ ئەو دینـەی گـرت و بوو بە موبەشیر.

سـالّی٤٢٠م بەهرام گـوڕ لە ئازربایەگـانـەوە لەشكرێكی قـورسـی هەڵگرت و هەڵمەتی بردە سەر ڕۆم. لەولاوە ڕۆم كەوتبووە ئەرمەنستانەوە. دینی عیسـاییش لە ئەرمەنسـتـاندا كرابوو بە دینێكی ڕەسـمی و (مەسرووب) ناوخـەت و نوویسراوی بۆ ئەرمـەنی دانابوون و لـە دینی زەرتـەشـتی و شـێـوەی ئاریـانی دووركـەوتنـەوەیان دەویست. بەلاّم زۆر نەچوو دووبارە ئەو دینە لابراوە و ڕۆم دەركران.

لـەو دەورەدا (هـەیاتیـلە) پـەیدابـوون، لـە شــەڕ و شــۆڕشـی ئـەواندا كــورد زۆر لەناوچوون. بە كۆشـشـی (واهـان) فـەرمـانڕەوای ئەرمـەنسـتـان دینی عـیسـایی لە خاكی ئەرمەنستان و گورجستاندا لە سالّی٤٣٠م بووە دینی ڕەسمی.

سـالّی ٥٠١م دینی مـەزدەك كـوڕی بـامـیـداد بلاّوبووەوە و كـەوتە خـاكی ئازربایەگانەوە. كورد زۆر كەمیان ئەو دینەیان پەسـند كرد. لەو سـالّەدا شـۆڕش و شەڕی (هەیاتیلە) كوردی زۆر شپرزە كرد.

٣- بەهرامی چوپین

ئەم پادشـایە كـوردە لە بنەمـالّەی گـورگین مـیلاد و لـەگـەلێك عـەسـرانەوە بەسـەر گـۆشـەیـەكی خـاكی ئازربـایـەگـاندا پادشـاییـان كـردووە؛ بۆ خـۆشـی زۆر ئازا و

بەناوبانگ و ڕەشـید بووە، پادشـاکـانی سـاسـانی هەمـوو دەمێ ئەندێشـەیان لێ کردووە.

بەهرام کـوڕی میـهـرەبان (میـهران) کە خـاوەندی خـاکێک بوو لە گۆشـەیێکی ئازربایەگاندا. سـاڵی ٥٨٨م خـان تورک لینگی دا سـەر گۆشـەیێکی خـاکی ئێران. بەهرام چوپی بەشەڕ بەسـەریدا زاڵ بوو و خانی تورکی کوژت و لە شـەڕی دووەمدا کوڕی خانـی تورک بەدیل گیرا و بەهرام زۆر ناوبانگی کرد و ٢٥٦ باری وشـتر زێڕ و گەوهـەری بەتاڵان دەست کەوت و بۆ هورمزی کوڕی نەوشیرەوانی بەدیاری نارد.

هورمـز نەیەویست بەهرام سـەرکـەوێ. بۆ شـەڕی ڕۆم بەهـرامی نارد بچـێت و نەگەڕێتـەوە. بەهرام چووە (لازبیکا) (لازسـتـان) لە دوای شـەڕ و کوشـتـار بەهرام لەوێ شکا.

هورمز بەمـە کەیفخۆش بوو. بەرگی ژنان و دۆخدانە و تەشـی و شانەی بۆ نارد. لەشکر و سوپاهی بەهرام بەوە دڵگیربوون و سـەرکێشـییان کرد و چوونە تیسـفۆن گرتیان. هورمز هەڵات و لە لایەن (بیستام – ویستاخم)ی خزمێکی خۆیەوە کوژرا.

ساڵی٥٩٠م بەهرام لەسـەر تەختی شـاهی دانیشت. خوسرەوی پەروێز پەنای بۆ ڕۆم برد و گەڕاوە سـەر ئازربایەگان و گرتـی و شـۆڕش کەوتە نێو کوردسـتـانەوە. بەوە کە بەهرام لە خـاکی ئازربایەگاندا کە خـاکێکی پیرۆزی زەرتەشـتیـیان بوو، شەڕی لەگەڵ خوسرەو کرد و میللەت یارمەتیی نەدا و شکا و هەڵات.

ئەو بـەهرامــە ئێــمــە بەکـوردی دەنـاسین لەبـەرئەوە کـتـێـبـێکی تـایبـەتیم بۆ نووسیوەتەوە، تەماشای ئەو کتێبە بفەرمووی کە ناوی (شاهنشاهێکی کورد)ە.

کـورد لە سـاڵی ٢٢٦ – ٦٣٢م لەگـەڵ حکوومـەتی سـاسـانی و ڕۆم بەکـێشـە و ژێرکەوتن و سـەرکەوتن بەسـەریان دەبرد. هەندێک جار ئازاد و سـەربەخۆ دەبوون و هـەندێک جاران دەکەوتنە ژێر ئیدارەی پادشـایانی ساسانییەوە و هەندێک جاران ڕۆم بەســەریاندا زاڵ دەبوو؛ هـەروەکـو لە ڕابردوودا بـە کـورتی لێی دواین. هـەتا زهووری ئیسـلامی، غـازیـانی ئیسـلام خـاکی ئازربایەگان و باقی کوردسـتـانیـان گرت و کوردیش وەکو باقی ئەقوامـەکانی ئاسـیا کـەوتنە ژێر فـەرمـانی خـەلافـەتی ئیسلامەوە، هـەروەکو لە هاتوودا بە تەفسیل باس دەکرێ.

فەسڵی سێیەم

کیشوەرگیریی غازییانی ئیسلام

لە شەڕی نێوانی ساسانییان و غازییانی ئیسلامدا، کورد بەشێکی زۆر گەورەی لەشکری ساسانییانی لە دەستدا بوو. بەگەرمی یارمەتیی حکوومەتی ساسانییانی دەدا، لەبەرئەوە لەم فەسڵەدا شەڕی سەرەتایی و دوامینی غازییانی ئیسلام و شکانی کورد و گرتنی هێندێک خاک و هەشت شەڕی ئیسلام و یەزدی گوردا چەند شەڕی ئیسلام و کوردەکان بدوێم کە ئەمە لە هاتوودا دێتە گوتن.

سەرەتای شەڕی غازییانی ئیسلام و کورد و موجاهیدانی ئیسلام، یەزدی گوردا لە دەوری بەهرامی چوپین و خوسرەوی پەرویز دەست پێ دەکا. خاکی کوردستان بە هەمووەتی و کوردستانی ئازربایەگان و دەوروپشت بەتایبەتی، لەبەر هەڕەشە و هەڵمەتی غازی و موجاهیدانی ئیسلامدا بوون، هەتا بەجارێک بەسەر ئەو خاکانەدا زاڵ بوو، هەروەکو دێتە باسکردن.

١- شەڕی دوقار: لە ساڵی ٦٠٤ - ٦١٠م لە دەوری پەرویزدا کەموکورت دەستی پێ کرد، بەڵام ئەمە سەرمەشق و تاقیکردنەوەی هێزی ساسانییان و ئازاییی غازییان بوو کە دەست پێ کرا.

٢- شەڕی زنجیر: ساڵی ١٢ھ /٦٣٢م خالید ئیبن وەلید چووە سەر خاکی نێوانی خەلیجی فارس و کوێت. هورمز سەرحەدداری ساسانی چووە پێش بەگژیاندا چوو، لە شەڕدا هورمز کوژرا، خالید دەستی بەگرتنی خاکانی تخووبی کرد. لە دواییدا (موسەنا بن حاریسەی شەیبانی)ی کردە جێنشینی خۆی. ئەویش ڕێزی لێ گرت و گەلێک شار و خاکی سنووری خستە دەست.

٣- شەڕی پرد: ساڵی ١٣ھ یەزدی گورد لەشکرێکی قورسی لەژێر سەرداری ڕۆستەم فەروخ هورمزدا ناردە پێش. لەولاوە سەرکردەی بەناوبانگی ئیسلام (ابو عوبەیدە مەسعوود سەقەفی) لە کەڵەک پردی لەسەر فورات دروست کرد و پەڕییەوە و بەگژ ڕۆستەمدا چوو.

ئەسپی ئیسلام چونکو پیل (فیل)یان نەدیبوو، لە دیتنی فیل سڵەمینەوە و نەچوونە پێش. ئەبو عوبەیدە ناچار بەپێیان شەڕی کرد. ئەسپی غازییان هەڵاتن.

فیلی سپیی ڕۆستەم ئەبو عوبەیدەی خستە ژێر خۆی و بریندای کرد. لەو شەڕەدا موسەنا کوژرا، ئێرانی سەرکەوتن و ئیسلام شکان.

٤- شەڕی بوەیب: ئیسلام مەردانە بەگژ ئێرانییاندا چوو. ئەوی لە شەڕی پرد لە دەستیان دابوو، گێڕایانەوە.

٥- شەڕی قادسیە: سەرکردەی بەناوبانگی ئیسلام (سەعد وەقاس) بە لەشکرێکی قورسەوە چووە سەر عیراق. ڕۆستەم فەروخ هورمز بە١٢٠ هەزار شەڕکەری ئازاوە پێشوازیی سەعدی کرد. ساڵی ١٤ھ/ ٦٣٦م چوار شەو و چوار ڕۆژ لەسەریەک شەڕ کرا. شەوی ڕۆژی پێنجەم کە بە (لیلە الهریر) (لوورەی سەگ) ناودەبرێ و شەوی ڕەشی ئێرانی و بەختەوەریی ئیسلامە، موجاهیدانی ئیسلام بەشەویخوون هەڵمەتیان برد؛ لەشکری ڕۆستەم شکا و هەڵات. ڕۆستەم خۆی هاوێژتە فوراتەوە کە بە مەلە دەرباز بێ، (حەلال بن عەلقەمە) کەوتە دووی و گرتی و کوژتی و کەللەسەرەکەی بەڕمدا کرد و چوو لەسەر تەختی ڕۆستەم دانیشت. لەو شەڕەدا (درەفشی کاویانی) و بایی دووسەد هەزار دینار گەوهەر و ماڵ و چتی گرانبەهای بێ ژمار کەوتە دەست موجاهیدانی ئیسلام. ئەو هەموو گەوهەرانەیان بە ٥٠٠ دینار فرۆت.

موجاهیدانی ئیسلام لە دوای ئەو سەرکەوتنە چوونە سەر شاری تیسفۆن (تاقی کیسرا) کە پایتەخت بوو؛ بەشەڕ گرتیان. یەزدی گورد هەڵات و تالانێکی زۆر قورس کەوتە دەست ئیسلامان. مافووری بەناوبانگی بەهارستان و زێڕ و گەنجێکی هێندە زۆر بەتاڵان گیرا کە مێژوونووسان لە ژمارەی عاجزن. ئیسلام زێڕ و کافووریان نەدەناسی.

٦- شەڕی جەلەولا: ساڵی ١٦ھ/ ٦٣٧م یەزدی گورد چوو بووە (حەلوان) کە شارێکی بە ناوبانگی کوردستانی شارەزوور بوو. سەعد وەقاس لەشکرێکی قورسی دا بەهیشام بن عەتەبە و قەعقاعی بن عەمرو، لە جەلەولا بەگژ کوردەکانی کە یاریدەی یەزدی گوردیان دەدا چوون. یارمەتی گەیشتە کوردەکان و بەئازایی تێ کۆشان، بەڵام لە دواییدا کورد شکان و ئیسلام سەرکەوتن. سەرکردەی کوردان میهرانی ناوبوو. لەو شەڕەدا ئیسلام سەد هەزار ئەسپی مادی و تالانێکی زۆریان دەست کەوت.

له دوای ئەوە سەعد ویستی بۆ پێشەوە هەڵمەت ببات، بەڵام خەلیفەی دووەم بۆی نوویسی (بین النهرین) بۆ ئێمە کافییە. حەسەن پیرنیا لە (ایران قدیم - لاپەڕە ١٩٩)دا دەڵێ: ئەیکاش لە کێوەکانی کوردستاندا دەربەندێک بوو، نەلەشکری ئێران و نەعەرەب لەوێ دەرباز دەبوون. هیچ هێزێک لەوێ تێ نەدەپەڕی، بۆیە خەلیفە فەرمانی چوونە پێشەوەی بەسەعد نەداوە. ساڵی ١٦ه لەگەڵ خاکە نەرم و دەشتایی (بین النهرین) و شارەزوور خەریک بوو.

٧- ئەهواز: ساڵی ١٩ه/ ٦٤٠م هورمزانی پادشای خوزستان داوای یارمەتیی لە کوردەکانی موکریان (ئازربایەگان) و هەمەدان و کرماشان کرد. لەشکرێکی قورسی لە دزپوول کۆکردبوو. لە کوردی موکریان سێ عەشیرەتی زۆز زل و گەورەی کورد، کە کوردی ڕاوەند و شوول و زوردلان بوون، چوون بەگژ غازییاندا. کوردی شاهین و گێل بە هاواری هورمزانەوە چوون. (نەوبەخت - شاهنامەی پەهلەوی - جلدی یەکەم - لاپەڕە - ١٠ - ١١ - ٣١) بەدرێژی لەوە دواوە کە کوردەکان چوونە کۆمەگی. ئەو چوار شیعرییە، کە دوو شیعری لە لاپەڕەی١٠ - ١١ دوو شیعری لە٣١ دایە، بۆ نموونە لێرەدا دەینوویسم کە باسی کوردەکانی شاهین و ڕاوەند و شوول و هەرسین و کەنگاوەر و زوردلان و گێلی کردووە و لە فەرهەنگیدا جێگای ئەو کوردانەشی نیشان داوە کە تێیدا دانیشتوون و نیشتمانیان بووە:

ز کوردان شاهین و راوەند و شوول
فراوان بیامد سوی دیزوپوول
زهرسین و کنگاور و زوردەلان
یکی لشکر ئامادەشد از یلان

***

صف هرمزان را سواران گیل
سوی میسرە باسیە زنجیر پیل
سپهدارشان گیلوی صف شکن
همە کورد پر زور شمشیر زن

شێخ ئەحمەد حەللان لە (الفتوحات الاسلامية) لاپەڕە ١١٦ لە جلّدی یەکەمدا لەو شەڕە دواوە و دەڵێ هورمزان «واستعان بالأكراد فكتب عتبه بذلك الى عمر»، هورمزان کۆمەگی لە کوردان خوازت، عەتەبەش ئەوەی بۆ عومەر نوویسی. عومەری ئیبن خەتاب خەلیفەی دووەمە.

لە نێوانی هورمزان و ئیسلامدا کوژتارێکی قورس کرا، کورد زۆر کوژران و هی ماوی شکان و هەلاتن و بەشپرزەیی و پەرێشانی لە مەیدان دەرکەوتن. بەلام لە دوای هەژدە مانگ دەورەدان و شەڕ و کوژتار ئەو سەرکەوتنە بۆ ئیسلام ڕووی دا. هورمزان بەدیل گیرا و برا بۆ مەدینە. لەدوای ساڵێک لە مەدینە هورمزان بەدەستی ئەبو حەفەسی کوڕی عومەر کوژرا.

٨- شەڕی نەهاوەند: لە ساڵی ٢١هـ/ ٦٤٢م ڕووی دا. یەزدی گورد لەوێ لەشکرێکی قورسی لە کورد لەسەرخۆی کۆکردبووەوە، لەو ساڵەدا نەعمان بن موقرین بەلەشکرەوە چووە حەلوان کە بچێتە (ڕەی). لەوێ گرداوەری یەزدی گورد کە بەنەعمان گوترا هەتا چووەسەر نەهاوەند، لەولاوە یەزدی گورد لەشکرێکی زۆری دا بە فەیرووزان و ناردیە پێشوازیی نەعمان. ئەو لەشکرە سی هەزار کەسی کوردی لەگەڵ بووە، لە مەیدانی شەڕدا نەعمان لە دوای چەند شەڕ و کوژتار کوژرا. حوزەیفە لە جێی نەعمان سەردار سوپاهیی کرد و شەڕی ڕاگرت، لەو شەڕانەدا گەلێک لە کورد لە خوێندا کەوتن و هی ڕزگار بوو بە پەرێشانی ڕووی لە هەلاتن کرد و شکا. یەزدی گورد لە دوای ئەو شپرزەییە خۆی نەگرت و هەلات. ساڵی ٣١هـ/ ٦٥٢م یەزدی گورد کوژرا.

لە دوای ئەو شەڕ و کوژتارانە کوردەکان داچڵەکین و لە کێوە بەرز و سەختەکانی نیشتمانیان خزان. بۆ خۆپاراستن لەگەڵ کۆبوونەوە و بەرامبەری خەریک بوون. موجاهیدانی ئیسلام لە دوویان نەبوونەوە و لە هەموو لایێکەوە بۆیان چوون، هەروەکو لە هاتوودا لێی دەدوێین.

یەکێک لە شاعیرانی ئەودەمەی کوردان لە قیتعە و هەڵبەستێکیدا ئەو شەڕ و کوژتارەی تەمسیل کردووە. ئێمە ساڵی ١٩٢٩ لەسەر پارچە هەمبانێک ئەم چوار شیعرەمان دەست کەوت؛ لە مجەلەی (زاری کرمانجی)دا بەدرێژی نەشرمان کردبوو ئەمەیە کە دەبێژرێ:

هورمــزگــان رمـــان، ئـاتیــران کــوژان
هۆشــان شــارەوە گـەڤـرە گـەڤـرەکـان
زۆر کــرنە عــەرەب کــوردی نەخـــاپوور
گـــــەنانە پالـە بەشـی شـــــارەزوور
ژن و کـــــەنیکان وەدیل پـەشـــــینان
مـــــەرد ئـازا تلـین ژ رووی هـەویـنان
رەوشـی زەردەشت مــــایەوە بێ دەس
بەزی کـانـاکـا هـورمـز وە هـیچ کـەس

ئەو چوار شیعرە لوغەتی کوردی ئەو سەردەمە و شەڕی غازییانی ئیسلام لەگەڵ کوردی خاپوور و شارەزوور و شکانی کورد لە دەستیان و زەردەشتیبوونی کوردەکانی ئەو خاکانەمان بەچاکی بۆ ئاشکرا دەکا و شەڕەکانی لە هاتوودا مێژوونووسەکان لێی دواون و (ابن اثیر) و (دحلان) و (طبری) و غەیرە باسی کردوون ئەو چوار شیعرە تەئید دەکەن.

دەحلان لە: (الفتوحات الاسلامیە جلدی یەک – لاپەڕە ١١٤)دا دەڵێ: ساڵی ١٦هـ ڕەبعی بن ئەفکەل و ئیبنولهیرسەمە لە دوای گرتنی مووسڵ چوونە سەر کێوەکانی شیمال و دەوروپشتی مووسڵ، هەموو قەڵاکانی کوردانیان گرت (ثم فتحت بقیة اعمال الموصل وجمیع معاقل الأكراد وصار الجمیع للمسلمین) ئەوە بەشی خاپوور و هەکاری و ماردین و ئاکرەن.

هەر لەو ساڵەدا موجاهیدان هەڵمەتیان بردە سەر کێوەکانی کوردستانی دەوروپشتی شارەزوور و دەستیان بەگرتن کرد.

١– شەڕی ماسیبدان: ئازین کوڕی هورمز لە کوردەکان لەشکرێکی ڕێک خستبوو، شاری (ماسیبدان)ی کردبووەوە لەشکربەز و خەریکی هێز فرەکردن بوو. سەعد وەقاس لەشکرێکی دا بە (زورار بن خەتاب) و ناردیە سەر ماسیبدان. لە دەشتی ماسیبدان ئازین پێشی پێ گرت و دەست بەکوژتار کرا. ئازین بەدیل گیرا، زورار دەسبەجێ سەری بڕی. کورد شکان، شەڕ و کوژتار کەوتە لای سیروان، کورد هەڵاتن.

٢- شەڕی دینەوەر و سیمرە: ساڵی ١٧ه‍ ئەبو مووسا کە لە شەڕی نەهاوەند سەرکەوت، لەو ساڵەدا چووە سەر دینورد دینەوەر، کە شارێکی زل و گەورەی کوردان بوو. بەبێ شەڕ ماملّەت کرا و دینەوەر کەوتە دەست ئەبو مووسا. لەوێوە چووە سەر شێروان. ئەو شارەش بە مامڵەت گیرا. لەوێ ئەبو مووسا پێنج ڕۆژ دانیشت. سائیبی کوڕی ئەقرەعی سەقەفیی ناردە سەر شاری سیمرە کە پایتەختی (میهریجان قەزەف) بوو، بە مامڵەت ئەویش گیرا.

٣- ساڵی ٢٢ه‍ (بکیر) ناو سەرکردەیێکی ئیسلام لە کێوە بەرزەکانی جرمەیدان سەرکەوت کە بچێتە سەر ئازربایەگان. لەولاوە ئەسفەندیاری کوڕی فەروخ هورمز پادشای ئازربایەگان بەلەشکرەوە چووە پێشی. هەرچەندە کوردەکان لە شەڕەکانی گوتراودا داچڵەکی بوون و لە شەڕ ماندوو بووبوون، بەڵام دیسان بۆ ئەسفەندیار لەشکریان کێشا و چوونە پێش بکیر، لە دوای گەلێک شەڕ و کوژتار، کورد شکان؛ ئیسلام سەرکەوتن و ئەسفەندیار بەدیل گیرا و کەوتە دەست بکیر و بەئیحترامەوە ڕاگیرا. لە دوای بکیر عەتەبە بن فرقە لە جێی بکیر دانیشت. بەهرامی کوڕی هورمز چووە پێش و بەگژیدا چوو، لە دواییدا شکا و هەڵات. لە دوای ئەو شەڕە بەمامڵەت ئەسفەندیار بەردرا.

٤- ساڵی (٢٣ه‍) عەزرە بن قەیس کە لەسەر حەلوان بوو، چووە سەر شارەزوور و نەیتوانی بیگریت. عەتەبە بن فرقە لەشکری بردەسەر لە دوای شەڕ و خوێنڕژتن بە مامڵەت گیرا؛ وەکو حەلوان قەرار درا.

لە چووینی کێوەکانی قەندیل و باڵەکدا موجاهیدانی ئیسلام نزیک شەش هەزار کەسیان بە دووپشک مرد. کوردی سامغان، داراباد، بەجزیە و خەراج مامڵەتیان کرد؛ بەڵام کوردێکی بێ ئەژمار لەو شەڕانەدا کوژران. دەحلان لە «الفتوحات الاسلامیة» جلدی یەک لاپەڕەی ١٣٧ دا دەڵێت: «وقتل خلقاً كثيراً من الأكراد».

٥- ساڵی (٢٣ه‍) ساریە بن زەنیم لەشکری بردەسەر کوردەکان لە نساو دارابگرد؛ دەورەیان دان، ئەوانیش یارمەتییان لە کوردان خوازت و کۆبوونەوە و کوردەکانیش کۆبوونەوە لەسەریان و ئیسلامەکانیان تەنگەتاو کرد و تووشی ترسێکی گەورەیان کردن.

دەحلان لە «الفتوحات الاسلامیة» جلدی یەک - لاپەڕە١٤٠دا دەڵێ: «فنزل عليهم

وحاصرهم ماشاء الله ثم أنهم أستمدوا وجمعوا وتجمعت إليهم الأكراد... فداهم المسلمين أمر عظيم».

کورد لای کێوەکانی گرتبوو، ئیسلام لە دەشتدا بوون، لە هەموو لایێکەوە تەنگە بە ئیسلام هەڵچنرابوو. ڕۆژی هەینی (جومعە) بوو، عومەر خەلیفە لە مەدینە لەسەر مینبەر خوتبەی خوێند، لەپڕێکدا هاواری کرد: «یاساریە بن زنیم الجبل یاساریە الجبل الجبل» کەهەی ساریەی کوڕی زەنیم بۆ کێو هەی ساریە کێوکێو. گۆیا لەو شەڕەدا ساریە گوێی لەو دەنگەی خەلیفە بووە کە لە مەدینە لەسەر مینبەر هاواری کردووە، لەبەرئەوە پشتی داوەتە کێو و کوردەکانی شکاندووە.

ئەو سەربهووردە لاپەڕەیەکی زۆری کتێبی تەئریخی ئیسلامی پڕ کردووەتەوە و مێژوونووسیسەکانی سونی بەباوەڕێکی تەواوەوە ئەوەیان نووسیوە. لە دوای ئەوە ساریە کە گوێی لەو دەنگە بوو پشتی دا کێو و کوردەکانی شکاند و تاڵانێکی قورس و گەوهەرێکی زۆر گران و قورس کەوتە دەست موجاهیدانی ئیسلامەوە.

٦- ساڵی ٢٣هـ ئەبو موسا چووە سەر ئەو کوردانە کە لە پیرۆز و نەهرتیرە و ئەهواز و مەنازیر کۆببووبوونەوە. مانگی ڕەمەزان لە نێوانی نەهرتیرە و مەنازیر پێیان گەیشت. کورد شەڕ و کوژتاریان گەرم کرد، لە دوای خوێنڕێژێکی بێ ژمار گەلێک کورد کوژران و ئەبو مووسا تەنگەی بەکورد هەڵچنی و شکاندنی و ڕەپێی نان، هەتا لە کێوە بەرز و جێگا سەختەکانی پەستاوتن.

٧- ساڵی ٢٣هـ سەلەمە بن قەیس ئەلئەشجەعی چووەسەر کوردەکان، کوژتارێکی قورسی لە کورد کرد و هەمووی قەتڵوعام کردن. دەحلان دەڵێ «قطع النسل»ی کردن. بەڵام گەوهەرێکی (سەفت)ی گەلێک گرانیان لەگەڵ ماڵ و ئەملاک و نەقدینە دەست کەوت.

موجاهیدانی ئیسلام لە کوردستانی ئازربایەگاندا

کە کوردستان و هەموو خاکی ئێران لە سەرەتای ئیسلامییدا کەوتە دەست غازی و موجاهیدانی ئیسلام، ئەو غازییانە دەگەڵ بڵاوکردنەوەی دین، هەر خاکێکی دەیانگرت، بەگەرمی لێی دادەمەزران و تێیدا جێگیر دەبوون. هەر خاک و زەوییێکی خۆش و بەرچاو جوان بوایە، دەیانکردە نیشتمانی خۆیان. لەو خاکانەی کە بەگەرمی تێیدا دانیشتوون، خاکی ئازربایەگان پتری تێ ڕژا و بەفرەیی تێیدا

دانیشتن: ئەویش لەبەر سێ چت بوو:

١- ئەو خاکە ناوچەیێکی دینی زەرتشت و جێگای ئاتەشکەدەی گەورە و پتری جێی موغ و پیاوانی گەورەی ئەو دینە بوو. موجاهیدانی ئیسلام پتر لەوە تەقەلایان داوە میللەتی ئەو خاکە زووتر بخەنە دەست و دینی ئیسلامی تێدا جێگیر کەن. لە مێژووەکاندا دێتە بەرچاومان لە دەوری خەلیفەی سێیەمدا ئەشعەب بن قەیس گەلێک پیاوانی ئەهلی عەتا و دیوانی بردووەتە ئەو خاکە و لەو شارانە دایمەزراندوون، تاکو ڕەوشتی ئیسلامییەت نیشان بە میللەت بدەن، هەروەکو لە داهاتوودا باسی دەکەین.

٢- میللەتی خاکی ئازربایەگان بە ئاسانی و بەخۆشی بۆ موجاهیدان سەری فەرمانبەرییان نەچەماند. بەخوێنرێژی و کوژتارێکی زۆر قورس و بێ ژمار ئەو خاکە کراوەتەوە. ساڵی ٢٣هـ حوزەیفەی یەمانی لینگی دا سەر ئەو خاکە، لەشکری ئازربایەگان کە کوردەکانی شوول و ڕاوەند و شاهێن و زور و دلان بوون، وەکو باسیان ڕابرد، لە شەڕی یەک لەدوای یەکی ئەهواز و قادوسیە و ئەوانە و لە شەڕی دوامینی (واجرد)دا بەشپرزەیی و ماندوویەتی و پەرێشانی گەڕابوونەوە و هێشتا پشوویان نەخواردبووەوە. ترس و ئەندێشەی موجاهیدانی ئیسلامیان هەر لە دڵدابوو و داچڵەکی بوون، ناچاری ئەمان خوازتن بوون، لەگەڵ حوزەیفە یەیمانی ئاشتییان بەست و گرێێ فەرمانبەرییان گرێ دا. بەڵام ڕق و نە کێشان لە دڵیاندا دەجۆشا. لە کەلێندا بڵند دەبوون و شەڕ و کوژتاریان دەست پێ دەکردەوە و بۆ دەرکردنی دوژمن تەقەلایان دەدا و کۆدەبوونەوە و پشێوی و نەیاری و سەرکێشی و کوژتاریان دادەمەزراندەوە. جا لەبەرئەوە موجاهیدانی ئیسلام لەو خاکەدا زۆر ماندوو دەبوون.

خاکی کوردستانی ئازربایەگان لەو خاکانەیە کە بەزۆر و خوێنرێژی گیراوە و ئەم خاکانەش حوکمێکی تایبەتییان لەسەر دەکرێ، وەکو ئەو خاکانە لە لایەن عەرەبەوە بە«البلاد والأراضي المفتوحة عنوة» ناو دەبرێ، کە بۆ ئەوەش دەستوورێک هەیە. ئەوجا میللەتەکانی ئەو خاکە لە دەشتەکانەوە دەکەوتنە کێوپارەکان و شاخ و کێوە بەرزەکانی سەخت و دژواری دەوروپشتی و نێوانی خاکی ئازربایەگان، بۆ خۆپارازتن تێیدا دانیشتن. وەکو کێوانی موکریان، سەهەند و قەندیل، دالانپەڕ،

کـورتـەک و کـێــوانی پشت خـۆی و ســەلـماس، مـاکـۆ و مــوغـان و گــەیلان و و تاڵشـسـتانیـان دەخسـتـە دەست. کە کەمـێک تەنگەتاو بکرابان بەرەو ژوورتریش دەچوون، ئەو جێگایانەیان دەگرت و تێیدا بەئازادی و سەربەخۆیی و دارای خۆیان تێدا دەنواند. حکوومەتی خۆجێیی خۆیان دادەمەزراندەوە، هەر بەکێشە و شەڕ و کوژتار ڕایان دەبوارد.

جا لەبەر ئەوە موجاهیدانی ئیسلام دڵنیا نەبوون بۆ بەخێوکردنی ئەو خاکە و پارازتنی هێزیان لە شەڕ و کوژتاری کوردەکان و هەموو دەمێک بەناچاری بۆ پاس و ڕاگرتن، هێزێکی قورسیان لەو خاکە دادەنا. (طبری) لە جلدی پێنجەم، لاپەڕە، ٤٥، دا دەڵێ: هەموو دەمێ شەش هەزار شەڕکەری جەنگی لە کووفەوە دەناردرا خاکی ئازربایەگان و بەهەر چوار ساڵ جارێک دەگۆڕدران.

٣- خۆشی و خورەمی خاک و ئاووهەوا و مێرگ و شینایی و چیمەن و کوێستان و گەرمەسێری لێک نزیک و لەوەڕ و چایەری زۆری کێوە بەرزەکان و ناو دەشتی و سەرچاوەی کانیاوی سارد و پڕ ئاو و جوێ و جوێباری جوان و قەشەنگ و چۆم و جۆگە و ڕووباری پڕ لە ئاوی شیرن و بێ ژماری خاکی ئازربایەگان کە بۆ ژیان و زیندەگانی و گوزەرانی ئێلات و ڕەوەند چاکترین و پڕ پیت و پێزترینی خاکانی سەر زەوی دنیا دێتە ئەژماردەوە؛ جا لەبەرئەوە موجاهیدانی ئیسلام ئەو خاکەیان کە گرت و بەسەریدا زاڵ بوون، بەکەم دەمێک لە هەموو لایێکەوە قەبیلە و عەشیرەتەکانی (تاتێک) بەدەستە و پۆل یەک لەپاش یەکدی ڕوویان تێ دەکرد و جێگیربوون و بەسەر ئەو خاکەدا دەستیان ڕاگرت. لە بەسرە و یەمەن و کووفە و سووریاوە بۆی چوون، یەعقووبی لە (البلدان)دا لاپەڕە ٢٧٢ دوورودرێژ لەوە دواوە و دەڵێ: «ثم نزلها العرب لما افتتحت» کە موسڵمانەکان ئازربایەگانیان گرت چوون تێیدا دانیشتن.

ئەحمەد کیسرەوی بەخشی دووەمی (شەهریاران گمنام) لە (پلازەری) ئەویش لە (واقـیـد) ناو و ئەردەبیلی وەردەگرێ: وەختێک کە ئازربایەگان کەوتە دەست موجاهیدانی ئیسلام، لە کووفە و بەسرە و شام و کەلێک خاکی دیکەوە، قەبایل و عەشایری عەرەب چوونە خاکی ئازربایەگان. هەر کۆمەڵەیەک بەپێی لە دەست هاتنیان پارچە خاکێکیان خستە دەست و لەسەری دانیشتن و هێندێک بەکڕین

زەوییان پەیدا کرد و لە خۆجێیەکانیان کڕی و خاوەند زەویوزارەکان و خاوەندی دێهات و خاکەکان بۆ خۆپارازتن و گوزەران، دێهات و زەوییەکانی خۆیان پێ دەدا و بۆ خۆشیان بەسەپانی و ڕەنجبەری باخچە و باخەوانی و جووتبەندی و خزمەتکاری لە لایان دادەمەزراندران و زیندەگانییان لەگەڵیاندا دەکرد. ئەمە جوملەیەکی پلازەرییە کە بەع ەرەبی لێرەدا بۆ شاهید دەینووسینەوە کە دەڵێ: «اخبرني واقد أن العرب لما نزلت ازربايجان نزعت اليها عشايرها من المضريين والشام وغلب كل قوم على ما أمكنهم، وإتباع من العجم الأرضيين والجئت اليهم القرى للخفارة فصار أهلها مزارعين لهم».

لە دەوری خەلافەتی عوسماندا، ئەشعەس بن قەیس بە والیگەری ناردرایە سەر ئازربایەگان. کۆمەڵەیێکی زلی لە ئەهلی عەتا و دیوان بردنە ئازربایەگان: «ئەوانەی عەرەب بوون ساڵانەیان لە بیت المال، دەدرایێ کە لە شاران و ئاواییاندا بگەڕێن و شرووت و دەستووری ئیسلامی فێری خەڵک بکەن». جاری دووەم ئەشعەس لە دەوری خەلافەتی عەلیدا کۆمەڵەیێکی قورسی لەوانە بردە ئازربایەگان و لە شار و دێهاتانی ئەردەوێڵدا دایمەزراندن. (فتوح البلدان - لاپەڕەی ٣٣٦ - ٣٣٧).

(ابو الفرج) لە جلْدی ١١و لاپەڕە ٥٩ی (اغانی)دا لە شەڕوشۆڕی نێوانی بەنی تەغلەب و بەنی قەیس دواوە. تەغلەب ناردیە بەنی تەغلەب موهاجیرانی کە لە ئازربایەگان بوون (شعیب بن ملیل) بە دوو هەزار سوارەوە یارمەتیی کرد. ئەوە دیار دەکا لەودەمەدا عەشیرەتی عەرەب لەو خاکەدا چەند زۆربووە و بەتێکەڵاوی لەگەڵ دانیشتووەکانی خۆجێییدا ئەژماردراون.

کیسرەوی لە یەعقوبییەوە وەردەگرێ کە جگە لە کیشوەرگیریی سەرەتای ئیسلامییەت، لە قەرنی دووەمی هیجریشدا عەشیرەتێکی زۆر چوونە ئازربایەگان. ئەبو جەعفەری خەلیفەی عەباسی کە یەزیدی کوڕی حاتەم سەلەمی کردە والیی ئازربایەگان، یەزید لەو عەشیرەتانەی عەرەب کە لەگەڵ خۆی بردنە ئەو خاکە، عەشیرەتی زۆر قورس بوون و لە بەسراوە هەڵی گرتن. (ڕەواد بن موسەنای ئەزدی) لە تەورێز و (بز) و (مور کوڕی عەلی تائی) لە (نزیز) دانا، ئەو شارانە نزیک ئەردەوێڵ هەڵکەوتوون و (همدان الطائی)ی برد لە میانە دایمەزراند و قەبیلەکانی یەمەنی بە هەموو لایەکدا بڵاوکردەوە.

قەبیلەی (نزار) (هی نجد وحجاز) بوون و (صفو بن لیث العتبی) و ئامۆزای ئەو کە (بعیث بن حلبس) بوون بە هەموو خاکەکانی ئازربایەگاندا دەستەڵاتیان هەبوو، (یعقوبی) جلدی ٢ لاپەڕە ٤٤٦ بە دوور و درێژی لەوە دواوە.

کیسرەوی لە (شهریارانی گمنام) بەخشی دووەمدا بە درێژی لەوە دواوە و یەک بەیەک باسی حوکمدارەکانیان دەکا کە لەو شارانەدا بوون بە حوکمڕان و فەرمانڕەوا. ئێمە لێرە بە کورتی لێیان دەدوێین، چونکو لە خاکی ئازربایەگاندا حوکمڕانی و سەرکێشییان کردووە. مەبەستی ئێمەش لەم کتێبەدا لە کورد دوانیش بێ بە موناسەبەت، ئەو خاکە چونکو لە دەست کورددا بووە و ئەوان بەسەریدا زاڵ بوون، دەبێ ناوی شار و ئەو حوکمڕانانەی (تاتیک) نەژاد ببەم تاکو سەربەهوورد کورت نەمێنێت.

١- مەرەند: دێیەکی بچووک بوو (حلبس)ی بابی (بعیث) چوو لەوێ دامەزرا و گەورەی کرد و (محمد)ی کوڕی ئەو لە دوایی کۆشک و باڵەخانە و خانووبەرە و قەڵای لێ بینا ناو کردیە شارێکی گەورە و مەحکەم لە ساڵی ٢٣٥هـ دوایی هات.

٢- تەورێز (تبریز): روادی کوڕی (مثنی الازدی) لێی دانیشت. لە دوای ئەو (وجناء)ی کوڕی ڕەواد لەگەڵ براکانی خانووبەرە و کۆشک و سەرا و قەڵایان لێ دروست کرد. دەوروپشتی شاریان بە شوورە و بورج توند کرد و کردیانە شارێکی زۆر گەورە. ساڵی ٢٣٥هـ دوایی هات.

٣- میانە و خەلباسە: (همدان الطائی) لێی دامەزرا. لە پاش ئەو (عبدالله)ی کوڕی (جعفر الهمدانی) لەسەری دانیشت و کردیانە شار.

٤- بەرز: خاکێک و شارێک بوو لەلایەن (الطائی)یەکانەوە بینا کراوە. ئەمڕۆ ئەو جێگایە لە خاکی موکریاندایە. بەم حالی هەوشار یان هەوشاری ساین قەڵا دەناسرێ و بەناوی (بەرز)، شارێک لەوێ هەر هەبووە، بەڵام قەڵایێکی لێ دروست کرا و خەڵکێکی زۆری تێدا هان درا و بوو بەمەملەکەتێکی زۆر ئاوەدان.

٥- سەراب: میللەتی کندە لەوێ جێگیر بوون و کردیانە جێگای سەرکێشی و دەستەڵاتی خۆیان.

٦- نریز: دێیەک بوو کۆشکێکی کۆنی کاوڵبووی لێ بوو، (موڕ)ی کوڕی (عمر موصلی طائی) چوو لەوێ خانووبەرە و ئاواییی تێدا دامەزراند. لە دوای ئەوە کوڕەکانی زۆر زل و گەورەیان کرد، بازاڕی (جابرەوان) کە نزیک ئەوێ بوو گرتیان و گەورە و ئاوەدانیان کرد. ساڵی ٢٦١ھ دوایی هات.

خاکی ئازربایەگان لە دەست حوکمڕان و ئەمیر و پادشاکانی خۆجێیی دەرچوو بوو. لەو خاکەدا هەر شارێک، کە وەکو گوترا، پیاوێکی بیانیی لەسەر دامەزرا بوو. تەنها لە شاری ورمێ و خۆی و سەلماس و شنۆ و گەلێک لە مەحالی موکریان و لاجان و ئەو دەوروپشتەدا ئەمیر و پادشایەکی کە مابوو، صدقە کوڕی عەلی کوردی بوو و براکانی لەگەڵیدا بە یێکەتی لەو شاری ورمێیەدا دامەزرابوون - هەروەکو لە هاتوودا بە درێژی باسی دەکرێ- حوکمڕانییان دەکرد. (فتوح البلدان - پلازەری - لاپەڕە ٣٣٨ - ٩٣٣).

کیسرەوی بە دوور و درێژی کە لە زەمان زاڵی و سەربەهووردی پادشایانی ئازربایەگانی ئەو دەورە دواوە دەڵێ: خۆجێییەکان زمانی عەرەبییان نەدەزانی، بەڵام بازرگان و خاوەند موڵک و دێهات زۆر چاک لە عەرەبی تێ دەگەیشتن.

ئەستەخری و (ابن حوقل) لە خسووس زمانی ئازربایەگانەوە زۆرباش و ئاشکرا دواون و دەڵێن: خۆجێیی هێندە تێکەڵ بەوان نەدەبوون. لە خاکی موغاندا شلکە ناوێک دەستی بە سەرکێشی کرد، بەڵام نەژادی نەزاندراوە.

(مهلهل تمیمی) عەرەبی بەنی تەمیم لە ئازربایەگاندا دەستی بە شۆڕش و سەرکێشی کرد. خەلیفە (هارون الرشید) (حرش) ناو پیاوێکی کردە والی ئازربایەگان و چووەسەر (مهلهل) لە دوای کوژتار (مهلهل) هەڵات و هێزەکەی بڵاوبووەوە.

ئەوانە لەو ڕۆژەوە کە چوونە خاکی ئازربایەگان هەریەک لەو خاکە کە تێیدا بوون، دەستیان بە سەرکێشی کرد، هەتا دەوری خەلیفە مەئموندا یەک لە دوای یەکدی گیران و برانە بەغدا و سەرکێشییان لەو خاکە بڕا و ڕوو بەخۆشی دەچوو. کیسرەوی لە (شەهریارانی گومنام) (بەخشی دووەم - چاپی تەهران ١٣٠٨) یەزدی گوردیدا بە درێژی باسیان دەکا.

بەندی چوارەمین

فەرمانڕەوایانی کورد

ڕاوەندییان، هەزبانییان، ڕەوادییان، ئەحمەدیلیان، فەزڵوونییان

وەکو لەمەپێش باس کرا کوردی ڕاوەند لە سەرەتای ئیسلامی و کێشە و شەڕی موجاهیدانی ئیسلام و یەزدی گورد و کیشوەرگیران و غازی و ئیسلام و هورمزاندا لەگەڵ لەشکری ئەمیراندا بوون و شەڕیان دەکرد و زرنگی و ئازایی خۆیان دەنواند و لە خاکی شنۆ و سابلاخ و بانە و سەقز و ئەو مەحالانەدا دارای هێز و تەوانایەکی وابوون کە هورمزان لە ساڵی ١٩ی هیجریدا داوای یارمەتیی لەم کوردانەی ڕاوەندە کردووە.

لە سەرەتای (سفاح) و (ابو مسلمی خوراسانی)دا ئەو کوردانەی ڕاوەند لەو خاکانە و لە کێوەکانی سەهەند و لە مەراغەدا بەپڕ هێزی بوونە و بووین و دەسەڵاتی خۆیان نواندوە و ڕۆژ بەڕۆژ لە هەموو سەربەووردێکی هەڵکەوتووی خاکی ئازربایەگاندا شەڕکەری و ئازایی و جەنگاوەریی کوردانی ڕاوەندمان دەکەوێتە پێش چاوان؛ بەتایبەتی لە سەرەتای ئیسلامەوە هەتا عەسری پێنجەم و شەشەم و نیوەی قەرنی حەوتەمی هیجری، کوردی ڕاوەند لاپەڕەکانی مێژووی ڕۆژهەڵاتی پڕ کردووە.

ئەم کوردانە هێندێک جار بە هەزبانی و هەدیانی و ڕەوادی و بە ڕاوەندی باس کراوە، گەلیک جار کوردی ڕاوادییان بەتیرەیەکی هەزبانی هێناوەتەوەوە و نوویسیوە و هێندێک جاریش هەزبانیان کردووەتە تیرەیەکی ڕاوەندی.

(ئەبو موسلیم لە پاسوخیدا بو سەفاح) نەوبەخت لە جلدی سێیەم (شاهنامەی پەهلەوی) لاپەڕەی ١٣یدا کە لە کوردانی ڕاوەند دواوە دەڵێ:

سیەجامەگان باسرانی رَوَند

همـان جنگ جـويان كـوه ســهند
هرآن كس كـه دينش بود خـرَّمـێ
كـز ايران شـمـارند سـراسـرزمى

وادیار دەكرێ كە هێزی كوردی ڕەوەند لەو دەمـەدا لە سـەهـەند و مەراغـە بووە و لە سـەركێـشـی خـوڕەمـی بوون. (ئەبو مـسـلیم) بەوان پشـتگەرم و دڵـنیـا بووە كـە لە پاسوخیدا پێیان نازیوە.

لەو چوار شـیـعرەی پێـشـووی دەوری هـورمـزان كە داوای كـوردەكـانی شـوول و شـاهـێن و ڕاوەندی كردووە یاریدەی بدەن، كوردی ڕاوەند لە خاكی لاجـان و شنۆ و نزیک ورمێ و دەوروپشـتی مـەراغەدا بوون. لـە دوای ئەوە كە مـوجـاهیدانـی ئیسـلام بەتوندی خاكی ئازربایەگانیـان گرت، كوردەكانی ڕاوەند دەستیـان بە هیجرەت كرد و هێندێک لەوان چوونە خـاكی ئەرمەنسـتان و ئاران و ئانی، هێندێک چوونـە خاكی هـەولێر و هیندێک لە خاكی ئازربایەگاندا ماونەوە.

ئەوانـەی چوونـە خــاكی ئـەرمــەنســتــان و ئاران و ئانـی، لە گــەنجــە و ئاران حكوومـەتێكیـان دامـەزراندوە بە فـەزڵوونیـان، یا شـەدادییـان ناوبانگیـان كـردووە. ئەحمـەد كیـسـرەوی لە (شـەهریارانی گومـنام) بەخشی دووەم، لاپەڕە ٢٢دا دەڵێ: خـانەدانی مـحـەمـەد كوڕی شـەداد كە حوكمـڕانی ئاران و پادشـایی ئـەو خـاكەی دامـەزراندووە و پێنج كـەس لەو بنەماڵەیە پادشـا بوون، بە (شـەدادییـان) ناوبانگیان كــردووە، كــوردن و لـە تیــرەیەكی ناوداری كــوردی ڕەوەدین كــە بە ڕەوەدیـان ناودەبرێن.

ڕەوەد ئێل و عــەشــیــرەتێكی كــوردبوون لە خــاكی شنـۆ و ئەو جــێگایـانەدا دانیشـتوون و بە هـەزبانیش ناودەبران. ئەم ڕەوەدیانە تیرەكیشـیان بە زلی و فرەیی لە خـاكی ئازربایەگاندا مـابوون و تیـرەیەكی زلیان لە خـاكی ئەرمـەنسـتـاندا جێگیـر بووبوون. ئیبنی ئەسـیر ئەم تیـرە كوردەی بـە چاكترین و ئەشرافـترینی كوردەكـان ئەژماردووە. سـوڵتان سـەلاحـەدینی ئەیووبی لەو تیرەیە بوون.

لەو تیـرەی ئاران، لە شـاری دوینەوە باپیرە گـەورەی سـەلاحـەدین چووە مـووسڵ. نەجـمـەدین ئـەیوبی كوڕی لە تكریت دانیشت و لە پاشـان لە مـیسـر و شـام بوون بە سـوڵتان.

دوقتۆر ئەحمەد بیلی لە کتێبی (حیاه صلاح الدين الايوبى) لاپەڕەی ٣٥ کە لە سەربهووردی سوڵتان سەلاحەدین دواوە دەڵێ: ئەو بنەماڵەیە کە میسر و شامی گرت و بە دەوڵەتی ئەیووبی ناوبانگی کرد لە ئەشرافی کوردان، لە قەبیلەیەک بوون کە بە ڕەوەدی ناسرابوون و تیرەیەکی کوردی هەزبانی بوون: (عائلة كردية ملكت مصر والشام وعرفت بدولة الايوبية أو دولة بني ايوب، وهذه العائلة من أشراف الأكراد من قبيلة منهم تعرف بالراوادية من بطون الهذبانية أحد قبائل العجم).

لە قەرنی سێیەمدا بە ناوی هەدیانی و لە قەرنی چوارەمدا بەناوی ڕاوادی لە ئازربایەگاندا پادشاییان کردووە و لە قەرنی چوارەم و پێنجەمدا لە هەولێر بەناوی هەزبانی (ئەمیر مووسەک) حکوومەتێکی دامەزراندوە کە پێنج کەس لەوان فەرمانڕەواییان کردووە. لە ئازربایەگاندا (ئەحمەدیلیان) پادشاییان کردووە، ئەوانە تیرەیێکی ئەو کوردە ڕاوەندەن کە لە سەرەتای ئیسلامیدا هەبوون.

جگە لەوانەش لەپاش دەورێکی دووری دەستەڵاتی موجاهیدانی ئیسلام لە شاری ورمێ و ئەو دەوروپشتەدا، پادشایەکی کورد هەڵی دا و حکوومەتێکی خۆییی کوردی دامەزراندوە کە ناوی سەدەقە بوو و لە فەسڵی داهاتوودا باسی دەکەین.

فەسڵی یەکەم

سەدەقەی کوڕی عەلی، عەلی کوڕی سەدەقە، زورەیق کوڕی عەلی

١- سەدەقەی کوڕی عەلی

وەکو لە پێشدا گوتمان خاکی ئازربایەگان لە سەرەتای ئیسلامییەوە بەهۆی هاندانی خەلیفەکانی ئیسلام لە هەموو لایێکی عەرەبستانەوە بە گەرمی عەرەب چوونە ئەو خاکەوە و تێیدا دانیشتن و لە هەموو شارەکاندا بناغەی فەرمانڕەواییەکیان بۆ خۆیان دامەزراند، بەڵام هەموو دەست نیشان و فەرمانبەری خەلیفە بوون و یەک لە دوای یەک والی لەلایەن خەلیفەوە دەناردرا ئازربایەگان. ئەو فەرمانڕەوایانە هێندێک جار ئەو سەرکێشی و سالووکانەیان دەگرت و هێزەکانیان بڵاو دەکردنەوە، هەروەکو بە کورتی لە ڕابردوودا لێی دواین.

بەڵام لە خۆجێیی و کورد لە نێوانی ئەوانەدا کەسێکی لە خاکی ئازربایەگاندا ئاڵای سەربەخۆیی هەڵکرد سەدەقەی کوڕی عەلی کورد بوو، ئەویش بە

زەبەردەستی و ئازایی خۆی لە کێوەکانی نێوان مووسڵ و ئازربایەگان چووە خوار. لەگەڵ براکانی خۆی بەسەر شاری ورمێیان دادا و گرتیان. شارانی خۆی و سەلماس و شنۆ و محالی لاجان و سندوز و موکریانی ئەمڕۆکەشیان خستە دەست و شاری ورمێی کردە پایتەخت و بوو بە پادشای ئەم خاکە.

یێکەمین پادشا یا میرێکی خۆجێیی کە مێژوونووسەکان لێی دوابن و لەو دەورەدا باسیان کردبێ سەدەقەی کوڕی عەلی کورد بووە. لەگەڵ براکانی خۆی لینگیان داوەتە سەر ورمێ و ئەو خاکانە و گرتوویانە. بناغەی پادشاییەکی خۆجێییان تێدا داناوە: (دائرة المعارف الاسلامية – جلدی یەک – لاپەڕە (٦٧٤): (فتح آرمە صدقە بن علي وقد شيد فيها عدة قلاع).

کیسرەوی لە پلازەری وەردەگرێ کە دەڵێ سەدەقە کوڕی عەلی بەدەستە شەڕکەر و پیاوانی جەنگاوەرەوە چووە سەر ورمێ. لە دەوری ئەبو جەعفەری مەنسوور خەلیفەی عەباسیدا بوو، لەگەڵ خۆجێیی و دانیشتوانی ئەوێ شەڕی کرد. ئەو شارە و دەوروپشتی و ناحیەکانی گرت و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

سەدەقە و براکانی لەنێو شاری ورمێ قەسر و کۆشک و باڵەخانە و بینای زۆر زل زلیان لێ دروست کرد و خانووبەرەی بەرز و جوان و بەدابیان تێدا دانا. دەورەی شاریان بە شوورە و بورج و باروو گرت. دەورەی دیواریان کردە خەندەق و پڕیان کرد لە ئاو. لە هەموو لایێکەوە خەڵکیان بردە ئەو شارە و دایاننان و شاریان گەورە کرد و ڕێکیان خست. لەشکر و سوپا و چەک و پێویستیی شەڕیان تێ خزاند. بەکەم دەمێک ورمێ بوو بە پایتەختێکی گەورە و ئاوەدان و بەناوبانگ، زۆر قەشەنگ و زۆر جوان و بە خانووبەرە و کۆشک ڕازاندراوە.

سەدەقە ڕۆژ بەڕۆژ زلبوو و شار و دێهاتی دەوروپشتی ورمێی خستە دەست ڕۆژاوا و جنووب و شیمالی گۆمی ورمێی بە درێژییەوە هێنایە ژێر فەرمانەوە. لە دەوری خەلافەتی (هارون الرشيد)دا شارانی خۆی و مەراغە و سەلماس و شنۆی بووە، لە سەرشان و هێز و تەوانایی پتربوو، ڕووی دەستەلاتی و ناو و نەبەردی و هێزی بەسەر هەموو ئومەراکانی ئازربایەگاندا سەرکەوت. بە چەک و لەشکر و تیپ بوو بە پادشایێکی ئازاد و سەربەخۆ، کەسێکی هاونەبەردی نەبوو. پێویستی پادشاهی هەمووی بۆ ڕێ کەوتبوو، دەستی هاوێژتە خاکی دەوروپشتی تخووبی مەملەکەتی. کێوەکانی نێوانی ئازربایەگان و مووسڵی خستە ژێر فەرمانیەوە،

مووسڵی وەبەر هەڕەشەدا. (وجناء ازدی) خاوەنی تەوریز لەگەڵیدا پەیمانی دۆستی و ئاشنایی بەست و سوێندی بۆ خوارد.

ئەو زلبوون و سەرکەوتنەی سەدەقە بۆ خەلیفە کۆسپەیێکی گەورە و جێگای لێ وردبوونەوە و ئەندێشە بوو، خەلیفە کەوتە ترس و والیگەری ئازربایەگان و ئەرمەنستانی دا بە خوزەیمە کوڕی خازم کوڕی خەزیمە. لەشکر و پێویستی شەڕی دایە و ناردی. لە هەموو خاکی ئازربایەگاندا جگە لە مەراغە جێگایەکی دەست نەکەوت بتوانێ تێیدا لەشکربەز بکا و تێیدا دانیشێ و ڕووبەڕووی سەدەقە بتوانێ ببزوێتەوە. خوزەیمە بە هەر جۆرێک بوو لەشکرەکەی گەیاندە مەراغە و بەلەز دەورەی شاری کردە شوورە و بورج و باروو، قەڵایەکی سەخت و توندی لێ دروست کرد و تێیدا دانیشت و دەستی بە قەڵابەندی و خۆپارازتن کرد. دەورەی شوورەی شاری کردە خەندەق و پڕی کرد لە ئاو.

ئەم سەربەهووردەی خوزەیمە وامان تێ دەگەیێنێت کە سەدەقە لە خاکی ئازربایەگاندا پادشایەکی نەبەرد و ئازادبووە، لەو خاکەدا جگە لەو، چ پادشایەکی خۆجێیی دیکە نەبووە.

بە قسەی کیسرەوی گۆیا سەدەقە کوردی کێوەکانی لای مووسڵ بووە، چووەتە سەر ورمێ و پادشاهی تێدا دامەزراندوە. لەوە کە والیی خەلیفە بە تالووکە لە مەراغە قەڵای کردەوە و تێیدا دانیشتووە بۆمان ئاشکرا دەبێ کە سەدەقە گەلێک بەهێز و تەوانا بووە، والی نەیتوانیوە بچێتە سەری و نەشیوێراوە لە جێگاییکی بێ شوورە و قەڵا لەشکربەز بکا و تەوانای نەبەرد و شەڕی سەدەقەی نەبووە. ئەوە والیی ناچار کرد بخزێتە نێو مەراغەوە و دەرگا لەسەرخۆی بگرێ، تاکو سەدەقە کە چووە سەری پێی نەوێرێ.

بەڵام وا دیار دەکەوێ فەرمانڕەواکانی بیانی کە هەر یەک لە شارێکی ئازربایەگان دانیشتبوون، دەبێ بە نەیاریی سەدەقە یارمەتیی والیان دابێ کەوا توانیویە بگاتە مەراغە و دیوار و شوورەی شار و قەڵا دروست بکا.

کوردەکانی ڕاوەند و سوڵدز و هەزبانی بە چاکی یاریدەی سەدەقەیان داوە و بۆ بەرزبوونی کۆشاون و لە ڕێی ئەودا شەڕیان کردووە و بە فەرمانڕەوای خۆیان ناسیووە. جگە لەوەندە چ سەربەهووردەکانی دیکەی سەدەقە لە دەستدا نییە و لەوە پتر چ دەنگی نەزاندراوە.

٢- عەلی کوڕی سەدەقە

سەدەقە کەی مردووە و چۆن بووە، لەوەی کە گوترا پتر دەست نەکەوتووە. هەروەها نەزاندراوە عەلی کوڕی ئەو سەدەقەیە کەی بووەتە پادشا. بەڵام هێندێک لە دەستدایە کە عەلی لە دوای سەدەقەی بابی بووەتە پادشای ئەو خاکانە و دەوری ئەم پادشایە لە لاپەڕەکانی مێژوودا بە بێدەنگی بەسەرچووە. دێریک و مێژوونویسەکان لە سەربهوورد و ئیشێکی ئەم پادشایە نەدواون و لە کتێبەکاندا ناو نەبراوە.

٣- سەدەقە کوڕی عەلی کە بە زوریق ناسراوە

سەدەقەی دووەم کە کوڕی ئەو عەلییەیە مێژوونویسەکان بە زوریق ناویان بردووە، پیاوێکی ئازا و پادشایەکی زرنگ و بە هێز و تەوانا و بە ناوبانگ بوو، بەسەر هەمووخاکی بابی و باپیریدا فەرمانڕەواییی کرد و هەموو شار و ئاواییییەکانی کێوی نێوانی ئازربایەگان و مووسڵی گرت و بەمدیوەودیوی ڕاست و چەپی ئەو کێوەدا زاڵ بوو. بەپێی شوێنی بابی هەڕەشەی لە مووسڵ کرد و ئەمیرەکانی دراوسێی داچڵەکاندن. زۆر توند و لێهاتوو و ڕەشید و ئازابوو، هەموو ئومەراکانی دەوروپشت ئەندێشەیان لێ دەکرد و هەمووی تەنگەتاو کردبوون.

زوریق زۆر گەورە و پایەبەرز و جێگا بڵند و بەهێزبوو. خەلیفە مەئموون والی و گەورەی ئەرمەنستان و هەموو ئازربایەگانی پێ بەخشی و هانی دا بچێتە سەر بابەکی خوڕەمی. زوریق لەشکرێکی جەنگی پێکەوە نا لە ژێر سەرداریی سەرکردەیێکی بە ناوبانگی خۆیدا کە ناوی ئەحمەدی کوڕی جونەید بوو ناردیە سەر بابەک. لە دوای شەڕ و کوژتارێکی قورس و خوێنڕێژیێکی بێ ژمار، ئەحمەد لە دەست خوڕەمییەکاندا کوژرا و گەلێک لە سوپاکەی لەنێو چوون.

ساڵی ٢١١ھ زورەیق لەشکرێکی هەڵگرت و چووە سەر مووسڵ کە بیگرێ، چونکو لەوەپێشی باپیریشی ئەو ئارەزووەی هەبوو بەڵام بۆی نەهات. زوریق بۆ بەجێهێنانی ئەو ئارەزووە لینگی دا سەر مووسڵ (سید کوڕی انسی ازدی) حوکمڕانی مووسڵ بوو؛ بەرامبەری لەشکری بردە پێش. چەند جار لە نێوانیاندا شەڕ کرا و خوێن ڕێژرا. زوریق نەیتوانی بگاتە مووسڵ. ئەمجارە چل هەزار پیاوانی جەنگی و ئازای هەڵگرت و چووە سەر سەید، لە دوامینی شەڕ و کوژتاردا

سەید بەدیل کەوتە دەست سوپاهی زوریق و لە دەستیاندا کوژرا. هێزی سەید پووچ کراوە، دارا و هەبوونی بە تالآن گیرا و چووە مووسڵ و بەسەریدا زاڵ بوو.

خەلیفە مەئموون کە لەو سەربهووردە ئاگادار بوو، بەدڵ لە زوریق دڵگیر و گەلێک ڕەنجیدە بوو؛ ڕقی هەڵستا. والیگەری ئەرمەنستان و ئازربایەگانی دا بە محەمەد کوڕی حەمیدی تووسی. لەشکر و سوپا و پێویستییەکی قورسی پێ دا و ناردی کە لە مووسڵەوە بچێتە سەر ئازربایەگان و سەری زورەیق پان کاتەوە و لە نێوانی لابەرێ، ئەوجا بچێتە سەر ئیشی خۆی.

محەمەد کوڕی حەمید بەو هێزەی لە دەستیدا بوو چووە مووسڵ. زوریق چوو پێشی پێ گرت. هەردوو لا بەرامبەر یەکدی ڕاوەستان، لە دوای شەڕ و کوژتار و خوێنرێژی و چەندجار بەگژ یەکدا چوون، زوریق شکا و لە دوامیندا بەدیل گیرا و لە ساڵی ٢١٢ه دا زوریق بەدیل کەوتە دەست و محەمەد ناردیە بەغدا.

جگە لەوە سەربهووردی ئەو بنەماڵە پادشایەی کوردەمان چی دیکە دەست نەکەوت، نازانین زورەیق چیی لێ هات و ماڵ و کەسوکاری لە ورمێ چییان بەسەرهاتووە و چۆن دوایی بەو حکوومەتە کوردە دراوە و ورمێ کەوتە دەست کێوە؟ بەڵام محەمەد کە چووە ئازربایەگان هەموو سەرکێشەکانی لەو خاکەدا بوون گرتنی و ناردنیە بەغدا. یەک لەوانە (علی کوڕی مر الطائی) خاوەندی نریز و دووەم (محمد کوڕی ڕواد الازدی) خاوەندی تەورێز و گەلێک لەم سالووکانەی دیکە گیران و محەمەد کوڕی حەمید ناردنیە بەغدا.

فەسڵی دووەم

هەدیانییان - هەزبانییان

دەیسەمی کوڕی ئیبراهیم

لە دوای ئەوە حکوومەتی سەدەقە لە خاکی ئازربایەگان پچڕاوە، بەکەم دەمێک لەو خاکەدا حکوومەتی خۆجێیی کورد دامەزراوەتەوە، بەڵام لەنێوانی تێکچوونی حکوومەتی زوریق و دامەزراندنی حکوومەتی دەیسەمدا -کە نزیک سەد ساڵێکە- گەلێک چتی گەورە لە خاکی ئازربایەگاندا ڕووی داوە، شەڕو شۆڕ و پشێوی و کێشە و هەڵمەت و خوێنرێژیی کی بێ ژمار بووە، ئەوەی بەنەیار ڕەوا بووبێ

بەسەر کوردی ئەو خاکەدا هاتووە و لە کوردانی ڕاوەند (ڕەوەد) گەلێکیان بۆ خاکانی هەولێر و ئاران و ئانی و ئەرمەنستان هیجرەتیان کردووە.

ئەو کوردانە کە لە دەوری سەرەتای ئیسلامییەوە هەتا قەرنی دووەمی هیجری لەگەڵ موجاهیدانی ئیسلام لە کێشە و شۆڕشدا بوون، وەکو دارێکی پیری گەندەڵی لێ هاتبوو، لکوپۆپ و شاقولانی بڕابوو. لە ناکاو لە بنەوە ڕیشەی هاوێژت و لە هەموو لایێکەوە خەڵف و جوزکەی هەڵدا کە لە خاکی ئاران و هەولێر لکوپۆپی بەرزکرد و لە شام و سووریا و میسر ڕیشەی داکوتاوە، لەسەر مینبەران خوتبەیان بەناو دەخوێندراوە و میللەتێکی زل لە ژێر سێبەریاندا ئاسوودە ژیان.

ئەو کوردانەی ڕاوەند وەکو لە پێشدا لێی دواین لە سەرەتای ئیسلامی یەکە نەبەرد و نەیارانی ئیسلام بوون؛ بەڵام لەپاشان بوون بەیەکە موجاهید و گیانفیدا لە ڕێگای ئیسلامیەتدا. لە مەیدانی گیانبازی و غەزادا بۆ دینی ئیسلام ئەوەی سینگی خۆی دەکردە مەتاڵ و سوپەر لە پێش فەرەنگدا ڕادەوەستا. ئەو کوردانەی ڕاوەندبوون کە لەشکر و سوپای نەیاری ئیسلامیان دەشکاند و خۆیان دەنواند و لەسەر مینبەرانی میسر و شام و یەمەن و حیجاز و ئەرمەنستان و ئاران و ئازربایەگان خوتبەیان بەناو دەخوێندرایەوە و میللەتی ئیسلام لەو خاکانەدا دوعای فەتح و زەفەر و نەسرەتدانیان بۆ دەکردن.

ئەویش لە ڕووی زرنگی و وشیاری و ئازایی ئەو میللەتەی کوردەوە بوو کە لە دوای دەست لە نیشتمانی خۆبەردانیان، لە خاکی بیانیدا ڕیشەی حکوومەتی خۆیان داکوتایەوە و بە کەم ئەشخاسێک بەسەر شار و مەملەکەتاندا زاڵ بوون. هەروەکو هێندێکیان لە هاتوودا باس دەکەین کە فەزڵوونییان و ڕاوەندییان و هەزبانییان و ئەحمەدیلیان و ئەیووبییان بن کە هەریەک لەسەر خاکێک دامەزران و بوون بە پادشا و سوڵتان و فەرمانڕەوا. ئەوەی لەوان پێشدەستیی کرد و هاتە مەیدانەوە و بەسەر خاکی ئازربایەگاندا زاڵ بوو و پاشایەتی کرد، دەیسەمی کوڕی ئیبراهیمی کوردی هەدیانی (هەزبانی) بوو، کە ئێمە لەم فەسڵەدا لێدوانی مەبەستمانە.

له پێش دەیسەمدا

ئازربایەگان

بەڵام لە پێش دەیسەمدا لە خاکی ئازربایەگاندا گەلێک کەس سەرکێشییان دەکرد و فەرمانڕەوای ئەو خاکە بوون؛ لەوانە محەمەد ئەفشینی کوڕی دیوداد و یووسفی برای -کە بەکوڕانی (ئەبو ساج) ناو دەبرێن- چوونە سەر خاکی ئازربایەگان. عەبدوللای کوڕی حوسێنی هەمەدانی یەمەنی لەو خاکەدا یێکە سەرکێش و سالووک بوو و پشێوی و شۆڕشی خستبووە ئازربایەگانەوە. کە چووینی محەمەدی زانی، چووە پێشی و بەگژیدا چوو. لە پاشان محەمەد، عەبدوڵلای لە شەڕدا گرت و کوژتی. خاکی ئازربایەگان و ئەرمەنستان و ئارانیان گرت و لەسەری بوون بەپادشا و جاڕی ئازادیی خۆیان کێشا. لە دوای ئەوە دیودادی کوڕی بوو بە پادشا. لە دوای دیوداد، یووسفی کوڕی ئەبو ساج کە نەبەرد و ئازاترینی پادشایانی دەوری خۆی بوو.

گوتمان کە یووسف بەدەستەڵات و نەبەردترینی پادشایانی ئازربایەگان و ئەو جێگایانە بوو. لە دوای ئەوە کە بوو بە پادشا و ئالای سەربەخۆیی و ئازادی هەڵدا، سەری لە فەرمانی خەلیفەی بەغدا وەرگێڕا. ساڵی ٣٠٧ھ لە لایەن خەلیفەوە مؤنس مظفر ناردرا سەری و لە شەڕدا یووسف گیرا. گەلێک لە بەندی بەغدا بە گیراوی ماوە و لە زینداندا بوو. لە ساڵی ٣١٠ھ لە لایەن خەلیفەوە بەردرا و گەڕاوە سەر خاکی خۆی. پادشایەتیی ئازربایەگان و ئەرمەنستان و ئارانی هەبوو، خاکی «ڕەی» و (قەزوین) و (ئەبهەر) و (زەنگان)شی پێ درا. چوار ساڵ لەسەر ئەو خاکە پان و بەرین و گەورە پادشاهیی کرد. ساڵی ٣١٤ھ خەلیفە بۆ بەغدای خوازت کە دوژمنی گەورە و بە سام و بە هێزی خەلیفە، میللەتی (قەرمەتی)یان بوون؛ بیانشکێنن. یووسف بە شانوشەوکەت و لەشکرێکی بێ ژمار و چەک و پێویستییێکی بێ پایان، بۆ لابردنی قەرمەتیان چووە بەغدا. لە شەڕدا یووسف کەوتە دەست ئەبو تاهیری قەرمەتی و کوژتی.

(ابن الاثیر) و (ابن الحوقل) و کیسرەوی بەخشی یەکەم ئینسقلۆپیدیای ئیسلامی و هی دیکەش بە درێژی لە دەیسەم دواون و ئێمە لە کتێبێکی بەتایبەتی چاپکراوماندا باسمان کردووە.

دەیسەم کوڕی ئیبراهیمی کورد لە لەشکری یووسف ئەبی ساجدا سەرکردەیەک بوو. ساڵی ٣٠٧هـ کە خەلیفە گرتی و بردیە بەغدا، دەیسەم لەسەر ئەو خاکە دانیشت و لە ساڵی ٣١٤هـ دا یووسف کە چووە بەغدا، دەیسەم جێنشین و وەکیلی بوو لەسەر ئەو خاکانە بە وەکالەت فەرمانڕەوایی کرد؛ هەروەکو لە هاتوودا لێی دواوین.

ئیبراهیم بابی دەیسەم، کورد و لە قەبیلەی هەدیانی (هەزبانی) لە نێوانی شنۆ و سەقزدا بوون. لەبەر هێندێک شەڕزەیی نێوانی کوردان لە دەست سەرکێشەکانی خاکی ئازربایەگان، ئیبراهیم ناچار دەستی لە نیشتمانی بەردا و چوو بووە لای (هارون البجیلی خارجی) کە بەسەر هێندێک خاکی لای مووسڵ و هەولێردا زاڵ ببوو. (تەماشای کتێبی ئێمە – مێژووی دەوری ئەمارەت – چاپ کراوە ساڵی ١٩٢٧ – نەشری ٦ی زاری کرمانجی بکرێ).

ساڵی ٢٨٣هـ هاروون کە بەدەست (معتضد) خەلیفەی عەباسی بەدیل چوو، ئیبراهیمی کوردی بابی دەیسەم لەو مەیدانەی خوێناوییە ڕزگار بوو؛ هەڵات و چووە نیشتمانەکەی خۆی؛ کچی ئەمیری کوردەکانی شا دلووبەی مارە کرد. (ابن مسکویە) دەنووسێ کە: «ئیبراهیمی بابی دەیسەم یەکێک بوو لە خاریجییان لەگەڵ هاروون خاریجی بەناوبانگ بوو. لە دوای ئەوە کە هاروون کوژرا ئیبراهیم هەڵات چووە ئازربایەگان، کچی یەکێک لە گەورەکانی کوردی بەژنی هێنا و دەیسەم لەو ژنە بووە.» کە گەورە بوو، گەیشتە لای کوڕی ئەبی ساج و بوو بە یەکێک لە سەرکردە ناودارەکانی کوڕی ئەبی ساج.

کیسرەوی بەخشی یێکەم – لە لاپەڕە ٥٨ دا دەڵێ: وەختی ڕۆیینی یووسف لە ئازربایەگان هێشتا ئەو خاکە بەو ئەسپاردرابوو، دەیسەمی کردە جێنشینی خۆی یا تەنها فەرمانڕەوای ئازربایەگانی دابوو بە دەیسەم.

بەو جۆرە دەیسەم لە لەشکری ئەبوساجدا سەردار سوپا بوو. بەپێی گفتوگۆی مێژوو و دێریکنوویسەکان و بە گوتەی کیسرەوی دەبێ لە تەئریخی ٣٠٧هـ وە دەیسەم لە لای کوڕی ئەبی ساج سەردار و گەورە بووبێ کەوا سەرکەوتووە.

بەڵام کوردەکانی ئازربایەگان چونکو لە پشێوی و شۆڕش و ئیستبدادی سەرکێشەکان ماندوو و بێزار بووبوون و چاویان لە ئازادی و سەربەخۆیی بوو،

باری نەیاریان لەسەر شان گران بوو؛ هەرکە دەیسەم کەوتە ڕوو. کوردەکانی ئازربایەگان بەجارێک ڕوویان تێ کرد و لە دەورەی کۆبوونەوە، بۆیە وا زوو بڵند بوو و پێگەیشت و کوڕی ئەبی ساج باوەڕی پێ هێنابوو، لەسەر خاکی خۆی کردبوویە وەکیل و سەردار سوپا. کە کوڕی ئەبی ساج یووسف کوژرا، بەجارێک ئاڵای ئیستیقلالی خۆی هەڵدا و بوو بە پادشایەکی بەشان و شەرەف و نەبەرد و بەناوبانگی ئازربایەگان و ئاران و ئەرمەنستان.

کیسرەوی دەڵێ: چونکە لەودەمەدا کوردان خزم و خۆیشی دەیسەم بوون و لە ئازەربایەگاندا زۆر و پڕ (ئەنبوە و فراوان) بوون و بە پشتیوانیی ئەو کوردانەوە دەیسەم زۆر چاک دەیتوانی بە پیرۆزی و خۆشی پادشایی و حوکمڕانی بکا و سەربەرز و ئازاد بێ. بێژراو چونکە وەکو بابی کێشەی خاریجیی هەبوو و باوەڕی بە خەلافەت و خەلیفە نەبوو، کوردەکانیش هەموو پشتیوانییان کرد، بەبێ ئەندێشە ئاڵای ئیستیقلالی هەڵکرد و خەلیفەی نەناسی و دەستی بە مەملەکەتداری و لەشکر بەخێوکردن و میللەت نەوازی کرد.

سەربەهووردی دەیسەم و پادشایەتی لەسەر ئەو خاک و زەوییە پان و درێژ و زلە بە خۆشی ڕابوارد؛ تاکو ساڵی ٣٢٦ھ لە هیچ کتێب و ئاسارێکدا دەنگێک لە دەیسەمەوە نییە. وا دیار دەکا بەبێ کێشە ئەو چەند ساڵەی بە پادشاهی ڕابواردبوو، بۆیە مێژوو و دێریکنوویسەکان لێی نەدواون. لەو ساڵەی گوترا (ابن الاثیر وابن مسکویه) لە شەڕ و کێشەکانی دەیسەم لەگەڵ لەشکری گیلی دواون.

شەڕەکانی دەیسەم
لەگەڵ لەشکری گێلی

(تجارب الامم) ساڵی ٣٢١ھ دەڵێ: لەشگری کوڕی پیاوێکی گێلی لە تیرەی گێل، لە پێشدا لە سەرکردەکانی سوپاهی ماکان بوو؛ لە دوایی چووە لای مەرداویچ، لە دوای کوژرانی مەرداویچ لە لایەن وشمگیر برای مەرداویچ کە حوکمڕانی خاکی هەمەدان بوو، لەوێ ماڵ و پێویست و لەشکرێکی باشی کۆ کردەوە. ساڵی ٣٢٦ھ تەمای گرتنی ئازربایەگانی کرد کە ئەو خاکە لە دەیسەم بگرێت؛ چونکە وشمگیر دوژمنی دەیسەم بوو یارمەتیی لەشکری دا.

ئەو لەشکرە لە عەشیرەتی گێلی کوردی (گێلۆیە)ی ئەمڕۆکە بوو کە لە دەوری سەرەتای ئیسلام و تا ئەمڕۆکەش بەو ناوە عەشیرەتێکی زلی کورد هەن لە کێوی گێلۆیە.

دەیسەم لەولاوە لەشکرێکی قورسی لە کوردان گرد کردەوە و بۆ پێش پێگرتنی ئەو تالووکەی کرد. لە نێوانی دوو مانگدا دوو جاران شەڕ و کوژتاریان کەوتە نێوان؛ لە هەردوو شەڕدا دەیسەم تەنگەتاو کرا و شکاندرا. لە هەموو خاکی ئازربایەگاندا تەنها ئەردەویل نەبێ لە دەست دەیسەمدا نەما، لەشکری بەسەر هەموو خاکی ئازربایەگاندا زاڵ بوو.

ئەودەمە پایتەخت و گەورەترین شارانی ئازربایەگان ئەردەوێل بوو. دوو بارووی سەخت و توندی هەبوو. خەڵکی ئەو شارەش هەموو ئازا و شەڕکەر و کورد بوون. کیسرەوی دەڵێ: بە دلێری و جەنگی و درشت خویی و هەنگامە جوێ ناوبانگیان کردبوو. لەشکری دەیەویست بەبێ خوێنرێژی و کوژتار بیگرێ. قاقەزێکی بۆ خەڵکی شار نوویسی و دڵخۆشیی دانەوە و پەیمان و وەعدەی چاکی پێ دان و لەبەریان پاڕاوە، بەڵام موعامەلەی گێلییەکان لەگەڵ خەڵکی هەمەدان و بەدرەفتاریی ئەوانیان بیستبوو، بە قسە و پەیمان تەفرە و فریویان نەخوارد. پێی خۆگرتن و بەرامبەریان چەقاند و ڕاوەستان.

لەشکری دەورەی شاری گرت. ئەردەوێلییان دەستیان بە بەرامبەری و شەڕ و کوژتار کرد؛ پاڵەوانی و ئازاییان نیشان دا. ئیش درێژەی کێشا و میللەت تەنگەتاو بوو، پیاوانی ناردە لای دەیسەم یارمەتییان لێ خوازت. دەیسەم دەستە لەشکرێکی کوردی کۆکردنەوە و بە پەنهانی چووە نزیک ئەردەوێل. ڕۆژێکی بەتایبەتی دانا کە ئەو لە پشتەوە و ئەردەوێلییان لە پێشەوە بەسەر لەشکری دابدەن. لە ڕۆژی ژواندا دە هەزار کەس ئەردەوێلیان هەموو بەزووبین و مەتاڵ و سوپەر لە شار دەرکەوتن و دەستیان بەشەڕ و کوژتار کرد، لەولاشەوە دەیسەم بەدەستە لەشکری خۆیەوە لە پشتەوە لەناکاو لینگیان دا سەر لەشگریان. دەستیان بەقیژە و هاوار کرد.

سوپاهی لەشگری سەریان لێ شێوا. نەیانتوانی خۆبگرن، پشتیان لە دوژمن و ڕوویان لە هەڵاتن کرد، گەلێک پیاوانی لەشگری لە مەیداندا کوژران، بنەوبار و

چەک و گرانەباریان هەموو بەجێ هێشت و ڕوو بە خاکی موغان هەڵاتن.

موغان پارچەیەک بوو لە خاکی ئازربایەگان؛ لە سەرەتای ئیسلامییەوە ئازادیی خۆیان لە دەست نەدابوو. حوکمڕانی موغان بە (ئەسپەهبەد) ناو دەبرا. لەودەمەدا کە لەشگری پەنای بۆ برد، ئەسپەهبودی موغان بەکوڕی (دەلوولە) ناو دەبرا، چووە پێشوازیی لەشگری و بەنوازش خۆی و سەرکردەکانی میوانداری کرد و بردنیە ماڵی خۆی و زۆری ئیحترام گرتن.

لەشگری سەرکردەکانی لە میوانداری ئەسپەهبود دانا و بۆ خۆشی بە پەنهانی ڕوو بە خاکی گەیلان ڕۆیشت. لە دوای چەند ڕۆژێک گەڕاوە، لەشگرستان کوڕی خۆی و برازای خۆی، بەهەزار پیاوی شەڕکەر و ئازاوە و بەچەک و پێویستییەکی تەواوەی لەگەڵ خۆیدا هێنان و لە ئەسپەهبودیش لەشکر و پیاوانی وەرگرت و جاری دووەم بۆ شەڕی دەیسەم هەڵمەتی بردەوە سەر ئازربایەگان.

لەولاوە دەیسەم پێشوازیی کرد و بەگژ یەکدا چوون. دەیسەم تەنگەتاو بوو و شکا، چوو لە چۆمی پەڕیەوە و ڕێگا سەختەکانی لە لەشگری گرت و کەنار چۆمی کردە لەشکربەز.

ڕۆژێک لەشگرستان کوڕی لەشگری و برازای و چەند پیاوانی ئازای گێلی، لە سێ فرسەنگ دووری لەشکربەز لە چۆمی ئاراس بوارێکی تەنگیان دۆزییەوە، کە ئاو لەسەرەخۆ دەچوو. لە لەشگری ئیزنیان دەخوازت کە بپەڕنەوە ئەوبەر و بەگژ دەیسەمدا بچن. شەوێ لەناکاو هەستان و چوون و دەستەیەکی کەڕەنا و شەیپووریان لەگەڵ خۆیاندا برد، چەند کەسێک بە مەلە پەڕینەوە و بە گوریس وەکو پرد لەسەر ئاو گرێیان دا کە لەشکرەکە دەستی پێ بگرن و پێی بپەڕنەوە، بەوجۆرە هەموو لە ئاو پەڕینەوە. لەپڕێکدا لینگیان دا سەر لەشکرگاهی دەیسەم بوق و کەڕەنایان لێ دا و هاوار و هەرایان دەست پێ کرد و چەند کەسێکیان لە کەنار لەشکربەزی دەیسەم کوژت، لەشکری کورد سەریان لێ شێوا و لەناکاو هەر کەس لە جێی خۆیان بڵندبوون و بە تاریکیی شەو نەشیان دەست بکەنەوە، بار و بارگە و بنەیان بەجێ هێشت و ڕێگای هەڵاتنیان گرتە پێش. دەیسەم بە ناچاری هەڵات، ڕوو بە (ڕەی) چوو کە وشمگیر کوڕی زیار یارمەتیی بدات.

لەشگری لە دوای ئەوە کە دەیسەم شکا خاکی ئازربایەگانی یەک بەیەک گرت و

لەسەری دانیشت و دەستی بە سەرکێشی کرد. بەڵام لە نوویسینی (ابن مسکویە) وا دەردەکەوێ لەشکری بەسەر ئەردەوێڵدا زاڵ نەبووە، چونکە شارێکی سەخت و میللەتەکەی جەنگی و ئازا بوو و بەجارێک دوژمنی لەشکری بوون.

دەیسەم کە گەیشتە ڕەی، سەربەووردی لەشکری و یارمەتیی کوڕی دەلوولە ئەسپەهبدی موغانی بۆ گێڕاوە و داوای کۆمەگی لێ کرد کە جارێکی دیکە بگەڕێتەوە سەر حکوومەتی ئازربایەگان.

وشمگیر لە هەڵمەتبردنی لەشکری بۆ سەر ئازربایەگان و زاڵیی بەسەر ئەو خاکەدا، گەلێک دڵگیر و توند بوو. پایەداری و دەستەڵاتی لەشکریی لەو خاکەدا بە زیانێکی قورسی خۆی دەزانی؛ لەبەرئەوە خواهشتی دەیسەمی ڕەوادی و بۆ یارمەتیدان دڵنیای کرد. لەگەڵ یەکدیدا پەیمانیان گرێ دا و لەشکرێکی پێ دا و خەرجی و مەسرەفی لەو ڕۆژەی گەیشتە (خونج)، کە شارێک بوو لەنێوان مەملەکەتی ڕەی و ئازربایەگاندا بوو، لەسەر دەیسەم بێ. کە دەیسەم ئازربایەگانی گرت خوتبەی لەسەر مینبەرەکان بە ناوی وشمگیر بخوێنێتەوە وساڵی سەد هەزار زێر بەباج بداتە گەنجینەی وشمگیر و لە دوای دەرکردنی لەشکری، سوپاکەی بۆ ببردرێتەوە ڕەی.

دەیسەم ئەوانەی پەسند نەکرد و لەشکر و سوپای هەڵگرت و ڕووبە ئازربایەگان کەوتە ڕێ و تالووکەی لە گەڕانەوە کرد کە زوو بگاتە سەر لەشکری و لە خاکی ئازربایەگان دەری پەڕێنێ.

لەشکری لەوە ئاگادار بووبوو کە دەیسەم پەنای بردۆتە بەر وشمگیر، لەوە کەوتبووە ئەندێشە و ترسەوە. پیلسواری کوڕی مالیک کەنگری برازای محەمەدی کوڕی موسافیر (سالاری) کە یەکێک بوو لە سەرکردەکانی لەشکری و زۆر خۆشەویست و نزیکی بوو و باوەڕی پێ کردبوو، ناردیە سنووران (میانە) کە پاسەوانیی ڕێگا بکا و ئاگاداری هاتووچووان بێ.

پیلسوار ناردراوێک بۆ (ڕەی) دەچوو، خستیە دەست. تەماشای کرد قاقەزێکی هێندێک سەرکردەی لەشکری بۆ وشمگیریان نوویسی بوو، لەوێدا خواهشتی لێبووردنیان کردبوو و چاوەنۆڕی جواب بوون، کە لەشکری بەجێ بێڵین و بچنە ژێر ئالای وشمگیرەوە. پیلسوار ئەو قاقەزەی بۆ لەشکری نارد.

لەشکری کـە لە قـاقـەزی سـەرکـردەکـانی ئاگـاداربوو، زۆر ترسـا و کـەوتە ئەندێشـەوە. بەڵام ئەو ڕازەی بە پەنهـان کـرد و دەری نەخـست، کـە وەڵامی دەرکەوتنی دەیسەم سەری پێ درا کە ئەوا لەشکری وشمگیری پێیە و هەڵمەت دەباتە سـەر ئازربایەگـان. لەشگری هەمـوو سـەرکـردەکـانی خـۆی هەڵگرت و لە بیـابانێکدا وەخـڕبوون. سـەربهـووردی پێ ڕاگـەیاندن و کـردیانە ڕاو و تەدبیـر. لە دوای گفـتوگۆ و قسـەیەکی زۆر، هەمووی ڕازی کـردن کە دەست لە ئازربـایەگان بەردەن و بچنەسـەر ئەرمەنسـتان؛ چونکە خاوەندێکی نـەبەردی نییە تالانی بکەن و ماڵ و سامان و چەک و پێویستییەکی قورس دەست خەن و لەوەپاش بچنە مووسڵ و لەوێوە بە تالان و ماڵ دەستخستن بچنە خاکی دیاری (ڕەبیعە)، دیاربەکر.

دەیسەم کە گەیشتە پێش، کەوتە سەر لەشگری و ڕفاندی. تالان و ماڵێکی زۆری لێ گـرت. لەشگری جگە لە خـاکی زۆزان و هەکـاری، ڕێگایـەکی دەست نەکـەوت، لەوێوە ڕوو بە مـووسڵ هەڵات. لە ڕێگایەدا ئادووم کوڕی گورگین چووە پێشی و بە فێڵ لەشگری گرت و کوژتی.

(ابن مسکویە) بەدرێژی ئەو سەربهوورد و شەڕ و هەڵاتن و گرفتاریی لەشگری نوویسـیـوە. بـەڵام (ابن الأثیـر) دەڵێت گـەورە و سـەرهـاتێکی ئەرمـەنی کـە ناوی (نیسان) بوو، چوو لەشگریی گرت و کوژتی. نزیکەی پێنج هەزار کەس کە لەگەڵیدا بوون هـەمـوو کـوژران. تەنهـا لەشکرسـتـان کـوڕی لەشگری و چەند کـەسـێکی ڕزگاربوون و چوونە مووسڵ و پەنایان بۆ (ناصر الدولە)ی حەمدانی برد.

دەستـەیێک لەوانە کە نزیک پێنج سـەد کەس بوون لەگەڵ پیلسوار چوونە بەغدا، لەلای (پچکەم) کـە (امـیـر الامـرا)ی بەغدا بوو دامـەزران. مـودەتێک لەوێ مـاوە. سـاڵی٣٢٩ھ پچکەم کـوژرا، ویسـتـیـان پیلسـوار لـە جـێی ئەو دانێن، تورکـەکـان نەیانهێشت و پیلسواریان کوژت.

بەڵام لەشـگرسـتـان و دەسـتـە لەشکرێکی کـە لەگـەڵیـدا مـابوو، (ناصـر الدولە) لەشکر و سوپای بۆ کۆ کردەوە و لەژێر فەرمانڕەوایی حوسـەینی ئامۆزای خۆیدا بۆ یارمەتی ناردیە سەر ئازربایەگان.

(ابن مـسـکویە) دەنوویسێ کـە: بە هێزێکەوە حوسـەین و لـەشگرسـتـانی جاری دووەم ناردەوە ئازربایەگان کە دەیسـەم دەرکەن. (ابن الاثیـر) ئەو سـەربهووردە بە

دوور و درێژی دەنوویسی و دەڵێ: لەشکری (ناصر الدولە) بە پەرێشانی هەڵات و گەڕاوە مووسڵ.

(ابن الاثیر) لە ڕیزی ئەو ساڵەدا کە لەو سەربهووردانە دواوە دەڵێ: ئەو پشێوی و شۆڕشەی کە ڕووی لە دەیسەم دەکرد، هەموو لەو دیلەمانەوە بوون کە لە سوپای دەیسەمدا ئیشیان دەکرد. بەسەر هەموو کار و پیشە و هێزی دەیسەمدا ئاگادار بووبوون.

ئەو هەموو سەربهووردانەی بێژرا و هاتوو، بە درێژی لە کتێبی (تجارب الامم) سەربهووردی ساڵی ٣٢٦هـ دێتە بەرچاوان و (ابن الاثیر) و (ابن مسکویە) هەرچەندە هەموویان لەو ساڵەدا بە تەفسیل باسیان کردووە، بەڵام هێندێکی ئەوە هی ساڵی دیکەیە و لەگەڵ یەک ساڵ لێی دواون. کیسرەوی لە بەخشی نوخوستیە لاپەڕە ٦٣دا دەڵێ: ئەو هەموو سەربهووردە لە ساڵێکدا ناگونجێ. دەبێ بڵێین بەشێکی هی ساڵی ڕابردووە کە مێژوونوویسەکان لە ساڵێکدا لێی دواون.

دڵشکاویی کوردان لە دەیسەم

چووینی دەیلەمان بۆ ئازربایەگان

دەیسەم کە بە سوپاهی وشمگیرەوە گەیشتە ئازربایەگان، دیسان ڕشتەی پادشاهیی خستەوە دەست خۆی و دایمەزراندەوە، ئەو لەشکرە کە هێنابووی، ناردنیە (ڕەی)؛ بەڵام هێندێک لەوانە پێیان خۆش بوو نەچنەوە، لە لای دەیسەم مانەوە خزمەتی دەیسەمیان لە هی وشمگیر پێ چاکتر بوو. بەڵام لە بابەت ساڵانەیێکی پەیمانی دابوو بە وشمگیر و خوتبەی لەسەر مینبەر بەناوی وشمگیرە خوێندنەوەی نەکەوتە ڕوو؛ چونکە وشمگیر لەگەڵ (سامان)یان و (بویە)یەکاندا لە کێشە و شەڕ و پشێویدا بوو، دەیسەم ئەو پەیمانەی بەستبووی بە هێندی نەگرت و نەیخستە کردەوە، چونکە لەو ترسێکی نەمابوو کە گوێی بداتە پەیمان و مەرج و گوتەیەکی لەگەڵیدا گرێ دابوو.

وەکو گوتمان (حوسێن حەمدانی) و لەشگرستان کوڕی لەشکری لە لایەن (ناصر الدولە)وە لینگیان دا سەر ئازربایەگان و دەیسەم ئەوانی شکاند و تەنگەی پێ هەڵچنین و ڕفاندنی. گەڕانەوە و چوونەوە مووسڵ، هیچیان لەگەڵیدا پێ نەکرا.

لەودەمـــانەدا کـوردان لـە ئازربایەگـاندا هێـزیان ئەسـتـاندبوو و پڕ لەو خـاکـە بووبوون و لەشکر و سـوپا و کاردار و سـەرکردە و هـەمـەئیـشـە و بـە دەسـتـەڵاتی دەیسـەم هـەمـوو کوردبـوون. خـاکی ئازربایەگان هەمـوو کورد بـوون و هـەرچییـەکی بکرابا بەوان نەبوایە نەدەکرا. لەبەر هێندێک ڕەوشت و کـرداری دەیسـەم کـە لە کوردان خۆش نەدەهات، کورد بەجارێک لێی دڵگیر و ڕەنجیدە بوون.

(ابن الاثیـر) دەڵێ: هـەمـوو لەشکر و سـەرکـردە و کـاربەدەسـتـەکـانی دەیسـەم کـوردبوون. ئەوەی شـەڕی بکردبا و جـەنگی و دلێـری و ئـازایی بنواندبا و لە ڕێی ئازادیی دەیسـەمدا بکۆشـابان کوردەکان بوون، لەگەڵ ئەوەشـدا دەیسەم پـتر ڕووی خۆشی لە دەیلەمییان بوو و بەسـەر میللەتی خۆیدا گەورەتری ڕادەگرتن؛ ئەوەش لە کـــوردان گـــران هـات و، بەدڵ لە دەیســـەم ڕوو گـــەردان بووبـوون. دەســـتـیـــان بەبیـانووگرتن و دڵسـاردی کرد، هەر یەک بەسـەر خاکێکی ئازربایەگاندا دەستیان کێشا و هێندە گوێدێریی فەرمانی دەیسەمیان نەدەکرد.

دەیســـەم لەو بزووتنـەوە و کـــردەوەی کـــوردان هـەراســـان بـوو، دەیـەویسـت پشـتیـوانێکی بەهێز پەیداکا و سـەری کوردان بـەوە نەرم کات و ڕامیان کاتەوە. لە ڕووی بێ تەدبیری و هـەراسـەوە، ناردی کۆمـەڵەیێکی دیکەی دەیلـەمی خـوازتە لای خۆی. یەکێک لەوان سالووک (صعلوک) کوڕی محـەمەدی برای سالاری مـەرزەبان بوو. خـوازتیە ئازربایـەگان و لە لای خـۆی ڕای گرت، هـەروەهـا عەلی ناوێکی کوڕی فـەزڵ کـە لە سـەرکردەکـانی پچکەم بـوو و دەری کردبوو، بە دەسـتـەیێکەوە لە لای مـــووسڵ بوون. کـەوتنـە ڕێ و چوونە لای دەیسـەم، زۆر بـە کـەیف و شـــادمـــانی دڵخـۆشـیی داوە و قـەدری لێ گرت. مـاڵ و پێـویسـتی چتـمـەکێکی بێ ژمـاری پێ بەخشی و ڕای گرت. بە پشتیوانی ئەوان و دەیلمـەکانی لەلای بوو، پشت توند بوو، چەند کەسێکی گەورە و بەناوی کوردانی گرتن و خـستنیـە زیندان و بەندەوە. ئەو شار و خاکانەی لە دەستیاندا بوو، لێی ئەستاندنەوە.

بەڵام لێـرەدا دەیسـەم لەوە ئاگـادار نەبـوو کـە دامـەزراندنی حکوومـەت و بوونە پادشایی لە ئـازربایەگاندا بە پشـتیوانیی کوردەوە بوو نەک بیانی؛ نەیزانیبوو هـەر کـەس خـۆیش و کەسـی خـۆی ڕەنجـیـدە بکا و هێـز بداتە بیـانی، دوامـینی کـاری نەگبـەتی و پەشیـمانییە، چونکە گەورەیێکی مـیللەت، بە میللەتەکەیەوە گەورەیە. کە

لەو میللەتە پچڕاوە، بیانی چاو لە جێگا و سامانی دەکەن و هەرچییەکی لێ بکەن بەزەییان پێدا نایە. هەروەکو دەیسەم کە دەیلەمی بردە لای خۆی و میللەتی خۆی بۆ شکاندن، لە دوامیندا سالار مەرزەبانیان بۆ گیانی دروست کرد و لە جێی ئەویان کردە پادشا، خاک و نیشتمان و میللەتەکەی کەوتە ژێر پەنجەی ئەو دوژمنەوە کە بەجێرە و ماڵ و دراوی دەبێژرێ. لاپەڕەکانی مێژوو پڕ لەو جینایەتانەی گەورەکانی کوردن کە لەگەڵ خۆیان و میللەتەکەیان کردوویانە.

دەیلەم لەو حکوومەتە کوردەدا بەجارێک خاوەند دەستەڵات بوون و گەیشتنە پایەیێکی وا بۆ ساڵی٣٣٠ھ دەیسەم بەسەریاندا فەرمانی نەدەڕۆیی. دەیلەمیان کەم کەمە دەستیان بەهێندێک جێگایانیشدا کێشا و چەند قەڵا و سەرڕەویان خستە ژێر چاودێریی خۆیانەوە. ڕۆژ بەڕۆژ بۆ هێز و تەوانا فرەکرن دەچوون.

دەیسەم زۆر دڵگیر بوو، ئەوەی لە وەزیری خۆی (ئەبولقاسم عەلی کوڕی جەعفەر) دەزانی؛ چونکە کێشی باتینی (باطنی)ی هەبوو، دەیلەمەکانیش لەسەر ئەو کێشە بوون و دەیسەم کێشی خاریجیی هەبوو.

ئەو وەزیرەی دەیسەم کە ئەبولقاسم عەلی کوڕی جەعفەر بوو، کوردبوو؛ خەڵکی ئازربایەگان بوو. پیاوێکی زرنگ و وشیار و کارزانا و تێگەیشتوو بوو.

(ابن حوقل) لە چاپی لیدن – لاپەڕە ٢٥٤دا دەڵێ: لە دەوری یووسفی کوڕی ئەبوساجدا کاری باج وماڵیاتی ئازربایەگان و ئاران و ئەرمەنستان بەو ئەسپاردرابوو. لە ساڵی٣٣٠ھ لەنێوانی ئەو و دەیسەم ناخۆشی پەیدابوو. ئەبولقاسم لە خۆی و گیانی دڵنیا نەبوو و دەترسا و هەڵات و چووە (تارم).

(ابن الاثیر) دەڵێ: ئەبولقاسم و ئەو گەورانەی کوردان کە لە زیندان بوون، کەلێنیان دەست خستوو و هەڵاتن بۆ قەڵای تارم پەنایان برد و چوونە لای کوڕانی سالار کە وەهسودان و مەرزەبان و محەمەد بوون.

کیسرەوی بەخشی یەکەم لاپەڕەی ٦٤ دەڵێ: چوونە تارم لە دەمێکدا بوو کە مەرزەبان و وەهسودان لە محەمەدی بابیان ڕووگەردان بووبوون. ئەوەی بەدرێژی نوویسیوە و تەفسیلی پێ داوە. بەسەر دز و گەنجینەی محەمەددا دەستیان درێژ کردبوو. ئەبولقاسم چووە لای مەرزەبان، چونکە مەرزەبان یەکێک بوو لەسەر هاتووی باتینی (باطنی) و بەگوتەی (ابن مسکویە) ئەبولقاسمیش یەکە پیاوێک

بوو (باطني و باطنیـة)تی بڵاو دەکـردەوە. بەو بۆنـەیەوە مـەرزەبـانی پەسنـد کـرد و چووە لای. چونکە هـەردووکیـان کێشی (باطنی)یان هـەبوو، پێکەوە بوونە دۆست و میـهرەبـانیان پەیدا کرد. مەرزەبان ئەوی کردە وەزیری خۆی و مـەیدانی دایێ بەبێ پەردە کێـشی (باطنی) بـڵاو کـاتەوە و بۆ سـەرکـەوتنی ئەو کـێشـە بە ئـاشکرا و بە جیدال تەقەلا بدات.

ئەبـولقــاسم کــەوتە کـۆشش و کــردەوەی هـاندانی مــەرزەبان بـۆ چوونەســەر ئازربایەگـان و بەگژ دەیسـەمدا کردن و ئەو خـاکە لە دەست دەیسـەم دەرخستن؛ لە پیت و پێـز و خۆشـی و دارایی ئەو خـاکە دوا. بەوە گـەیشت کـە مـەرزەبان دڵنیـا کات، ئەوجا لەگەڵ ئەوانەی لە لای دەیسـەم بوون و دەیناسین، باوەڕی پێ کردبوون، ئەوانەی کـێشـی (باطنی)یان هـەبوو لـەگـەڵ دەیسـەم کە لـە خـارجـییـان بوو، بەدڵ دوژمنایەتییـان دەکرد و ئەوانەی کە لە دەیسـەم ڕەنجیدە و دڵگیربوون و قاقەزی بۆ نوویسین و دڵخۆشیی دانەوە و بۆ فەرمانبەریی مەرزەبان سازی کردن.

کیسـرەوی بەخشی نوخوستین – لاپەڕە ٦٥ دەڵێ: ئەوانەی بێژراو کە ئەبولقاسم خـوازتنی و وەڵامی دانـێ و بۆ ڕووگـەردانی لە دەیسـەم و فـەرمـانبـەری مـەرزەبان نوازشی کردن و دڵخۆشیی دانەوە، هەموو دەیلەمی بوون. قسەکانی ئەبولقاسمیان پەسندکـرد و پەیمانیـان دایە کـە مـەرزەبان ڕوو بە ئـازربایەگـان لەشکری ئاژۆت، دەست لە دەیسـەم بەردەن و بکەونە ژێر فـەرمـانی مـەرزەبانەوە. لەوانە یـەکێکیـان سـالووکی برای مـەرزەبان بوو. کـە لە پێشـدا ناوبـراو چووبووە لای دەیسـەم و بە ئیحترام و خۆشی و نوازش ڕای گرتبوو.

مــەرزەبان بـەو پەیمانە دڵنیــا و بەهـێــز بوو، لـەشکری ڕێک خــست و لـەگــەڵ ئەبولقاسم چوونەسەر ئازربایەگان. لەولاوە دەیسەم بە لەشکرەوە پێشی پێ گرت و ڕیزی بوو. بەڵام لە پێش ئەوەدا شـەڕێک ڕوو بدا، دەیلەمانێکی لەلای دەیسەم بوون کە لە دوو هـەزار کـەس پتربوون، بـە جـارێک لێی جـوێ بوونەوە و چوون گـەیشـتنە مـەرزەبان و لە کوردەکانیش دەستـەیەک دیسـان لە دەیسەم پچڕانەوە و چوونە لای مەرزەبان. ئەوەی بە دەورەی دەیسـەمەوە مان کۆمەڵەیێکی زۆر کەم بوون. کـەمەری مـەردانەگی و گـیـان سـپـاردنیـان بەست و ڕوو بەشـەڕ چـوونە مـەیدانەوە، بەڵام لە بەدبەختانە بەری هـەڵمەتێکی مەرزەبانیان نەگرت و شکان و کوژران و بڵاوەیان تێ کەوت.

دەیسەم لە دوای ئەوە کەسی بەپشتەوە نەما و لەشکرەکەی بڵاو بووەوە، ناچار ڕوو بەخاکی ئەرمەنستان هەڵات و پەنای بردە بەر خاچێک (غاغیق)ی کوڕی دێرنیق ئارجرونی کە لەسەر پارچەیێکی بچووکی ئەرمەنستان حوکمڕانیی دەکرد. پادشای گەورەی ئەرمەنستان ئەودەمە (باگردونیان) بوو، بەڵام ئەمە لەنێو ئیسلام و ئەرمەنییاندا زۆر ناسراو بوو، لەسەر خاکی (وان) و (سەتان) هەتا نزیک خاکی نەخچەوان حوکمڕان بوو. لەگەڵ دەیسەم دۆستی و ئاشنایەتیێکی قورسیان هەبوو؛ لەمێژبوو نێوانیان بەخۆشی ڕادەبرد. کە چوو پەنای بۆ برد، غاغیق زۆری بەخێر هێنا و ئیحترامی گرت و میوانداری و ئامۆژگاریی نواند، ماڵ و پێویستییێکی بێ ژماری پێشکەش کرد. لەولاشەوە مەرزەبان چوو هەموو خاکی ئازربایەگانی خستە دەست خۆیەوە و بە حوکمڕانی لەسەری دانیشت.

(تجارب الامم) ساڵی ٣٣٠ و (ابن الاثیر) بەدرێژی لەوە دواون و چووین و پەنابردنی دەیسەم و زالی و حوکمڕانیی مەرزەبان لەسەر ئازربایەگانیان باس کردووە. دیسان لە ئازربایەگان وەزیری مەرزەبان ئەبولقاسم عەلی بوو کە خستیە سەر ئەو هەوەسە. هەموو کاروباری حوکمڕانی مەرزەبان لە دەست ئەودا بوو.

شەڕی جاری دووەمی دەیسەم و مەرزەبان لە ئازربایەگاندا

وەکو گوترا وەزیر ئەبولقاسم، کە هەموو کاروباری مەرزەبان بەدەست ئەو ڕێکوپێک دەخرا، زۆری نەکێشا لەگەڵ مەرزەبان ناخۆشییان لێ پەیدابوو، چونکو لە نزیکان و دەستە و پێوەندی مەرزەبان چەند کەسێکیان دوژمنایەتییان لەگەڵ ئەبولقاسمدا هەبوو و نێوانییان تێک چووبوو، ئەوانیش مەرزەبانیان بۆ ئەوە هان دەدا و دەیانبزاوت کە ئەبولقاسم ئەزیەت بدا و تووشی چەرمەسەری و ئەزیەتی بکات. بە هەموو هێزیانەوە بۆ ئەوە تێ دەکۆشان و لە کردن و تەقەلادا بوون کە ئەبولقاسم تووش بکەن.

ئەبولقاسم لەوە کەوتە ترسەوە و لە گیانی خۆی ترسا. بە مەرزەبانی گوت: ئەگەر بچیتە تەورێز ماڵێکی قورست بۆ کۆ دەکەمەوە و لە خەڵکەکەی گەلێک چتت بۆ دەستێنم. دەیویست بەو بۆنەیەوە لەژێر پەنجەی مەرزەبان دەرکەوێ و دووربێتەوە. مەرزەبان پێی فریو خوارد و قسەکەی لێ پەسند کرد و لەشکرێکی دایە جستانی کوڕی شەرمەزن و حەسەنی کوڕی محەمەد مەهلەبی کردنە

سەرکردە و لەگەڵیدا ناردنیە تەورێز.

ئەم شەرمەزنە کە جستانە، لە هاتوودا کە باسی دەکرێ، لە ئازربایەگاندا بوو بە پیاوێکی گەورە و مەهلەبی لە پاش لە بەغدا گەیشتە پایەی وەزارەتی خەلیفە و زۆر ناودار بوو.

(کیسرەوی) بەخشی نوخوستین لە (ابن مسکویە) وەردەگرێ کە تەورێز شارێکی گەورە و دیوار و باروویێکی ئەستوور و توندی هەبوو. دەورەی ئەو بە مێشە و داری بەبەری بێ ژمار ڕازاندرابووەوە. شارێکی سەخت و توند و قایم و خەڵکی ئەوێ دلێر و پاڵەوان و دەوڵەمەند بوون.

کە ئەبولقاسم گەیشتە تەورێز و لەگەڵ میللەتەکەیدا میهرەبانی و ڕووخۆشیی دەست پێ کرد. بەدخوویی و بەدڕەوشتی و ستەمکاری و نامیهرەبانیی دەیلەمیانی بۆ باس کردن و پێی دەگوتن: ئەوانە چاکیی کەسیان ناوێ. جگە لەمە کە ڕیشەی خەڵک لەبن هەڵکەنن و خەڵک ماڵوێران کەن، چ ئارەزوویەکی دیکەیان نییە. لە لایێکەوە بەو گوتانە خەڵکی تەورێزی لە دەیلەمیان هان دەدا و بە پەنهانیش قاقەزی بۆ دەیسەم نوویسی لە ڕابووردی ڕابردنی خوازت و داوای گەڕانەوەی لێ کرد و پەیمانی دایە و سوێندی بۆ خوارد کە بگەڕێتەوە سەر ئازربایەگان و هەرچەند دەیلەمیانیان لە تەورێزن بیانکوژی. (ابن مسکویە) و (ابن الاثیر) شەڕەکانی دەیسەم و مەرزەبان هەموو لە ساڵی ٣٣٠ھ دا دەنوویسن. کیسرەوی دەڵێ: ئەو هەموو شۆڕشە لە ساڵێکدا ناگونجێ.

ئەگەرچی (ابن حوقل) بە ئاشکرا دەورەدانی ئەردەوێلی بە ساڵی ٣٣١ھ نوویسیوە، لەوە وا دەردەکەوێ دوو ساڵی کێشاوە.

دەیسەم کە ساڵی پار لە مەرزەبان شکانی خوارد و هەڵات و چووە ئەرمەنستان و پەنای بردە لای غاغیق، بەپەنهانی لەگەڵ کوردانی ئازربایەگان موخابەرە و نوویسینی دەست پێ کرد. لەگەڵ دڵداری و نوازشی کوردان دەکۆشا کە بیانخاتەوە لای خۆی و لە دەیلەمیان بپچڕێتەوە و بیانکاتە لاگیری خۆی؛ چونکە تێ گەیشتبوو ئیش لە کوێوە لێی تێکچوو.

کیسرەوی لە بەخشی نوخوستین لاپەڕە ٦٧ دەڵێ: چونکو زانیبووی کە مایەی تێکچوون و خراپی ی کاری ئەو هەر ئەو دوورخستنەوەی کوردان و

نزیکخـسـتنەوەی دەیلەمـیـیـان بوو. ئەمـە عەینی عـیـبـارەتی کـیـسـرەوییە لێـرەدا دەینوویسم: «نهـانی بەکـوردان آزربـایەگـان نامــەنگاشت. بـەدلجـوئی ایشــان می کوشید کە دوبارە بەسوی او برگردند. چە دانستە بود کە مایەی خرابی ری (؟) همانا دورکردن کوردان و نزیک ساختنی دیلمان بود...». کە قاقەزی ئەبولقاسم بەو گەیشت، زۆر شـاد و کەیفخـۆش بوو. جـوابی داوە کە تا تـۆ دەیلەمـیـیـان نەکوژی باوەڕت پێ ناکەم و لێت دڵنیا نابم.

ئەبولقـاسم ئەو قسـەیەی لـەگەڵ تەورێزیان خسـتـە گفتـوگۆوە. بە پشـتـیـوانیی تەورێزییـان لـەشکری دەیلەمـیـیـان کـە لەوێ بوون کـوژتـاریان لێ کـردن و هەمـوو سەرکردەکانی ئەوانیان گرت و خستیاننە زیندانەوە. ئەبولقاسم بۆ خۆی تالووکەی کرد و چووە دووی دەیسەم و بردیە تەورێز.

ئەو قـسـەیە کـە بڵاوبووەوە، ئەو کـوردانەی کـە هەمـوو لە مـەرزەبان دڵگیـربوون بەپۆل چوونـە تەورێز و سـوپاهێکی قـورسـی کـورد لە تەورێز گردبووەوە، لە هەمـوو لایێکەوە کورد لەسەر دەیسەم کۆبوونەوە و کەوتنە ژێر ئاڵایەوە.

مـەرزەبان لە ئەردەوێڵ کە ئەوەی بیـست ئەبوجـەعـفـەر ئەحـمـەد ناوێکی کـردە وەزیری خۆی لەجێ ئەبولقاسمی دانا و لە ئەردەوێڵ بەجێی هێشت و بۆ خۆشی بە لەشکرەوە ڕوو بە تەورێز چووە شـەڕی دەیسەم. لەولاوە دەیسەم بەدەستـە لەشکری کـوردانەوە چووە پێـشی. هەردوولا بۆ کـوژتار ڕیز بوون. چەنـد جـار تەنـگەتاو بوو، نەشیـا بـەرامبـەری بکات و هەڵات. دەیسـەم چوو پەنای بۆ تەورێز بـرد و بەشکایی گەڕاوە پاش.

تەورێزییـان چـونکە دەسـتـیـان بەخـوێنی دەیلـەمـیـیـان پیس کـردبـوو، زۆر لە مــەرزەبان دەترســان. بەدڵێکی پڕ هێـزەوە بۆ یارمــەتی و پشـتـیـوانیی دەیســەم بڵندبوون و دەسـتیـان دایە چەک و شـیر و دەروازەکـانی شـاریان بەست و ئامـادەی شەڕ و کوژتار بوون.

مـەرزەبان دەورەی شـاری چەمـبـەردار گـرت و تەقـەلای دەدا جـارێکی دیکەش ئەبولقاسم بکاتەوە بە هەوادار و لایەنگیری خۆی، دڵخۆشی و نوازش و پەیمانی بۆ خستـە پێشـەوە و قاقـەزی بۆ نوویسی و سـوێندی بۆ خـوارد و پەیمان و دڵنیـای بە چی بێ بـۆ دەرمـیـان کـرد. گـوتی هەر وەخـتـێک بگەڕێتـەوە کنی لە ڕابردوو چاو

بپۆشی. جگە لە خۆشی و دڵنیایی و چاکە چی دیکە لەو نەبینێ.

ئەبولقاسم وەڵامی داوە: «من لە دەیسەم کەوتمە ترسەوە و پەنام بۆ تۆ هێناوە، ئێستا بۆ من جگە لە دڵنیایی و لە گیان ئەمین بوون ئارەزوویێکم نییە. ئەگەر تۆ لە گیان دڵنیام کەی و لە ئیشوکار بمبەخشی و ئازادم کەی کە لەمە بەولاوە لە گۆشەی تەنهایی دادەنیشم، هەڵدەستم دێمەوە لای تۆ».

مەرزەبان ئەوەی لێ پەسند کرد و بە سوێند و پەیمان دڵنیاییی پێ دا. لەو نێوانەدا چونکە دەوردانی تەورێز درێژەی کێشا دەیسەم رۆژێک بارووی شاری کون کرد، لەگەڵ ئەو کوردانەی کە لەگەڵی بوون و هەواداریی ئەویان دەکرد و دەوڵەتخواهی بوون، لە شار دەرکەوتن. مەرزەبان نەچووە دوویان، ترسا نەوەکو بگەڕێتەوە سەر شەڕ و کوژتار و تەورێزی لەولاوە لە شار دەرکەون و پاش و پێشی لێ بگرن و هەڵمەت ببەنە سەری. دەیسەم چوو لینگی دا سەر ئەردەوێڵ و گرتیەوە و لەسەری دانیشت.

ئەبولقاسم لەشاری تەورێز دەرکەوت و گەیشتە مەرزەبان. بەڵام تەورێزییان خۆیان گرت و ڕاوەستان. بەڵام لێرەدا (ابن مسکویه) و هی دیکە و کیسرەوی نانوویسن تەورێز و مەرزەبان چییان لە نێواندا ڕابرد و نەزاندرا ئەو سەرکردانەی مەرزەبان کە لە تەورێز زیندانی بوون، ئەبولقاسم لەگەڵ خۆی بردوونی یان چۆن ڕزگاربوون. کە دەنگی گرتنی ئەردەوێڵ بەدەست دەیسەم بەمەرزەبان گەیشت، مەرزەبان بەشێکی لەشکری بۆ دەورەدانی تەورێز بەجێ هێشت و بەشێکی لەگەڵ خۆیدا برد و لینگی دا و چووەسەر دەیسەم کە لە ئەردەوێڵ بوو تا دەری بکا.

لێرەدا ناوی (ئەبولهەبائی کوردی ڕاوەندی) دەبرێ کە خاوەندی خاکی ئەهر و ززەقان دەهاتە ئەژمارەوە و لە ساڵی ٣٤٤هـ دا بوو بەباجەدری سالار. هەروەکو بە تایبەتی لێی دەدوێین.

دەورەدانی ئەردەوێڵ و گرفتاریی دەیسەم بەدەست مەرزەبان

مەرزەیان لەوە کە دەیسەم چووە ئەردەوێڵ و تێیدا دانیشت، زۆر دڵگیربوو. چونکە لە سەختی و دژواریی ئەو شارە شارەزابوو، دوژمنی و کینەی ئەردەوێڵییان لەگەڵ دەیلەمییانیشی لێ ئاشکرا بوو. وا تێ گەیشتبوو بۆیە دەیسەمیان ڕێ داوە و

یارمەتیی دەکەن، چونکە حەزیان لە دەیلەمییان نەدەکرد. مەرزەبان کە گەیشتە ئەردەوێڵ، شاری دەورەگرت و وەتەنگی هەڵهینا. پیاوانی نارده تارم کە وەهسودانی برای و خزم و خوێش یارمەتیی بکەن، بۆ دەورەدانی شار بەتوندی تەقەلای دەدا.

دەیسەم کە لە ئەردەوێڵ حکوومەتی دامەزراندەوە، محەمەدی کوڕی ئەحمەد ناو کە بەنەعیمی ناوبانگی کردبوو، لە جێی ئەبولقاسم کردی بە وەزیری خۆی؛ هەموو کاروباری حکوومەتی خستە دەست. مەرزەبان بە پەنهانی لەگەڵ نەعیمی موخابەرەی کرد و بە پەیمان سوێندی دایێ کە بیکاتە وەزیری خۆی، بە مەرجی ئەوە فریوی خوارد.

دەورەدانی شار کە درێژەی کەوتێ، دانەوێڵە و تیشوو ڕووی لە بڕان کرد. دەیسەم لە نەعیمی خوازت چارەیێک بدۆزێتەوە و ڕێگای پەیداکردنی دانەوێڵە دەست خات و پێی گوت: «دەبێ چی بکەین و چۆن دەستی خەین؟ نەعیمی پێ گوت: جگە لەمە کە بۆ مامڵەت، گەورە و سەرهاتوو و پیرەمێردەکانی شار بنێرنە لای مەرزەبان، ئەوان بۆ تۆ ئەمان بخوازن، لە دوای ئەوە شار بدەینە دەست مەرزەبان، چ چارە و ڕێگایێکی دیکە لە دەستدا نییە». دەیسەم چونکە دڵشکاو و نائومێد بووبوو، قسەکانی ئەوی پەسند کرد، گەورەکانی شاری کۆکردنەوە و بۆ ئەمان خوازتن ناردنیە دەریی شار.

بەڵام نەعیمی پەیامی بۆ مەرزەبان ناردبوو کە گەورەکان گەیشتنێ نەیەڵێت بگەڕێنەوە نێو شار و لە لای خۆیان ڕایان گرن. کە ئەو دەنگە گەیشتە خەڵکی شار بۆ گەورەکانیان جۆشان و خرۆشان.

دەیسەم ناچار لە شار دەرکەوت چووە لای مەرزەبان. مەرزەبان پێشوازیی کرد و زۆر بە ئیحترامەوە نوازشی لەتەکدا نواند، ئەمانی دا و دەستی ڕێز و گەورەییی لێ نا و نەعیمی کە بە پەیمان لەگەڵی پێک هاتبوو کردیە وەزیری خۆی. مەرزەبان چووە نێو شار و ماڵ و دراوێکی زۆری لە ئەهالی ئەستاند. گەورەکانی شاری هەریەک بە ئەوەندە دراو و ماڵ و چتی گرانبەها جەریمە کردن، بە جەزا و سزاواری ئەوە کە یارمەتی دەیسەمیان دابوو، فەرمانی دا دیواری باروو و شوورەی شار بە دەستی خۆیان خراپ کەن.

مەرزەبان بەرهەڵستی نەما و نەیار بەکەم چاخێک هەموو ئازربایەگان و ئاران و ئەرمەنستانی تا دەربەندی شێروان گرت. حوکمڕان و پادشاکانی ئەو خاکە کەوتنە ژێر فەرمانبەرییەوە، بەبێ گوتن لە دوای کێشە و شۆڕش کوردەکانی ئەو خاکە بەجارێک بوونە ژێرفەرمانی و باج و خەراجیان بە مەرزەبان دەدا.

دەیسەم کە خۆی بەدەستەوە دا و بە ئیحترامانە ڕاگیرا، لە دوای چەندێک کە لەلای مەرزەبان بوو، خوازتی کە بە گۆشەگیری لە تارم دامەزرێ و ئاسوودە بەسەری ببا، ئەوەی لە مەرزەبان خوازت کە خۆی و ماڵ و منداڵ و کەسوکار و خزم و خوێشاوەندانی بچێت لە دز (قەڵا)ی تارم بەبێ دەخلی دانیشێت، سەرپەرشتیی موڵک و ئەملاکی خۆی بکا و بەئیشوکاری کردار ڕای ببوێرێت. مەرزەبان لێی پەسند کرد و بەکەسوکار و خانەدانی و خزمانییەوە ناردیە دزی تارم لێی دانیشت. هەتا مەرزەبان بەدەست ڕوکنودەولەی بووەیە گرفتاربوو، دەیسەم دووبارە گەڕاوە سەر پادشاهی ئازربایەگان هەروەکو لە داهاتوودا دێتە گوتن و لە سەربەهووردی دەدوێین. ئەوەی لە دەیسەم و شەڕی ئەو و مەرزەبان و تەورێز دواوین، لە بەخشی یەکەم (شهریاران گمنام) و (ابن الاثیر) حەوادیسی ساڵی ٣٣٠ و (تجارب الامم) پتری ئەم باسە لە (شهریاران گمنام) وەرگیراوە.

لە ساڵی شۆڕش و شەڕی مەرزەبان لەسەر ئازربایەگان گەلێک سەربەهوورد ڕووی داوە مەرزەبان ئاسوودە نەبوو، یەک هەڵمەتی رووس بۆ سەر شاری بەردعە و قەتلوعامی موسڵمانان لەو شارەدا؛ دووەم سەر بڵندکردنی جەعفەری کوڕی شکۆیەی گەورە و سەردار و فەرمانڕەوای کوردی هەدیانی بوو لە خاکی سەلماس و ورمێدا، وەکو دەبێژرێ.

جەعفەر کوڕی شکۆیە

کوردی هەدیانی

وەکو کیسرەوی لە بەخشی یەکەمی (شهریاران گمنام)دا لێی دواوە، وا تێ دەگەیەندرێ ئەم ئەمیرە کوردە گەورەیێکی ناودار و لەسەر خاکی سەلماس فەرمانڕەوایی دەکرد و لە دەوری دەیسەمدا زۆر زەبەردەست و یێکە پشتیوانی حکوومەتی کورد بووە. بە خۆی و کوردەکانی هەدیانی کۆشاون، کە دەیسەم شکا

و هەڵات، ئەو هێزێکی کە پێی بووە گەڕاوەتەوە خاکی سەلماس و لەگەڵ دارایی و بەخێوکردن و خۆپارازتن خەریک بووە. لەوەختی خۆبەدەستەوەدانی دەیسەم کە بێژرا ئەو سەری بۆ مەرزەبان نەچەماند، بۆ بەرامبەری و پێش پێگرتن خۆی ڕاگرتووە.

بەڵام لەودەمەدا شەڕی ڕووس و موسڵمانان لە شاری بەردەعە ڕووی دا، مەرزەبان ناچار بە لەشکرەوە چووە شەڕی ڕووس. (بەخشی یەکەم) (شەهریاران گمنام) لاپەڕە ٧٠ - ٨٠ بەدرێژی لێی دواوە. لەودەمەدا جەعفەر کەلێنی دەست خست کە هێزێک پەیدا کا و خاکی ئازربایەگان بگرێ و بیخاتە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

ئەگەرچی ناسرودەولەی حەمدانی چاوی لە گرتنی ئازربایەگان بڕیبوو. وەکو بێژرا ساڵی ٣٢٦ - ٣٢٧ لەشکرستان کوڕی لەشکری کە پەنایان بۆ بردبوو، حوسێنی ئامۆزای خۆی لەگەڵ خستن و لینگیان دا سەر خاکی ئازربایەگان و جەعفەری کوڕی شکۆیێ پێشی پێ گرت و شکاندنی. نوویسیمان کە دەیسەم چوو و شکاندنی و ڕوو بە موسڵ گێڕانیەوە. جەعفەر لەگەڵ ناسرودەولە ئەمجار ڕێک کەوت و پەیمانی لەتەکدا گرێ دا ساڵی ٣٣٣ھ.

ناسرودەولەی حەمدانی کوڕی حوسێن سەعید -کە ئامۆزای خۆی بوو- بە لەشکر و سوپاوەی نارده سەلماس و دەستیان بە لەشکر کۆکردنەوە کرد. ئەگەرچی کیسرەوی ئەمە بە هاندانی ناسرودەولە دادەنێ، بەڵام دەڵێم لەمە زۆرچاک تێ دەگەین کە کوردەکانی ئازربایەگان فەرمانبەریی مەرزەبانیان نەویستووە؛ بۆیە لە دەمێکی وا سەخت و دژواریدا، هەموو موسڵمانان لە خوراسان و چوارگۆشەی ئازربایەگان و خەزەرەوە بۆ غەزای ڕووس چووبوون بە هاواری موسڵمانەکانی بەردەعەوە، جەعفەر لە سەلماس ئاڵای سەربەخۆیی هەڵکرد و لەگەڵ دوژمنێکی پێشووی خۆیدا ڕێک کەوت کە لەشکری بۆ بنێرێ و ئازربایەگان بگرێت. ئەگەرچی ئاگاداربوو بەسەر کوڕانی حەمدانی و ئارەزووی گرتنی ئازربایەگانیشی هەبوو، وایشی زانی کە کوڕانی حەمدانی دەستڕەش بوون. بۆ ئەو چتێکی گەورە یا ئەمارەتێک دەمێنێت کەوا وەڵامی دانێ بەهاواریەوە بچن.

ساڵی ٣٣٤ لەو ڕۆژانەدا لەشکری ڕووس لە بەردەعە لەشکری ئیسلامی

شکاندبوو و موسڵمانەکان هەڵاتبوون کە وەڵامی بزووتنەوەی کوردانی هەدبانی و یارمەتیدانی کوڕانی حەمدانی بە مەرزەبان درا. مەرزەبان جگە لەمە چارەیێکی نەدۆزییەوە کە پێنج سەد کەسی دەیلەمییان و پێنج سەد سوارەی کورد و دوو هەزار هەواداری بداتە دەست سەرکردەیەک و دەوری (ئەرک) بگرن. بۆ خۆشی دەستە سوپایەک هەڵگرێ و بێتە سەر کوردانی هەدبانی. بەو جۆرە بۆ خۆی و لەشکرەکەی ڕوو بە (ئەوران) چوون. کیسرەوی دەڵێ: ئەم کەلیمە لەگەلێک جێگای کتێبی (ابن مسکویه)دا هەیە، بەڵام نەزاندراوە لە کوێیە.

وەکو گوترا کە مەرزەبان دەستە لەشکرێکی لە بەردەعە بۆ شەڕی ڕووس بەجێ هێشت و بۆ خۆشی لینگی دا سەر کوردی هەدبانی، لەودەمەدا حوسێن حەمدانی کەوتبووە پێش لەگەڵ مەرزەبان کەم شەڕێکیان کرد. چونکو زستان بوو، لەشکری حوسێن پتری عەرەب بوون و نەشیان بەو بەفرە خۆ بگرن، کشانەوە و لە شارێکی بەبورج و باروو لەگەڵ کورد دامەزران.

مەرزەبان لەبەر زستان و بەفر گەڕاوە و کوڕی حەمدانی لە دوای چەندێک وەڵامی پێ درا لەلایەن ناسرودەولەوە کە زوو بیگاتێ، چونکو ئەمیرولئومەرای بەغدا مردووە و ئەو دەچێتە بەغدا و دەبێتە ئەمیرولئومەرا. لەبەرئەوە حوسێن گەڕاوە مووسڵ. بەڵام کورد و مەرزەبان هەروا مانەوە هەتا ساڵی ٣٣٧ کە مەرزەبان و ڕوکنودەولە بەشەڕ هاتن و مەرزەبان بەدیل گیراوە.

هاتنەوەی دەیسەم
بۆ سەر ئازربایەگان

ساڵی ٣٣٧هـ نێوانی مەرزەبان و ڕوکنودەولە لەسەر ئەوە کە ناردراوی خۆی ناردبووە لای موعیزدەولە، ڕووی ناردراوەکەی تاشیبوو، نێوانیان تێک چوو. لەشکرێکی پێنج هەزار کەسیی هەڵگرت کە سێ هەزار کورد لەژێر سەردارییی شا فەیروزی کوڕی کوردەوییەدا و دوو هەزار دەیلەمیی لەگەڵ خۆیدا برد و چووە سەر ڕەی. لەولاوە ڕوکنودەولە سوپاهێکی لەژێر فەرمانی محەمەدی کوڕی عەبدوڕەزاقدا ناردە پێشەوە.

ئەم کوڕی عەبدوڕەزاقە (ابن الاثیر) و هی دیکەش لە ڕیزی ساڵی ٣٣٦دا

باسیان کردووه کە گەورەترین پیاوێک ئێرانی بووە. کیسرەوی دەڵێ: شاهنامەی ئەبوومەنسوور بۆ ئەو نوویسراوەتەوە کە ڕەفیقی و فیردەوسی ئەویان نەزم کردووە.

ئەم محەمەدە چووە پێش مەرزەبان و بەشەڕ گرتی. لە قەزوین شەڕیان بوو. پێنج هەزار کورد و دەیلەمی لەگەڵ مەرزەبان شکان و گەلێک لە سەرکردەی مەرزەبان کوژران و مەرزەبان و سێزدە کەس لە سەرکردەکانی بەدیل چوون. ڕوکنودەولە بردنیە ڕەی، مەرزەبانی نارد لە دزی سەمیرۆم کە لەو لای سپاهانەوە بوو، خستیانە زیندانەوە و سەرکردەکانیشی هەریەک لە لایەک بەندکردن.

لەوانەی کە لە شەڕ هەڵاتبوون، جەستان شەرمەزن (شرمزن) و عەلی کوڕی فەزڵ کە لە مووسڵەوە دەیسەم بردبوویە لای خۆی – وەکو باس کرا – و شا فەیروز کوڕی کوردەوییە، چوون لەسەر محەمەد پیربابی مەرزەبان کۆبوونەوە و وەهسوودانی برای مەرزەبان –کە جێنشینی برای بوو– لە بابی ترسا و هەستا و هەڵات چووە دزی خۆی کە لە تارم بوو.

بەڵام محەمەد پیر و بێ ئیدارە بوو، دەستی بەخراپی بوو، تەمای گەلێک بەدیی کرد. گەورەکانی ویستیان بیکوژن. محەمەد هەڵات و چووە تارم و وەهسوودان بابی خۆی گرت لە دزی شیسکاندا خستیە زیندانەوە، هەتا ساڵی ٣٤٢ لەوێ مرد. کە محەمەد هەڵات دەیلەمییان لەسەر کوڕی فەزڵ کۆبوونەوە و کردیانە پێشەوای خۆیان لە ئازربایەگاندا و بە فەرمانڕەوای ئازربایەگانیان دانا. بەڵام لەولاوە ڕوکنودەولە، محەمەد کوڕی عەبدوڕەزاقی بە لەشکرەوە ناردە سەر ئازربایەگان.

وەهسوودان کە لەو سەربهووردە ئاگادار بوو، هەستا چووە لای دەیسەم و ئازادی کرد و خەڵات و پێویستی و چەک و دراوێکی قورسی دایێ؛ چونکو لە نێوانی کورداندا بە پادشا و گەورە ناسرا بوو و هەر خۆشیان دەویست و هەواخواهانی ئەوبوون. ناردیە ئەو شارانە کوردان کۆ کاتەوە و پێش بە محەمەدی عەبدوڕەزاق بگرێ. عەلی کوڕی فەزل دیسان دەیسەمی بە پادشا پەسند کرد و کەوتە ژێر فەرمانیەوە. دەستیان بە لەشکر کۆکردنەوە کرد.

دەیسەم کە ئازربایەگانی گرتەوە، چوو لە ئەردەوێڵ دانیشت و پێویستیی پادشاهیی ڕێک خست. ئەبو جەعفەر کوڕی عەبدوڵڵا کە وەزیری سالار مەرزەبان

بوو، لەوەپێش دەیسەم کردیە وەزیری خۆی. بۆ لەشکر و سوپا کۆکردنەوە دەکۆشان کە لەودەمەدا محەمەدی کوڕی عەبدورەزاق لە (ڕەی)یەوە گەیشتە ئازربایەگان و ڕووی لە ئەردەوێل کرد. دەیسەم ئەردەوێلی بۆ بەجێ هێشت و چووە شاری ورسان (ورثان – ورتان) کە شارێکی بچووکی ئازربایەگان و دوو فرسەنگ دوور لە چۆمی ئاراس بوو.

کیسرەوی دەڵێ: بۆ باج و خەراج و کۆکردنەوەی لەشکری کورد چووبووە ئەو شارە. کە محەمەد چووە سەر ئەردەوێل، ماڵ و پێویستیی شەڕی ڕێک خست و کوردانی لەسەر خۆی گردکردەوە و ئامادەی چوونە سەر کوڕی عەبدورەزاق بوو؛ هەڵمەتی بردە سەر. بەڵام گەنجینە و بنە و گرانەباری خۆی لەژێر فەرمانی ئەبو جەعفەری وەزیری خۆیدا بەجێ هێشت. کە لە کێوەکانی موغان بچێتە جێگایێکی سەختەوە و خۆی بپارێزی.

بەڵام ئەبو جەعفەر بە ڕەوشتی وەزیرانی ئەو دەمە خیانەتی کرد و بنە و بارگە و گەنجینەکانی هەڵگرت. هەروەکو وەزیرەکانی ئەو دەورانە کە گەلێکمان دێتە بەرچاو و بەتایبەتی هی دەوری دەیسەم لە خیانەتدا دوا نەدەکەوتن و لەگەڵ خاوەندی خۆیان بەدنمەکییان دەکرد و دەبوونە هەواداری دوژمنیان. بەو بنە و گەنجینەوە، هەستا چووە ئەردەوێل خۆی گەیاندە محەمەد کوڕی عەبدورەزاق و ماڵەکەی هەموو دایێ.

دەیسەم لەولاوە لەشکری هەڵگرت، چوو لینگی دا سەر کوڕی عەبدورەزاق لە شەڕدا بوو، ڕۆژی کوژتار ئەو سەربەهووردەی خیانەتی وەزیری پێ ڕاگەیاندرا. بە پایەیەک غەم و ئەندوە، گەرمیان گیری بوو، نائومێدی و دڵتەنگی بەسەریدا هات و نەیتوانی شەڕ بکات. لەشکرەکەی ئەویش بەیەک هەڵمەت تەنگەتاو کرا و شکاندرا و هەڵات.

کوڕی عەبدورەزاق لە ئەردەوێل فەرمانڕەواییی دامەزراند و ئەبوجەعفەری زۆر نوازش کرد و کردیە وەزیری خۆی و لەجیاتی هێنانی ئەو بنە و گەنجینە دەستی عیزەتی لێنا، بەڵام دەیسەم پارچە خاکێکی ئازربایەگانی لە دەست ما، لەوێ خەریکی کۆکردنەوەی سوپا بوو.

کیسرەوی بەخشی یەک، لاپەڕە ٨٨ دەڵێ: کوڕی عەبدورەزاق وەزیرێکی لەوە

پێش لە خوراسانەوە لەگەڵ خۆی هێنابووی کرد بە سەرکردەی دەستە لەشکرێک کە بچێت لە هێندێک جێگایانی لە دەستیاندا بوو خەرج و باج کۆ بکاتەوە. ئەو پیاوەش لەوە کە ئەبو جەعفەری کردبوو بە وەزیری لە کوڕی عەبدوڕەزاق دڵگیر و ڕەنجیدە بوو، لەو دەمەدا کەلێنی دەس خست و بەو لەشکر و دەستگایەی پێی بوو هەستا چووە لای دەیسەم. بە ئیحترام و خۆشی و نوازش ڕاگیرا و خەڵات کرا.

کوڕی عەبدوڕەزاق کە لەوە ئاگاداربوو، زۆر پێی ناخۆش بوو، گەلێک کەوتە هەراس و ڕەنجەوە. دڵی لە ئازربایەگان و فەرمانڕەواییی ئەو خاکە هەڵکەندرا و کەوتە ئەندێشەوە. ساڵی ٣٣٨ ئەبوجەعفەر وەزیری هەڵگرت و دەستی لە ئازربایەگان بەردا و گەڕاوە چووە (ڕەی) و بۆ ساڵی دوایی، چووە خوراسان و لەگەڵ سامانییان ڕێک کەوتەوە.

دەیسەم کە ئەو وەزیرەی چووە لای بەهێز بوو و لەشکرێکی لە کوردان پێکەوە ناو لینگی دا سەر محەمەدی کوڕی عەبدوڕەزاق لە خاکی ئازربایەگانی دەرکرد، لە دوای ئەوە یەک لە دوای یەکدی خاکی ئازربایەگان و ئاران و ئەرمەنستانی گرتنەوە و گەڕاوە ئەردەوێلی کردە پایتەخت و بە پادشاهی لەسەر ئازربایەگان دامەزراوە و پێویستیی حوکمڕانی ڕێک خست و دیسان وەزارەتی خۆی داوە دەست عەبدوڵلا نەعیمی، کە ناوی لە پێشدا گوترا. (تجارب الامم حوادث ساڵانی ٣٣٩ و ٣٤٢ﻫ کیسرەوی - بەخشی یەکەم - لاپەڕە ٨٨).

لە دوای ئەوە کە دەیسەم هەموو خاکی ئازربایەگانی گرتەوە، لەشکرێکی زلی لە کوردان هەڵگرت و چووەسەر شارانی نەخچەوان و دوین (دبیل). لە پشێویی نێوانیدا، فەزڵ ناو کوڕی جەعفەری حەمدانی و ئیبراهیمی کوڕی زابی بەسەر ئەو دوو خاکەدا زاڵ بووبوون و سەربەخۆ لەوێدا حوکمڕانییان دەکرد. دەیسەم هەردووکی شکاندن و شارەکانی لەژێر دەست دەرخستن و خستنیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. کاروباری پادشاهی و فەرمانڕەواییی دەیسەم ڕەونەقی زیاد کرد و ئیش و فەرمانی ڕوو بە بەرزبوون ڕۆیشت. لەلایێکی دیکەشەوە ڕوکنودەولە بوو بەخاوەندی (ڕەی) لەلای خوراسانەوە خەریکی شەڕ و زەد و خورد بوو لەگەڵ (سامانی)یان؛ نەدەپرژایە سەر ئازربایەگان و دەیسەم.

دەیسەم بەبێ بەرهەڵست و کۆسپە بە پادشای ئازربایەگان و ئاران و

ئەرمەنستان جێگیر بوو. کوردانی ئەو خاکە ڕوویان لە ئازادی و ئاسوودەگی کرد.

لە دوای چەندێک عەلی کوڕی میشکی -کە سەرکردەیەکی سالار مەرزەبان بوو- لە شەڕی قەزوین لەگەڵ سالار، بە دیل کەوتە دەست ڕوکنودەولە و لە بەند ڕزگار بوو. هەڵمەتی بردە سەر گەیلان و کۆمەگی پێکەوەنا.

گەلێک لە مێژوونووسان دەڵێن ڕوکنودەولە بەری دا و لەشکری دایێ و ناردیە سەر دەیسەم. بەهەر جۆرێک بێ کە گەیشتە گەیلان، لەگەڵ ئەو دەیلەمییانە کە لایەن دەیسەم بوون، موخابەرەی کرد. بۆ تێکدانی کاروباری دەیسەم تێ کۆشا. ئەو دەیلەمییانەی بە پەنهانی کردە هەواداری خۆی و لە پاشان نزیک بە تارم بووەوە و نزیکی وەهسوودان بوو و لەگەڵیدا پێک هات. هەردوو لا بۆ پشێوی و تێکچوونی حوکمڕانیی دەیسەم تەقەلایان دا. لەو دەمەشدا قاقەزی سالار مەرزەبان بەوان گەیشت کە لە زیندانی سەمیروم ڕزگار بوو بەسەر ئەو دزەدا دەستی درێژ کرد. هەروەها قاقەزانی مەرزەبان گەیشتە هەموو دەیلەمییانی تارم و ئازربایەگان و دەیسەم لە ڕزگاربوونی سالار و پەیام و وەڵامی عەلی و وەهسودان بۆ دەیلەمییانی ژێردەستی خۆی ئاگادار نەبوو.

دەیسەم هەروەکو لە قاقەزانی سالار و عەلی و وەهسودان بۆ دەیلەمییان، ئازربایەگان بێ خەبەر بوو، هەروەهاش لە خیانەتی نەعیمی وەزیریش دڵنیابوو. تەنها دوژمنێکی بەرامبەری خۆی بدیبایە عەلی کوڕی مێشکی بوو. لەشکرێکی ڕێک خست بۆ چوونە سەر عەلی ئامادە بوو. (غانم) ناو، خوارزا (خوشکەزا)ی خۆی کردە جێنشین لەگەڵ وەزیر نەعیمی لە ئەردەوێڵ بەجێی هێشتن، بۆ خۆشی بەو سوپاهی کە پێکی هێنابوو چووە سەر عەلی کوڕی مێشکی و هەڵمەتی بردە سەر تارم.

بەڵام نەعیمی وەزیر کە ڕەوشت و کرداری بوو، بۆ تێکدان و کینەجوویی کەلێنی دەستکەوت. غانمی هاندا و بۆ سەرکێشی و پشێوی هەڵایساندن، بزاوتی و لە خاڵی خۆی سەرکێشی کرد. بۆ خۆشی ماڵ و گەنجینە و دارایی و هێزی دەیسەم کە هەبوو، هەڵی گرت و لە ئەردەوێڵ دەرکەوت و چوو بۆ تارم و گەیشتە کوڕی مێشکی.

دەیسەم وەختێک لەوە ئاگادار بوو، کە بە لەشکرەوەی گەیشتبووە زەنگان،

تەمای چووینی سەر عەلیی هەبوو؛ ناچار لەو چووینە دەستی هەڵگرت و گەڕاوە. کە گەیشتەوە زەنگان، دەیلمانیان لە سوپاهی ئەودا بوون، سەرکێش بوون و شۆڕشیان هەڵایساند. دەیسەم بێ دەسەڵات ماوە. ناچار ڕۆژێک بە بۆنەی ڕاو و شکارەوە، هەرچەندە ماڵ و گەنجینە و داراییێکی لە دەستیدا مابوو، هەڵی گرت و لێیدا چوو بۆ (بەردەعە). کە ورد بووەوە کاری خۆی بە بەراوەژوو ئیشی سەڵتەنەتی واژگون چاو پێ کەوت. پیاوانی دڵسۆزی خۆی نارده لای دێرنیق کوڕی غاغیق ئارجرونی کە لەودەمەدا لەجێی بابی بووبوو بەپادشای (وان) و ئەو خاکانە و ناردیە لای برای ئەو، ئەبوسەهل هامازاسپ و ناردیە لای ئاماس (عەباس)ی کوڕی سنباد باگرتونی پادشای ئەرمەنستان عیبارەتی عەرەبی (ابن مسکویه) ئەمەیە: «وکان أنفذ الى أرمنية من يوطيء له نيات ملوكها من ابن الديراني وابن جاجيق واخيه حمزة وابن سباط وغيرهم...» و جگە لەوانەش قاقەزی بۆ حوکمڕانەکانی دیکەش نوویسی و لەگەڵیاندا پەیمانی بەست و بناغەی دۆستیی دامەزراند کە هەردەمێک تەنگەتاو و ناچاربوو، پەنایان بۆ ببا و ئەوانیش یارمەتیی بدەن.

لەودەمە وەلام بەدەیسەم درا کە عەلی کوڕی مێشکی بەدەستە لەشکرێکی کەمەوە تەمای چوونەسەر ئەردەوێڵی کردووە. دەیسەم لە بەردەعەوە بۆ شەڕی عەلی کەمەری بەست و گەڕاوە و بەگژیدا چوو؛ هێشتا ئیشی شەڕی دوامینی نەهاتبوو. دەیسەم لە ڕزگاربوونی سالار و یەک قسەی دەیلەمییان لەگەڵ سالاردا هوشیار نەبووبووەوە. کە دەیسەم نزیک بە ئەردەوێڵ بووە جگە لە جوستان کوڕی شەرمەزن کە پێی پەیمان و قەراری توند ڕاگرتبوو کە کەسێک لە دەیلەمییان لەلای دەیسەم نەمان. هەموو چوون و گەیشتنە عەلی کوڕی مێشکی. بەلام کوڕی شەرمەزن هەواداری دەیسەم بوو، لەسەر ئەوە هەر ماوە.

لەو شەڕەدا جەستان بەدیل کەوتە دەست دەیلەمییان. دەیسەم و دەستە لەشکرێکی کورد کە هەواداری بوون و دەوڵەت خواهی، ڕوو بە ئەرمەنستان هەڵاتن. لەوێ بەربوونی سالار مەرزەبانی بیست کە گەیشتە ئازربایەگان و ئەردەوێڵی گرت و بەسەر هەموو گەنجینە و دزان و ماڵی دەیسەمدا دەستی کێشا.

سالار لەشکرێکی لەژێر فەرمانی عەلی کوڕی مێشکیدا بەدوای دەیسەمدا ناردە

ئەرمەنستان. دەیسەم چونکو لە خۆی ڕانەدەدی بەرامبەرییان بکات، ناچار لە ئەرمەنستانەوە چووە مووسڵ و لەوێوە چووە بەغدا (تجارب الامم، سەربهووردی ساڵی ٣٤٣، شهریاران گمنام، کیسرەوی، بەخشی یەکەم، لاپەڕە ٩٦).

سالار مەرزەبان بەسەر هەموو خاکی دەیسەمدا زاڵ بوو و ناوی پادشاهی ئازربایەگانی بەخۆیەوە ناوە، هەتا ساڵی ٣٤٦هـ -کە ساڵی مردنیەتی- لەو خاکەدا فەرمانڕەواییی کرد.

دوامین جار پادشاهی و هەڵاتنی دەیسەم بۆ ئەرمەنستان

هەروەکو گوترا دەیسەم کە هەڵات و چووە ئەرمەنستان کوڕی غاغیق زۆر حورمەتی گرت و لەشکری بۆ کۆکردەوە کە بگەڕێتەوە سەر ئازربایەگان؛ بەڵام چونکو هێزێکی وای نەبوو، ناچار بنە و گەنجینە و داراییێکی هەیبوو لە ئەرمەنستان بەجێی هێشت و هەستا چووە مووسڵ. لەوێوە چووە بەغدا و پەنای بردەبەر خەلیفە و لەگەڵ موعیزودەولە دەیدەنیی کرد. لە میوانخانەی موعیزودەولە میوانداری کرا.

موعیزودەولە چونکو سالار مەرزەبان دوژمنی ڕوکنودەولەی برای بوو، بە نەیاریی ئەو دەیسەمی زۆر بە ئیحترامەوە ڕاگرت. دیاری و پێشکەش و ماڵێکی بێ ژماری دایێ. ساڵی پەنجا هەزار دینار جیرەی بۆ بڕیەوە کە هەتا دەگەڕێتەوە ئازربایەگان گوزەرانی پێ بکات. هەموو جاری قسەی لەگەڵ دەکرد و پێی دەگوت: (ئەبوسالیمی برام). کیسرەوی لە بەخشی یەکەم، لاپەڕە ٩٧دا دەڵێ: ئەبوسالیم کونیەی دەیسەم بوو پێی درابوو.

دەیسەم نزیک ساڵێک لە بەغدا ماوە. (ابن الاثیر) دەڵێ: چاوەنۆڕی ئەو پەیمانە بوو کە موعیزودەولە پێی دابوو کە سوپاهی بداتێ و یارمەتیی بکات و بگەڕێتەوە سەرخاکی خۆی.

(ابن مسکویە) دەڵێ: دەیسەم هەموو جارێ دەیگوت: «خۆشتر و بەکەیف و شادمانیتر زیندەگانێکی کە کردوومە، ئەو ڕۆژانە بوو کە لە بەغدا پێی دەژیام و ڕام دەبوارد».

دەیسەم چاوی لەوەبوو کە موعیزودەولە یارمەتیی بکات و بینێریتەوە

ئازربایەگان کە دیسان لەوێ بە پادشاهی دامەزرێتەوە و خاکی خۆی بگرێتەوە دەست خۆی. بەڵام چونکو ساڵی ٣٤٣ ڕوکنودەولە لەگەڵ سالار مەرزەبان لە (ڕەی) پەیمانی ئاشتی و خۆشییان بەست و کچی مەرزەبانی لە خۆی مارە کرد، بە ژنی بردیە لای خۆی، دەیسەم تێ گەیشت کە ئەو ئومێدەی بە موعیزودەولە هەبوو بڕا و موعیزودەولەی پەیمانی خۆی ناباتە سەر. هەستا دەستووری لە موعیزودەلە خوازت و گەڕاوە چووە مووسڵ کە بەلکەم ناسرودەولە پشتیوانیی بکات. لەوێش کە لە ناسرودەولە نائومێد بوو، هەستا چووە حەلەب. لەگەڵ سەیفودەولەی حەمدانیی برای ناسرودەولەدا گفتوگۆی کرد. سەیفودەولە زۆر بە حورمەتەوە ڕای گرت. دەیسەم چەندێک لەوێ ماوە.

کوردانی ئازربایەگان کە هەواداران و دەوڵەت خواهەکانی دەیسەم بوون، بە گەرمی قاقەزیان بۆ دەیسەم دەنارد و هەوادارییی خۆیان و دڵخۆشیدانەوەی دەیسەمیان دەنوویسی.

لەو دەمانەدا مەرزەبان چووبووە دەربەندی خەزەر لەگەڵ شۆڕش و شەڕی میللەتی ئەو خاکە خەریک بوو. کوردەکانی ئازربایەگان وەڵامیان دا بە دەیسەم و لەوەیان ئاگادارکرد و بۆ گەڕانەوەی ئەو بۆ سەر ئازربایەگان وشیاریان کردەوە.

سەیفودەولە لەوە ئاگادار کرا کە سالار لە گۆشەیێکی ئازربایەگان خەریکی شەڕ و کوژتارە و کەلێنە بۆ چوونە سەر ئازربایەگان. ساڵی ٣٤٤ سەیفودەولە لەشکرێکی بۆ دەیسەم ڕێک خست و دەستە لەشکرێک لە کوردانی لەسەر کۆبووەوە. بەو هێزەوە چووە سەر خاکی ئازربایەگان. کوردانی هەدیانی و ڕاوەند و هەزبانی لەشکریان بۆ کۆ کردەوە و چوون بەبێ شەڕ خاکی سەلماسیان گرت و بینای حکوومەتیان تێدا دامەزراند و خەریکی کۆشەوە و هێز و پێویست پێکهێنان بوو.

لەودەمەدا سالار مەرزەبان لە شۆڕشی دەربەندی خەزەر ڕزگاربووبوو و بەسەرکەوتن گەڕابووەوە. کە گەیشتە ئەردەوێل لەشکری هەڵگرت و چووە سەر دەیسەم. دەست و پێوەندەکانی دەیسەم دەستیان لەشەڕ بەر دا و بوونە لایەنگیری مەرزەبان و دەیسەمیان بەجێ هێشت.

دەیسەم ناچار و نائومێد هەڵات ڕوو بە ئەرمەنستان ڕۆیی و پەنای بردە بەر

دێرنیق ئارجرونی کە دۆستی پێشوو و هەواداری خۆی بوو و لە چوونە مووسڵیدا ماڵ و گەنجینەی لەلای ئەو بەجێ هێشتبوو. بە هەموو حورمەت و کەیفەوە پێشوازیی دەیسەمی کرد.

مەرزەبان قاقەزی بۆ دێرنیق نوویسی کە دەیسەم بگرێت و بیداتە پیاوانی ئەو کە بیبەنە لای مەرزەبان. دێرنیق ئەو خیانەتەی بەخۆی ڕەوا نەدی و نەیکرد. لەنێوانیدا گەلێک جار هاتووچوون و نوویسراو و گفتوگۆ کرا. دوامین بەمە قەراردرا کە دێرنیق دەیسەم بگری و لە لای خۆی ڕای گرێ.

کە دێرنیق دەیسەمی گرت و خستیە زیندانەوە. مەرزەبان فەرمانێکی سەخت و هەڕەشەیەکی قورسی بۆ دێرنیق نارد کە دەبێ دەیسەم بەدەستەوە بدات.

دێرنیق کە هیچ چارەی نەما، دەستی لە دامێنی حەمییەت بەردا و پیاوێکی وا گەورە و پادشایێکی وای گرت و دایە دەست دوژمنانی. کە دەیسەمیان گرت و بردیانە ئازربایەگان و دایانە دەست سالار مەرزەبان، بەبێ ڕەحمی و بەغەداری و ئیستبداد موعامەلەی لەگەڵ کرد و هەردوو چاوی دەیسەمی هەڵقەند و بەکوێری خستیانە زیندانەوە.

(ابن مسکویە) لە جێگایەکدا دەنوویسێ: سالار لە دوای کوێرکردن، دەیسەمی کوژت. لە جێگایەکی دیکەدا دەڵێ: ساڵی ٤٢٦ لە دوای مردنی سالار، خوێشانی سالار چوون لە زیندان دەیسەمیان کوژت، تاکو شۆڕش هەڵنایسێت. (ابن الاثیر) دەڵێ: لە دوای مردنی مەرزەبان، دەیلەمییان چوون لە زینداندا کوژتیان.

کیسرەوی لە بەخشی یەکەم (شهریاران گمنام) و لەلاپەڕە ٩٨دا ئەم قسانەی خوارەوەی دەیسەم لە محەمەد بن زەکەریای قەزوینی دەگێڕێتەوە کە لە کتێبی (عجائب المخلوقات)دا کە ناوی چۆمی ئاراس دەبا، لە زمان دەیسەمی دەنوویسێ و دەڵێ: دەیسەمی کوڕی ئیبراهیم خاوەند و پادشای ئازربایەگان گوتی من لەگەڵ لەشکر و سوپای خۆم بەسەر پردی ئاراس تێ دەپەڕین. کە گەیشتە نێوەڕاستی پردەکە، ژنێک هاتە بەرچاوم منداڵێکی لە باوەش خۆی گرتبوو، لەناکاو ئێسترێک لوشکەی لەو ژنەدا و لە پردێ فرێی دایە خوارەوە. منداڵەکەی لە باوەشی پەڕی، چونکو لەو سەر پردەوە تا ئاوەکە نێوانی زۆرە، درەنگ گەیشتە ئاوەکە، جارێک نقووم بوو و سەرکەوتەوە و ڕزگار بوو. لەو بەردانەی لەنێو چۆمیدا بوون تووشی

ئێش و ژانێک نەبووبوو. لەو نێوانەدا هەڵۆیەک لەو هەڵۆیانەی کە زۆر بەپڕی لە کەنار چۆمی لە بەرد و شاخەکاندا هێلانەیان کردووە، چوو منداڵەکەی لەسەر ئاو هەڵگرت و ڕفاندی ڕوو بە هێلانەی خۆی؛ منیش دەستە پیاوێکم بەدوایدا نارد. لە دەشت و چۆڵێک هەڵۆکە دێتەخوارەوە دەسڕازەی منداڵەکە دەپچڕێ و پیاوەکان دەگەنە سەری لێی لە هەڵڵا دەدەن. هەڵۆ دەستی لە منداڵ بەردا و فڕی و چوو، ئەوانیش کە گەیشتنە منداڵەکە تەماشایان کرد زندووبوو دەگریا. هەڵیان گرت و هێنایانەوە و دایانەوە بە دایکی خۆی.

حوکمڕانانی خۆجێی ئازربایەگان لە دەوری دەیسەمدا

لیستەیێکی کیسرەوی لە بەخشی یەکەم، (شەهریاران گمنام) لاپەڕە ١٠٢ – ١٠٦یدا لێیان دواوە. ١٣ کەس بوون کە لە داهاتوودا ئێمە بەکورتی باسیان دەکەین. هەر کامێکیان کوردبوون ناویان بەکورد دەبەین. کە کیسرەوی لە (ابن حوقل) و (مروج الذهب) و هی دیکەی وەری گرتووە.

١- شروان شاه ئەحمەد کوڕی محەمەد ئەوەیان لە گەورەتری پادشایان ئەو جێگایانە داناوە. ساڵی ٣٣٢ بە گەورەتری پادشای کێوانی قەوقاز (قفقاز)یان هێناوەتە ژمارەوە. جگە لە شێروان بەسەر ئاران و خاکی موغاندا زاڵ بوو.

٢- ئەبو عەبدولەلیک خاوەند شەکی: گۆیا ئەم پیاوە لەو بنەماڵە بووە کە لەسەر دەربەند فەرمانڕەواییان هەبووە. ئەوە تا ساڵی ٣٢٧ پادشایی کردووە. لە دوای عەبدولەلیک کوڕی ئەو ئەحمەد بووەتە جێنشین. گۆیا لەنێوانی ٤٠ ساڵدا ٥ جار لە پادشاهی کەوتەوە و دووبارە گەڕاوەتەوە سەرتەخت. بەڵام لە مێژوونووسەکان ئاشکرا نییە کە ئەم ئەحمەدە بۆ خۆی عەبدولەلیک بووە، یا کوڕی عەبدولەلیک بووە.

٣- سنخارب خاوەندی [؟] گۆیا ئەم ناوە هی بنەماڵەی حوکمڕانێکی ئەرمەنییانە. مێژوونووسەکان بە(صناری) ناویان بردوون. (صنار)یان کۆمەڵەیێکی ناسراو بوون، لەسەر دینی عیسایی بوون.

٤- خاوەندی جرزان گورجستانە. بە زمانی پێشووی ئاریانی بەو میللەتەیان گووتن «وراچ» و بەخاکی نیشتمانی ئەوانیان گوتووە (وراچان) بە دەستووری

زاندرا و گرچان یا گرژان بووه کە لە پاشان بووەتە گورجان و جرزان.

٥- سغیان کوڕی مووسا: موسا یا مووسس ناو لەو دەورەدا لە (ئۆدی) و لە دەوروپشتی ئاران دانیشتووە

٦- ئەبولقاسم ویزۆری خاوەندی ویزۆر: نەزاندراوە کە ئەو خاکە لە کوێ بووە و سەربهووردیشی نادیارە.

٧- ئەبولهەیجا ڕاوەندی کوردە و ئەم ئەبولهەیجایە بنەچەکەی سارییانی دەرخست و لای برد و بەسەر هەموو خاکی ئازربایەگاندا پادشاییی کرد. لە هاتوودا باسی دەکەین کە ناوی ئەو حوسێن بووە و لەو دەورەدا لەسەر خاکی ئەهرو رزقان (خووی، سەلماس) فەرمانڕەوابوو.

٨- ئەبولقاسم خیزانی: کوردە و خیزان شارێکە ئەمڕۆش بەو ناوەوە لە نێوانی بەدلیس و واندایە. شەرەفنامە حاکمانی ئەو خیزانە [لە] تالانی (١٠٠٥هـ) باس دەکا. ئەگەرچی خێزانیان بەخاکی ئاران داناوە، بەڵام دەبێ نەیانزانیبێ. خیزان ئەرمەنستان بووە نەک ئاران؛ چونکو نزیک (وەستان) بووە.

٩- کوڕانی دێرانی: خانەدانی ئارجرونی کە لە (وان) و (وەسطان) تا نزیک نەخچەوان حوکمڕانییان دەکرد، فەرمانڕەوایانی ئەو بنەماڵە کە لەودەمەدا ناویان هەبووە. هەروەکو لە سەربهووردی دەیسەمدا لێی دواوین. دێرنیق کوڕی غاغیق (خاچیک) و برای ئەو هامازاسپ کە کونیەی ئەبوسەهل و مێژوونووییسەکان بە (حەمزە) ناویان بردووە لە هێندێک جێگایاندا فەرمانڕەوایی هەبووە.

١٠- کوڕانی سەنباد: خانەدانی باگراتونی بوون. لە دوامینی قەرنی سێیەمی هیجرییەوە بناغەی فەرمانڕەواییان دامەزراند بوو و گەورەترین پادشایانی ئەرمەنستان بوون. سەنباد دووەمین پادشای ئەم بنەماڵەیەیە. لەگەڵ یووسف ئەبی ساج شەڕی کرد و لەوەپێش لەگەڵ محەمەد ئەبی ساجدا گیروگرفتیان زۆر بوو. لە دوامیندا بەدەست یووسف گورفتار و نابوود بوو. لەبەرئەوە ناوبانگی کرد و ئەو بنەماڵە بە کوڕانی سنباد ناودەبرێن.

لە ساڵی ٣٤٤دا پێشەوا و گەورەترینی پادشای ئەو بنەماڵەیە (ئاشوود)ی سێیەم کوڕی (ئاباس) بوو. ئاباس دوو ساڵ لەوەپێش مردبوو دوو کوڕی لەپاش بەجێ

مـابـوو: (ئاشـوود و مـووشـيغ). ئاشـوود گەورەتر بـوو كـرا بەجـێنشـينـی بابـی. لەپاش حـەوت سـاڵ ئـاشـوود لە شـاری ئانـی و مـووشـيـغ لە شـاری قـارس لەسەرتەخت دانيشتوون. ئەو بنەماڵەيە لێرەبوون بەدوو بەرەباب.

١١- جـەعفـەر كوڕی شكۆيە: كوردی هـەدیانی لەلای سـەلماس و بـەسـەر خـاكێكدا حوكمڕان بوو؛ وەكو لە پێشدا گوترا.

١٢- سنـاخـريب: خـاوەندی خـاچين. خـاچين ناوی دز (قـەڵا)يەک بوو لە ئـارچاخ (قـەرەباغی ئێـسـتـا). سـنـاخـريب يا سنـگريم و فـەرمـانڕەوايانی ديكەشـيـان هـەبوون.

١٣- سـالار مـەرزەبان دەيلەمی: كە بـەرهـەڵست و دوژمنی كـورد و دەيسـەم بوو - وەكـو سـەربـەـووردی بێـژرا - لە سـاڵی ٣٣٠ دوامـيـنيـدا بـەسـەر خـاكی ئازربايەگـاندا زاڵ بوو و شـەش سـاڵ بە ئـەسـارەت و دەربەدەری و دە سـاڵ بە پادشای ئازربايەگان ڕای بوارد. سـاڵی ٣٤٦ مانگی ڕەمەزان بە نەخۆشی مرد و كوڕی ئەو جەستان و ئيبراهيم و ناسر و كەيخوسرەوی لە دوادا بەجێ مان. هـەروەكو لە هاتوودا باسی كوڕانی سالار دێتە گوتن.

ئازربايەگان لەپاش دەيسەم

حوكمڕانيی كوڕانی سالاری دەيلەمی

كە مەرزەبان مرد، نێوانی وەهسودانی برای مەرزەبان و كوڕانی سالار مـەرزەبان تێک چوو. لەسـەر مـيراتی سـالار دەمـيان تێک نا. چونكو سـالار لـە پێش مـردنيدا وەسـيـەتی كـردبوو بـە پەنهـانـی دزدارەكـانی تێ گـەياندبوو، جـەسـتـانـی كـوڕی جێنشينە. بەیٔ اشكراش ئەنگوستەويلەی خۆی دابوو بەوەهسودانی برای كە پاش مـردنی سـالار ئەو جێگير بێ. لەسـەر ئەوە تێكچـوون و وەهسـودان هـەڵات و چووە تارم و جەستان بوو بەپادشای ئازربايەگان.

زۆری پێ نەچوو كـوڕانی سـالار بە فەسـادی مـامـيـان و بە دڕەوشـتـيی خـۆيان ڕوويان لە بەراوەژووی كرد. لە لايێكەوە جەسـتـانی كوڕی شـەرمـەزن بەسـەر لايێكی خاكيدا زاڵ بوو و لە لای ديكەيەوە مامی خراپی دەكردن.

لەو نێوانەشـدا كوردان كەلێنيان دەست خستبوو، هـەريەک لە جێگای خۆی بڵند

بووبوون. لەلایێکیشەوە ئەبو عەبدوڵڵا نەعیمی کە وەزیری جەستان بوو، لە پشێویی ئیشوکاری جەستانی کوڕی سالار و گەورەبوونی جەستانی کوڕی شەرمەزن دەگەڕا.

لەو دەمەدا ئیبراهیمی کوڕی سالار لەسەر ئەرمەنستان بوو. ئەبو عەبدوڵڵا قاقەزی بۆ نارد و ڕووبەڕووی براکانی هانی دا. جەستانی کوڕی شەرمەزن کە لەسەر ورمێ بوو کردیە هاودەنگی و پێکەوە لینگیان دا سەر خاکی مەراغە و گرتیان.

جەستانی کوڕی سالار لەبەردەعە بوو؛ گەڕاوە ئەردەوێڵ و قاقەزی لە ئیبراهیم برای خۆی و کوڕی شەرمەزن نوویسی و قاقەزی بۆ نەعیمی نوویسی و نوازشی کردن.

کوڕی شەرمەزن گەڕاوە ورمێ و لەگەڵ نەعیمی دەستیان لە ئیبراهیم بەردا. ئیبراهیم تێ گەیشت کە فریو درا هەستا گەڕاوە ئەرمەنستان (ئاران).

کوڕی شەرمەزن و نەعیمی شاری ورمێیان توند کرد و باروویان تازە کردەوە و قەڵایان لێ بینا کرد و پڕیان کرد لە چەک و پێویست. ئەوجا ڕوویان لە هەردوو براکان یەعنی: جەستان و ئیبراهیم کوڕانی سالار وەرگێڕا و هیچیان نەناسین.

جەستان و ئیبراهیم کوڕانی سالار تێ گەیشتن فریوی دوژمنیان خواردووە پێک هاتنەوە. تەمای چوونە سەر کوڕی شەرمەزنیان کرد، لەو دەمەدا لە گەیلان موستەجیر بیلڵای عەباسی پەیدابوو ڕوو بە ئازربایەگان چووە خاکی موغان. نزیک ٥٠٠ کەسی پێ بوو. لە ورمێوە گەلێکی چوونە لا، کاری موستەجیر بەرزبوو. سوپەهسالاری لەشکری دا بەجەستان کوڕی شەرمەزن.

جەستان و ئیبراهیم کوڕانی سالار لەشکریان برد و چوونە موغان و لینگیان دا سەر موستەجیر و شەڕیان دەست پێ کرد. لەشکری کوڕی شەرمەزن شکا و گەلێکی کوژتار لێ کرا و هەڵات چووە ورمێ. بەڵام موستەجیر لە دەست کوڕانی سالاردا گورفتار بوو و مرد. کوڕانی سالار بە شادمانی گەڕانەوە.

بەڵام وەهسودان مامی کوڕانی سالار، لە خراپی ڕانەوەستا. ئەوجار ناسر برای جەستان کوڕی سالاری لە برای خرۆشاند. جەستان لە ئەردەوێڵ دەرکەوت و چووە (دز نیر). ناسر ئەردەویلی کە گرت، چوو دەورەی ئەو دزەی دا. بەڵام زۆری پێ

نەچوو لە فرۆفێڵی وەهسودان ئاگاداربوو، بە ئیحترامەوە پەیمانی بە جەستان برای دا لە قەڵای دەرخست، بە شادمانی هەردوو گەڕانەوە ئەردەوێڵ.

لەبەر نەبوونی پوول و دانەوێڵە و پێویستیی لەشکر هەردوو برا تەنگەتاو بوون؛ دایکیان هەڵگرت و چوونە تارم و پەنایان بۆ مامیان برد کە دەستیان بگرێ. ئەویش زۆر بەسووکی و بەدنامی هەرسێکی گرتن و خستنیە زیندانەوە. لەشکر و پیاوانی لەگەڵیان بوون کردنیە هەواداری خۆی و ئیسماعیلی کوڕی خۆی کردە پادشای ئازربایەگان و کوڕی شەرمەزن بە لەشکریەوە خوازت و کردیە سوپەهسالار.

ساڵی٣٥٠ ئیبراهیم کوڕی سالار لە ئەرمەنستانەوە چووە مەراغە، بۆ شەڕی ئیسماعیل لەشکری هەڵگرت. وەهسودان لە تارم کە ئەوەی بیست، جەستان و ناسر و دایکی ئەوانی هەرسێ کوژتن و ئەوەی لەگەڵیان لە ئازربایەگانەوە چووبوون، کوژتنی. لەدوای ئەوە قاقەزێکی بۆ جەستان کوڕی شەرمەزن و حوسێن کوردی ڕاوەندی (ئەبولهەیجا) -کە ناوی دێتەگوتن- نوویسی بۆچوونە سەر ئیبراهیم هانی دان و یارمەتیشی بۆ ناردن و بۆ ئیسماعیل کوڕی خۆشی نوویسی لەئەردەوێڵەوە بچێتە سەر ئیبراهیم تا پووچی بکاتەوە.

ساڵی ٣٥٢ ئیبراهیم ورد بووەوە کە بەرامبەری ئەو هەموو دوژمنەی پێ ناکرێ لە مەراغەوە ڕوو بە جێگای خۆی هەڵات. کوڕی شەرمەزن گەیشتە مەراغە و بنە و ماڵی ئیبراهیمی تاڵان کرد و شاری مەراغەشی گرت.

ئیبراهیم لەشکری کۆ کردەوە کە بچێتەسەر ئیساعیل. ساڵی ٣٥٣ لە ناکاو ئیسماعیل کوڕی وەهسوودان مرد. ئیبراهیم کەلێنی لە دەست نەدا و لینگی دا سەر ئەردەوێڵ و گرتی. شەرمەزن کوڕی مێشکی نەیتوانی خۆی بگرێ ڕوو بە تارم هەڵات. ئیبراهیم بە لەشکرەوە چووە سەر تارم. وەهسوودان بۆ دەیلەمان هەڵات. ئیبراهیم تارمی گرت و لە خراپی وێرانکردن ڕانەوەستا، لەپاشان گەڕاوە ئازربایەگان.

وەهسوودان لەشکری کۆ کردەوە و لەگەڵ شەرمەزندا ناردیە سەر ئازربایەگان. چەند جار لەگەڵ ئیبراهیمدا شەڕ و کوژتاری کرد. لە دوامیندا ئیبراهیم هەڵات، تەنیا سوارە گەیشتە (ڕەی) و پەنای بردەبەر روکنودەولەی بوەویە.

ڕوکنودەولە کچی سالار مەرزەبانی لەپاڵدا بوو زۆر حورمەتی ئیبراهیمی گرت. لەو ساڵەدا لە (ڕەی) شەڕێک ڕووی دا؛ ئیبراهیم زۆر بە چالاکی هونەری نواند. ساڵی ٣٥٥ بوو ئیبراهیم یارمەتیی درایێ و ڕوکنودەولە لەشکرێکی لەژێر فەرمانی وەزیر (ئیبن عەمید مەعرووف)دا لەگەڵ نارده سەر ئازربایەگان و لەسەرتەختی حوکمڕانی ئازربایەگانی داناوە. بەڵام نەزاندراوە لە دوای هەڵاتنی ئیبراهیم ئازربایەگان لەژێر فەرمانی پیاوانی وەهسوداندا بوو یا نا؟ چونکو کەسێک پێشی بە ئیبراهیم نەگرتووە. کیسرەوی لە بەخشی یەکەم، (شەهریاران گمنام) لاپەڕە ١١٧دا دەڵێ: فەرمانڕەوایانی خۆجێیی سەرانی کوردان و جەستان و شەرمەزن بە قسەی ئیبن عەمید، سەریان بۆ فەرمانی ئیبراهیم چەماند. لە دوای ئەوە ئیبن عەمید کە ئازربایەگانی بۆ دامەزراندەوە، گەڕاوە (ڕەی).

بەپێی ئەوە کە کتێبەکانی مێژوو لێی دواون، لەمە پتر لە سەربەهووردی ئیبراهیم چتێک لە دەستدا نییە، بەڵام لە دوای ئیبراهیم ئەبولهەیجای کوڕی ئەو، چەندێک بە حوکمڕانی ڕای بواردووە وەکو باسی دەکەم.

لە سەربەهووردی سالار و کوڕانی سالار دواین، بەڵام حکوومەتی ئازربایەگان بە ڕاستی بۆ ئەوانە ساغ نەبووبووەوە. کوردەکان بە گەرمی لە بەرامبەری ئەوانە ڕادەوەستان و سەریان بۆ فەرمانیان نەدەچەماند. هەروەکو (ابن مسکویە) لە بابەت چووینی ئیبن عەمید بۆ یارمەتی ئیبراهیم و گەڕانەوەی بۆ (ڕەی) لە زمانی ئیبن عەمید وەردەگرێ کە لەودەمەدا لە (ڕەی) بووە و لەگەڵ ئیبن عەمید گفتوگۆی کردووە. لە هێزی خاک و پیت و بەرەکەتی کردار و دەستەڵاتی کوردان لە خاکی ئازربایەگاندا دواوە.

(ابن مسکویە) دەڵێ: ئوستاد ڕەئیس (ئیبن عەمید) لە پێش هەموو چتێکدا لەوە ترسی هەبوو کە دوای گەڕانەوەی لە ئازربایەگان بۆ ڕەی، شارێک لەو خاکە لە دەست ئیبراهیمدا نەمێنێت. کورد هەموو خاکی ئازربایەگانیان گرتبوو و بەسەر هەموویاندا زاڵ بووبوون.

(ابن مسکویە) دەڵێ: گفتوگۆیەکانی ئوستاز ئیبن عەمید وەکو وەحیی ئاسمانی کە کەمێکیش بەخەتا نەچوو، لە دوای گەڕانەوەیان لە ئازربایەگان حاڵی ئیبراهیم کە ڕوو بە چاکی چووبوو و مەملەکەتی کەوتبووە نەزم و ڕێکییەکەوە. زۆر نەچوو

هی دیکە تەمایان لەو خاکە کرد و گرتیان.

کیسرەوی لە بەخشی یێکەمی (شەهریاران گمنام) و لە لاپەڕەی ١٢١ لە نوویسینی (ابن مسکویە) دواوە کە لە زمانی ئوستاد ئیبن عەمیدیان وەرگرتووە دەنوویسێ کە لە نوویسراوەکانی (ابن مسکویە) و لەو قسانەی کە لە زمانی ئیبن عەمید دەگێڕێتەوە، ئەم مەتڵەبە گەلێک جاران دووبارەی کردووەتەوە کە: کوردان لە ئازربایەگاندا گەلێک زۆر و بە دەستەڵات و چیرە بوون. عیبارەتی فارسییەکەی کیسرەوی بۆ موستەنەداتی تەئریخی ئەمەی هاتووە: «در نوشتەهای ابن مسکویە و در نقلهائی کە او از زبان ابن عمید می کند، این مطلب تکرار شدە کە کوردان در ازربایەگان فراوان و چیرە بودند». هەر لە دوای ئەو عیبارەتە کیسرەوی بۆ خۆی دەڵێ کە: زۆری و فراوانی کوردان لە ئازربایەگاندا لە هەموو دەورێکدا هەر هەبووە (فراوانی کوردان در آزربایەگان درهر دورە بودە است).

لێرەدا بەو قسانە وامان بۆ دیار دەکرێ کە کورد لە خاکی ئازربایەگاندا بەهێز و دەستەڵات و زۆر و زۆردار بوون و لەودەمەشدا ئەبولهەیجا حوسێن -کە لەپێشدا ناوی گوترا- لە ڕۆژاوای ئازربایەگان، بناغەی حوکمداری دامەزراندبوو و کوردەکانی لەژێر ئالای خۆیدا کۆکردبوونەوە. ئیبن عەمید و مسکەویە کە چووبوونە ئازربایەگان، ئەبولهەیجا حوسێن بە فەرمانڕەوای (ئەهرو و زرقان)یان دی بوو.

(ابن مسکویە) لەو حوسێن ڕاوەندی (ڕاوادی) خاوەندی ئەهر و زرقان دواوە و بە بێ لێکدانەوە (ابن مسکویە) و (ابن عمید) ئەو حوسێن خاوەندی ئەهر و زرقانیان بە کورد ناوبردووە.

بەبێ شک حوسێن ئەبولهەیجا کورد بووە کە ئەو دوو گەورەی تەئریخ نوویس بە کوردیان داناوە کە بۆ خۆشیان چاویان پێ کەوتووە و چوونەلای و بۆ فەرمانبەری ئیبراهیم، نوازشیان کردووە (هەروەکو گوترا).

کیسرەوی دەڵێ گۆیا (ئیبن عەمید) و (ئیبن مسکەویە) دیسان دووچار بەئشتیباه بوون کە ئەبولهەیجایان بە کورد داناوە و مەقسوودی هەردووکیان چیرەگی و دەستەڵاتی و گەورەبوونی ئەوە؛ چونکو ئەبولهەیجا لە پاش گرفتاری ئیبراهیم لە جێی ئەو بووەتە پادشای ئازربایەگان و لە دەوری ئیبراهیمیش دا بەهێز و زۆرداربووە. بەڵکەم گرفتاری ئیبراهیم هەر بەدەست ئەو بووە. عیبارەتی

فارسییەکەی کیسرەوی ئەمەیە: «گویا ابن عمید وابن مسکویه نیز دچار اشتباه معروف گردیدەاند ابوالهیجارا کرد می پنداشتەاند و مقصود هردوو چیرگی اوست. زیرا ابوالهیجا که پس ازدستگیری ابراهیم بەجای او، پادشاه آزربایگان می شود، معلوم است کە در زمانی ابراهیم نیز چیره و زورمند بودەاست، بلکه بایدگفت که گرفتن و بندکردن ابراهیم جز بەدست او نبوده است».

لێرەدا ئێمە کە لێی ورد دەبینەوە، زۆرجوان و ئاشکرا بۆمان دیار دەکرێ و لەو سەربەهووردانەی بنەماڵەی سالار و کردەوەکانیان ڕادەبینین و باش تێ دەگەین کە ئەودەمە ئازربایەگان سەرانسەر کورد و خاکی ئازربایەگان هەموو لەژێر دەستی کورداندا بووە. کیسرەوی لە بەخشی یێکەم، لاپەڕە ١١٧یدا کە دەڵێ: خولاسەی ئەو شەرحانە ئەمەیە کە ئوستاز ڕەئیس (ابن عمید) چووە ئازربایەگان و لە مالیاتی ئەو خاکە دواوە... گوتوویە: بەڵام ماڵێک کە لە ئازربایەگان دەگاتە ئیبراهیم گەلێک کەمە، بۆچی؟ چونکو ئیبراهیم بەتەن ئاسایی و خۆشی لەلای ژنان دەژی و هیچ دەمێک ناپەڕژێتە سەر نەزم و سامانی وڵات و کوردان کە بەسەر هەموو گۆشەیێکی وڵاتدا دەستیان هەیە و بە دەستەڵاتن، هەریەک لەوانە بۆ خۆیان ماڵیات وەردەگرن. فارسییەکەی جوملەی باسی کوردی ئەمەیە: «چه ابراهیم باتن آسائی و خوشی پیش زنهازیستە، هرگز بەنظم و سامان ولایت نمی پرداخت و کردان که بەگوشەهای ولایت دست یافته بودەاند، هرکدام برای خود مالیات می گرفت».

ئیبن عەمید پیاوێکی چاترین زانا و گەورەترین وەزیر بووە و (ابن مسکویه) تەئریخنوویسی بە ناوبانگ کە لە دەستەڵات و هێزی کورد لە ئازربایەگاندا دواون و حوسێن کوڕی محەمەد ڕاوەندی (ڕاوادی)یان بەکورد باس کردووە، زۆرباش ئەمە ئیسپات دەکا کە: کورد سەریان بۆ دەیلەم نەچەماندووە و لەگەڵ ئازادی خۆیان خەریک بوون. هەرکە سالار مەرزەبان مردووە، زوو ئەبولهەیجا حوسێن جێی دەیسەمی گرتووەتەوە و حکوومەتی دامەزراندوە و لەسەر هەموو خاکی ئازربایەگان بوو بە پادشا، وەکو لە فەسڵی سێیەمدا دێتە گوتن.

لە سەربەهووردی ئیبراهیمدا دوو چتمان بۆ ئاشکرا دەبێ: یەکەمیان ئەمەیە سەرکەش و فەرمانڕەواکانی کورد زۆردارتر بوون لە دەوری ئەودا هێز و تەوانایان

پتر کردووه و بەسەر دەیلەمیاندا زاڵ بوون لە دوامیندا ئیبراهیمیان گرتووە و لە دزێکدا خستوویانەتە زیندانەوە و بۆ خۆیان بەسەر خاکی خۆیاندا بوون بە پادشا.

دووەمیش سەربەهووردی ئیبراهیم و هەتا ساڵی ٣٦٩ زیندوو مانی ئەوە کە بەتەن ئاسایی لەگەڵ ژن و کەیف بەسەری بردووە، نەک وەکو سالار مەرزەبان بە مەیدانداری و شەڕ.

لە دوامینی بنەماڵەی سالاریان ئەبولهەیجا کوڕی ئەم ئیبراهیمە بووە لەسەر دوین ماوە و چووەتە یاریدەدانی مووشیغ خاوەندی قارس -کە لەوەپێش ناوی بێژرا- لەگەڵ سنباد کوڕی ئاشوود کوڕی ئاباس نێوانی تێک چوو. ساڵی ٣٦٧ داوای یارمەتی لە ئەبولهەیجا کوڕی ئیبراهیم سالار کردووە و لە پاشان ساڵی ٣٧٠ یا ٣٧١ هەموو موڵکی لە دەست چووە. گۆیا هەتا ساڵی (٣٧٢) مانگی شەوال زندوو بووە. (کیسرەوی، شەهریاران گمنام، بەخشی یەکەم، لاپەڕە ١٢١ – ١٢٢ – ١٢٣).

سالار ئیبراهیم

کوڕی مەرزەبان کوڕی ئیسماعیل کوڕی وەهسودان

ئەم سالار ئیبراهیمە نەوەی ئەو ئیسماعیلەیە کە وەهسوودانی بابی لە تارم ناردیە ئەردەوێڵ و کردیە پادشای ئازربایەگان لە جێگای کوڕانی سالار مەرزەبان کە ناسر و جەستان بوو داینا. هەروەکو لە سەربەهووردیاندا باس کراوە کە ساڵی ٣٤٩ بوو بە پادشا و بە مەرگی خۆی مرد. بەڵام لە مەرزەبان کوڕی وەهسوودان کە بابی ئەم ئیبراهیمەیە ئاگادارنین و ئەمانەش بە بنەماڵەی دەیلەمیانی گنگریان ناودەبرێن نەک (سالاریان).

بەڵام کوڕانی وەهسوودان چونکو برازای سالار مەرزەبان بوون، هەر بە سالاریان ناوبراون و سەربهووردی ئەم ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبانیش ئاگاداری لە دەستدا نییە، هەر هێند (ابن الاثیر) لە ڕیزی ساڵی سەربهووردی فەخرودەولەی بووەیەدا ساڵی ٣٨٧ لەم ئیبراهیمە دواوە کە بەسەر خاکی زەنگان و ئەبهەر و سەهرەوەردا دەستەڵاتی بووە. قەڵا بە ناوبانگەکانی ئیبراهیم دزی (سەر جیهان) یەعنی لە خاکی موکریاندا ساین قەڵای ئەمڕۆ کە بووە.

کیسرەوی لە بەخشی یەکەمی (شهریاران گمنام) لاپەڕە٥٠یدا دەڵێ: دزی سەرجیهان لە نزیک ساین قەلای ئێستادا لە خەمسە بووە (یکی از دز های معروف او «سرجهان» بود، در نزدیکی ساین قلعەی کنونی در خمسە). چونکو ئەم سالار ئیبراهیم دەیلەمییە بەسەر هێندێک خاکی کوردستانی موکریاندا زاڵ بووە. دەمەوێ هەرچەند سەربهووردێکە دەستم کەوتبێ لێی بدوێم.

(ابن الاثیر) ساڵی ٤٢٠ باسی نەکردووە کە ئیبراهیم سالار چی کردووە، بەڵام مستەوفی لە (نزهە القلوب)دا کەمێک لە شەڕی ئەو قەزوینیانە دواوە و دەڵێ: لەبەر شەڕ بارووی قەزوین خراپ کرا، بەڵام لەو ساڵەدا مەحموود غەزنەوی چوو بووە (ڕەی) و مەجدودەولەی گرتبوو.

(ابن الاثیر) دەڵێ: کوڕی ئەو مەسعوودە بەسەر خاکی زەنگان و ئەبهەردا زاڵ بوو، لە دوای گەڕانەوەی سوڵتان مەحموود لە (ڕەی)یەوە بۆ خوراسان لە نێوانی سالار ئیبراهیم و مەسعووددا شەڕ و کوژتار ڕووی داوە و ئیبراهیم لە دەست مەسعوود گرفتار بووە و بەدیل چووە.

(ابن الاثیر) ئەو سەربهووردەی دوورودرێژ نووسیوەتەوە. ئێمە ئەم سەربهووردە لە (ابن الاثیر) و کیسرەوی و بەیهەقی وەردەگرین کە لەم جێگایەدا دەینووسمەوە و بە کورتی لێی دەدوێم:

یەمینودەولە سوڵتان مەحموودی کوڕی سەبوکتەگین کە (ڕەی) گرت و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە، مەرزەبان کوڕی حەسەنی خرِ ئەمیل -کە یەکێک بوو لە شازادەکانی دەیلەم- پەنای بۆ سوڵتان مەحموود بردبوو. مەحموود بۆ چوونەسەر خاکی سالار ئیبراهیم لەشکری دایە و بەڕێی کرد کە ئەو خاکە لە سالار بگرێ.

مەرزەبان هەستا چووە سەر سالار و هێندێک لە دەیلەمییان، چوونە لای و لەودەمەشدا مەحموود ڕوو بە خوراسان گەڕاوە. سالار لینگی دا سەر قەزوین و لەگەڵ ئەو لەشکرە کە یەمینودەولە لەوێ دانابوو، شەڕی کرد. خەڵکی شار یارمەتیی سالاریان دا. خەڵکێکی زۆر لە سوپاهی یەمینودەولە کوژرا و هی ماوی تەنگەتاو کران و هەڵاتن. لە دوای ئەوە سالار چوو پەنای بردە ئەو کێوان و چۆمانە کە لە نزیک سەر جیهاندا هەڵکەوتبوون (دەوروپشتی چۆمی چەختوو).

مەسعوود کوڕی سوڵتان مەحموود لە (ڕەی) کە ئەو وەڵامەی پێ درا، بە

تالووکە هەڵمەتی بردەسەر سالار. لەنێوانی هەردوولادا گەلێک شەڕ و کوژتاری چەند جارە ڕووی دا و لە هەمووان‌دا سەرکەوتن لەلایەن سالارەوە بوو.

بەڵام مەسعوود ڕێگای فرۆفێڵی گرت. کۆمەڵەیەکی لە سوپاهییانی سالاری هەڵخەڵەتاندن، ماڵ و دراوی بۆ ناردن، ئەوانیش لە هەموو چتی پەنهانی سالار مەسعوودیان ئاگادار کرد و دەستە لەشکرێکی مەسعوودیان لە ڕێگایێکی ناشارەزاوە بردە پشت سەری سالار. ڕۆژی یەکەمی ڕەمەزان ئەو دەستە لەشکرە لە پشتەوە و مەسعوود لە پێشەوە بۆ سالار چوون و هەڵمەتیان برد.

سالار بەوە سەری لێ شێوا و ڕووی لە هەڵاتن کرد. لەشکرەکەشی هەر یەک بەلایەکدا هەڵاتن و بڵاوەیان کرد. سالار بۆ خۆشی لە جێگایێک پەنهان بوو. ژنە لادێییەک جێگای ئەوی بە مەسعوود نیشان دا. مەسعوود پیاوانی نارد و گرتیان. لەگەڵ خۆیدا بردیە دزی (قەڵا) سەر جیهان کە لە دەست کوڕی سالاردا بوو؛ لێی خوازت دز بە دەستەوە بدات، ئەویش نەیدا. مەسعوود هەموو دزەکانی سالاری گرت و ماڵ و دارایی سالاری هەموو تاڵان کرد. لەسەر کوڕی سالار کە لەسەر جیهان بوو، هەروا لەسەر گەورەکانی کورد کە لەو نزیکانە بوون، خەرجێکی دانا کە سالانە بیدەنە گەنجینەی مەسعوود.

کیسرەوی لە بەخشی یەکەم و لاپەڕە ١٥١دا دەڵێ: «مسعود دزهای دیگر و سراسر خاک سالار را بامال هایش تصرف نموده برپسر او درسرجهان و بر بزرگان کردان –که در آن نزدیک ها بودند– مالی قرار داد، که سالانه بپردازند».

ئەو قسەی کیسرەوی زۆرچاک بۆمان ئاشکرا دەکا کە لەودەمەدا گۆشەیەکی کوردستانی موکریان کەوتووەتە دەست سالار و هەموو خاکی موکریان سەرانسەر کوردی تێدا بووە و ئەو کوردانە خاوەند دەستەڵات بوون. کە مەسعوود وەکو خەرجی لەسەر کوڕی سالار دانا بەو جۆرەش لەسەر گەورەکانی کوردی داناوە کە لە نزیک سەر جیهان گەورەبوون. لێرەدا کەوا ئەهەمییەتێکیان پێ دراوە دیار دەکرێ کە هەریەک لەوانە دارای مولک و خاک و میللەت بوون کە وەکو کوڕی سالاریان داناون و لە ڕێزی پایەی ئەویان هێناونەتە ئەژمارەوە. دیارە شەڕی کوڕی مەحموود لەگەڵ سالاردا گەلێک جار بووە هەتا شکاندوویە. لە عیبارەتێکی کیسرەوی لە بەیهەقی دەگێڕێتەوە کە دەڵێ: لە زستانێکدا چەند ئارەزوو گەیینە

جێ؛ وەکو: شەڕ لەسەرجیهان و گرتنی سالاری تارم و لە کوڕی کاکۆ دان و سوپاهان گرتن. «دریک زمستان بسیار مراد بەحاصل آمد چون جنگ بەسر جهان و گرفتن سالار طارم و پس از آن زدن پسر کاکو و گرفتن سپاهان». لە دوای ئیبراهیم، سالاری کوڕی بووەتە فەرمانڕەوا. کیسرەوی (شهریاران گمنام) و ناسر خوسرەوی بە درێژی لە بنەماڵەی دەیلەمییانی کونگریان و سالاریان دواون.

فەسڵی سێیەم

ئەبولهەیجا حوسێن کوڕی محەمەد کوردی ڕاوادیان

لە فەسڵی دووەمی ئەم بەندەدا بەکورتی لە ئەبولهەیجای کوردی ڕاوەندییە دواوین کە لە دەوری مەرزەبان سالاری دەیلەمیدا لەسەر خاکی ئەهر و زرقان فەرمانڕەوایێکی کورد بووە و لە چووینی «ابن عمید» و «ابن مسکویە» بۆ ئازربایەگان دیسان لێی دواوین و دووبارە کردنەوەی جوان نییە؛ بۆیێ لێی نادوێمەوە.

«ابن حوقل» لە ڕیزی ساڵی ٣٤٤دا نووسیویە کە ئەبولهەیجا خاوەندی ئەهر و زرقان بوو. هەر ساڵەی پەنجا هەزار دینار باجی بەمەرزەبان سالاری دەیلەمی دەدا. مودەقیقی تەئریخی دەیلەمیان سەید ئەحمەد کیسرەوی لە (ئاسوغیک) مێژوونوویسی بەناوبانگ وەردەگرێ و (ابن حوقل) و (ابن مسکویە) دیسان لێی دواون، کە ئەبولهەیجا کوردی ڕاوادی بووە. مەملانی کوڕی ئەبولهەیجا بە نەوەی ڕاوادیان ناویان هێناوە.

هەروەکو لە پێشدا لێی دواوین. ئەبولهەیجا حوسێنی کوڕی محەمەد وەهسودان کنگری برای مەرزەبان سالار، قاقەزێکی وەرگرت لە ساڵی٣٥٠دا کە کۆمەگی ئیسماعیلی کوڕی بدا و بچێتە سەر ئیبراهیمی کوڕی مەرزەبان کە برازای وەهسودان و ئامۆزای ئیسماعیل بوو. کیسرەوی لە (شهریاران گمنام) بەخشی دووەم – لە لاپەڕە ٣٧دا دەڵێ: ئەم حوسێنە کە وەهسوودان داوای یارمەتیی لێ کرد، ئەم ئەبولهەیجایەیە کە لەدوامیندا بوو بە پادشای ئازربایەگان. کوڕی ئەو ناوی مەملان بوو بە ناوی بابی حوسێن کراوە (محەمەد). لە ڕەوشتی زمانی کوردان دایە بە(محەمەد) دەڵێن: «مەمۆ – مەمێ – مەملان» پیتی (ح) و (د) فڕێ

دەدەن بە (مەم) ناوی دەبەن، مەم چکۆڵە دەکەنەوە و پێی دەڵێن: (مەمڵ – مەملۆک – مەملان).

حوسێنی کوڕی محەمەد (ابو الهیجاء) ساڵی ۳۷۸ زیندوو و حوکمڕانی ئازربایەگان بووە. کیسرەوی دەڵێ: ئەبولهەیجا کونیەی حوسێن بوو کە ئەو حوسێنەی لە دەوری سالاردا فەرمانڕەوای ئەهر و ڕزقان بوو.

هێندێک لە مێژوونووسەکانی ئەرمەنی لە (دێرنیق)ی بنەماڵەی ئارجرونی کوڕی غاغیق (خاچیک – هایک)ی حوکمڕانی واسپۆرگان (وان – ئەردوباد – نەخچەوان) کە دواون دەڵێن: غاغیک لە دوای مردنی بابی بووەتە حوکمڕانی واسپۆرگان (ئەبوخریب) کە سوپەهداری خۆی بوو. چونکو پیر و ئوفتادە بوو لە سوپەهداری خست و یەکێکی دیکەی لە جێگای ئەو دانا و کردیە سوپەهدار کە ناوی (سەرکیس) بوو. ئەوە لە (ئەبوخریب) گران هات و لە دڵی گرت. بە پەنهانی پیاوانی نارده لای ئەبولهەیجای حوکمڕانی هیر (خۆی) و زاراوەند (سەلماس) و بۆ هەڵمەت بردنەسەر دێرنیق و خاکی ئەنجیواجیک (وستان) هانی دا.

ئەبولهەیجا لەشکری برد و چووە سەر خاکی ئەنجواجیک و هەڵمەتی بردە سەر واسپورگان و دەستی بە کوژتار و تالان کرد. دێرنیق لە شەڕدا بەدیل گیرا، ئەبولهەیجا لەگەڵ خۆیدا بردیەوە لەهیر (خۆی) و لەوێ بەندی کرد.

ئەبوخریب کە ئەوەی کرد، خەڵکی ئەرمەنستان لێی توڕەبوون و ڕقیان لێ هەستا و لە کلیسەکاندا لە ڕەحمەتیان نائومێد کرد و دەنگیان لێ گۆڕی. قەشەکان لەکلیسەدا جوێنیان پێ دەدا و تووکیان لێ دەکرد.

ئەبوخریب لە بەدکرداری خۆی پەشیمان بووەوە و بۆ ڕزگاربوونی دێرنیق تەقەلای دا. وەلامی دایێ کە لەگەڵ ئەبولهەیجا بۆ شکار لە شار دەرکەوت. ڕکێف لە ئەسپ بدا و هەڵێ. ئەوان لە کەلێن فریای دەکەون و دەیرفێنن.

لەو ڕۆژانەدا دێرنیق لەگەڵ ئەبولهەیجا لە هیر کە دەرکەوتن و ڕوو بە گۆلی ورمێ ئەسپی ئاژۆت و هەلات. پیاوانی دەست و پێوەندی ئەبولهەیجا کەوتنە دووی. ئەبو خەریب بە شیری رووتەوە لەکەلێن بۆیان دەرپەڕی و بەکوژتار تێیان کەوت: گەلێکی لێ کوژتن. ئەبو لهەیجا و ئەوانەی لەگەڵی مابوون، گەڕانەوە نێو شار. ئەبوخریب بەدڵخۆشی دێرنیقی بردەوە ئەرمەنستان: (کیسرەوەی، بەخشی دووەم

– تاریخی مـیکایل چامـچـیـان جلدی دووەم لاپەڕە ٨٢٦ بەدوورودرێژی ئەوە دەنووسن).

دێرنێک (دێرنیق) لە سـاڵی ٣٣٢ تا ٣٤٩ی هیـجـری حـوکـمـڕانیی کـردووە. کیـسـرەوی دەڵێ: لەو سـاڵەدا ناوی ئەبولهـەیجـامـان لە خـاکی خۆی و سـەلماسـدا نەبیـسـتـووە. لەگەڵ ئەوەشدا نووسـراوانی (ابن حوقل) لە دەسـتـدان کە سـالانی ٣٤٤ حوکمڕانەکانی ئازربایەگان یەک بەیەک باجیان داوە بە مەرزەبان دەیلەمی.

مـێـژوونـووسـەکـانی ئـەرمـەنی هەرچەند (ئـەهر) و (هـیـر) و (رزقـان) و (زاراوەند)یان لێک جـوێ نەکـردوونەوە، بەڵام چوونی ئەبولهـەیجـا بۆ سـەر ئەنحـیـواجـیک و تالانکردنی و هەلاتنی دێرنیق لە هیـزەوە ڕوو بە دەریا، جگە لە شـاری (خۆی) نەبێ جێگایەکی دیکە نەبوونی، کیـسـرەوی باسی کردووە و دەڵێ: هیر – ئەهر (خۆی)یە و ڕزقان (سەلماس)ە.

بەڵام لێرەدا کیـسـرەوی دەڵێ: هەڵـمـەتی ئەبولهـەیجـا لەو سـاڵەدا لـەبەر بوونی سـالار مـەرزەبان ڕێک ناکـەوێ. دەبێ لە نێـوانی سـالانی ٣٣٧ – ٣٤٢دا بووبێ کە مەرزەبان لە قەلای (سـمیرم)دا لە بەندیدا بووە و حوکمڕانەکانی ئازربایەگان لەو سالانەدا ئازاد و سەربەخۆ بوون؛ بۆیێ ئەبولهەیجا توانیویە ببزوێتەوە.

١– پادشاهیی ئەبولهەیجا لەسەر کوردستانی ئازربایەگان و ئاران و ئەرمەنستان

دەوری نێـوانی سـاڵی ٣٤٠ تا ٣٦٩هیـجـری دەورێکی تـاریکە. ئەوەی لەو سـالانەدا زۆر لەو خـاکانە دوابێ، ئەویش (ابن مسکویە) بووە. بەدبەختـانە لە سـاڵی ٣٦٩دا تەئریخی (ابن مسکویە) دوایی دێت. بۆیە لاپەڕەی تەئریخی نێـوانی ٣٢٠ و ٣٦٩ زۆر بێ سەروبەر و تاریکە و بێ دەسـترەسە. سـاڵی ٣٢٠ یێکەمین مێژوونووسێکی سەربـهووردی ئەو ساڵەی دەست پێ کردووە (ابن الاثیر)ە کە سـەربـهووردی ئەمیر وەهسـودانی کـوردی ڕاوادی باس دەکا کە پادشـای ئازربایەگان بووە. ئەحـمـەد کـیـسـرەوی لە بەخـشـی دووەمی (شـهـریاران گـمـنام) و لاپەڕە٤٠دا کـەمـێک ئاگـادارمـان دەکـا و ئەو چەند سـاڵەی بێـژراو کـە بە تاریکی ڕابـووراوە لە مێژوونووسـانی ئەرمـەنی (وەکو ئاسـوغیک دارونیچی) وەرگرتووە. ئێـمـەش ئەوە دەکەینە سەرمایە و لێی دەدوێین کە ئەمەی هاتووە و دەینووسینەوە.

لەو دەورە تـاریکەدا گـەلێک چتی زل و بە ئەهـمـیـەت ڕووی داوە بۆ تـەئریخی

کوردی ئازربایەگان شایانی لێوردبوونەوە و پشکنینە کە ئەویش کەوتنی بنەماڵەی سالاریانی دەیلەمی و سەرکەوتنی کوردی ڕاوەندی و گورفتاری ئیبراهیم سالاری دوامینی سالاریان بوون و هێز و تەوانای و فرەبوونی کوردان لە ئازربایەگاندا.

ئەبولهەیجا کەی بووەتە پادشا نادیار و گومە، بەڵام هێندەمان بۆ ئاشکرا بووە کە ساڵی ٣٧٠ تا ٣٧١ ئیبراهیم سالار گیراوە؛ هەروەکو لەمەوپێش لێی دواوین. بە قسەی هێندێک مێژوونووسان ئیبراهیم لە دەست ئەبولهەیجادا گرفتار و پووچ بووەتەوە. چونکو ئەمە چتێکە ئاشکرا و ڕووناک کە ئەبولهەیجا ڕاوەندی لە دەوری حوکمڕانی ئیبراهیمدا نەبەرد و زۆردار و بە دەستەڵات و خاوەند هێز و تەوانا بووە. لەو حوکمدارانەیە کە لە ئازربایەگاندا ئەودەمە یێکەمین سەرهات و گەورە بووبێ. هێز و تەوانای ئەبولهەیجا ئیبراهیم نەوەی سالاری گرت و بۆ خۆی لە جێگای ئەو بوو بەپادشای ئازربایەگان. ئەوانە بۆمان وەدیار دەخا کە ئیبراهیم لە ساڵی٣٧٠ یان ٣٧١ گیراوە و ئەبولهەیجا بووەتە پادشای ئازربایەگان و ڕیشە و بنەچەکەی دەیلەمیانی لەو خاکە دەرخستووە و فرێی داوە و بۆ خۆی لە جێی وان جێگیربووە.

یێکەمین ئاگاداری ئێمە لە پادشاهی ئەبولهەیجا ئەمەیە کە لەشکری بردووەتە سەر ئەرمەنستان و لەگەڵ ئەبودەلەف بەشەڕ هاتووە و شکاندوویە. لەپاش ئەوانە بەگژ (ئاشوود ئارجرونی)دا چووە و بەسەریدا زاڵ بووە. ئەوە پتر گەورەی کردووە و لە کیشوەرگیریدا دلێر بووە. پادشایانی ئەرمەنستان باجیان داوە بە ئەبولهەیجا.

ئەبولهەیجا کە کاروباری پادشاهیی لە ئازربایەگاندا ڕێک خستووە و پشێویی ناوخۆی دەرهەم و بەرهەم کردووە، بناغەی فەرمانڕەوایی لە خاکی ئازربایەگاندا توند کردووە. ساڵی ٣٧٧ بە لەشکرێکی جەنگی و ئازاوە چووەتە سەر ئەرمەنستان و باجی چەند ساڵەی پاک وەرگرتووە. سەری ئەبودەلەفی نەرم کردووە.

ئاسۆغیک مێژوونووسی ئەرمەن دەڵێ: ئەبولهەیجا کوردی ڕوادی ئەمیری ئازربایەگان بە سەد هەزار لەشکرەوە لینگی دا سەر ئەبودەلەف. ساڵی ٣٧٧هـ شارەکانی لە دەست سالار دەرخست و خاکی گۆغدنی تالان کرد و چووە سەر شاری دوین و گرتی و باجی ساڵانەی ڕابردووی لە ئەرمەنییەکان ئەستاند.

پادشـای سـەنبـاد (پادشـای باگـراتۆنی، کـە گـەورەترین فـەرمـانڕەوایانی ئەرمـەنسـتـان بوو) خـەرج و باجی بە دیاریێکی قـورسـەوە بۆ نارد و گـەلێک پێشکەشی گرانی دایێ (ئاسۆغیک لاپەڕە ١٨٦).

دووەمین سـەربهـووردی ئەبولهـەیجـا ئـەمـەیە کـە لـەشکری بردووەتە سـەر واسپۆرگان گرتنی دەست پـێ کردووە. لە سـاڵی ٣٧٨ هیجریدا مـەرگ ئێخـەگیری بووە و لەو ئارەزووەی پاش خستووە.

کیسـرەوی لە بەخشی دووەم لاپەڕەی ٤٢ لـە ئاسـۆغیک وەردەگـرێ و بەم جـۆرە باس دەکا: کوڕێکی خاوەندی (خۆی) بـە چەند کەسێکەوە چووەتە لای ئاباهۆنیک (ئەمـە خاکێکە لەکن ئەرمـەنییـان بەو ناوە نوویسـراوە؛ خاکی دیاربەکر و مووسـڵی ئەمـرۆکـەیە. ئەویش ناوی (باد) کـوردی حـوکـمـڕانی ئـەو خـاکـە کـە لـە لایەن ئەرمـەنییـانەوە بە ئاباهۆنێک ناوبراوە بۆیە بەو خاکەش گوتراوە ئاباهۆنیک). ئەو کوڕە ئـەمیرەی (خـۆی)ی چووەتە خـاکی ئاباهۆنیک و گەڕاوەتەوە و لە نزیک شـاری خۆی کە لە کەنار دێیـەک منداڵانی جوان و قەشـەنگی ئەرمەنییان یاری و گەمەیان کـردووە، ئەو کوڕە ئەمـیرە لـە ئەسپ دابەزیوە و ئەو منداڵانەی گرتوون و سـواری کردوون و بردوونی.

سـەرکیس ناو پیـاوێکی ئەرمـەنی کـە ئەوەی دیوە، بە شـیـری ڕووت کـەوتووەتە دوویان. کوڕی ئەمیری کوردانی کوژتووە و پیاوەکانی هەمـوو لەت و پەل کردووە، منداڵە ئەرمەنییەکانی ڕزگار کردووە و گەڕاوەتەوە و بردوونیە ماڵی خۆیان.

خـاوەند شـاری خۆی -کە بابی کوڕەکە بوو- پیاوانی ناردە لای ئەبولهـەیجا کە تۆڵەی بۆ بکاتەوە، لەبری ئەو چاکەیە شاری (خۆی) پێ بدات.

ئەبولهـەیجـا ئەو خـواهیـشـتـەی پەسند کـرد و لـەشکرێکی قـورسی هـەڵگرت و چووەسـەر واسپۆرگان. کە نزیک بووەوە، لەشکری کردە سێ بەش کە لە سێ لاوە هەڵمـەت ببـەن. ئەو شـەوە نزیک بەیانی سوپاهیـان کە هـەسـتـا ئەبولهـەیجـایان لە چادری خۆی بە مردوویی دییەوە. ئەو ئارەزووە بەجێ نەهات.

ئەبولهـەیجـا زۆر ژیاوە و پیر و ئوفـتـادە بـووبوو، لە سـاڵی ٣٤٤ه بـە حـوکـمـڕان ناسراوە. نزیکەی سی و شەش ساڵ پادشاهیی کردووە.

٢- مەملانی کوڕی ئەبولهەیجا

ئەحمەد کیسرەوی لە ئاسۆغیک وەردەگرێ، دەڵێ: مەملان لە دوای ئەبولهەیجای بابی بوو بەپادشای ئازربایەگان.

کیسرەوی لەو بابەتەوە گەلێک گفتوگۆی کردووە و لە مایەی ناوی مەملان دواوە کە ئەمە (محمد)ە و بەزمانی کورد (زەری) بووەتە مەمل و ئەلف و نوون زایدە. لە ڕەوشتی کوردان دایە (محمد) دەکەنە مەم یا مەمێ – مەمۆ. مومکینە ئەلفونوون بۆ جەمع و تەسغیر هاوێژرابێتە سەر مەمل و بووبێتە مەملان هەروەکو: فەزلان و سەهلان و هورمزان و فەیرۆزان و مرکریان و سۆران. مێژوونووسەکان ئەوەیان کردووەتە مایەی گفتوگۆیەکی زۆر، بەڵام قسەی هیچ کامێکی مێژوونووسەکانمان لەلا نەبووەتە دەستوور کە لاگیری یەکێکیان بکەین، بۆیێ لێدواندنی ئەوەمان بە بێدەنگی ڕابوارد.

یێکەمین شەڕی مەملان لەگەڵ ئەرمەنی و گورجییان

سەربهووردی مەملان جگە لە دوو لەشکرکێشی نەبێ بۆ سەر ئەرمەنستان، چی دیکەمان لە دەستدا نییە کە لێرەدا بیکەینە سەرمایە. ئەو دوو شەڕەی مەملان لەگەڵ ئەرمەنستان و گورجستاندا زۆر سەربهووردێکی گەورەن؛ چونکو تەنها هەر لەگەڵ گورج و ئەرمەن بەشەڕ نەهاتووە، بەڵکو لەگەڵ تەرسا و ڕۆم و دراوسێکانیشیدا شەڕی کردووە و بە ناوی جیهاد بەگژ چەلیپاییەکاندا چووە و موسڵمانی دوور و نزیک یارمەتییان داوە و بە هاوارییەوە چوون و بە چەک و ماڵ و سەرمایەی خۆیانەوە کۆمەگیان کردووە.

ئەو شەڕانەی مەملان بە شەڕی دینی ئەژماردراون لە ڕێی ئیسلامدا بۆ جیهاد چووەتە سەر ئەرمەنستان و گورجستان و ئەو شەڕانەی بە ناوی غەزا و جهادەوە ناوبانگیان کردووە. بۆیە ئیسلامەکان لە هەموو لایێکەوە یارمەتییان داوە. نەک شەڕی کیشوەرگیری بووە. جا لەبەرئەوە مەملان لەنێو ئومەراکانی ئیسلامدا جێگای بەرزبووە.

بوێژی بەناوبانگی تەورێزی (قەتران) بە پارچە هەڵبەستێکی بە تایبەتی بە ئەمیر ئەبولحەسەن شەدادی کوردی ڕاوەند، حوکمڕانی ئاران و گەنجەی

هەڵگوتووە و باسی ئەمیر وەهسودانی کوڕی مەملان، حوکمڕانی ئازربایەگانیشی تێدا کردووە. ئەمە شیعرێکیە کە دەڵێ:

یکی بگیـرد چندان کـه داشـتی مملان

یکی بگیرد چندان کـه داشتی فـضلون

یێکەمین جار لەشکرکێشیی ئەمیر مەملان بۆ سەر ئەرمەنستان بەم جۆرە بووە: ساڵی ٣٨٠ ئەمیرباد کوردی کە سەرهات و پادشا بەناوبانگ و غاری و موجاهیدی ناوداری ئیسلام و حوکمڕانی دیاربەکر و لایێکی زلی ئەرمەنستان و لایێکی مووسڵ بوو. بناغەیێکی توندی حوکمڕانیی لەو خاکەدا دامەزراندبوو. لەو ساڵەدا لە کەنار مووسڵ شەڕی دەکرد لە ئەسپ بەربووەوە و مرد (تەماشای کتێبی – پێشکەوتن – چاپکراوی ئێمە بکرێ لەوێدا دوور و درێژ لێی دواوین).

داویت (داوود) والی ئەرمەنستان کە دەستنیشانی ڕۆمییان بوو، چووە سەر شار و قەڵای منازگرد (مەلازگرد) –کە یەکە شار و قەڵایێکی باد کوردی بوو– دەورەی دا و تەنگەی بە دانیشتوانی قەڵا هەڵچنی و برسیەتی و نەبوونی میللەتەکەی پەرێشان کرد؛ لەدواییدا بە (ئەمان) خۆیان دا بەدەستەوە. ئەرمەنییەکان هەموویانی لە شار دەرکردن و ماڵ و ئەموالی موسڵمانانی خستە ژێر دەستەوە.

ئەو بەدڕەوشتی و خراپییەی داویت لە ئەمیرەکانی موسڵمانان گران هات؛ وەڵامیان بە داویت دا کە لە شار دەرکەوێ و بیداتەوە دەست موسڵمانان. داویت نەیویست و گوێی نەدایێ.

لە هەموو لایێکەوە موسڵمانان خرۆشان و لەژێر ئاڵای ئەمیر مەملاندا کۆبوونەوە. بەرقەوە ئەمیر مەملان لینگی دا سەر ئەرمەنستان لە ناحیەی (چاغگویود) کە ناحیەیێکی ئارارات بوو، لەشکربەزیان کرد. لەو لاوە داویت [لە] ئەمیرەکانی چەلیپایی کە ئەمیری گورجستان و ئەرمەنستان بوون، بۆ یارمەتیدان کۆمەگی لێ خوازتن. بە پشتیوانیی غاغیق باگراتۆنی حوکمڕانی (ئانی) و (ئاباس) باگراتۆنی حوکمڕانی قارس و باگرات حوکمڕانی گورجستانەوە، لەشکرێکی قورسی کۆ کردەوە لە شاری وڵاشگرد (ئالاشگرد) –کە یەکێک بوو لە شارەکانی ناحیەی (باگراوەند)– ڕووبەڕووی لەشکری مەملان ڕیزیان گرت.

ئاسۆغیک لەلاپەڕە ٢٥٧ – ٢٥٨ کە لەم شەڕە دواوە دەڵێ: موسڵمانان ترسان و شەڕیان نەکرد. شەوێ بەناحیەی باگراوەندا بڵاو بوونەوە، هەموو ئاواییەکانیان سووتاند و هەڵاتن و گەڕانەوە. بەوجۆرە ڕوو بە خاکی خۆیان بە پەڕاگەندەیی بڵاوەیان کرد.

ماتیۆسی ئورفەیی کە مێژوونووسێکی دیکەی ئەرمەنییە و هەروا چاپچیان لە لاپەڕە ٨٧٨دا دەڵێن: کارمراگیل سەرکردەیەکی داویت کەوتە دووی شکستەی ئیسلامان، گەلێکی کوژتن و ژنی مەملان لە شەڕدا بەدیل گیرا و و بردیە لای داویت.

ئێمە لەو شەڕەی مەملان و ئەرمەنیان جگە لە نووسینی ئەو سێ مێژوونووسانەی ئەرمەنی دەستمایەیێکی دیکەمان دەست نەکەوت. ئەحمەد کیسرەویش لەو شەڕە هەرچییەکی نووسیوەتەوە لەوانی وەرگرتووە.

دووەمین شەڕی مەملان

و لەشکرکێشی بۆ سەر ئەرمەنستان

مەملان بۆ جیهاد و غەزا ساڵی ٣٨٨ھ جاڕی کێشا و موسڵمانانی هەموو لایێکی بۆ یاریدەدان خوازتە لای خۆی. لە موسڵمانانی عیراق (مادان) و لە پارس (پارسیا) و خوراسان و جێگایانی دوور لە دەورەی کۆبوونەوە. هەموو ئەهالیی ئاوربایەگانیش بە گەورە و بچووکییانەوە کەوتنە ژێر چەکەوە و ئامادە و سازی جیهاد بوون.

ئاسۆغیک مێژوونووسی بەناوبانگی ئەرمەنی ئەو جاڕی جیهادە بەمجۆرە دەنووسێ و دەڵێت: ئەمیر مەملان دەیەویست بەسەر هەموو خاکی ئەرمەنستان و گورجستاندا زاڵ بێ و ئەو کیشوەرە بگرێ و بیخاتە ژێر فەرمانی خۆیەوە و ئارەزووی ئەوەبوو شاری گارنی (ئەرزەڕۆم) لەوەپێش کە ڕۆم تێکیان دابوو و وێرانیان کردبوو، دیسان ئاوەدانی بکاتەوە و میللەتی خۆی تێدا دامەزرێنێتەوە و بە تۆڵەی مزگەوتی گەورەی ئایاهۆنیک (منازگرد – مەلازگرد) کە ئەرمەنییەکان تێکیان دابوو، خاک و ناحیەی (دایک) کە هی داویت بوو بچێتە سەری و تالانی کات و کوژتاریان لێ بکا.

بە ئومێد و ئارەزووەوە جاڕی جیهادی کێشا و موسڵمانانی بۆ سەر ئەرمەنییان هان دا. لە تەورێز لەشکری کە پێکەوە نا، لە شار دەرکەوت و لە ڕێگای (خۆی)یەوە هەڵمەتی بردەسەر خاک و شارانی واسپۆرگان، لە ناحیەی ئاباهونیک دابەزی و لەشکربەزی کرد و دەستی بۆ گرتنی ئەو خاکە درێژکرد (گۆیا ئەودەمە واسپۆرگان و پادشایانی ئارجروونی لەژێر فەرمانی مەملاندا بوون).

داویت خاوەندی «دایک» چونکو پیر و ناتوان بوو، نەشیا بۆخۆی بچێتە مەیدانی جەنگ و شەڕەوە، هاواری لە پادشایانی خاچپەرستی دراوسێکانی کرد و یارمەتیی لێ خوازتن و بۆ شەڕی دینی هانی دان. غاغیک پاشای (ئانی) بە شەش هەزار لەشکری جەنگی ئەرمەنی و گورگینی کوڕی باگارت پادشای گورجستان بە شەش هەزار گورج و ئاباس ئەرمەنی پادشای قارس بە هێندێک پیاوانی یارمەتییان کرد و بە چەک و پێویستەوە لەشکرێکی دوازدە، سێزدە هەزارکەسی بۆ کۆ کراوە. داویت لەگەڵ هێزێکی کە بۆ خۆی هەیبوو لەژێر سەرداری جوبرائیل ناو پاڵەوانێکی دلێری ئەرمەنیدا ئەو لەشکرەی بۆ پێش مەملان ئاژۆت. لەشکری تەرساکان لەسەر تەپەیێکی لە خاکی ئاباهۆنێک ڕووبەڕووی لەشکری ئیسلام ڕاوەستان.

تەرساکان کە [لە] پری و زۆری لەشکری مەملان وردبوونەوە و هێز و تەوانایی ئیسلامیان چاو پێ کەوت نەیانتوانی خۆ لە شەڕ و کێشە بدەن و بچنە مەیدانی کوژتارەوە. جگە لەبەر خوداپاڕانەوە چارەی ڕزگاربوونیان نەدۆزییەوە. بە ڕەهبەریی قەشەکان دەستی نیاز و لاوای کۆڕووزاندنەوەیان ڕوو بە بەرزایی بڵند کرد و پاڕانەوە و هەریێک لەسەرخۆی دانا کە لەم تەنگانەیە ڕزگار بن، ماڵێکی بێ ژمار بدەنە هەژاران و لە ڕێی خودادا دراوێکی قورسیان دا بە دەستتەنگ و نەدارەکان و خێر و خێراتێکی زۆریان بەخشییەوە.

ئاسۆغیک سەرکەوتنی ئەرمەنی لە دوامینی ئەو شەڕەیدا و شکان و هەڵاتنی ئیسلامانی لە ڕووی تەعەسووبی دینییەوە باس کردووە. ڕۆژی دووشەممەی نیوەی مانگی پایز لە هەردوو لاوە لەشکر ڕووبەڕووی یەکدی ڕاوەستان و بۆ شەڕ و کوژتاری یەک، ڕیز بوون. هەتا نیوەڕۆ چەند پاڵەوانێکی گورجی چوونە مەیدانەوە، زۆرچاک شەڕیان کرد و پێنج کەسیان لێ کوژرا. موسڵمان بە جارێک هەڵمەتیان

برد و پەلامــاریان دان. ئەرمــەنی ناچار ســواری ئەسپ بوون و چوونە پێشــەوە و شەڕ و کوژتاریان دامەزراند.

ئاســۆغیک لە لاپەڕەی ٢٦١ و ٢٦٥دا گەلێکی بە ئەرمــەنییــەکان هەڵگوتووە و ئەویش لەبەر دوعای خێروخێراتی کە کردیان سەرکەوتوون و دەڵێ: لە خوێن جۆگە پڕ بووبوون و ئیســلام شکاندرا و کۆمەڵەیێکی زۆری ئیسلام لە دەست ئەرمەن و گورجیاندا پووچ کرانەوە و کوژران.

لەو لەشکرە زلەی مــەمــلان زۆر کــەمی ڕزگــار بوو و گیــانی لە چنگ دلێــرانی ئەرمــەن و گــورج بەدەربرد و هــەڵاتن. پاڵەوانەکــانی ئەرمــەن و گــورج هەتا نزیک دەروازەی ئەرگــیش (ئەرجــیش) لە دووی شکســتــەیان نەبوونەوە و هــەتا ڕۆژاوا کوژتاریان لێ کردن. لە ئەسپ و ئێستــر و چەک و گەنجینە تالانێکی بێ ژماری ئیسلام کەوتە دەست ئەرمەنییــان. لەشکری جوبرائیل بە شادی و خۆشی گەڕانەوە جێی خۆیان.

جگە لەوە سەربەهووردی ئەمیر مەملان لە دەستدا نییە و ناکەوێتە بەرچاومان کە لێرەدا بینووسینەوە. بەڵام (ابن الاثیر) لە سەربەهووردی ساڵی٤٢٠دا لە ئەمیر وەهسوودان ناو دواوە کە کوڕی مەملان بووە، کە ئێمە لە هاتوودا بەدرێژی لێی دەدوێین.

ئەبو دەلەف ئەمیری گوغتن

ئەگــەرچی ئەم ئەبو دەلەفــە کــورد نەبووە، بەڵام چونکو لەســەر گــۆشــەیێکی ئازربایەگان حوکمڕانی کردووە و هاوساڵانی ئەبولهەیجا و مەملان بووە، بە کورتی کەمێک لەم لاپەڕەیەدا سەربهووردی دەنووسمەوە. هەرچەند سەربهووردی زۆر شپرزە و پشێو و نادیارە، بەڵام گۆیا ساڵی ٣٧٣دا چووەتە سەر واسپۆرگان و تالانی کردووە. ئاسۆغیک بەدرێژی لێی دواوە کە لەشکری ئەو نۆسەد کەس بووە، ئەوانیش پیادە بوون.

ئاشوود پادشای واسپۆرگان لەشکرێکی لەژێر فەرمانی ئەبوخریبدا نارده پێش ئەبو دەلەف لە ناحیــەی (جــواش) لە جــێگایێک کــە بە (باگــیــار) دەناســرێ، دابەزیبوون. لەناکاو پیادەکانی ئەبودەلەف چوونە سەر ئەسپەکانی ئەرمەنییەکان و

هەموویان لێ گرتن. بەئامان ئەرمەنییەکان خۆیان بەدەستەوە دا. لە پاشان هەموو ئەرمەنییەکانیان کوژتن. ئەبوخریب و کریگۆریان بەدیل و دەستبەست برد.

لە دوای ئەوە ناوبانگی ئەبودەلەف لە (دوین) و ئەو دەوروپشتانە پەیدابوو و لەو خاکانەدا بەحوکمڕانی ناوی براوە، لە ساڵی ٣٣٧ ئەمیر ئەبولهەیجا چووەتە شەڕی دوین و ئەرمەنستانی بەزۆر لێی ئەستاندووە؛ هەروەکو لە پێشدا باسی کراوە.

ئەبودەلەف جارێکی دیکەش لە (دوین) و ئەو ناحیانەدا حوکمڕانیی کردووە. لەگەڵ خاچیک کاتۆلیکۆس و سەنباد پادشای ئەرمەنستان پەیمانی ئاشتی و خۆشیی بەستووە.

لەم ئەبودەلەفە چی دیکە ئاگاداری لە دەستدا نییە، بەڵام ئەبو دەلەف نەوەی ئەمە لە نەخچەوان پادشایەتیی کردووە و لە هاتوودا بە درێژی لێی دەدوێم.

٣- ئەبو مەنسوور وەهسودان کوڕی مەملان

هەرچەندە مردنی مەملان نەزاندراوە، بەڵام ئەمە ئاشکرا نییە کە ئەبو مەنسوور لەدوای بابی بووەتە پادشا. یێکەمین مێژوونوویسێک لە وەهسودان دوابێ (ابن الاثیر)ە لە ڕیزی ساڵی ٤٢٠دا وەهسوودانی بە پادشای ئازربایەگان ناوبردووە؛ ئەویش بەهۆی غەزان و چووینیان بۆ خاکی ئازەربایەگان باس لە وەهسودان کراوە. کیسرەوی بەخشی دووەم (شەهریاران گمنام) دەڵێ: ئەمیر وەهسودان ساڵی ٤١٠ لەسەر ئازربایەگان پادشا بووە. بوێژی بەناوبانگ (قەتران)ی تەورێزی سەنا خوانی وەهسودان بووە و لەگەڵێ جێگایاندا پێی هەڵگوتووە و لە سەربهوورد و شەڕەکانی دواوە. لەبەرئەوەیە ناوی وەهسودان لەگەڵێک جێگایاندا براوە. بۆیە سەربهووردی دەست دەکەوێ لە دەوری ئەم پادشایەدا چتی زل لە ئازربایەگاندا ڕووی داوە. وەهسودان: ناوی سێ حوکمڕانن: ١- وەهسودان جستان، ٢- وەهسودان کنگری (هەردووک دەیلەمی بوون) ٣- وەهسودانی ڕاوادی کە ئێمە لێرە لێی دەدوێین کوردی ڕوادی بوو.

ئەم سێ پاشایانە لە گەلێک کتێباندا ناوبراون. شاعیرێک لە قیتعە شیعرێکیدا ناوی وەهسودانی کوردی ڕاوادی بردووە، ئەمە شیعرێکییە:

ز عـشـقـت بس زبان دارم و لاکن بـس مـرا سـود آن

کـه دیدم روی شـاهنشـاه ابو مـنصـور وهسـودان

له پارچه شیعرێکی (قەتران)دا که بەوەهسودانی هەڵگرتووە، ئەمە شیعرێکییە:

حـبش از عـجم و قـدوەی شـاهان عـجم

نسـبش از عـرب و قـبلەی مـیزان عـرب

قەتران دیسان له پارچه شیعرێکیدا بەوەهسوودانی هەڵگوتووە و دەڵێ:

سـتـودەاند بەفـرزانگی ملوک عـجم

گـزیداند بەمـردانگی ملوک عـجم

کـیسـرەوی له ناسـر خوسـرەو وەردەگـرێ و دەڵێ له خـوتبەدا بەمـجـۆرە ناوی وەهسـودان دەبرێ: (الأمیر الاجل سیف الدولة وشرف الملة أبو منصور وهسودان ابن محمد مولی أمیر المؤمنین).

یێکەمین سـەربـهـوورد و هـەڵکەوتووی زلێکی له دەوری وەهسـوداندا ڕووی داوە، هاتنی غـەزیان بوو بۆ ئازربایەگـان. ئەم غـەزیانه ڕاسـتـەوڕاست دەتواندرێ بەپێشـرەوی سـەلجـووقـیان دابندرێن، ئەگەرچی سی سـاڵ بەر له توغـروڵ بەگ و براکانی دەستیان بەو مهاجەرەته کردووە و چوونه خاکی ئازربایەگان.

به قـسـەی (ابن الاثیـر) و (عـمـاد الکاتب) و ڕاوەندی و (احـمـد کـسـروی) و مێژوونووییسی دیکەش، غەزیان هەواداری سوڵتان مـەحموودی کوڕی سەبوکتەگین بوون. حەدداری له سنووری خاکی خۆی دابینابوون. له خـاکی خوراسـان دانیشتن. بەڵام زۆری پێ نەچوو لەگەڵ سـوڵتان مـەحـمـوود نێوانیـان تێک چوو، به دڵگیری دەسـتیان کرد به سـەرکێشی. پۆل و دەسـتەیان لـه خاکی ئازربـایەگان و عیراق و ئەرمـەنسـتـان و دیاربەکر و مـەملەکـەتانی دیکەدا بڵاو بوونەوە و وەکـو سـێـلاو و ئاوری بێ ئامان به تاڵان و وێرانکردنی دێهات و ئاوایی ملیان پێوە نا، دەگەیشتنه هەر خاکێک خاپوور و خراپیان دەکرد.

بەرامبـەر بەو سێڵاوەی غەز، یەکێک له پادشاکانی خۆجێیی نەشیان پێشی پێ بگرن. پادشای واسپـۆرگان که له بنەماڵەی ئارجرونی بوون، له ترسی بەدڕەفتاری و خـراپی ئەو تورکانه، دەستیان له کیشـوەر و خـاکی نیشتمـانی خۆیان بەردا و

چوونە خاکی سیواس دامەزران. شەڕفرۆشی و ڕەوشتی ناهەمواری ئەو تورکانە لە پایەیێکی وادا بوو، حکوومەتێکی چەند عەسرەی ئارجرونی لەبەریان هەڵاتن و دەستیان لە خاکی خۆیان بەردا، بەڵام ئێمە ئەوەی تایبەتی کوردستانی ئازربایەگان بێ، لێرەدا لێی دەدوێم کە مایەی هاتنی غەز و بەدکردارییان بێ لەم خاکەدا.

جاری یێکەم هاتنی غەزان بۆ ئازربایەگان

بۆ ئەمەی کەمێک لە سەرەتای هاتنی غەزەکان ئاگاداری پەیدا بکرێ و بزاندرێ کەی و چۆن هاتوونە کوردستانی ئازربایەگان، لە مایەی هاتنیان لە هاتوودا دێتە گۆتن:

سوڵتان مەحموود کوڕی سەبوکتەگین بۆ بەخێوکردنی سنووری خاکی خۆی، دەستەیێک غەزیانی بردە خاکی خوراسان و لەوێ داینان. ئەو غەزانە لەو خاکەدا دەستی جەور و ئیستبدادیان بەسەر میللەتدا درێژ کرد. سوڵتان مەحموود لەو بەدکرداریەیان ڕەنجیدە و دڵگیربوو.

غەز کە لەوە ئاگاداربوون، ڕوو بە خاکی کرمان هیجرەتیان کرد. مەحموود بۆ عەلائودەولەی کاکەوەی نوویسی کە خاوەندی سپاهان و هەمەدان بوو کە بیانگرێتەوە و مەیدان بە چوونیان نەدا. لە دوامینی ئیشدا کار کەوتە شەڕ و کوژتار.

(غەز)نەشیان لە بەرامبەر دلێرێکی وەکو عەلائودەولە ڕابوەستن، باریان کرد و ڕوو بە خاکی ئازربایەگان ڕۆیشتن، بەڵام بەسەر هەر شار و ئاوایی و خاکێکی سەر ڕێیاندا ڕۆیین، تاڵانیان کرد و خستیانە ژێر پێ و بە خراپی و بەدکرداری چوونە خاکی ئازربایەگانەوە. ساڵی٤٢٠ و ٤٣٢ھ ئەو سەربەوورده بە ژان و ئێشەی دڵکوڵێن، لاپەڕەی هەموو تەئریخەکانی دنیای پڕ کردووە.

وەهسودان پاشای ئازربایەگان بەئومێدی ئەمە کە غەز بکاتە کوتەکی دەستی خۆی و سەری دوژمنی پێ بکوتێ و نەیارانی خۆی بەوان ڕام کا و هێز و تەوانای پادشاهی پێ برازێنێتەوە، زۆرباش بەخێوی کردن و دڵخۆشیی دانەوە و ئیحترامی بێ پایانی گرتن و لە خاکی ئازربایەگاندا بە ڕەفاهییەتەوە دایمەزراندن.

دوژمنی گەورەی وەهسودان لەودەمەدا حکوومەتی کوردی شەدادی (فەزلانی) و ڕۆم و ئەرمەنی و گورج و هی دیکەش بوون. کە وەهسودان وا ناچار بوو کە تورکی غەز بباتە بن چەنگی خۆیەوە و بە گەرمی لە خاکی خۆیدا جێگیریان بکات و هێزیان پێ بدات؛ بوێژی بەناوبانگ قەتران. هەڵبەستێکی دوورودرێژی بەوە هەڵگوتووە کە وەهسودان پشتی بەغەزان توند و بەوانەوە پشتەستوور بووە کە لە خوارەوە شیعرە فارسیەکە بۆمان دیار دەکا:

آیا ز کف تو کار ولی همیشه قوی
آیا ز تیغ تو کار عدو همیشه تباه
نەباسپاه تو دارد درنگ هیچ حصار
نه با سنان تو گیرد قرار هیچ سپاه
بەدین مبارز خرگاهیان سخت گمان
شگفت نیست که بر آسمان زنی خرگاه
دل ولی بکمان دوتاه راست کنند
بەتیر راست روان عدو کند دوتاه
در آن زمین که تو یک روز رزم ساخته
پلنگ و شیر بەخون اندرون کنند شناه

کیسرەوی ئەو شیعرەی قەتران بە شاهید نیشان دەدا کە وەهسودان بە تیرەندازی و شەڕکەری ئەو تورکە خەرگاهییانە پشت ئەستوور بووە؛ قەتران بۆیێ بەو شیعرانە بەوەهسودانی هەڵگوتووە و باسی موباریزانی سەخت گومان و تیروکەمانی ئەوانی کردووە.

قیتعە شیعرێکی دیکەی قەتران هەیە کە لە گەنجە لەکن ئەمیر ئەبولحەسەنی لەشگری کوردی ڕەوادی شەدادی -کە بەفەزلوونیان ناودەبرێن- بووە و لەوێ بەسەری بردووە. لەودەمەدا نێوانی لەشگری و وەهسودان ناخۆش بووە. وەهسودانی بە پشتیوانی غەزان نازیوە. لەشگری حاجیبی خۆی کە بە ئەبولیاسر ناسراوە و یەکێک بووە لە خۆشەویستانی قەتران، بە سوپاهێکەوە ناردە دەستەیێکی لەو غەزانە لەگەڵ خۆی بردووەتە خاکی ئاران. ئەمە چەند شیعرێکی

قـەترانە لەو بابەتـەوەی گـوتووە لەشـگری و حـاجـیـبی ئەو و غـەز دواوە و لێـرەدا دەینووسیم:

کــــەرا پشت کند گـــردون چە باشـــد پشت لشکر
چە باشـــــد یـار لشکر کـــــەرا دولت بود یـاور
مـلـک چون لشگری بـاید بـەدار الملک آســـــودە
فـرسـتـادە بەهـر شـهـری سـری را مـریکی همـسـر
نـشـــــــاط تـازە هـر روزە بـروی لشکری تـازە
ســـــر رە هـر دمـش دیر بـەعـــزم دشـــمـن دیگر
اگـــر بگذشت از جـیـحـون گـروە ترکـمـانان را
ملک مـحـمـود کـاورا بود زابل کـان در سـنجـر
شگفـتی نیـست از مـحـمـود کـایشـان را بیـاورد او
بدان پیـــــلان جنگ آرای و گــــردان جنگ آور
شگفت از حـاجـبی خـسـرو کـە بی پیـلان و بی گـردان
سـپـاهی را بەقـهـر آورد ازاین کـشـور بەآن کـشـور
کـجـا خـسـرو چنین باشـد نشـاید جـزچنان حـاجب
کـجـا مـهـتـر چنین باشـد نشـاید جـزچنان کـهـتـر
ایا شـاهـی کـە برشـاهـان همی زیبـد ترا نـازش
ایا مـیـر کـە بر مـیـران همی زیبـد ترا مـفـخـر
بەیک حـاجب تو آن کـردی کـە کـرد ازبیـست افـریدون
بەیک چاکـر تو آن کـردی کـە کـرد ازبیـست اسکندر
ســـپـــاهی را کـــجـــا بودند پروبال دشـــمـن را
بیـــاوردی بەقـــهـــر اورا شکســـتـــەبال و کندە پر
زمـــانی تـازش ایشـــان بەشـــروان اندرون بودی
زمـــانی حـــملـەی ایشـــان بەآذربایگان اندر
نبـود از تـازش ایشـان کـسی برچیـز خـود ایمن
نبـود از حـملـەی ایشـان کـسی برمـال خـود سـرور

حوسێن حوزنی. ب٢ (١٦)

همیشه تازش دشمن از یشان بود بر هرکس
کنون از هیبت ایشان نیارد برکشیدن سر
کنون شد یار دشمن غم، کنون شد روز دشمن شب
کنون شد نیک دشمن بد، کنون شد خیر دشمن شر
تو چون جمشیدی و حاجب ترا ماننده‌ی آصف
تو چون پیغمبری حاجب ترا ماننده‌ی حیدر

لێرەدا وا دەردەکەوێ کە وەهسودان چونکو بەبردنی غەز، خۆی بەپشت زل و بەهێز زانیوە، بۆیە ئەبولحەسەنی لەشکری پادشای کورد، تێ کۆشاوە و حاجیبی خۆی ناردووە بەزۆر دەستە لەشکرێکی لە غەز بردووەتە لای خۆی تاکو بەرامبەری وەهسودان بکات و بەوان بیترسێنێ.

هەڵمەت بردنی غەزان بۆ سەر واسپورگان

کیسرەوی لە مێژوونووسی ئەرمەن چامچییان، دەگێڕێتەوە کە ساڵی ١٠٢١ی میلادی ٤١١ – ٤١٢ﻫ تورکانی غەز وەکو سێلاوێکی توند گەیشتبوونە ئازەربایەگان و روویان لە ئەرمەنستان کرد و گەیشتنە واسپۆرگان و دەستیان بەتاڵان و بردن کرد. هەر جێگایێکی بەسەریدا چوون، پایەماڵیان کرد. بەڵام لە پێش ئەوەدا غەز بگەنە نزیک وەستان، سنگریم پادشای ئارجروونی کە لە وەستان یان لە (وان) دادەنیشت کە لەوە ئاگاداربوو بە شاپوور (شاپوه)ی سپەهبەدی گوت: لەشکر پێکەوە بنێ و دەمێک زووتر بچێتە پێش و نەیەڵێ غەز نزیک بێتەوە.

شاپوور هەموو لەشکری واسپۆرگانی کۆکردنەوە و لەگەڵ داویت –کوڕە گەورەی سنگریم– کەوتنە ڕێ. کە لە دوور چاویان بەو تورکانە کەوت، زۆر ترسان. چونکو کۆمەڵەیێکی زلیان دی وەکو ژن پرچیان بەردابووەوە و کەوانی زل و سەختیان لە دەستدا بوو. ئەرمەنییان تاکو ئەو ڕۆژە پیاویان لەو شکڵەدا نەدیبوو. ترس و واهیمەیەکی قورسیان لێ نیشت. شاپوور دڵخۆشیی ئەرمەنییانی داوە و بۆ شەڕ و کوژتار چیری کردن و هانی دان و لە پێش تورکان ڕیزبوون.

تورک لە دوور ڕاوەستابوون و بە تیر شەڕیان دەکرد، کۆمەڵەیێکی زلیان لە ئەرمەنی نابوود کردن. هیچ تیرێکیان بە خۆڕایی نەدەچوو. ئەرمەنی ڕقیان هەستا

و دەماری دڵێریان بزووت و لینگیان دا سەریان و کەوان و تیری تورکیان دەگرت و بەشیر لەتیان دەکرد و کۆمەڵەیێکی قورسیان لێ کوژتن.

ئەو ڕۆژە هەتا ئێوارە شەڕ کرا، وەختی شێوان دەستیان لە شەڕ بەر دا. چونکو لە هەردوو لا گەلێک کوژرابوون. هەریەک ڕوو بە خاکی خۆیان گەڕانەوە. (تاریخ چامچیان - جلد ٢ - لاپەڕە ٩٠٢). کیسرەوی بەخشی دووەم لاپەڕە ٦٥ لە چامچیان و مارتان و چەند مێژوونووسێکی دیکەی ئەرمەنی وەرگرتووە.

لەو ساڵەدا ئەو تورکانە لە دەوروپشتی نەخچەوان و دوین بەگژ میللەتی خۆجێییدا چوون. ئەگەرچی مێژوونووسەکان ئەو شەڕانەی تورکیان بەناوی توغرولّ بەگی سەلجووقی نووسیوە، بەڵام ئەو شەڕانە بیست ساڵ لە پێش هاتنی توغرولّ بەگ و برایانی دا ڕووی داوە.

وەکو لەمەوپێش گوترا، سنگریم پادشای واسپۆرگان لە شەڕ و فیتنەی تورکان لە هەراسدا بوو، بەڕاو مەشوەرەتی گەورەکانی ئەرمەنی لەگەڵ قەیسەری ڕۆم (واسیل - باسیل) موخابەرەی کرد کە دەست لە خاکی واسپۆرگان بەر دەدەن بەمەرجی ئەو خاکی (سیواس)یان بداتێ و حکوومەتی چەند عەسرەی ئارجرونی بگوێزنەوە سیواس. بۆ ئەوە داویت کوڕە گەورەی خۆشی بە سێ سەد باری ئێستر دیارییەوە ناردە قوستەنتەنیە.

قەیسەر داویتی نوازش کرد. هەروەکو سنگریم ویستبووی، لە سیواس تا کەناری چۆمی فوراتی دایێ. داویت کە گەڕاوە لای بابی، سنگریم واسپۆرگانی بە چوار هەزار دێ و حەفتا و دوو دز (قەڵا) و دە شاری بەجێ هیشت و دایە دەست قەیسەر. خۆی و کوڕانی و برایانی و خزم و خۆیش و گەورە و لەشکر و بڕێکی چوارسەد هەزار کەس لە میللەتی باریان کرد و چوونە خاکی سیواس. شهریاران گمنان، بەخشی دووەم، لاپەڕە ٦٦ - ٦٧ .چامچیان، جلّدی دووەم، لاپەڕە ٩٠٢ - ٩٠٣).

بەوجۆرە پادشاهی ئارجرونییان لە واسپۆرگان دوایی هات و کەوتە خاکی سیواس. لەسەر هاتنی غەز و بارکردنی سنگریم بۆ سێواس و ئەو سەربهووردانە لەنێوانی مێژوونووسەکانی ئەرمەنی و غەیرەدا گفتوگۆ و کێشەیەکی زۆرکراوە.

غەز لە (ڕەی) بوونە دوو دەستە. دەستەیەکیان کە ژمارەیان هەزار و پێنج سەد کەس بوون و پێشەوایان (قزڵ) بوو لە ڕەی مانەوە؛ دەستەی دووەم کە زۆر و بەهێز و زل بوون و پێشەوایانی ئەوان: (بوقا) و (گوگتاش) و (مەنسوور) و (دانا) و هی دیکەش بوون ڕوو بەئازربایەگان کەوتنە ڕێ و ساڵی ٤٢٩ گەیشتنە ئازربایەگان و چوونە لای ئەمیر وەهسودان و بە خۆشی و کەیف و شادمانی ڕاگیران و لە ئازربایەگان دای نیشاندن.

لەمەپێش باس کرا کە بۆیە غەزی بردنە ئازربایەگان تاکو بە هۆی ئەوانەوە بەسەر دوژمنیدا پشتەستوور بێ، بەڵام لە دوای ئەوە کە غەز لە ئازربایەگاندا جێگیر بوون، دەرکردنیان هێندە ئاسان و خۆش نەبوو. بەڵام کارێک بوو لە دەست چووبوو. غەز هەر دەستەیێکی لە گۆشەیەکی خاکی ئازربایەگاندا جێگیر بوون. بەپێی خووڕەوشتی خۆیان -کە هەیانبوو- دەستیان بە بەدڕەفتاری و خراپی کرد. هەردەم بۆ تاڵان و ڕێگری و جەردەیی لینگیان دەدا سەر خاکی واسپۆرگان و ئەرمەنستان و جێگایانی دیکە و لە نزیک دەورووپشتی خۆیان تاڵان و جەردەییان دەست پێ کرد.

لەودەمەدا باگارت پادشای ئەبخاز و غاغیق پادشای کاخت، تفلیس کە لە دەست ئەمیر ئەبولفەزل جەعفەردا بوو، دەورەیان دابوو. برسیەتی لەنێو شاردا میللەتەکەی وەتەنگ هێنابوو. موسڵمانانی ناردە ئازربایەگان و یارمەتی لێ خوازتن. بەڵام کە غەز گەیشتنە ئازربایەگان، لە ئەرمەنستان واسپۆرگان و دەورپشت تاڵان و بڕینیان برووز پێدا حوکمداری گورجستان و ئەرمەنستان، ناچار لە ترسان دەستیان لە دەورەدانی تفلیس بەر دا و گەڕانەوە. (ابن الاثیر) سەربهووردی ساڵی ٤٢٩)

وەهسودان کچێکی لە ئومەرایانی غەز خوازت، تاکو بەهۆی ئەوەوە ڕامیان کا و لە خراپەیان ڕاگرێ. بەڵام غەز هیچ دەمێک چاویان لە ڕامبوون و ئاسوودە دانیشتن نەبوو. بەهەموو لایەکدا بڵاو دەبوونەوە و تاڵانیان دەکرد و دەگەڕانەوە. لە دوامیندا ئەو بەدڕەفتارەشیان لە ئازربایەگان دەست پێ کرد. هەر لەو ساڵەی ٤٢٩یەدا لینگیان دا سەر مەراغە و لە کوردانی هەزبانی کوژتارێکی قورسیان

کرد. مزگەوتی گەورەی (ئادینە)ی شاری مەراغەیان سوتاند.

دەستەیێکی ئەوان کە لە ورمێ دامەزراندرابوون، لینگیان دا سەر کوردستانی هەکاری و دەوروپشت و لە کوژتار و تالان و زوڵم ڕانەوەستان و دەستیان نەکێشاوە. (ابن الاثیر) لە سەربهووردی سالانی ٤٢٠ - ٤٢٩ دەڵێ: دیل و تالانێکی زۆریان برد. لە هەموو لایەکەوە هاواری کورد لە دەست تورکی غەز و نالەی ئەرمەن و هی دی لە دەستیان بڵند بوو. ئێش و ژان و ئەزیەت گەیشتە پایەیەکی وا کەس تەوانای خۆگرتن و ڕاوەستانی نەبوو.

دەرکردنی غەزان لە ئازربایەگان

ئەزیەت و ئازاری غەزەکان کە برووزی ئەستاند و نالە و هاواری کەوتە نێو خەڵکەوە، وەهسودان لەگەڵ ئەبولهەیجای کوڕی ڕەبیبودەولەی ئەمیری کوردانی هەزبانی و خوشکەزای وەهسوودان و فەرمانڕەوای ورمێ و دەوروپشتی ڕێک کەوت و پێکەوە گرێی پەیمانیان بەست کە بە یەکدەستی و پشتیوانیی یەکدی غەز لە ئازربایەگان دەرکەن.

وەهسودان تا ئەودەمە پشتیوانیی ئەوانی دەکرد و بەوان خۆی بە پشتەستوور دەزانی. ئەوجا بێزاری و دڵگیری خۆی ئاشکرا ئەکرد و بۆ لابردن و نەبوونکردنیان تێ کۆشا.

کورد لە هەموو لایێکەوە بۆ شەڕ و کوژتن و پاککردنەوەی غەزان، خرۆشان و هەڵستانە سەر خۆیان. لە کوردستان و دەوروپشتی ئەو خاکانەدا ئەبولهەیجا شێری لە غەزان ناو گەلێکی بێ سەروشوێن و نابوودکردن. (ابن الاثیر) لە سەربهووردی سالانی٤٢٠ - ٤٢٩دا بە درێژی لەوە دواوە. لەم شیعرانەی (قەتران) دیاردەکەوێ کە لەنێوانی غەزان و وەهسوداندا شەڕێکی قورس ڕووی داوە و کوژتاریکی بێ ژمار کراوە. ئەمە ٥ پارچە شیعری قەسیدەکەیەتی کە دەڵێ:

تراخیل و رهی ای شاه بسیارند ومن دانم
رهی را کە کم ازقلاش و خیلی کمتر از ترکان
بەجنگ اهنگ تو کردند با پیگان بساسرکش
بمردی باز گردانیدی بر آندامشان پیکان

کنون تا از سرایشان تو سایەبر گرفتستی
نگه کن تا چه آوردست گردون بر سرایشان
همیشه عزم ایشان بود بر تاراج و برکشتن
چو باشد عزمشان آن گونه باشد حالشان اینسان
هلاک آن گه شود عاصی که بالا گیردش قوت
چنان چون مورکر گردد هلاک آنگه کەشد پران

له قەسیدەی خوارەوەی (قەتران) دیار دەکرێ کە شەڕی کورد و غەز لە زستاندا بووە. وەهسودان سەرکەوتووە و غەزیان لە ئازربایەگان دەرکردووە و بەسەر گەورەکانی غەزدا زاڵ بوون؛ بۆ نموونە تەواوی قەسیدەکە دەنووسم:

گوا بس است کریمت را عطای مدام
نشان بس است سواریت را نبرد غزان
بدان نبرد که چونان کسی نداده خبر
وزان گروه نبرده کسی نداد نشان
همه تیرفشاندن بسان آرش و گیو
همه بەتیغ کشیدن چور ستم داستان
همی زد وز بتابید تیر چون آتش
همی زد وز بتابید تیغ چون سندان
سر سواران گشته علامت شمشیر
دل دلیران گشته نشانەی پیکان
فروع تیغ بدید او میان گرد سپاه
چنا نکه در شت تاری ستارەی رخشان
سنان گرفتەواندر کمان نهاده خدنگ
مبارزان همه برتافته ز چنگ عنان
سپاه باز دهد جان بەشاه روز نبرد
وزان نبرد سپەرا توباز دادی جان

از آن زمـــان کـــه جـــهـــان بـود یک تـن تنهـــا
کـه ایسـتـــاده به‌جنگ هزار ســخت کــمــان
بدان گـــهی کـــه هوای تو ســـوی تورکـــان بود
زهـیـچ خلـق بـد یشـــــان نبـــــود ذل و هـوان
کنون کـــه رأی تو ز یشـــان بگشت یکبـــاره
پدید گـــشت بدیشـــــان عـــدو هـم از ایشـــان
تـرا بـه‌طبـع مـلکشـــــان هه‌ی نـهـــد گـــــردن
ترا به‌طبـع ملکشــــان همـی برد فـــرمــــان
چو مـیـر و مـهـتـر ایشـان به‌زیر حکـم توا ند
چه باک باشـد ازاین عـصـیـان بر عـصـیـان
خــــدای یگانـه بـر تـو زیـان رســـیــــد ولیک
چـو تو بـه‌جـــائی کس ننگرد به‌ســود و زیـان
بـه‌ســـالهـــا کـــه بـه‌تلـخـــیت زد فلک بنیـــاد
به‌ســالهـا کـه به‌نقـصـانت زد جـهـان بنیـان
دوصـــد خـــوشـــیت پدید آمـــد ازیکی تلخی
دوصـــد مـــهـــیت بدید آمـد ازیکی نقـصـــان
دلیل آنکه خـدای جـــهـــان به‌فـضـل و کـرم
نگاهدارتن و جـــان تست از حـــد و مکان
ز خـــاندانت یکی را بـه‌جـــان نبـــود گـــزند
ز چاکـــــرانت یکـی را بـه‌تن نبـــــود زیـان
بدین هـوا کـــه دم اندر هـو افـــسـرده شـــود
زبخت گـشت زمـســتــان به‌ســان تـابسـتـــان
خـــــدا یگانـا ســـــال نو و بســـــاط نـو است
بـه‌شـــاد کــامی بنشین و غـم زدل نیـــشـــان
از این سـپس نبـود کـار جـز نشـاط و شـراب
از این ســپس نبــود کـــار جـــز کنار بتـــان

هەروەکو مێژوونووسەکان لێی دواون و (ابن الاثیر) لە ڕیزی ساڵی ٤٣٠دا نووسیویە، دەستەیێک لە غەز لەگەڵ بۆ قاروبەری و دەستەیەکی دیکە لەگەڵ مەنسوور و گۆگتاش ڕوو بە هەمەدان و دەستەیەک لەگەڵ ناسغڵ ڕوو بە قەزوین لە ئازربایەگان دەرکەوتن و چوون. بەڵام هێشتا دەستەیێکی دیکەشیان لە ئازربایەگان مابوونەوە و لەژێر فەرمانی وەهسوداندا بوون؛ بەڵام ئەمانەش زۆری پێ نەچوو دەستی بێعارییان درێژ کرد.

لەو بابەتەوە (ابن الاثیر) لە ڕیزی ساڵی ٤٣٢ دەنووسێ: وەهسودانی کوڕی مەملان لە تەورێز کۆمەڵەیێکی زلی لە غەز میوانداری کردنە لای خۆی کە خواردیان و خواردیانەوە، سی کەسی لە گەورەکانی ئەوانی گرت و خستنیە زیندانەوە و کۆمەڵەیێکی زلیشی لێ کوژتن.

دیسان دەنووسێ کە: ئەو غەزانەی لە ورمێ مابوونەوە، گردبوون و ڕوو بە خاکی هەکاری چوون، تا لەگەڵ کوردی ئەو جێگایەشدا بەشەڕ هاتن. خوێنڕێژییێکی زۆریان کرد و کوردان شکان. غەزان بەسەر چادر و ماڵ و ژن و منداڵیاندا زاڵ بوون و ڕوو بە کێوان کوردیان هەڵبڕین. کوردان دووبارە گەڕانەوە سەریان و بەگژیاندا چوون و تەنگەیان بە غەزان هەڵچنی و شکاندیانن و هەزار و پێنج سەد کەسیان لە غەزان کوژت. سەد کەس لە پیاوانی ناودار و حەوت ئەمیری ئەوانیشیان بەدیل گرتن. غەزان بەکێوەکاندا پەرش و بڵاو بوونەوە. ئەبولهەیجای کوڕی ڕەبیبودەولە کە لەوە ئاگاداربوو، چوو هەمووی کوژتن و لەناوی بردن.

جاری سێیەم هاتنەوەی غەزان بۆ ئازربایەگان

ئەو غەزانەی ساڵی٤٣٠ لە ئازربایەگان دەرکەوتن ڕوو بە قەزوین و ڕەی و هەمەدان چوون. ئەوانە لەو شارانە و لە سپاهان و دینەوەر و کنکوڕ و جێگایانی دیکەدا سەربەهوورد و داستانی زۆریان هەیە، کە (ابن الاثیر) و مێژوونوسەکان لێی دواون. دوامینی ئەو داستانانە و هەموو دەستەکانی غەز لە (ڕەی) لە دەوری قزڵ کۆبووەوە کە ئەمیری غەزان بوو. ئەویش لە ساڵی ٤٣٢دا مرد.

توغروڵ بەگی سەلجووقی و براکانی لەودەمەدا پادشاهی خۆیان لە خوراسان دامەزراندبوو. ئیبراهیم یەناڵ برای دایکی توغروڵ بەگ بۆ گرتنی (ڕەی) لەشکری کێشا.

غەزان لە ترسی ئیبراهیم کۆبوونەوە و ڕوو بە ئازربایەگان کەوتنە ڕێ. ساڵی ٤٣٣ گەیشتنە خاکی ئازربایەگان، بەڵام لەبەر بەدڕەفتارییەکی لەو خاکەدا کردبوویان نەشیان خۆ بگرن. بە کۆمەڵە ڕوو بە ئەرمەنستان و جزیرە و دیاربەکر ڕۆیشتن.

لەودەمەدا چتێکی کە لە ئازربایەگاندا غەزان ڕووی دابێ لە دەستدا نییە. بەڵام کیسرەوی قیتعە شیعرێکی قەترانی نووسیوە کە باس لە شەڕی وەهسودان دەکا لەگەڵ غەزان کە لە دەشتی سەراب ڕووی داوە و غەزان شکاندراون و کۆمەڵەیێکی زلیشیان لێ کوژراوە. قەڵایێکی (دژ) لە دەستیاندا بووە و وەهسودان گرتوویە. وا دەردەکەوێ هەموو تورکان لە شەڕدا یارمەتی یەکدییان کردووە. تورکی مەسعوودی و مەحموودی و مەودوودی و داودی و هی دیکە بۆ شەڕی وەهسودان بوون بەیەک. (قەتران) دەڵی:

کمر بستند بهر کین شهی تورکان بیکاری
همه یک رو بەخون خواری همه یکدل بجراری
بەسان کوه ازا نبوهی و چون ریگ از فراوانی
چو شیران ازگران زخمی و چون دیوان از سبکساری

لە شیعری ٧ مینیدا لە وەهسودان پادشای ئازربایەگان دواوە و دەڵێ:

چو مالی رایتی خسرو تاری گرد پیداشد
بر ایشان روشن شد بەکرداری شب تاری
بەاندک لشکر اندک کرد مر بسیار ایشان را
سپەرا شاه دانا بەزهم پشتی و بسیاری

لەدوای ئەوە کە کوژتاری لێ کردوون و بەو شەڕەیدا هەڵگوتووە، لە شیعری ١١دا دەڵێ:

چە ارزد غدر با دولت چە ارزد مکر بادانش
اگر چە کار ترکان هست غداری و مکاری
خداوندا پراکندی زهم پیویستە خلقی را
چە اززنگان چە از گرگان چە از آمل چە از ساری

دایر بەوە کە شەڕ لە سەراب بووە، ئەمە شیعری (١٣)یە:

ز تنشان تل ها کردی بەصحرای سراب اندر
میان تل ها کردی ز خو نشان جوی ها جاری

کە گوتمان قەلایێکی ئەوانیشی گرتووە لە شیعری ١٧یدا دەڵی:

دژی را هجری گردون بکردی پشت با هامون
بەیک ساعت چنان کانجا نبود آن هرگز انگاری

لە دوای ئەوە چلۆنیی کوژتار و گرتن و ئازایی دەکاتە وێنە بەم شیعرەی ٢٣ – ٢٤ بەوەهسودان هەڵدەڵێ و ستایشی دەکا و دەڵێ:

چو تو گردون نیاورده چو تو گیتی نپروەرده
توهستی حاجت مردم تو هستی حجت باری
نکو روی ونکو رأی ونکو دین ونکودابی
نکو فر و نکو کیشی نکو فال و نەکو کاری

لە شیعری (٢٨)یشدا دەڵێ:

بمان اندر جهان شادان کە در جسم جهان جانی
بزی برمسندی شاهی کە شاهی را سزاواری

جاری چوارەم هاتنەوەی غەزان بۆ ئازربایەگان

غەزان لە جزیرە و دیاربەکر ئاسوودە دانەنیشتن و ئارامیان نەگرت و دەستیان بۆ تالان و کوژتار درێژ کرد. لەگەڵ نەسرودەولەی کورد خاوەند و پادشای ئەو خاکانە سەربهوورد و داستانی دوور و درێژیان هەیە (لە کتێبی ئێمەدا «پادشایانی کورد» کە هێشتا چاپ نەکراوە) (قراوش)یان شکاندووە.

ئەمیر قراوش چوو لەشکرکێشیی دەست پێ کرد و لەشکرێکیی قورسی لە کورد و عەرەب پێکەوە نا و مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٤٣٥ لینگی دا سەر غەزان و کۆمەڵەیێکی زل و سێ سەرکردەشی لێ کوژتن. کۆمەڵەیێکی کەم گیانیان ڕزگار کرد و هەلاتن.

غەزان لەو مەیدانەدا ڕزگاربوون و ئیدی لە خاکی جزیر و مووسڵ و دیاربەکر

خۆیان پێ ڕانەگیرا و ڕوو بە ئەرمەنستان چوون و لەوێوە گەڕانەوە ئازربایەگان، کە لانە و جێگای پارازتنی پێشوویان بوو. لەوە پتر سەر ڕشتەیێک لە دەستدا نییە. بەڵام فەتح نامەیێکی قراوش عوقەیلی بۆ ئەبولهەیجای کوردی کوڕی ڕەبیبودەولەی ناردبوو -کە خاوەندی ورمێ بوو- گوتوویە: «سێ هەزارم لە غەزان کوژت». ئەبولهەیجا لە پاسوخدا وتی: «ئەمە چتێکی زۆر گرانە، ئەویش ئەمەیە کە: غەزان وەختێک لە خاکی خۆم دەرکردن، پردێک بوو ناچار دەبوایە لەسەر ئەو پردە ڕابرن. من پیاوێکم لەسەر ئەو پردە دانا کە بیانئەژمێرن. سی و هیندە هەزار کەسە لەو پردە پەڕینەوە. بەڵام لە دوای شکان و گەڕانەوەیان، جاری دووەم کە ئەژماردران نەدەگەیشتنە پێنج هەزار کەس. لەوانە ئەوە دەبێ هەموو کوژرابن، یان بە مەرگی خۆیان مردبن.».

ئەو هێندە کە ئەبولهەیجا ئەژماردوونی هەموو لە ئازربایەگاندا کە چوون ئەوەی کە گەڕانەوە لە دەست قراوش و خەڵکی ئەرمەنستان و کوردانی جزیر و دیاربەکر ڕزگاربوون، هی دیکەیان هەموو کوژراون. کیسرەوی کە لەوە دەدوێ دەڵێ: ٣٠٠٠ کە قراوش کوشتوونی هی دیکە لە ئەرمەنستان تووشی ئاسیب و کوژتاربوون، کەوا ٥٠٠٠ یان دووبارە توانیویانە بگەڕێنەوە ئازربایەگان، لەوە پتر سەربهووردی غەزان و وەهسودان لە دەستدا نییە. لەمە بەملاوە شەڕی وەهسودان و موسڵمانان لەگەڵ ئەرمەنی و ڕۆم دێتە بەرچاو کە لەسەر شاری بەرگری ڕووی داوە.

شەڕی موسڵمانان و تەرسایان

شاری بەرگری گۆیا لە شیمالی شەرقی دەریاچەی (وان)دا بووە. دزێکی هەبووە، ئەو دزەش لە دەست ئەبولهەیجای کوڕی ڕەبیبودەلەی خوارزای وەهسودان و خاوەندی ورمێدا بوو. ئەبولهەیجا لەگەڵ خاڵۆی خۆی -کە وەهسودان بوو- نێوانیان تێک درا و دۆستی و خزمایەتییان بوو بە دوژمنی. وەهسودان لەگەڵ ڕۆمییان پەیمانی بەست کە بچێتە سەر شاری بەرگری. لەسەر ئەوە پادشای ڕۆم لەشکرێکی قورسی ناردەسەر ئەو خاکە و گرتیان. ئەو وەڵامە کە بە خەلیفە ڕاگەیاندرا، پیاوێکی نارد نێوانی ئەبولهەیجا و وەهسودانی ڕیک خستەوە و پێکەوە ئاشت بوونەوە و دەستیان دایە یەک و بۆ ڕزگاکردنی بەرگری لە دەست ڕۆمییان تێ کۆشان. لە غازی و موجاهیدانی ئیسلامیان لەسەر کۆبووەوە و گەلێک

تەقەلایان دا، بەڵام بەقسەی (ابن الاثیر) نەشیان بەرگری لە ڕۆم بستێننەوە.

ئەم ئەبولهەیجایەی کوڕی ڕەبیبودەولەی خاوەندی ورمێ و گەورە و سەرداری کوردانی هەدیانی (هەزبانی) بوو، لەسەر ئەو خاکە پادشا بوو. بەڵام سەرەتای بنەماڵە و حوکمڕانیی ئەو ڕەبیبودەولەی بابی ئەو لە مێژووواندا سەر ڕشتەیەکی وا دەست نەکەوتووە. ئاگادارییێکی لەوانە لە دەستدا بێ. نوویسراوی (ابن الاثیر)ە و کەسێکی دیکەش لە بنەچەکە و حوکمڕانییان نەدواوە. مودەقیقی بە ناوبانگ سەید ئەحمەد کیسرەوی لە بەخشی دووەمی (شهریاران گمنام)، لاپەڕە ٨٤ دیسان دەڵێ: «لە سەرەتای کاری ئەبولهەیجا و بابی ئەو، بەهیچ کڵۆجێک ئاگایی لەدەستدا نییە و نازاندرێ لە کام بنەماڵەیە و لە کەیەوە بەسەر ورمێدا دەستەڵاتیان پەیدا کردووە. هەروەها دەستەڵاتی ئەو بەسەر بەرگری، کە یەکێک بوو لە شارەکانی واسپۆرگان و ئەویش ئەرمەنستان بوو، دیسان نادیار و نەزاندراوە.»

کیسرەوی دیسان کە لەوە دواوە و لە کتێبەکانی ئەرمەنی وەرگرتووە و دەڵێ: لە تەئریخەکانی ئەرمەنییاندا ئەم داستانە چاکتر شەرح کراوە لە هی (ابن الاثیر). مێژوونووسەکانی ئەرمەنییان خاوەندی (بەرگری) یان بە (خدریق) ناوبردووە، لە وەهسودان و ئەبولهەیجا هیچ نەدواون. بەڵام لە دوامینی داستان و سەربهووردی (خدریق)دا دەڵی: «می توان پنداشت که خدریق نام همین ابیلهیجا بوده است...» دەتواندرێ بگوترێ خدریق ناوی ئەو ئەبولهەیجایە بووبێ.

کیسرەوی کە لە چاپییان وەردەگرێ، ئەو سەربهوورده لە ساڵانی ١٠٣٨ – ١٠٣٩ و ٤٣٠ – ٤٣١هـ ڕووی داوە دەڵێ: لەم ڕۆژانە یۆنانییەکان خریسلیۆس (نیکوغۆس قاوا سیلاس) ناوێکیان لەسەر خاکی واسپۆرگان کردە حوکمڕان. ئەو هەڵمەتی بردە گۆمی ئاختامار (وان). شاری بەرگری زەمانیکی دووربوو، موسڵمانەکان (کورد) لە دەست ئەرمەنییان دەرخستبوو گرتیەوە. ئەمیری بەرگری کە خدریق (ئەبولهەیجا) بوو خستیە دەست و بەندی کرد و هاوێژتیە زیندانەوە، لە سوپاهی خۆی بە پاسەوانی دەستەیێکی لەسەر بەرگری دانا.

لە دوای چەندێک حکوومەتی یۆنان ئەو حوکمڕانەی لابرد و پیاوێکی دیکەی نارده سەر واسپۆرگان و کردیە حوکمڕان. ئەویش پاسەوانەکانی لەسەر بەرگری

لابرد و ناردنیە جێگایەکی دوور کە بۆ ئەسپ و چاپەر و لەوەرگا بوو.

خدریق لە زینداندا کەلێنی دەست کەوت، پیاوانی بە پەنهانی ناردە لای ئەو پادشایانی خاکی ئێران کە لەوێ نزیک بوون و هاواری لێ کردن کە فریای بکەون. ئەوانیش بە تالووکە لەشکریان گرد کردەوە و لینگیان دا سەر بەرگری. هەر چوار دەورەی شاریان گرت و باروویان شکاند و چوونە نێو شارەوە. بیست و چوار هەزار ئەرمەن و یۆنانییان کوژت و ئەمیر (خدریق)یان لە زیندان دەرخست. لەولاوە (داجاد) ناو سەرکردەی ئەرمەنی لینگیان دا سەر بەرگری و ئەمیر خدریق پەنای بۆ (ئەرک) برد و هاواری لە پادشایانی کوردانی دەوروپشت کرد.

ئەرمەنی لەوە نەزان بوون کە ئەمیر خدریق یارمەتیی خوازتووە. بەبێ ئەندێشە لە کەیف و شادیدا ڕایان دەبوارد. هەر هێندە ئاگاداربوون لەشکری ئەمیرانی کوردیان لە هەر چوارلاوە گەیشتە سەر و هەڵمەتیان برد و دەستیان کردە کوژتاریان. موسڵمانان هەبوو نەبووی ئەرمەنییان تالان کرد و شیری خوێنڕێژیان تێ نان و جگە لە داجار و دەستەیەک ئەرمەنی –کە هەڵاتن– کەسێک ڕزگار نەبوو. بەوجۆرە ئەرمەنی شکان و کورد سەرکەوتن.

ساڵی دوایی قەیسەری ڕۆم لەشکری نارد، بەرگری لە کوردان ئەستاندەوە. (چامچیان، جلدی دووەم، لاپەڕە ٩١٧ – ٩١٨ شەهریاران گمنام، کیسرەوی).

لە دوای ئەوە وەهسودان و ئەبولهەیجای خوارزای چوونە سەر بەرگری بەکوژتار گرتیانەوە (ابن الاثیر – ساڵی ٤٣٠ – ٤٣١ھ).

چووینی ئەمیر وەهسودان بۆ گەنجە

ئەمیر ئەبولحەسەن عەلی لەشگری دووەم کوڕی مووسای کوڕی ڕاوادی شەدادی لە ساڵی ٤٢٥وە فەرمانڕەوای خاکی ئاران بووە لەگەڵ ئەمیر وەهسودان نێوانی ناخۆش و پشێو بوو، وەکو لە پێشدا گوترا قەسیدەیێکی قەتران لەو بابەتەوە گوتراوە و لەو قەسیدەیەدا وا دەردەکەوێ ئەودەمە قەتران لە گەنجە لەکن ئەمیر ئەبولحەسەن بووە. بەڵام لە قەسیدەی هاتووی قەتراندا دیارە ئەم چووینەی ئەمیر وەهسودان بۆ گەنجە بە ئاشتی و خۆشی و بۆ بیناغەی دۆستی بووە و لەودەمەشدا قەتران لە گەنجە بوو. کیسرەوی دەڵێ: وا دیار دەکا ئەم چوونە بۆ گەنجە ساڵی ٤٢٧ – ٤٣٢ بووە.

ئەمە چەند شیعرێکی قەترانە:

مـهی کـه سـجـده برد پیش او مـهگـردون

بـهنـیـکـوئـی بـر او نـیـکـوان دیـگـردون

بدان دولالـه مـصـقـول دل کند مـقـتـول

بدان دو سنبل مـفـتـول دل کند مـفـتـون

اگـرنوان و نگونست زلف او چه عـجب

که صد هزار دل است اندرو نوان ونگون

ایا بر وی جـو گلنار خـیـز و باده بیـار

ز بـاده سـاز رخ بـود بـاده گلـگـون

اگر نبیذ بەهرجای وهر زمین نهی است

بەگنجـه نیست بر من نبیـذ نهی اکنون

از آن که گنجه کنون خلد عـدن را ماند

نبـیـذ نهی نبـاشـد بـەخلد عـدن درون

زمین بـەدیبـه وزر اندرون شـده پنـهـان

هوا بەعنبر و مشک اندرون شد معجون

همـان وصـال پدیدار گشت در هـجـران

همـان بهـار پدیدار گـشت در کـانون

زبس نثـار کـه کـردند بر زمین گـوئی

برون فگنده زمـین گنـج خـانـه قـارون

کسی نماند ازاین فضل درجـهان درویش

دلی نماند ازاین راد در جـهـان مـحـزون

اگر بەخانه شیر آمد است شید روا است

بدانکه خانه شـید است شیـر بر گردون

لەم شیعرە وا دەردەکەوێ کە چووینی وەهسودان بۆ گەنجە لە مانگی دووەمی هاویندا بووە. لێرەدا ئەبولحەسەن بە شیر و وەهسودان بە ڕۆژ دادەنێ:

کنون که گشت دو خسرو بەیکدیگر موصول

کنون که گشت دو کوکب بەیکدیگر مقرون

دو شـــهـــریار قـــدیم و دو جـــایگاه قـــەدیم

همان دو خسرو منصور و سید و میمون

امـیـر ابوالحسن و شـهـریار ابـو منصـور

که نصرت آید و احسان ازآن و این بیرون

یکی بەگـــوهر شـــداد و زو بەگـــوهر بیش

یکی ز تحنه راواد و زو بملک افـــــــزون

بەبخت این کند آن خیل دشمنان مخذول

بەخـــیل آن کند این بخت دشـــمنان وارون

بەدلت این بود آنرا همـــیـــشـــه راه نمای

بەنعمت آن بود این را همیشـه راه نمون

یکی بگیـــرد چندان کـــه داشـــتی مملان

یکی بگیـرد چندان کـه داشـتی فـضلون

ئەم شـیعـره و شـیعـری سێیـەمـینی پێش ئەمـە دیاریی کـردووە کـە ئەمـیـری ئەبولحەسەن لە گەوهەری شەدادی بووە و فەزلوون باپیر یا مامی بابی لەشگری بووە کـە دامـەزرێنەری بنەمـاڵەی شـەدادی فـەزڵوونیـان کـوردی ڕاوادییـە و لە کونیەشیان دواوە کە ئەبولحەسەن کونیەی عەلی لەشگری و ئەبومەنسوور کونیەی وەهسودان بووە کە لە شیعری دوامینی سێیەمینی دوای ئەم شیعرە نیشان دراوە و لەوە کـە دەڵێ: «یکی بەگـوهر شـداد زو بەگـوهر بیش» دیار دەکـرێ. ئەمـیـر ئەبولحەسەن زۆر دەوڵەمەند و خاوەند گەنج و ماڵ و دارا بووە و وەهسودان موڵک و خاکی لە ئەمیر ئەبولحەسەن پتر بووە. بەڵام بە گەوهەر و دراو و گەنج وەکو ئەمیر ئەبولحەسەن نەبووە. شیعرەکانی یەک بە یەک ئاشکران.

وێرانبوونی تەورێز بە بوولەرزە

لە مێژوونووسەکان ئەوەی لەو بولەرزەیە دوابێ (ابن الاثیر) و (حمدالله مستوفی) و (ناصر خسرو) بوون و بە دوور و درێژی لێی دواون و قەتران بە قەسیدەش باسی کردووە. ئەویش لە دەوری ئەمیر وەهسوداندا بووە؛ بۆیێ دەمەوێ لێرەدا کەمێکی لێ بدوێم. بەبێ گرێ ساڵی بوولەرزە لە ٤٣٤دا بووە، بەڵام کیسرەوی لەوە دەدوێ و قسەی مێژوونویسەکان بەراورد دەکا:

مستەوفی لە (مجمع ارباب الممالک) قازی ڕوکنودینی خوئی دەگێڕێتەوە کە لە ڕۆژی چاردەی مانگی سەفەری ئەو ساڵەدا بووە. (ناصر خسرو) دەڵێ: شەوی پێنشەممەی حەڤدەی ڕەبیعی یەکەم و دوای نوێژی خەوتنان دەستی پێ کرد. بەڵام لەو دوانە وا دەردەکەوێ بوولەرزە چەند جارێک ڕووی داوە، چونکو شیعرەکانی قەترانیش وامان بۆ دیاردەکا و لە سەرەتای بەهاردا بووە. یا خەزان بووە ئەویش بە قسەی کیسرەوی نیوەی خەزان بووە.

(ابن الاثیر) لە بابەت سەختی و توندیی بوولەرزەوە دەنوویسێ: «دز و barووی شار و بازاڕەکان و خانووان و پتری سەرای پادشاهی وێران کرد. لەبەرئەوە کە ئەمیر لە باغێکدا جێگای هەبوو هیچی بەسەر نەهات و زندوو ماوە».

(ابن المستوفی) لە قازیی ڕوکنودین وەردەگرێ و دەڵێ: هەموو شار وێران بوو. بەڵام (ناصر خسرو) دەنوویسێ کە هێندێک لە شار وێران بوو و هێندێکی تووشی خراپی نەبوو. کیسرەوی دەڵێ: ڕاستە کە قسەی ناسر خوسرەو بێ؛ چونکو لە درۆ و گەزاف دوورە. (ابن الاثیر) دەڵێ: لە دانیشتوانی شار ئەوی لەناوچوون و ئەژماردراون نزیک (٥٠) هەزار کەس دەبوون. قازی ڕوکنودین دەنوویسێ: (ابن الثیر) دەنویسێ کە لە چل هەزار کەم و پتری نەبوون. ئەو سەربهووردە هێندە لە ئەمیر وەهسودان گران هات، وەکو ئەو مردووانە لە خۆی مردبێ بەرگی سوگواری ڕەشی پۆشی و لە ترسی ئەوە نەوەکو سەلجووقیان هەڵمەتی ببە نەسەری، پەنای بۆ دزێکی لە دزانی خاکی خۆی برد. لە هەڵبەستی قەتراندا دەردەکەوێ کە ئەو سەربهووردە لە وەهسودان و مەملانی کوڕی زۆرگران بووە و دەوریکی دوور، لەکەیف دووری کردووە ئەمە چەند شیعرێکە دەینووسم:

نبـود شــهـر در آفـاق خـوشــتـر از تبـريز
بەايمى و بەمــال و بـەنيكوئى و جــمــال
ز ناز و نوش همه خلق بود خوشا خوش
ز خلق و مـال هـمـه شـهـر بود مـالا مـال

لە شيعرى هەشتەميندا دەڵێ:

خــدا پديد نيــاورد شــهـر بهــتـر از اين
فلک بەنـعمت اين شـهـر برگمـاشت زوال

قەتران لە لەرزينى زەوى و وێرانيى شار و ئەزيەتى خەڵک دەڵێ:

بـەنيم چندان كـــز دل كـــسى بر آرد قـــيل
بـەنيـم چـنـدان كــــــسى نر آرد قـــــــيل
فـراز گـشت نشــيب و نشــيب گـشت فـراز
رمــال گـشت جـبـال و جـبـال گـشت رمــال
دمـيـده گـشت زمين و خـمـيـده گـشت نبـات
دمـيـده گـشت بـحـار و رمنده گـشت جـبـال
بســا ســراى كــه بامش همى بســود فلك
بســـا درخت كــــه شـــاخش بســـود هـلال
از آن درخــت نمــانــده كـنـون مـگـر آثـار
از آن ســــــراى نمـانده كـنون مـگر اطـلال
كسى كه رسته شد از مويه گشته بود چوموى
كسيكه جسته شد از نـاله گشـته بودچو نال
يكى نبــود كــه گــويد بـەديگرى كــه مموى
يكى نبــود كــه گــويد بەديگرى كــه منـال
هـمـــه بديده بديد چو روز رســـتـــاخـــيـــز
زپيش رايت مــــهــــدى و فــــتنه و جــــال

کــمــــال دور کناد ایزد از جــمـــال جـــهـــان

کـمـی رسـد بەجـمـالی کـجـا گـرفت کـمـال

چـنانکـه بـاید بگذاشـــــتم هـمـی شب و روز

بـەنـاز و بـاده و رود و ســــــرود و غنـج و دلال

بـــەهـــر بـــود دل مـــن ربـــوده چـــنـــد نـــگـــار

بـەفـــضل بـود دل من ســـپـــرده چند هـمـــال

بدان هـمـــــال هـمـی دادمـی بەعلـم جـــــواب

بدین نگار هـمـی کـــردمـی بەبوســـــه ســـؤال

یکـی گـــــــروه بزید اندر آمـــــــد ز مـــــــرگ

یکـی گـــــروه پـریشـــــان شـــــدند از اهـوال

رفـــتگان نشـنیـــدم کنون یکی پـیـــعـــمـــام

ز مـــاندەگـان نەبیـــینم کنون بـهـــا و جـمـــال

قەتران لە بابەت بوولەرزەی تەورێزەوە، گەلێک قەسیدەی هەڵبەستوون و لەو چەند جار دواوە، ئەمەش سەرەتای قەسیدەیەکە:

آن غـــــیـــــرت چندان نگر از قـــــدرت یزدان

ازقـــدرت یزدان چه عـــجب غـــیـــرت چندان

لەوە کە بولەرزە دوایی هاتووە و بەماملانی کوڕی وەهسودان دەڵێ:

زمـین نگشــــتـی لرزان اگــــر نسب کــــردی

بەحلم شـــاه ســـتـــوده دل و زدوده خـــصـــال

چراغ شـــاهـان مملان کـــه پیش تیـغ و کـــفش

یکیست شیـر و شکال و کیست سیم و سفال

ئەم چەند شیعرەی قەتران بۆ دڵخۆشی دانەوەی مەملانی هەڵبەستووە:

خـــدایگانا کـــار جـــهـــان چنین آمـــد

گـهی نشـاط و سـرور و گـهی بلاو مـلال

از آن غـمی کـه گـذشـتـه برتو یاد مکن
وزان بدی کـه بیـاید بەسـوی تو مـسکال
غم گـذشـتـه کـشیـدن بود مـحـال مجـاز
غم نیـامـده خـوردن بـود مـجـاز مـحـال
بـخــواه باده بـر آواز مـطربـان جــمــیل
بگیـر سـاغـر بر یاد مـهـتـران جـلال

«ناصـر خـسـرو» سـاڵـی ٤٣٨ چووەتە تـەوریز و شـاریکی گـەورە و ئاوەدان و خۆشی چاو پێ کەوتووە. ئەمیر وەهسودان لە دوای بوولەرزە کۆشاوە و شاری ئاوەدان کردووەتەوە. وا دیار دەکرێ نزیک چوار ساڵ لەگەڵ دامەزراندنەوە و ئاواکردنەوەی خەریکبووە. (حمدالله المستوفی) و (قاضی رکن الدین) بە دوور و درێژ لەوە دواون. کیسرەوی لەوانە وەردەگرێ.

شەڕی وەهسودان لەگەڵ سپەهبدی موغان

کـیـسـرەوی لـە بەخـشی دووەم و لاپەڕە ٩٣ دا لەم شـەڕە دواوە، ئەویش لە شیعرەکانی قەترانی دەرخستووە: خەڵکی موغان میللەتێکی ئازا و دلێر و دانیشتوی کێوانی ئازربایەگان و گەلێک شەڕکەر و جنگجۆ بوون. لە سەرەتای ئیسلامەوە باری کەسیان هەڵنەگرت و بە ئازادی دەژیان و سپەهبدیان لە خۆیان هەر هەبووە. بەقسەی (ابن خرداذبه): کە لە سەرەتای قەرنی سێیەمدا سپەهبەدیان ناوی (شکله) بووە و لە قەرنی چوارەمدا سپەهبەدیان (دلۆله) بووە و لە دەوری وەهسوداندا فەرمانڕاوییەکیان بووە کە فەرمانبەری وەهسودانی نەکردووە. وەهسودان لەژێر فەرمانی کوڕە گەورەی خۆی ئەمیر ئەبونەسر مەملاندا لەشکرێکی ناردەسەر ئەو سپەهبودە و لە دوامێنی شەڕدا سپەهبدە ڕام دەبێ و دەکەوێتە ژێر فەرمانیەوە. لە دوای ئەوە مەملان دزێک لە ئەردەوێڵ دروست دەکا. قەتران لەو لەشکرکەشییەدا لەگەڵیاندا بووە. لە دوای گەڕانەوەی ئەم چەند شیعرەی گوتووە:

من آن کـشیـدم و آن دیدم از غم هـجـران
کـه هیچ آدمی ئی نیـست دیده در دوران

کنون وصـال هـمـه بر دلم فـەرامـوش کـرد

خـوشـا وصـال بتـان خـاصـه ازپس هـجـران

چـو من بـشـــادی باز آمــدم ز لشگرگـــاه

گشـاده طبع و گـشـاده دل و گشـاده زبان

مـیـان هنوز نـبـودم گـشـاده کـاَمـده بود

زره بسـومی من آن سـرو قـد مـوی مـیـان

چـو لاله کـــرده رخ انـدر کنـارم آمـــد تنگ

کنار من شد از آن چون شگفتـه لالەستـان

قەسیدەیێکی بەرز و خۆشی بە ئەمیر مەملاندا هەڵکوتووە و ستایشی دەکات و لە شەڕ و گرتنی ئەمیر موغان و دروستکردنی دژ و شکان و هەڵاتنی دوژمن باس دەکا. نزیک بیست و دوو شیعر ئێمە لە خوارەوە شیعری سەرەتا و شیعری نۆزدەمین و شیعری بیست و دووەمییە دەینووسینەوە لە (داریووم) دواوە کە لەنێوانی ئاران و موغاندا بووە و سەرنواندنی سپەهبدی موغان و دروستکردنی دژ لە ئەردەوێڵە:

١- وغاش را بس بیکار اردبیل دلیل

هنرش را بس پیکار داریوم بیان

١٩- عدو شکسته و آواره باز گشته زجنگ

کمر بەطاعت بسته سپهبد موغان

٢٢- ئەمیر گفت بباید بأردبیل دژی

بناکنند که جاوید ماند آن بنیان

هاتنی توغروڵ بەگی سەلجووقی

بۆ ئازربایەگان و دووامینی کاری وەهسودان

لە دوای ئەوە کە توغروڵ بەگ و براکانی خاکی خوراسانیان لە سوڵتان مەسعود گرت و لە شاری نیشاپوور بناغەی حکوومەتی خۆیان دامەزراند، لە دوای چەندێک بەسەر ری و هەمەدان و سپاهان و زەنگاندا زاڵ بوون. خاکی دەیلەم و دەوروپشت

دیسـان کەوتنە ژێر فـەرمـانیـانەوە. بەڵام خـاکی ئازربایەگان تا سـاڵی ٤٤٦ لەسـەر خۆی ماوە.

لەنێــوانی ســاڵانی ٤٣٤ تـا ٤٤٦دا نێــوانـی وەهســودان و تـوغــروڵ بـەگ چۆن ڕابووردووە و چی کراوە نەزاندراوە و چ پەیمانێک لەنێوانیاندا گرێ دراوە، کەوا ١٢ ساڵ دەوروپشتی ئازربایەگان کەوتە دەست توغروڵ بەگ و وەهسودان، هەروا ماوە. بەڵام لە ڕابردوودا لە بابەت بوولەرزەوە لە (ابن الاثیر)م وەرگرت کە گوتوویە: تەنـها وەهسـودان لە بوولەرزە ڕزگـاربوو ئەویش لـە ترسـی سـەلجـووقـیـان پـەنای بۆ دژێک برد. لەوە پتر ئاگاداری لە دەستدا نییە و دیسان نازاندرێ ساڵی ٤٤٦ بەبێ شەڕ و کێشە توغروڵ بەگ چۆن چۆتە ئازربایەگان و وەهسـودان پێشـوازیی کردووە. دەبێ لەوەپێش نوویسـراو و پـەیمان هـەبووبێ. بـە نوویســینـی (ابن الأثیــر) دیار دەکـا وەهسودان لە هەڵمەت بردنی سەلجووقیان بۆ سەر ئازربایەگان ترسی هەبووە.

(ابن الأثیر) دەڵێ: کـە توغروڵ گەیشـتە ئازربایەگان تەمـای چوونە سـەر تەورێزی هـەبوو. ئەمیـر ئەبو مەنسـوور وەهسـودان فـەرمانی ئەوی قـبـووڵ کرد و خـوتبـەی بە ناوی ئەو خوێندەوە و هـەر دراو و پوولێکی لێی ویستبوو بۆی نارد و کوڕی خۆشی بۆ دڵنەوایی دا بەو. ابن الاثیر ساڵی (٤٤٦).

جگە لەوە دەنگوبـاسـی وەهسـودان نیـیـە؛ بـەڵام جگە لەمـە لـە سـاڵی٤٥٠ (ابن الاثیـر) دەنوویسێ: «لەم ساڵەدا سـوڵتان توغروڵ بەگ مەملانی کوڕی وەهسـودانی کـوڕی مـەمـلان، کـە گـەورە کـوڕی بـوو لە جـێگای بابی لەســەر حـوکـمـڕانی ئازربایەگانی دانا».

کیـسرەوی دەڵـێ: لەمەوە وا دیـار دەکا تا ئەو سـاڵە وەهسـودان مـردووە. ئەمـەش زۆر جێگای ئەندێشـە و بیرە لە دیوان و قـەسـیـدەکانی قـەتراندا باسـێکی نیـیـە؛ ئەگەرچی لە دوای وەهسـودان بە چەند ساڵان قـەتران هەر زندووبووە و بە کوڕانی وەهسـودانی هـەڵگوتووە, بەڵام باسـی مـردن یا سـەر گـوزشـتـە و بەسـەرهـاتێکی وەهسـودانی نەکـردووە. هێندە دەزانـدرێ لەو سـاڵانـەدا بوو، وەهسـودان دوژمنی زۆربوون و لێی ترساوە و لەنێوانیاندا شـەڕ ڕووی داوە ئەمە شیعرێکی قەترانە:

اگـر گـهی حـدثانی فـتـاده ملک ترا
چه بود بس نبود ملک خـالی از حدثان

ئەوە قیتعەیەکی دوور و درێژە و ئەمەش شیعری قیتعەیەکی ١٥ شیعرییە کە لە پێنجەمیندا دەڵێ:

گر گهی نگبت رسد ملک ترا چون عادتست

سینه بفروزد زغم زین دشمنت شادان شود

لەو قیتعیەدا شیعری هەشتەمی دەڵی:

هرچند اندر طابع تو نگبتی بود آن گذشت

زین سپس ملک توبیش از ملک نوشروان شود

٤- ئەمیر ئەبو نەسری مەملان کوڕی وەهسودان

بە نوویسینی کیسرەوی کە باوەڕی کردووە وەهسودان سێ کوڕی هەبووە: ١- ئەبونەسر مەملان، ٢- ئەبولهەیجا مەنوچەهر، ٣- ئەبولقاسم عەبدوڵلا. مەملان برای گەورە و لە دەوری بابیدا پێشکاری بووە و ڕەشتەی هەموو کارێکی لە دەستدا بووە، هەروەکو قەتران دەڵێ:

بەدولت تو همەکار ملک نیکو کرد

نشاط مبانت فرزند مهترت مملان

پسر چنین بود آنرا کەتو پدر باشی

گهر نخیزد نیکو مگر ز نیکو کان

ئەوەی بەوەهسوداندا هەڵگوتووە و ئەمەش بەمەملاندا:

تو هستی پیشکار خسرو اما ترا چرخ از شمار پیشکاران

وەکو گوترا توغروڵ بەگ ساڵی٤٥٠ مەملانی لە جێگای وەهسودانی بابی کردە پادشای ئازربایەگان، بەڵام جگە لەوەندە کە (ابن الاثیر) نوویسیویە هیچ ئاگادارییەک لە حوکمڕانی و چەند و چوونی مەملان نییە.

کیسرەوی دەڵێ: قەتران هەرچەند پتری شیعرەکانی بە مەملاندا هەڵگوتووە، بەڵام لە دەوری پێشکاری مەملان و حوکمڕانی مەملان لە دیوانی قەترانیشدا هیچ دەست ناکەوێ. بەڵام لە هێندێک قەسیدەدا باسی شەڕ و کوژتارێک دەکا کە

مەملان لەگەڵ دوژمنیدا بووە. ئەویش نازاندرێ لە دەوری خۆیدا بوو یان لە دەوری بابیدا بووە. ئەم شیعرەی خوارەوە وامان بۆ دیار دەکا، مەملان کە پادشا بووە بەگژ ئەرمەن و ڕۆمدا چووە و شکاندوونی:

ندانی چە آید ابر کافرستان ز تیــغ و سنــان شاهنشــاه غازی
سر پادشاهان انصر مملان کە صد بیشە شیر است در ترکتازی

لە دوای چەند شیعرێک دەڵێ:

گـە از بـهـردین جـفت جنگ و جــهـادی
گـــە از بەهـر دل یار بکمــــان و نـازی

لەم شیعرەی خوارەوەی قەتران، وا دەردەکەوێ کە مەملان شاعیر بووە:

گــر کــذارد نظم بارد لفظ او در نظیم
ور نگارد نـثـــر آرد کلک او در مـنیـــر

لە قەسیدەیەکیدا کە ئەمە شیعرێکیە دیاردەکرێ لە دەوری وەهسوداندا مەملان کوڕێکی بووە، بەڵام ناوی چی بووە؟ کەی مردووە؟ نادیارە. شیعری چوارەم:

ناحــشـــر بقـای پســر وجـد و پدر باد
کزهر سە جهان را شرف و مفتخر آمد

٥- ئەبولهەیجای مەنوچەهر

ئەمـە گـوایا کـوڕی دووەمـینی وەهسـودان بـووە و لە نوویسـینی کـیسـرەویدا وا دەردەکـەوێ وەهسـودان کـە کـوڕێکی داوە بەتوغـرولْ بـەگ، ئەمــە بووە. بـەڵام لە سـەربهووردی ئەم کوڕەش هیچ لە دەستدا نییە. کیسرەوی تەنها لە شیعرەکانی قەتران دواوە کە بەمەنوچەهریدا هەڵگوتووە:

شـایدار گـاه خطب همـچون پدر اورا لقب
زآنکە دارد چون پدر کـردار و گفـتـار و لقا
ای ترا عـدل خـوداوند فـروخـتـار عـجم
زیبــدت ملک خــریداری خــداوند ســمــا

له شیعرکانی قەتراندا ئەم شیعرە نیشان دەدا کە مەنوچەهر لە خوڕاسان بووە:

گر خوراسان خوشتر آمد از وطن اینست رسم

باز بحشادت وطن یزدان بیچون و چرا

چوونی مەنوچەهر بۆ خوڕاسان لەبەرئەوە بوو گوترا، بەڵام کەنگی هاتووەتەوە ئازربایەگان، دیار نییە و بۆ گەیشتنە حوکمڕانی چۆن تێ کۆشاوە، ئەویش نەزاندراوە. ئەم شیعرەی قەتران خوازتنی بوونە پادشای مەنوچەهرە:

جد او را کرد والا کردگار اندر رهی

بس نماند تاجو جد خویشتن والا شود

گەلێک لەوانە دواون، بەڵام هەموو نادیارە. بەڵام لە شاری (ئانی) مەنوچەهرێکی کورد پادشا بووە کە (ابن الاثیر) لێی دواوە و ئێمەش لە داهاتوودا لەگەڵ سەربهووردی فەزلوون کوردی باسی دەکەین. دەبێ ئەم مەنوچەهرە کە قەتران پێیدا هەڵگوتووە هەر ئەو مەنوچەهرەی فەزلوونی شەدادی بووبێ. لەو شیعرانەی قەتراندا هیچ باسی مەملان و سەربهووردێکی نییە. دەبێ لەو دەمەدا کە قەتران ناوی مەنوچەهر دەبا، مەملان مردبێ و نەمابێ. دوژمنی مەنوچەهر نادیارە داخۆ مەملان بووە یان یەکێکی دیکەیە.

لەم دەورەدا کە سەلجووقییەکان دەستیان هاوێژتە ئازربایەگانەوە، بە تاریکی ڕادەبرێ و تەئریخی ئازربایەگان ڕووناک و ئاشکرا نییە. لەو کتێبانەی لە دەستدایە، تا دەورێکی دوور باسی خاکی ئازربایەگان بە بێدەنگی و تەئریخی ئەو زەوییە بە ون و نادیاری بەسەر دەچێ. لەبەرئەوەیە سەربهووردی مەملان و مەنوچەهر و ئەبو خەلیل جەعفەر کە ئەویش مودەتێک لەسەر ئەو خاکە پادشا بووە و قەتران لێی دواوە، بە جارێک بێدەنگە و لە تاریکییەکی وادایە دیار نەکراوە.

٦- ئەبولقاسم عەبدوڵڵا

لەم ئەمیرەش ئاگاداری و سەربهووردی تاریک و نادیار و داپۆشراوە. تەنها قەتران لە قەسیدەیەکیدا پێیدا هەڵگوتووە و دەڵێ:

باغ رنگین شـده، گـوئی کـه بـرو کـرده گـذر

مـیـر أبوالقـاسم عـبـدالله بن وهـسـودان

هـەروەها لە قـاقەزێکی کە بە نەزم بۆ ئـەبولیوسر سـوپەهداری ئارانی ناردووە لە دوای ناوبردنی وەهسودان و مەملان، لەم عەبدوڵلایەش دواوە و دەڵێ:

دگر مـیـر عبدالله ز بهـــر من	زبـــان برگـــشـاید بەهر انجـمن
ازو هرچ خـواهـی ندارد گــران	هـمـان خلعـتم خـواهـد از دیگران

لەم قـەسـیدەی هاتوودا باسی بەزم و کـەیفی ئەمـیر مـەملان دەکا و لێرەشـدا بە ئەمیر عەبدوڵلا و ئەبولوعەمەری گەنجەییدا هەڵگوتووە. کە ئەم ئەبولوعەمەرە چۆتە تەورێز وا دەر دەکەوێ سـەرکردە یا پیاوێکی گەورەی پادشایانی کوردی شەدادیی حـوکمڕانی ئاران بووە و بۆ پێکهێنانی هێندێک مەسـائیلی نێوان دوو حکوومـەتی کـــورد چووەتە تـەورێز و بەڕووی ئـەو مـــەجلیس گـــێـــڕاوە و بەزم و کـــەیف دامـەزراندراوە. لەم شـیـعرانەشـدا وا دەردەکـەوێ ئـەمـیر عـەبدوڵلا تـازە لە سـەفـەر گەڕاوەتەوە و قەتران لەو بەزمەدا بووە کە پێی هەڵگوتووە کە دەڵێت:

گـــر ندیدی بهـــشـت و حـــور العین

اینک این مـــجلس امـــیـــر ببین

جـام می را چـو حـوض کـوثر دان

ســاقـیــان را بســان حــورالعـین

مطربان نشـــســتـه در مـجـــلس

زردو گــریان چو عــاشق مــسکین

بر یکی ســوی امـیـر عـبـــدالله

آن خـــداونـــــد مـــهـتـــران زمین

ئەبودەلەف – شاهی نەخچەوان

ئەبـودەلەف جگە لـەوەی کـە پادشـای گـۆشـەیێکی ئازربایەگـان بووە، لە عـیلم و ئەدەبیـاتی ئێرانیدا نـاوبانگی کردووە. قـەترانی تەورێزی بـە گەلێک قـەسـیدە پێیدا

هەڵگوتووە. ئەسەدی تووسی (گرشاسبنامە) کە یێکەمین پیشە و کردەوەیێکی مامۆستایانەی باش و جوانە بە ناوی ئەبودەلەف و بە فەرمانی ئەو دایناوە و ناوی ئەبودەلەفی زیندوو کردووەتەوە. ناوی لەمە چی چاکتر دەبێ کە گەورەیێکی وەک نیزامی لە دیباجەی (بهرامنامە)یدا لە سەخا و بەخششی ئەو و لە لەچەریی مەحموودی غەزنەوی دواوە کە دەڵێ:

وزدگر سوی بوالمعمر کرد

هست خورشید علم و دانش و دین

تا برون آید از صدف لولو

تا بتابد از آسمان پروین

دولت و عز میر مملان یاد

او بشادی و دشمنش غمگین

او بدیدار میر عبدالله

بر نهاده بکیف می رنگین

تازمین باد شاد باد این از آن

تازمان باد شاد باد آن ازین

حاسد آن همیشه چون فرهاد

ناصح این همیشه چون شیرین

هەروەکو گوترا، سەربهووردی دوامینی ژیانی وەهسودان و مەملانی کوڕی و کوڕانی دیکەشی بە تاریکی بەسەرچووە؛ ئەوەی دەستمان کەوت ئەوەبوو کەموکورت لە پادشا و ئەمیرانی کوردی ڕاوادیان دواوم و هەرچییێکی لە کتێبەکانی بەردەستماندا هەبوون نوویسیومانەوە و بەمەش دواییمان بە سەربهووردی ڕاوادیان دا.

بەڵام کەمێکیش لە سەربهووردی ئەبودەلەفی پادشای نەخچەوان دەدوێم. چونکو هاوساڵانی وەهسودان و مەملان و لەسەر لایێکی خاکی کوردستانی ئازربایەگاندا حوکمڕانی کردووە و دۆست و سوێندخۆری ڕاوادیان بووە.

نسـبت عـقـربيـست باقـوسى
بخل مـحـمـود و بذل فـردوسى
اسـدى را كـه بود لف بنواخت
طالع و طالعى بهم در سـاخت

بەڵام سـەربـهـوردى بنەماڵە و ژيان و كردەوەى ئـەبودەلەف لە هيچ لاپـەڕەيێكدا ناكـەوێتـە بەرچاوان. تەنـها ئەحـمەد كيـسرەوى لە بەخـشـى دووەمى (شـهـرياران گـمنام)دا لە شـيـعـرەكـانـى قـەتران و ئەسـەدى وەرگـرتووە كـە كـەم تا كـورتێک ئاگـادارى دەدات. لەوێدا لـە ئەبودەلـەف و كـوڕان و براياني ئەو دواون و ناويان و ناوى بابى ئەبودەلەف باس دەكەن و گۆيا بەسـەر نەخچـەوان و گوڵتندا حوكمڕان بووە و لە قـەرنى نيوەى پێنجـەمدا ژياوە. بەڵام ڕاسـتـيـيـەكەى لە دەسـتدا نـيـيـە. كيسرەوى بە ڕووى خەياڵ باسى دەكا. گۆيا ئەسـەدى بابى ئەبودەلەفى بە (سەفەر) و براكـانيـشى بـە (ئيبـراهيم) و كوڕيشى بە (مـەحـموود) ناو دەبات. كيـسرەوى دەڵێت: لەمانەش ئاگاهى بە هيچ كلۆجێک لە دەستدا نييە.

كيسرەوى دەڵێت: بە قسـەى قەتران ئەم ئەبودەلەفە لە دوامينى پادشاهى ئەمـير وەهسـوداندا حـوكمڕانيى دەست كەوتووە و ئـەم دوو حوكمڕانانە پێكەوە دروست بوون و بەڵكەم خزم و نزيكى يەكدى بوون. لە ڕۆژى شـەڕدا لـەگەڵ دوژمنيـان پشت و هێـزى يەكدى بوون. قـەتران لەلاى ئەبودەلـەف بووە، بە قـەسـيـدەيێكى درێژ لەو سـەفـەرە دواوە. وا ديار دەكـات وەهسـودان قـەترانى بەپەيامـبـەر ناردووەتە نەخچـەوان. لەو قەسـيدەيەدا بيرى شـەڕ و كێشە كێش دەكات كە لەوەوپێش ئەمـير وەهسـودان لە تەک دوژمنى خۆيدا كردوويە و ئەبودەلەف بە لەشكرى خۆيەوە و بۆ ياريدەدانى ئەو تالووكـەى كردووە دوژمنيـان تێكەوە پێچاوە و شكاندوويانە. بەڵام چونكـە ئەو دوژمنە مـوسـڵـمـان بووە و لەودەمـەشـدا ڕۆم و ئەرمـەن هەڵمـەتيـان داوەتەسـەر ئەبودەلەف و وەهسـودان لەگەڵيان ڕێک كەوتوون بۆ شـەڕى تەرسـايان پێكەوە هەڵمەتيان بردووە. ئەم دوو شيعرەى قەترانە لەو شـەڕە دواوە:

هزيمت گرفـتند كـاغـاز كـردم
بەجاى فـسـون مدح مـير مظفر
خـداوند كـامل شـهنشـاه عـادل
ملک بودلف خـسـرو بنده پرور

گۆیا قـەتران لە پێش ئەوەدا بگاتـە وەهسـودان، لەکن ئەبودەلـەف بووە و ئەمـەش یەک دوو شیـعری قەسـیدەیێکی ئەوە کە لە شەڕی ئەبودەلەف دواوە و ویسـتوویە لە نەخچەوان بگەڕێتەوە. ئەم شیعرەی پێنجەمیەتی کە دەڵێ:

مـرا کسل کن شـاها کـه از نشـسـتن من

مــرا زیان بـود و مــر ترانبــاشــد ســود

بەڵام ئەسـەدی (گـرشـاسـبنامـە)ی بۆ ئەبودەلەف لە سـاڵی ٤٥٨دا گـوتووە. ئەمـە دەردەکەوێ کە ئەبودەلەف زۆر ژیاوە و چەند سـاڵان حوکمڕانی کردووە.

ئەسـەدی لەو سـاڵەدا چووەتە نەخچەوان. محەمـەدی کوڕی ئیسماعیل کە وەزیری ئەبـودەلەف بوو لەگـەڵ ئیـبـراهیـمی برای ئـەبودەلەف بە ئـەسـەدییـان گـوتـووە بە پەیڕەوی فیردەوسی بەناوی ئەبودەلەف داستانێک هەڵبەستێ و بنویسێتەوە.

ئەسـەدی (گرشـاسبنامـە)ی بە سێ مانگ هەڵبەستووە کە نۆ هەزار شیـعرە. لە لایێکیـدا باسی وەزیری برای ئـەبودەلەف دەکات و گـەلێک بە ئەبودەلـەف هەڵدەڵێ. لەوە دواوە کـە وەزیر و ئـیـبـراهیـمی برای ئـەبودەلەف لێـیـان خـوازتـووە تاکـو ئەم داستانە ڕێک خات. ئەمە سێ شیعرییە کە دەڵێت:

کـه تا جـایگه یـافتی نخچوان

بدین شاه شد بخت پیر جوان

سـوار جـهان پشت ایرانیـان

مــه تازیان تـاج شـیـبـانیـان

ملک بـودلف شـهـریاران زمین

جـــهـــان ویرانیـی پاک دین

لە دوامینی ئەوەدا بە چەند شیعر لە تەئریخی کتێبەکەی دواوە:

ز هجـرت زدور سـپـهـری کـه گشت

شده چارصد سال و پنجا و هشت

بـود بیت من ســـربســـر نههـزار

ســه مــه اندرین کـارشــد روزگـار

فەسڵی چوارەم

پادشایانی ئەحمەدیلیان لە کوردستانی ئازربایەگان

هەروەکو نووسیمان لە ساڵی ٤٤٦دا هاتنی توغرولٚ بەگەوە بۆ خاکی ئازربایەگان تا چل پەنجا ساڵ مێژووی ئەو زەوییە و سەربەهووردی پادشایانی خۆجێیی ئەم خاکە تاریک و ونە و زۆرچاک دەزانین کە لەم ساڵانەدا گەلێک چتی زل لەم خاکەدا ڕووی داوە و لەم ساڵانەدا بنەماڵەیێکی گەورەی پادشایانی کوردی ڕاوادی لەناوچوون و کەوتوون. زۆرباش ئەمەشمان لێ ئاشکرایە ئەوە بەبێ کیشە و شەڕ و لێکدان و هەڵاتن و زاڵبوون نەبووە و دوایی پێی نەدراوە، لەگەڵ ئەوەشدا کەموکورت ڕشتەیەک لەو هەموو ڕووداوانە لە دەستدا نییە و لەو چەند ساڵەدا چ ڕووی داوە و پادشایانی خۆجێیی چۆن ژیاون و لەگەڵ سەلجووقیاندا چۆنیان بەسەربردووە و چییان بەسەر هاتووە و سەلجووقی چۆن بەسەر ئەو میللەتە و ئەو خاکە زاڵ بوون؛ بێ ناونیشان و بێ دەنگ و زۆر تاریکە و لە ئێمە نادیارە و مێژوونووسەکان بازیان بەسەر داوە.

هەرچەند زۆرچاک دەزانین لەو ساڵانەدا ئەمیر ئەبولخەلیل جەعفەر ناو کوردێک لە خاکی ئازربایەگاندا پادشا بووە. کیسرەوی کە لە نەژادی ئەحمەدیلیان دەدوێ، قەترانی بوێژ نزیک سی قیتعە قەسیدەی ستایش و سوپاهی ئەمیر ئەبولخەلیل جەعفەری هەڵبەستووە و بە پادشای ئازربایەگانی ناودەبا و شەڕ و کوژتاری لەگەڵ گورجستان و ئەرمەنییان و چوونی بۆ سپاهان بۆ کن سوڵتان سەلجووقی باس کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا لە کتێبی تەئریخەکاندا بە هیچ کلۆجێک ناوی ئەم ئەبولخەلیل جەعفەرە نەبراوە. ئەمە چاکترمان بۆ ئاشکرا دەکا کە کتێبەکانی تەئریخ تا چ پایەیێک، نادروست و کورت و کەم و بێ ئاگاداربوون و بەسەر تەئریخی کورداندا چلۆن بازیان داوە و چاویان لێ قوچاندووە.

لە سەربەهووردی ئازربایەگانی ئەو ساڵانەدا ئەمەمان زۆرباش بۆ ئاشکرا بووە، کە بە گەرمی عێلاتی تورک چرژاوەتە ئەم خاکەوە و جێگایان بە کورد تەنگ کردووە. کیسرەوی دەڵێ: زۆری پێ نەچوو کە عیلاتەکانی تورک وەکو سێلاو لە تورکستانەوە ڕوو بەو خاکە چوون و بە فرەیی و زۆری هەر دەستەیێکی لەسەر

خاکێکی هەڵبژاردوودا دانیشتن.

(ابن الاثیر) لە سەربهووردی ساڵی ٤٥٦دا دەڵێت: کە ئەلپ ئەرسەلان گەیشتە مەرەند یەکێک لە ئەمیرانی تورکمان کە ناوی تەغەدگین (تەغەنگین) بوو، بە کۆمەڵەیێکی زلی عەشیرەتی تورکمانەوە هاتە لای.

لەمە دیار دەکرێ کە لەو چەند ساڵە کەمەدا خاکی کوردی ئازربایەگان پڕبووە لە عەشیرەتی تورک؛ ئەگەرچی هێشتا دە ساڵ نەبووبوو، سەلجووقییان دەستیان هاوێژتە ئەو خاکەوە.

بەپێی نووسینی کیسرەوی لە قەسیدەکانی قەتران وەردەگرێ کە لەو دەمانەدا گوتوویەتی؛ گەلێک جێگایانی خاکی ئازربایەگان لە ئەزیەت و ئازاری ئەوانە لە سکاڵا و گازندە و ناڵە و هاواردا بوون و لەو شیعرانەی قەتران دیار دەکرێ، سەلجووقییان زۆر بە سەختی ئەزیەتی کوردانی ئازربایەگانیان داوە و لە بە دڕەفتاری خودارییان نەنواندووە و بەزەییان بە دانیشتوان و میللەتی ئەو خاکەدا نەهاتووە. لە قەسیدەیەکیدا لەگەڵ ئەبولخەلیل جەعفەر پادشای ئەودەمەی ئازربایەگانیەتی کە کوردبووە و پێی دەڵێ:

گر چه امروز از تو ترکان هر زمان خواهند باج

باز فردا نعمت ترکان ترا گردد مرام

لە قەسیدەیێکی دیکەیدا بە ئەبولخەلیل جەعفەردا هەڵدەڵێ:

اگر چه داد ایران را بلای ترک ویرانی

شود از عدلش آبادان چویزدانش کند یاری

لە قەسیدەیێکی دیکەیدا دەڵێ:

گر نبودی آفت تورکان بەگیتی در پدید

بستدی گیتی همه چون خسروان باستان

لە قەسیدەیێکی دیدا گازندە لە گوزەران و زەمانی خۆی دەکات و دەڵێت:

شده چوخانه زنبر باغم از ترکان

همی خلند بەفرمان ها چو زنبورم

بە نووسینی (ابن الاثیر) فەرمانڕەوایی ئازربایەگان لەلایەن ئەلپ ئەرسەلان یا

مەلیکیشاوە دراوە بە ئەمیر قوتبەدینی ئیسماعیلی کوڕی یاقووتی کە نەوەی برای توغروڵ بەگ بووە و خوشکی ئەویش زوبەیدە خاتوون خێزانی مەلیکشا بوو.

لەپاش ئەوەش مەودودی کوڕی ئەویش چەندێک حوکمڕانی ئەو خاکەی کردووە. بەڵام لە حوکمڕان و ئەمیر و پادشاکانی خۆجێیی کوردان ڕەشتەیەک لە دەستدا نییە. لەودەمەدا کێ زندووبووە و کێ پادشاییی کردووە و گوزەران و ڕەوشتی ئەم سەلجووقیانە لەگەڵ ئەواندا چۆن و لە چ پایەیێکدا پێکیان هەڵکردووە؟ نادیار و ونە.

لە دوای هەڵمەتی سەلجووقیان بۆ سەر ئەم خاکە و دەست بەسەردا کێشانیان، ناوی پاشایەکی خۆجێیی و کورد کە برابێ (ابن الاثیر) لە ساڵی ٥٠١دا لە ئەحمەدیل کورد دواوە کە باپیر و دامەزرێنەری بنەماڵەی پادشایانی کوردبووە کە ئێمە لەم فەسڵەدا مەبەسمان لە سەربهوورد و دوانیانە و بە بنەماڵەی ئەحمەدیلیان ناودەبرێن.

(ابن الاثیر) ئەم ئەحمەدیلە بە خاوەندی مەراغە ناودەبات. سەربهوورد و داستانی خۆی و چەند کەسی دوای ئەو کە لە (ابن الاثیر) و (کیسرەوی) و لە هی دیکەمان دەست کەوتووە دەینووسینەوە.

(ابن الاثیر) لە ڕیزی ساڵی ٥١٠ جلدی ١٠ و لاپەڕە ٢١٧یدا کە ناوی ئەحمەدیل دەبا دەڵێ: «ئەحمەدیل کوڕی ئیبراهیم کوڕی وەهسودانی کوردی ڕاوادی، خاوەندی مەراغە و جێگایانی دیکەی ئازربایەگان».

ئەمە بۆمانی ئاشکرا دەکا کە: ئەحمەدیل نەوەی وەهسودانی ڕاوادییە کە لە فەسلی پێشوودا بە درێژی لێی دواین. بەڵام ئەمەمان بۆ ئاشکرا نەبووە کە ئەمیر ئەبو مەنسوور وەهسودان لە سێ کوڕ پتری هەبووبێ. بەڵکەم ئەم ئیبراهیمی بابی ئەحمەدیل، ئەو کوڕە بووە کە وەهسودان بە گرەو ناردیە لای توغروڵ بەگ، لە پاشان بەهۆی خزمەت و کردەوە کە لەو ئیبراهیمە ڕووی داوە، پادشای سەلجووقیان کوڕی ئیبراهیمی کە ئەم ئەحمەدیلە بووبێ، کردوویانە بە حوکمڕان.

ئەمەش و گوتەی کیسرەوی کە لە نەژادی ئەحمەدیل دواوە. لە ڕووی بیر و وێچوون و لێ وردبوونەوەیەوە؛ وەنەبێ چتێکی نووسراوی تەئریخی لەو بابەتەوە لە دەستدا بێ. تەنها ئەوەی ئێمە باوەڕیمان پێ هێنابێ و سەرمایەی نووسین و

گوتنمان بێ، نووسینی (ابن الاثیر)ە و یەکسەرە بەوەم باوەڕ کردووە و قسەکەی ئەوم لە هەموو قسان لەلا ڕاستترە؛ بۆیە ئەحمەدیل بە کورد و بە نەژادی کورد و بە بنەماڵەی ڕاوادیانی دەزانم و بنەماڵەی ئەمیر وەهسودان دیسان بە کوردی ڕاوادیم ناسیوون؛ چونکو (ابن الاثیر) چی وا لە عەسری ئەحمەدیل دوور نەبووە و بە هۆی بنەماڵەی ئەیووبیان و کوردانی هەکاری کە (ابن الاثیر) خۆی خەڵکی هەکاری و لەگەڵ ئەیوبیاندا بەسەری بردووە، تاکو بە چاکی لێی مەعلووم نەبووبێ و نەیبیستبێ و بە تەحقیقی نەگەیاندبێ، ئەو ئەمیرەی بە کورد و بە نەوەی وەهسودانی ڕاوادی کوردیی نەدەزانی.

کەوابوو ئێمە یەکسەرە بەومان باوەڕکردووە و بە ڕاستی دەزانین و نووسینی مودەقیق و تەئریخ نووسەکانی دوامین لە ڕووی خەیاڵ و تەسەورات بووە، کە لە بابەت نەژادی ئەحمەدیلیان گفتوگۆیان کردووە، دەنا کوردبوونیان بێ گومانە.

ئەگەرچی کیسرەوی لە بەخشی دووەمی (شهریاران گمنام) لاپەڕەی ١١٣دا دوور و درێژ لەوە دواوە و دەڵێت: «تا ئەمە کە ئێمە ئاگادارین ڕاوادییان کوردی تیرەیەکی هەزبانییان بوون لە ئەرمەنستان و ئاران دانیشتوون و لە ئازربایەگاندا لەوانە سۆراخێکمان نییە».

بەتایبەتی لە بەخشی دووەمی (شهریاران گمنام، گفتار نخستین، پیشینیان خانەدان، لاپەڕە ٢٢)دا کە لە ڕاوادیانی کورد دواوە لە حاشیەی خوارەوەیدا دەڵێ: ڕاوادی (ڕاوادییان) ئێلیکی گەورەی کوردبوون و لە شنۆ و ئەو ناحیانەدا دادەنیشتن و بە هەزبانی ناودەبران و ئەم ڕاوادییانی ئاران و ئەرمەنستان تیرە یەک بوون لەوانە کە لە ئەرمەنستان دادەنیشتن. بە فارسیش ئەمەیە: «ایل بزرگی از کردان در اشنویه و آن نواحی می نشستند و هذبانی خوانده می شدند. این راوادیان تیرەای از ایشان بودند و در ارمنستان نشیمن گرفته بودند» بە بێگومانە ئەم کوردانە لە خاکی موکریاندا بوون.

هەروەکو چەند جارێک لە فەسڵەکانی ڕابردووی ئەم کتێبەماندا گوتووە و دیسان دەڵێین: کوردی ڕاوادی مادام لە خاکی موکریانی ئەمڕۆکەدا بوون و تیرەیێکیان بۆ ئاران و ئەرمەنستان و تیرەیێکیان بۆ هەولێر و ئەو خاکانەی ڕۆیشتوون و لە تیرەی ئاران تیرەیێکی لێ جوێ بووەتەوە و چووەتە میسر و شام و

بناغەی سەڵتەنەتی ئەیووبییانی دامەزراندووە، هەروەهاش لە خاکی ئازربایەگاندا تیرەیێکی بەهێزیان مابووەوە کە لە کەلێنێکدا حوکمڕانیان دەست خۆیان خستووە و ئەم پادشایانە لەم بەندەدا لێیان دواوین لەم تیرەی ڕاواند (ڕاوادیان) بوون کە لە خاکی ئازربایەگاندا مابوونەوە.

جێگای حیرەتە کە: کیسرەوی دەڵێ: لەو ڕاوادییانەی ئازربایەگان سۆراخمان نییە؛ ئەگەرچی ئەوەی لە سەرەوەمان باس کرد لە بەخشی دووەمیدایە و لە بەخشی یەکەمی و لە بەخشی دووەمدا گەلێک لە کوردانی هەزبانی و پێشەوا و گەورە و ئەمیرانی ئەوان دواوە. ئەمیر ئەبولهەیجای کوڕی ڕەبیبودەولە لەو کوردانە بووە. کیسرەوی بەدرێژی باسی ئەویشی کردووە.

بەپێی ئەوانەی گوترا و بەنووسینی (ابن الاثیر) و بەبێ لێکدانەوە و گفتوگۆ، هیچ گومانی تێدا نییە کە ئەمیر ئەحمەدیل کورد و لە کوردانی ڕاواند – ڕاوادی – هەزبانی بووە. بەڵام دوور نییە باب و باپیرەکانی پادشای ئازربایەگان و ئاران و ئەرمەنستان بوون و ئەو ڕۆژە بە خاوەندی مەراغە ناوبردنیان لە تەئریخی (ابن الاثیر)دا دەردەکەوێ کە سەلجووقیان تا چ پایەیەک لەو خاکەدا کوردیان وەتەنگ هەڵێناوە و دووچار بە ئەزیەتیان کردوون و بە دەستێکی نامیهرەبانانە بەسەریاندا زاڵ بوون، کە تەنها مەراغە لە دەست پادشایانی چەند ساڵەی کوردیدا ماوە.

ئەمیر ئەحمەدیل کوڕی ئیبراهیم کوڕی وەهسودانی کوردی راوادی

یەکەمین جار کە ناوی ئەم ئەمیرە کوردە لە تەئریخدا برابێ (ابن الاثیر) لە ساڵی ٥٠١ﻫ دا باسی کردووە. لەم ساڵەدا نێوانی سوڵتان محەمەدی کوڕی مەلیک شا و سەدەقەی کوڕی دەبیس ئەمیری حیللە تێک چوو، شەڕ و کوژتارێکی قورسیان لە یەکدی کردووە. لەو شەڕەدا یەکە پشتیوان و یارمەتیدەری سولتان محەمەد کە بووبێ ئەویش ئەحمەدیل بووە.

سەدەقە ئەسپێکی زۆر بەناوبانگ و هێندە چاکی هەبوو کە کەس ئەسپێکی وەکو ئەوی نەبووە و زۆر بێ مانەند و بێ وێنە بووە. لە شەڕدا ئەو ئەسپە بریندار کرابوو. لە دوای بە کوژتچوونی سەدەقە، ئەمیر ئەحمەدیل ئەو ئەسپەی دەست کەوت و سواری کەشتیی کرد و ناردیە بەغدا. بەڵام لە ڕێگا ئەسپەکە تۆپی و لە دەست چوو.

(ابن الاثیر) جارێکی دیکە ساڵی ٥٠٥ لە ئومەرایانی ئیسلام دواوە کە بەیارمەتی ئەتابەک تەغتەکین، خاوەندی شام، چوونە شەڕی فرەنگان بۆ (بیت المقدس). کە ناوی ئەو ئەمیرانە دەنووسی لە ئەمیر ئەحمەدیل دەدوێ.

(ابن القلانسی) ئەو سەربەهووردە لە ساڵی ٥٠٤دا دەنووسێ و دەڵێ: «ئەحمەدیل لە هەمووان پتر سوپاهی هەبووە».

لەو سەفەرەدا یەکێک لە ئەمیرانی -کە سەکمان قووتبی بوو- لە دوای ئیسماعیلی کوڕی یاقووتی و مەودوودی کوڕی، ئەوبوو بەخاوەندی تەورێز. دەنووسن کە ئەو نەخۆش کەوت و ئەمیر ئەحمەدیل چاوی لەوەبوو کە بمرێ و تەورێز لە لایەن سوڵتانەوە بەم بدرێ و ئومێدی دەکرد شارەکانی دیکەی ئازربایەگانیشی دەست کەوێتەوە. لەبەرئەوە بوو بەلەز گەڕاوە ئازربایەگان کە ئەو ئارەزووەی بە سوڵتان بنوێنێ. (ابن الاثیر) ساڵی ٥٠٥ و کیسرەوی بەخشی دووەم لاپەڕە ١١٤ - چاپی تاران. ابن القلانس چاپی ئەوروپا لاپەڕە ١٧٤.

بەڵام دوامینی ئەو گەڕانەوە و بنەچەکەی کار لە چ پایەیەکدا بووە، نەیاننووسیوە و نەزاندراوە داخوا سوڵتان تەورێزی پێ داوە یا نە؟ یان دایەوە بە کەسێکی دیکە؟

لە هەموو کتێبی تەئریخەکاندا کە دێتەسەر باسی ئەمیر، یان پادشایێکی کورد بەبێ دەنگی و بازدان بەسەردەبرێ نازانین لە موئەریخەکانەوە بووە یان زەمانە و دەوران نەیهێژتوون باس بکرێن.

مردنی ئەحمەدیل لە ساڵی ٥١٠دا بەدەست فیداییانی باتینی بوو. چونکو لەودەمەدا ئیشوکاری (باتینی) زۆر بەرزبووبوو و سەرکەوتبوو و دەیانتوانی هەموو چتێک بکەن.

مێژوونووسەکان ئەم داستانەی کوژتنی ئەحمەدیل بەدەست فیداییانەوە بەمجۆرەی دەنووسنەوە کە لە مانگی موحەڕەمی ئەو ساڵەدا ئەحمەدیل لە بەغدا بوو ڕۆژێک چووە بارەگای سوڵتان مەحموود لە تەنیشت ئەتابەگی تەغتەگین جێگای گرت. لە ناکاو دادخواهێک بەگریان لە دەرگاوە هاتە ژوورەوە و قاقەزێکی لە دەستدابوو، دایە دەست ئەحمەدیل کە بیگەێنیتە دەست سوڵتان. ئەحمەدیل هەتا دەستی برد قاقەزەکەی لێ وەرگرێ، دادخواه -کە لە (باطنی)یان بوو-

کێردێکی لە دەستیدا شاردبووەوە لە ئەحمەدیلی دا.

ئەحمەدیل بەو برینەوە باتینییەکەی گرت و خستیە ژێر پێی خۆیەوە، بەڵام لە دەرەوە (باطنی)یەکی دیکە زوو گەیشتە پێش، کێردێکی دیکەی لە ئەحمەدیل دا. دانیشتوانی بارەگا شیریان کێشا و هەردووکیان لەتوپەت کرد.

لەودەمەدا باتینییەکی دیکە گەیشتێ و کێردی سێیەمی لێ دا و ئیشی ئەحمەدیلیان تەواو کرد، ئەویشیان لە مەجلیسدا کوژت.

(ابن الاثیر) بە درێژی نووسیویەتی و (ابن القلانس) دەڵێ: «خەڵک لەو سەربهووردە زۆر دڵگیربوون لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەحمەدیل هێز و لەشکر و سوپا و شەوکەتی بێ ژمار بوو».

٢- ئاقسنقەری کوڕی ئەحمەدیل

لە دوای بابی بوو بە پادشا. بەڵام یێکەمین جار کە ناوی ئەم پادشا کوردەمان چاو پێ کەوتبێ، ساڵی ٥١٦ﻫ لە بەغدا لەکن سوڵتان مەحموودی سەلجووقی بووە. لەم ساڵەدا توغروڵ بەگی برابچووکی مەحموود لە ئاران، لەوەدابوو ڕووبەڕووی برای، سەرکێشی دەست پێ بکا و شۆڕش هەڵایسێنێت و هەڵمەت بباتە سەر خاکی کوردستانی ئازربایەگان.

لەو دەمەشدا (گونتغدی) ئەتابەگی توغروڵ بەگ مردبوو. ئاقسنقەر لە بەغدابوو کە ئەوەی زانی و لە سەربهووردیان ئاگاداربوو، ویستی خۆی بگەیێنتە توغروڵ بەگ و لە جێگای گونتغدیدا دامەزرێ و خاکێکی کە لە دەست ئەودا بوو بیگرێتەوە دەست خۆی.

ئاقسنقەر بەبهانەی ئەوەوە کە لە خاک و زەویی ئەودا سەرکێشی و شۆڕش دەست پێ کراوە، ئیزنی لە سوڵتان مەحموود خوازت و سوار بوو بە تالووکە بۆ ئازربایەگان گەڕاوە و لەوێوە چوو گەیشتە توغروڵ بەگ و بۆ سەر بڵندکردن و ڕووگەردانی پتری هاندا و دلێرتری کرد. پەیمانی لە تەکدا گرت کە گەڕانەوە و گەیشتنە مەراغە دە هەزار لەشکری شەڕکەری بۆ ڕێک خا و سوپاهێکی پڕ چەکی بداتێ.

توغروڵ بەگ قسەکانی ئاقسنقەری پەسند کردن و پێکەوە لینگیان دا سەر

ئەردەوێڵ کـە بیگرن. ئەردەوێڵـیـان دەرگایان لـەسـەر گرێ دان و ڕێی چوونـە نێـو شـاریـان نەدانێ. لەوێـوە ڕوو بە تەورێزیان ئاژۆت. لە نزیک شـار بیـسـتـیـان کـە سـوڵتـان مـەحـمـوود سـوپاهێکی قـورسـی ناردووەتە سـەریان و لە مـەراغـە لەشکربەزیان کردووە.

ئەو وەڵامـە ترس و ئەندێشـە هێنـەرە ڕەشتـەی ڕاو و تەدبیـری لێ پسـاندن و ڕوو بە(خـونا) کە بە(خـونج) ناسـراوە و لە نێـوانی ئازربایەگان و زەنگاندا هەڵکەوتووە ئاژۆتیان تاکو لە خاکی ئازربایەگان دەرکەون.

ئەمـیـر ئانـۆشـتگیـنی شـێـرگیـر خـوداوەندی (ئەبهـەر) و زەنگان -کە ئـەتابەگی پێشووی توغروڵ بوو- لە ئەبهەر لەگەڵیدا کۆبوونەوە. بەبێ زانینی ئەو، قاقەزێکیان بۆ سـوڵتـان نوویسـی کە لە گوناهـانی ڕابردوو ببـوورێت و فـەرمـانبـەرداری ئەویان کردووە. سـوڵتان مـەحمـوود لە گوناهـانیـان بهوورد و لە ڕابردوو نەدوا و دڵخـۆشیی دانەوە و دڵنیای کردن.

لە دوای ئەوە ئاقسنقەر بوو بـەیەکە نزیکانی و کار لە دەستهـاتوو و خۆشـەویست و گەلێک پایەبەرزی سوڵتـان مەحمـوود بوو و لە هـەموو کـاروباری سوڵتـاندا دەست و تەدبیری بەرەوژوورترینی دەست و تەدبیران بوو.

(ابن الاثیـر) لـە سـەربـەهـووردی سـاڵی ٥٢٣دا بـەهـەڵاتنی دەبیـس بن سـەدەقـەی ئەمیری حیللە لە هـەمەدانەوە دەنوویسێ: «سوڵتان گوتیە دوو ئەمیر کە ئەحمەدیلی و قـزڵ بوون کە ئێـوە بوون کـە بوون بە کـەفیلی دەبیس؛ من ئەوم لە ئێـوە دەوێت. ئەحمەدیلی ڕوو بەعیراق چوو کە پێش بەدەبیس و بەدرەفتـاریی ئەو بگرێ و بیباتە لای سـوڵتـان...» لەوە گـەلێک دواوە و لە ئازایی و ڕەشـیـدیی ئـەحـمـەدیل و کـردەوەی سـوڵتان باس دەکا.

سوڵتان مەحموود (داود) ناو کوڕێکی هەبوو کردیە وەلیعـەهد و ئەتابەگی ئەوی دا بەئاقـسنقـەر. سـاڵی ٥٢٥ سـوڵتـان کە لـە هەمـەدان مـرد، ئاقـسنقـەر داودی لە جێگای مەحمـوود لەسـەر تەختی سەڵتەنەت دانا و لە هەموو خاکی عیراق و عەجەم و ئازربایەگان و ئاراندا خوتبە و سکەی بەناوی خوێندراوە و لێ درا.

مـەحمـوود سێ برای هـەبوون: (توغـروڵ، مـەسـعوود، سـەلجـووق). ئەوانە هـەریەک پادشـاهیـیـان بۆ خـۆ دەویست. لـەودەمـەدا گـەورە و پێگەیشـتـوو و سـەرهـاتی

سەلجووقیان سوڵتان سنجەربوو؛ ئەویش لە خوراسان و ماوەرائونەهر و خوارزم پادشاهی دەکرد.

ئاقسنقەر بۆ ئەوە کە داود بپارێزێت و لە جێگایێکی ئاسوودەی دوور لە شۆڕشی دانێ، ئەوی هەڵگرت و ڕوو بە ئازربایەگان ڕۆیشت. بەڵام مەسعوود لە پێش ئەوان گەیشتبوویێ و بەسەر تەورێزدا زاڵ بووبوو. ئاقسنقەر لینگی دا سەری و تەورێزی دەورە دا و لە هەموو لایێکەوە تەنگەی پێ هەڵچنی و لە دوامینی ئیشدا، دوامینی مانگی موحەڕەمی ساڵی ٥٢٦ ئاشتی کەوتە نێوان و مەسعوود بە سوپاهێکی پێی بوو، لەوێوە ڕوو بە هەمەدان چوو.

سەربهووردی مەسعوود و توغروڵ و سەلجووق و خەلیفەی عەباسی و سنجەر گەلێک دوور و درێژ و بەلک و پۆپە و بە تایبەتی لە کتێبێکدا نەبێ ناگونجێت. بەڵام لە دوامینی کێشە و شۆڕشدا پادشاهی بۆ توغروڵ ماوە. مەسعوود بۆ گەنجەی پایتەختی کوردانی شەدادییان و سەلجووق بۆ پارس گەڕانەوە. لەو هەموو شۆڕشەدا، ئاقسنقەر و داود لە ئازربایەگان دانیشتبوون بۆ ئەستووری و توندی کار و لەشکر و سوپاهی خۆیان دەکۆشان و هەموو ئەمیر و پیاوە ناودار و ئومەرا بەناوبانگەکانی سوڵتان مەحموودیان لەسەر کۆبووبوونەوە و ڕۆژ بەڕۆژ هێز و تەوانایان ڕوو بەفرەیی دەچوو.

ساڵی ٥٢٦ی مانگی ڕەمەزان، ئاقسنقەر لەشکرێکی قورسی لە کوردانی ئازربایەگان کۆکردەوە بۆ بەگژ توغروڵ بەگدا چوون لینگی دا سەر خاکی هەمەدان و دەستی کردە کوژتار و تاڵان.

توغروڵ بەگ لەولاوە بەهێزێکی لە دەستیدابوو، پێشوازیی کرد و بە پەنهانی لەگەڵ سەرکردە و سەرکۆمارەکانی ئاقسنقەردا دەرگای موخابەرە و دڵخۆشی دانەوەیانی کردەوە. بەڵام ئاقسنقەر لەوە ئاگادار نەبوو کە ئومەرا و سەرکردەکانی بەپەنهانی پەیمانیان لەگەڵ دوژمنیدا گرێ داوە. بەبێ ترس چووەپێش و شەڕی دامەزراند. لە گەرمەی شەڕدا سەردار سوپاهەکانی جڵەویان ڕوو بەتوغروڵ بەگ وەرسووڕاند و پشتیان لە ئاقسنقەر کرد و لێی جوێ بوونەوە.

ئاقسنقەر لەوە لە هێز کەوت و شکا و داودی هەڵگرت و هەڵات و چەند پیاوانی دلێر و سەرکۆمارانی بەناوبانگیان کوژران و بەدیل گیران.

کـیـســرەوی لە بەخــشی دووەمی (شــهـریاران گـمنام) و لە لاپەڕە ١١٧دا لە قەسیدەیێکی دوور و درێژی عیمادی غەزنەوی دواوە کە لەو شەڕەدا بووە و لێی دواوە و هەڵمەتی زبان درێژی بردووەتە سەر پادشای کوردان و بە عەبیدە و زەرخەرید و نۆکەر بابەکانی تورکمان و گورجی نەژاددا هەڵگوتووە. ئەمە شیعری سەرەتاکەیەتی کە دەڵێت:

دیدی چە زرە بود کـە از تیغ در شکست

کــردە گلو خــراش دم از جگر شکست

لەم قەسیدەیەدا سپاسی دوژمنەکانی ئاقسنقەری کردووە و پێیان هەڵدەڵێ و زباندرێژی و بەدگۆیی ئاقسنقەری کردووە، ئەمەش شیعرێکە لەگەڵ ئاقسنقەرییە:

آوازە رسـیـد پیـاپی بر آسـمـان

بازار آقسنقر آشوب خر شکست

ئەمـەی خـوارەوەش شـیـعـرێکە کـە بەئەمـیـر بیـشگین گـورجی نـەژادی دوژمنی ئاقسنقەریدا هەڵگوتووە و سپاسی دەکا:

از بیـشگین کـە پهلو گیـتی است آگـهم

کز حملەی دوکشـور دریکدگر شکست

ئەمـەش شـیـعـرێکی دیکەیەتی بەقـەراسنقـەری عـەبیـدی تورکـمـانـی و دوژمنی ئاقسنقەریدا هەڵگوتووە:

بی شـبـهـتی سنان قـراسنقـر سـتـرگ

آن روز بندچرخ حـوادث شـمـر شکست

لەم شـیـعرانە وامـان بۆ ئاشکرابوو شـاعیـرێکی غـەزنەوی حـەزی لە پادشـای کوردی ئاریانی نەژاد نەکردووە، کەوا سپاسی عەبیدێکی گورجی و تورکمان نەژاد دەکات و هەڵمـەت دەباتە سـەر پادشـایێکی بەناوبانگی ئیـسـلامی ئاری نەژادی کوردی خاوەند تەخت و جاه.

ئاقسنقـەر کە لە مـەیدانی کوژتار دەرپەڕی و هەڵات، داودی لەگەڵ خۆی هەڵگرت و چوو بۆ بەغدا. توغـروڵ بەگ بەوە دڵگەرم بوو ویسـتی کـە هەڵمــەت باتە سـەر کوردستانی ئازربایەگان.

مەلیک مەسعوود لە گەنجە کە لەوە ئاگاداربوو، نەشیا خۆی بگرێت و هەستا ڕووی لە بەغدا کرد و لەگەڵ ئاقسنقەر ڕیک کەوت و خەلیفەی عەباسی (المسترشد بالله) کە دوژمنی توغروڵ بوو، پەیمانی لە تەکیاندا گرت. مەسعوودی کردە سوڵتان و داود وەلیعەهد و ئاقسنقەر ئەتابەگ بێ. بەڵام ڕشتەی هەموو ئیشوکارێکی ئەوانی خستە ژێر دەستی ئاقسنقەر و لەسەر مینبەران خوتبەیان بەناو خوێندرایەوە. بۆ چوونەسەر توغروڵیش لەشکرێکی بۆ ڕێک خستن و هەموو پێویستیێکی پێ دان و بۆ هەڵمەتبردنیان تالووکەی کرد.

ئاقسنقەر ساڵی ٥٢٧ مەسعوود و داودی هەڵگرتن و لە بەغداوە ڕوو بەمەراغە لەشکریان ئاژۆت. کە گەیشتنە مەراغە، ئاقسنقەر لە کوردان و لەشکر و سوپا و پێویستی ڕێک خست و بۆ شەڕ و کوژتار سازبوو.

قەرەسنقەر و بیشگین کە لە لایەن توغروڵ بەگەوە لەسەر ئازربایەگان بوون، چوونە زەنگان. ئاقسنقەر بەلەشکری کوردانەوە لینگی دا سەریان و لەوێش خۆیان پێ نەگیرا و هەڵاتن و چوونە ئەردەوێڵ و قەڵابەندیان کرد. ئاقسنقەر بە توندی و سەختی ئەردەوێڵی دەورە دا و تەنگەی بە قەرەسنقەر و دەستە برایانی هەڵچنی و دوور و درێژ شەڕ و کوژتار دەست پێ کرا. دەورەدانی قەڵا توند کرا. ئەردەوێڵی و ئەوانەی لەنێو شاردا بوون وەتەنگ هەڵێنران.

لەولاوە توغروڵ لەشکرێکی ناردە یارمەتیی دەورەدراوان. ئاقسنقەر بەدەستە لەشکرێکەوە لە دەورەی ئەردەوێڵ پێیان گەیشت و شیری خوێنرێژیی تێ نان و دەستی کردە کوژتاریان و دەستەیێکی زلی لێ بەدیل گرتن و هی ماوی شکاند و هەڵی بری و لە پاشا بەزۆر ئەردەوێڵی گرت و گەڕاوە سەر ئەو کەسانەی لە خاکی کوردستاندا هەواداری توغروڵ بەگ بوون و دەستی کردە کوژتاریان، هەتا بە تەواوی خاکی خۆی لەوانە پاک کردەوە.

ئاقسنقەر کە لە خاکی خۆی ئاسوودە بوو، لەشکری هەڵگرت و چووەسەر هەمەدان و کوژتارێکی قورسی لە توغروڵ بەگ کرد و تەنگەی پێ هەڵچنی و شکاندی و بەسەر هەموو خاکی هەمەداندا زاڵ بوو و خاکی دەوروپشتیشی هەموو گرت و بناغەیێکی توند و سەختی بۆ سەڵتەنەتی مەسعوود دامەزراند. بەو دەستوورە ئاقسنقەر هەموو دوژمنەکانی خۆی لەناوبردن و پووچی کردنەوە، بەڵام

به دەستی خۆی دوژمنێکی وەکو مەسعوودی پێ گەیاند.

هەر لەو ڕۆژانەدا [لە] هەمەدان لەنێو چادری خۆیدا وەکو ئەحمەدیلی بابی فیداییانی باتینی چوونە نێو چادرەکەی و کوژتیان. بەڵام ڕاستەکەی (ابن الاثیر) دەڵێ: مەسعوود ئەو پیاوانەی هان دابوو کە ئاقسنقەریان کوژت. ابن الاثیر سالانی ٥١٦، ٥٢٣، ٥٢٥ ،٥٢٧ و تەئریخی (عماد کاتب) چاپی میسر لاپەڕە ١٤٦، ١٥١، ١٥٥، ١٦٠ ،١٦١ بە دوور و درێژی لێی دواون. بەهائودین ئەبوتالیب مامی (عماد کاتب) کە وەزیری ئاقسنقەر و لەوێ بوو، زۆر ئاگاداری دەدات کە مەسعوود ئاقسنقەری کوژتووە.

٣- نوسرەتودین ئەرسەلان ئابەخاسبەگی کوڕی ئاقسنقەر

ئەم پادشا کوردە لە ناسراوان و بەناوبانگ و ئازا و دلێر و ڕەشید و نەیرومەندانی بنەماڵەی ئەحمەدێلیان بوو. ناوی ئەرسەلان ئابە شێرشکار یان شێرگیر و لەقەبی خاسبەگ و کونیەی نوسرەتودین و نێوی ڕاستەقینەی (شێرگیر) بوو. لە چل ساڵ پتر پادشاهی کردووە و گەلێک بەڕێز و دەسترۆیی بووە.

ئەم پادشاهە برایەکی دیکەی هەبووە کە ناوی بەکوردی ئەمیر شێرگیر بووە و ئەم دوو برایانە ناویان وەکویەک بوو؛ ئەمیان تورکی و برای بچووک کوردی بووە. یێکەمین جار ناوی ئەرسەلان ئابە لە کتێبەکانی تەئریخدا کە برابێ ساڵی٥٣٠ لە بەغدا بووە. خەلیفەی عەباسی (الراشد بالله) لە هەمووولایێکەوە لەشکری کۆکردووەتەوە کە بەگژ سوڵتان مەسعوود دا بچێ.

یەکێک لەو ئەمیرانە کە بە لەشکریەوە بە هاواری خەلیفەوە چووە، ئەرسەلان ئابەیە کە (ابن الاثیر) بە (ابن احمدیلی) لێی دواوە. بەڵام لەوەپاش لەم پادشا کوردە دەنگێک نییە تا ساڵی٥٤٠ (عماد کاتب) لە داستانی لەشکرکێشی جاولیدا باسی ئەمیر شێرگیری کردووە.

ئوزبەگ تورکمانی کوڕی بالنیکار کە دۆستی سوڵتان مەسعوود و دوژمنی ئەم پادشا کوردە بوو. ساڵی ٥٤١ چووە سەر مەراغە و دەورەیدا. ساڵی ٥٤٥ سوڵتان مەسعوود بۆ خۆی بە لەشکرەوە چووە سەر مەراغە و بەکوژتار گرتی و قەڵاکەی تێک دا. بەڵام زۆری پێ نەچوو کە لە نزیک قەڵای. ڕۆئین دز (ڕواندز) پێک هاتنەوە.

ئەرسەلان ئابە چونکو سەرەتای تەمەنی جەوانی و هەرزەکاری و یاری بوو، هێز و دەسەڵاتی تا ئەو ساڵانە لە پایەیێکی وادا نەبووە کە دەکەوێتە ڕیزی سەربهووردی گوتە و نوویسینی دێریکزانەکانەوە. بەڵام ساڵی ٥٤٨ بەپێی گوتەی (کیسرەوی) و (عماد کاتب) ئەرسەلان ئابە زۆر بەهێز و تەوانا و دارا و ناسراو بووە.

نێوانی ئەو و ئەتابەک یوڵدز خۆش و بە ئاشتی و دۆستی ڕایان بواردووە. ئەرسەلان ئابە لەو ساڵەدا هەڕەتی دەستڕۆیشتن و خۆنواندن و ناوبانگکردنی بووە. خاسبەگی کوڕی بلینکاری کە ئەمیرێکی نەبەرد و بە دەستەڵات وێچووی سەلجووقیان بوو، مەلیکشای کوڕی محەمەدی لە تەخت هێنا خوار و سوڵتان محەمەدی لە خوزستانەوە خوازت و لەسەر تەختی سوڵتانی دانا.

کە سوڵتان محەمەد بوو بەپادشا یەکە ئیشوکاری سوودمەند و چاکی کە خستبوویە دڵەوە، کوژتنی ئەم خاسبەگەی خاوەند چاکەیەی بوو. کە کوژتی و بەپەسند دیتراوی جەلالەدین دەرگەزێنی -کە وەزیری بوو- کەللەسەرەکەی خاسبەگی بەدیاری ناردرایە ئازربایەگان بۆ پێش ئەمیر نوسرەتودین خاسبەگی کوڕی ئاقسنقەر خاوەندی مەراغە و ئەمیر شەمسودین ئەتابەگ یوڵدز خاوەندی تەورێز.

وەزیری دەرگەزێنی وای دەزانی کە ئەم دوو ئەمیرانەی ئازربایەگان پێی دڵخۆش دەبن و سوپاسی زانین و تێگەیشتنی ئەو وەزیرە دەکەن کە چتی وای پەسندکردووە و ئەوجۆرە ڕێگایە بەسوڵتان دەنوێنێ.

بەڵام هەردوو فەرمانڕەوایانی ئازربایەگان بەدیتنی ئەو کەللەیە زۆر چاک دڵگیر و ڕەنجیدە بوون و وەڵامیان دا بەسوڵتان کە ئەو کارە پیس و بەقڕێژبوو کە کردت. تۆ کەسێکت کوژت کە سوێندت بۆ خواردبوو پەیمانت لەتەکیدا گرێ دابوو و خێرخواهی تۆ بوو. ئیدی لەمە بەملاوە ئێمە کارمان بەتۆ نەما و لێت دڵنیا نابین کە بتوانین نزیکت کەوینەوە و باوەڕت پێ ناکەین.

لەسەر ئەوە ئەرسەلان ئابە و یوڵدز پێکەوە ناردیانە دووی سلێمان نەوەی مەلیکشا کە بچێتە زەنگان، هەردوو ئەمیر بەسوپا و قۆشەنیانەوە چوونە لای و هەڵیان گرت و لینگیان دا سەر هەمەدان. سوڵتان محەمەد هێزی خۆگرتنی نەبوو

ڕوو بە سپاهان (ئەسفەهان) هەڵات. سوڵتان سلێمان لە هەمەدان لەسەر تەختی سوڵتانی داندرا. بەڵام چونکو پیاوێکی بەدڕەفتار و خراپ بوو، کەسێک لێی دڵنیا نەبوو، هەموو کەسی دڵڕەنج کرد.

ئەرسەلان ئابە و یوڵدز زۆر لە کردەوەی بەگازندە بوون و تەمایان بوو سلێمان بگرن بەڵام هەڵات و یوڵدز گەڕاوە تەورێز.

ئەرسەلان ئابە ناردیەوە دووی سوڵتان محەمەد و بەپەیمان لەسەر تەختی دامەزراندەوە و ئیشوکاری پێک هێنانەوە. لەو ڕۆژەوە ئەم ئەمیرە گەورە و نەیرومەندە کوردە لایەنی سوڵتان محەمەدی بەرنەدا و پشتیوانیی کرد. سوڵتان محەمەدیش دیسان ئەرسەلان ئابە و یوڵدزی لەلا بەڕێز و پایەبەرز بوون و لە هەموو ئومەراکان بڵندتر جێگای بۆ دانابوون و خوشی دەویستن و لە قسەیان دەرنەدەچوو.

جغری شا کە ئەمیرێکی سەلجووقیان بوو، لەگەڵ ئەتابەگی خۆیدا لە ئازربایەگان دانیشتبوو. ئەرسەلان ئابە لەگەڵیدا ناخۆشییان تێ کەوت و ئیش لە زمان و قسەوە کەوتە شیر و کوژتار.

سوڵتان محەمەد بەلەز ناردی چغری شای هەڵگرت و بە ئەتابەگییەوە بردنیە هەمەدان و نەیهێشت لە خاکی ئازربایەگاندا دەستیان هەبێ و هەموو خاکی ئازربایەگانی دا بە ئەرسەلان ئابە و ئەویش وەکو برایان لەگەڵ یوڵدز بەشیان کرد و پێکەوە بە ئاشتی هەرکەسە و بەشی خۆی خستە دەست. لەو بەشکردنەدا تەورێز بەر ئەرسەلان ئابە کەوت کە خرایە سەر مەراغە. (کیسرەوی و عماد کاتب دوور و درێژ لەوە دواون).

ساڵی ٥٤٩ ژنی سوڵتان محەمەد مرد. ئەتابەگ یوڵدز و ئەمیر شێرگیر برای ئەرسەلان ئابە بە لەشکریانەوە چوونە سوکواری سوڵتان و چەند ڕۆژێک لەوێ مانەوە. (عماد کاتب)ی مێژوونووس لەوێ بووە و دەڵێت:

«منیش لە جەرگەی مونشی و زانا و عولەمایاندا لە مەجلیسی سوڵتان دانیشتبووم کە دیم سوڵتان چەند نوازشی ئەو ئەمیرە کوردە و ئەتابەگ یوڵدزی کرد و لە چ پایەیێکی بەرزدا ڕێزی لێ گرتن».

سوڵتان محەمەد ساڵی ٥٥٤ لە مردندا بوو، کوڕێکی کە هەبوو دایە دەست

ئەرسەلان ئابە. (ابن الاثیر) دەڵێت: «پێی گوت دەزانم کەسێک لە دوای من مل ناداتە پادشاهیی منداڵێکی وا بچووک. ئەوە بەتۆ دەسپێرم کە ببیە ئەتابەگی و بیبەیە شاری خۆت و بیپارێزی». ئەوە نیشانمان دەدا کە سوڵتان محەمەد تا چ ئەندازەیێک باوەڕی بەو پادشا کوردە و لە چ پایەیێکدا لێی دڵنیابووە، کەوا کوڕێکی تاقانەی پێ ئەسپاردووە.

لە دوای مردنی سوڵتان محەمەد، لەسەر تەخت و تاج، شۆڕش و پشێوی کەوتە نێو شازادەکانی سەلجووقییانەوە. مەلیک شای برای سوڵتان محەمەد مرد و سلێمان بەدەست ئەمیرەکانەوە نابوود کرا و سوڵتان ئەرسەلان کوڕی توغروڵ بە پشتیوانیی یوڵدز کە مێردی دایکی بوو لەسەر تەختی سەڵتەنەت دامەزراندرا، بەڵام پادشا و وەزیر و هەمەکاری ئەرسەلان هەر یوڵدز بوو، نەیار و دوژمن نەما و هەموو لەناوچوون.

ساڵی ٥٥٦ ئەتابەگ یوڵدز پیاوانی نارده دووی ئەرسەلان ئابەی پادشای مەراغە کە بچێتە هەمەدان و فەرمانبەریی سوڵتان بکات.

ئەرسەلان ئابە وەڵامی دانەوە کە لێم بگەڕێن و دەستم تێ نەدەن و منیش پادشایێکم و لە سەلجووقیانیش شازادەیەکم لەلایە. کە زۆر ڕقم هەستێ منیش ئەو دەکەم بەسوڵتان و شەڕی بۆ دەکەم.

وەزیری خەلیفە لە بەغدا کە دوژمنی ئەتابەگ یوڵدزبوو، قاقەزی بۆ ئەرسەلان ئابە نوویسی بوو، سوێند و پەیمانی دایە کە بە قسەی یوڵدز نەکات، کوڕەکەی سوڵتان محەمەد دەکەنە سوڵتان و لە بەغدادا بەناوی ئەو خوتبە دەخوێنێتەوە. لەولاشەوە یوڵدز تەنگەتاو بوو و وەڵامی داوە بە ئەرسەلان ئابە و سوێندی بۆ خوارد، بەڵام بێ سوودبوو.

یوڵدز لەژێر سەپەهداریی پەهلەوان کوڕی خۆیدا لەشکرێکی نارده سەر ئەرسەلان ئابە. لەولاوە ئەرسەلان ئابە لەشکرکێشیی کرد. شاه ئەرمەن خاوەندی واسپۆرگان کە نەوەی سەگمان قوتبی بوو، بە لەشکر و چەکەوە پشتیوانیی ئەرسەلان ئابەی کرد. ئەرسەلان ئابە بەو هێزەی کە هەیبوو چووە پێش پەهلەوان لەسەر چۆمی سپید رود (قزڵ اوزان) ئامبازی یەکدی بوون. لە دوای کوژتار و خوێنرێژییەکی قورس، پەهلەوان تەنگەتاو کرا و شکاندرا و هەڵات و تا هەمەدان خۆی نەگرتەوە.

کـیـسـرەوی بەخـشـی دووەم (شـهـریاران گـمـنام) لە لاپەڕە ١٢٣دا دەڵێت: لەم شەڕەدا ئاشکرابوو کە ئەرسەلان ئابە تا چ پایەیەک بەهێز و نەیرومەندبوو؛ چونکە کـوژتارێکی بێ ژمـاری لە پەهلەوان کـرد و گـەلێکی لەوان بەدیل گـرت و ئەو لەشکرەی پەهلەوان پووچ کراوە.

هەر لەو سـاڵەدا ئەتابەگ یوڵدز بەگـژ ئەمـیـر ئینانج خـاوەندی (ڕەی)دا چوو و گـەلێک کـوژتار ڕووی دا. ئەرسـەلان ئابە پێنج هـەزار پیـاوانـی سـوارەی ئازا و شـەڕکەری بە هـەمـوو پێویست و چەکێکەوە نارده یارمـەتیی ئینانج و لەو شـەڕەدا فریای کەوت و دوژمنی بۆ بەزاند و بەشادکامی لەشکرەکەی گەڕاوە.

لە دوای ئەوە زۆری پێ نەچوو کـە یوڵدز لەگـەڵ ئەرسـەلان ئابە ئاشت بووەوە و نێـوانیـان بەخـۆشـی پێک هاتەوە. ئـەویش لەبەر ئەمـەبوو کـە لەو سـاڵەدا گـورجی بەهـێـز و جـەوریانەوە، بەسـەر کـوردەکـانـی ئاران و ئـازربایەگـاندا بووبوونە هـەرەسـێکی نەبری پیس، بەگـەرمـی هـەڵمـەتیـان دەبردە سـەر شـار و ئاوایانی موسـڵمـانەکانی ئەو خاکانە. لە کوژتار و تاڵان و خراپی و سـووکی دەسـتـیان نەدەپارازت و لە بەدڕەفتاری ڕانەدەوەستان.

سـاڵی ٥٥٨ پەلامـاری تەختگای (دوین)یان دا کـە چەند سـاڵ لە دەست کـوردە موسـڵمـانەکانی ڕەوەنددا (ڕاوادی) دابوو. کوژتارێکی قورسـیـان لێ کـردبوون، کـۆمـەڵەیێکی زلیـان لە ژن و منداڵ بەدیل بردبوو، مـاڵ و دراوێکی بێ ژمـاریان بەتاڵان گرتبوو.

جا کە ئەو سەربەهووردە دڵ و گیان هێنەری جگەرسۆزە، بەئەمیر و پادشایانی ئیسلام ڕاگەیشت، دڵیان سووتاو و هەناویان جۆشا و دەماری پیاوەتییان کەوتە بزووتن. یوڵدز لەشکری هـەڵگرت و ئەرسـەلان ئابە بـەهێـزێکی هـەیبـوو چووە یارمەتیدانی و لە هەمـوولایێکەوە ئومەراکان لەشکریان برد و چوون. بەڵام یوڵدز و ئەرسەلان ئابە پێکەوە هەڵمەتیان بردەسەر گورجیان و شکاندیانن.

(ابن الاثیر) دەڵێت: لە پاش ئەوە گـەلێک کـوژتاریان لە گـورجـیـیـان کـرد و یەخسیرەکانیشیان ڕزگار کرد و بە شادمانی گەڕانەوە و هەموو موسڵمانان بۆیان دەناوران.

بەڵام چەند سـاڵێک بەسـەرنەچوو کە دیسان نێـوانی ئەرسەلان ئابە و یوڵدز لە

خۆشیەوە بووە ناخۆشی و دوژمنایەتییەکی سەختیان کەوتێ. ئیش بوو بە شەڕ و کوژتار و خوێنرێژی.

مایەی ئەم بۆنەیە بوو کە ساڵی ٥٦٣ ئەرسەلان ئابە کوڕەکەی سوڵتان مەحمەوودی بەسوڵتانی ناوبرد و پیاوانی بۆ لای خەلیفە ناردە بەغدا کە خوتبە و سکە بەناوی ئەم شازادەیەوە دەست پێ بکرێ. یوڵدز کە لەوە ئاگاداربوو، لەشکرێکی دا بە پەهلەوانی کوڕی و ناردیە سەر ئازربایەگان کە بەگژ ئەرسەلان ئابەدا بچێت.

لەم شەڕەدا ئەرسەلان ئابە بە بەراوەژوی هی پێشوو زۆر پیس شکا و ڕوو بە مەراغە هەڵات و گەڕاوە. پەهلەوان دەستی هەڵنەگرت و مەراغەی دەورە دا و تەنگەتاوی کرد. ئەرسەلان ئابە ناچاربوو کە داوای مامڵەت بکا و لەگەڵیدا پێک بێ بە مەرجی ئاشتبوونەوە پەهلەوان بە شادمانی گەڕاوە هەمەدان. (ابن الاثیر – ساڵی ٥٦٣).

لە دوای ئەوە دەنگێک لە ئەرسەلان ئابە و لە خاک و زەوی ئەو نییە؛ تەنها (ابن الاثیر) لە ڕیزی ساڵی ٥٧٠دا باسی مردنی ئەرسەلان ئابەی کردووە کە وەسیەتی کردووە: پادشاهی لە دوای ئەو بۆ فەلەکەدینی کوڕی بێت. بەڵام لەو چەندانەدا چ ڕووی داوە و ئەو شازادەی سەلجووقی کە لە لای بووە چیی لێ هاتووە. سەرمایەیەکی نەکەم و نەزۆر لە دەستدا نییە و بێ دەنگوباس ڕۆیشتووە.

٤– فەلەکەدین کوڕی ئەرسەلان ئابە

بەپێی وەسیەتی بابی وەکو گوترا ساڵی ٥٧٠ کە بابی مرد، بوو بە پادشا و لەسەر کورسی دانیشت. بەڵام دوژمنێکی ڕەگەزی و خاکیی وەکو یوڵدز و کوڕی ئەو لە کەلێندا بوون و نەیانهێشت خۆی بگرێ و هەڵمەتیان بۆ برد و پەلاماریان دایە.

هەر لەو ساڵەدا یوڵدزیش مرد. پەهلەوانی کوڕی یوڵدز ویستی فەلەکەدین جێگیر نەبێت و خاکەکەی لێ بگرێت و شارەکانی ئەرسەلان ئابە بخاتە دەست خۆی. بۆ ئەوە بە لەشکرەوە لینگی دا سەر تەختگاهی فەلەکەدین کە مەراغە بوو. فەلەکەدین چووە قەڵای ڕوئین دز (ڕواندز) و قەڵابەندی کرد.

کیسرەوی بەخشی دووەمی (شهریاران گمنام) لاپەڕە ١٢٥ و لە حاشیەیدا

دەڵێ: ڕویندز هەر ئەم شارەیە کە ئێستا پێی دەبێژرێ ڕواندز. نیکیتین لە قاقەزێکی تایبەتی خۆیدا کە لێم پرسیبوو جوابی دامەوە و دەڵێت: «ڕویندز قەڵایەک بوو لە نزیک مەراغە؛ مومکینە ئێستا ئەسەری نەمابێ».

ئەمە دەستوورێکی پێشووی ئازەرییە کە دز یان بەدوز خوێندووتەوە، هەروەکو ئەرسەلان دوز و سولدز و قەڵادوز و ڕواندز بەڕاواندوز ناوبردووە.

پەهلەوان کە نزیک مەراغە بووە چووەسەر ڕواندز. چونکو قەڵایێکی زۆر سەخت و دژواربوو، هیچی پێ نەکرا و ناچار ڕوو بە شاری مەراغە خۆی بزاوت. قزڵ ئەرسەلانی برای خۆشی نارده سەر تەورێز کە دەورەی بدات.

چەندێک ئەو دوو شارە گەورەی کوردان، لە ژێر تەنگەتاویی تورکماناندا تەنگانەییان کێشا و بەو دەورەدانە تووشی ئەزیەت و نەبوونی بوون، بەڵام لە دواییدا مەراغەییەکان کە کورد و ئازادی پەرست بوون، نەیاندەویست کە دوژمنی ڕەگەزی و تیرەیی بەسەریاندا زاڵ بێ، دەماری میللەت پەرستییان بزووت و بۆ لەشکری پەهلەوان دەست بەشیر دەرکەوتن و کوژتارێکی قورسیان کرد و دەستەیێکی زلی لەشکریانی پەهلەوانیان بەدیل گرتن و بردیاننە نێو شارەوە.

قازیی مەراغە کە پیاوێکی تێگەیشتووی خێرخوابوو، ئەو هەموو سوپاهییانەی خەڵات کردن و بەری دان و بۆ پەهلەوانی ناردنەوە. پەهلەوان بەوە زۆر کەیفخۆش بوو، بۆ ئەوە شادی و ئاشتی لەگەڵ فەلەکەدیندا هێنا پێش و بە مەرجی ئەوە کە تەورێز بۆ پەهلەوان بێ مامڵەت کرا. پەهلەوان قزڵ برای خۆی نارده سەر تەورێز و دەستی لە مەراغە بەردا و گەڕاوە.

ابن الاثیر – جلدی ١١، لاپەڕە ١٩١ ئەوەندە لەو ئەمیرە کوردە و کیسرەوی هی دیکەش هەروا دواون، لەوە پتر چتێکی دیکەیان لە سەربهووردی ئەو پادشایە دەست نەکەوتووە.

٥- عەلائەدین گرپا ئەرسەلان

ئەم پادشایە بەناوبانگترینی پادشایانی بنەماڵەی ئەحمەدێلیانی کوردبوو؛ بە دادگوستەری دستنەوازی و ڕەعیەت و میللەتپەروەری ناسراوە و لە ئەدەبیاتی فارسیدا پایەیێکی بەرزی هەبووە و لای بەرەوژووری لاپەڕەی تەئریخی گرتووە.

خـواجـه نیـزامی کوردی گـەنجی بەناوبانگ (بهرامـنامـه)ی بۆ ئەو داناوه و بە گرپا ئەرسـەلان (شـێـری بچـووک) ناوبـراوه و یان بە (کـۆرپـەی شـێـر) مـەعنـای لێ دراوەتەوه. چونکی بە تورکی ئەرسـەلان یەعنی شـێـر و گـورپا یـەعنی چکۆڵه یان نەگەییو و یان بەرخی کۆرپه هـاتووه و بە (قەرەسنقەر)یش ناوبراوه.

(ابن الاثیر) و هـێندێک لە مێژوونووسـەکان گوتوویانه: ئەرسەلان ئابـه کە نزیک مـردنی بوو، وەسیـەتی کرد فـەلەکەدین جێنشـینی بێت و لەم شیـعرەی نیـزامیـدا وا دەردەکەوێ کە عەلائەدین برای فەلەکەدینه و برایێکی دیکەشی هـەبووه. کە نیزامی ناوی دەبات و دەڵێت:

از بـلـنـدی بـرادر فـلـک اسـت

وز زرگـی مـــقـــابل ملک است

کیسـرەوی بەخشی دووەم لاپەڕه ١٢٧ و له مـێژوونـووسـی بەناوبانگ (ڕاوەندی) وەردەگرێ و دوور و درێژ لـه چوونی عـەلائەدین بۆلای توغـروڵ بەگی سـەلجـووقی و شـەڕی توغروڵ بەگ لەگەڵ خـەلیفـه دواوه له ڕیزی قسـەدا دەڵێت: «چون آن مـصاف شکسـتـه شـد، عـلاءالدین خداوند مـراغـه بەخدمت سلطان رسـید و بهـمدان دست بوسـی کـرد و سلطان اورا اعزام و تمام واکرام نمود و پسـر خودرا بر کیـارق بدو سپرد».

(کە لەو مـەیدانـەدا شکاندرا، عەلائەدین ئیعزاز و ئیکرامـێکی تەواوی ئەوی گرت. بەرکیارقـی کوڕی خۆی بەو ئەسپارد) لە شەڕ و کێشـەی نێوانی خەلیفـه و سوڵتان و ئەو سـەربهووردانه کە بەدووورودرێژی دواوه، دەڵێت:

ڕۆژی دووەم ئەتابەگ عـەلائەدین گـەڕاوه و چووه مـــەراغـه و ســوڵتـــان ڕوو به ئازربایـەگـان ڕۆیشت. (روزی دیگر اتابگ عـلاءالدین بەمـراغـه رفت و سلطان رو بەجانب آذربایجان نهـاد) و دیسان دەڵێت: لەبەرئەوه کە سوڵتان کوڕی خۆی دا بە عەلائەدین و لەقەبی ئەتابەگی و خەڵاتی پێ دا و بەئەتابەگ ناونرا.

لەودەمەوه هـەتا ساڵی ٦٠٢ عەلائەدین له تەئریخـەکاندا بە بێدەنگی ڕابراوه. لەو ساڵەدا (ابن الاثیر) لێی دواوه کە لەگەڵ موزەفـەرەدین کوردی بەگتەگینی خاوەندی هـەولێـر ڕێک کـەوتـووه و پەیمانی گـرێ داوه کـه لەشکری بداتێ و بچـێـتـه سـەر ئەتابەگ ئەبوبەکر پەهلەوان و لە خاکی ئازەربایەگانی دەرکەن.

موزەفەرەدین بە سوپاهی کوردانی هەولێرەوە چووە مەراغە و پێکەوە لەشکریان هەڵگرت و بۆ سەر تەورێز هەڵمەتیان برد. ئەبوبەکر پەهلەوان هاواری لە (ئیتغمش) کرد کە یاریدەی بدات.

لەودەمەدا ئیتغمش لە (ئالموت) لەگەڵ ئیسماعیلیان لە شەڕدا بوو، دەستی بەردا و چووە ئازربایەگان پیاوانی ناردە لای موزەفەرەدین وەڵامی دایێ کە: «ئێمە تۆمان بەپیاوی چاک و ڕەوشت باش و خێرخوا دەناسی، ئێستا چۆن هەڵمەت دێنییە سەر خاکی موسڵمانان، تۆ خاوەندی دێیەکی لەو پترت نییە، ئێمە لە خوراسانەوە تا هەولێرمان هەیە. ئەگەر هەر شارەی دە پیاومان بووبێت سێ چوار چەندانی تۆ لەشکرمان بۆ کۆ دەکرێتەوە. وا چاکە تۆ لە ڕێگایێکی پێیدا هاتووی بگەڕێیەوە». موزەفەرەدین بەوە دڵی گۆڕا و گەڕاوە هەولێر و هەرچەندە تەقەلای دا و نوازشی کرد بێ سوودبوو، شەڕی تووش کرد و چووەوە. لە دوای ئەوە ئیتغمش و ئەبوبەکر چوونە سەر مەراغە و دەورەیان دا و عەلائەدین تینی بەرامبەری و هێزی شەڕی ئەوانی نەبوو، ئاشتیی لێ خوازتن و قەڵایێکی پێ دان. مامڵەتیان کرد و ڕێک کەوتنەوە و لە جیاتی ئەو قەڵایەش ئەبوبەکر شاری ورمێ و شاری شنۆی دایە عەلائەدین. بەوە شەڕ و کێشە بڕایەوە (ابن الاثیر - ساڵی ٦٠٢ و شەهریاران گمنام بەخشی دووەم - لاپەڕە ١٢٨).

دیسان سەربهووردی عەلائەدین بێدەنگ بەسەر دەچێت. مێژوونووییسی بەناوبانگی کورد (ڕاوەندی) کە لە دەوری عەلائەدیندا بووە و گەلێک سەربهووردانی عەلائەدینی لە کتێبە نایابەکەیدا (راحه الصدور) باسی کردووە و گەلێک بە عەلائەدیندا هەڵدەڵێت، بەلام لە پێش مەرگی عەلائەدیندا دواییی بە کتێبەکە داوە؛ لەوێدا دەڵێت: (قورئان سیپارە)ی بەناوبانگ کە سوڵتان توغروڵ بەگی سەلجووقی بە دەستی خۆی نوویسیبوویەوە. ڕاوەندی بەو قورئانەدا هەڵدەڵێت و لە نوویسین و جوانی و خۆشخەتیی دەدوێت و دەڵێت: «وآن مصحف بعضی پیش پادشاه عادل علاءالدین خداوند مراغه مانده است. بعضی پیش بگمتر پادشاه اخلات وبعضی پیش نقاشان» (ئەو قورئانە هێندێک جاران لەلای پادشاهی دادگەر عەلائەدین خاوەندی مەراغە ماوەتەوە و هێندێک جار لەلای بەگمتەر پادشای ئەخلات و هێندێک جار لە کن نەقاشکاران بووە).

خواجه نیزامی کوردی گەنجەیی و عەلائەدین

خـواجـە نیـزامـی کـە لە گـەورە شـوعـەرا بە ناوبـانگەکـانە و کـوردە و لـە گـەنجـە دانیشـتـووە، بە پێی شـیـعرەکانی دیباچەی (بهرامنامـه)ی زۆرچاک ئاشکرایە کە عـەلائەدین داوای لـێ کـردووە (بـهـرامـنـامــه)ی بۆ هـەڵبـەسـتـێ، ئەمـە شـیـعـری سـەرەتایەتی کە دەڵێت:

چون اشارت رسید پنهانی   از سرا پەردەی سلیمانی

بر گرفتم چو مرغ بال گشای   کە کنم بردر سلیمان جای

لە دواییدا دەڵێت: کە داوایان لێ کردم و من لە کتێبەکانی تەئریخ ورد بوومەوە و پتر لە شاهنامە و تەبەری و هی دیکەدا گەڕاوە کە چتێکی شایان ڕێک خات و لە قسە و زبانانیش هەرچییەکی لەو بابەتەوە بووبێ گردی کردوونەوە و کتێبەکەی بە چوار فەسڵ داناوە. لەو فەسڵانەدا لە خودا و پێغەمبەر و لە خوتبەی نەبەوی و لە دوعای پادشا و نەسیحەتکردن و نەسرەت بۆ پادشا خوازتن دواوە. لە دواییدا دەڵێت:

خـسـروی تـاج نجـیش تخت نشـان

بر سـر تـاج تـخت و گـنج فـشـان

عـمـده الملکت عـلاءالدین

حـافظ و ناصـر زمـان و زمـین

شـاه گـرپـە ارسـلان کـشـورگـیـر

بەاز آلپ ارسـلان بەتـاج و سـریر

مـهـدی کـافـتـاب این مـهـداست

دولتش خـتم آخـرین عـهـد است

هـم سـر آسـمـان وهـم کف ابر

هـم بەتن شـیـر و هـم بەنام هژبر

کـز بـلـندی برادر فلک است

در بزرگی مـقـابل فلک است

نسل آقسنقر مؤید ازوست
اب و جدهم کمال ابجد ازوست
نظم اولاد او بسعد نجوم
در بەدر باد تا ابد منظوم
دو ملک زادەی سپهر سریر
این جهان جوی وآن ولایت گیر
نقشبند طراز افسر و جاه
نصرت الدین ملک محمد شاه
نام او بر فلک زراه رصد
گشته «من بعده إسمه احمد»
در دو قسمت کە ملکشان بەهمست
احمدی و محمدی رقمست

له دوای گەلێک بەوانەدا هەڵگوتن ناوی یەکێکیان بە (نصرت الدین محمد) و هی دووەمیان بە (فلک الدین ملک احمد) دەبات. لە کچێک دەدوێ کە بە بلقەیس لەقەبی کردووە و شیعرەکان زۆر موهومن کە دەڵێت:

چشم شه زیر چرخ مینایی
باد روشن بدین دو بینایی
باد محجوبەی نقاب شبش
نور صبح محمدی نسبش
این چرا باد چرخ باد بجود؟
چون شده ختم امهات وجود؟
در مفاظی خط سلیمانی
عرش بلقیس باد نورانی

بەوجۆرە گەلێک بەکوڕان و بەو ژنەدا هەڵدەڵێ و سپاسیان دەکات. بەڵام شیعرەکان زۆر وردەکاریی تێدا کراون و نادیارن کە مەبەس کێن؟ هێندەمان بۆ

ئاشکرا بووە کە عەلائەدین دوو کوڕی هەبووە و نەیگوتووە. لەپاش ڕوو بەعەلائەدین گەلێک شیعری دیکەی هەیە کە لە دوامینیدا دەڵێت:

همـــه عـــالم تنند و ایران دل
نیست گوینده زین قیـاس خجل
چونکه ایران دل زمین باشـــد
دل بەازتن بود یقین باشـــد
زمـان ولایت کـه سـروران دارند
بهـترین جـای بهـتـران دارند
دل توی وین مـثل حکایت تست
دلِ ممـلـکـت ولایـت تـسـت
هر ولایت کـه چون توشـه دارد
ایـزد ازهـر بـدش نـگـه دارد
ز آن سعادت کـه در سرت دانند
مـقـبل هفت کـشـورت خـوانند
پنجـمین کـشـور ازتو آبادان
وز تو شش کـشـور دگر شـادان

گەلێک لەو بابەتەوە دواوە و سپاس و سەنای عەلائەدین و کیشوەری پێنجەمین کە ئازربایەگانە دەکا و لەپاش لە ئەسکەندەر و ئەرستالیس و نەوشیرەوان و بوز رگمێهر و پەروێز و باربودی دەکا و لە خۆی و عەلائەدین دەدوێت و دەڵێت:

تو کـزن ایشـان بەافسری داری
چون نظامی سـخنوری داری
ای فلک ها بەخـویشی تو بلند
هم فلک رای و هم فلک پیـوند

لە دواییدا بە دەستوورەوە بە مەسنەوی خۆیدا چووە بە عەلائەدین و کوڕانیدا هەڵدەڵێت و لە قەڵای ڕوئین دز (ڕواندز) دواوە:

چو من از قلعـــەی قناعت خـــویش
شــــاە را کنج درکـــشـــیـــدم پیش
درْ أدا کـــــــــردن زر جـــــــایـز
وام دارِ مـــنـــســـت «روئـــین دز»
وام داری نـەکــــــز تـهی شـکـمـی
دز روئـــین بـــود زبـــی درمـــی
مـــیخ زرین کـــە مـــرکـــز زمین است
نـام «روئین دز»ش زو مـــحکمی است
من کە هستم بەشهر و کشور خویش
بستـــەدارم کـریز گـــە پس و پیش
نـامـــە در مـــرغ نـامـــە دربســـتم
کـــە رســـاند بەشـــاە و من رســـتم
از پس پانصـــد ونودو ســـە قـــرآن
گـــفـتم این نـامـــەرا چو نـامـــە وران
روز بر چاردە زمـــاە صـــیـــام
چار ســـاعت ز روز رفـــتـــە تمام

کیسرەوی لە بەخشی دووەم، لاپەڕە ١٣٤دا دەڵێت: نیزامی لەپاش تەواوکردنی کتێبەکەی بۆ عەلائەدینی ناردووەتە روئین دز (ڕواندز) ساڵی ٥٩٣ی ١٤ مانگی ڕۆژوو سەعات چواری ڕۆژ بەپایانی گەیاندووە.

٦- نەسرەتودین محەمەد شای کوڕی عەلائەدین

لە شیعرەکانی نیزامیدا ئاشکرایە کە نەسرەتودین محەمەد شا وەلیعەهدی عەلائەدین بووە کە دەڵێت: «نقشبندی طراز افسر و جاە - نصرە الدین ملک محمد شاە» و لە شیعری دووەم و سێیەمی دووای ئەو شیعرەیدا دەردەکەوێ کە فەلەکەدین ئەحمەدی کوڕی بچووکترین بووە و عەلائەدین بۆ هەردووکیانی جێگا و موڵکی داناوە. کە نیزامی دەڵێ: «در دو قسمت کە ملکشان بەهمست» ئەوە

ئاشکرا و دیارە، بۆیە ئێمە لەم جێگایەدا لە نەسرەتودین محەمەد دەدوێین.

(ابن الاثیر) دەڵێت: ساڵی ٦٠٤ عەلائەدین کە مرد کوڕی ئەو منداڵ بوو کە بوو بە جێنشینی بابی، بێگومانە کە ئەم نەسرەتودین محەمەد شایە بووە. لەبەرئەوە کە پادشا منداڵ بوو، کاروباری فەرمانڕەوایی لە دەست سەردار سوپایەکی عەلائەدیندا دەسووڕا و ڕەشتەی گەڕان بەوبوو. (ابن الاثیر) گەلێک لە دڵسۆزی و پاکی ئەو سەردارە دەدوێت و دەڵێت: ئەو سەردارە بۆ بنەماڵەی ئەحمەدیلیان بەکار و ڕاست و حەقناس و دڵسۆزبوو.

(ابن الاثیر) دەنووسێ: کە یەکێک لە ئومەرایان لەشکری کۆکردەوە و سەرکێشی دەست پێ کرد. سەردار سوپا کە دڵسۆزی ئەحمەدیلیان بوو، لەشکرێکی نارده سەر و بەگژیدا چوو و تەنگەی پێ هەڵچنی و زار و زەبوون و پەرێشانی کرد و بناغەی فەرمانڕەوایی کوڕی عەلائەدینی توند دامەزراند. تین و هێزی بۆ پەیدا کرد و دوژمنی بۆ نەهێشت. بەڵام زۆری پێ نەچوو، لە سەرەتای ساڵی ٦٠٥دا ئەو کوڕە لەنێواندا چوو و مرد. لە دوای مردنی ئەو پادشایە، بنچینەی پادشایانی بنەماڵەی ئەحمەدیلیان ڕووی لە ڕوخان کرد و کەموکورتی و سستیی بەسەردا هات و کەوتە لەرزین و لەناوچوون.

(ابن الاثیر) دەڵێت: ئەبوبەکری پەهلەوان کوڕی یولدز لە هەموو لایێکەوە دەستی هاوێژتە خاکی ئەحمەدیلیان و تەشقەڵە و خراپەی هێنا پێش. سەردار سوپا ڕاستەکەی ئەحمەدیلیان لە قەڵای ڕوئین دز (ڕواندز)دا خۆی گرت. مەراغە و گەلێک شارانی دیکەش کەوتنە دەست پەهلەوان. ئەبوبەکر پەهلەوان گەلێک کۆشا و تەقەڵای دا نەشیا ڕوئین دز بگرێ. کیسرەوی لە بەخشی دووەم (شەهریاران گمنام)دا نووسینی (ابن الاثیر) پەسند ناکات و بەدروستی نازانێ و دەڵێ: لە دوای ئەوەش بەچەند ساڵان ژنێک لەسەر مەراغە و ڕوئین دز پادشاهیی کردووە، بەڵام (ابن الاثیر)یش لەوە دواوە و باسی ئەو ژنە دەکا.

٧- پاشەبەرە و دوامینی ئەحمەدیلیان (منهواداد)

لە دوای مردنی کوڕی عەلائەدین - هەروەکو گوترا - ژنێک کە گۆیا ناوی (منهواداد) و نەوەی عەلائەدین یا کچی و یان چتێکی ئەو بووە و گۆیا شیعرەکانی نیزامی کە بە ژنێکی وا هەڵگوتووە وە بە بەلقیس ناوی بردووە ئەم ژنە بووە.

دوامین پادشایانی ئەحمەدێلیان ساڵی ٦٠٥ ئەم ژنە بووەتە پادشا، بەڵام کچی کێ بووە؟ بەڕاستی ناوی چی بووە؟ لە ئێمە ونە.

(ابن الأثير) و (کیسرەوی) و گەلێک لە تەئریخ نووسەکان لێی دواون و ئێمەش لە تەئریخی (میرانی سۆران)دا باسمان کردووە. یێکەمین جار کە لەم مەلیکەیە دەنگ پەیدا بووبێ ساڵی ٦١٧ لە قەڵای ڕوئێن دز (ڕواندز) بووە و هێندێک لە مێژوونویسەکان بە (مەلیکە منهواداد) ناویان بردووە و لە ڕواندزی ئێستاش لە نێو دانیشتووەکانیدا بەداستان لەو ژنە باس دەکەن کە گۆیا ناوی بولقیا (بولوقیا) بووە و لە ڕواندز پادشاهیی کردووە و گەلێک کەس ئەو داستانە دەزانێ و ئەو ژنە شایە بەبولقیا دەناسن.

لە ساڵی ٦١٨دا مەغۆل هەڵمەتیان بردە سەر خاکی ئازربایەگان و تاڵان و کوژتار و ئەتک و سووکی کوردانیان دەست پێ کرد و لینگیان دا سەر شاری مەراغە و دەورەیان دا و خستیانە تەنگانی و سەختیەوە.

(ابن الاثير) دەڵێت: پادشای مەراغە چونکو ژنێک بوو لە ڕواندز دادەنیشت، شاری مەراغە بێ نیگەهبان و پاسەوان بوو. سوپایەک نەبوو لە شەڕی مەغۆلانی بپارێزێت و بەخێوی بکات. مەغۆلان بەئاسانی و سووکی ئەو شارەیان گرت و کوژتار و تاڵانێکی بێ ژماریان لێ کرد.

(ابن الاثير) و (نورالدين محمد نسوى) مونشی سوڵتان جەلالودین خوارەزمشاه دەنوویسن و کیسرەوی لە بەخشی دووەم (شەهریاران گمنام)دا ئەوەش باس دەکات. جەلالەدینی خوارزم شا، بەسەر ئازربایەگاندا زاڵ بوو و گرتی. ساڵی ٦٢٢ کوردی مەراغە قاقەزیان بۆ سوڵتان نارد لەوێدا سکاڵا و گازندەیان لە تاڵان و کوژتاری گورجیان و جەور و ئەزیەتی زۆرمەندان و پادشاهیی ژنان کردبوو.

(سيرة جلال الدين) چاپی پارس و (ابن الاثير) چاپی میسر دەنوویسن کە سوڵتان لە دوای ئەو قاقەزە چووە سەر مەراغە و گرتی و هەڵمەتی بردە سەر ڕوئیندز و چەند تەقەڵای دا پێی نەگیرا؛ چونکو قەڵایێکی سەخت و دژواربوو. نسوی لاپەڕە ١٥٧ و (ابن الاثير) ساڵی ٦٢٧: دوور و درێژ لەوە دواون، کە جەلالەدین شەش مانگ دەورەی ڕواندزی دا پێی نەگیرا. هەر لە دەست ئەو پادشا

ژنەدا ماوە، هەتا چەندێک (سونج) ناو تورکمانێک بەبێ شەڕ ئەو قەڵا سەختەی گرت و بنەماڵەی ئەحمەدێلیان دوایی هات.

ئێمە لەوە پتر کە گوتران لە بنەماڵەی پاشایانی ئەحمەدێلیان ئاگادار نین، چونکو هەر لەو ساڵەدا مەغۆل بەسەر هەموو خاکی کوردستاندا زاڵ بوو و پیاوانی ناودار و بنەماڵەیان نەهێشت؛ بە تایبەتی کوردستانی موکریان بە جارێک ژێرپێی جەور و ئیستبدادی مەغۆل بوو.

لە سەربهووردان و کوژتارانی مەغۆل کە لە کوردانی ئازربایەگانیان کردووە، دیارە کە پادشایانی کورد ئەحمەدێلیان بە پادشاهی ئەو ژنە دوایی هاتووە و لە دوای ئەمە ئیدی هەتا نزیک سەد ساڵ و پتر نە کورد و نە پادشا و گەورانی کورد یەکێک لە خۆجێییان لە کوردستانی ئازربایەگاندا بە ئاسوودەیی خۆیان نەدیوە؛ بەڵکەم یەکسەرە ئەو خاکە بەجارێک پڕبووبێ لە مەغۆل و عەشیرەتی تورکمان. چونکو مەراغە بوو بەتەختگای ئیلخانیان و لە هەموو لایێکەوە تورکمان چڕژانە خاکی کوردستانی ئازربایەگانەوە.

تەتەر و خوارزمیان لە کوردستاندا دوایی پادشایانی ئەحمەدیلیان

خوارزم شا عەلائەدین محەمەد کوڕی تەکش لە ماوەرائونەهرەوە چووە سەر خاکی خوراسان و رەی و هێندێک خاکی دیکەی ئێران و گرتنی خستنیە ژێر فەرمانڕەواییی خۆیەوە.

ساڵی ٦١٤ چووەسەر جەبەل (عیراقی عەجەم) ئاتابەگ سەعد کوڕی نکلە خاوەندی خاکی فارس چووە پێشی و بەگژیدا چوو؛ لە دوامینی شەڕدا بەدیل گیرا و بەمامڵەت و پەیمان بەردرا و گەڕاوە فارس. لە دوای ئەوە خوارەزم شا چووەسەر ساوا و قەزوین و زەنگان و ئەبهەر و هەمەدان و لەوێوە چووە ئەسپەهان و قوم و کاشان، یەک لە دوای یەک هەمووی گرتن. لەگەڵ ئوزبەگی کوڕی پەهلەوان خاوەندی ئازربایەگان و ئاراندا موخابەرەی کرد بەمەرجی ئەمە پەیمانی لە تەکیدا گرت کە لەسەر مینبەران خوتبە بەناوی خوارزم شاوە بخوێندرێتەوە. بەوە لە چوونە ئازربایەگان دەستی هەڵگرت.

خوارزم شا ڕوو بە بەغدا لەشکری ئاژۆت، سێ چوار ڕۆژ لە هەمەدان دوور

کەوتەوە. بەفرێکی قورسی بەسەردا باری، ناچاربوو بەر بە گەرمەسێر بڕوات. کوردانی هەکاری لەگەڵیدا بوون، خۆیان دزییەوە و بە پەنهانی لێی دوورکەوتنەوە. خوارزم شا گەڕاوە خوراسان، مانگی مەحەڕەمی ٦١٥ گەیشتەوە ماوەرانونەهر. (ابن الاثیر – جلدی ١٢ – لاپەڕە ١٤٥).

لەولاوە تەتەر لینگیان دا سەر سەمەرقەند و گرتیان. چەنگیز خان بیست هەزار سوارەی تەتەری نارده سەر خوارزم شا و لەناکاو بەسەریان دادا. خوارزم شا بەچەند کەسێکەوە هەڵات و تەتەری بەدواوە بوو. چووە نیشابوور و تەبەرستان و چووە ڕەی و هەڵات بۆ هەمەدان و گەڕاوە مازندەران. لە بەحری تەبەرستاندا جزیرەیەک هەبوو، خۆی لەوێ کوتا و تێیدا شاردراوە. هەتا مرد تەتەر هەر لە دووی نەبوونەوە.

هەروەکو گوترا تەتەر کە بەدووی خوارزم شاوە بوون، گەیشتنە ڕەی و لەناکاو بەسەر شاریان دادا و گرتیان و تالان و کوژتاریان لێ کرد و ژن و منداڵیان ئەتک کرد. کە چوونە هەمەدان لەسەر ڕێگایان ئاوەدانی و شار نەما تووشی تالان و کوژتار نەبووبێ. لە هەمەدانەوە چوونە زەنگان و لەوێوە لینگیان دا سەر قەزوین، بەکوژتار شاریان گرت. نزیک چل هەزار کەسیان لە قەزوین کوژت و لەوێوە ڕوو بە تەورێزیان ئاژۆت.

ئۆزبەگی کوڕی پەهلەوان لەبەر مەستی و کەیف، لەوە ئاگادار نەبوو. ژنەکەی کچی سوڵتان توغروڵ بەگ ماڵ و دیاری و دراوێکی زۆری دا بە تەتەران و لەسەر شاری لابردن.

تەتەر ڕووی لە موغان کرد و بە تالان و کوژتار بەو خاکەدا سووڕان. گورجیان لەگەڵ مەلیک ئەشرەف ئەیووبی و ئۆزبەگدا ئاشتییان نواند و پێک هاتن. بەڵام گورجی فریا نەکەوتن، کە تەتەر کەوتە نێو خاکیانەوە کوژتار و تاڵانی دامەزراند. زستان لەوێ جێگیر بوون و بە کوژتار بەسەریان دەبرد.

سەر بەهاری مانگی سەفەر ساڵی ٦١٨ گەڕانەوە سەر ئازربایەگان و گەیشتنە تەورێز. ئۆزبەگ لە ماڵ و لە دراو و لە پێویست گەلێکی پێدان و لەسەرخۆی لابردن. تەتەر لە تەورێزەوە هەڵمەتیان بردە سەر مەراغە بەکوژتار و تالان و ئاوایی سووتاندن ڕۆیشتن و گەیشتنە مەراغە. وەکو لە پێشدا گوترا چونکو پادشای

مەراغە ژن بوو لە قەڵای ڕوئین دز دادەنیشت. مەراغە لەشکر و سوپاهێکی وای نەبوو نیگەهداری و پاسی بکات. کوردانی نێو شار کۆبوونەوە و قەڵابەندییان کرد و بۆ کوژتار ئامادە بوون.

تەتەر چەند مەنجەنیقیان لە شار گرِدا و پاڵیان بە هەڵمەتەوە نا و بەکوژتار ڕۆژی چواری مانگی سەفەر بەشیر کەوتنە نێو شارەوە.

(ابن الاثیر) دەڵێت: هێندەیان لە ئەهالی کوژت کە لە ئەژمار بەدەربێ، ئەوەی بەکاریان هات بەتاڵان بردیان و هی ماویان سووتاند. جگە لەوانەی خۆیان پەنهان کردبوو کەس نەما کە نەکوژرێن. بۆ شارێکی تەختگای کوردانی وەکو مەراغە جوان و خۆش هەموو کوردێک دەگریان. ئەو شارە گەورەیە بەجارێک وێران کرا.

تەتەر کە لە مەراغە وەحشەتکارانە ئیشی خۆی دی، ڕوو بەهەولێر هەڵمەتی برد. موزەفەرەدین خاوەندی هەولێر داوای یارمەتیی لە بەدرەدین خاوەندی مووسڵ کرد و ئامادە بوو کە دەربەندە تەنگەکان و ڕێگا سەختەکانی سەرەڕێ بگرێ. لەوەدەمەدا لە خەلیفەوە وەڵام درا کە بگەنە داقووق و پێش بەتەتەر بگرن ئەوا لەشکرم بۆ ناردن، ئەگەرچی لەشکری خەلیفە ٨٠٠ کەسی نێرەمووک، (تواشی – خصی) بوون، تەتەر نەچوونە ئەو خاکە و ڕوو بەهەمەدان ڕۆیشتن و ئەو خاکەی سەر ڕێیان پووچ کردەوە.

ئەهالی هەمەدان پێشیان پێ گرت و سێ ڕۆژ لەسەریەک کوژتاریان لێ کردن. تەتەر لە مانگی ڕەجەبدا ڕۆژی چوارەم لینگیان دا سەر شار و بەکوژتار چوونە ژوورەوە و شیریان تێ نان؛ نە ژن نە کچ نە منداڵ و پیاو ڕزگاربوون و هەموو کوژران و لەپاش تاڵانکردنی شار، بەجارێک ئاوریان تێ بەردا و گەڕانەوە ئازربایەگان.

کە هەمەدانیان سووتاند گەڕانەوە و چوونە سەر ئەردەوێڵ و بەشەڕ و کوژتار دەورەیان دا و گرتیان و تاڵانیان کرد و میللەتەکەیان بەکوژتار بڕاندەوە و شاریان وێران کرد و ڕوو بە تەورێز ڕۆیشتن.

ئەمیر ئوزبەگ لە بەدڕەفتاری و مەستی، ئاگای لە شار و موڵک نەبوو، ژن و منداڵ و گەنجینەی ناردە شاری (خۆی) بۆ خۆشی هەڵات و چووە گەنجە و شەمسەدین توغرائی کە سەرهات و پێشکەوتووی تەورێز بوو بەنایبی خۆی لەسەر

شاری دانا. شەمسەدین ئەهالیی کۆکردنەوە و قەڵا و شوورەی شاری توند کرد و خەندەقانی پڕ کرد لە ئاو و بۆ بەرامبەری ئامادەبوون.

تەتەر لەوە ئاگاداربوون و تێ گەیشتن شار بەدەستەوە نادرێت و وەڵامیان دا بە شەمسەدین ماڵ و پێویستیان بداتێ. لەسەر هێندێک چت پێدان بڕییانەوە و بۆیان ناردن.

تەتەر ڕووی کردە (سەراو) دوڕندایەتیی خۆی نواند و تاڵان و کوژتاریان لێ کرد و ڕوو بەشاری (بیلقان)یان ئاژوت. ڕۆژی مانگی ڕەمەزانی ٦٢٨ بەکوژتار کەوتنە شارەوە، نە ژن و نە پیاو و نە منداڵ ما، هەموو کوژران و زگ دڕان و شار وێران کرا. تەتەر لە دوای ئەوە لینگی دا سەر شاری (گەنجە) کە تەختگا و خۆشترینی شارانی ئاران بوو. میللەتەکەی ئازا و ئازاخوا بوون و قەڵابەندییان کرد و کۆبوونەوە و هەڵمەتیان بردە سەریان و کوژتارێکی قورسیان لە تەتەر کرد و ڕێگایان نەدان بکەونە نێو خاکیانەوە.

تەتەر لە خراپەکردن و وێرانی و کوژتاری ئازربایەگان و ئاران تێر بوون؛ پەلاماری شێروانیان دا. شاری (شەماخی)یان بەکوژتار گرت و شیری بێ ڕەحمیان لە ئەهالی کێشا و هەموویان پووچ کردەوە و لە دەربەند تێ پەڕین و خاکی لان و لەگز و میللەتەکانی ئەو ناوەشیان بەو دەردە برد و چوونە قەپچاق. لە دوای ئەوە کە قەپچاقیشیان بەو دەردە گرفتار کرد، میللەتی قەپچاق هی ڕزگاربوو ڕوو بەشێروان هەڵاتن و پەنایان بردە بەر شێروان شا و لە دوایی بەفێڵ بەسەر ئەو خاکەدا زاڵ بوون و ویستیان بکەونە خاکی ئارانەوە. ئەمیری (گەنجە) لە (کوشخرە) نایبی ئوزبەگ بوو، ڕاییی کردن و کچی ئەمیرەکەشی لە خۆی مارەکرد. ئەوانیش وەکو تەتەر بەسەر کوردانی ئاراندا بوونە بار و بەڵا. (ابن الاثیر – ساڵی ٦١٩).

ساڵی ٦٢٢ گورجی لینگیان دا سەر گەنجەی تەختگای ئاران. ئەهالی چونکو ئازا و زرنگ و لە شەڕی گورجییان ڕاهاتبوون، بۆیان دەرکەوتن و لە دەرەوەی شار کوژتارێکی قورسیان لێ کردن و شکاندیانن.

جەلالەدین خوارەزم شا کوڕی محەمەد کوڕی تەکش

لە کوردستانی ئازربایەگان

تەتەر لە خاکی هیندستان کە تەنگەیان بە جەلالەدین خوارزم شا هەڵچنی و هەڵیان بڕی. چووە (غەزنەین) لەوێش خۆی نەگرت و ڕۆیشتە کرمان و لەوێوە چوو بۆ ئەسپەهان کە لە دەست غیاسودینی برایدا بوو. لەوێشەوە ڕووی لە خاکی فارس کرد و لەگەڵ ئەتابەگ سەعدی کوڕی تکلە پێک هات و ڕۆییە خوزستان و لەوێشەوە بە تان هەتا نزیک بەسرە چوو و گەڕاوە باقووبە. خەلیفە لە ترسان بەغدای توند کرد. لە باقووبەوە چوو بۆ داقووقا.

کورد قەڵایان بەست و ئامادەی شەڕبوون. خوارزمییان بەزۆر شاریان گرت و کوژتار و تاڵانیان دەست پێ کرد و زۆرکەم لە ئەهالی ڕزگاربوون، ڕوو بە تکریت هەڵاتن.

خوارزم شا لە داقووقا دامەزرا و دەستە لەشکرێکی ناردە سەر شارانی (ئەلب) و (ڕازان) (؟). کورد هەموو ڕوویان کردە تکریت و هەڵاتن. لە نێوانی موزەفەرەدین خاوەندی هەولێر و جەلالەدیندا ناردراوان هاتوچوونیان کرد؛ تاکو پێکهاتن و مامڵەتیان کرد. دوامینی مانگی ڕەبیعی دووەم ساڵی ٦٢٢ جەلالەدین لە داقووقاوە ڕوو بە ئازربایەگان لەشکری هەڵگرت و گەیشتە مەراغە. زۆری پێ خۆش بوو تێیدا دانیشت و دەستی بە ئاوەدانکردن و دامەزراندنەوە کرد.

جەلالەدین هێشتا لە خوزستان و ئەو ناوانەدا بوو، کە ئەمیر (ئەیغان) کە بە (تایسی) ناودەبرا و خاڵی غیاسودینی برای جەلالەدین بوو، بە پەنجا هەزار سوارەوە چووە سەر ئازربایەگان تاڵانی کرد و لینگی دا سەر ئاران و ئەو خاکەشی لووس تاڵان کرد. زستانی لە ئاراندا بەسەربرد و بەسەر ئازربایەگاندا گەڕاوە؛ دووبارە ئازربایەگانی تاڵان کرد و دەچووە هەمەدان کە دوو ڕۆژ جەلالەدین لە مەراغە بوو ئەوەی بیست. لەناکاو لینگی دا سەری و بەشەو دەورەی دا.

ئەمیر ئەیغان هەر وای دەزانی کە جەلالەدین لە خاکی داقووقایە و هیچ ئاگای لە خۆی نەبوو، تاکو دەورەی درا. کە چاوی بە سەیوان (چەتر)ی جەلالەدین کەوت دەستی لە کردەوە سست بوو؛ خێزانی کە خوشکی جەلالەدین بوو، بۆ تکا ناردیە

پێش جەلالەدین و لێی بهوورد و لەشکرەکەی تێکەڵ بە لەشکری خۆی کرد و گەڕانەوە مەراغە.

(ابن الاثیر) دەڵێت: خەلیفە ناسرەدین لیللا بۆی نوویسیبوو کە هەڵمەت بباتە سەر ئازربایەگان و ئاران و بگەڕێتەوە هەمەدان بۆ ئەو بێت. کە جەلالەدین لە مەراغە دامەزرا و دەستی بە ئاوەدانکردنەوەی شار و دێهات کرد. ئوزبەگی کوڕی پەهلەوان –کە لە مەستی بەولاوە شایستەی هیچ نەبوو– فەرمانڕەوای ئازربایەگان و ئاران بوو؛ لە ترسان نەشیا لە تەورێز خۆی بگرێ و هەلات چوو بۆ گەنجە.

هەرچەندە کوردستانی ئازربایەگان لە پەنجەی یولدزییان ڕزگاربوون، بەلام تووشی موسیبەتی لەوە گەورەتر بوون کە خوارزم شایە؛ چونکو مایەی هاتنی تەتەر بۆ ئەو خاکە خوارەزم شابوو. وەکو گوترا و هەروەکو بەکورتی لە هاتوودا لێی دەدوێین، دێتە بەرچاو کە خوارەزم شا چەندی خراپی کرد و تەتەر بەچ جەور و دوڕندەیی بێ ڕەحمکارانە بزووتەوە و چ کوژتار و تالانی لە کوردستان کرد. (ابن الاثیر)

ئوزبەگ کە هەلات و ڕوو بەگەنجە دەرچوو، جەلالەدین پیاوانی ناردە تەورێز و گرتی و گەنجینە و ماڵی ئوزبەگی خستە دەست. سوپاهییانی خوارزمیان دەستی جەور و تالان و خراپەیان درێژکرد. ئەهالیی تەورێز بۆ جەلالەدینیان نوویسی. ئەویش شانەی بۆ ناردن کە شار دامەزرێنی و نەهێڵێت لەشکریان ئەزیەتی میللەت بدەن.

ئەو شانەیە کە چوو چتی وای لێ خوازتن کە وێ نەدەچوو و لە تین و تەوانادا نەبوو. میللەتی تەورێز هەستانە سەرخۆیان و قەلابەندییان کرد و دەروازەی شاریان گرێ دا و خوارەزمییەکانیان دەرکرد. خوارەزم شا بۆ خۆی هەستا ڕۆیشتە تەورێز و پێنج ڕۆژ شاری دەورە دا. ئەهالی بە مەرج و پەیمان ئامانیان خوازت.

ژنی ئوزبەگ کچی توغروڵ بەگی کوڕی سوڵتان ئەرسەلان کە بۆ خۆی پادشا و فەرمانڕەوابوو. ئوزبەگ لە مەستی و بەدڕەفتاری بەولاوە لە هیچ ئاگادار نەبوو. ئەو ژنە لەلای میللەت پەسند و خۆشەویست بوو. جەلالەدین دەستی تێ نەدا و موڵک و ئەملاکێکی بە تایبەتی هی خۆی لە شاری (خۆی) و جێگایانی دیکەدا بهێڵێتەوە و

دەست لە هیچ چتێکی ئەو ژنە نەدات. جەلالەدین مەرجی گرت و پەیمانی بەست و سوێندی خوارد و ڕۆژی ١٧ی ڕەجەبی ٦٢٢ چووە نێو تەورێز و بەسەر هەموو دەوروپشتیدا زاڵ بوو. (ابن الاثیر).

ژنی ئوزبەگ بە ماڵ و گەنجینە و ئەشیای خۆیەوە چووە (خۆی) و لەلایەن جەلالەدینەوە سوپا و لەشکری لەگەڵ خست و لە گەورە و ڕیش سپی شار چەند کەسێک سەرهات و هەڵبژاردەشی لە تەکا ڕۆیشتن و بردیانە (خۆی) و دایانمەزراند و گەڕانەوە تەورێز.

جەلالەدین کە لە تەورێز لەسەر کورسی دانیشت، فەرمانی دا لە میللەت بەبێ پەردە هەموو کەسێک بچنە کنی و هەرچییەکی داخوازیان بێ، بۆ خۆیان بخوازن. گەورە و کەیخودا و سەرهاتی شار لەلای دانیشتبوون و پێی گوتن کە ئێمە دەمانەوێ مەملەکەتان ئاوا کەین و دوژمنی موسڵمانان لەناوبەرین. وردبنەوە کە مەراغە چیی بەسەرهات و چۆنمان ئاوەدان کردەوە. بۆ ئێوەش چاکە و گەلێ چتی بەسوود دەکەین.

(ابن الاثیر) دەڵێت: لەو بابەتەوە دوور و درێژ دڵخۆشیی ئەهالی داوە و مزگێنیی چاکە و کاری زۆر بەسوودی دانێ و پێشی گوتن کە گورجی لەم خاکەدا دوژمنی ئیسلامانە و دەچمەسەریان و پووچیان دەکەمەوە.

چەند ڕۆژێک لەوە بەسەرچوو، جەلالەدین لەشکری هەڵگرت و هەڵمەتی بردە سەر گورجییان و بەکوژتار کەوتە نێویان و شکاندنی و شار و ئاواییانی لێ گرتن و غیاسەدینی برای خۆی لەو خاکەدا کردە ئەمیر و بۆخۆی گەڕاوە تەورێز.

(ابن الاثیر) دەڵێت: ئەو هەڵمەتەی جەلالەدین بۆ سەر گورجییان، مەبەس دڵخۆشیدانەوەی ئومەرایانی ئیسلامی دەوروپشت و خۆ نواندن و بەناسیندان بوو، (ابن الاثیر) دوور و درێژ لەوە باس دەکات.

(ابن الاثیر) دەڵێت: جەلالەدین کە بەگژ گورجییان دا چوو، شەمسەدین توغرائی کە سەرهاتی تەورێزبوو، کۆمەڵەی بەست و دەرگای تەورێز لە ڕووی جەلالەدین گرێ دەن و ئوزبەگ ببەنەوە تەورێز. شەرەفولولک وەزیری جەلالەدین بەلەز ئەو سەربهووردەی نوویسی و ناردیە گورجستان و جەلالەدینی لەوە ئاگادار کرد.

جەلالەدین ئەوەی پەنهان کرد تا گورجییانی شکاند؛ ئەوجا بە تالووکە گەڕاوە

تەوریز و شەمسەدین توغرائی و هاودەنگەکانی گرتن و خستنیە زیندانەوە و دەستی بە دامەزراندنەوەی ئازربایەگان کرد و توندیی نواند.

هەر لەوساڵەدا لە دوای ئەوە کە سەرهات و گەورەکانی گرتن، بەهانەجوییی کرد و وێی چواند کە ئوزبەگ جارێک بە تەڵاق سوێندی خواردبوو کە خولامێکی خۆی نەکوژێت و لە دواییدا کوشتبووی و بەوە تەڵاقی کەوتووە و عولەماکانی خوارزمی فەتوای تەڵاق کەوتنیان دا و ژنی ئوزبەگ کە کچی توغرولّ بەگ بوو لە (خۆی) دادەنیشت لە ئوزبەگیان بەردا و لە جەلالەدینیان مارە کرد.

لە پاش ئەوە جەلالەدین لەشکری نارده سەر ئوزبەگ و خاکی ئارانیان گرت و هەڵمەتیان بردە سەر (گەنجە)ی تەختگای ئاران. ئوزبەگ قەڵابەندیی کرد و قاقەزی ئامانی بۆ جەلالەدین ناردە تەوریز و ئامان درا. لە چاخی ئەو کێشە و هەرایەدا گورجی و تورکی قەپچاق و لان و لەگز رێک کەوتن و لە تفلیسدا کۆبوونەوە کە هەڵمەت بەرنە سەر خاکی ئازربایەگان. جەلالەدین بە لەشکرەوە لینگی دا سەر تفلیس و بەکوژتار دەورەی دا. ڕۆژی ٨ی رەبیعی ئەوەڵ ساڵی ٦٢٣ بەکوژتار تفلیسی گرت و کۆمەڵەی گورجیانی پەرشوبڵاو کردەوە.

(ابن الاثیر) دەڵێت: کوژتارێکی بێ ژماری کرد و گەڕاوە تەوریز. جەلالەدین مانگی جەمادی دووەم وەڵامی پێ درا کە نایبی ئەو لە کرمان سەرکێشیی کردووە، هەستا چووە ئەسپەهان و لە نێوانیاندا نوویسین هاتوچۆی کرد. جەلالەدین دڵنیابوو، لەودەمەدا قاقەزی وەزیری شەرەفولمولکی پێ گەیشت کە مەلیک ئەشرەفی ئەیووبی خاوەندی دیمەشق و جزیر و خەڵات لەشکری خوارزمییانی شکاند، ئەگەر فریا نەکەوێت بۆ گورجستان و ئاران و ئازربایەگان باش نابێ.

(ابن الاثیر) دەڵێت: جەلالەدین ڕوو بە کرمان ڕۆیشت؛ لەشکری خوارزمییان لە تفلیسەوە بەتاڵان و کوژتار و ژن ئەتککردن و منداڵ زگدڕین ڕوو بە خاکی ئەرزەڕۆم هەڵمەتیان برد و بەسەر گۆشەیەکی خاکی (خلات)دا دەگەڕانەوە. ئەمیر حاجیب حیسامەدینی نایبی مەلیک ئەشرەف پێشی پێگرتن و هەموو تاڵان و دیلەکانی لێ ئەستاندنەوە. لەبەرئەوە وەزیر بۆ جەلالەدینی نوویسی و ترسا حاجیب پێوە بچێت و ڕوو لە ئازربایەگان بکات.

جەلالەدین لە ئەسپەهانەوە گەڕاوە. مانگی ڕەمەزانی ئەو ساڵە گەیشتە تفلیس و

هەڵمەتی بردە سەر شاری (ئانی) کە تەختگای دووەمی کوردانی شەدادییان و گەورەترین شارانی ئەو خاکەبوو. بەرقەوە دەورەی دا و دەستە سوپاهێکی ناردە سەر شاری قارس مەنجەنیقیان لەو دوو شارە گەورە و سەختە گردان. دانیشتووەکانی ئەو شارانە مەردانە شەڕیان کرد. هەتا نیوەی مانگی شەوال دەورەدران و بە توندی و شەڕ بە گەرمی بوو، میللەت بەدەستیانەوە نەدا.

جەلالەدین ناچار بەری دا و چووە سەر شاری (ئەبخاز) و بەشەڕ و کوژتار گرتی. لەوێوە بۆ سەر خلات چوو و لینگی دا سەر (مەلازگرد) و ڕۆژی شەممەی ١٣ زیلقەعدە قەلایەکی سەخت بوو، دوو ڕۆژی دەورە دا و ڕۆژی ١٥ی مانگ چووە سەر خلات و دەورەی دا.

میللەتی خلات نەبەرد و ئازادخوا و ڕەشید بوون. قەلا و شاریان توند کرد و بۆ شەڕ ئامادەبوون و دلێرانە بەگژ خوارزمییاندا چوون و کوژتاریان کرد. لەشکریان تا ژێر شوورەی قەلا هەڵمەتیان برد، بەلام لە لایەن میللەتەوە لاشەیەکی بێ ژماریان لێ خرا و بەکوژتار پاشەوپاشیان گێڕانەوە. جاری دووەم خوارزمیان بەگەرمی و یەک وچان شالاویان برد و نەگەڕانەوە، تاگەیشتنە نزیک شار دیسان شکاندران.

جاری سێیەم لینگیان دا و بەکوژتار کەوتنە گۆشەیەکی شارەوە و دەستیان هاوێژتە ژن و منداڵ و ئەتک و سووکی کردن. میللەتی ئازادپەرست لەوە ڕقیان هەستا و دەماریان بزووت و بەکوژتار دوژمنیان لە شار دەرکرد.

جەلالەدین دەورەدانی توند کرد و میللەت بە دلێری شەڕیان کرد تاکو سەرما و بەفر پەیدا بوو. ڕۆژی سێشەممەی ٢٣ زیلحەجە جەلالەدین لە دەورەدانی خەلات دەستی هەڵگرت و ڕوو بەئازربایەگان گەڕاوە. هەروەکو لە هاتوودا باس دەکرێ.

لەودەمەدا کە جەلالەدین لە تفلیس و خلات بوو، میللەتی تورکمانی (ئەیوائی) زۆریان هێنابوو. بەسەر شارەکانی خاکانی کوردستانی (ئەشتەر) و (ورمێ)دا زاڵ بووبوون و خراپە نەما بوو کە نەیکەن و داوای خەرجوباجیان لە (خۆی) دەکرد. بەوەش ڕانەوەستان بەنێو کوردستانی ئازربایەگانەوە بلاوبوونەوە و ڕێگری و جەردەیی و تالانیان دەست پێ کرد. لە نزیک تەورێز توجار و بازرگانیان ڕووت دەکرد.

ژنی جەلالەدین کە کچی توغروڵ و نایبی ئەو بوو؛ لە تەورێز قاقەزی بۆ نوویسی و لە سەربەهووردی تورکمانانی ئاگادار کرد. جەلالەدین لە خەڵاتەوە لەناکاو لینگی دا سەریان و هیچ ئاگادار نەبوون، هەتا دەورەیان درا و شیریان لێ کێشرا و لاشەیان لێ کەوت. جەلالەدین کوژتارێکی بێ ژماری لێ کردن و هەبوو نەبووی تالان کرد.

(ابن الاثیر) دەڵێت: پتر لە نیوەیەکی کوژران و هی ماوی بڵاو و برسی و ڕووت کەوتن. جەلالەدین گەڕاوە تەورێز و لەبەر سەرما لەشکری بەشارەکانی ئازربایەگاندا بڵاوکردەوە.

مانگی ڕەبیعی ئەوەڵی ساڵی ٦٢٤ گورجی چوونە سەر تفلیس و گرتیانەوە. جەلالەدین چوو بە هاوارەوە؛ بەڵام فریا نەکەوت. ناچار چووە گەنجە. لەوێ بوو کە زانییەوە ئیسماعیلیان ئەمیرێکی ئەویان کوژت. جەلالەدین چووە سەریان قەڵای (ئەلەمووت)ی گرت و بەکوژتار کەوتە ئەو خاکەوە.

لەودەمەدا پێی ڕاگەیاندرا کە تەتەر گەیشتنە خاکی دامغان کە نزیک خاکی (ڕەی)یە. چووەسەر تەتەران و بەکوژتار شکاندنی و گەڕاوە ڕەی. وەڵامی درایێ کە تەتەر وەکو لێشاو هاتن.

لەشکری مەلیک ئەشرەفی ئەیووبی

لە کوردستانی ئازربایەگان و شەڕی جەلالەدین و شکانی

ژنی جەلالەدین کە کچی سوڵتان توغروڵ و لە دەوری مێردی پێشوویدا هەر خۆی پادشا و بەنابەدڵی لە مێردی ئەستاندرا و لە جەلالەدین مارە کرابوو، زۆر بەسەختی و ناگوزیری زیندەگانیی دەکرد و دەیەویست ڕێگای ڕزگاربوون بدۆزێتەوە. بە پەنهانی لەگەڵ حاجیب حیسامەدینی نایبی مەلیک ئەشرەف لە خەڵاتدا گفتوگۆیان هەبوو و لە دەرفەت دەگەڕان.

کە جەلالەدین کەوتە کێشەی ئیسماعیلیان و تەتەرەوە، مانگی شەعبانی ساڵی ٦٢٤ حیسامەدین بە لەشکری کوردانی خەڵات هەڵمەتی بردە سەر گۆشەیێکی ئازربایەگان. شاری (خۆی) و قەڵاکانی و شاری مەرەند و دەوروپشتی و شار و قەڵاکانی نەخچەوانی هەموو گرت و ئەگەر پێوە برۆیشتبا هەموو خاکی

ئازربایەگان و ئاران و دەوروپشتیشی زۆر بە ئاسانی دەگرت. چونکو مەلیکە لەلای میللەتی ئەو خاکە زۆر خۆشەویست و قسەڕەوا بوو، بەهۆی ئەوەوە ئەو خاکانە زوو دەگیران. بەلام زوو ژنەکەیان هەلگرت و گەڕانەوە خەلات و لەبەرچی بوو؟ ئەو ژنە ئارەزووی لەوە پتر نەکرد و گەڕاوە خەلات، نەزاندراوە.

جەلالەدین کە لە شەڕی تەتەر دلنیا و ئاسوودە بوو، وەکو دەگوترێ: کە کوڕی جەنگیزخان وەلامی دابوویێ و دلنیای کردبوو. (ابن الاثیر) دەلێت: سالی ٦٢٥ گەڕاوە تەورێز و چووە سەر خەلات و لەشکری ڕێک خست و بەکوژتار و تالان ڕووی تێ کرد، هەتا گەیشتە دەشتی (مووش) و شار و ئاوایی و دێهات و چیا و چۆل نەما تالان و کوژتار و ئەتک و سووکیی بەسەر نەهێنی و وێرانی نەکا و نەیسووتێنێ. ژنی ئەتک کرد و مندالی زگ دڕی و ئاوایانی هەموو سووتاند و لەبەر بەفر گەڕانەوە تەورێز.

(ابن الاثیر) دەلێت: جاری دووەم جەلالەدین لە مانگی شەوالی سالی ٦٢٦دا لینگی دا سەر خەلات و بەکوژتار و تالان دەورەی دا و بە دوڕندەیی بزووتەوە. ئەهالی و لەشکری خەلات زۆرباش لە شەڕەوە چوون. جەلالەدین چەند مەنجەنیقانی لێ گرێ دا، هەر لایێکی دیوار بکەوتبا، میللەت زوو فریای دەکەوتن و چاکیان دەکردەوە. بەوجۆرە هەشت مانگ شەڕ و کوژتار ڕاگیراو بوو. میللەت گۆشتی هەموو حەیوانێکیان خوارد و شاریان بەدەستەوە نەدا. ڕۆژی ٢٨ی جەمادی ئەوەلی سالی ٦٢٧ جەلالەدین بە شیپر شاری گرت و قەتلوعامی کرد و بەجارێک شاری وێران کرد.

لەسەر وەحشەتکاری و دوڕندەیی جەلالەدین کە لەوسەر زەوییەدا بەکاری برد و بەبێ ڕەحمانە میللەتەکەی بە دەستوورێکی جانەوەرانە کوژت و مندال و ژنی زگ دڕین، مەلیک ئەشرەفی ئەیووبی و کەیقوبادی خاوەندی ڕۆم و پادشا و ئومەرایان و میللەتی ئیسلامی ئەو دەوروپشتە، هەموو سوێندیان خوارد و چوونە (سیواس) و لەشکرکێشییان کرد کە لینگ دەنە سەر جەلالەدین.

ئەمیر عیزەدینی عومەر کوڕی عەلی کوردی هەکاری -کە سەردار سوپاهێکی بەناوبانگی مەلیک ئەشرەف بوو- بە سوپاهی حەلەب ڕوو بە جەلالەدین هەلمەتی برد و گەیشتە (ئەرزنجان). بیست و پێنج هەزار شەڕکەری پێ بوو، لەولاوە جەلالەدین بۆی چوو لە خاکی ئەرزنجان کە جێگایەک پێی دەلێن: (باسی حیمار)

لەگەڵ عیزەدین بەشەڕ هات و شەڕ و کوژتارێکی قورس کرا. ڕۆژی شەممەی ٢٨ی مانگی ڕەمەزانی ساڵی ٦٢٧ھ عیزەدین سەرکەوت جەلالەدین شکا و هەڵات.

(ابن الاثیر) دەڵێت: خۆی و لەشکرەکەی خوارەزمییان وا هەڵاتن کە برا نەدەپەرژایە سەر برا. لەشکر و بار و بنە هەموو پەرشوبڵاو کرا و جەلالەدین بە چەند کەسێکی زۆر کەمەوە ڕزگاربوون و بە شپرزەیی خۆیان گەیاندە کەنار شاری (خۆی) و لەوێ دابەزین.

مەلیک ئەشرەف لە دوای ئەوە چووە خلات تەماشای کرد داری لەسەر بەرد نەماوە و چۆڵ و هۆڵە. جەلالەدین قاقەزی بۆ نارد و پاڕاوە و ئاشتی لێ خوازت. بەمەرجی ئەمە هەرکەس لەسەر ئەو خاکەی کە لە دەستی ماوە، بمێنێت. پەیمان گرێ درا و نێوانیان ئاشتی و دۆستی تێ کەوت و باوەڕی و پەیمان کە دامەزراندراوە، مەلیک ئەشرەف ڕوو بە ژەنگار (سنجار) و بۆ دیمەشق گەڕاوە و جەلالەدین لەسەر ئازربایەگان دامەزراوە.

هەر لەو ساڵەدا جەلالەدین چووە سەر قەڵای ڕوئی ندز کە قەڵایێکی سەخت و توندی مەراغە و تەختگای دووەمی پادشایانی ئەحمەدێلیان بوو (کە لە ڕابردوو باس کرا) نزیک شەش مانگ دەورەی دا و بۆی نەگیرا. جەلالەدین ناچار دیاری و خەڵات و پێشکەشییەکی قورسی بۆ ئەهالی ناردە نێو قەڵاوە و دڵخۆشییانی داوە.

بەڵام میللەت بوو بە دووبەرەکی. دەستەیەک ویستیان قەڵا بەدەستەوە بدەن. دەستەی دووەم نەیانهێشت و ناردیانە دووی (سونج) ناو تورکمانێک کە چووبووە سەر قەڵای (ساروو) کە هی موزەفەرەدین خاوەندی هەولێر بوو. ئەمیر عیزەدینی کوردی حەمیدی کە لە لایەن موزەفەرەدینەوە لەسەر ئەو قەڵایە بوو کوژتی و بەسەر قەڵای سارووددا زاڵ بوو.

ئەو سونج تورکمانە لە عەشیرەتی قشیالوو و جەردەیەک بوو، بەبێ شەڕ قەڵایەکی وا سەختی وەکو ڕوئی ندزی دەست کەوت. لە دوای ئەوە برایەکی و لە دوای برای خوارزایەکی لەسەر دانیشت. (ابن الاثیر) دەڵێت: ئەو هەمووانە لە دوو ساڵدا رووی دا. ساڵی ٦٢٩ تەتەر بەسەریدا زاڵ بوو.

جەلالەدین کە تێ گەیشت ئەهالی سونجیان بردە نێو قەڵاوە، دەستی هەڵگرت و گەڕاوە تەورێز.

جەلالەدین کە لە دەست ئەمیر عیزەدینی هەکاری لە ئەرزنجان هەڵات و پەرێشان کرا ئیسماعیلیان ئەو سەربهووردەیان بە تەتەران ڕاگەیاند و بۆ گرتنی خاکی ئازربایەگان تەتەریان هان دان. لەودەمەشدا خاکی ماوەرائەنەهر و خوڕاسانیان گرتبوو و پێپەست و وێرانیان کردبوو.

ئەوە لە لایێکەوە تەتەری دڵخۆشی دەداوە و لەم لاشەوە بەدڕەفتاری و خراپیی جەلالەدین دڵی هەموو ئۆمەرا و پادشاکانی دراوسێ و سەردار سوپا و خوێش و میللەتەکەی خۆشی شکاندبوو. سستی و پشێوی کەوتبووە نێو جەرگەی سوپا و مەملەکەتەکەیەوە. بە پەنهانی نەوەزیر و نەبرا و نەسەرکردەیەکی سوپایی مابوو کە لێی دڵڕەنج نەبووبن و لەو دەم و چاخە پشێوییە و بێ سەروبەرەشدا، هەتیوێکی نێرەمووکی لێ مردبوو. ئەهالی و سوپایی و ئومەرا و وەزیری بەپێیان خستبوو، جەنازەکەی لە کووچە و کۆڵاناندا دەیانگێڕا و نەیاندەناژت. لەسەر ئەوە شەرەفولەلیکی وەزیری گرت و کوژتی.

بەوە پتر میللەت و سوپای وەڕەز و بێزار بووبوون. بەڕاستی بەڵا و موسیبەتی جەلالەدین کە بەسەر کوردستانی داهێنا و پیسی و خراپەیەکی ئەو کردی بەچاکی پێشوازیی تەتەری دەکرد و ڕەوشتی بەد و پیسی نیشان بە تەتەر دەدا و مەغۆڵی فێری جانەوەری دەکرد.

بەهۆی ئیسماعیلیانەوە تەتەر لە ماوەرائونەهر بە لێشاو ڕوو بە خاکی کوردستانی ئازربایەگان خشان. هەر ئاوایی و شار و دێهاتێکیان کەوتە پێش کوژتار و تاڵانیان کرد و سووتاندیان و چوونە پێش. ئەوەی لە کردەوەی هیچ دوڕندە و جانەوەرێک نەچێت، وەحشەت و وەحشی لەوان دەکرد. بەو دەستوورە بەسەر خاکی ئازربایەگاندا ڕۆیشتن، هەتا گەیشتنە مەراغە.

ساڵی ٦٢٨ دەوری مەراغەیان گرت و ئەهالیی بێچارە لە ترسی گیان و نامووس و ماڵ، قەڵابەندییان کرد. لەدواییدا ناچار بە مامڵەت و ئامان شاریان بەدەستەوە دا. تەتەر وەکو جاری پێشوو لەگەڵ مەراغە خراپەییان نەکرد و شانەیان لەسەر دانا و حکوومەتی خۆیان دامەزراند و دەستیان بە ڕێکی و پێکهێنانی شار کرد و کار ڕووی لە گەورەبوون نواند.

وا دیاری دا کە تەتەر بەدڵ دانیشتن و بۆ مانەوە لە مەراغەدا دەکۆشان. بەوە کوردی ئازربایەگان کەوتنە تەقەڵای ترس و لەرز و ئەندێشە و خۆپارازتنەوە لە شەڕ و کوژتار، لەگەڵیاندا ڕێک کەوتن.

جەلالەدین کە تەماشای کرد تەتەر کەوتنە نێوەڕاستی ئازەربایەگانەوە و شاری تەختگای ئازەربایەگانەوە کردە جێگای دانیشتن و ناوچەی بزووتنەوەیان و کوردستانی ئازربایەگانیان تێکوپێک دا. دەکوژن، دەبڕن، تاڵان دەکەن و مەبەستی ڕاستییان جەلالەدینە و چیی دیکە نا. جەلالەدین ترس و ئەندێشەی لێ نیشت و هەستا دەستی لە خاکی ئازربایەگان بەردا و ڕوو بە خلات هەڵات.

وەڵامی دا بە نائیبی مەلیک ئەشرەف کە بۆ پەنا هاتووە نەک شەڕ. کە گەیشتە خەلات، تەتەری بە شوێنەوە بوو. لەوێ خۆی نەگرت، ڕوو بە (ئامەد) تەتەری کەوتنە دووی؛ لە ئامەد دەورەیان دا. لەوێش خۆی نەگرت و هەڵات.

لەشکر و سوپاهی بڵاوبوونەوە و هەردەستەی بەلایەکدا هەڵاتن. دەستەیەکی بۆ حەڕان چوو، ئەمیر سوابی پێشکاری مەلیک کامیلی ئەیووبی پێشی پێ گرت و ڕووتی کردنەوە.

دەستەیێکیش بۆ شەنگار و نوسەیبین و مووسڵ ڕۆیشتن و دەستەیەکیش چوونە هەولێر. پادشا و ئومەرا و ئەهالیی ئەو خاکانە بەخێویان کردن و پارازتیانن. بەڵام زۆر ڕەزیل و پەرێشان و سووک و ڕزیو بوون؛ چونکو چاکەیان هیچ نەکردبوو، بەدی و خراپییەکی بەسەر خوزستان و داقووقا و ئازربایەگان و خلات و ئارانیان هێنابوو، لەبیر نەچووبوو. جەلالەدین لە ئامەدەوە ڕوو بە دیاربەکر هەڵات و بزربوو، کەس نەیزانی چیی بەسەر هات.

کە جەلالەدین چووە ئامەد، تەتەر لە دووی نەبوونەوە و چوون دەورویشتی هەموویانی بەدەردی خاکەکانی دیکە برد و ڕوو بە خاپووریان ئاژۆت. ئەویش بەو دەردە گرفتار کرا.

دەستە تەتەرێک ڕوویان لە مووسڵ کرد و گەیشتنە گوندی (مونسە) و هەرچیەکی تێدابوو، ورد و درشت و گەورە و بچووکیان کوژت. لەوانە دەستەیەکی بۆ سەر نوسەیبین گەڕاوە کوژتار و تاڵانیان کرد و چوونە سەر ئامەد و گرتیان و شیریان لە ئەهالی کێشا و ژن و منداڵ و پیاویان نەهێشت و ڕوو بە بدلیس بە

کوژتار و تالانکردن هەڵمەتیان برد.

میللەتی بدلیس قەڵابەند بوون و دەستیان هاوێژتە تەتەر کوژتن. بەڵام تەتەر بەکوژتار شاری گرت و شیری لە ئەهالی کێشا و کەسی نەهێشت و هەمووی کوژت و شاری سووتاند. لەوێوە چوونە سەر (خلات) و (باگیر) و دەورەیان دا. لەپاش شەڕ و کێشە بەزۆر گرتیان و هەموویان لەناوبردن. (ابن الاثیر) گەلێک بەم شارەدا هەڵدەڵێ کە چەند جوان و سەخت و گەورەبووە.

لەوێوە تەتەر پەلاماری ئەردیش (ئەرجیش)یان دا کە شارێکی زۆر گەورە و کۆن بوو. بەشیر و شەڕ ئەویشیان گرت و کوژتار و تالانیان کرد و شاریان سووتاند.

مانگی زیلحیجەی ئەو ساڵە دەستەیێکی دیکەی تەتەر لە مەراغەوە ڕوو بە هەولێر و بەسەر کوردەکانی (جوزقان)دا بەکوژتار ڕۆیشتن. موزەفەرەدین هاواری لە بەدرەدین خاوەندی مووسڵ کرد کە یاریدەی بدات. موزەفەرەدین چووە پێش تەتەر و بەکوژتار بەنێو ئەو کوردانە و کوردی دیکەدا چوون. نەچوونە هەولێر و لایان دا و گەڕانەوە ئامەدیان لووس تالان کرد و ئەهالییەکەیان کوژت و چوونەسەر (ئارزن) و (میافارقین) کوژتار و تالانیان کرد و چوونە شاری ئەسعرد (سیرتی) میللەتەکەی ئازا و ڕەشید بوون و بەگژیاندا چوون و گەلێکیان لێ کوژتن. تەتەر ئامانیان خوازت؛ کوردەکان باوەڕیان کرد و ئامانیان دان. تەتەر شیریان لێ کێشا و کەوتنە نێو کوردانەوە و کەمیان ڕزگاربوون.

(ابن الاثیر) دەڵێت: نزیک پازدە هەزاریان لە کوردی سیرتی کوژت و دەورەدانی شاری سیرت پێنج ڕۆژی کێشا.

تەتەرکە لە کوژتاری سیرتی دەستیان هەڵگرت و چوونە شاری (تەنزە) ئەویشیان بەو دەردە برد و چوونە سەر کوردی قەریش کە لە دەربەندی (وادی قەریشیە)دا بوون. ئەو دەربەندە ڕێگای بۆی دەچوو، تەنگ و سەخت بوو و پڕ لە ئاوایی و دێهات و باخ، ئاوی ڕەوان بوو. کوردەکانی ئەوێ چوونە پێش و ڕێگا سەختەکەیان لێ گرتن و کوژتارێکی قورسیان لە تەتەر کرد و پاشەوپاشیان گەڕاندنەوە.

تەتەر لەوێ کە شکان ڕوو بە ماردین چوون؛ هەر ئاوایی و شارێکیان کەوتە پێش تالانیان کرد و سووتاندیان و هەر گیانلەبەرێکیان دی کوژتیان. کەس نەبوو

بتوانێ پێشیان پێ بگرێ. میللەتی هەموو دەوروپشتیشی هەڵاتن و لە قەڵادا کۆبوونەوە. تەتەر نەشیا بیگرێ و چوونە سەر نوسەیبین.

میللەتی ئەو خاکەش لە قەڵای نوسەیبین خزان. تەتەر لەوێش بە نائومێدی گەڕاوە، بەکوژتار کەوتە ئەو خاکەوە تا گەیشتە کێوەکانی ژەنگار ئازەربایەگان.

(ابن الاثیر) دەڵێ: دێهات و ئاوایی ئەو نێوانەیان نەهێشت و هەموویان پێپەست کرد و گەڕانەوە. موزەفەرەدین نەکەوتە دوویان، گەڕاوە. هەر ئەو دەستە تەتەرە بۆ، چوونەسەر شاری (کەرخینی) و شاری (داقووقا) و شارانی دیکەی ئەو نێوانە تاڵان و کوژتاریان کرد و گەڕانەوە ئازربایەگان و کەسێک نەچووە پێشیان و کەس بەگژیاندا نەچوو.

(ابن الاثیر) بە دوور و درێژی و بەدڵێکی پڕ ئێش و ژانەوە لەوانەی گوترا و دواوە و دەڵێت: لە سەرەتای ساڵی ٦٢٨دا هەموو کوردستانی ئازربایەگان بەجارێک فەرمانبەری تەتەریان خستە گەردن خۆیانەوە و ئیتاعەتی ئەوانیان کرد و ماڵ و دراو و دیاری و پارچەی گرانبەهایان بەپێشکەش پێ دان و سەریان بۆ چەماندن کە لە جەور و کوژتار و تاڵان ڕزگار بن.

میللەتی کوردی ئازەربایەگان کە وردبوونەوە و چاویان پێ کەوت وا تەتەر چییان بە کوردەکانی خلات، سیرت، ئامەد، میافارقین، ژەنگار و دەوروپشتی مووسڵ، خاپوور، نوسەیبین، ماردین، هەولێر، داقووقا، کەرخینی، بدلیس، ئەردیش و ئەوان داهێنا و کەسێک لە پادشا و ئومەراکانی کورد و هی دیکەش پێشی پێیان نەگرت و بەرامبەریان ڕانەوەستان و ئەوانیش ناچاربوون کە گەردنیان بۆ کەچ کەن و فەرمانبەریان بن.

میللەتی تەورێز لە پێشدا ئەو بیرەیان کردەوە لەگەڵ ئەمیری تەتەر کە لە نزیک تەورێزی هەڵدابوو، گفتوگۆ کرا و دیاری و پێشکەشێکی زۆریان بۆ ناردن. لە دوامینی قسەدا پەسندیان کرد و گەورە و سەرهات و کەیخودای شاریان خوازتە لای خۆیان. ئەوانیش لە پارچەی گرانبەها و ئاوریشم و چتی چاک پێشکەشێکی شایانیان هەڵگرت و قازیی شاریان وەپێش کەوت و چوون. شەمسەدین توغرائی لەگەڵیان نەچوو. قەرار درا و بڕاوە کە ساڵی میقدارێکی زۆر لە پارچە ئاوریشم و بەرگ و چتی گرانبەها بدەن و خەرگاهێکی نایاب بۆ پادشا دروست کەن. میللەت

بەوە قەرارگیر بوون و پەیمان بەسترا.

(ابن الاثیر) دەڵێ: خەرگاهێکی ئازربایەگانی بۆ پادشای تەتەریان دروست کرد، ئەتڵەسی زۆر نایابی زەڕکێش و نیوەکەی پێستی سمۆرە بوو. گەلێک بەو خەرگاهە و دیاریەکان هەڵدەڵێ کە دایانە پادشای تەتەر بەو دەستوورە خاکی ئازربایەگان بۆ تەتەر دامەزرا.

(ابن الاثیر) جلدی ١٢و لاپەڕە ٢٣٤ دەڵێت: ئەو تەتەرانەی کە چوونە سەر ئەو خاکانەی کوژتار و تالانیان لێ کرد، وانەبوو مەبەسیان تالان یا کوژتاری میللەت بووبێ، تەنها مەبەسیان تاقیکردنەوەی میللەت و پادشا و ئومەرایانی ئەو جێگایانە و زانینی خاک و ڕێگاکانی بوو. کە گەڕانەوە بەپادشای خۆیان گوت: مەملەکەتێکی بێ پادشا و سوپا و چۆڵە.

مەغۆل لە کوردستانی ئازربایەگاندا

بەوجۆرە کە گوترا تەتەر بەسەر کوردستانی خاکی ئازربایەگاندا زاڵ بوون و کردیانە ناوچەی بزووتنەوە و هەڵمەتیان. ساڵی ٦٥١ھ (١٢٥٣م) هۆلاکۆخان بەلەشکرەوە لینگی دا سەر خاکی هەموو ئێران و کوردستان و بەشەڕ و کوژتار دەستی بە کیشوەرگیری کرد. ١ی مانگی زیلحیجەی ٦٥٣ھ (کانوونی دووەمی ١٢٥٦م) هەموو ئومەرا و پادشایانی کورد و خاکی ئازربایەگان و ئارانی کەوتە ژێر فەرمانەوە و ڕۆژی یەکشەممەی ١٤ی مانگی سەفەری ٦٥٥ھ (١ی کانوونی دووەمی ١٢٥٧م) بەغدای گرت و خیلافەتی ئیسلامیی لەناو برد. لە دوای ئەوە هەموو خاکی عیراق و جزیرە و سوریای گرت و پادشاکانی کوردی ڕاوادی ئەیوبی دیمەشق و حەمس و حەلەب و جزیرە و ئامەد و حەسنکیف و میافارقین و خلات و شارەکانی تێکوپێک دان و لە ناوی بردن و بەسەر هەموو کێو و قەلاکانی کوردستاندا زاڵ بوو. ساڵی ٦٥٧ گەڕاوە ئازربایەگان.

لە لایەن خواجە نەسیری تووسییەوە، هۆلاکۆخان هان درا کە لە مەراغە بەناوی ئەوەوە ڕەسەدێک و زیگ (زیج) داندرێ. ساڵی ٦٥٧ھ (١٢٥٩م) خواجە نەسیر عولەما گەورەکانی کوردی کۆ کردەوە. فەخرەدین مەراغەیی کە هەلاتبوو چووبووە مووسڵ، فەخرەدین ئەخلاتی لە تفلیس دادەنیشت، نەجمەدین کاتبی ساحێبی

(المنطق) له قەزوین بوو، له مەراغەی کۆکردنەوە و دەستی بەرەسەد (ڕصد) دامەزراندن کرد.

بەڵام ساڵی ٦٦٣ھ (١٢٦٥م) ئەو ڕەسەدەی تەواو نەبووبوو کە شەوی یەکشەممەی ١٩ی ڕەبیعی دووەم هۆلاکۆخان مرد. بەدەستووری مەغۆلان دەخمەیەکیان بۆ کرد و له مەراغە ناژتیان (تأريخي جهان شا و تأريخي تجربة الامصار وترجية الاعصار).

(حمدالله المستوفي) دەڵێ: هۆلاکۆ له کەنار گۆمی ورمێ له شیمالی ڕۆژئاوای ئازربایەگان دادەنیشت و مەراغەی کردە پایتەخت. له مەراغە (ڕەسەد) و له ئەلاتاغی سەرا، قەسر، کۆشک، دیوان و له خۆی مەعبەدانی زۆری دروست کرد.

له دوای هۆلاکۆ (ئاباقاخان) حەوت ساڵ و لەپاش ئەو ئەحمەد تەکوار ٣ ساڵ و له دوای ئەو کیخاتو حەوت ساڵ و بایدە چوار ساڵ و خانی خانان مەحموود نۆ ساڵ و لەلجاتیو خدابەندە سێزدە ساڵ و ئەبوسەعید بهادر بیست ساڵ و له سەرەتای هۆلاکۆوە ٦٥١ھ (١٢٥٣م) تەنها ئەبو سەعید کە ١٥ ساڵ له ڕەبیعی دووەمی ٧٣٦ (تشرینی دووەمی ١٣٣٥) بوو لەو بنەماڵەیە نۆ کەس نزیک شێست و دوو ساڵ فەرمانڕەواییان کرد کە لەلایەن شێخ حەسەنی بوزرگەوە کرانە پادشا زۆریان ڕانەبوارد کە لێ کەوتن. بنەماڵەی مەغۆلی ئێلخانی نزیک عەسرێک لەسەر کوردستان پاشایەتییان کرد.

بەڵام پاشماوەی مەغۆل کە جەلایری و قەرەقۆینلی و تەیمووریيان و ئاق قۆینلی بوون، یەک له دوای یەکدی – وەکو بە کورتی له هاتوودا دێتە گوتن – له ساڵی ٧١٦ھ (١٣١٦م) تا ساڵی٩١٠(١٥٠٤) –کە نزیک (٢٠٠) ساڵ دەکا– بەڵا و موسیبەتێکی گەورە بوون بەسەر کوردستانەوە و بە تایبەتی شەڕ و شۆڕ و هەڵمەتیان بۆ سەر یەکدا پترینی له خاکی کوردستانی موکریان (ئازربایەگان)دا بوو.

بەڵام لەم پشێوییەدا کوردەکانی موکریان بەگەرمی چڕژانەوە نێو خاکی خۆیانەوە، له جنووبی ڕۆژهەڵاتی گۆمی ورمێ و له غەرب و شیمالی گۆمی ورمێدا دوو سێ حکوومەتی بچووکیان دامەزراندووە (هەروەکو له هاتوودا بە درێژایی باسیان دەکەین). –١– حکوومەتی موکری –٢– حکوومەتی دونبلی –٣–

حکوومەتی مەحموودی -٤- حکوومەتی برادۆست و بلیلا و لە دەوروپشتی ئەو حکوومەتانەش گەلێک ئیمارەتی بچووک و گەورەی خۆجێیی کورد نەمابوو کە بێتە باسکردن.

پاشماوەی مەغۆلان لە کوردستانی ئازەربایەگان

لە دوای ئەبو سەعید بهادور، شێخ حەسەنی گەورە یاریی بەو دە حوکمڕانەی مەغۆل دەکرد؛ تاکو ساڵی ٧٣٦ھ (١٣٣٦م) بۆ خۆی بوو بە پادشا و بەغدای کردە پایتەخت و کەم و زۆر بەسەر ئێران و کوردستاندا زاڵ بوو.

ساڵی ٧٥٩ شێخ ئۆیسی کوڕی شێخ حەسەن چووە سەر کوردستانی ئازربایەگان و لەشکری (ئاڵتوون ئۆردوو)ی مەغۆلی دەرکرد و ئەو خاکەی گرت و لە ساڵانی ٧٦٦ھ (١٣٦٤م)دا کێوەکانی کوردستان و دیاربەکر و ئەو دەوروپشتەشی گرت.

ساڵی ٧٥٨ھ (١٣٥٧م) موبارزەدین محەمەدی کوڕی شوانکارە (موزەفەری) لە ئەسپەهانەوە لینگی دا سەر ئازربایەگان و شاری تەورێز و موکریانی گرت، تا نزیک ساڵانی ٧٨٤ھ (١٣٨٢م) ئەو خاکەی لە دەستدا مابوو.

حوسێنی کوڕی شێخ ئۆیسی جەلایری لەو ساڵەدا مرد؛ خاکەکەیان لەنێوانیدا بەش کرد. کوردستانی ئازەربایەگان و عیراق وەبەر سوڵتان ئەحمەد کەوت و دوو ساڵ لەسەر ئەو خاکە فەرمانڕەواییی کرد.

ساڵی ٧٨٦ تەیمووری لەنگ بۆ سەر ئەو خاکە هەڵمەتی برد و گرتی. سوڵتان ئەحمەد بۆ دیاری ڕۆم و میسر هەڵات. تەیموور، عومەر کوڕی جەلالەدین میران شای لەسەر دانا کە کوڕەزای بوو.

ساڵی ٧٨٩ھ (١٣٨٧م) تەیموور ڕوو بە سەمەرقەند کە گەڕاوە، سوڵتان ئەحمەد گەڕاوە؛ بەڵام هیچی نەکرد. لە دوای عومەر ساڵی (٨٠٧) میران شای کوڕی تەیموور لەسەر کوردستانی ئازربایەگان دانیشت.

ساڵی ٨٠٧ھ (١٤٠٥م)ی مانگی شەعبان لە تەمەنی حەفتا ساڵدا تەیموور کە مرد، قەرەیووسف و سوڵتان ئەحمەد گەڕانەوە. قەرەیووسف چووە بدلیس و پەنای بردە بەر ئەمیری ئەوێ کە یارمەتیی بکات و سوڵتان ئەحمەد چووە بەغدا.

ساڵی ٨٠٨ قەرەیووسف لەشکری لە کوردان پێکەوە نا. ساڵی ٨٠٩ لینگی دا سەر خاکی ئازربایەگان. ساڵی ٨١٠ هـ (١٤٠٨م) لە نزیک تەورێز، میران شا و قەرەیووسف شەڕێکی پیسیان کرد و میران بەدیل گیرا و کوژرا. لە دوای ئەو ئەبوبەکری کوڕی میران شا بوو بەجێنشینی بابی و بەگژ قەرەیووسف داچوو، ئەویشی بۆ نەگیرا بەڵام شکا بەڵام هەڵات. هەموو خاکی کوردستانی موکریان (ئازربایەگان) کەوتە دەست قەرەیووسفەوە.

ساڵی ٨١٣ لە نزیک تەورێز چوو بەگژ سوڵتان ئەحمەدی دەستەبرای. شەڕ ڕووی دا و شکا و خۆی و جەلالودەولەی کوڕی گرتن و کوشتنی. قەرەیووسف بەئازادی بەسەر هەموو خاکی جەلایرییاندا دەستی کێشا و بوو بە پادشا.

ساڵی ٨٢٢هـ (١٤٢٠م) شاهرۆخی کوڕی تەیموورلەنگ چووە سەر تەورێز. قەرەیووسف لە کوردان نزیک سەد هەزار شەڕکەری کۆ کردەوە و لە نزیک تەورێز پێشی پێ گرت. بەڵام مەرگ دەرفەتی نەدا و دەستی بەست و خستی. چونکو پیاوێکی خراپ و بەدئەندێش و نادروست بوو، هێشتا گیانی لە ڕەگ و پۆی دەرنەکەوتبوو کە ڕەگ و پۆی لەشکریان لەبەریەک پچڕا و بڵاوبوونەوە.

شەرەفنامە دەڵێت: هێشتا لێوی سارد نەبووبوو کە ساردی کەوتە نێو لەشکرەوە. ئومەراکانی کورد هەریەک بەلایەکدا گەڕانەوە خاکی خۆیان. لاشەیێکی نیو سەعات لەوەپێش لەسەر تەختی زێرنیگار فەرمانی دەدا، لەسەر خاکی بوار بە کەپو و لێو و گوێ بڕدراوی و ڕووت کەوتبوو. لاشەکەی بۆگەنی تێ کەوتبوو و فڕێ درابوو. سەردار سوپاهێکی بەزەیی پێدا هات و هەر لەوێ ناژتی.

لە دوای ئەوە ئەسکەندەر تا ساڵی ٨٤١ و جیهان شا تا ٨٧٢ و حوسێن عەلی تا ٨٧٢ و حەسەن عەلی هەروا. لە خاکی کوردستانی ئازربایەگاندا پێنج کەس لە تورکمانی قەرەقۆینلیان فەرمانڕەواییان کردووە.

ئیدریسی بدلیسی لە هەشت بەهەشتدا دەڵێت: ئەسکەندەری کوڕی قەرەیووسف لەلایەن شاهرۆخی کوڕی تەیموور لە ئازربایەگان دەرکرا و بۆ خۆی لەسەری دانیشت. لە دوای ئەو جیهان شا، لە دواییدا حوسێن عەلی کوڕی ئەسکەندەر و لە پاشان حەسەن عەلی کوڕی جیهان شا بوونە فەرمانڕەوا. لە دەوری حەسەن عەلیدا نەیارێکی نەبەردی وەکو حەسەن درێژ (اوزون حسن) هەستا سەر قەرەقۆینلییان.

بەگەرمی کوردانی موکریانی ئەمرۆکە لە (تورکە ڕەشە) دەدوێن و لە باپیرە گەورەی هەر بنەماڵەیێک بپرسی دەڵێت: ساڵی تورکە ڕەشە بۆ خەزا هاتینە ئەم خاکە و ماینەوە. هەر سەربهووردێک بێتە گێڕانەوە دەڵێن: ساڵی تورکە ڕەشە وا بووە. لەوە بۆمان ئاشکرا دەبێ کە مەبەس لە تورکە ڕەشە (قەرەقوینلّییان) بووە و میللەتی کورد بەموسڵمانیان نەزانیون. دەبێ زۆر مەفرەت شیعە لەگەڵ کورداندا بەدڕەفتارییان گەلێک کردبێ کەوا هەتا ئەمڕۆکەش هەر بەخراپی ناودەبرێن.

حەسەن درێژ (اوزون حسن)ی ئاققوینلوو ساڵی ٨٧١ (١٤٦٦) لینگی دا سەر خاکی ئازربایەگان و گرتی و تەورێزی کردە پایتەختی حکوومەتەکەی، ئەم حەسەنە درێژە هەرچەندەش تورکمان بوو، بەڵام میللەتی کورد زۆر خۆشیان ویستووە و بە پیاوێکی چاکیان زانیوە. پتر لە دەوری ئەمدا کورد گەڕانەوە نیشتمانی خۆیان کە ئازەربایەگان بوو. چوار پێنج ئیمارەتی خۆجێیی کورد لە پشێویی نێوانی مەغۆل و جەلایرییاندا دامەزراندراوە و چاکتر خۆی گرت و پڕ هێزتر بووەوە. سوپا و ئومەرای لەشکری حەسەنە درێژ هەموو کورد بوون. لەم ساڵانەدا دەوڵەتی سەفەوی لە خۆنواندندا بوو.

حەسەنە درێژ ساڵی ٨٨٢ (١٤٧٨) کە مرد، میرزا خەلیل بەگ بوو بەپادشا. ساڵێک بەسەری برد و لە دوای ئەو یەعقووب تا ساڵی ٨٩٦ و لە پاشا بایسنقەر تا ساڵێک ژیا. ئەوجا ڕۆستەم بەگ ساڵی ٨٩٧ بوو بە فەرمانڕەوا.

کوڕی ئەحمەدی کوڕی ئۆغزلوو محەمەد -کە خوارزای عوسمانیان بو- بەپشتیوانیی عوسمانییانەوە لینگی دا سەر خاکی ئازربایەگان. ساڵی ٩٠٢ (١٤٩٦) بەگژ ڕۆستەمدا چوو و گرتی و کوژتی و بوو بە پادشا. ساڵێکی نەکێشا ئەویش کوژرا.

ئاڵوەندی کوڕی یووسفی کوڕی حەسەنە درێژ، ساڵی ٩٠٢ لەسەر خاکی ئازەربایەگان بوو بە پادشا. بەڵام لە مردنی حەسەنە درێژەوە تا مردنی ئاڵوەند لەنێوانی سەفەوییان و ئاققوینلّویاندا شیر نەچووەتە کالان و هەر شەڕ و کوژتار و لێکدان و وێران بووە. لەنێوانی ئەو دوو ئاگرەدا هەر کورد بەرکەوتوون.

ساڵی ٩٠٧ (١٥٠٢) شا ئیسماعیلی سەفەوی لینگی دا سەر ئاڵوەند و بەشەڕ شکاندی و هەڵات و چووە بەغدا؛ لەوێوە چووە دیاربەکر. ساڵی ٩١٠ لە دیاربەکر

مرد. شا ئیسماعیل له ساڵی ۹۰۷دا تەورێزی کە گرت کردیە پایتەخت تا ساڵی ۹۲۲.

ئاققوینلۆیان له دوای ئاڵوەند که هەڵات به خاکی کوردستانی دیاربەکردا بڵاو بوونەوه. له شێروان موراد و له یەزد محەمەد میرزا، دوو کەسیان له دوای ئاڵوەند تا ساڵی ١٤ فەرمانڕەواییان کردووه، بەڵام به جارێک خاکی ئاققوینلۆ و له ساڵی ٩١٤ھ (١٥٠٨م)دا کەوتە دەست سەفەوییان.

فەسڵی پێنجەم

پادشایانی کوردی شەدادییان له ئاران و ئانی

نەژاد و بنەچەکە:

له بەند و فەسڵەکانی ڕابردووی ئەم پەڕاوییەدا، گەلێک جار گوتراوە کە له سەرەتای ئیسلامیدا کوردانی ڕاوەند -کە تیرەیێکی هەزبانین- له خاکی موکریانی ئەمڕۆکەوە چوونە ئەرمەنستان و له نزیک شاری (دووین) جێگیر بوون و دانیشتن و دەستەیێکی دیکەشیان چوونە خاکی هەولێر دامەزران.

(ابن الاثیر) دەڵێ: ئەو کوردانەی ڕاوەند باشترین تیرەیەکی کوردن. کیسرەوی بەخشی سێیەم (شهریاران گمنام)، لەلاپەڕە ٧دا دەڵێ: «در شیرکوه عمو و پدری صلاح الدین مینگارد: واصلها من الاکراد الراوادیة وهذا القبیل هم اشرف الاکراد».

پادشایانی کوردانی شەدادییان لەم کوردانەن کە چەند عەسران بەناوی کوردی ڕاوادی (ڕەوەند – ڕاوەند)ەوە ناوبانگیان کردبوو. (ئیبن خلکان) و (کیسرەوی) دەڵێن ئەو کوردانەی ڕاوەندی کە له خاکی موکریانەوە چوونە ئەرمەنستان له دەوروپشتی شاری (دووین) کە تەختگاهی ئەرمەنستان بوو، دامەزران و کردیانە نیشتمان. لەوەوە دەتوانین بڵێین کە ئەو خاکە بووەتە نیشتمانیان و لەو جێگایە بڵندبوون و هەستاونە سەرخۆ و دەستیان بە مەملەکەتداری کردووه.

بە هەرجۆرێک بووبێ با ببێت و ئێمەش لە پێش ساڵی ٣٣٦ هیجرییەوە ئاگاداری ئەو بنەماڵە نەبووین کە لە خاکی دووین و ئاران و ئانیدا، ناوی پادشاهی یا فەرمانڕەوایی لەسەر پیاوێکی ئەو کوردانە بووبێت.

دامەزراندنی شاهی

کیسرەوی بەناوی شەدادییان و دامەزراندنی پادشایەتییان دوو سەرچاوەی هەیە کە لێیان وەردەگرێت:

١- (منجم باشی)یە کە محەمەدی کوڕی شەداد دەکاتە دامەزرێنەری بنەچەکەی شاهی، بۆ بنەماڵەی شەدادییان، ئەویش ساڵی ٣٣٧ کە سالار مەرزەبانی دەیلەمی گیرا و برایە دزی سیمیرۆم. محەمەد کوڕی شەداد کوردی ڕاوادی وەکو هێندێک ئومەرایانی دیکە، هێزی پەیدا کرد و حکومەتێکی کوردیی دامەزراند. ساڵی ٣٤٠ خاکی ئاران و ئەرمەنستانی گرت و لەسەر ئەو خاکە بوو بە پادشا و بنچینەی شەهریاری کوردی توند دامەزراند.

٢- (وارتان) مێژوونووسی بەناوبانگی ئەرمەنییە کە دەڵێ: مەرزەبان و لەشگری و فەزلوون -کە هەرسێیان کوڕانی محەمەدی کوڕی شەداد بوون- لە خاکی ئاران و ئەرمەنستاندا بناخەی شەهریاری کوردانی شەدادی ڕاودییان دامەزراند.

کیسرەوی لەو دوو سەرچاوانە (منجم باشی) بەڕاست دەزانێ و ئێمە لێی ورد دەبینەوە هەردووک ڕاستن. بەڵام محەمەدی کوڕی شەداد کە بناخەی دامەزراندووە و کوڕەکانی بە سەرکردەیی ناردووەتە سەر شارانی دیکە و گرتوویانە. بۆیە وارتان ئەو سێ کوڕانە بەدامەزرێنەر دەزانێت.

١- محەمەدی کوڕی شەداد

سەرهات و دامەزرێنەری شاهانی کوردی ڕاوادییان، محەمەدی کوڕی شەداد ساڵی ٣٣٧ هەڵی دا و ساڵی٣٤٠ لە خاکی ئاران پادشاهیی دامەزراند. لەبەرئەوە پادشاهانی ئەم بنەماڵە بە (شەدادییان) ناسراون و پێیان دەڵێن: پادشایانی شەدادییانی کوردی ڕاوادییان لە ئاران و ئەرمەنستان.

گەلێک لە مێژوونووسەکان ناوی ئەم پادشایەیان بە (مەمی) (مەم) (مام) نووسیوە. وەکو پێشت گوتراوە کە لە زمانی کوردی ئازەریدا و کوردانی ئێستاشدا (محەمەد) بەمەم و مەمێ و بەمامە و مەمۆ و بە مەملان ناودەبرێن.

ساڵی ٣٣٧ مەرزەبانی دەیلەمی کە سەرکێش و نەیاری دەیسەمی کوردبوو،

دەستی سەرکێشیی بەسەر خاکی ئازربایەگاندا کێشابوو، گرفتار بوو و بە گیراوی برایە قەڵای سیمیرۆم هەروەکو لێی دواوین.

محەمەدی کوڕی شەدادی کوردی ڕاوادی لەمێژبوو لە خۆکۆکردنەوە و بڵندبوون دەکۆشا. لە گرتنی مەرزەبان دەرفەتی دی، بەو هێزەی کە لە دەستیدا بوو، پەلاماری خاکی ئاران و ئەرمەنستانی دا و گرتی و بنچینەی پادشایەتیی کوردی ڕاوادیی دامەزراند. بەڵام ناکام و جوانەمەرگ بوو و ساڵی ٣٤٤ مرد. ئەو خاکەی گرتبوونی ڕۆژ بەڕۆژ لە دەست کوڕەکانی دەرچوو و لە میراتگرەکانی ئەستاندرانەوە.

وامان بۆ دیار دەبێ کە سالار مەرزەبان نەبەرد و بێ ڕەحم و دوژمنی کوردان بوو. لە قەڵای سیمیرۆم کە ڕزگاربوو و گەڕاوە ئازربایەگان، حکوومەتی کوردانی شەدادیانی خستووەتە گێژاو و شەپۆڵی خوێن و کوژتارەوە.

بێگومان کە حکوومەتی وا تازەی دوو سێ ساڵەی وەکو نەمامی شلک و ساوا وایە، چۆن خۆی لەبەر لێشاو و هەڵمەتی دوژمنێکی زەبردەستی وەکو مەرزەبان دەگرێ. دەیسەم بەو هەمووو هێزەوە پێی نەوێرا.

دەبێ حکوومەتی شەدادییان سەری فەرمانبەری پێ چەماند بن. وەکو ئەبولهەیجا بە جارێک پووچ کراوەتەوە. کیسرەوی، بەخشی سێیەم، دوور و درێژ لەلاپەڕە ١٠ لێی دواوە.

٢- ئەبولحەسەن لەشگری کوڕی محەمەد

ئەبولحەسەن لەشگری ساڵی٣٦٠ هەستا سەرەخۆی و ئەو خاکانەی کە لە دەوری بابی دەست کەوتبوون و لە دەستیان دابوو، دیسان یەک بەیەک گرتیانەوە. لەشکر و حەشمەت و سوپا و داراییێکی قورسی پێکەوە نا و دوژمنەکانی داچڵەکاند و ئەمیرەکانی دەوروپشتی خستە لەرزینەوە. بە دەستوورێکی جوان هەشت ساڵ لەسەر خاکی ئاران و ئەرمەنستاندا بەئازادی و سەربەرزی بەسەربرد، ناوبانگی ئازایی و ڕەشیدیی بڵاو بووبووەوە، دەنگی نەبەردی و جەنگجوویی داوە.

وارتان: کە لە مەرزەبانی کوڕی محەمەد دواوە دەڵێت: کوورەی (شۆت) کە پارچە خاکی گەورەی بەشی ئازان و دزی (شەمیرام) کە گریگۆر خاوەندی

(فاریسـۆس) گرتبوونی و مەرزەبان بە فێڵ ئەو دوو پارچە خاکەی لە گریگۆر گرت و تێـیـدا دامــەزرا و لەگـەڵ ئـەمـیـری گـەنجـەدا دۆسـتـی و ئاشنـایـیی نواند. لە دەرفـەتێکدا ئـەمیـری گـەنجـەی کوژت و شـاری گـەنجـەشی گـرت. مـەرزەبان بەو دەستووره لەو خاکانەدا بناخەی پادشاهیی شەدادییانی دامەزراند.

وامـان بۆ ئـاشکرا دەبێ کـە ئەبولحـەسـەن لەشگری لـەو خـاکـانەدا خـۆی توند دامـەزراندووه و مـەرزەبانـی براشی ناردووەتـە سـەر ئەو دز و شـارانەی گـوترا و بەناوی ئـەبولحـەسـەن لەشگرییـەوە گـرتوویە. بەڵام (وارتان) لەوە ئاگـاداربوو کـە مەرزەبان تەقەڵای داوە و ئاگاداری ئەبولحەسەن نەبووە.

٣- مەرزەبانی کوڕی محەمەد

لە دوای لەشگری، مـەرزەبانی برای بووەتە پـادشـای ئاران و ئەو خـاکـانە. بەڵام لە ئیشـوکاری پادشاهیـدا سـست و بێ تەقـەڵا بـووە. فـەزڵوون کە برا بچـووکی بوو، کردەوەکانی پەسند نەکرد و لێی دڵگیر و ڕەنجیدە بوو. نێوانی ئەو دوو برایە بە ڕقەبەری ڕادەبرا. ساڵی ٣٧٥ بەبۆنەی شکار و ڕاوەوە، فەزڵوون مەرزەبانی لە شار دەرخست و لە دەمی ڕاوکردندا کوژتی.

لە دەوری یەکێک لەم دوو برایانەدا شـارانـی (سکووری) و تەختگاهـی ئاران کە بەردوا (بەردعە) بوو لە سـالاری دەیلەمی ئەستاندرا و خرا دەست خۆیان.

٤- فەزڵوونی یێکەم کوڕی محەمەد

ئەم پادشـاهـە کـوردە دووەمین دامـەزرێنەری دەوڵەتی شـەدادییـان و پـێکهـێنەری پادشایەتیی کوردانی ڕاوادییانە لە ئاران. ئەم پادشـا ناودارە کوردە هەمـوو خاکی ئاران و دووین و بەشـێکی زلی ئەرمـەنسـتانـی گرت و خسـتیـە ژێر فـەرمـانیـەوە و حکوومەتەکەی زل کرد.

فـەزڵوون چل و حـەوت سـاڵ پادشـا بـووە و لەگەڵ ئەرمـەنیـیان و گـورجیـیـان و مـیـللەتەکـانی دراوسـێی خـۆیدا هەڵمــەت و شـەڕ و کـێـشـەی گـەلێک کـردووە و هەمووانی خستووەتە دەست و بەسەریاندا زاڵ بووە و کردوونیە فەرمانبەری خۆی. کـیسـرەوی لە بـەخشی سـێـیـەمدا دەڵێ: سـالانە سـێ سـەد هـەزار دەرهـەم باجی داناوەتە سەر ئەرمەنستان.

کیسرەوی لە (منجم باشی) وەردەگرێ: میللەت و ڕەعیەت، فەزلۆونیان خۆش ویستووە و زۆر پێی دڵخۆش و شادمان بوون. فەزلۆون لەسەر چۆمی ئاراس پردێکی گەورە و جوانی بینا کرد و ساڵی ٤١٨ بەشان و شەوکەت تەواو بوو.

شەڕ و هەرا و کێشەکانی فەزلۆون

ئاران، شاهیان لە سەرەتای دامەزراندنی شەدادییاندا لەناوچوون. لە نەتەوەی میهران ئاران شاهیان یەکێک پەیدا بوو لەملا و لەولاوە ئارانییان و ئەرمەنییان لەسەری کۆبوونەوە و لە جێگای میهرانیان دانا. فەزلۆون چووە سەریان و هەمووانی لەناوبرد و پووچی کردنەوە. ئەگەرچی شەڕ و کوژتارێکی قورس لەنێواندا ڕووی دا و گەلێک خوێن ڕێژرا بەڵام لە دوامیندا فەزلۆون سەرکەوت و زاڵ بوو.

یێکەمین جار شەڕی بەناوبانگی فەزلۆون لەگەڵ داویت (داوود بیخاک)دایە کە پادشای ئەرمەنستان بوو و برازای غاغیک پادشای ئەرمەن بوو. داویت بە پشتیوانی (سمبات)ی برای لینگی دا سەر گورجیان و بەسەر بەشێکی ئەو خاکەدا زاڵ بوو.

کیسرەوی لە ئاسۆغیک مێژوونووسی ئەرمەنی وەردەگرێ کە فەزلۆون پادشای ئاران لە گەنجەوە تالووکەی کرد، بۆ شەڕ و کوژتار لینگی دا سەر داویت. لەولاوە داویت بە هێزێکی هەیبوو، چووە پێشێ و کوژتار دەست پێ کرا. فەزلۆون تەنگەتاو بوو و هەڵات و بەهەزار ئەزیەت گیانی لە شەپۆلی خوێناوی ڕزگار کرد. سوپای فەزلۆون پتری بەشیری داویت و کەمی بە ئاودا چوون و پووچ کرانەوە.

کیسرەوی دەڵێ: وارتان زۆر کەم لە شەڕی گیورگی کوڕی داویت و فەزلۆون و غاغیک خاوەندی جوور و گیدۆ دواوە و سەربهوورد زۆر کەمە و درێژەی پێ نەداوە کە ئێمە لێرەدا بیکەینە سەرمایە.

خاوەندانی فاریسۆس

لە دەوری حوکمڕانیی شەدادییاندا لە فاریسۆس بنەماڵەی حوکمدارانی (هایقازیان) هەبوون کە بەسەر لایەکی خاکی ئاراندا فەرمانڕەواییان دەکرد.

پیاوە ناودار و ناسراوی ئەو بنەماڵەیە (سنگریم) ناوبوو کە لە پێش فەزلۆوندا فەرمانڕەوابوو. بەڵام ئەم بنەماڵەیە کەنگی دامەزرابوو؟ لە ئێمە نادیار و ونە.

کە سنگریم مرد، گریگۆری برای بوو بە فەرمانڕەوا. گریگۆر ساڵی ٣٩٤ مردووە. فیلیپی کوڕی بووەتە جێنشین. فەزلۆون ناردیە دووی فیلیپ و خوازتیە لای خۆی. کە گەیشتەجێ، گرتی و خستیە زیندانەوە شاشواغ (گولستان) و شۆت (زلیرت) کە دوو پارچە مەملەکەتی گەورەبوون لە فلیپی گرت و خستیە ژێر فەرمانی خۆیەوە. بە مردنی گریگۆر بنەماڵەی (هایقازیان) کوێر بووەوە.

ئاسۆغیک مێژوونوویسی ئەرمەنی دەڵێ: غاغیک پادشای ئەرمەنستان، هەموو خاکی خۆی کردە دوو بەش: بەشێکی دایە فەزلۆون و بەشێکی بۆ خۆی هێشتەوە؛ تاکو لەگەڵیدا دۆستی و ئاشنایی ببەستێ.

وەکو کیسرەوی لێی دواوە، وا دەردەکەوێ بنەماڵەی هایقازیان دووبارە بووژاوە و بەگژ حکوومەتی شەدادییاندا چووە. لەوەش وامان بۆ ئاشکرا دەبێ کە فیلیپ لە بەندیی فەزلۆون ڕزگاری بووە و هەڵاتووە. دیسان بناخەی فەرمانڕەوایی دامەزراندووەتەوە، بەڵام نادیارە.

وارتان مێژوونوویسی ئەرمەنی دەڵێ: فەزلۆون چووە سەر (دانجیانی کوڕی هەمام) و هەموو خاک و زەوییەکەی بەشەڕ لێ گرت و دانجیانی گرت و کوژتی و خاکەکەی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە. لە دوای ئەوە فەزلۆون بەسەر هەموو خاکی غاغیکدا زاڵ بوو و گرتی.

شکانی فەزلۆون لە دەست گورجییان

یێکە شەڕێکی فەزلۆون لەگەڵ گورجییانی کردووە و لەو شەڕەدا شکاوە ئەمەیە کە (ابن الاثیر) و (وارتان) و (جوانشیر) و (کیسرەوی) ساڵی ٤٢١ لێی دواون کە ئەرمەنییان بوونە هاودەمی گورجیان و لەشکرێکی قورسیان کۆ کردنەوە کە بەگژ فەزلۆوندا بچن. فەزلۆون بەهێز و تین و تەوانایی و نەبەردی و جەنگاوەریی خۆی و سوپاهەکەی نازی و هەڵمەتی بردە سەر گورجییان.

(باگارات)ی پاشای گورج و ئەبخاز بە غاغیک پاشای ئەرمەنی وەڵام دا کە بگاتە هاواری و یارمەتی بدات. غاغیک لەشکری برد و گەیشتێ. پێکەوە

هەڵمـەتیـان بـردە سـەر شـاری گـەنجـە و ئەزیەت و ئازارێکی قـورسـیـان دا و بە تاڵانێکی بێژمار گەڕانەوە جێی خۆیان.

(ابن الاثیر) ئەم شەڕە بەم جۆرە لە ڕیزی ساڵی ٤٢١دا دەنوویسی کە: فەزڵوون کوردی کە لەسـەر گۆشـەیێکی ئازربایەگان فـەرمـانڕەوا بوو (فأتفق ان غزا الجزر هذه السنة). فـەزڵوون کە چووە سـەر گورجـیـان کـوژتـار و تاڵانێکی قـورسـی لێ کردن و گەلێکی بەدیل گرتن و گەڕاوە. وای زانی کە دوژمن گێژ و سـەرسام بووە. گـورجـیـیـان لـە دەرفـەت بازیان نەدا و بـەلەز کـەوتنە دووی فـەزڵوون و لەناکـاو بەسـەریان دادا و لە دە هەزار کـەس پـتـریـان لە فـەزڵوون کـوژت و هەمـوو مـاڵ و چتمەکیان بوو بەڕۆزیی گورجی و ئەرمەنییان.

فـەزڵوون لە دوای ئـەو شکانە دوو سـاڵ ژیاوە و سـاڵی ٤٢٢ مـردووە. وامـان بۆ ئاشـکرا بـووە کـە بـۆ تۆڵە ئـەسـتـانـدنەوە جـارێکی دیکەش لینگی داوەتە سـەر گورجییان و بەگژ ئەرمەنییاندا چووە.

قـەتران شـاعـیـری تەورێزی لە دەسـتـە شـیـعـرێکیـدا بە لەشگریی نەوەی ئەم فـەزڵوونەیدا هەڵگوتووە. لە دواییـدا لەم شـەڕە و شکانی فـەزڵوون دواوە و باسی مـەمـلانی ڕاوادیی خـاوەن ئازربایەگانی کردووە کە لەشـگریی بەکینەی فـەزڵوون و مەملان چووەتە سەر گورجییان و تۆڵەی لێ ئەستاندوونەوە:

لشـکری فـضلون هـمـانجـا گـرفگنده در قـضـا
شـاه خـصـمـان را فگند و خـصم یاران را فگند

یا:

خـــدایگـان بزمـــانی ز کـــافـــر بسند
بـەتیـغ کـــینەی فـــضـلون و کـــینـەی مملان

٥- ئەبولفەتح مووسا کوڕی فەزڵوون

کیسرەوی لە بەخشی سێیەم و لاپەڕە ١٧دا دەڵێ: فەزڵوون لە پاش چل و حەوت سـاڵ پادشـاهی، سـاڵی ٤٢٢ مـرد و ئەبولفـەتحی مووسـای کـوڕی لەسـەر تەخـتی پادشـاهی ئاران دانیـشت و سێ سـاڵ پادشـاهیی کـرد. لەوەپتـر لەم پادشـاهە سەربهوورد و دەنگێک پەیدا نییە و هیچمان لێ نەزانیوە.

٦- ئەبولحەسەن عەلی لەشگری دووەم

لە دوای مووسا، ئەبولحەسەن عەلی کە بە لەشگریی دووەم ناسراوە و کوڕی مووسا بوو، لەسەر تەختی شاهی دانیشت و پازدە ساڵ لەسەر خاکی ئاران و هێندێک جێگایانی دیکە و ئەرمەنستان پادشاهیی کرد.

ئەم لەشگرییە یەکێک بووە لەو پادشایانەی کە قەتران گەلێک قەسیدە و غەزەلی پێدا هەڵگوتووە. نزیک شازدە پارچە شیعری لە بابەت ئەو پادشاهەوە هەڵبەستووە. لەم شیعرانەی قەتران دیار دەکا کە لەشگری بەگژ گورجی و ئەرمەنییاندا چووە و شەڕەکەشی لە جەژنی قورباندا بووە. گورجی و ئەرمەنییانی شکاندووە و کوژتارێکی قورسی لێیان کردووە و تۆڵەی فەزلوون و مەملانی لێ کردوونەوە.

ئەمە پارچە شیعرێکی قەترانە کە دەڵێ:

لشکری را کوشت کورا مرگ نتوانست کوشت
قلعەیی را کند کورا چرخ نتوانست کند
ز آتش شمشیر و دارند جان درتن چنانکە
هست نالان و طپان مانند بر آتش سپند
لشگر فضلون همانجا گرفگندە در قضا
شاه خصمان را فگند و خصم یاران رافگند
بدرسد گویند شاهی را از دستوران بد
جز کنون این داستان کس نیاید دلپسند
ای جهانت پیشکار ای روزگارت زیر دست
ای سپهرت رهنما ای روزگارت یارمند
گوسپند و گاو کشتن فرض هست این عیدرا
کاندرین آمد حساب ایزدی بیچون و چند
ایزد از هر عید هست امروز راضی تر زتو
زانکه کافر کشتەیی برجای گاو و گوسپند

لەم شـیـعـرانە وادیار دەکـا کـە سـوپای کـورد، هەرچەندە لە هـی گـورجـییـان و ئەرمـەنییـان کـەمـتر بووە، دیسان کـورد زاڵ بوون و سـەرکـەوتوون و پادشـاکـانیـان بەدیل گرتوون.

لەشگری و ئەمیر ئەبولفەزل جەعفەر

یێکە سـەربـەووردی شـایان و وێـچووی لـەشگری پێکـهاتـنەوە و ڕێککەوتنـەوەیەتی لەگـەڵ پادشـایەکـی خـزم و هـاوڕەگـەز و هـاوتیـرە و دراوسـێی خـۆی کـە ئەمـیـر ئەبومـەنسـوور وەهسـودانی کـوردی ڕاوادیی پادشـای ئازربایەگـانە کـە بە درێژی باس کرا. دووەمین: بردنی تورکمـانی غـەز لە ئازربایەگـانەوە بۆ ئاران. سـێیـەمین: پێکهاتنەوەی لەشگری لەتەک ئەمیر ئەبولفەزلی جەعفەری خاوەند خاکی تفلیس کە ناودار و پادشـایەکـی کـوردبووە. قەترانی شاعـیر کە لە تـەئریخـی ئەوانەدا هـونەری نواندووە و لەم کۆبوونەوەیە دواوە کە دەڵێت:

خـــــدای باز بیـــــفـــــزود دولت اســـــلام
هـهـــــرباز بکـاهیـــــد قـــــوت کـــــفـــــران
کنون کــه گــشت بیکجـا هژبر و شــیــرقــرین
کنون کــه کــرد بەهـم آفــتـــاب و مـــاه قـــران
«امـیـــر ابوالحـسن» آن فـضل وجـودرا بنیـاد
«امـــیـــر ابو الفـــضل» آن دین و دادرا بنیـــان
دوشـــــهـــــریار کـــــریم و دونام دار کـــــرام
دو اخـــتـــیـــار زمین دو افـــتـــخـــار زمـــان

لەم شـیـعـرانەی خـوارەوەی قـەتران دیار دەکـەوێ کـە لـەشگری لە دوای مـردنی ئەمـیـر ئەبولفـەزل کـچی ئەوی مـارە کـردووە و گـوێزتوویەتەوە کـە قـەتران پێـیـدا هەڵدەڵێ:

نشـسـتـه شـاه «شـدادان» بەتخت ملک دلشـادی
رخش چون لالەی نیسان کفش چون ابر فروردین
ازاین پیـمـان فـرخنده نگون شـد رایت کـفـران
وزاین پیـوستن مـیـمـون قـوی شـد پایـەگـاه دین

همـــانا نیکی کــرد است بانیکو دهش جــعــفــر
فــرزندان او گــشــتــه است نیکو عــاقــبت چنین
[ـــــ]در خلد پیـــــمـــــان بست باحـــــورا
چوبا دلبندش اینجــا بست خـــســروان کـــابین
گزبده بوالحسن کورا و فاطبع است شادی خوی
ســتــوده لشگری وەفــا پیــشــه است ورادی دین

کوڕانی لەشگری

لەشگری چوار کـوڕی بوو:١- مـەنوچەهر -٢- ئانوشـیـرەوان -٣- گـودەرز -٤- ئەردەشێر. ئەبولحەسەن لەشگری خوارزای مێهرانییانی ئاران شاهان و لە لایەن دایکی دیکەیەوە شێروان شاهان بوو کە لە نەژادی (بەهرام چووبین) بوون. قەتران ئەوەی کە ئاران شاهان بوو بە شیعر گوتوویە. ئەمە قەسیدەیێکی گەورەیە و دوو شیعری سەرەتایی و دوو شیعری دوامینی دەنووسین:

ای روان برشــهـر یاران جــهـان فـرمـان تورا
هەر چه باید خســروان را دادەیزدان آن تورا
همچو ارمن گشت خواهد نعمت سنگی تورا
همچو آران گشت خواهد ملکت شیروان تورا
ملکت ایران نیــاگــانی تورا بود از نخـــست
گشت خواهد چون نیاگان ملکت ایران تورا
ملک فـــــرزندان بدادی و ببــــــاید دادهم
ملک فــرزندان و فــرزندان و فــرزندان تورا

قەتران بە ئاواتەخوازی قەسیدەیێکی سی و پێنج شیعری هەڵبەستووە، ئێمە نێوان پێنج شیعرمان لێ هەڵبژاردووە کە بە لەشگری دەڵێت:

این جــهـان بوداست دایم ملکت ســاســانیـان
خواست سالارش خدا در ملکت ساسانیان

نیست کس در گوهر ساسانیان چون لشگری

تاپس آن همچون نیاگان شاهی ایران کند

همچو آفریدون بگیرد ملک عالم سربەسر

وانگهی تدبیر خیل و ملک فرزندان کند

روم و گورجستان بەفرمان منوچهر آورد

هند و ترکستان بەزیر دست نوشروان کند

او بەتخت ملک ایران برنشیند درستخر

کهترین فرزند خودرا مهتر آران کند

قەتران تەرکیببەندێکی زۆر بەرزی بەئەبولحەسەن لەشگریدا هەڵبەستووە و لە ئەبولیوسر ناو سپەهبدی ئاران دواوە، ئەمە شیعرێکییە کە دەڵێت:

قبلەی شدادیان پیرایەی بهرامیان

آن بگردون بررساند پایەی شدادیان

تەرکیبەندی هەموو بەندەکانیشی ئەم شیعرەیە کە دەبێژێ:

روز بدخواهی توشب باد شب تو روزباد

جاودانە روز تو باعید و با نوروز باد

قەتران ئەو تەرکیبەندەی لە تەورێز هەڵبەستووە و بۆ ئەبولحەسەنی لەشگریی ناردووەتە گەنجە و لە بەندی هاتوودا ئاشکرای کردووە کە پادشایانی ڕاوادییانی ئازربایەگان و ڕاوادی ئاران لە یەک نیاگان و لە بنەماڵەیێکی گەورەی یەک نەژادن و بە ئاشکرا دەڵێ: کە هەردوو دەرگا بەیەک دەبینم.

مهتر شاهان گیتی را همیشە کهترم

گر بەخدمت نامدم معزور دارد مهترم

من بەدیوان و سرای پادشاهی دیگرم

کانچەنگذارد کە یک روز از در او بگذرم

هر دو درگە را یکی بینم همی چون بنگرم

من چو ایدر باشم آنجایم چو آنجا ایدرم

ور بدولت روزگـــار از چرخ بگزارد ســـرم
خـــادم این درگـــهم جـــاوید آن خـــاک درم
روز بدخـــواهی تو شب باد و شب تو روزباد
جـــاودانه روز تو باعـــیـــد و با نووروز باد

ئەبولحەسەن لەشگری لە شاری گەنجە کۆشکێکی زۆر موهیم و جوانی بەناوی (لەشگری ئاباد) دروست کرد. قەتران بەو کۆشکەی هەڵگوتووە و بۆی ناردووەتە گەنجە:

یاد نیـــاری ز قندهار و ز نوشـــاد
نیـز نگوی حـدث بصـره و بغـداد
نام و نشـان بهـشت و گنگ نجـوی
گر بنشـینی میـان (لشگری آباد)
هست درونش پر از نگار چو دیبـا
هست زبیـرونش اسـتـوار و پولاد
همـچـو سـپـهـر برین بلند بەبالا
همـچو کە بیسـتون درست بنیـاد

***

دوو پیاوانی ناودار

لەکن لەشکری دوو پیاوانی گەورە و ناودار هەبوون: یەکێک ئەبولیوسر (ابوالیسر) کە سپەهبودی ئاران بوو، ڕێز و پایەی لەلای لەشگری لە هەموو کەس پتربوو. لەگەڵ قەتران بە بەخشش و خەڵات بوو کە قەتران چەند پارچە شیعر و قەسیدەی لە تەورێزەوە بۆ ناردووە و ئەمە پێنج شیعری قەسیدەیێکی گەورەیەتی:

ز نزدیک این کـهـتـر کـهـتـران
بەنزدیک آن مـهـتـر مـهـتـران
سپـهدار آران «ابوالیسـر» کوست
جگرسـوز دشـمن دل افـروز دوست

بەجــسم اندر از روح بـایســتــەتر
بەجـان اندر از عـقل شـابسـتـەتر
بـرائـی چو ابـر و بمـردی چوببـــــر
ز تـیغ و کـــفش رنج بـرببـــر وابـر
ز دریاگـــەء جـــود بخـــشنده تـر
ز آتش عـــــــدورا گـــــــدازنـدەتر

سـپـەهـبـود ئەبـولیـوسـر هـەتـا دەوری فـەزڵوونـی دووەم ژیاوە و هـەر سـوپەهداری لەشکری ئاران بووە. لەلای پادشـاکـانـی شـەدادی و راوادیی ئازربایەگـان و لەکن میللەت و سوپا و رەعیەت و سەرکردان زۆر خۆشەویست بووە.

دووەمین پیاوی بەناوبانگی کە لەکن لەشگری بووە (استـاذ ابوالمعمر قاسم) بوو. هـەرچەندە قەتران لێی دواوە و بە هـەڵبەست ئاسـایش و دڵنیای موڵک و میللەتی لێ خوازتووە و بە دلێر و نەبەرد و ئازا و زانا ناوی بردووە کە دەڵێ:

تیـرەی بوالمعـمـر کـوست جـان خـلق را یاور
مـهیا گشت زو ملک و مـعمـر گشت زوکشور

کیسـرەوی لە بەخشی سێیەمی (شـهریاران گمنام)دا باسی کردووە. بەڵام ئەم پیاوە چی بووە و چیی کردووە و لە عولەمایان یان لە پاڵەوانان و سەردار سوپاهان بووە، لە ئێمە ونە و جگە لە شیعرەکانی قەتران سەرچاوەیەکم لە دەستدا نییە.

(منـجم باشی) و کـیـسـرەوی گـوتوویانە کـە لەشگری پازدە سـاڵ پـادشـاییی کـردووە. بـە قـسـەی (منـجم باشی) سـاڵی ٤٤٠ یان ٤٤١ مـردووە؛ کـەوابێ دەبێ سـاڵی ٤٢٥ یان ٤٢٦ لەسـەر تەخـتی پـادشـاهی دانیـشـتووبێ. ئەوەش ڕووناک و ئاشکرا نییە و تاریک و نادیارە.

٧- ئەنۆ شیروان کوڕی ئەبولحەسەن عەلی لەشکری

بەپێی نوویسینی کیسرەوی کە لە بەخشی سێیەم (شـهریاران گمنام) لەلاپەڕە ٣٠دایە. وا دیارە کـە ئەم پادشـاهە لە پاش لەشگریی بابی لەسـەر تەختی شـاهی دانیشـتووە، چەندێک بە فـەرمـانڕەوایی بەسـەری بردووە. بەڵام تەمـەنی پادشـاهیی کـەم و زیندەگـانی دەوڵەتی کـورت بووە؛ هێندە نەژیاوە. بەڵام مـردووە وەیا چیی

بەسەرهاتووە و لە دەوری ئەم پادشایەدا چ سەربەهووردێک ڕووی داوە، لە ئێمە نادیارە و لەم بابەتەوە چ سەرمایەیەکمان دەست نەکەوتووە کە بیکەینە مایەی لێدوان.

٨- شاور ئەبولسوار کوڕی فەزڵوونی یەکەم

لە دوای ئەنوشیروان لەسەر تەختی پادشاهی دانیشت. ناوی ئەبوسوار کە بە عەرەبی تەرجەمەکراوە بە (ابوالفارس)، ئەم ناوە کونیەیەک بووە لەلایەن خەلیفەوە دراوە بە پادشا و ئەمیرە ئازاکان. بەڵام نیوەی ئەو ناوە عەرەبی (ابو) و نیوەی دوامینی کوردییە کە (سوار)ە هەردووک گەیاندراونەتە یەک بووەتە ابوالسوار و بەوناوە ناوبانگی دەرکردووە. دەنا ناوی ڕاستەقینەی شاور (شاپوور) بووە.

شاور لە دەوری فەزڵوونی بابیدا لەسەر ئەرمەنستان و دووین فەرمانڕەوا بووە و لەودەمەدا چەند شارانی گرتووە و بەگژ گورجی و ئەرمەنییاندا چووە؛ کوژتاری لێیان کردووە و خاکی لێیان گرتووە. لە دەوری ئەبولحەسەن لەشگریدا هەروا ماوەتەوە و دەستی تێ نەداوە. لەو دەورەشدا گەلێک ئیشی بەکاری کردووە. هەتا کیسرەوی لە سەرچاوەکانی ئەرمەنییان کە وەردەگرێ، شەڕ و هەراکانی دەوری لەشگری هەموو بەناوی شاورەوە نویسراوە و داستانی کێشە و جەنگ و جیدالەکانی کە ڕووی داوە بەناوی (ابوالسوار شاور) لە کتێبی ئەرمەنییاندا باس کراوە. هیچ ناوی ئەبولحەسەن لەشگری نەبراوە. وا دیار دەکرێ کە پێکەوە نەبووبن و هەریەک سەربەخۆ بووبن.

شاور کچی ئاشوود باگراتونی شای ئەرمەنستانی بۆ خۆی خوازتووە و مارەی کردووە. فەزڵوون و مەنوچەهر لەو کچە بوون. بۆ ئەوەی لە نێوانی کورد و ئەرمەنیدا چی دیکە شۆڕش و پشێوی ڕوو نەدا ئەو خزمایەتییەی هێناوەتە پێشەوە. بەوە زۆر چاک شاور توانییە بە ئاسوودەگی بەسەر خاکی ئەرمەنستان پاشایەتیی خۆی ڕەوا بکا. هەتا ئاشوود مابوو، ئەو خزمایەتی و ئاسوودەگی و لێک دڵنیابوونەی هەردوو میللەت زۆر بەچاکی ڕاگیرابوو. یێکەمین ئیشوکاری چاک کە شاور کردوویە ئەوەبوو لە نێوانی شەدادییان و باگراتونییان ڕەنجیدەیی ڕووی نەداوە.

قەتران لە سەرەتای برووزی فەزڵوونی کوڕی شاوردا قەسیدەیەکی بەرزی بە

شاور و فەزڵووندا هەڵگوتووە. بەڕاستی وەکو لە هاتوودا دێتەگوتن، فەزڵوون وەکو شاوری بابی کیشوەرگیر و گەورە بووە. شاور لەنێوانی پادشایاندا بە پڕبیر و ئەندێشە و زانا و وردبین و دوورئەنیش ناوی کردووە. ئەمە ڕوباعیەیەکی قەترانە کە دەڵێ:

شاور عدیل مجد گردونی باد
فضلون ز جهان جفت همایونی باد
عمر و طرب هردو بافزونی باد
عالم همه شاور و فضلونی باد

ئەمیر کەیکاوس

ئەم ئەمیرە کە موئەلیفی (قابوسنامە)یە و چەند ساڵ لە خزمەت ئەبولسوار لە گەنجە دانیشتووە و مەجلیس و هەمزەبانی شاوری زۆر پێ خۆش بووە و لە کتێبەکەیدا گەلێک سوپاسی شاور دەکا و بەستایش لێی دواوە و بەزانین و تێگەیشتن و وریایی و پیاوەتیی شاوردا هەڵدەڵێت. ئێمەش کە قسەکانی ئەو کە لە کتێبەکەدا لە شاور دواوە، لێرەدا بەکوردی کەمێکی دەنوویسم کە دەڵێت: «بزانە ئەو ساڵە کە لە حەج گەڕامەوە لە دەوری ئەبولسواری پادشای شەدادییاندا چوومە گەنجە. لەبەرئەوە کە لە هیندستان غەزام گەلێک کردبوو، ویستم لە ڕۆم غەزا بکەم؛ لە گەنجەوە چوومە غەزا.

ئەبولسوار پادشایەکی گەورە و خیرەدمەند و زانا و تێگەیشتوو و دادخوا و عادیل و ئازا و زمان فەسیح و پاکدین و پێشبین و دوور ئەندێش و زرنگ و وشیارێکی وابوو کە هەموو پادشایانی ئەودەمە پەسندیان کردبوو؛ ناچاری سپاس و ستایش و پێدا هەڵگوتن و چاکە وتنی بووبوون. ئەبولسوار هەم جددی و ڕاست و هەم بە تەرانە و گەمە و زار بەکەنین و لێو بەزەردەگرتن و ڕووخۆش و نێوچاوان گوشاد و قسەخۆش و زمان شیرین بوو.

کە چاوی بە من کەوت بە حیشمەت و ئیحترام و ڕێزەوە پێشوازیی کردم و لە جێگای بەرزی دانام و لەگەڵم کەوتە قسە و گفتوگۆ، لە هەموو بابەتێکەوە قسە و پرسیاری دەست پێ کرد. لە هەموولایەکەوەی باس و خواس کرد. دەیپرسی،

دەیگوت، دەیگێڕاوە، وەڵامی دەداوە. منیش دەمبیست و دەمگوت و وەڵامیم دەداوە. قسە و گوتە و گفتوگۆی منی لێ خۆش دەهاتن و هەمووانی پەسند کردن. ئیکرام و میهرەبانییێکی بێ ئەندازەی لەگەڵمدا نواند. نەیهێشت بۆ نیشتمانی خۆم بگەڕێمەوە.

لەبەرئەوە کە ئیحسانێکی زۆر و چاکەیەکی بێژمار و پیاوەتی و ئینسانییەتێکی سپاسکارانەی لەگەڵدا کردم و وای دڵ گرتبووم لێی دوورنەکەومەوە. چەند ساڵ لەسەر یەک لە گەنجە مامەوە بەبێ جوێبوونەوە و دەمێک پچڕانەوە. هەمیشە لە دانیشتن و سەفەردا، لە مەجلیسیدا، لە هەستان و دانیشتندا، لە خواردن و خواردنەوەدا و لە هەموو بزووتنەوەیەکیدا لەگەڵی بووم؛ لە هەموو سەربەهووردانی عالیم و پادشایان و گەورانی لێ پرسیووم و منیش بۆیم بەیان کردووە».

کوژتنی ئەبیرادی ئەرمەنی

سەرەتای ئیش و شەڕی شاور، کوژتنی (ابی راد)ی ئەرمەنی بوو. چلۆنی ئەم سەربەهوورده کە کیسرەوی لە (ماتیۆس)ی مێژوونووسی ئەرمەنی و هی دیکە وەردەگرێ ئەمەیە کە ڕووی داوە: لە خانەدانی باگراتونی هۆهانیس یان یۆحەنا ناو لە سەر لایەکی خاکی ئەرمەنستان دانیشتووە و شاری (ئانی) کردبوو بە پایتەخت. برایەکی بچکۆڵەی بەناوی (ئاشوود) هەبوو کە هەواداری فەرمانڕەوایی بوو. یۆحەنا گۆشەیەکی خاکی خۆی پێ دا.

ئاشوود هەموو دەمێ لەوە خەریک بوو کە یۆحەنا تووشی کۆسپەیەک بکات و لەناوی ببا. بۆ ئەو بەد ئەندێشەییە جگە لەوە ڕێگایەکی نەدۆزییەوە کە خۆی نەخۆش بکات و فێڵ بۆ یۆحەنا بخاتە دەست و بیگرێ. قاقەزێکی بۆ نویسی کە لە گیانەلادام و با دیدار بەئاخیرەت نەبم فریام کەوە.

یۆحەنا بە بێباکی هەستا چوو سەری برا بدا بە گریان و سوکواری گەیشتە پێش و گرفتار بوو و کەوتە زیندانەوە. ئاشوود برای دا دەست ئەبیراد –کە سەرکردەیەکی بوو– تاکو بیبا خەفەی کا و بیکوژێت.

ئەبیراد بەزەیی بە یۆحەنادا هات و هەڵی گرت و بردیەوە لە (ئانی) لەسەر تەختی دامەزراندەوە، بۆ خۆشی لە ترسی ئاشوود هەڵات و پەنای بۆ شاور ئەبولسوار برد و چووە دووین.

شاور زۆر ئیحترامی گرت و بەرزی کرد جێگای بڵندپایەی دایێ، بەڵام زۆری پێ نەچوو کە ئەبولسوار فەرمانی دا کە ئەپیراد بکوژرێت و کوژتیان. ماتیۆس دەڵێ: ئەپیراد چونکو خۆشەویستی شاوربوو پایەی بەرزی گرت، نزیکانی شاور پێشکەوتن و بڵندیی ئەپیرادیان پێ ناخۆش بوو و لێیان گران هات، لەلای شاور بەخراپی بۆیان ڕژت و بەدییان گوت، بۆیێ شاور کوژتی.

شەڕی شاور ئەبولسوار و داوویت بێخاک

(شەهریاران گمنام) لە بەخشی سێیەم و لاپەڕە ٣٥ – ٣٦ – ٣٧ بەدرێژی لەم داستانە دواوە. ئەبولسوار بە سەد و پەنجا هەزار شەڕکەرەوە چووە سەر داوویت بێخاک و ئەمیش بە بیست و ئەوەند هەزار نەبەردەوە چووەتە پێش. ئینجیل و خاچ بەدەست کەشیشەوە لە پێش سوپای تەرسایاندا هەڵمەتیان دەبرد و خاچیان لەسەر ئالاکان دانا. بەو جۆرە میللەتی تەرسایان بۆ کوژتاری ئیسلام هان دران و بە دڵێکی دینی ئەو شەڕە دامەزراندرا.

شاور لە پێش هەڵمەت بردنیدا کە ورد بووەوە داوویت ڕۆژ بەڕۆژ هێز پەیدا دەکات و قورس و ئەستوور دەبێ، زوو لەگەڵ توغرول بەگی سەلجووقیدا پەیمانی دۆستی و ئاشتیی بەست و لەگەڵ ئومەرایانی ئیسلامدا نێوانی خۆش کرد و ئەوجا لەشکری کۆکردەوە و بەکوژتار و تالان کەوتە نێو تەرسایانەوە و بە خۆشی و بە زۆری ئەو خاکانەی گرت و شار و مەملەکەتانی ئەولای ئارانی خستە دەست خۆی و دەستی بە کیشوەرگیری کرد.

داویت بێخاک تین و تەوانای ئەوەی نەبوو کە بۆ خۆی بچێتە پێش ئەبولسوار. بەڵام پیاوانی ناردە لای یۆحەنای خاوەندی (ئانی) و (قەپان) کە بەشێکی خاکی ئاران بوون، پیاوانی ناردە کن پادشای گورجستان و ئەبخاز، وای بۆ نوویسین کە: ئەوا شاور ئەبولسوار بە غەزاکردن هەڵمەتی هێناوەتە سەر تەرسایان و دینی مەسیح لادەبات و شارانی بێ ژماری لێ گرتوون. ئەگەر یاریدەم نەدەن، مامڵەتی لەتەکدا دەکەم و دێمە سەر ئێوەش و ڕووی کوژتار و تالانتان تێ دەکەم و شاران و ئاواییتان لێ وێران دەکەم.

یۆحەنا سێ هەزار و خاوەندی قەپان دوو هەزار و خاوەندی ئەبخاز چوار

هەزار شەرکەریان بۆ نارد و بۆ خۆشی دە هەزاری رێک خست و نۆزدە هەزار کەسی شەرکەریشی هەڵگرت و هەردەستە لەشکرێک چەند کەشیشی وەپێش دەخستن و خاچ و ئینجیلیان بەدەستەوە دەگرت و ڕوو بە ئیسلامان چوون.

شاور لە کوژتار و تالآن و کیشوەرگیری ڕانەوەستابوو، بەزۆر تەرسایەکی بێ ژماری ئیسلام کردبوون. هەرکەس ئیسلامی نەویستبایە دەیکوژت. هەر کلیسایەکی هاتە پێش لە بنەڕەتەوە تێکی دا و ڕوخاندی و وێرانی کرد و لە کوژتاری تەرسایان دەستی نەپارازت.

داویت بەو هێزەشیەوە خۆی بەنەبەردی ئەبولسوار نەدەزانی. وەڵامی دا بە (کاتولیکۆس)ی ئاران کەوا شاور ڕیشەی دینی مەسیحی لە بن دەرخست و بەبێ ژمار کوژت و تالآن دەکا: ئەوا من لە ڕێگای مەسیحدا چوومە پێش، ئەتووش بە هەموو کەشیشانتەوە ئینجیل و خاچ هەڵگرن و بمانگەنێ، یان بەجارێک لە ڕێی مەسیحدا گیان دەدەین یان دینی مەسیح لە دوژمن دەپارێزین و میللەت ڕزگار دەکەین.

کاتولیکۆس بەنێو هەموو تەرسایاندا جاڕی جیهادی کێشا و بۆ خۆی و هەموو کەشیشەکانی، هەریەک خاچێک و ئینجیلێکیان بەدەستەوە گرت و ڕوو بە مەیدان چوون. کۆمەڵەیەکی زلی تەرسایان ڕەگەڵ کەوت و گەیشتە داویت. لەشکری تەرسایان لە ڕێی دیندا یەکدەست و یەکدڵ هەڵمەتیان برد. یەکدەستی و کۆمەڵەیەتیی مەسیحییان بوو بە مایەی تێکدانی کۆمەڵەی ئیسلام و لەشکری شاوری سەراسیمە کرد و موسڵمانانی داچڵەکاند و ڕەشتەی یێکەتی و ڕێکیی لێ پچڕاندن.

موسڵمانان بەبێ خۆگرتن، هەریەک بەلایەکدا هەڵاتن و تەرسایان شیریان لێ کێشان و کەوتنە نێوانیانەوە و کوژتارێکی قورسیان لێ کردن. چوار ڕۆژ یەکوچان بەدوای شکستەی ئیسلامدا چوون و بەکوژتار و تالآن ئاژوتیان و بە فیرەزمەندی و خۆشی گەڕانەوە.

کیسرەوی ئەو داستانەی لە ماتیۆس وەردەگرێ. چامچییانی مێژوونوویسی بەناوبانگی ئەرمەنی، ئەو شکانە لە ساڵی ٤٢٨دا دەنووسێ. لەو ساڵەدا توغروڵ بەگی سەلجووقی کە ماتیۆس باسی کرد لەگەڵ شاور پەیمانی بەستووە، هێشتا لە

خـاکی خـوراسـان بەمـلاوە نەهاتبـوو. وا دیار دەکـرێ کـە ئـەم لەشکرەی شـاور غەزەکان بووین، بۆیێ خۆیان نەگرت و بە دڵسۆزی شەڕیان نەکردووە و هەڵاتوون. قسـەکانی ماتیۆس و چامچیان لە تەعەسووبی دینی و میللی خالی نین کەوا بە لەشکری تەرساییاندا هەڵگوتووە و ئەو سەرکەوتنەیان لە کەشیشەکانیانەوە زانیوە.

پەیمانبەستنی شاور ئەبولسوار دەگەڵ ڕۆمییان

لەو سـاڵانەی کـە ئەبولسـوار بـەسـەر خـاکـانی دووین و بەشـێکی ئەرمـەنسـتـاندا پادشاهیی دەکرد، لە نێوەڕاستی ئەرمەنستاندا هەوادار و ئازادخواهی سەربەخۆ نەمابوو. ئازادپەرستیی ئەرمەنییان لە نەبوون و ڕشتەی یەکدی گرتنیان پسابوو. شـاهنشـای بە هێـز و تین و تەوانای ڕۆم، ددانی لە لاشـەی کـەوتووی نیـوەگیـانی دراوسێ هەم ئاینەکانی تیژکردبوو، بە ڕووێکی گرژ و دڵێکی ڕەق و نامیهرەبانانە خەریکی ڕیشەکێشـان و هەڵقەندنی بنەچەکەی داری ئازادی و بڕینی ڕەگوپۆی ڕێکی و یەکەتی و سەربەخۆیی خواهانی ئەرمەنییان بوو.

شـاور لە جیاتی یارمەتی و دەستگرتنی هاوڕەگەز و هاونەژاد و خزمەکانی، لە ڕووی لێک نەدانەوە و بیـر لـێ نەکـردنەوە و وردنـەبوونـەوە، توندگـری، بانیـانی گرتبوو، بۆ چاڵاو و زیندانی مردن و لەناوبردنی ڕادەکێشان.

هەتا لـەو ڕووەوە تووشی کێشـە و ئەزیەت و گـرفـتـارێکی وابوون کـە چی وای نەمابوو خۆی و بنەماڵەی بەناوبانگی شەدادییان دووچار بەکەوتن و پێپەستییێکی وا بێن، تاکو هەتا هەتایێ پایەماڵ و گرفتار دەبوون کە هیچ ڕزگار نەبوونایە. لە قەڕنی سێیەمی هیجرییەوە بەشێکی زۆری ئەرمەنستان لەژێر فەرمانی پادشایانی باگـراتونی (بقـراطونی)دا بووە و لەوەش هـێندێک جـار ئازاد و گـەلێک جـارانیش بەنیوە ئازادی بەسەریان بردووە. لەم دەمی دواییدا لەگەڵ ڕۆمییانی ڕۆژهەڵاتدا دووچار بەنەیاری و دوژمنایەتی بووبوون و ڕۆژانی هاتوویان بەڕەشی ڕابوارد.

هۆهانیس و ئاشـوود: دووبرا بوون کە پێکەوە فەرمـانڕەواییـیان دەکـرد. زۆری نەکێشا کە ساڵی ٤٣٢هـ هەردووک مردن و پشێوی کەوتە نێوانی سەرهات و گەورەی ئەرمەنییەکانەوە. ئەو پشێوییە دوو ساڵی کێشا و بەوە بوونە دوو تیرە و لەبەر دووبەرەکانێ کەسیان بە پادشا دانەنا.

قەیسەری ڕۆم کە لێیان کەلێنگیر و چاوی لە دەرفەت بڕیبوو، هەستا سەرەخۆی ئەمەی کردە بیانوو کە هۆهانیس لە پێش مەرگیدا وەسیەتی کردووە خاکی (ئانی) بۆ قەیسەر بێ. بەو بۆنەیەوە کەوتە خۆ گردکردنەوە بۆ سەر ئانی.

بەوە دەمــاری غـیـرەتی ئەرمــەنی کــەوتـە بزووتن و جـۆشش. غـاغـیق کـوڕی ئاشوودیان کردە پادشا و خۆیان سازکرد کە پێش بەڕۆم بگرن. ئیشوکار کەوتە لەشکرکێشی و سوپا ڕێکخستن.

ڕۆمییان دەرگای فڕوفێڵیان لەسەر ئەرمەنی کردەوە. لەنزیک ئانی ئومەرا و گەورەکانی ئەرمەنییان بزاوت کە ڕووبەڕووی غاغیق ڕاوەستن. قاقەزیان بۆ شاور نارد و داوای ئاشتی و دۆستیان لێ کرد. ساڵی ٤٣٥ شاور بە مەرجی ئەمە ئاشنایەتی ڕۆمیانی پەسند کرد کە هەر شار و دزێکی لە خاکی باگراتونی بگرێ، بۆ خۆی بێ و هەتاهەتا ڕۆم داوای نەکات. قەیسەر هەموو مەرج و پەیمانەکانی شاوری پەسند کرد و مادە بە مادە خستیە سەر قاقەز و بەمۆرکراوی بۆ شاوری نارد و شاوریش ئەو ڕێککەوتن و پەیمانبەستنەی لەگەڵ ڕۆمدا بۆ دەوڵەتەکەی بەچا کزانی و زۆر پێ کەیفخۆش بوو.

شاور کە لە شەڕی ڕۆم دڵنیابوو، لەشکرێکی قورسی پێکەوە نا و هەڵمەتی بردە سەر خاکی باگراتونی و بەسەر گەلێک شار و ئاواییان و دزدا زاڵ بوو. غاغیق کە لەوە وردبووەوە وای بەسوودمەند زانی کە جارێ نێوانی خۆیان شڵەژاوە و بە شۆڕشە، هەتا دادەمەزرێندرێتەوە ڕووی ئاشتی لە شاور بکات و دۆستی بنوێنێ. دیارییەکی قورسی بۆ نارد و داوای مامڵەت دۆستی لێ کرد و هەر خاکێکی کە گرتوویە بۆخۆی بێ، بەڵام پتر نەچێتە پێش. بەوە مامڵەت کرا.

شەڕ و هەرای شاور لەگەڵ ڕۆمییان

ڕۆمییان بەو هەموو هێزەیانەوە کە چوونە سەر ئانی چییان بۆ نەکرا. ئەوجار کەوتنە فێڵبازی و ڕووی ئاشتییان لە غاغیق کرد و پەیمانیان لەگەڵ گرێ دا و زۆری پێ نەچوو بەهۆی ئەرمەنییە ڕۆم خوازەکانەوە غاغیق چووە قوستەنتەنییە و لەوێ دەستبەسەر کرا و ڕۆمییان پەیمانیان شکاند. لە هەموولایێکەوە لەشکریان بۆ سەر (ئانی) ئاژۆت و ئانییان گرت و سەرکردەیەکی بەناوبانگی ئەرمەنی کە ناوی (ئاسید) بوو کردیانە فەرمانڕەوای خاکی ئانی. هەر ئەو ڕۆژە لەگەڵ

شـاوریشـدا پەیمانیـان شکاند و قـەیسـەر بۆی نـوویسی: کـە ئەو شـار و دزەی گرتوویە بیانداتەوە.

ئەبولسـوار پەیماننامـەکەی نـواند. قـەیسـەر لـە پەیمان و سـوێندەکـانی پەراوی نەکرد کـە بۆ شاوریان دەرمیان کردبوو و لە قسەکانی خۆی شەرمەزاریی نەکێشا و فـەرمـانی بەلەشکر دا کـە هەڵمـەت ببـەنە سـەر شـاور و لەسـەر ئەو خـاکـانەی دەرکەن کە گرتبوونی.

ئاسید لە ئەرمەنـی و گورجی لەشکری پێکەوە نا و لینگی دا سـەر شـاور. بەڵام شـاور کە لە لەشکرکێشیی ڕۆم ئاگادار بوو و لە دووین دانیشـتبوو، ناچار شـاری دووینی کردە لەشکربەز و قەڵابەندیی کرد و لە پێش (ئازاد ڕوود) بەندی هەڵبەستن و ئاوی چۆمی وەرگـێـڕا سـەر هەر چواردەوری شـار و ئەو خـاکـەی کـردە زنا و قوڕەچەق. کووچە باخـەکانی کـردنە مـەتەرێز و سـوپەر و پڕ لە لەشکر بوون و بۆ خۆشی لەنێو شار دانیشت و ئامادەی شەڕ و چاوەڕێی دوژمن بوو.

لەشکری ڕۆم کە نزیک شـار بوون تەماشـایان کـرد، نە سـوپا و نە کەسـێکیـان لە پێشـە، بەمە دڵنیابوون کە بەیەک هەڵمـەت شار دەگرن و بێباکانە لینگیان دا سـەر شـار و لە مـەتەرێز و سـوپەری کـوردان تێ پەڕین و نـزیک بەشـار بوون. لەپڕێکدا شاور فـەرمانی دا لە بووق و کەڕەنا هاواری بدرێ. قیژە و بگرە و بەردە پەیدا بوو. ڕۆمی سـەر شێواو بوون و واق مان. لە پشـتەوە سـوپایی و لە پێشـەوە شـارسـتـانی بەشـیر لینگیـان دانێ و کوژتاریان لێ کردن ئەوەی لـە شـیری کـورد ڕزگـاربوون و هـەڵاتن و لە قوڕگیران و دەرنەچوون. کورد ئەوانیشیان گرتن و کوژتیانن. بەوجۆرە لەشکری نەبەرد و قـورسـی ڕۆم پووچ کراوە و پیـاوێکی لێ ڕزگار نەبوو تا هـەڵێت و مزگێنی بۆ قـەیسـەر ببـا. کیسرەوی ئەو داسـتـانە لە مـێـژوونووسـانـی ئەرمـەنی (چامچییان) و (ئەرسداگیس لادسدۆردچی) وەردەگرێ لە ساڵی ٤٣٨ھ (١٠٤٦ یا ١٠٤٤) ڕووی داوە.

جاری دووەمین شەڕ و هەرای ڕۆمییان و شاور ئەبولسوار

قـەیسـەری ڕۆم کـە لەو شکان و کـوژتارە ئاگاداربـوو، ڕقی هەسـتـا و فـەرمـانی دا بەلەشـکر کـۆکـردنەوە. لە ژێر سـەرداریی (دیلارخی) ناو سـەرکـردەیەکی ڕۆمـدا سـوپاهێکی قـورسـی نـاردە شـەڕی شـاور. دیلارخی نزیک زسـتـان گـەیشـتـە خـاکی

دووین. لەبەر سـەرمـا و توندیی زسـتـان نەیتـوانی هیچ بکا. گـەلێک لە سـوپاهـانی پووچ بوونەوە. ناچار لە دووین دوورکەوتەوە و لە دێهـات و ئاواییـیانی دەوروپشتـدا زستانی بەسەر برد.

لە سەرەتای بەهاردا هەڵمەتی بردە سەر دووین و دەورەی دا و وەتەنگی هێنا. لە خـاکی کـوردسـتـانی ئازربایەگـانەوە لەشکرێکی قـورس ڕوو بەهـاواری شـاورەوە چوون. دیلارخـی پێـشی پێ گـرتن و کـوژتارێکی قـورسی لێ کـردن و ئەو لـەشکرە لەزەی کوردانی بڵاوکردەوە و گەلێکی لی بەدیل گرتن. دیلارخی کە لە گرتنی دووین نائومـێد بوو، هەرچییێکی لە کـوردەکـانی بەدیل گـرتبـوون هەڵی گـرتن و گـەڕاوە قوستەنتەنییە.

شـاور بـەگرفـتـاریی مـوسـڵـمـانان و بەدیـل چوونیـان زۆر پێ دڵگیـربوو و کـەوتە ئەندێشـە و ئەزیەتەوە. شیری ڕقی کێشا و لینگی دا سەر تەرسـایان و هەتا نزیک ئانی بـەکوژتـار و تالان لەشکری ئاژۆت. بەزەیی بەکـەسـدا نەهـات و تەرسـایەکی نەبەخشی و هـەرچییێکی هاتەپێشی کوژتی و هەر کلیسـایەکی وەبەر قەڵەمڕەوی کەوت ڕوخاندی و تێکی دا. لە کوژتاری تەرسـایان و وێرانکردنی ئاواییـیان دەستی نەپارازت. (کیسرەوی بەخشی سێیەم، شەهریاران گمنام، لاپەڕە ٤٢).

شەڕ و کوژتاری شاور و بەهرامی ئەرمەنی

واهرام (بەهرام) گەورە و دلێرێکی ئەرمـەنی، لە تەمـەنی هەشـتا سـاڵیدا لە (ئانی) خـۆشـەویست و جـێگا ئومـێدی ئەودەمـەی ئەرمـەنییـان بوو. چاوی بەو کـوژتار و تالانەی کـوردان کـەوت کـە شـاور هەڵمــەتی بردە ســەریان و دەمـاری غـیـرەت و مـیللەتپـەرسـتـیی بزووت؛ بەو پیـری و کـەنەفـتـیـیـەوە هەسـتـا و لەشکرێکی لە ئەرمەنییان کۆ کردەوە و لینگی دا سەر شاور و بەکوژتار تا نزیک دەرگای دووین، شـاوری پاشـەوپاش بردەوە. لەنێوانیدا گەلێک کوژتارکرا. لـە دوامینی شـەڕدا لە نزیک دووین گریگۆری کوڕی وەهرام لە دەست کورداندا کوژرا.

واهرام بەکوژتنی کوڕی ئاوری لە هـەناو بەربوو؛ دڵڕەنج و خـەفـەتبـار دەسـتی دا شـیـر و لـە زیندەگـانی دەسـتـبـەردار بوو. بەبێ ترس و ئەندیشــە کـەوتـە جـەرگـەی مـەیدانی شـەڕەوە و کـوژتاری لە کورد کرد و خـوێنی ڕژت، هـەتا ئـەویش لە ڕێگای کورددا گیانی دا و لە خوێندا گەوزا دەستی هەڵنەگرت.

ئەرمەنییان بەمردنی ئەو پاڵەوانە دلێر و بەغیرەتە گەلێک دڵگیربوون و ڕشتەی هێز و تینیان پساو و بڵاو بوونەوە و لاشەکانی هەردووکیان برد و گەڕانەوە ئانی.

لە دوای ئەوە سەربهووردی شاور ئەبولسوار بەبێ دەنگی دەڕوا تا ساڵی ٤٤١ کە مەرگی ئەبولحەسەن لەشگری و نەوشیروانی کوڕی دەبێتە پادشا و ڕەشتە و سەرمایەیەکی تەئریخی لە دەستدا نییە.

نەوشیروان بوو بەپادشا و بەکەم چاخیک بۆی دەرچوو. (گەنجە) کە دایک و تەختگای سوودمەندی شارانی شەدادییان بوو کەوتە دەست شاور ئەبولسوار.

بەڵام لێرەدا ئێمە ئاگادارنین کە دوامینی ئیشی نەوشیروان بەچ پایانی دا و بۆخۆی چیی بەسەرهات. داخوا بەمەرگی خۆی مرد یان شاور گرفتاری کرد و لەناوی برد، یان لە لایەن کەسێکی دیکەوە تووش بووە؟ ئەمەشمان بۆ ئاشکرا نەبوو نەمانزانی کە مەنوچەهر و گودەرز و ئەردەشێر بۆچی لە تەخت و تاجی پادشاهی بێ بەهرە مانەوە؟

هەرچۆنێک بوویێت بووە. بەڵام ئەمەمان زۆرباش بۆ ئاشکرا بووە کە شاور لە هەموو شەڕ و کوژتار و هەراکاندا هەر سەرکەوتووە. لە شۆڕش و کێشە و کوژتار و ئامبازەکانی گورج و ئەرمەندا و لە جەنگ و جیدالەکانی ڕۆمدا فەیروزمەند و سەربەرز بووە. ناوبانگ و دەنگی ئازایی و ڕەشیدی و نەبەردی و نەیرومەندیی بڵاوبووەتەوە و لەنێو پادشا و ئومەرا و میللەتی ئیسلامدا جێگای بەرزترینی گرتووە. کە بەسەر گەنجەدا زاڵ بوو دووچەندان لە شان و شەوکەتی بەرزی پەیدا کرد. حوکمڕان و ئەمیرێکی وەکو (کەیکاوس) چووە لای کە لە شەڕی تەرسایاندا یاریدەی بدات. کە چەند ساڵ لە خزمەتیدا ماوە و لە گەنجە دانیشت. کیسرەوی دەڵێ: لە نوویسینەکانی ئەمیر کەیکاوس زۆر چاک ئاشکرایە کە شاور چەند جار گیرودار و کوژتار و شەڕی لەتەک ڕۆمییان و گورجییان و ئەرمەنییاندا کردووە و هەر فەیروزمەند و سەرکەوتوو و زاڵ بووە.

توغروڵ بەگی سەلجووقی و چوونی بۆ ئاران

سەربهووردی زل و گەورەی ئەو دەمانە کە ڕووی داوە، پەیدابوونی سەلجووقییان و پادشاهی و کیشوەرگوشایی توغروڵ بەگ بوو کە لە خاکی کوردستاندا لە دامەزراندندا بوو و لە ئێراندا جێگای خۆی دەچەسپاند و لە دوامیندا بوو

بەدوژمنێکی گەورەی ڕۆم و یەک لەدوای یەکدی بەسەر پادشاکانی کورداندا زاڵ بوون. (وەکو لە فەسڵی سێیەم و لە فەسڵی چوارەمدا لە هەموو لاپەڕەکاندا لێی دواوین کە توغرول بەگ و جێنشینەکانیشی چۆن لەگەڵ پادشایانی کورد ڕایان بواردووە)

توغرول بەگ لە دوای ڕێکخستن و دامەزراندنی هەموو گۆشەکانی خاکی ئێران ساڵی ٤٤٦ چووە کوردستانی ئازربایەگان لەگەڵ پادشای کوردی ڕاوادی ئەو خاکە پێک هات. ئەمیر ئەبولەنسووری وەهسودانی پادشای کوردی ئازربایەگان کەوتە پێشوینی و لەسەر مینبەران خوتبەی بەناو خوێندەوە و بەناوی توغرول سکەی لێ دا.

توغرول لە ئازربایەگان بوو کە ویستی بچێتە سەر خاکی کوردی شەدادییان و شاوریش وەکو وەهسودان بخاتە ژێر فەرمانی خۆیەوە. تاکو گۆیا دەیەویست بەگژ ڕۆم و گورج و ئەرمەندا بچێ کە دوژمنی ئیسلامان بوون و بەکوژتار پووچیان کاتەوە. ئەویش بەوە نەبوایە پێک نەدەهات کە شاور ئەبولسوار نەکاتە فەرمانبەری خۆی.

دووچتی زۆر زل و دوو کۆسپەی زۆر گەورە شاوری ناچارکرد کە فەرمانبەریی تورکمانی سەلجووقی بخاتە گەردنەوە: یێکەمین ئەمەبوو کە سەلجووقییان لە شاور بەچەندان پتر لە هێز و تین و سوپا زۆریدا بوون و لە شاور گەورە و بەهێزتریان چەماندبوو و زەبوونی خۆیان کردبوو. دووەمین: بۆ بەرامبەری و ئامبازبوونی دوژمنێکی نەبەردی زلی وەکو ڕۆم، پشتیوانی و یارمەتیدانی سەلجووقییانی پێویست و بەکەڵک بوو.

شاور بە تالووکە لەسەر مینبەران بەناوی توغرول بەگەوە خوتبەی خوێندەوە و لەشکری بۆ گرد کردەوە و لەگەڵیدا چووە سەر ئەرمەنستان. کوژتار و تاڵانێکی بێ ژماریان لێ کردن. لە سەرەتای هەڵمەتدا پەلاماری پارچەخاکی (شیراگ)یان دا کە ناحیەیەکی (ئانی) بوو و ڕۆم بەسەردا فەرمانڕەوا بوون. کە ڕۆم لەوە گەیشتن میللەتەکەیان کۆکردەوە و بردیانن لە شاری ئانی خزان و دەرگایان لەسەرخۆیان گرێ دا.

شاور شیراگی بە کوژتار و تاڵانکردن گرت و ڕوو بە ئانی ئاژۆتی. ڕۆژێک

لەشکریانی کورد بە تالآن و کوژتار کە تاکو شاری ئانی چووبوون، لە نزیک شار تووشی کۆمەڵەیەکی زلی تەرسای لادێیی بوون کە تەمای چوونە نێو شاریان بوو. دەستە لەشکرێکی شاور پێی گەیشتن. ئەو هەژارانە فریانەکەوتن خۆ باوێژنە نێو شارەوە، وەبەر شیری کوردان کەوتن و هەموو کوژران و لە دواییدا لەشکرەکەی شاور ڕوو بە لەشکربەز گەڕاوە.

ئەو سەربهووردەمان تا ئێرە بۆ ئاشکرا و دیاربوو کە گوترا. لەوە پتر لەو هاتن و هەڵمەتە ئاگادارنین و نازانین دوامینی ئەو شەڕە و توغروڵ لە ئاران چیی لێ هات. تا ساڵی ٤٥٦ لە نزیک دە ساڵێک، چمان لە شاور و سەربهووردانی نییە و نازانین لەگەڵ توغروڵ بەگ چییان کرد و لە دوای چوونەوەی توغروڵ شاور و ئەرمەنی و ڕۆم چۆنیان بەسەر بردووە و چ سەرمایەیەک لە دەستدا نییە. چتێکی زۆر ئەندێشە ئاوەرە کە ئەو چەند ساڵە دوور و درێژە لەو دەمە پڕ لە شۆڕش و پشێوی و هەنگامەدا مێژوونووسەکان لێی بێدەنگ بوون و لێی نەدواون. چونکە ڕۆژێک بێ هەنگامە بەسەر نەبراوە؛ سەرەتای هەڵمەت و جەنگ و جیدال و کیشوەرگیریی سەلجووقییان بوو. ڕۆم لە تەقەلا و کۆشش و خۆڕێکخستنی پێش پێداگرتندا بوون.

ئەلب ئەرسەلانی سەلجووقی و گرتنی ئانی

ئەلب ئەرسەلان تازە بووبوو بە سوڵتان، بۆ شەڕ و کوژتاری ڕۆمییان و ئەرمەنییان ساڵی ٤٥٦ چووە (ئاران). لەنێوانی چەند مانگدا تەنگەی بە پادشای گورجستان هەڵچنی. ئیش گەیاندرا پایەیەک کە پادشای گورجستان و ئەبخاز سەری بۆ ئەلب ئەرسەلان چەماند و کچی خۆشی بەژنی پێ بەخشی و چەند شار و دزی ئەرمەنستان گیران. گەورەترین شارێکی کە گیرا، تەختگاهی بنەماڵەی باگراتونی ئەرمەن شاری ئانی بوو کە لەژێر پەنجەی ڕۆم دەرخرا.

لەبەر سەختی و دژواریی قەڵا و توندی و ئەستووریی شوورە و بارووی دیواری شاربوو کە بەتەختگاهی باگراتونیان هەڵبژاردرا بوو. هەتا لە دەست هاتبوو ڕۆژ بەڕۆژ خرابووە و سەر سەختی و توندی و دژواریی شار. لە دوو لایەوە چۆمی (ئاخوریان) و لەلایەکی دیکەوە چۆمی (جاغقاچاجور) دەڕۆن. سێ لای ئاو دەورەی داوە و تەنها لایەکی وشکانی و ئاوی نەبوو؛ ئەویشیان بە بورج و بارووی بەرز و

ئەستوور و سەخت کردبوو. بە دەوری شاردا خەندەقیان لێ دا بوو و پڕ کرابوو لە ئاو. شاری ئانی لەودەمەدا سەد هەزار ماڵ دانیشتووی هەبوو. کلیسای ١٠٠١ بوو، بە شاری ١٠٠١ کلیسا ناودەبرا. ئەو کلیسا و خانووانەش پتر بووبوون بەقەڵا و شووره بۆ سەختیی شار و پشت و هێز و شووره و بورجەکانی دەوری شاربوون. لە پێش ئەلب ئەرسەلاندا بە شیر بۆ هیچ پاشایەک نەگیراوە. (ابن الاثیر) دەڵێت: ئەلب ئەرسەلان بە مەنجەنیق بورج و بارووی شاری داگرتبوو و دەیکوتا، بەڵام لە گرتنی نائومێد بووبوو. هەرهێندە دیترا لایەکی دیواری باروو بۆ خۆی بەربووەوە و کەوت. مێژوونویسەکانی ئیسلام و ئەرمەنی زۆر لەوە دواون.

هەرچۆنێک بووبێ، شاری ئانی -کە چەند جار کوژتاری لەسەرکرا و نەگیرا- ئەمجارەیان گیرا و بوو بە تەختگاهی دووەمی شەدادییان؛ هەروەکو لە داهاتوودا باسی دەکەین. بە ڕاستی ئیسلام شاری (ئانی)ی گرت و کوژتارێکی قورسی تێدا کرد. (ابن الاثیر) دەڵێ: هێندە لە ئەرمەنییان کوژرا نەهاتە ئەژماردەوە و نەزاندرا چەندبوون؛ لەبەر لاشەی مردوو ڕێگا لە موسڵمانان بڕابوو. پتری ئەوانە کە وەبەر شیری موسڵمانان نەکەوتن، بەدیل گیران و ئەلب ئەرسەلان گەلێکی لەگەڵ خۆیدا بردن بۆ ئێران.

کیسرەوی دەڵێت: ئەلب ئەرسەلان کە شاری ئانیی گرت و دایمەزراند، بە شاور ئەبولسواری بەخشی. (عیماد ئەسپەهانی) دەڵێت: شاور خاک و شاری ئانیی بە دراوێکی زۆر لە ئەلب ئەرسەلان کڕی. فەزڵوونی کوڕی شاور کە زانییەوە، بە دراودان گەلێک یارمەتیی بابی دا و هەرچییێکی پێویستی بوو دای پێی.

لە دوای ئەوە کە ئانی کەوتە دەست شاور و دایمەزراند و ئیشوکاری میللەت و ڕەعیەتی ڕێک خست و ئاسایشی پێ داوە، کوڕە چکۆڵەی خۆی کە (مەنوچەهر) بوو لەسەر ئەو خاکەی کردە فەرمانڕەوا و هەموو پێویستیی حوکمڕانی دایێ و دایمەزراند و گەڕاوە سەرخاکی خۆی. (بۆ ئەوەی بە درێژی لەو داستان و سەربهووردانە ئاگاداری پەیدا کرێ، تەماشای بەخشی سێیەمی شەهریاران گمنام، سەید ئەحمەدی کیسرەوی تەبریزی و ابن الاثیر و عماد اسپهانی و چامچیان و وارتان و ئەرسداگیس بکرێن)

لە دوای گرتنی ئانی و دامەزراندنی مەنوچەهری کوڕی شاور لەو خاکە

پادشایانی بنەماڵەی شەدادییان بوونە دوو تیرە کە لە داهاتوودا لێی دەدوێم.

کیسرەوی لە بەخشی سێیەم و لاپەڕە ٤٦ کە لە دوامینی زیندەگانیی شاور دواوە و دەڵێ: «شاور ئەبولسوار ساڵی ٤٥٩ی هیجری بە ئامرزشی یەزدان چوو».

ئەبولموزەفەر فەزلوونی دووەم

کوڕی شاور ئەبولسوار

سەربەهوورد و مێژووی ئەم پادشا گەورەی کوردە لە دێریک و کتێبەکاندا زۆر پەراگەندە و پشێو و بڵاو و نادیار و ونە و بەراستی گەلێک تاریک و ناڕەوشەنە. هەریەک بەپێی زانینی خۆی باسیان کردووە. گۆیا لە بابی ڕووگەردان و تۆرابووە و سەرکێشیی دەست پێ کردووە و بەسەر بابیدا زاڵ بووە و موڵک و پادشاهیی لێ ئەستاندووە. بۆ خۆی بە ئازادی لەسەر تەخت دانیشتووە. پادشای ئاران و ئەرمەنستان بووە. قەتران لەم شیعرەی خوارەوەیدا فەزلوونی بە فەزڵ ناوبردووە کە دەڵێت:

ابو المظفر پر فضل، فضل بن شاور

که بر معادی بارد قضای بد بەقضیب

(ابن الاثیر) و (عیماد) و مێژوونووسەکانی دیکە گەلێک لەم فەزلوونە دواون و باسیان کردووە، بەڵام ئێمە بەکورتی قسە و نووسینەکانی کیسرەوی دەنووسینەوە کە باوەڕم پێی کردووە و بەڕاستی دەزانم کە لەم پاشایە دواوە.

فەزلوون چاکتر و بەناوبانگتری پادشایانی شەدادای و بنەماڵەی کوردی ڕاوادی و لە هەمووانیش پتر ئەزیەت و کێشە و ناگوزیری و گەردوشی گەردوون و چەرخ بەبێ ئارەزوو گەڕانی تووش بووە.

فەزلوون کە شاوری بابی مرد، لەسەر تەختی شەهریاریی گەنجە و ئەرمەنستان و ئانی دانیشت. هەردوو برا پێکەوە بە نێوانخۆشی و تەبایی بەسەریان برد و لە تەک سوڵتانەکانی سەلجووقییاندا دۆست و ئاشنایی و ئاشتییان زۆرچاک بوو و بە دڵدارییان دەکۆشان.

ساڵی ٤٥٩ یان ٤٦٠ کە ئەلب ئەرسەلان چووە ئاران کە هەڵمەت بباتە سەر گورجستان، فەزلوون ئەو دەمە پادشا بوو. زۆرباش پێشوازیی کرد و موحتەرەمانە

لە پەرایدا ڕاوەستا. کە سوڵتان گورجستانی گرت، شاری تفلیس و هەموو خاکی گورجستانی بە فەزڵوون بەخشی.

لە دوای ئەوە (پاگارت)ی پادشای گورجستان لەشکری کێشا و لینگی دا سەر فەزڵوون. لە دوامینی کوژتارێکی بێ ژمار، گورجی سەرکەوتن و کورد شکان. فەزڵوون خۆی و دوازدە پێشگوزاری تەنها گیانیان لە شەپۆڵی خوێن ڕزگارکرد و هەڵاتن. گورجی لە ڕێگا پێی گەیشتن و ناسیان و چوونە سەری، بەشەڕکردن گرفتاری دەستیان بوو بەدیل گیرا و بردیانە کن (پاگارت). قەتران لە شیعرێکیدا لەوە دواوە و ئەمە بەسەرهەنگ ساوتگین دەڵێت:

او بەشمشیر، میر فضلون را

ستد از دست کافران کفور

گۆیا ئەو ساوتگین ناوە بەلەشکرەوە چووە و ئومەرایێکی سەلجووقییان بووە کە فەزڵوونی لە پەنجەی گورجییان ڕزگار کردووە. هەرچۆنێک بووبێ، ئومەراکانی کوردی ئازربایەگان و دەوروپشت و پادشاکانی ئیسلام تەقەلایان داوە فەزڵوونیان لە دیل دەرهێناوە و گەڕاوەتەوە سەرتەختی شەهریاری.

هەڵمەتی فەزڵوون

بۆ سەر ئەرمەنییان و کوژتنی سنگریم

لە بنەماڵەی (هایقازیان) دوو برا مابوون کە یەک ناوی (سەمباد) و دووەم (گریگۆر) بوو. ئەوانە دوامین پادشایانی ئەو بنەماڵەیەن؛ هەردووک وەچاخکوێربوون. گریگۆر لە بنەماڵەیێکی دیکە سنگریم ناو منداڵێکی بەخێو کرد و کردیە کوڕی خۆی. وەسیەتی کرد لە دوای مردنی، بکرێ بە پادشا. ئەم سنگریمە پیاوێکی باش و لەسەر قایسۆس و سنیک – سیسگان کە پارچەیەکی ئاران بوو پادشاهیی کرد. فەزڵوون پادشای کورد چاوی لەو خاکە بڕی کە لە دەست سنگریمدا بوو. ساڵی ٤٦٧ لەشکری ناردە سەر و سنگریمی گرت و کوژتی و هەموو شار و قەڵا و دێهاتەکانی خستە ژێر فەرمانی خۆیەوە.

(ابن الاثیر) لە ڕێزی سەربەووردی ساڵی ٤٨٢ دا دەڵێت: سوڵتان مەلیکشای سەلجووقی چوو، خاکی (ئاران)ی لە فەزلّوونی کوڕی ئەبولسوار کوردی ڕاوادی گرت و دایە سەرهەنگ ساوتگین تورکمانی، کە نۆکەری خۆی بوو و خاکی ئەسترابادی دا بە فەزلّوون. بەڵام فەزلّوون لە دوای چوونە ئەستراباد گەڕاوە سەر خاکی خۆی و بەزۆر گرتیەوە و بەجارێک لە مەلیکشا ڕووگەردان بوو.

مەلیکشا (بوزان) ناو تورکمانێکی ناردە سەر و بەگژ فەزلّووندا چوو. لە دوامینی شەڕدا فەزلّوون بەدیل گیرا و خاکی ئاران کەوتە دەست نەیار و بیانیی کوردانەوە. فەزلّوون لە بەغدا بەکوێری و بەپەرێشانی و نەبوونی و ڕووتی و برسی و لە ئەزیەتدا لە مزگەوتی کەنار دیجلەی بەغدا ساڵی ٤٨٤ﻫ بە ئاخ و داخەوە گیانی داوە و مردووە. قەتران گەلێک غەزەل و قەسیدەی بە فەزلّووندا هەڵگوتووە. ئێمە لێرە لە ٧ پارچە قەسیدەکانی هەریەک چتێک وەردەگرین.

١- بود قطران نکتەدانی سحرباز
قطرای از کلک او دریای راز
بهر دریا بخشش فضلون لقب
گفت مدحی سربەسر فضل و ادب
طبع فضلون چون برآن اقبال کرد
دامنش از مال مالامال کرد

٢- نقرس از مال بود هست دروست این کەمرا
نقرسی کرد عطاهای شەه آرانی
بوالمظفر کە خداوند جهان فتح وظفر
وقف کردە است برو ما نعم روحانی
میر بی ثانی فضلون کە مراورا گردون
بەهمە فضل نیاورد و نیارد ثانی

٣- کە فەزلّوون لە ئەستراباد بووە، قەتران بەشیعر هەموو سەربەووردەکەی لە پارچە قەسیدەیەکدا باس کردووە. ئەمە شیعری ٧-٨-٩-١٠ بەیتی لێرەدا دەڵێ:

٧- کنون گشتیم بینا چشم و برنا جسم بازاز بس
کە باز آمد بدارالملک شادان خسرو برنا

٨- شهنشه بوالمظفر کوست یوسف روو یوسف خو
نکو منظر نکو مخبر نکو پنهان نکو پیدا

٩- ملک فضلون کە گستر واست فضل او وجود او
ز جابلقا بەجابلسا ز جابلسا بەجابلقا

١٠- بدستان خانەای آباد جدا کردند زو خصمان
بەمردی بازدست آوردخون رفتە از اعدا

دایکی فەزلّوون (وەک گوترا) کچی ئاشوودی باگراتونی بوو. قەتران لە پارچە شیعرێکیدا دوور و درێژ باسی کردووە. ئەمە شیعرێکیانە:

چراغ آل شداد است و شمع آل باگراتون
بەدانش نامەگم کرد است بقرات و فلاتون را

فەزلّوون جگە لەوە کە پادشابووە و خاوەندی هونەر و فەزڵ و ئەدەب و دانش بوو. قەتران دوور و درێژ لە پارچە شیعرێکیدا گوتوویە:

٥- شاه دانا دوستتر زو دوجهان هرگز نبوود
شاه دانا دوست و دوشمن گاه و روز فزون بود

بر زمین همچون پدر برهرهنر شد مشتهر
هرکجا باشد پدر چونان پسر ایدون بود

٦- بود بەفضل و أدب بر جیهانیانت فخر
چون تو شاهی هرگز نیامده است أدیب

قەتران لە شیعرێکی دوور و درێژدا لە فەزلّوون و مەنوچەهر دواوە کە ئەمە شیعرێکیانە:

همیشه شادان باشی بروی میر اجل

کتاب شادی باطبع هردو شاه کتیب

لەو شیعرەدا مەنوچەهر بە (میری ئەجەل) ناودەبا. ئەوە قەسیدەیەکی زۆر بەرزە و گەورەیە و بەپێویستم نەزانی لەم کتێبەدا بینووسمەوە، بەوەم بەس یکرد.

کە فەزلوون لەسەر خاکی ئاران هەڵگیرا و برایە ئەستراباد، فەرمانڕەواییی خاکی فەزلوون درایە نۆکەرێکی سەلجووقیان کە ناوی عمادودەولە ساوتگین بووە، کە پێشتر باسی کرا، بەڵام کێ بووە ونە.

بە گرتنی فەزلوون بنەماڵەی شەهریارانی شەدادییانی کورد لەسەر خاکی ئەوان کە دووین و ئاران و ئەو خاکانەی دیکە بوون کە دوایی هات، بیانی بوونە حوکمڕان و لەو ڕۆژەوە کە فەزلوون گیرا و غەزوتورکمانی سەلجووقی کە کەوتنە نێو خاکی کوردانەوە، پیت و پێز و سوود بۆ کورد نەما. بەڵام ڕیشەی ئەو دارە پیرۆزەی بنەماڵەی شەدادیان کە لە ئاران بڕا لە ئانی هەڵی داوە و سەرلەنوێ بووە دارێکی پڕ هێز و ئەستوور و ڕیشەی داکوتاوە. هەروەکو لە داهاتوودا بەپێی زانینمان لێی دەدوێین.

شەهریارانی شەدادییان لە ئانی

بناخەی پادشاهیی کورد:

پادشاهیی ئەم تیرەی شەدادیانی کوردە، وە چڵەدارێک دەچێ کە لە تەنیشت کۆلکەیەکی گەندەڵ تازە چوزکەی دابێ و شین بووبێتەوە و خەڵفێکی شووش و باریک و ڕاستی لێ پەیدا بووبێ و کۆلکەدارە کۆنەساڵە پیرەکە لەناوچووبێ و ئەم نەمامە تازەی لێ هەڵدابێ و بووبێتە دارێکی وا کە لە جێی ئەو کۆنەدارە خۆی گرتبێتەوە. چونکو پادشاهیی ئەم تیرەیە لە دەموچاخێکی وادا جێگیربوو و خۆی نواند و دامەزرا و ڕیشەی چەقاند کە پادشاهیی ئاران و دووین لە کەوتن و پووچبوونەوە و لەناوچووندا بوو.

وەکو گوترا کە ئەلپ ئەرسەلانی سەلجووقی شاری (ئانی)ی گرت، دای بە شاور ئەبولسوار. ئەمیش مەنوچەهر کە کوڕی بچووکی خۆی بوو لەسەر ئەو خاکەی دانا. لەو سەربەووردە سێزدە یا چاردە ساڵ بەسەر نەچووبوو، کە فەزلوون لە

گەنجە گرفتاری دەستی بوزان بوو. ڕیشەی بنەچەکەی شەدادییان لە خاکی ئاران و دووین هەڵقەندرا و هاویژترا. بەلام پادشاهیەکی لە خاکی (ئانی)دا مەنوچەهر کە دایمەزراند سەد و سی ساڵ پتر ماوە و ڕاگیرا و پایەداربوو.

ئەمە چتێکی زۆر ئەندوهئاوەرە کە کوردی شەدادییان لەسەر خاکی ئەرمەنستاندا، پادشاهییان کردووە و مێژوونویسەکانی ئەرمەنی لێی نەزان ماون و نەپەرژاونە سەر نوویسینەوەی سەربەهووردانیان. داستان و کێشە و هەرای دووسەد و سی [سەد و سی ساڵ] ساڵی ئەو پادشایانە کە لە ئەرمەنستاندا فەرمانڕەوابوون لە بیریان کردووە. بەڕاستی لێرەدا بەهێز چوون کەوا فەزلوونی یێکەم و دووەمیان لێک جوێ نەکردوونەوە و مەنوچەهریان بە فەزلوونی دووەم ناسیووە.

لە تیرەی شەدادییان (ئانی)مان ئاگاداری کەمترە لە هی پێشوو؛ ئەگەرچی دەوری پادشایانیان ژمارەی ئەمانە لەوان هێندە دوور نییە و خاکی ئەمان لە خاکی ئەوان بێ شان و شەوکەت و زیب و فرەتر نەبووە و مەنوچەهر و فەزلوونی سێیەمیش وەکو پادشایانی ئاران ناسراو و بەناوبانگ بوون.

١٠- ئەبوشوجاع مەنوچەهر کوڕی شاور ئەبولسوار

وەکو گوترا مەنوچەهر لەلایەن شاور کرا بە پادشای ئانی لە تەمەنی منداڵیدا و زۆر بچووک بوو. کە پێ گەیشت ڕشتەی هەموو کاروبارێکی خستە دەست خۆی. بۆ ئاسایشی مەملەکەت و ئاسوودەگیی هەمووانی و ئاشتی و خۆشیی میللەت و دڵنیایی ڕەعیەت تالووکەی کرد. دیوار و شوورەی ئانی لە هەڵمەتی ئەلب ئەرسەلاندا تووشی کەوتن و ڕووخان بووبوو. مەنوچەهر هەمووی تازەکردنەوە و هەموو هێزی خۆی لەوە بەخت کرد کە پتر سەخت و دژواری بکا و تین و ئەستووریی باوێتە سەر. کیسرەوی لە بەخشی سێیەم و لاپەڕە ٥٩دا دەڵێت: ئێستاش لەسەر لادیوارانی ئانی ماوە کە بەختەتی کووفی بەم عیبارەتە ناوی مەنوچەهری لەسەر نووسراوە: «شجاع الدوله ابوشجاع منوچهر بن شاور».

مەنوچەهر ئەو گەورە و ئومەرایانی ئەرمەن کە لە شەڕی ئەلب ئەرسەلاندا هەڵاتبوون بەلوتف و میهرەبانی دڵنیای کردن و هێنانیەوە لای خۆی و بەدوایدا ناردن و کۆی کردنەوە. یەکێک لەوانە گریگۆری کوڕی واساک بوو کە هاتەوە

مەنوچەهر بۆ خۆی چووە پێشوازی و بەشادی بردیە شارەوە.

مەنوچەهر ئەگەرچی دایکی کچی ئاشوودی پادشای ئەرمەن بوو. بۆ خۆشی (قادا) ناو کچێکی لە بنەماڵەی باگراتونیان خوازت و مارەی کرد. جا لەبەر ئەو دوو ڕێیانە لەگەڵ ئەرمەنییاندا خۆشی ڕابوارد. کینە و ڕقی دین هێندە لە دڵیدا جێگیر نەبوو، زۆر بە ئاسانی ئەرمەنییان ڕامی بووبوون.

مەنوچەهر پادشایەکی تێگەیشتوو و زانا و وشیاربوو. ژێردەستەکەی لانی پتری تەرسابوون و زۆرباش گوزەرانی لەتەکدا دەکردن. هەر هەڵمەت و پەلامارێکی تورک و هی بۆ سەر تەرساکان ڕووی دابایە، مەنوچەهر زۆر بەلەز پێشی پێ دەگرت. نزیک ٣٠ ساڵ و پتر پادشاهیی کرد و موسڵمان و تەرسا وەکو برا لەژێر فەرمانێکدا بە ئاسوودەگی و دڵنیایی ژیانی کەسێک لەتەک یەکێکی دیدا خراپەیەکی لێ ڕوونەدا.

مەنوچەهر لە شاری ئانی مزگەوتێکی زۆر گەورە و جوانی وای دروست کرد کە لەو دەورەدا بینای وا و دەستگای هێندە جوان پەیدا نەدەبوو. لەسەر کۆنە دیواری ئەو مزگەوتە بەخەتی کووفی زۆرجوان ئەم عیبارەتە هێشتا هەرماوە: «الامیر الاجلّ شجاع الدولة ابوالشجاع منوچهر بن شاور».

شەڕ و هەراکانی مەنوچەهر لەگەڵ تورکان

وەکو بۆمان ئاشکرا بووە، مەنوچەهر لە فەزلوون پەندی وەرگرتووە و نوویسراوی بۆ هاتووە کە لەگەڵ سەلجووقییان چاک بێ و بە خۆشی و ئاشتی بەسەری ببات. سوڵتان مەلیکشا کە چووە ئاران و فەزلوونی بردە ئەستراباد و گەنجەی لێ ئەستاند، تەمای چوونەسەر (ئانی)ی کرد، مەنوچەهر چووە کنی و ئانیی پێ بەخشی و کلیل و قفڵی دز و گەنجینەی لە پێش دانا. ئەوە لە مەلیکشا خۆش هات دیسان خاکی ئانی و پادشاهیی پێ بەخشییەوە و خەڵاتی کرد و نیشانی دایە؛ بەوە مەنوچەهر لە شەڕدا پارێزرا.

هۆهانیس کوڕی غاغیق کە دوامینی پادشای ئەرمەنییان بوو، لە دوای مردنی بابی لە شاری قوستەنتەنییە دادەنیشت. کوڕی خۆی کە ناوی ئاشوود بوو؛ ناردیە لای مەلیکشا کە شاری (ئانی)ی پێ بداتەوە. لە پێش ئەوەدا بگاتە ئارەزوو

نۆکەرێکی ئەو کە موسڵمان بوو، ژەهری دایێ و کوژتی. وا دیار دەبێ کە ئانیی پێ درابوو.

ساڵی ٤٨٥ بەمردنی مەلیک شا نێوانی جێنشینەکانی تێک چوو و بوونە دووبەرەکانی. ڕشتەی ئاسوودەیی و ئاسایشی هەموو لایەک پسا و کێشە و هەرا بەرپا کرا. عەشایری تورک کە بەفرەیی چڕژابوونە کوردستان و ئێرانەوە، دەستەیەکی قورسیان هەڵمەتی بردە سەر ئانی. مەنوچەهر نەیویست بە شیر و خوێنڕێژی بیانگێڕێتەوە، بەخواهیشت پێشی پێ گرتن. ساڵی ٤٨٥ یان ٤٨٦ ئێلغازی ئارتق ناو بە حەوت هەزار شەڕکەرەوە هەتا نزیک ئانی بەتاڵان و کوژتار شالاوی برد. مەنوچەهر سوپاهێکی پێکەوە نا و گریگۆری کوڕی واساقی کردە سەرکردە و ناردیە پێش تورکان. لە دوامینی شەڕ و کوژتارێکی قورسدا برای ئێلغازی کە بەدلێر و ئازا ناوی دابوو، کوژرا. ئێلغازی تەنگەتاو بوو شکا و خراپ هەڵات.

تورکەکان چەند ساڵێک لە دوای ئەو شەڕە چوونە سەرخاکی ئارارات و تالانیان کرد. مەنوچەهر بۆ خۆی لەشکری بردە سەریان و گریگۆری کردە سپەهبود. بۆ مردنی گریگۆر، چەند ڕۆژێک میللەتی ڕەشپۆش کرد. لە دوای ئەو شەڕە، گرانی و نەبوونی کەوتە شاری (ئانی)یەوە خەڵکێکی بێ ژمار لە میللەتی ئەو شارە بە برسیەتی مردن.

کوژتنی ئەبونەسری برای مەنوچەهر

کیسرەوی لە بەخشی سێیەم و لاپەڕە ٦٢ لە وارتان مێژوونوویسی ئەرمەنی وەردەگرێ کە ساڵی ٤٩٨ یان ٤٩٩ قزڵ ناو تورکێک لە پشێویی کوردستان و شۆڕشی ئێران دەرفەتی دی و هەڵمەتی بردە سەر شاری «لوورە» کە نزیک تفلیس بوو و لەسەر دووین و لە دەست ئەبونەسری برای مەنوچەهردا بوو. ئەبونەسر لە دووین لەشکری هەڵگرت و چووە سەر قزڵ لە مەیدانی شەڕدا ئەبونەسر کوژرا دووین و لوورە کەوتە دەست قزڵ.

مەنوچەهر لەوە زۆر دڵگیر بوو هەستا چووە کن سوڵتان محەمەدی سەلجووقی، لەشکری لێ وەرگرت و لینگی دا سەرقزڵ و بەشەڕ گرتی و بردیە سەر ئەو خاکە کە ئەبونەسری لەسەر کوژرابوو و کوژتی و خوێنی ڕژت و خاکی دووین و لوورەی

له تورک ڕزگارکرد و خستیه دەست خۆی.

مـردنی مـەنوچەهـر نادیارە و ڕابواردنیـشی ئاشکرا نیـیـە. کـیـسـرەوی لە مێژوونووییسـی ئەرمـەنی (ئالیشـان) وەردەگرێ کـە سـاڵی ٥٠٣ یان ٥٠٤ مـردووە. لەوە پتر سـەربهووردی لە دەستدا نییە.

شاور ئەبولسواری دووەم کوڕی ئەبولشوجاع مەنوچەهر

مـەنوچەهر کە مرد، شـاور (شاپور)ی دووەم بە ئەبولسوار لەقـەب کـردبوو،[بوو] بە پادشـای ئانی. بەڵام لە دیندا زۆر بە تەعەسـووب بوو. لەبەرئەوە نەشـیـا وەکو بابی دڵی ئەرمـەنـییـان ڕاگرێ و لەگـەڵیاندا نەسـازا. مـانگی نەو (هیـلال) کە بـەرامـبـەر بەخـاچی تەرسـاکـان نیشانەی ئیسلامی بوو. ناردی لە شاری خـلاتەوە بردیە ئانی لە جێگای خاچی گەورە لەسـەر گومـبەزی کلیسـای گەورەی (ئانی)ی دانا. بەو کارە وێ نەچووە، تەرسـاکانی ڕەنجیدە کردن و ئەرمەنییەکانی لە خۆی دردۆنگ کرد.

لەودەمـــەشـــدا تورک دەورەوپـشــتی ئانیی وەبەر هـەڵـمــەت و تاڵان و کــوژتار و پێپـەستی گرتبوو. شـاور هێزی پێشگرتنیـانی نەبوو و لـە خۆی بێزاربوو. ویسـتی ئانی بداتە ئەمیری (قـاریس) کە تورکێکی سـەلجـووقی بوو. ئەرمەنییـەکان کـەوتنە ئەندێشـەوە، بە داوویت پادشـای گورجستانیان ڕاگەیاند کە زۆر نەیرومەند و بەهێز بوو. بـەگـژ توغـروڵ بەگی کـوڕی مـەلیکشـادا چوو و شکاندبووی و پێـنج سـەد موسڵمانی بە سێدارەدا کردبوو. کە وەڵامی ئەرمەنییان وەرگرت، داویت بە تالووکە لینگی دا و بەبێ شـەڕ ئانی گرت، ئەو کلیسـایە کـە کرابوو بە مزگەوت کـردیەوە بە کلیسـا و خـاچی لە جیاتی مـانگی نوێ دانا و سـوپاداری خـۆی کـە ئـەبولەیس بوو لەسـەر ئانی داناوە و گەڕاوە گورجستان.

بە قـســەی کـیـسـرەوی و وارتـان شــاور و کــوڕەکــانی گـیــران و بەدیل بـرانە گورجسـتـان و لەوێ دەسـتـبـەسـەر کران و کـەسێکیـان نەگەڕاوە ئانی. فـەزڵوونی کـوڕی شـاور لەودەمـەدا لە خـوراسـان بوو، نەکـەوتەبەر ئەو کێـشـەیە. دوو کـوڕی دیکەی شـاور کە خـوشـچـەهر و مـەحـمـوود بوون لە پاشـان لە دەست گورجـیـیـان ڕزگاربوون و گەڕانەوە سـەرخاکی خۆیان؛ وەکو لە هـاتوودا باس دەکرێن.

فەزڵوونی سێیەم کوڕی شاوری دووەم

فەزڵوون کوڕە گەورەی شاور بوو؛ کە بابی گیرا لە خاکی خوراسان ئاگاداری پەیدا کرد کە برا و بابی بەدیل چوون. بە تالووکە ڕوو بە ئانی گەڕاوە و بە پشتیوانیی پادشاکانی کوردی ئازربایەگان و ئومەراکانی ئیسلامەوە، لەشکری کۆ کردەوە و چووەسەر ئانی و توند دەورەی دا و تەنگەتاوی کرد. (ئیوائی) و (ئەبولەیس) و ئەرمەنییەکانی ئانی دلێرانە و پاڵەوانانە شەڕیان دەکرد و بۆ پارازتن و بەخێوکردنی ئانی پیاوانە بزووتنەوە. ژن لەگەڵ پیاوان لە مەیداندا ڕووبەڕووی کوردان ڕادەوەستان.

دەورەدان و تەنگە پێ هەڵچنینی ئانی درێژەی پێ درا. دانیشتوانی نێو شار لە برسان و نەبوونی و بێ خواردەمەنی لە گیان بێزار و وەرزبوون. ئەوەی لە دەست برسیەتی لە شار هەڵدەهاتن لە دەرەوە کورد دەیکوژتن. لەشکریانی فەزڵوون مەیدانی ڕزگاربوونیانی لێ بڕیبوونەوە.

مێژوونووسەکانی ئەرمەنی ئەو سەربەهووردانەیان بە ئاخ و ئۆف و داخەوە نووسیوە و دەڵێن: هەرکەسێک لە دەست برسیەتی لە شار هەڵدەهات و دەردەپەڕی لە دەرەوە موسڵمان بە شیر لەتوپەتیان دەکردن. هێندەیان لەو بێگوناهانە کوژتبوو، ڕووی زەوی و خاک بە خوێن و بە ئێسقانی ئەوانە داپۆشرابوو.

دیمتری کوڕی داویت لەودەمەدا پادشای گورجستان بوو؛ هێز و تەوانای ئەوەی نەبوو پێی بکرێ کە یارمەتیی ئەرمەنییان بکا.

دەورەدانی ئانی یەک وچان لە ساڵێکی پتر کێشا. خەڵکی ئانی لە گیان و زیندەگانی بێزاربوون. جگە لە زینهارخوازتن چارەیان نەما. وەڵامیان دا بە فەزڵوون کە بەم مەرجە ئەزیەت بە کەس نەدرێ و ئەو کلیسایەی کە کرابوو بە مزگەوت هەر کلسابێ و دەست لە موقەدەساتی دینی نەدرێ و گوناهانی پێشوو هەموو ببەخشرێن، لەسەر ئەو دەستووره پەیمان گرێ بدرێ، شار بەدەستەوە دەدەن.

فەزڵوون هەموو مەرجەکانی پەسند کرد و پەیمانی بەست و بەبێ کێشە چووە نێو شارەوە. سەرەتای ساڵی ٥١٧ لە ئانی سەرلەنوێ پادشاهی کوردی بنەماڵەی

شــەدادییــانــی دامــەزرانــدەوە و چووە ســەر تــەخــتــی فــەرمــانـڕەوایی و دەرگــای دادخـواهیی لە ڕووی ڕەعیـەت و میللەت کردەوە. میـهرەبانی و نوازش و دڵنیـاییی مـیللەتی گـەیانده بەرزترین پایە و ئاسـایش و ئاسـوودەییی مـەملەکـەتی داناوە. کـیـسـرەوی لە (سـمـۆیل)ی مـێـژوونووسـی ئەرمـەنـی وەردەگـرێ کـە ئاسـایش و ئاسـوودەییی شـار و مـەملەکەت و دڵنیـاییی میللەت گـەیشـتـە پایەیەک کـە گـەورە و بچووکی میللەت سپاسی فەزڵوونیان دەکرد زبانیان ستایش خوویی بوو.

نێوانی سوڵتان مـحەمەد و مەحموود و توغروڵ بەگی سەلجووقییان لەو دەمانەدا بەشەڕ و هەرا دەبهوورد و پشێوی و شۆڕش کەوتبووە نێوجەرگەی بنەماڵەیانەوە و ڕێککەوتنیـان نەدەبوو. پادشـاکـانی کـوردی ئەحـمـەدێلیـان یارییـان بە پادشـا و ئومـەراکانی سـەلجـووقی دەکردن (وەکو لە سـەربـهووردانی ئەحمـەدێلیـان گوترا). فەزڵوون لەو دەرفـەتەدا کەلێنی بەرنەدا و نەسرەوت. لینگی دا سەرخـاک و شـارانی دووین و گـەنجــە و هـەردووکی گـرتن و خـسـتـنیـە ژێر فـەرمـانی خـۆیەوە؛ چـونکو تەخـتگای بابوباپیـرانی بوو، هێنایەوە دەسـتـی لەلا پێـویست بوو. بـەوە فـەزڵوون گەورەتر ماوە.

ساڵی ٥٢٤ یا ٥٢٥ کە حەوتەمین ساڵی پادشـاهی فەزڵوونە. (ئەمیر قەرەنی) ناو تورکمـان کە بەسـەر بدلیسـدا دەسـتی کێشـابوو، هەڵمـەتی بردە سـەر فـەزڵوون و شـاری دووینی لێ گرت. فـەزڵوون بە لـەشکرەوە چووە سـەری و لە شـەڕدا فـەزڵوون بریندار کرا. لە دوای چەند ڕۆژێک مرد. کیسرەوی لە بـەخشی سـێیـەم، لاپەڕە ٦٥ دا دەڵێ: فــەزڵوون بـەو برینەوە نـەمـرد، بەڵام لە لایەن هـێندێک پیـاوانـی خـاینەوە خەفەکرا و کوژرا.

١٣- خۆشچەهر کوڕی شاوری دووەم

لە دوای فەزڵوون خۆشچـەهری برای بچووکی بوو بە پادشا؛ بەڵام زۆر کەم ژیاوە و بە پادشـاهی جـوانەمـەرگ بووە. کیـسـرەوی لە بەخـشی سێـیـەمیـدا گـەلێک لەم پادشاهە دواوە و بە درێژی سەربهووردانی دەنوویسێ.

١٤- مەحموودی کوڕی شاور

لە دوای خـۆشـچـەهر، مـەحـمـوود کـە لەو گـەورەتر بوو، بە پادشـاهـی دانیشت. ئەو

هەموو سەربهووردانە لە ساڵێکدا ڕووی داوە کە فەزڵوون بەسەردا مرد. کیسرەوی دەڵێت: لەودمەدا کە فەزڵوون مرد، مەحموود کە براگەورە بوو لە ئانی نەبووە، کەوا خوشچەهر کە برای بچووک بوو کرا بە پادشا. مەحموود کە گەڕاوەتەوە ئانی، خۆشچەهر بەخۆشی و بەناخۆشی بووبێ تەختی بۆ برا گەورە بەرداوە. ئێمە نە لە دوامین و پایانی پادشاهی خۆشچەهر و نە لە سەرەتا و دەست پێکردنی گوزەران و کاری مەحموود ئاگادارین. بەڵام لە کیسرەویمان ئەوەندە دەست کەوتووە کە ئەویش لە (وارتان)ی مێژوونووسی ئەرمەنی وەری گرتووە کە گوتوویانە: «مەحموود کە بوو بە پادشا کاروباری پادشایی و حکوومەتی ئانی دووچار بە شپرزەیی و دژواری بوو» بەڵام ئەم شپرزەیی و دژوارییە چۆن و بۆچی ڕووی داوە نەبێژراوە.

بەقسەی وارتان برا بچووکی فەزڵوون کە دایکی نێوی (قادا) بوو، وەکو لە لاپەڕەکانی پێشوودا باس کرا و کچی پادشای ئەرمەن بوو، لەبەر هەستان و تێکەڵی دایکی کە زۆری خۆش دەویست بەهۆی دایکیەوە بووەتە مەسیحی. لە گۆشەی کلیسایەکی گورجستاندا بە ڕەبەنی (راهب)ی ڕای بواردووە[؟]

١٥- فەخرەدین شەداد کوڕی مەحموود

بەپێی قسەی کیسرەوی کە لە (فاروقی) وەرگرتووە، شەداد چەند ساڵ لە پێش ساڵی ٥٤٩دا پادشا بووە و ناردوویە کچی (عیزەدین سەڵتق) خاوەندی ئەرزەڕۆمی خوازبێنی کردووە و پێی دراوە. بەڵام لە پێش گوازتنەوەیدا سەڵتق کچەکەی داوە بە پیاوێکی دیکە.

ئەو کارەی سەڵتق لە شەداد زۆرگران هاتووە و ڕقی لێ بووەتەوە. بۆ تۆڵەئەستاندنەوە دڵی پڕ کینە و ڕق بووە. وەڵامی داوە بە سەڵتق کە گورجی وەڕەزیان کردووە و لە تەنگانەدایە و ناتوانێ ئانی لە شەڕی گورجییان بپارێزێ. ئەگەر ئێوە بێن شارەکە بگرنە دەست خۆتان شەداد بە گۆشەگیری دادەنیشێت.

سەڵتق بەوە فریوی خوارد و بە لەشکرەوە ڕووی لە ئانی کرد و چوو. بەڵام شەداد هەروەکو قاقەزی بۆ سەڵتق ناردبوو، قاقەزێکیشی بۆ (دیمتری) پادشای گورجستان نوویسی و بۆ پێشگرتن بە سەڵتق هانی دا.

دیمتری بەبێ ڕاوەستان لینگی دا سەر سەڵتق و کوژتارێکی قورسی لێ کرد.

سەڵتق و دەستە لەشکرێکی زلی بەدیل گرت و بەتاڵان و ماڵێکی قورسەوە گەڕاوە. فەرمانڕەوا و پادشاکانی ئیسلامی شام و جزیر و دیاربەکر کەوتنە نێوان و تێ کۆشان، سەڵتقیان بە سەد هەزار دینار کڕیەوە و ڕزگاریان کرد و سوپاهەکانیشی یەک بەیەک کرانەوە.

شەداد لە دوای ئەو سەربەهووردە بە ساڵێک پادشاهیی کرد. ساڵی ٥٥٠ کەشیشەکانی ئانی ڕوویان لە فەرمانی وەرگێڕا و سەریان بڵند کرد و لەسەر تەختیان هێنا خوار و فەزڵوونی چوارەم کە برا بچووکی شەداد بوو لەسەر تەختی دانا و کردیانە پادشای خۆیان. شەداد ناچار لە ئانی دەرکەوت و ڕۆیی بۆ شام و پەنای بردەبەر ئەسەدەدین شێرکۆی مامی سوڵتان سەلاحەدین. چونکو (شادی) بابی شێرکۆ لە وابەستەکانی بابی شەداد بوو. لەبەر ئەو ناسینە شەداد پەنای بۆ شێرکۆ برد.

کیسرەوی لە بەخشی سێیەم و لاپەڕە ٦٧دا دەڵێ: سەلاحەدین ئەیووبی و باب و باپیری دیسان لە ئێل و عەشیرەتی کوردی ڕاوادی و لەگەڵ کوردانی شەدادییان هاوئێل بوون و بە قسەی فاروقی، باپیری سەلاحەدین وابەستە و یەکێک بوو لە پادشایانی شەدادیان. ئەوەی دیاری دەکا، شادی شاری (دووین)ی لەودەمەدا بەرداوە کە ئەمیر (قەرەنی) تورکمان چووەتە سەر دووین و گرتوویە؛ چونکو بۆ کورد دەورێکی پشێو بووە و شپرزە.

١٦- فەزڵوونی چوارەم کوڕی مەحموود

وەکو گوترا فەزڵوون لە دوای شەداد بوو بە پادشا و بەهۆی سەرکێشیی کەشیشەکان شەداد لێ خرا. بەڵام فەزڵوون ٦ شەش ساڵ بەپادشایی ڕای بوارد. کەشیشەکان کاروباری حکوومەتیان بەدەست گرتبوو، لەسەر بوونەیەک کۆبوونەوە و فەزڵوونیان لێ خست و لە تەختیان هێنا خوار. ساڵی ٥٥٦ بوو کە ئەوە ڕووی دا و ناردیان گریگۆری پادشای گورجستانیان بردە ئانی و شاریان دایێ. فەزڵوون ناچار لە ئانی دەرکەوت و پەنای بۆ دزی (بکران) برد کە نزیک (سەری ماری) بوو؛ لەوێ خۆی پارازت. لەوە پتر لە فەزڵوون و دوامینی کاری و پایانی بەچی گەیشتووە، ئاگادار نین.

کەشیشەکان کە گریگۆریان بردە ئانی، شار و دز و ئاواییەکانیان دادەستی.

ئەویش کردیە نامەردی و بەبێ ڕەحمی و نامیهرەبانانە لەگەڵیاندا بزووتەوە و تالانێکی قورسی لێ کردن و هەرکەسێکی لە نەژادی شەدادییان دەست کەوت، گرتنی و ناردنیە گورجستان و (سەعدوون) ناو سەرکردەیێکی خۆی بەسوپا سالاری لەسەر ئەو خاکە دانا و بۆ خۆی بە دیلەکانەوە چووە گورجستان.

١٧- شاهنشای کوڕی مەحمووود

هەرکە دەنگی گرتنی ئانی و گرفتاریی شازادەکانی شەدادییان و هەلاتنی فەزلوون و زالبوونی گورجییان بەسەریاندا بلاوبووەوە، هەموو موسلمانەکان و ئومەرا و پادشایانی ئیسلام ئەوەیان بیستەوە و پادشایانی کورد و ئەتابەک یولدز و ئومەرای دیکەش کۆبوونەوە و ئەمیر قوتبی شای خلات و هی دیش چوون بە هاواریان و لەشکرێکی قورسی ئیسلام گرداوەریی کرد. هێشتا لە سەربهووردی فەزلوون پەنجا ڕۆژ تێ نەپەڕیبوو کە ئەو لەشکرە زۆرەی ئیسلام گەیشتە سەر شاری ئانی و دەورەی دا و شەڕیان دەست پێ کرد. لەولاوە گریگۆری پادشای گورجیان هەڵمەتی بردە سەریان و پاڵەوانانە و دلێرانە بەگژ ئیسلامدا چوو و کوژتارێکی قورسی کرد و موسلمانانی وەتەنگ هێنا و شکاندنی. ئیسلام گەلێک شپرزە و پشێو و پەریشان کران.

ئەو شەڕە یەکە سەربهوورد و هەرایەکی زۆر زلی تەئریخی ئیسلامە کە ڕووی داوە و لە چ شەڕێکدا ئیسلام وا شپرزە نەبووە و کوژتاری وای لێ نەکراوە و بەوجۆرە نەشکاندراوە، کە ئەمجارە لە دەست گریگۆردا تووشی بوو.

(سمۆیل) مێژوونوویسی ئەرمەنی کە بۆخۆی لەو شەڕەدا بووە دەڵێت: هەشتا هەزار موسلمان لەو هەنگامەدا شەڕیان دەکرد. ئەوەی لە دەست گورجی و ئەرمەندا بەکوژت چوو بیست و سێ هەزار موسلمان بوون. جگە لەوانە کە مرد و کوژراوانی ئەملا و ئەولابوون کە لە کەناران کەوتبوون و بیست هەزار کەسی موسلمان بەدیل گیران.

بەهەرجۆرێک بووبێ، ئەو شەڕ و هەنگامەیە زیانی ئیسلام بوو نەک سوود. لە دوای ئەوەش گەلێک جارانی دیکەش شەڕ و کوژتار و کێشە لەنێوانی ئیسلام و گورجدا ڕووی داوە. ساڵی ٥٥٩ کە ٣ ساڵ پاش هەنگامە گەورەکە، ئەتابەگ یولدز جارێکی دیکەش لەشکری هەڵگرت و چووەسەر ئانی و بەکوژتار و خوێنڕێژی گرتی

و دای بە (شاهنشای کوڕی مەحموود») کە ئەودەمە شاهنشا پێشەوا و سەرهاتی بنەماڵەی شەهریارانی شەدادییانی کورد بوو و لەسەر ئەو خاکە دامەزراندەوە.

کیسرەوی لە بەخشی سێیەمدا و لە لاپەڕە ٧١دا لە (ئالیشان)ی مێژوونوویسی ئەرمەنی وەردەگرێ و دەڵێ کە: شاهنشا بە (ئەمیر شا) ناوبراوە. بەختی ئەرمەنی لەسەر دیوارانی ئانی کە ساڵی ٥٦٩هـ نوویسراوەتەوە ئەم عیبارەتەیە: «ئەمیر سوڵتانی کوڕی ئەمیر مەحموود نەوەی مەنوچەهر» و لە گەلێک نوویسراوان و نقووشاندا بە (سوڵتان) ناوبراوە. بەڵام لەنێو ئیسلام و تەئریخەکاندا بە شاهنشا ناسراوە.

ئەو نەقشەی کە لەسەر کاولە دیوارەکانی ماونەوە و (ئالیشان) باسی کردوون و کیسرەوی نوویسیوویەتییەوە ئەمانەن: «من کە سوڵتان مەحموودی کوڕی شاوری کوڕی مەنوچەهری شەدادی، بۆ جانفیرازیی باپیر و فرزەندانی خۆم، وامان فەرموو کە ببینە دۆستی وەقتای ئەرسی مەسجەر ئەبولعەمران ئوستازگان. مەڕ و وشترکڕین و فرۆشتن هەم لێرەدا فەرمانمان دا کە نەکەن هەرکەس، تەعنە لەم فەرمانە بدات گرفتاری خەشمی خودای تەعالا بێت. في تأريخ سنة خمس وتسعين وخمسمائه». کیسرەوی دەڵێ: لەو فەرمانە وا دەردەکەوێ کە لە مزگەوتدا مەڕ و وشتر فرۆشتن قەدەغە کراوە. بەڵام عیبارەتەکە زۆر وێنەچوو و پشێوە و لەنێوانی (سوڵتان) کوڕی مەحمووده وشەی (کی) کە ئیملای کۆنی (کە)یە و حەرفی ڕەبتە و مێژوونووسەکان بەناویان زانیوە، بەڵام وامان بۆ ئاشکرا بووە کە ناوی (کی – کە – سوڵتان) بووە وەکو: کەیقوباد و کەیکاوس و کەیخوسرەو. هەروەکو ئێستا بەڕاستی لە سەربهووردی شاهنشا ئاگادار بووین تا ساڵی ٥٧٠هـ پادشاهیی کردووە.

کیسرەوی کە لە فاروقی وەرگرتووە دەڵێ: گورجییان مانگی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی (٥٧٠) لینگیان دا سەر ئانی و بەزۆر ئەو شارەیان لە شاهنشا گرت و تالانیان کرد و ویستیان بۆ خۆیان پادشایەکی لەسەر دانێن، بەڵام شاهنشا لینگی دا سەریان و هەڵمەتی برد و بەهێز و تینی خۆی شاری گرتەوە و گورجییانی بەکوژتار دەرکردن و ئانیی دیسان هێناوە ژێر فەرمانیەوە. بەڵام نوویسراوەکانی سەر دیوارانی ئانی کە مابوون و لە ساڵی ٥٩٥ دا نوویسراون بە چاکی وشیارمان

دەکاتەوە و تێمان دەگەیێنێ کە شاهنشا تا ئەو ساڵە پادشای ئانی بووە. بەڵام سی و شەش ساڵ پادشاهییەی چۆن کردووە و چۆن ژیاوە و گۆزەرانی لە چ پایەیەکدا بووە و پایان و دوامینی بەچی گەیشتووە، لە ئێمە نادیارە، لەوە پتر لەم پادشایە ئاگادارنین و وا دەزانین کە ساڵی ٥٩٥ پایانی فەرمانڕەواییی شاهنشا و دوامینی بنەماڵەی شەدادییانی کوردی ڕاوادییان بووە لە خاکی ئانی و ئاران و دووین و ئەرمەنستاندا.

بەپێی نووسینی کیسرەوی بەخشی سێیەمی، (شهریاران گمنام) کە لە زەیلی ئەو تەئلیفەیدا بەدرێژی باسی کردووە و لە (ئالیشان) وەردەگرێ، ساڵی ٥٩٦ شاری ئانی لە دەست شاهنشا دەرکەوت و بنەماڵەی شەددادییانی کورد چی دیکە بەسەریدا فەرمانڕەواییان نەکرد. پادشاهی ئانی کەوتە دەست ئەرمەنییان. درێژەی پایانی کاری شاهنشا لە زەیلی بەخشی سێیەمی (شهریاران گمنام)دا دێتە بەرچاو. بەڵام لەلای من لەوساڵەدا شەدادییان لە پادشاهی کەوتوون و پایانی کاریان هاتووە و دوامینیان چی بووە و چۆن لەناوچوون، تاریک و نادیار و ونە.

فەسڵی شەشەم

شەهریارانی کوردی ڕاودییان

ئەیووبییان(١)

ئەم بنەماڵەی شاهنشای کوردان لە دووین لەلای کوردانی شەدادییان بوون. شادی لە دەوری مەحموودی کوڕی ئەبولسوار چووە مووسڵ و تکریت.

ئەیووب و شێرکۆی کوڕانی شادی لە نێوەڕاستی ساڵانی٥٠٠ھ دا چوونەلای نوورەدین زەنگی شۆڕش و پشێوی گەرمەی بوو. ساڵی ٥٥٩ھ (١١٦٤م) جارێک و ساڵی ٥٦٢ھ (١١٧٧م) جاری دووەم شێرکۆ و سەلاحەدین -کە جێگای سەربەرزیی ئیسلام و کوردن- چوونە میسر. شێرکۆ بوو بەوەزیری (العاضد) و

(١) لێوەرگری ئەم فەسڵە (دول اسلامیة) قسمی چوارەم لاپەڕە ٨٨ - ١٠٦ تەئلیفی (ئستنلەی لەن پوول)بەتورکی تەرجەمەکراوی خەلیل ئەدهەم (دائرة المعارف الاسلامیة) جلدی ئەوەڵ و (ابن الاثیر) و (طبری)یە.

لەناکاو مرد و سەلاحەدینی برازای لە جێی دانیشت و بوو بەوەزیری (العاضد)ی خەلیفەی (فاطمیة) لە میسر و بە (الملك الناصر) لەقەب کرا. ساڵی ٥٦٤ هەموو خاکی میسری گرت. ساڵی ٥٦٥هـ (١١٧١م) (العاضد) لە گیانەڵادا بوو، لە خیلافەتی عەزل کرد و خوتبەی بە ناوی خەلیفەی عەباسی خوێندەوە و مەزهەبی شافیعیی کردە بناغەی سەڵتەنەتی.

ساڵی ٥٦٩هـ (١١٧٤م) بە مردنی نوورەدین زەنگی سەلاحەدین بوو بە شاهنشای خاکانی حیجاز و یەمەن و شام و فەلەستین کەوتە ژێر فەرمانیەوە. ساڵی ٥٨١هـ (١١٨٥م) جزیر و مووسڵ و خەڵات و شارەزووری کەوتە دەست. ٢٧ی مانگی سەفەری ٥٨٩هـ (٤ مارتی ١١٩٣) سوڵتان سەلاحەدین لە دیمەشق مرد و تیرەی ئەیووبییان هەروەکو لە لیستەی هاتوودا باس دەکرێن دەستیان بە پادشاهی کردووە. مەلیک عادیلی برای سەلاحەدین لە ساڵانی ٥٩٦هـ (١١٩٩م) بەسەر هەموو تیرەکانی ئەیووبییاندا زاڵ بووە و ناوی شاهنشاهی پێ درا.

هەروەکو بەڕیز لە لیستەدا دەخرێتە بەرچاوان و تیرەی هەزبانی لە هەولێر لە پێش ئەواندا کە دەستی پێ کردبوو، ئەوانیش تیرەیەکی ئەو ڕاوادییانی کوردی موکریانن. ئەمەیە لە هاتوودا باسیان دەکەین کە لە هەولێر حوکمڕانییان کردووە.

کوردی ئەیووبییانی میسر

	هیجری	میلادی
مەلیک ناسر سەلاحەدینی یووسف کوڕی ئەیووب	٥٦٤	١١٦٩
.... سوڵتان سەلاحەدینی	٥٦٩	١١٧٤
ئەلعەزیز عیمادودین عوسمان	٥٨٩	١١٩٣
مەنسوور محەمەدی عوسمان	٥٩٥	١١٩٨
عادیلی ئەوەڵ سەیفودین ئەبوبەکری	٥٩٦	١١٩٩
کامیل ناسیرودین محەمەدی	٦١٥	١٢١٨
عادیلی دووەم سەیفودین ئەبوبەکری	٦٣٥	١٢٣٨
ساڵح نەجمودین ئەیووبی کوڕی کامیلی	٦٣٧	١٢٤٠
موعەززەم توورانشای مەنسووری خەلیلی	٦٤٧	١٢٤٩

شـەجـەرەتوودور (ژنی سـاڵح نەجـمـودین ئەیووب)[1]	٦٤٨	١٢٥٠
ئەشـرەف مـوزەفـەرەدین مـووسـا	٦٤٨-٦٥٠	١٢٥٠-١٢٥٢

سەرنج: مەملووکانی میسر بەسەریاندا زاڵ بوون

کوردی ئەیووبییانی دیمەشق

	هیجری	میلادی
فـەزل نورودین عـەلی	٥٨٩	١١٩٣
عـادیلی ئەوەڵ سـەیفـودین ئەبوبەکر	٥٩٢	١١٩٧
(لەگـەڵ مـیـسـر بوونەوە یەک)	٥٩٦ - ٦١٥	١١٩٩-١٢١٨
مـوعـەزەم شـەرەفـودین عـیـسـا	٦١٥	١٢١٨
نـاسـر سـەلاحـەدین داود	٦٢٤	١٢٢٧
ئەشـرەف مـوزەفـەرودین مـووسـا (مـیـافـارقین)ە	٦٢٦	١٢٢٨
سـاڵح عـیـمـادودین ئیـسـمـاعـیل	٦٣٥	١٢٣٧
کامیل محەمەد (لە ئەیووبییانی میسر)ە	٦٣٥	١٢٣٧
عـادیلی دووەم (لە ئەیووبیـیـانی مـیـسـر)ە	٦٣٥	١٢٣٧
سـاڵح نەجمودین ئیسماعیل (لە ئەیووبییانی میسر)ە	٦٣٧	١٢٤٠
سـاڵح عیـمـادودین ئیـسـمـاعیل (جـاری دووەم)	٦٣٧	١٢٤٠
سـاڵح نەجـمـودین ئەیووب (جـاری دووەم)	٦٤٣	١٢٤٥
مـوعەززەم تورانشا (لە ئەیـیووبییـانی میـسرە)	٦٤٧	١٢٤٩
ناسر سـەلاحەدین یووسف (ئەیووبییانی حەلەب)	٦٤٨ - ٦٥٨	١٢٥٠-١٢٦٠

سەرنج: مەغۆل بەسەریاندا زاڵ بوون

---

(١) بەناوی (شـجرە الدر) لەسـەر مینبـەران خـوتبـە خـوێندراوە و لەسـەر دراو بەمـجـۆرە سکەی بەناوی لێ دراوە: «المستعصمیة الصالحیة، ملکة المسلمین ووالدة الملك المنصور خلیل».

کوردی ئەیووبییانی حەلەب

	هیجری	میلادی
زاهیر غیاسودین غازی کوڕی سەلاحەدین	٥٨٩	١١٩٣
عەزیز غیاسودین محەمەدی کوڕی زاهیر	٦١٣	١٢١٦
ناسر سەلاحەدین یووسفی کوڕی عەزیز محەمەد (ئەیووبییانی دیمەشق)	٦٣٤–٦٥٨	١٢٣٦–١٢٦٠

سەرنج (١): ناسر و زاهیر غازی، کوڕانی عەزیز، مانگی جەمادی ئەوەڵ (٦٥٩) هۆلاکۆ کوژتنی و عەزیز کوڕی ناسر بەدیل چوو

سەرنج (٢): مەغۆل بەسەریاندا زاڵ بوون.

کوردی ئەیووبییانی بەعلەبەک

	هیجری	میلادی
نەجمودین ئەیووب	٥٣٣–٥٤١	١١٣٩–١١٤٦
موعەزەم توورانشا کوڕی نەجمودین ئەیووب	٥٧٤	١١٧٨
عیزەدین فەروخشا کوڕی شاهنشا	٥٧٥	١١٧٩
ئەمجەد بەهرامشای کوڕی فەڕوخشا	٥٧٨	١١٨٢
ئەشرەف موزەفەرودین مووسای کوڕی عادیلی ئەوەڵ	٦٢٧	١٢٣٠
ساڵح عیمادودین ئیسماعیل	٦٣٥	١٢٣٧
ساڵح نەجمودین ئەیووبی کوڕی کامیل (ئەیووبییانی میسر)	٦٤٤	١٢٤٦
والی ئەیووبییان	٦٤٧–٦٥٨	١٢٤٩–١٢٦٠

سەرنج: مەغۆل بەسەریاندا زاڵ بوون.

کوردی ئەیووبییانی حەما

	هیجری	میلادی
موزەفەر تەقیودین عومەری کوڕی نورودین شاهنشا	٥٧٤	١١٧٨
مەنسوور محەمەدی کوڕی موزەفەر تەقیودین	٥٨٧	١١٩١

ناسر قلیج ئەرسەڵان کوڕی مەنسوور محەمەد	٦١٧	١٢٢٠
موزەفەر تەقیودین مەحموود کوڕی مەنسوور محەمەد	٦٢٦	١٢٢٩
مەنسوور محەمەدی کوڕی موزەفەر تەقیودین	٦٤٢	١٢٤٠
موزەفەری سێیەمی مەحموودی کوڕی مەنسووری دووەم	٦٨٣–٦٩٨	١٢٨٤–١٢٩٨

کوردی ئەیووبییانی حەما کە لەلایەن مەملووکانی میسرەوە کران بە پادشا.

موئەیەد عیمادودین ئیسماعیل ئەبولفیدا(١)	٧١٠	١٣١٠
ناسرودین محەمەد (ئەفزەل)	٧٣٣–٧٤٢	١٣٣١–١٣٤١

کوردی ئەیووبییانی حومس

	هیجری	میلادی
محەمەد کوڕی ئەسەدودین شێرکۆی کوڕی شادی	٥٧٤	١١٧٨
موجاهید شێرکۆی کوڕی محەمەد	٥٧١	١١٨٥
مەنسوور ئیبراهیمی کوڕی موجاهید شێرکۆ	٦٣٧	١٢٣٩
ئەشرەف موزەفەرودین مووسای کوڕی مەنسوور	٦٤٤ – ٦٦١	١٢٤٥ – ١٢٦٢

سەرنج: مەملووکانی میسر بەسەریاندا زاڵ بوون

کوردی ئەیووبییانی میافارقین (جزیرە)

	هیجری	میلادی
ئەوحەد نەجمودین ئەیووبی کوڕی عادیلی کوڕی ئەیووب	٥٩٦	١٢٠٠
ئەشرەف موزەفەرودین مووسای کوڕی عادیلی ئەوەڵ	٦٠٧	١٢١٠
موزەفەر شەهابودین غازی	٦١٧	١٢٢٠
(زاڵبوونی مەغۆل بەیەکجاری نا)	٦٢٧	١٢٣٠
کامیل ناسرودین محەمەد کوڕی موزەفەر شەهابودین غازی	٦٤٢–٦٥٧	١٢٤٤–١٢٦٠

---

(١) ئەبولفیدا موئەریخی بەناوبانگی کوڕی موزەفەری عەلی کوڕی موزەفەری دووەم کوڕی تەقیودین مەحموود کوڕی مەنسووری ئەوەڵ کوڕی موزەفەری ئەوەڵ کوڕی نورودین شاهنشا برای سوڵتان سەلاحەدین بوو. کوڕی نەجمودین ئەیووب کوڕی شادی.

سەرنج: مەغۆل بەسەریاندا زاڵ بوون

خەلیلی دووەمی کوڕی سلێمانی ئەوەڵ	؟	؟
سلێمانی دووەمی کوڕی خەلیلی دووەم	؟	؟
خەلیلی دووەم (جاری دووەم)	؟	؟
حوسێنی کوڕی خەلیلی دووەم	؟	؟
سلێمانی دووەم (جاری دووەم)	؟ – ٩٣٠	؟ – ١٢٥٤

سەرنج: عوسمانی بەسەریاندا زاڵ بوون.

کوردی ئەیووبییانی حەسەنکیف

	هیجری	میلادی
ساڵح نەجمودین ئەیووبی کوڕی کامیلی کوڕی عادیلی ئەوەڵ	٦٢٩	١٢٣٢
موعەزەم تورانشای کوڕی ساڵحی نەجمودینی ئەیووب	٦٣٥	١٢٣٧
موەحەد تەقیودین عەبدوڵڵای کوڕی موعەزەم تورانشا	٦٤٨	١٢٥٠
«مەغۆل بەسەریاندا زاڵ بوون »	٦٥٨	١٢٦٠
کامیل ئەبوبەکری ئەوەڵ کوڕی عەبدوڵڵا	؟	؟
عادیل موجیرودین محەمەدی کوڕی ئەبوبەکر	؟	؟
عادیل شەهابودین غازی کوڕی محەمەد	؟	؟
ساڵح ئەبوبەکری دووەمی کوڕی غازی	٧٨٠	١٣٨٨
عادیل فەخرودین (عیزودین) سلێمانی کوڕی غازی	٧٨٠	١٣٧٨
ئەشرەف شرەفودین ئەحمەدی کوڕی سلێمان	؟	
ساڵح (لە دوای کامیل) سەلاحودینی کوڕی خەلیلی		٨٣٦
کوڕی عوسمانی کوڕی ئەحمەد		١٤٣٤
ناسر کوڕی خەلیل کوڕی عوسمانی کوڕی ئەحمەد	٨٥٦	١٤٥٢
کامیل ئەحمەدی دووەمی کوڕی خەلیلی کوڕی ئەحمەد	٨٥٦	١٤٥٢
٨٦٦ عادیل خەڵەفی کوڕی محەمەدی کوڕی ئەحمەد	٨٦٦	١٤٦١
سەرنج: ئاققوینڵوویان بەسەریاندا زاڵ بوون		١٤٦١

کوردی ئەیووبییانی کەرەک

	هیجری	میلادی
عادیلی ئەوەڵی کوڕی نەجمودین ئەیووبی ئەوەڵ	٥٨٤	١١٨٨
موعەزەمی کوڕی عادیلی ئەوەڵ	٥٩٢	١١٩٥
ناسر داودی کوڕی موعەزەم عیسا	٦١٥	١٢١٨
موغیسی فەتحودین عومەری کوڕی کامیل کوڕی عادیلی ئەوەڵ	٦٤٨–٦٦١	١٢٤٩–١٢٦٣

سەرنج: مەملووکی میسر بەسەریاندا زاڵ بوون

کوردی ئەیووبییانی یەمەن

	هیجری	میلادی
موعەزەم شەمسودین تورانشای کوڕی نەجمودینی ئەوەڵ		٥٦٩
١١٧٣		
سەیفولئیسلام تەغتگین ئەحمەدی کوڕی نەجمودینی ئەوەڵ		٥٧٧
١١٨١		
موعیزودین ئیسماعیلی کوڕی تەغتگین	٥٩٣	١١٩٦
ناسر ئەیووبی کوڕی تەغتگین	٥٩٨	١٢٠١
موزەفەر سلێمانی کوڕی شاهنشای کوڕی موزەفەری		٦١١
١٢١٤		
کوڕی نورودین شای کوڕی نەجومدینی ئەوەڵ		
مەسعود سەلاحودینی یووسفی کوڕی کامیل	٦١٢–٦٢٦	١٢١٥–١٢٢٩
محەمەدی کوڕی عادیلی ئەوەڵ		

سەرنج: بەنی ڕەسووڵ بەسەریاندا زاڵ بوون.

وێنەیەکی جوانی و شەنگیی ژنی
موکریانساڵی ١٩٢٨م لە سابلاخ
وەرگیراوە

مەجید میرخان موکری

نموونەی عولەمایەکی موکریان (مەلا
محەمەد سەعید سەدر ئەلعولەما)
مانگی تەمووز ١٩٣٧ وەفاتی کرد

وێنەیەکی پەهلەوانی موکریان (میرزا
فەتاح قازی و کوڕێکی) ساڵی
١٩١٤ وەرگیراوە. مانگی کانوون
١٩١٥ روس شەهیدی کرد

سەردار موکری (محەمەد عەلی خان) بە بەرگی پەهلەوییەوە ساتی ١٩٣٠ وەرگیراوە

نموونەیەکی بەرگی کوردیی موکریان (قەرەنی ئاغای مامەش)

هەڵکەوتی دێریکی لە کوردستاندا

حوسێن حوزنی موکریانی

چەند ڕوونکردنەوەیەکی پێویست

ئەم بەرهەمە بەنرخەی بەردەست سێ بەش دەگرێتە خۆی، کە هەر بەشەی بەسەردێری یەکەم بابەتی دەبەستمەوە:

١) پشێویی ورمێ.

٢) ئێران بارزانییەکان دەردەکات.

٣) شێخ ئەحمەد بارزانی و خزم و براکانی لە سورگومیدا.

بەشی یەکەم و دووەم لەنێو توێی پەڕاوێکی سەربەخۆدا نووسراونەتەوە و بەدوا بەرهەمی بیری بەهەشتی داماو (حوسێن حوزنی) موکریانی – مامم دەژمێردرێت؛ چونکە پێشەکییەکەی لە ١ی ئەیلوولی ١٩٤٧دا تەواو کردووە و لە ١٩٤٧/٩/٢٠دا لە بەغدا دوامالاوایی لە دونیای ڕۆشن کردووە.

لەم دوو بەشانەدا هێندێک باس هەن لێک دابڕاون بەهۆی هاتنە نێوەوەی هێندێک بابەتانی دی؛ وەیا هێندێک بابەت هەن دووپات کراونەتەوە؛ ئەویش لەبەر جیاوازیی سەرچاوەکانی دووبارەی کردوونەتەوە. بەڵام ئێمە دەستکاریمان نەکردن و هەروەکو خۆیان لە شوێنی تایبەتی خۆیدا بڵاومان کردنەوە.

لە کۆتاییی بەشی دووەمدا هێندێک زانیاریی نهێنیی لەشکری عیراقی تۆمار کردووە کە پێوەندیی ڕاستەوخۆی بە بزووتنەوەکانی بارزانەوە هەیە. دەبێت سەرچاوەی زانیارییەکانی چەند ئەفسەرێکی کورد بووبن؛ نەک دەزگەکانی ڕاگەیاندن.

بەشی سێیەمی ئەم چاپکراوە بەشێکە لە دەستنووسێکی دیی تایبەت، لە بارەی مێژووی (بارزان)ە، بەڵام بەداخەوە هەر ئەوەندەیان پارێزراوە و ماوە.

نووسەری ئەم بەرهەمەی بەردەست لە ساڵی ١٩١٤دا چاپخانەیەکی لە ئەڵمانیا کڕیوە و لە ساڵی ١٩١٥دا لە شاری حەڵەب دایمەزراندووە و لە ساڵی ١٩٢٥دا هێناویەتە ڕواندوز و لە دواییدا گوێزراوەتە شاری هەولێری دێرین و تا ئەمڕۆش

هەر ماوە. ئەم ئامێرەی چاپە بەیەکەمین ماکینەی چاپ دەژمێردرێت کە لە لایەن کوردێکەوە کڕابێت و لە کوردستاندا دامەزرابێت و لە ڕاژەی ڕۆشنبیریی کوردیدا بووبێت. بەهەشتییان حوسێن حوزنی مامم و گیوی باوکم بۆ یەکەمین جار ئامێری وێنەگرتنیان هێناوەتە کوردستان و وێنەی گەورەپیاوان و ڕۆشنبیرانی کوردی سەرتاپای کوردستانیان پێ گرتووە.

بەهەشتی حوسێن حوزنی بەیەکەمین مێژوونووس دەژمێردرێت کە مێژووی کوردی بە زمانی کوردی نووسیوەتەوە.

حوسێن حوزنی لەو زانا تاک و تەرایانەیە کە بۆ کورد ژیاوە و ڕاژەی ڕۆشنبیریی کوردی نە بۆ پارە و پوول و نە بۆ پلە و پایە کردووە؛ بگرە بەپێچەوانە، ئەم ڕێڕەوەی ژیانی زۆرترین دەرفەتی کار و سەودا و ماڵداریەتیی لە دەست چوواندووە و دووچاری دەردەسەرێکی زۆری کردووە.

گرینگیی ئەو بەرهەمە لەوەدا خۆی دەنوێنێت، کە لەلایەن مێژوونووسێک و ڕۆژنامەنووسێکەوە نووسراوە، کە نرخی ڕووداوەکانی سەردەمی خۆی زۆر لە لا گرینگ بووە، بۆیە ڕۆژ بەڕۆژ لەگەڵیاندا ژیاوە و بەئەمانەت هەموویانی تۆمار کردووە، ئەمە لە کاتێکدا لە کوردستان دوورخرابووەوە و لە بەغدا دەستبەسەر بوو، نووسینی ئەم جۆرە بابەتانەش قەدەغە بوون. یانی سزای دوورخستنەوە و دەستبەسەریش نەیانتوانیوە ڕستەی ڕاژەکردنی نووسینی مێژووی کوردی لێ بپسێنن.

بەرهەمی بەردەست لە بواری ڕۆژنامەوانیی کوردیدا بەیەکەمین بابەتی ڕۆژنامەنووسیی دەژمێردرێت، چونکە بە گشتی ژێدەرەکانی جگە لە خۆی دەستگەکانی ڕاگەیاندنی ئەوسا (ڕۆژنامە، کۆڤار و ڕادیۆ) بوون و هەروا لەوەشدا بەیەکەمین بەرهەم دادەندرێت کە بزووتنەوە و ڕووداوەکانی کوردی لە کاتی خۆیدا بابەتانە و زانستانە تۆمار کردووە.

ڕێزدار کاک مەسعود بارزانی لە ١٩٩٧/٧/١٧دا لەگەڵ من و د. جەمال دا بەم جۆرە لە بەهەشتی حوزنی دوا: لە ساڵی ١٩٧١دا لە لەندەن بووم. نازانم چۆن هاملتون زانی من لەوێم و هەوڵی دا من ببینێت. لەو باسانەی کە لە گەڵمدا کردی، باسی مامی تۆ بوو، خوشکە کوردستان! هاملتۆن گوتی: «حوسێن حوزنی زۆر

خزمەتی میللەتی کوردی کردووە؛ کورد قەرزداریەتی». جا جەنابی ڕووی لە ئێمە کرد و فەرمووی: ئێوە چ دەخوازن تا بۆ ئەم ڕۆژنامەنووس و مێژوونووسەی بکەین؟

لە وەڵامدا گوتم مووزەخانەیەک بەنێوی مامم و باوکم بکرێت و هەموو کەرەستەکانی چاپ، وێنەگرتن و بەرهەمانی بیری سەدان نووسەرانی کوردی و.... تێدا بپارێزرێت. جەنابی ئەو پێشنیازەی بەخۆشییەوە پەسند کرد و لەسەر داخوازییان لە ١٩٩٧/٧/١٩دا داواکارێکم پێشکێش بە وەزارەتی ڕۆشنبیری کرد بۆ دامەزراندنی ئەو مووزەخانەیە، بەڵام لەبەر هێندێک هۆی لاوەکی تا ئێستە نەتواندراوە هەنگاوێکی ئەوتۆ بۆ ئەم پرۆژەیە بنرێت.

د. کوردستان موکریانی
هەولێر ١/١ /١٩٩٩

بەکورتی هەڵکەوتی دیریکی لە کوردستاندا

لە ڕۆژنامە و پەیمانەکاندا

تەئلیفی: حوسەین حوزنی موکریانی

لە بەغدا ١٩٤٧

بەکورتی ئەم هەڵکەوتانەی لە نێوانی یەک دوو ساڵدا کە لە کوردستان بەسەر کوردەکاندا هاتووە، وە لە ڕۆژنامە و زمان و قسەی پیاوانی باوەڕ پێکراوانەوەم کۆ کردوونەوە، وە هەرچێکی جێگای ئیعتیماد بێ، لەم نامەدا گەیاندوومنەتە یەک و کردوومەتە ئەم نامەیە. وە هەر بەسەرداهاتوو و ڕووداوێک کە وەرم گرتبێ، جێگا لێ وەرگرتووەکەم نیشان داوە؛ بۆ ئەمەی ڕاست یا چەوت کە وەرگیرابێ، بخرێتە عوهدەی جێگا لێ وەرگیراوەکەوە. چونکە من تەنیا هەر خەریکی وەرگرتن و نووسینەوەیێک بووم کە دواتر لە ڕۆژنامە و بەیانەکاندا ڕەسمی بڵاو کراوەتەوە. من خۆم وشەیێکم لە لایەن خۆمەوە نەخستووەتە سەر. وە مەبەستیشم لە نووسینەوەی ئەم نامەیە، تەنیا مانەوەی ئەم هەڵکەوت و سەربهووردانە بۆ لاپەڕەیێکی تەئریخییە بۆ چەندان سەدەی هاتوو؛ نەک بۆ ئەمڕۆ و سبەینێ.

موئەللیف:

حوسەین حوزنی موکریانی

بەغداد ١- ئەیلوول ١٩٤٧

بەشی یەکەم

شێخ ئەحمەدی بارزان وخزم و براکانی لە سرگومیدا

مەسەلەی شێخ ئەحمەد و میللەتی بارزان لە هەموو کەس ئاشکرا بووبوو. ساڵی ١٩٢٣ لە نێوانی شێخ ئەحمەد و حکوومەتی عیراقدا هەرا رووی دا. لە پاشان بەهۆی حکوومەتی تورکەوە عەفووی عام دەرچوو. شێخ ئەحمەد و برا و برازا و خزم و دەستە و پێوەندەکانی بۆ مووسڵ و یەک لە دوای یەک بۆ گەلێک لە لیواکانی عیراق سرگوم کران. هەر رۆژە بۆ لایەکیان دەبردن. زۆر بە نەرمی سەرفەرووی ئەوامری ئومەرایانی حکوومەتی عیراق بوون. چەند ئەزیەت و ئازاریان تووش دەکرا هیچ رووگرژییان نەدەنواند و چاوەنۆڕی لوتف و عەدالەت بوون. لە جێگای خۆیان نەدەبزووتن و خۆیان تەنگەتاو نەدەکرد. بە قەزا رازی بوون. لە هەرای مانگی مایسی عیراق کە رەشید عالی گەیلانی بەرپای کرد و پشێوی کەوتە نێو عیراقەوە و هەزاران سرگوم کراوان گەڕانەوە ماڵی خۆیان، ئەوان هەر چاویان لە مەرحەمەتی حکوومەتی عیراق کردبوو. بەلایەکدا نەرۆیشتن لە شاری سلێمانی دانیشتبوون. پەرێشان و رووت و تەنگدەست و شپرزە بەسەریان دەبرد. نە جیرەیێکی وایان لەلایەن حکوومەتەوە پێ دەدرا کە موحتاج نەبن و نە میللەتی کورد دەیوێرا چاودێرییان بکا و نەهێڵێت پەرێشان بن. لە دەرەجەیێکی زۆر پەستدا دەژیان. هەرچەندە لەبەر حکوومەت دەپاڕانەوە و عەریزە و شکایەتی خۆیان دەدا، کەس نەبوو لێیان بپرسێتەوە و کەس نەبوو چارەسەرێکیان بکا. هەتا بەمە دڵخۆش دەبوون ئەگەر حکوومەت لە دایرەی ئەشغال بیانکاتە عەمەلە، هەر هێندە نەمر و نەژی خۆ بەرێ ببەن و ماڵ و منداڵیان رووت و رەجاڵ نەکەونەوە. ئەوەشیان پێ رەوا نەدەدیتن.

لەساڵی ١٩٤٣دا زۆر تەنگەتاو کرابوون؛ شپرزەو نەبوو و پەرێشان بووبوون. چەند جار عەریزە و شکایەتی حاڵیان بردە لای موتەسەریف؛ هیچ نەبیستران و

چارەیەکیان نەکردن و هەتا گەیشتنە پایەیەکی وا کە دەیانەویست و تەشەبوسیان دەکرد کارکەری بکەن، کەس ئیشی پێ نەدەکردن. هەرچەند تەقەلایان دەدا کارێکیان بۆ هەڵنەدەسووڕا. نە حکوومەت و نە میللەت یارمەتیی نەدان و پشتیوانییان نەکردن(٤).

مەلا مستەفا ڕۆژێک شێخ ئەحمەدی بردە ماڵی خۆی و دەردی دەروونی پێ گوت و ڕووتی و نەبوونیی ژن و منداڵی نیشان دا. شێخ ئەحمەد بەسەریدا هات و پێی گوت سەبر و تەحەمول پێویستە. حکوومەت ڕۆژێک دەبێ ڕەحمی ببزوێ و ئیشەکەمان بۆ پێک بێ.

مەلا مستەفا زانی، کە لەگەڵ شێخ ئەحمەد قسەکردن بێ سوودە؛ بە نیانی خەریکی خۆ ڕێکخستنی هەڵاتن و پێکهێنانی کەموکورتیی ماڵ و منداڵەکەی بوو. دوو کەس لە پیاوەکانی کردە هاودەنگی خۆی کە دەرفەتیان بوو بڕۆن.

لەو دەمانەدا من لە ڕواندز بووم. مانگی تەمووز دەنگ دەرکەوت کەوا بارزانییەکانی زێبار و شێروان و دۆڵەمەری کەوتوونەتە کێوەکانی ڕیزە چیای برادۆستەوە. ژن و پیاو لە ئەشکەوتەکاندا کۆبوونەوە دەڵێن لەم ڕۆژانەدا مەهدی زهوور دەکات.

حکوومەت کەوتە تەقەلاوە. قایمقامی زێبار، سەعیدە فەندی غەفووری خەڵکی سلێمانی، کردیە هاوار و نووسین و ڕاپۆرتدان کە ئەمانە خەریکی چتی خراپ و بێ ئەدەبین و بۆ ئەمە دڵی کوردەکانیان لێ پیس بکات. بەهۆی ئیدارەی قایمقامی ڕواندز شێخ حەمید ئەترووشیی کوردی بادینانەوە، بەچاکی و خۆشی پێشی گرت و ناردی نەسیحەتی کردن و دڵخۆشیی دانەوە و هێندێک گەنم و جۆی بۆ ناردن و گێڕانییەوە. لە دوای چەند ڕۆژێکی دیکە نزیک چل کەسی دیکە کەوتنە چیای برادۆستەوە. ئەوانیشی دڵخۆشی داوە.

مدیری پۆلیسی هەولێر هاتە ڕواندز، ناردی لەو پیاوانە چوار کەس گیران و هێنایاننە ڕواندز هەر یەک دوو ساڵیان حوکم دانێ و ناردیاننە مووسڵ.

---

(٤) لە ڕاستیدا میللەت لە سلێمانی زۆر پشتیوانییان لە بارزانییەکان دەکرد، بەڵام قسەکانی نووسەر لە بارەی هەڵسوکەوتی حکوومەتەوە زۆر دروستە. بڵاوکەرەوە.

مەلا مستەفای بارزان و هەڵاتنی لە سلێمانی

هەروەکو گوترا مەلا مستەفا بێزار بووبوو؛ دەیەویست ڕێگای ڕزگاربوون دەست خات. هەتا ڕۆژێک دەرفەتی دی و لە سلێمانی دەرپەڕی بەکێوەکانی پشدەردا ئاوابووە خاکی موکریان. دوو پیاوی خۆشی لەگەڵ بوو. هێندێک لە سەرهاتەکانی کوردی موکریانی یارمەتییان دا و چووە لاجان. مامەند ناو پیاوێکی خۆی، کە لە کۆلیج بوو لەگەڵ چوار کەسا هەڵی گرتن و چووە بارزان. لە دێهاتەکانی دەوروپشتی مێرگەسوور خۆی گرت.

حکوومەت کە زانی ڕوو بەخاکی موکریان هەڵاتووە، کەوتە تەقەلاوە؛ هەموو ڕێگاکانی خستە ژێر چاودێرییەوە و لەملاولا پیاوانی نیانی دانان کە ئاگادار بن هەر مەلا مستەفا لە لایەکەوە سەری هەڵکرد بیگرن.

مەلا مستەفا لەو دێهاتانەدا سێ ڕۆژێک خۆی پەنهان دا. حکوومەت لێی دەگەڕا؛ بەڵام خەریکی هێز پەیداکردن و هوشیارکردنەوەی میللەتەکە بوو.

حکوومەت لە پاش پێنج ڕۆژ زانی کە مەلا مستەفا هاتووەتە دەوروپشتی مێرگەسوور، لە کوردەکاندا خۆی شاردووەتەوە؛ هێنایان چتێکیان ڕێک خست، کە کەس لەوە ئاگادار نەبوو، بیست نەفەر کورد پیاوی ئەحمەد ئاغای مێرگەسوور و چل نەفەر شورتە لە ڕواندز و دەوروپشتەوە چووە مێرگەسوور کە پێنج کەس لەو دێهاتانەدا خۆیان شاردووەتەوە بچن بیگرن.

هەرکە لە نیوە شەودا گەیشتنە نزیک ئەو ئاواییە کە مەلا مستەفای لێ بوو، دەوریان دا بەو خەیاڵە کە پێنج کەسی بارزانی وەکو کەسەکانی پێشوو لەوێ زوو دەیانگرن و دەیانبەنە ڕواندز. بەڵام لە نزیک ئاواییەوە دەنگ گەیشتە گوێی ئەحمەد ئاغا و شورتەکان کەوا مەلا مستەفا بە مامەندەوە لێرەیە. ئیدی نە پۆلیس و نە ئەحمەد ئاغا و کورد خۆیان گرت. هەموو هەر یەک بەلایەکدا هەڵاتن و بڵاوەیان تێ کەوت. هێندێک لە شورتەکان لە پێش تاو هەڵاتا بەلۆری گەیشتنە ڕواندز.

مەلا مستەفا کە ئاشکرا بوو قاقەزێکی بە پاڕانەوە بۆ مدیری ناحیەی مێرگەسوور و یەکێک بۆ قایمقامی ڕواندز و قاقەزێکیشی بۆ موتەسەڕیفی هەولێر مستەفا یەعقووبی خەڵکی کەرکووک نووسی کە لە سلێمانی برسی و تووننوو و

پەرێشــان كــەوتبــوونەوە؛ لـە تاوان هـەڵاتـووە و هـاتـووەتەوە نێــو مــیللـەتەكــەی بە ئاسوودەیی دادەنیشێ و لێی گەڕێن با خەریكی ئیشوكارێک بێ لەنێو میللەتەكەی خۆیدا. بەو جۆرە دووجـار قـاقەزی نارد و لەبەر مەرحەمەت و عـەدالـەتی حكوومـەت دەپاڕاوە.

حكوومــەت بە زبان جـوابی دەداوە كـە بێ خـۆ تەسلیم بە حـكوومـەت بكاتەوە. دەسـتـەیەک پۆلیس لـە دەوروپشـتی خـەریكی گرتن و تەنگەتـاوكردنی بوون. ئەویش هـەر لەبەریان هەڵدەهات و مخابەرەی لەگەڵ دەكردن كە شەڕی پێ نەفرۆشن. بەڵام ڕۆژ بەڕۆژ هێزی پەیدا دەكرد.

لە سـەرەتای مـانگی ئاغسـتـۆسدا قاقـەزێكی دوور و درێژی نوویسی، وتی من و عـایلـەم، خـزم و برا و قـەومم ئەمـە نزیک دوازدە سـاڵە لە شـارانی عـیراق سـرگوم كـراوین و بە پەرێشـانی و شـپـرزەیی هـەر چاوەنۆڕی عـەدالـەت و مـەرحـەمـەتی حكوومەت بووین. ئـەگەر هـەر نەبووایە، دەبووایە حكوومەت لـەگەڵ ئێمـەدا وەكو ئەو شێخە عەرەبانە معامەلەی بكردایە كە لەگەڵیان كردن.

شێخ خوام و شێخ موحسینی ئەبو تەبیخ و گەلێكی دی لە شـێخـە عـەرەبەكان سەركێشییـان كردووە و دوو مـانگ پێ نەچوو بەخشـراون و كراونە نایب و كراونە ئەعیـان. هـەر نەبێ با ئەو مـەرحەمـەتەش لە حـەق ئێمـەدا بەجێ بهێنرێ و ئەوانەی سـرگوم و ئـەوانەی زندانی و لە بەندا دەرزێنەوە، بـەربدرێن و عـەفـووی عـامـیـان بۆ دەرچێ و هەموو بگەڕێنەوە ماڵی خۆیان و گەلێک چتی گەورەتریشی داواكرد.

ڕۆژی ٧ی مـانگی ئاغسـتـۆس، مـەلا مسـتـەفـا چووە گوندی شـێخـان كـە نزیک شـێتنەیە و وەڵامـی دا بەئامیـر مـەخـفـەری شـورتەی شـێتنـە كە قـادر بەگی كوڕی سـەعـید بـەگی سـۆفی عـوسـمـانی ڕواندزی بوو، بچـێـتـە لای چاوی پێ بكەوێ و هێندێک قسەی هەیە بۆ حكوومەت ڕای بسپێرێ.

ئامیـر مەخـفـەر لەگەڵ قـایمقامـی ڕواندز و معـاونی شـورتەی ڕواندز بە تەلیـفـۆن قـسـەی كرد و وتـی بچێت، یان نەچێت. قـایمـقـام ئەمری پێ دا بەبێ چەک بـچـێـتـە لای.

قـادر بەگ هـەر ئەو ڕۆژە بە دوو شـورتەوە هـەسـتـا چووە شـێخـان، چاوی بە مـەلا مــسـتـەفـا كـەوت. لەو بابـەتەوە كـە لە قـاقـەزەكـاندا وتبـووی و داوای بـەردانی

سەرگومەکان و بەندییەکانی کردبوو بە زبان وتی و قاقەزێکی بۆ قایمقامی نووسیبوو پێی دا و ڕایئەسپارد بۆ خۆی بچێتە ڕواندز، چاوی بەقایمقام بکەوێت و قاقەزەکەشی بداتێ و بەزبان زۆر چاک تێی بگەیەنێ و مەتلەبەکانی پێ بڵێ.

قادر بەگ گەڕاوە شێتنە بە تەلیفۆن چۆنیی قسەکانی بە معاون و قایمقام وت و تێی گەیاندن کە هێندێک قسەش هەن بە زمان بۆیان دەگێڕێتەوە.

معاون و قایمقام ئیزنیان دا بچێتە ڕواندز، ڕۆژی ٨ی مانگ هاتە ڕواندز. لەو دەمەدا منیش لە گێژاودا بووم؛ تەشقەڵەیان پێ دەکردم. قادر بەگ گەیشتە لای معاون. قایمقامیش هاتە دائیرەکەی معاون تەلیفۆنی هەڵگرت کە لەگەڵ موتەسەڕیفی هەولێر مستەفا یەعقووبی قسە بکا و تێی بگەینێ. موتەسەڕیف تووڕە بوو تەلیفۆنەکەی دانا و جوابی نەداوە.

بەو جۆرە ئیش کەوتە سەختییەوە حکوومەت لەسەر ئەمە ڕقەی گرت کە دەبێ مەلا مستەفا خۆبەدەستەوە بدات و هیچ عوزر و پەیمان نەخاتە پێشەوە. بۆ ئەوە دەستەیەک شورتە داندران بچنە سەر مەلا مستەفا و بیگرن.

مفەوەز شورتەی مێرگەسوور، پەترۆس خەڵکی ئەنکاوە و مفەوەزی شورتەی شێروان، محەمەد عەلی بەهێزە شورتەیەکەوە بۆ ئەوە داندران کە نابێ ڕاوەستن هەتا مەلا مستەفا دەگرن.

مەلا مستەفا نزیک نەوەد کەسێکی لەسەر کۆبووبووەوە. ڕۆژی ١٠ی مانگ بەشەو چووە چیای برادۆست، پێنج ڕۆژ خۆی لە شورتەکان پەنا دا. محەمەد عەلی و پەترۆس بەسەد کەس شورتەوە کەوتنە دووی.

مەلا مستەفا هەر لەم تەقەلایەدا بوو بەخۆشی و بێ خوێنڕژتن حکوومەت بیبەخشێ و برا و برازا و خزمەکانیشی بۆ بەردا. لەبەر ئەوە هەر خۆی دەپارازت و شورتەشی بەدووەوە بوو. ڕۆژی پازدەی مانگ بێ دەنگ لە چیای برادۆست چووە خوار و پەڕییەوە چوو لە گوندی وێرانە کە نزیک گوندی مووسح کاوەیە خۆی پەنا دا؛ چەند ڕۆژێک لەوێ ماوە. حکوومەت پێی نەدەزانی.

عیزەت بەگ عەزیز ڕەئیسی ئەووەل، خەڵکی عیمادیە بۆ کەشفی ڕێگای سیدەکان بەوێدا چووبوو، دیبوونی. کە گەڕاوە بەحکوومەتی ڕاگەیاند و جێگاکەی ئاشکرا کرد، کە مەلا مستەفا لە وێرانەیە.

مـحـەمــەد عـەلی و پەترۆس بەسـەد کـەس شــورتەی ئازاوە کـەوتنە دووی مـەلا مـسـتـەفـا. بـەڵام مـەلا مـسـتـەفـا نـەیهێشـت شـورتەی بگاتێ؛ بـەگـەردن حـوشـتـردا سـەرکەوت و ڕووی کـردە چیای برادۆست. لە سـەر تـەپۆلکەی چیا لە کـونەبەفـردا خۆی شاردەوە، دوو شەو لەوێ ماوە.

مـەبەسـی هـەر ئەمـە بوو کە خـوێن نەڕژێ، بەڵکم حکوومەت جـوابی قـاقـەزەکەی بەعەفوو دەداتـەوە و ئیش نەکەوێتـە دژوارییـەوە، هەتا بەپاڕانەوە پێک بێت چاکترە لە خـوێنرژتن، بەڵام لەم چەند ڕۆژانەدا دەنگ دراوە، هـەمـوو کـوردەکـانـی عـیـراق کـەوتنە هەرا، هـەرکـەس لە ڕاسـتی خـۆیەوە دەیگوت حکوومـەت بۆچی دەبێ مـەلا مستەفا و بارزانییەکان عەفوو نەکات.

ئەم قـسـە لـە زاری هـەمـوو کـوردێکی بەغـدا و کـەرکووک و هـەولێر و مـووسـڵ و سلێمـانی و هـەتا کوردی خانەقین و شارەبانیش موتەئەسیر بووبوون و حەقیان بە مـەلا مـسـتـەفـا دەدا و بە ئاشکرا هـاواریان دەکـرد و لە مـەجلیسـە گـەورەکـاندا مدافـعـەی مـەلا مسـتـەفا و بارزانییـەکان لـە کاردابوو و هـەتا لە کـوردی ئێران و سووریەشی کار کردبوو.

لەو دەمانەدا حکوومەت شێخ ئەحمـەد و عایلەی و خزم و برا و برازاکانی بە ماڵ و منداڵانیـەوە لە سلێمانـی خستبووە تەنگانییەوە. جیرەیەکی کـەمی کە پێ دەدان، بڕی و نەیدانێ. کوڕی مەلا مستـەفا لە سلێمـانی عەریزەیەکی دا بە موتەسـەڕیفی سلێمـانی تێیدا نوویسیـبوو: ئەمـە دوو مـانگە بابی مـن لە برسـانا سـەری خـۆی هەڵگرتووە، ڕۆیشتـووە و جیرەیەکی حکوومەت بۆی دانابووین بڕیویانە؛ ئێستا یان مەبلەغێک دراومان بدەنێ پێی بەڕێ بچین، وە یان ئەمـرکەن سرگوممان کەن و یان بمانخەنە زندان؛ دەنا ئێمەش سـەری خـۆمان هـەڵدەگرین و بۆ لایەک هـەڵدێین. ئیتر کەیفی خۆتانە.

شێخ مستەفا قەرەداغی لە پاش ئەوە بانگیان کردن و بەجوێن و هـەڕەشـە جوابی دانەوە، عــەرزوحـاڵـەکـەی حــەواڵەی مـدیری شـورتـە کـرد. بۆ ڕۆژی دووەم، شــێخ ئەحـمـەد و ژن و منداڵی خـۆی، بـرا و برازاکـان و پیـاو و عـایلـەکـانی دیکەشـیـان سواری لۆری کردن.

من لە سلێمـانی بووم لە ئوتێل ئومەرا لە هـەیوانەکە ڕاوەستابووم. جـەرگم کزەی

لێوە دەهات کە دیم لە بەر سوورە هەتاو بەو گەرمایە سێ سەعات ڕایان گرتبوون. نزیک نیوەڕۆ بردیاننە کەرکووک، لەوێوە بۆ حیللەیان سرگوم کردن.

مەئموورانی ئیداری و شورتەی لیواکانی شیمال لەو دەمانەدا ئیشوکاری وایان دەکرد کە میللەت بێزار بێت و هەڵێت؛ هەروەکو ئەمە کە دانەوێڵە لەسەر زەوی هێشتا نەدرواببووەوە تەخمین دەکرا. پارچە زەوییەکی تەنێکی دەربینابایە بە پێنج تەن و پتر لە سەر میللەت تەخمین دەکرا و لە وەختی نوخشەدا بە پێی تەخمین دەغڵی لێ دەستاندن، میللەت هەرچییەکی هەیبوایە بیفرۆتایە و بیدایە بە حکوومەت لە ژێری دەرنەدەکەوت، ئەوەش میللەتی ناچاری هەڵاتن کرد.

ناچاربوونی مەلا مستەفا بۆ بەرانبەریکردنی و هەڵمەتبردنی

هەروەکو بە کورتی لێی دواین، مەلا مستەفا دەیەویست بە پاڕانەوە و لە ڕێگایەکی بێ هەرا و کێشەدا مەبەستی خۆی بەجێ بێنێت و مەغدوورییەت و پەرێشانیی خۆی و میللەتەکەی بە حکوومەت و بە گەورە و بچووکی کورد بگەیەنێ و هاواری شپرزەییی خۆی و معاملە نابەجایەکانی مەئموورانی ئیداری کوردستان بخاتە پێش هەموو پیاوێکی بە ویجدان و بەشەر پەرستەوە و هەموو عیراقییەک وشیار بکاتەوە کە مەئموورە ئیدارییەکانی شیمالی عیراق لە چی پایەیەکدا میللەت دەڕووتێننەوە و ئازاریان دەدەن و بیانوویان پێ دەگرن و تووشی هەرا و کێشەیان دەکەن.

جا بەڕاستی ئەوە لە مێشکی هەموو کوردێک کاری کردبوو و هەتا لە بەغدا گەورە و بچووکی کورد بە ئاشکرا کەوتبوونە مودافەعەوە و بە جارێک لە هاواردا بوون و مراجەعەتی هەموو جێگا بەرزەکانیان دەکرد و شەو نەبوو لە بەغدا لە لیواکانی کوردستاندا بەیاننامە بە دیوارانەوە نەدەن و بۆ مەغدوورییەتی بارزانییان و شێخی بارزان هاوار نەکەن. وزەرا و پیاوە گەورە سیاسییە دبلۆماسییەکانیان بێزار کرد لە هاوار و پاڕانەوەیان. میللەت بە جارێک شڵەژا و هەراسیان لێ هەڵگیرا و دەیانوت بۆچی دەبێ حکوومەت بارزانییان عەفوو نەکات؟ بۆچی دەبێ لە گەڵیان بە لوتف و مەرحەمەت نەبێ؟ بۆچی مەلا مستەفا و شێخ ئەحمەد وەکو شێخە عەرەبەکان تەماشا نەکرێن؟ بەو جۆرە بەیەک دەنگ و بەیەک ڕوح میللەت بزووتەوە.

مەلا مستەفا هەر ڕۆژە بەلایەکدا خۆی دەشاردەوە و لە دەست شورتە هەڵدەهات و لە شیو و کێوە بەرزەکاندا خۆی پەنهان دەکرد کە تووشی خوێنڕژتن نەبێ و کورد بە کورد بەکوژت نەدا؛ چونکو شورتەکانیش هەموو کورد بوون و لە قاقەز نوویسین و پاڕانەوە لەبەر حکوومەت ڕانەدەوەستا و بۆ مەخفەرەکان و مدیری ناحیەکان و بۆ قایمقامەکانی قاقەز دەنارد؛ داوای عەفووی عامی دەکرد. حکوومەتیش بۆ سەرکوتی و گرتنی ئەمری دەدا و موتەسەڕیفی هەولێر مستەفا بەگ یەعقووبی و موتەسەڕیفی مووسڵ مەجید یەعقووبی بە توندی فەرمانیان دەدا کە بچنە سەری بیگرن.

شورتە لەدووی نەدەبووەوە. فەوجی حدوودی ڕواندز بەهەموو هێزیەوە هەستا چووە مێرگەسوور. لە مووسڵەوە فەوجێک هەستا چووە ئاکرە و بلە. دوو فەوج لە هەولێر و کەرکووکەوە چوو بۆ ڕواندز. دوو فەوج شورتە بۆ بارزان ناردرا. حکوومەت هەموو عەشایرەکانی دەوروپشتی بارزانی دڵخۆشی دانەوە. هەر پیاوەی بە شەش دیناری بۆ قەید کردن و چەکی دانێ کە لەگەڵ شورتە بچنە سەر مەلا مستەفا. مەحموود بەگی خەلیفە سەمەد ڕەئیسی برادۆست، سەد تفەنگی وەرگرت و سەد پیاوی بە شورتە قەید کرد و پووشۆی کوڕی سەید تەها سەد و خدری حەمەدەشینی سەد و قادر ئاغا سی و شووشەی زێباری و کوڕی فارس ئاغا سێ سەد تفەنگیان وەرگرت. بەڵام ئەوانە هەموو بۆ حکوومەت بەگژ مەلا مستەفادا نەدەچوون.

مەلا مستەفا لەو هەموو هاوارەی کە نەتیجەیەکی باشی لە حکوومەت دەست نەکەوت، ڕۆژی ٢٢ی مانگی ئاغستۆس هەستا چوو بەسەر مەخفەری شورتەی شانەدەری دادا و گرتی. پیاوە شورتەکانی ڕووت و چەک کرد؛ هەموو کەلوپەل و دانەوێڵە و تفەنگی لێ ئەستاندن و بەرەڵای کردن. تەنیا پۆلیسێک خۆی بە پیاوی مەلا مستەفا نویسی و هی دیکەش بەردران.

ڕۆژی ٢٥ی مانگ مەلا مستەفا لنگی دا سەر مەخفەری شورتەی بێداروون. ئەویشی گرت و شورتەکانی چەک کرد و بەری دان. بێداروون گوندێکە لە نزیک چیای پوورەفات لە نێوانی ڕێزان و مێرگەسووردا هەڵکەوتووە دانەوێڵەیێکی باش کەوتە دەست بارزانییان.

حکوومەت لەو بزووتنەوەی مەلا مستەفا کەوتە ئەندیشەوە. ڕۆژی ٢٥ی مانگ، مەخفەری شورتەی کوورانی چۆڵ کرد، دانەوێڵە و ئەشیایەکی تێیدا بوو بەجێی هێشت و شورتەکانی کێشاوە و مەخفەرەکەی بەجێ هێشت.

مەلا مستەفا لە پاش ئەوە هەستا چووە دەورووپشتی چامە و ژاژۆک. ڕۆژی ٢٧ی مانگ، ئەو دەورەپشتەی گرت. لەو دەمەدا حکوومەت فەوجێکی شورتەی لە ژێر فەرمانی ئامیر فەوجی شورتە جەواد بەگدا نارده سەر مەلا مستەفا، ئەو هێزە گەیشتبووە شێروان مەزن. ڕۆژی ٣٠ی مانگ ئەو هێزەی شورتە لەو جێگایانەدا دامەزراندرابوو، لە جێگا سەختەکاندا سوپەریان گرتبوو.

مەلا مستەفا چووە سەر مەخفەری شورتەی خێرەزۆک لە پاش دوو ڕۆژ دەورەدان و تەنگەتاوکردن، ڕۆژی ٣٠ مانگ مەخفەری خێرەزۆک گیرا و شورتە چەک کران، دانەوێڵە و تفەنگ و بەرگی پۆلیسییان لێ ئەستاندن.

چونکو لە هەموو لایەکەوە تەلیفۆن بردرابوو، جەواد بەگی ئامیر فەوجی شورتە لە مەخفەری خێرەزۆک ئاگادار نەبوو، هەستا بە فەوجێک شورتەوە لە شێروان مەزنەوە هەڵمەتی بردە سەر مەلا مستەفا کە مەخفەری خێرەزۆکی لە دەست ڕزگار کا. [مەلا مستەفا] لەوە ئاگادار بوو. زوو هێزێکی هەڵگرت و چووە دەوروپشتی گوندی بیرسیا. لە جێگا سەختەکاندا سوپەری گرت و دانیشت؛ چاوەنۆڕی هاتنی جەواد بەگ بوو. هەموو گەلی و تەنگەکانی خستە ژێر چاوەدێریی هێزەکەیەوە.

جەواد بەگ ئاگای لە مەلا مستەفا و هێزەکەی بارزان نەبوو کە هەموو ڕێگا و جێگا بەرز و دەربەندەکانی خستە ژێر هێزی خۆیەوە؛ بەبێ باک و ترس بە فەوجێک شورتەوە هات. ڕۆژی ٢ی مانگی ئەیلوول کەوتە نێو ئەو جێگا تەنگانەوە کە هێزی مەلا مستەفا بۆی لە بۆسەدا دانیشتبوون. لە پڕێکا بارزانی بۆیان دەرپەڕین و دەست کرا بەتەقە و شەڕ. لە جەواد پازدە کوژرا و بیست بریندار و سی ٣٠ کەس بەدیل چوون. لە هێزی مەلا مستەفا تەنیا یەک پیاو کوژرا؛ ئەویش موعەللیمی حکوومەت بوو، لە شێروان بوو، لە زوڵم و ئیفترای شورتە هەڵاتبوو گەیشتبووە مەلا مستەفا؛ لەو شەڕەدا کوژراو هێزی شورتە بە شپرزەیی هەڵات.

مەلا مستەفا گیراو و بریندارەکانی بە حورمەتەوە ڕاگرتن و لە پاشان هەمووی بەڕێ کردنەوە و ناردنیەوە تەسلیم بە حکوومەتی کردنەوە. لەو شەڕەدا چەک و

دانەوێڵەیەکی زۆری پێ برا.

مەلا مستەفا لە دوای ئەو سەرکەوتنە هێزێکی هەڵگرت و ڕوو بە شێروان مەزن و مەرکەز ناحیە هەڵمەتی برد. لەو دەمەدا لە هەولێر فەرمان درا بە سەبری عەبدوڵلا مدیری شورتەی هەولێر کە بچێت سەرکردەیی فەوجی شورتە بکا و بە هێزێکەوە بچێتە سەر مەلا مستەفا. سەبری عەبدوڵلا لە چووین خۆی گرت، حکوومەت لە مەئمووریيەتی دەرکرد. هەستا هاتە بەغدا، لە ئوتێل زەورا دابەزی.

مەلا مستەفا دەورەی شێروان مەزنی دا و هەموو دەورووپشتی تەنگە هەڵچن کرد. لە پاش دە ڕۆژ دەورەدان ڕۆژی ١٢ی مانگی ئەیلوول شێروان مەزن و مەرکەز ناحیە گیرا نزیک دوو شێست تیر (مەترلێوز) و تفەنگێکی زۆر و دانەوێڵە و بەرگ و بەتانیە و وڵاغیان دەست کەوت. مدیری ناحیە و هەموو مەئموورەکانی بەدیل گرتن. لە پاش دوو ڕۆژ بەری دان و ناردنیەوە بە حورمەتەوە تەسلیم بە حکوومەتی کردنەوە.

ڕۆژی ١٤ی مانگی ئەیلوول دەستە شەڕکەرێکی لە ژێر فەرمانی ئەحمەد ناز شێتنەییدا نارده سەر مەخفەری شورتەی چامە. لە پاش دوو سەعات دەورەدان و شەڕ و کوژتار، ئامیر مەخفەر کوژرا و دوو پۆلیس بریندار بوو؛ مەخفەرەکە گیرا.

مەلا مستەفا ڕۆژ بەڕۆژ هێزی ڕوو بە پتربوون بوو. نێرووەکەی لە چوار سەد کەسی شەڕکەری ئازا پتر بووبوو و هەر لە پتربوونیشدا بوو، بەڵام لەگەڵ کەس مەعامەلەیەکی وا نەدەکرا، کە ڕەنجیدەییی تێدابێ. هەر دیلێک بگیرابایە زۆر حورمەتی دەگیرا. هەر پارەیەکی خۆی پێ بوایە پێی دەدراوە، بەڵام بەرگ و چەکی حکوومەت و وڵاغی حکوومەتی لێ دەستاندرا و لە پاشان ئەگەر بە ئارەزووی خۆی بکەوتایەتە نێو لەشکری بارزانەوە دەبەخشرا و چەکی پێ دەدرا و لە ڕیزی شەڕکەران دەدرایە ژێر فەرمانی سەرۆکێکەوە؛ دەنا بە حورمەتەوە بەڕێ دەکرا و تەسلیم بە هێزی حکوومەت دەکراوە. بریندارەکان زۆر بە دڵسۆزی تیمار دەکران و بە سواری بەڕێ دەکران هەتا لە نزیکترین جێگایەک دەدرانەوە دەست حکوومەت. نە بە برینداران و نە بە دیل و کوژراوان سووکێک وە یان بێ حورمەتێک بە کەس نەکراوە. بەڵکم وەکو برایان تەماشا کراون و حورمەت گیراون. بێجگە لەماڵی حکوومەت تەنیا فلووسێک چییە لە کەس وەرنەگیراوە. بەڵام هەرچییێکی عاید بە

حکوومەت بوویێ ئەستاندراوە.

حکوومەت کەوتە ئەندێشە و بیرەوەرێوە. مەلا تاهیری خەتێ، کاتبی مەحکەمەی ڕواندز، پەسەند کرا کە بینێرنە لای مەلا مستەفا و داوای مامڵەتی لێ بکەن. مەلا تاهیر هەستا چووە مێرگەسوور. لەوێوە پیاویان ناردە لای مەلا مستەفا، کە داوای کاتە لای خۆی. مەلا مستەفا لەو دەمەدا شێروان مەزنی دەورە دابوو، مەلا تاهیر چوو چاوی پێ کەوت و قسەکانی حکوومەتی پێ گوت. مەلا مستەفا هەروەکو لە پێشدا کەمێکی لێ دوام هەر ئەو گفتوگۆیەی کرد کە بە قاقەز بۆ حکوومەتی نوویسیبوو؛ بەڵام لێرەدا هێندێکی زیاد کرد کە دەبێ حکوومەت موتەسەریفی هەولێر نەهێڵێت و دەبێ هەموو پیاوەکانی کە لەگەڵیا ڕێک کەوتوون ببەخشرێن. عەفووێکی عام دەربخرێت. مەلا تاهیر گەڕاوە و بێ سوود بوو.

حکوومەت ناچاربوو هێزێکی زلی ناردە سەر بارزان. فەوجێکی ناردە مێرگەسوور، لیوای ڕابیع باپشتیانی کردە لەشکرگاه و چووە مەزنە دامەزرا. چوار فەوج شورتە لە ژێر فەرماندەی وەجیه بەگدا نارد جێگا پێویستەکانی توند کرد و دامەزرا. لە بەغدا و کەرکووک و مووسڵەوە سەرباز و چەک ناردران. فەوجی هەولێر چووە ڕواندز لە ئەکنە دامەزرا و فەوجێک لەشکر لە خەلیفان جێگیر بوو. کوردەکانی بە شورتە نوویسرابوون، بۆ پێشەوەی ناردن کە نزیک ببنەوە، هەموو ڕووئەساکانیان پرچەک کرد و دراوێکی زۆریان پێ دان.

مەلا مستەفا کە لەوە ئاگادار بوو، لە هەموو لایەکەوە دەستی بە هەڵمەت و پەلاماردان دا. ڕێگا و پردەکانی تێک دا و خەتی تەلیفۆنەکانی بڕی. هێزێکی خستە لای ڕواندزەوە لە هەموو لایەکەوە تەنگەی بە سەرباز و شورتەی حکوومەت هەڵچنی لەسەر ڕێگای خەلانی دۆلەمەری گردی هەرماو سەنگەری گرت، ئەو هێزە کە بۆ مێرگەسوور دەچوو کە قافڵەی ئوتمۆبیل و دەبابە و لۆری بوون، لە ڕواندز و لەشکرگاوە دەچوون، ئاگادار نەبوون کە ڕێگاکان تێک درابوون و لەسەرە ڕێگادا بەرد کەڵەکە کرابوون. هەرکە ئەو قافڵە نزیک بووەوە کرا بە شەڕ. دەستە بارزانییێک خۆیان گەیاندە دوا ڕێگای قافڵە پردەکەیان تێک دا و ڕێگایان خراپ کرد و لەسەر ڕێگا بەردیان قووچکە کرد کە قافڵەی ئوتمۆبیل و دەبابەکان نەتوانن بگەڕێنەوە، حکوومەت پێی نەکرێ هێزێکی دیکە بنێرێ بۆ یارمەتیی ئەو قافڵەیە.

ئەو هێزەی حکوومەت لە ژێر فەرمانی عوسمان بەگی ئامیر فەوجی ڕواندزدا بوو. ئامیر فەوج لەنێو دەبابەیەکدا خۆی گرت. لە لەشکری حکوومەت زۆر کوژران و سەیارەیەک سووتاندرا و یەکیش شکاندرا. دەبابەکان پەسێویان گرت. لەو شەڕەدا دوو شێست تیر (مەترلێوز) کەوتە دەست کوردی بارزان.

بەڕاستی کوردەکانی بارزان لەم شەڕەدا زۆر ئازایی و ڕەشیدییان نیشان دا. لە مێرگەسوورەوە شێخ قادر ڕەئیسی ئەووەل خەڵکی سلێمانی بە دەستە لەشکرێکەوە لە کێوی برادۆستەوە بە هاواری لەشکری حکوومەتەوە چوو. بارزانییەکان، چونکو لەگەڵ کوردەکاندا شەڕیان نەدەکرد، کە چاویان بە شێخ قادر کەوت، دەستیان لە دەورەدراوەکان بەردا و کشانەوە.

بەڵام لەو دەمەدا چونکو تەلیفۆن نەمابوو ئاگایان لەو کێشە و شەڕە نەبوو، قافڵەیەکی دیکەی ئوتمۆبیل لە مێرگەسوورەوە دەرکەوت بچێتە ڕواندز. هەر لەبەر مێرگەسووردا جێگایەکی پێی دەڵێن گەرەگۆمی، بارزانییان پێشیان پێ گرت و کردیانە شەڕ. لەم شەڕەدا لە حکوومەت لەشکرێکی زۆر کوژرا و شێست تیر و تفەنگ و ئەشیا و خواردەمەنییێکی زۆر کەوتە دەست کوردەکانی بارزانەوە. لەشکریانی حکوومەت ئەوەی ڕزگار بوو بۆ مێرگەسوور هەڵات و دەرگای لەسەر خۆی گرێ دا.

مەلا مستەفا لە دوای ئەم دوو شەڕە گوندی بیستریای کردە جێگای دانیشتنی خۆی و بۆ شەڕ و هەڵمەت دەستە لەشکرێک و سەرۆکێکی دەناردن و فەرمانی پێ دەدان کە بۆ هەرامە جێگا بچن و هەرامە ڕێگا بگرن. بەو جۆرە دامەزرا و هێزەکەی گەیشتبووە حەوت سەد کەسی شەڕکەر.

لە دوای ئەو شەڕە لەشکری حکوومەت لە ژێر فەرمانی نوورەدین بەگی مەحموودا لە مێرگەسوور دەرکەوت، کە بچێتە کووران و چامە. لە سەرۆکەکانی بارزان مستەفا ساکۆ خەڵکی گوندی کانی لینج و مامەند مەسیح لەوە ئاگاداربوون. بە هێزێکی لە دەستیاندا بوو چوون پێشیان بە لەشکری حکوومەت گرت. دەست بە تەقە و شەڕ کرا و ئەو لەشکرە ناچاری گەڕانەوە بوو، بەقوونە شەڕ و کوژتاردان پاشەوپاش گەڕانەوە. لە دوامیندا شکا و هەڵات خۆی خستە نێو مێرگەسوورەوە.

گردێکی نزیک مێرگەسوور –کە لە نێوان مێرگەسوور و بیستریادا هەڵکەوتبوو– دەستە شەڕکەرێکی بارزان لەو گردە سەنگەری گرتبوو. لەشکری حکوومەت لە مێرگەسوور لەنێو تێل دڕوو دەرکەوتن ڕوو بەو گردە چوون کە بیگرن. سوڵتان ئاغا سەرۆکی مەلا مستەفا لەو گردەدا بوو. لەشکری حکوومەت هەڵمەتی بردە سەر سوڵتان ئاغا، بەفرۆکەش لە سەرەوە هەڕەشەیان کرد. سوڵتان ئاغا بەبێ شەڕکردن بەرەو دواوە کشاوە؛ بەڵام دوو پیاوی بارزان بریندار کرا، ئەوەش بە ساچمەی بۆمبەی فڕۆکە بریندار بوون. لە پاش نیو سەعاتێک هێزی مەلا مستەفا فریا کەوت و گەیشتە سوڵتان ئاغا و هەڵمەتیان دا و لەشکری حکوومەتیان ناچار کرد، کە گرد بەر بدات و بۆ مێرگەسوور بگەڕێتەوە. بارزانی بەکوژتار کەوتە دوایان لەو شەڕەدا شێست تیرێک و چەند تفەنگێک کەوتە دەست بارزانییان.

لەو دەمانەدا لە مووسڵ موتەسەڕیف مەجید یەعقووبی لە ڕۆژنامەی مووسڵدا بڵاوی کردەوە، هەر کەسێک مەلا مستەفا چی بە زیندوویی و یان بە مردوویی بگرێ، حکوومەت هەزار دیناری پێ دەدات و هەر پیاوێکی بارزانی بگرێ پەنجا دیناری پێ دەدرێ.

حکوومەت لەو دەمەدا بینای مامڵەتی لەگەڵ مەلا مستەفا دامەزراند. جارێکی دیکەش مەلا تاهیریان ناردە لای مەلا مستەفا و چلۆنیی شرووت دەست پێ کرا. مقەدەم ئەحمەد فەخری ئەمینی خەڵکی سلێمانی چووە لای. قسەی مەلا مستەفا هەر ئەوەبوو کە دەگوترا. مەلا تاهیر بەبێ سوود گەڕاوە و شەڕ نەختێک سووک بوو. هەردوو لا سستییان کرد. مەلا تاهیر دیسان بەبێ گەیشتنە ئارەزوو، لەگەڕانەوەدا مەلا مستەفا یەک دوو قسەشی پێ گوت.

حکوومەت فەوجێکی کە لە مێرگەسوور داینابوو، دەورەی بە تێلدڕوو توند گرت و خواردن و پێویستی شەش مانگی بۆ دانان و پێی گوت هەتا بەهارێ با دانیشێت.

لەو دەمە تەنگەدا حکوومەت پووشۆی کوڕی سەید تەهای ناردە لای مەلا مستەفا کە بەسەریدا بێ و لەگەڵ حکوومەت پێکی بێنێ. پووشۆ و نووری باویل پێکەوە چوون. هەرچەندە کۆشان ئەو هەر قسەی پێشووی خۆی کرد؛ مەرج و پەیمانی هەر ئەوە بوو. لە گوندی بیستریان دوو ڕۆژی مانەوە و گەڕانەوە. لە دوای

ئەوان ئەمجا سەرکردەی لەشکری عیراق نوورەدین مەحموود، پووشۆ و نووری باویلی لەگەڵ خۆی بردن و چوونە لای مەلا مستەفا. نوورەدین مەحموود لە پێشدا قادر بەگ ڕەئیسولعورەفای شورتە -کە ئامیر مەخفەری شێتنە بوو- ناردیە لای مەلا مستەفا کە جێگای یەکتر دیتنی (جێ ژوان) دابنێن. مەلا مستەفا گوندی خەلانی کردە ژوانگە.

نوورەدین مەحموود چوو لەو گوندە چاویان پێک کەوت. قاقەزێکی ڕەئیسولوزەرای پێ بوو، دایە. لەو قاقەزەدا نوویسرابوو کە ئیتاعەی حکوومەت بکات، لە پاش دوو مانگی دیکە حکوومەت عەفووی عام بۆ بارزانییان دەردەخات. مەلا مستەفا بە نوورەدین مەحموود دەڵێت: ئێوە لە لایەکەوە دڵخۆشیم دەدەنەوە کە ئیتاعەت بکەم و لە لایەکی دیکەوە موتەسەریفی مووسڵ دەمخاتە هەراجەوە، بە مردوویی یان بە زیندوویی بە هەزار دینارم دەفرۆشێ. ئەوە دەڵێت و جەریدەکەی مووسڵ دەردەخا و نیشانی دەدا. لە پاش کەمێک گلە و گازاندە، مەلا مستەفا دەڵێت: من لە حکوومەت عاسێ و سەرکێش نیم، بەڵام مەئموورانی ئیداری میللەتیان ڕزاندووەتەوە و نە ناموس، نە ماڵیان بە میللەت نەهێشتووە. مەئمووری مەرکەزی مێرگەسوور، ڕوونی هەموو بارزانی بۆ خۆی تەرخان کردووە. هەر تەنەکەیەکی ڕون، کە بە (سەری) پازدە کیلۆیە دەبێ بە پێنج درهم بیفرۆشن. ئەگەرچی ئەمڕۆ تەنەکەی ڕوون پێنج دینارە. لە پاشان فڵان مەئمووری مەرکەز چوار کچی باکیرەی بەزۆر ئەتک کردووە و ئێستاش ئەو کچانە ماون و تەماشای خاکی بارزان بکرێ، ئاوایی نەماوە؛ هەموو چۆڵ و وێرانە. ئەوە هەموو لە دەست جەور و زوڵمەوەیە.

دیسان مەلا مستەفا وتی من باوەڕ ناکەم هەتا پیاوێکی ئینگلیزی نەکەوێتە پێشەوە و وەعدە نەدات، دڵنیایی من بە ئێوە نایە. بەڵام نەفەرێکی ئینگلیزی هەرچییێکی بڵێت باوەڕی پێ دەکەم.

نوورەدین مەحموود قسە و شرووتەکانی مەلا مستەفای هەموو خستە سەر قاقەز و مەلا مستەفا قاقەزیشی بۆ ڕەئیسولوزەرا نووری سەعید پاشا نووسی و وتی: ڕۆژی یەکەمی جەژنی قوربان شێخ ئەحمەد و سرگوم و بەندییەکان دەبێ بچنەوە بارزان. لەسەر ئەوە نوورەدین مەحموود گەڕاوە.

مەسەلە عەرزی وەزارەت کرا. هەروەکو لەوە پێش قسەکانی مەلا مستەفا سەعید بەگ تکریتی قاید فیرقەی کەرکووک مەتالیبەکانی مەلا مستەفای گەیاندە بەغدا. لە مەجلیسی نەوابدا بوو بە هەرا، کە سەرکێشێک چۆن سولّح لەگەڵ حکوومەت دەخاتە پێش. مەتالیبەکانی مەلا مستەفا پەسند نەکران.

نوورەدین مەحموود لە بارزانەوە گەڕاوە بەغدا و شرووتەکانی دا بەوەزارەت و لێرەدا ئەفکاری خۆشی تێدا بەیان کرد. کە گەڕاوە بەغدا نووری باویل و سمکۆی کوڕی نووریشی لەگەڵ هاتە بەغدا. ڕۆژی ٣١ی تشرینی دووەم هاتە بەغدا، دەستبەجێ خرایە ژێر چاودێریی شورتەوە کە گۆیا تەرەفداری مەلا مستەفایە، بەڵام مەسەلە شەخسی بوو. مستەفا قەرەداغی موتەسەڕیفی هەولێر ئەمری دابوو موراقەبە بکرێ.

لە پاش گەڕانەوەی نوورەدین مەحموود بۆ بەغدا، شەڕ و هەرا لە بارزان نزیک دە ڕۆژ ڕاگیرا. نوورەدین و حکوومەت قەراریان دا کە لەودەمە تەنگەدا شەڕ بێ سوودە. بەهەر جۆرێک بێت بیخەنە بەهار؛ چونکو بزووتنەوەی لەشکر بۆ سەر بارزان زۆر سەخت و دژوارە.

مەلا مستەفا، کە وردبووەوە ئەمە خەڵەتاندنە، ناچار دەستی بە کێشە و هەڵمەت کردەوە، لنگی دا سەر مەخفەری شێتنە و گرتی چووە سەر مەخفەری ڕێزان و گرتی. لەشکرگای مێرگەسووری دەورە دا و خستیە ژێر تەنگانی و ڕێگای مێرگەسوور و ڕواندزی بڕی، کوژتار گەرم بوو. دەستە لەشکرێکی ناردە سەر مەرکەزی بارزان و دەورەی دا دەستە شەڕکەرێکی ناردە سەر مەخفەری کانیەڕەش کە نزیک سەد کەس شورتە و عەشیرەتی بەچەکی تێدا بوو دەورەی دا و ئاوی لەسەر بڕی. ڕۆژی دووەمی جەژنی قوربان، لەشکرێکی ناردە سەر ڕێی سیدەکان. لە سەرێ بەردی پێشی بە هێزی شورتە گرت. مفەوەزێک و دوو شورتە کوژران و چەند کەسێک برینداربوون و هی ماوی خۆیان بەدەستەوە دا. معاونێکی شورتە و مفەوەزێک بەدیل گیران. دەستە لەشکرێکی نارد کە گەلی عەلی بەگ بگرن و پردەکان تێک دەن. لێرەدا ڕەنگ گۆڕدرا.

لەلایەن هێزی بەریتانیاوە هەڕەشەیەکی پێ درا کە ڕێگای هەولێر و ڕایات ڕێگایەکی ڕەسمی و عەسکەرییە. ئەگەر دەست لەم ڕێگایە بدرێ، حکوومەتی

بەریتانیا مداخەلەی ئیش دەکات. ئەگەر ئەو هەڕەشە نەدرابایە، شاری ڕواندز لە گرتندا بوو.

حکوومەتی بەریتانیا دەستە لەشکرێکی ئینگلیزی نارد لە دیانا و لە هەودیان دامەزراندران بۆ ئەمەی تەعەروز نەکرێتە سەر ڕواندز و بۆ پارازتنی ئاسوورییەکان مێجەر ئەستەبنگ، زابتی ئیرتیباتی بەریتانیا، چووە دیانا دانیشت.

مەلا مستەفا ئەوجا ڕووی لەلای ئاکرە کرد و بیرەکەپران و بلە و ئاکرەی خستە ژێر هەڕەشەوە. ئەگەر دەستە و لەشکری ئینگلیزی نەچووبانایە دیانا، ناحیەی سیدەکان و باڵەک لە گرتندا بوو و ڕێگای ڕواندز لە هەولێر دەپچڕاندراوە.

لەم ڕۆژانەدا لە بەغدادا بەیاننامەیەکی زۆر بەدیوارانەوە درابوون و لە هەموو لیواکانی کوردستاندا ئەو بەیاننامانە بڵاوکرابوونەوە دوو نوسخە بوون. حکوومەتی بەریتانیا کەوتە ئەندێشەی ئەمەوە کە نەک لە هەموو لایەکەوە سەرکێشیی کورد دەست پێ بکرێ و دوژمن دەرفەت وەرگرێت و دەستی خۆی بگەیەنێت.

پشێوی کەوتە وەزارەتەوە. وەزارەت کەوت و دووبارە دامەزراندرایەوە. ماجید بەگ مستەفا خەڵکی سلێمانی کرا بە وەزیری بیلا وەزارە و هەموو ئوموری کوردستان بەو درا. عومەر نەزمی بەگ بوو بە وەزیری داخلیە و ئەحمەد موختار بەگ بابان وەزیری عەدلییە. بەوە گەلێک ئیشوکار ڕووی لە گۆڕین کرد. هەتا نایبەکانی جنووب لەسەر ئەوە کردیانە هەرا کە ماجید بووە وەزیری بیلا وەزارە و وەزیری داخلیەی پێشوو ساڵح جەبر لە مەجلیسدا هاتە جواب و ئیعتیرازی گرت و نووری سەعید پاشا جوابی داوە.

وەکو لە بەغدا لە گەلێک پیاوانی ماقووڵم بیست، گۆیا ئەمیر عەبدولئیلا وەسی و وەلیعەهدی عیراقیش موعتەریز بوو بۆ ماجید بەگ، بەڵام مەسڵەحەتی عامە وای پێی دەویست کە دەبوایە لەودەمەدا ماجید ببێتە وەزیر بۆ دامەزراندنەوەی مەسەلەی کوردەکان؛ چونکو کورد هەموو شڵەژابوون و یارمەتیی مەلا مستەفایان دەکرد.

گەورە پیاوەکانی کورد لە مراجەعەت بۆ عەفووی بارزان ڕانەدەوەستان. مستەفا یەعقووبیی موتەسەڕیفی هەولێر و مەجید یەعقووبیی موتەسەڕیفی مووسڵ هەر

لەسەر ئەوەبوون بە شەڕ و کێشە ئیش پێک بێن. حکوومەت لە پاش ئەوە وەزارەتی گۆڕی، مستەفا یەعقووبی بردە کووت و مەجید یەعقووبی ئیستیعفای کرد و مستەفا قەرەداغیی ناردە هەولێر.

ماجید بەگ کەوتە ئیش و تەقەلاوە. ڕۆژی دەی مانگی کانوونی یەکەم، یەکەم ڕۆژی جەژنی قوربان بوو. شێخ ئەحمەدیان لە حیللەوە هێنا بەغدا لە ئوتێلی شەتولعەرەبیان میوانداری کرد. رەئیسولوزەرا و وەزیری داخلیە و ماجید بەگ چاویان پێی کەوت و پێیان گوت کە خەبەر بداتە مەلا مستەفا با چی دیکە شەڕ نەکات. بۆ بەهارێ عەفووی بۆ دەردەخرێ؛ بەڵام ماوەی سێ مانگ لە بارزان دوورکەوێتەوە بچێتە پشدەر دانیشێ.

شێخ ئەحمەد وەڵامی دا: «ئەمڕۆ ئەو پیاوە سەربەخۆیە، جوابی من ناداتەوە. منێکی یەخسیر چم لە دەست دێت». ناچاریان کرد و قاقەزێکی بۆ مەلا مستەفا نووسی. ماجید بەگ و وەزیری داخلییە و مستەشاری داخلیە و سەفیری بەریتانیا هەریەک قاقەزێکیان بۆ نووسی بەخالیدی کوڕی گەورەی شێخ ئەحمەددا ناردیانە بارزان. ڕۆژی دووەمی جەژن شێخ خالید بۆ ڕواندز و لەوێوە بۆ لای مەلا مستەفا چوو. شێخ ئەحمەدیش هەر ئەو ڕۆژە گەڕاوە حیللە.

لە پاش بیست ڕۆژ، خالید گەڕاوە بەغدا. ماجید بەگ ناردی نووری باویل ئاغای ڕواندزی کە لە بەغدا لە ژێر چاوەدێریی شورتەدا بوو، لەگەڵ رەئیس ئەووەل عیزەت عەزیز خەڵکی عیمادییە ڕۆژی جومعەی ناردنیە حیللە و چاویان بە شێخ ئەحمەد کەوت و هەموو سەرۆکانی بارزانییان دی و هەر ئەو ڕۆژە گەڕانەوە بەغدا.

ڕۆژی ٣١ی کانوونی یەکەم، مەسەلە لە گفتوگۆدا بوو. ئەو ڕۆژە نووری و سمکۆی کوڕی بەر بەڕواندز ناردرانەوە کە ڕۆژێک پێش چاویان بە مەلا مستەفا بکەوێ و بۆ سبەینێ ماجید بەگ دەچێت کە حازربن بۆ دیدەنیی مەلا مستەفا.

ڕۆژی جومعە شەوی شەممە، یەکی مانگی کانوونی دووەمی ١٩٤٤ ماجید بەگ و عیزەت رەئیس ئەووەل و ملازم سەید عەزیز کوڕی سەید عەبدوڵڵای شەمدینان، بە قیتار بۆ کەرکووک چوون، لەوێشەوە مقەدەم ئەمینی ڕواندزییان هەڵگرت و چوونە ڕواندز. هەتا ئەوان گەیشتنێ، نووری چاوی بە مەلا مستەفا کەوتبوو.

کە ئەمین ئەفەندی و عیزەت و سەید عەزیز چوونە مێرگەسوور و ماجید بەگیش

چووه مووسڵ، مەلا مستەفا هاتە مێرگەسوور سەعاتێک دیدەنیی کرد و گەڕاوە جێی خۆی. ماجید بەگ ڕۆژی ١٢ی مانگ گەڕاوە بەغدا. مەسەلە کەوتە مەجلیسەوە و هەرا کرا.

ماجید بەگ لە مووسڵ لە ماڵی ئەحمەد بەگ جەلیلی بوو، شەوێ تەلگرافێکی مەلا مستەفای لە مێرگەسوورەوە بۆ چوو کە ئەوا بەبێ قەید و شەرت خۆم تەسلیم بە حکوومەت کرد و هەرچۆنێکی ماجید بەگ بیەوێت من دڵنیام.

بەشی یەکەم

پشێویی ورمێ(١)

ڕۆژی ٣٠ سییەمی مانگی ئازەر تەشرینی دووەم ١٣٣٤ لە تەورێزەوە سەرهەنگ ئەحمەد زەنگنە و عومەر خان شکاک چوونە ورمێ.

پاسگای قوشچی

دیموکراتەکان لە هەموو لایێکەوە خەریکی ڕێکی و دامەزراندنی نیزامی بوون؛ هەرواش لە ورمێ دەستیان دابوویێ. لە ڕۆژانی ٢٠ ی ئەسفەند (شوبات)دا یەکەم پاسگا کە لەلایەن دیموکراتییانەوە دەورە درابوو، پاسگای قوشچی بوو. دانیشتوانی ئەو پاسگایە کە مەئمووری حکوومەتی بوون، چەند جار هاواریان لە ورمێ کرد؛ یارمەتییان خواست؛ بێ سوود بوو. لە پاشان دیموکراتییەکان لە ژاندارمەی ورمێ دەخوازن کە ئوتمۆبیلی لۆری و ئەفسەرێک و چەند کەس نیزامی بنێرن با ئەوانە لە دەورەدان ڕزگار کەن.

لەسەر ئەوە فەوجی ژاندارمەیی لۆرییەک و ئەفسەرێک و سێ ژاندارمە ساز دەکا بیاننێرێ؛ بەڵام چونکە دەوروپشت و دێهاتی شار زۆر پشێو بوو، ئەوەش پێک نەهات.

سەرهەنگ زەنگنە دوو پیاوی گەورە دەنێرێتە دوویان کە بگەڕێنەوە ورمێ و بەهەموو ئاوایی و پاسگاکان ڕادەگەیەندرێ چۆڵی کەن و خۆ بگەیننە نێو شارەوە.

لەم کاتەدا کە کاربەدەستانی حکوومەتی لە پاسگایەکان دەردەکەون بگەڕێنەوە ورمێ، لە پاسگادا ٦٧ کەس هەبوون، کە هەموویان مەئموور بوون، دەورەدرابوون وە تەنگەیان پێ هەڵچنرابوو. ئەوانیش بەرهەڵستییان دەکرد. سەرهەنگ زەنگنە بەلەز دوو پیاوانی ناردن کە فریا کەون. دوو تانک و دوو ئوتمۆبیلی زرێدار و چەند

---

(١) لە ڕۆژنامەی جیهانی پاک. ژمارە(...) وەرگیراوە.

کەسێکی جەنگی ناردن. کە بە هاواریانەوە بچن.

ڕۆژی ٢٥ی ئازەری ١٣٢٤ هەردوو تانک و هەردوو ئوتمۆبیلی زرێدار لە ورمێ دەرکەوتن. کە نیو فرسەنگ لە شار دوورکەوتنەوە، تەماشایان کرد کەوا زێرۆ بەگ و هەزاران کوردی جەنگی دەست بەتفەنگ هاتن و پێشیان پێ گرتن. شەڕ و گوللە و ئاگرباران دەستی پێ کرد. لە پایاندا تانکێک لە کارخرا و لە دوای ٢٤ سەعات تانکی دووەم و دوو زرێدارەکان بە شپرزەیی گەڕانەوە ورمێ.

بەڵام ئەو ٦٧ کەسی لە بالانش دەورە درابوون، زۆر چاک شەڕیان دەکرد. لە ئەنجامدا ٢٨ کەسیان لێ کوژرا و پاسگای بالانش خۆی بەدەستەوە دا. زێرۆ بەگ بە دەمانچە هەڵی کوتایە سەر حاجی عەلی خان شووشەوانی کە بیکوژێ، بەڵام دایکی زێرۆ بەگ بۆی دەپارێتەوە و ڕزگاری دەکات. لەوێوە هەموویان دەبەن بۆ ورمێ. لە ڕێی زەریاوە بۆ تەورێزیان بەڕێ دەکەن.

دەورەدانی ورمێ

کوردەکان لە هەموو لایێکەوە پاسگاکان داگیر دەکەن و پەلامار دەبەنە سەر ورمێ. سەرهەنگ زەنگنەی فەرماندەی پادگان و سەرهەنگ نووربەخش فەرماندەی ژاندارمە، کۆمەڵەیەک دەبەستن، لەم بابەتەوە قسە دەکەن. بەمە بڕیار دەدەن کە ژاندارمە تێکەڵ بەهێزی پادگان بێ. لەسەر ئەوە ناوچەی هەنگی خۆیان چۆڵ دەکەن و گواستیانەوە و چوونە خانووبەرەی بێ سیم.

سێ زرێداری پڕ چەک

لە دوای ئەوە کە ئەو دوو هەنگە بوون بە یەک، بە تێکەڵاوی هەموو دەروازەکانی شاریان پارازت و بە دانیشتوانی شاریشیان ڕاگەیاند کە هەر کەس غەیرە نیزامی و بێگانە ببینن، بیگرن و بیبەنە هەنگ؛ ئەگەر خۆیان بەدەستەوە نەدا، بیانکوژن. ئەوە بۆ ئەوە بوو کە هەر کوردێک بووە، بەڵام بەبەراوەژووی ئەمر ڕووی دا؛ دانیشتوانی شار لە هەر لایەکەوە ژاندارمەیان بدیبایە دەیانکوژت. بەڕاستی ئازاری ژاندارمە زۆر درا، داخ و کوڵی کۆنەیان پێ ڕشتن. چونکە ژاندارمە میللەتی زۆر ڕەنجیدە و عاجز کردبوو لە حکوومەت.

ڕۆژی ٢٤ ی ئازەری ١٣٢٤ ژاندارمەکان -کە لەبەر دەرگای زەنجیر (دەروازەی

شار) پاسیان دەکرد– تەماشایان کرد کەوا سێ ئوتمۆبیلی زرێدار هاتن. هەموو پڕ کرابوون لە چەکی جەنگی. ڕایان دەگرن و بە سەرهەنگ زەنگنە ڕادەگەیەن. سەرهەنگ زەنگنە فەرمان دەدا کە بیانبەنە پادگان. بۆ ئەوە سێ کەس دەکەنە مەئموریان. لە پاشان وەڵام دەدرێ کە ئەوانە لەشکری سوورن، کە ئەو کاتە لە ئێراندا بوون. ئەوانیش ناهێڵێن زرێدارەکان ببەن.

سەرهەنگ تانکێک دەکاتە مەئموور کە لە پشت کووچەکانەوە بچێ پشت لە زرێدارەکان بگرێ و ناچاری کا خۆ بدەنە دەست و زرێدارەکان ببەنە پادگان. لە دوای کێشە و هەرا، دوو زرێدار دەبرێنە پادگان و هی سێیەم ڕووسەکان بۆ خۆیانی دەبەن. ئەو دوو زرێدارانە پڕ بوون لە چەکی جەنگی نیزامی.

دانیشتوانی شار کە ئەوەیان زانی بەجارێک وەرگەڕان، ڕوویان بەبەر حکوومەت نا. ڕووسەکان تا ڕۆژی ٢٥ ی ئازەری ١٣٢٤تێکەڵ بە هیچ کارێک نەدەبوون. بەڵام لەو ڕۆژە بەدوا، ڕووس تێکەڵ بەهەموو کارێکی هاتووە پێش بوون.

یەکێک لە مهاجیرانی قەوقاز لەلایەن مودیری شورتەوە گیرابوو؛ دەیانبردە مەرکەز. لە ڕێگادا چەکی پێ بوو شورتەکەی گوللەباران کرد. گوللەیەک لەناکاو دەرچوو لە پەنجەرەیەکی دا کە ڕووسی تێدا بوو. ئەوە بوو بەمایەی ئەمە کە جەنراڵی ڕووس فەرمانی دا کە دەستەی لەشکر بەنێو شاردا بگەڕێن بۆ ئاسایشت. لەو ڕۆژەوە شار کەوتە دەست دیموکراتییانەوە. ڕووسەکان لە جێگاکانی خۆیان دەرکەوتن و هەموو دایرە و پۆستە و جێگاکان دەخەنە ژێر فەرمانەوە. باغی فەلاحەت –کە ناوچەی پادگان بوو– دەورە درا. ئەو شەوە تا ڕۆژ چەک لە کاردابوو؛ فیشەک ویزەی دەهات و تفەنگ و چەکە زلەکان شریقە و تەقەوتۆقی بە گرمە بوو. ئوتمۆبیل و تانک و زرێدار لە هاتوچووندا بوون. هەموو شار پڕ کرا لە فیدائی. بۆ سبەینێ زاندرا کەوا هەموو شار داگیر کرا و کەوتە ژێر فەرمانی دیموکراتییانەوە. ڕۆژی دووەم دەست کرا بەژاندارمە کوشتن تا نزیک چوار سەد و سی ژاندارمە کوژرا.

گرتنی سەرهەنگ زەنگنە

سبەینێ دوو قاقەز بۆ زەنگنە و نووربەخش ناردران کە ئیمزای کەن. ئەوانیش بەناچاری ئیمزایان کرد. دەستبەجێ گیران و خرانە ژێر چاودێریی

دیموکراتییانەوە. ڕۆژی ٢ی دەیماه ٤ی کانوونی یەکەم، هەردوو سەرهەنگیان بەگرتوویی لە ڕێگای زەریاوە بردە تەورێز کە محاکەمە بکرێن. سەرهەنگ زەنگنە تا ڕۆژی گرفتاری هەر لە کۆششت و تەقەلادا بوو.

لەو کاتەدا کوردەکان چییان کرد

لە دوای ئەوە کە دیموکراتەکانی ئازەربایجان بەسەر ورمێدا دەستەلاتیان پەیدا کرد، دەستە کوردە پڕ چەکەکان دەچرژانە نێو شارەوە و لە چەک و پێویستیی جەنگ هەرچییان دەست کەوتبایە تالانیان دەکرد و خەریکی دەستوبرد و دەستەلات پەیداکردن بوون بەسەر ئازەربایجانییەکاندا. لە هەموو لاوە تێیان ڕوودەهاتن و لە دەستەلاتیان دەخستن و هەر چەک و ئامرازی جەنگییان کە پێ دەدرا و هی ماویان دەست کەوتبوو، کوردەکان لێیان دەستاندن.

عەزیمی (عظیمی) دادگوستەری (عدلیة) لە تەورێزەوە دەچێتە ورمێ لە بەلەدییە خەڵکێکی زۆر لە فیدایی و دانیشتووی شار کۆ دەکاتەوە؛ وتاریان بۆ دەدا. لەو دەمەدا دەستێکی کوردی پڕ چەک دەچنە ژوورەوە و فیدایی و ئەهالی هەریەکە بەلایەکدا هەڵدێن. ئاغای عەزیمی هەر ئەوەندەی پێ دەکرێ خۆی داوێتە پشت مێزی وتارەوە. کوردەکان هەرکەسی بەچەکیان دەکەوێتە چاو، دای دەپلۆسن و چەکی دەکەن. کە تەماشا دەکەن ئەوا وەزیر لە پشت مێز خۆی شاردووەتەوە و هاوار دەکا، کە من وەزیری عەدلییەم چتان لە من دەوێ. پێی دەڵێن ئێمە کارێکمان بە وەزیریی تۆ نییە، هەستە بگەڕێوە تەورێز و ئێرە بەجێ بێڵە. لەوێوە دەچنە یانەی فیدائییان لەوێش ڕادیۆ دەبینن کەوا هەر باسی ئازەربایجان و جەعفەر پیشەوەرییە. بە قۆنداغە تفەنگ لە ڕادیۆکە دەدەن و دەیشکێنن.

شەڕی قووچکەکانی دمدم[٢]

ناگوزیری ئازەربایجان و کوردستان پایانی هات. دانیشتوانی زەنگان، میانە، تەورێز، ورمێ، لە شەڕ دەستیان کێشاوە، هی ماوی خۆیان دا دەست لەشکری

(٢) لە نامەی هەفتەی جیهانی پاک. ڕۆژی یەکەمی فەروەردین ١٣٢٦/ ٣١ی مارت ١٩٤٧ ژمارە /٧ (٦٩) وەرگیراوە.

تاران. له مەهاباد (سابلاخ) وا سەران و گەورەکانی دەستەی ئازادیخوایان و ڕەئیسی جەمهووری کوردستان، کە قازی محەمەد و ئەندامەکانیان و سەیفی قازی و سەدری قازی، وایان دەزانی هەموو کاروباری جەمهوورییەتی کوردستانیان جێبەجێ کردووە و پێک هێنراوە و دروشم و ئاڵا و سپا و چەکی بەتایبەتی خۆیان پێکەوە ناوە، وا خراونەتە ژێر محاکەمە و لە زندان چاوەنۆڕی بەری کردەوەکانی خۆیان دەکەن. مەفرەزەی ٣ی فەوجی ئاهەن بە سەرکردەییی ڕئیسولئەووەل عاسمی (عاصمی) و ڕەئیس شێخولئیسلامی لە مەهابادەوە ڕوو بە ورمێ کەوتنە بزووتنەوە. لە کاتی چویندا وەڵامیان وەرگرت کە دەستە لەشکرێکی کوردەکان لە ژێر فەرمانی زێرۆ بەگدا لە نزیکی بالانوش، کە لە ٢٣ کیلۆمەتری ورمێدا هەڵکەوتووە ئامادەی جەنگن.

دەستە مەفرەزەی فەوجی ئاهەن بەتانک و پێویستی جەنگییەوە تا نزیک بالانوش پەلاماریان برد. لەوێوە بە پیادەیی ڕوو بە ئاواییی بالانوش چوون و زەعیم (سەرتیپ) همایوونی لە پێش لەشکرەوە هێزی ئالییەی خستە بزاوتن. همایوونی گەیشتە بالانوش. زێرۆ بەگ دەیەوێ پێشوازیی همایوونی بکا، لەوکاتەدا تەق و تۆقی چەک دەست پێ کرا و هەرا و پشێوی ڕووی دا. ئەویش ئەمە بوو کە لەشکر گەیشتە نزیک ئاوایی، دەستەی کوردان پێشیان بەلەشکر گرتبوو. هەردوولا یەکتریان گوللەباران کرد. ئەوە نزیک نیو سەعات بەگەرمە ئاگرباران بوو. ڕەئیسولعورەفایێکی لەشکر و سەربازێک دەکوژرێ. لەوکاتەدا زێرۆ بەگ بە همایوونی ڕادەگەینێت، کە ئەمانەی گوللە داوێژن لە دەستە لەشکری من نین، بەڵام ناحەزەکانن بۆیە ئەمە دەکەن تاکو من بەدنام ببم. لەسەر ئەوە همایوونی فەرمان دەدا کە چیتر گوللە ناوێژرێ. شەڕ ڕاوەستا، سەرباز سواری ئوتمۆبیل و تانکەکانیان بوونەوە، ڕوو بە ورمێ چوون.

زێرۆ بەگ کێیە؟

زێرۆ بەگ بەهادوری لە عەشیرەتی هەرکییە کە لە دەوروپشتی ورمێ دادەنیشت خەریکی مەڕداری بوونە. پیاوێکی ناسراو بوو کە وڵات پشێویی تێ کەوت لە دوای ٢٠ ی مانگی یوور، کە هەوای نیشتمانخواهی لە هەموو مێشکێکدا جووڵایەوە و خۆی نواند، ئەمیش گەلێک کەسانی لە دەوروپشت خۆی گرد کردنەوە. بەسەر

گەلێ ئاوایی و دێهاتی کوردستاندا دەستەڵاتی پەیدا کرد. لە دەورەی ورمێ نیرووییێکی پێکەوە نا بەدرێژاییی ڕێگای ورمێ و سەردەشتدا ئاواییەکانی خستە ژێر دەستەڵاتییەوە.

زێرۆ بەگ لە پێش مانگی یوور، بزنێک، مەڕێکی نەبوو؛ ئەمڕۆ ملیۆنێک دراوی هەیە. ئەم پیاوە گەلێ ماڵی بێ سەر و سامان کردووە. لە هاتوچوونی سەرتیپ همایوونی بۆ تەورێز و ورمێ وای دەنواند کە مەبەست لە لەشکرکێشی بۆ ئەو لایانە کۆکردنەوەی چەک لە عەشایری کوردستان بوو کە لە هاتوودا دەبێ بخرێتە کارەوە.

ڕۆژی دووشەممەی ١٣٢٥/١١/٢٨ لەشکرێ لە پیادە و تۆپخانە و تانک و بۆمبەهاوێژ و فڕۆکەی ڕووخێنەر و جەنگی بوو، کە لە دواییدا سوارەی نیزامیش تێکەڵ بوو، ڕێکخرا لە ژێر سەرکردەی عەقید فولاد وەنددا، کە بۆ خۆی سەرکردەی فەوجی پیادەش بوو لە ورمێ وە دەرکەوت ڕوو بە ئاواییەکانی بالانوش و زەورەقاوا چوون.

لە ٢٢ –٢٠ کیلۆمەتری ورمێدا دامەزران و دەستە لەشکرێکی سواریش چوونە ئاواییەکانی نیولی دامەزران. لە ڕۆژی ٢٨ی بەهمەن تا ڕۆژی یەکەمی ئەسفەندماە لە نێوانی ئەم سێ ڕۆژانەدا نووسراو بۆ زێرۆ بەگ نووسرا، ناردراو داوخوازی کرا کە بێت دەوڵەتخوایی بکا و چەک فڕێ دا، بیداتە نێرووی حکوومەت؛ بەڵام وەڵامێک وەرنەگیرا.

ڕۆژی پێنج شەممەی ١٣٢٥/١٢/١ نەخشەی پەلاماردانە سەر زێرۆ بەگ لە لایەن عەقید زەنگنە و فولادوەندەوە ساز کرا. دەستووری خۆنواندن. دەستەی سوارە داندران –کە لە جێگای خۆیانەوە کە لە گوندی نیولی بوون– بۆ لای شەیتاناوا و لەوێوە بۆ لای مەحمووداوا بکەونە بزووتنەوە. لە پاش داگیرکردنی ئەو دوو ئاواییانە ڕوو بکەنە بەرزایی و قووچکەکانی ڕۆژاوای و جنووبی قاسلموو بۆ پێشەوە بڕۆن و بکەونە سەر کوردەکانی ئاواییی کووکیا و قاسملوو و قووچکەکانی باکوری ئەوبن وەبەر هەڕەشەی بدەن.

دەستەکانی ٢ی فەوجی بەهادور لە ژێر فەرماندەیی ڕەئیسوولئەووەل، سەرگورد فیرووز ئاوایی کرایە مەئموور کە لە جێگای خۆیەوە ڕووبە ڕوویەتی

پەلامار ببات و گوندەکانی ئوزان، تەماتار، کووکیا، قاسملوو داگیر بکەن.

گوردانی ۱ی فەوجی بەهادور لە ژێر سەرکردەی ڕەئیس مەحموود یاسایی کرا بەمەئموور کە لە جێگای خۆیەوە ڕوو بەرەو ڕۆژهەلات، ڕۆژئاوا و لای ڕۆژهەلاتی بەرزی قووچکەکانی دمدم داگیر بکەن و لە لای ڕۆژهەلاتی ڕۆژاواییەکانی کووکیا و قاسلمووی بەرزاییەکان- کە بەسەر ئەوێدا سوارن و لە دەست کوردەکاندان- بگیرێن و لە دوژمنیان پاکی کەنەوە، تاکو بۆ پێشرەویی دەستەی لەشکر ئاسان بێ. تۆپخانە و خومپارە هاوێژەکان و تانکە کێوییەکان و هێزی ئالییە، پشتیوانیی دەستەی لەشکری پیادە و سوارە بکات. بەو جۆرە تەدبیر کرا دوو تۆپ بۆ پشتیوانی گوردانی یەکەم لە قووچکەکانی دمدمەوە، دوو تۆپ بۆ پیشتیوانی گوردانی دوو لە بالانیش، تانکێکی جەنگی لەگەڵ گوردانی ۲و دوو تانکی جەنگی لەگەڵ گوردانی ۱ لەلای ڕۆژهەلاتەوە و خومپارەهاوێژ لەگەڵ گوردانی یەک کار بکەن (بە وێنەی نیشاندراو).

دەست پێکردن

یەکەم: سەعات پێنج دوای نیوەشەوی ڕۆژی جمعەی ۱۳۲۵/۱۲/۲ هەریەک لە جیگای خۆیان کەوتنە جوولانەوە. لە پاش جێگا گرتن پەلاماری گشتی دەست پێ کرا. یەکەم جار تۆپخانە ڕوو بەقووچکەی دمدم دەستی کردە گوللەبارانی یەک لە دوای یەکتر. تانک و ئوتمۆبیلە جەنگییەکان بەئاگربارانەوە بۆ پێشەوە دەچوون. لە پەنای ئاگریدا لەشکری گوردانی ۱ ڕوو بەقووچکەی ناوبراو دەستیان کرد بەپەلامار بردن و بەربەرەکانی و کێشەی هەرەزۆر بەرەو ڕووی دەستەی گوردانی ۱بوو. چونکە دەبوایە قووچکەی دووەم کە بەرزترین قووچەیەکانی لە ژێر دەستەلاتی کورداندایە و قووچکەکانی ڕۆژهەلاتی ئاواییی قاسملوو کە بەرزتر جێگایانی لە دەست کوردەکاندایە داگیرکرابان. کوردەکان بەجارێک ئەو هەموو قووچکە و جێگا سەخت و بەرزانەیان لە دەستدایە و بە پشتیوانیی ئەو جێگایانەوە سەربلّندییان دەنواند.

لە نێوان سێ سەعات شەڕ و کوشتاری نێوانی لەشکری ئێران و لەشکری کورداندا سپای ئێران گوردانی ۱ توانی بەسەر قووچکەی دمدم و ڕۆژهەلاتی قاسملوودا زاڵ بێ. سەعات دەی سبەینێ لەشکری ئێران گەیشتە بەرزاییەکان.

سەعات دە و پێنج دەقیقە گوردانی ٢ ئاوایی کووکیایان گرت. کوژتار تا پازدەی ئەم مانگە بێ برانەوە گەرمەی بوو.

بەڕاستی تانکە جەنگییەکان و تۆپخانە لەم جەنگەدا کاری زۆر بەنرخیان پێک هێنا و هۆی پێشکەوتنی لەشکری ئێران و بڵاوکردنەوەی لەشکری کوردان لە سایەی ئەوانەوە بوو و چوونە پێشەوەی تانکەکان و سەرکەوتنیان لە جێگا سەخت و بەرزەکاندا زۆر دژوار بوو؛ گەلێک کۆسپە پێشی پێ گرتوون. بەڵام فڕۆکە بۆمبەهاوێژەکان پشتیوانییان دەکرد بۆ هەڵکەنانەدنی لەشکری کورد و بۆ پێشەوەچوونی تانکەکان، تا گەیشتنە قووچکەی دمدم. دەتواندرێ بێ ترس بوترێ لای بەشی هەرە ئازایی و مووەفەقییەتیان وەرگرتبووە لای خۆیان بەتایبەتی بۆ گەیشتنی لەشکر و پێشخستنی تۆپخانەش یارمەتییەکی قورسیان کرد. هەروەک فڕۆکە جەنگییەکان هەم پشتیوانی زلیان بۆ چوونە پێشەوەی تانکەکان بەجێ هێنا، هەتا لە پایەیەکدا کە لە ئەنجامدا ئەفسەرەکانی لەشکر دەست و سوورەتی ڕەئیس سەروان نعێمی فەرماندەی تانکی جەنگییان ماچ کرد.

تەواو لە سەعات ١٥ دا هەموو ئاواییەکانی مەحموداوا، کووکیا، قاسملوو، محەمەد ڕەحیم داگیران و لە هەریەکیاندا دەستە لەشکرێکی حکوومەتی تێدا داندرا. لەم ڕۆژانەدا پێک هێنراوە لە ڕووی نیزامییەوە کردەوەیەکی کلاسیک و نموونەییێک بوو هەرەبەرز و بەنرخ. هەرچۆنێک بوو، بایی ڕاستی لێدانێکی سەخت و ناوی بوو لە کوردان درا و لە کوردان کوژتارێکی زۆر قورس کرا.

عەزیزی برای زێرۆ بەگ، کە هەموو کار و ئیشگوزاری ئەو بوو، بریندار کرا. تەواو سەرانی کورد لەگەڵ فەرماندەی لەشکر دیدەنی دەکەن کە چەک بەدەستەوە بدەن. لە پاش دوو ڕۆژی ئەو کردەوانە، لە وەزارەتی جەنگەوە ئافەرین بۆ ئەو ئەفسەرانە هات کە لەم کارەدا بوون.

دانیشتوانی شاری ورمێ چەندان هەزار تومانیان دراو کۆ کردەوە و بە یارمەتی بۆ ئەو لەشکرەیان نارد و لە میوە و خواردەمەنی و جگارە و گۆرەوی و شیرینی و چتی دیکەشیان بۆ ناردن. لەوە وا دەردەکەوێ کە دانیشتوانی ورمێ لە نێوانی ئەم ساڵەدا چەندان تەنگانەیان کێشاوە کەوا بەو جۆرە بۆ چووینی لەشکری ئێران شادمان بوون.

ئەفسەرانێ کە لەم جەنگەدا هاوڕێ بوون ئەمانەن: سەرهەنگی ستاد، زەنگنە فەرماندەی لەشکری لە ورمێوە چووە سەر کوردان. سەرهەنگی دوو عەقید فولادوەند فەرماندەی ئاتەشبار مێدفەع ٧٥ لای کێوستانی لەشکری یەکەم. سەروان نەعیمی فەرماندەی تانک و ئوتمۆبیلانی جەنگی و دەستە و دایرەی ئەفسەرانی دیکەش کە لێرەدا ناوبردنیان پێویست نەزاندرا.

ڕۆژی شەممە ١٣٢٥/١٢/٣ سەعات ٩، چەندان هەزار کەس دانیشتووانی ورمێ جەنازەی مردووە کوژراوەکانیان بردە سەر قەبران کە لەو جەنگەدا کوژرابوون. بەهەزاران ژنان و پیاوی ورمێ بەشین و گریان و قورپێوان لەگەڵ جەنازەکان کەوتن. شیرینی و میوە و چتی باشی بەتامی لە پایەبەدەریان بۆ سەربازە بریندارەکان برد و لە هەموو لایەکەوە دیاری و پێشکەشی بێ ژمار بۆ سەرهەنگەکان ناردرا.

وەزیری جەنگ و ڕەئیسی ئەرکانی جەیشی ئێران لە بارەی جەنگی کوردەکانی بارزانەوە ئاگاداری دەدات بەڕۆژنامەنووسەکان(٣)

لەسەر میوانداریێکی کە لەلایەن وەزارەتی جەنگەوە کرابوو، ڕۆژی چوارشەممە ١٩ی فەروەردین، لە پشت ئەفسەرانەوە خاوەند مەتبووعات لەگەڵ مودیرەکان و پەیامنووسان و نوێنەرەکانی هەموو ڕۆژنامەکان بەڕیز دانیشتبوون. وەزیری جەنگ لە پاش ئەوە کە لە پشت میکرەفۆن دانیشت، هەڵی دایێ و وتی:

ساڵی ڕابردوو نزیک ئەم کاتانە بوو، کە هەموو ئەم ئاغایانە، لەم خانووی سەربازییەدا کۆبوونەوە و من مەرجم لەگەڵیان بەست کە جاری دیکەش کۆمەڵە ببەسترێ و گرد ببینەوە. بەڵام لەبەر ڕووداوییەکانی دڵ برینداركەری غەمهێنەری کیشوەر کە هاتە پێش، پێ ڕانەگەیشتم کە بەوە موەفەق بم. بەڵام ئەمڕۆ من زۆر خۆشحاڵ و شادم کە بەتەن و ئەندامێکی گەلێک ڕوونترەوە بەرەوڕووی ئێوە دەبم.

لە پاشان گەورە و مەزنی ئێران دووانێکی دووورودرێژی دەست پێ کرد و گەلێک بەشان و باهووی ئێرانیدا هەڵگوت و لە پاشان وتی کە چونکە سەرلەشکر پتر ئاگاداری دەدات، ئەوەتا ماوەی قسە بەو دەسپێرم کە بۆتان بڵێت.

(٣) لە نامەی هەفتەی جیهانی پاک، ژمارە ١٠ سێشەمبە ٢٥ی فەروەردین ١٦/١٣٢٦ نیسانی ١٩٤٧ وەرگیراوە.

له پاش ئەو سەرلەشکر عەلی ڕەزمارا ڕەئیسی ستاد (ئەرکانی جەیش) چوو لە پێش میکرەفۆن ڕاوەستا. بۆ مودیران و نووسەر و پەیامنێری ڕۆژنامەکان سپاسی بەجێ هێنا و لە بارەی کــوردەکــانی بارزانەوە دوور و درێژ دوا و باســی کــردن و وتی: بارزانییەکان تایفەیەکی کوردی عیراق بوون لە وڵاتی هەولێر لە کیشوەری عیراق دادەنیشن و سەرەکی ئەوان شێخ ئەحمەد و براکانیەتی. بارزانییەکان پتر لە دە هەزار کەس دەبن، بەڵکەم لە دوو هەزار ماڵ پتر دادەمەزرێن.

جەنگجۆ و شەڕکەرانی ئەوانە یانی ئەو کەسانە کە لەوان چەک لەگەڵ خۆیاندا هەڵدەگرن، سێ هەزار کەسی جەنگی دەبن. بارزانییەکان مرۆڤی قانیع و نیک نەفەس و خۆگرن. باوەڕێکی یەجگار زۆریان بەشێخەکانی خۆیان هەیە. ناوی شێخ ئەحمەد بەخودانی بارزان دەبەن و هەروا مەلا مستەفا لەنێو ئەواندا ئەهەمییەتی زۆرە و بەڕێزە؛ بەڵام بەلانی پترەوە ئەهەمییەتی ئەو بەلای جەنگ و نیزامییەوەیە.

لەنێو بارزانییەکاندا تەنیا شێخ ئەحمەد تفەنگ هەڵناگرێ؛ ئەویش لەبەر باوەڕی ئاینییە کە دەست لە تفەنگ نادات. لە نێو ئەواندا سی چل کەس ئەفسەر هەن، کە لە دەرەوە خوێندوویانە؛ تەحسیلی بەرزیان هەیە.

بارزانییەکان خاوەندی هەوت تۆپ و سەد مەترلیۆز و چەندانێکی زۆر ئەتۆمات، بێ تێل و لاسلکی و چرای مخابەرات و چەکی تازەن. ئەم کوردانە تا پێش جەنگی دووەمی جیهان و لە کاتی ئاسایشت و ئاشتیدا کارە موهیمەکان، کە تەوەجوهی مەحافیلی سیاسی بەلای خۆیاندا بکێشن، ئەنجامیان نەداوە و بەحاڵەتی ئاسایشت و سەلامەتی خەریکی زندەگانی و گوزەران و ڕابواردنی خۆیان بوون. سەرکردەکانی ئەوان ساڵانی درێژ لە تەبعیدگاهەکانی سلێمانییەدا لەژێر چاودێریی حکوومەت بوون.

ساڵی ١٩٤١/١٣٢٠ لە شۆڕشی ڕەشید عالیدا چتێک هێنرایە پێشەوە کە بۆ ئەم دوورخراوانە دەرفەتێ دەست کەوت، کە لە تەبعیدگاهەکان دەرخزێن و بچنەوە نێو عەشایرەکانی خۆیان. کە گەڕانەوە نێو عەشایر و جێگاکانی خۆیان، دەستیان کردە کۆکردنەوەی ئەوانەی پەیرەویانن، دەرفەتیان وەرگرت و دەستەیان پێکەوە نا و دەستیان کردە داوخوازی خودموختاری کوردستان. حکوومەتی عیراق لەو کاتەدا لەگەڵ مەلا مستەفا –کە لە هەموویان پتر خۆشەویستە– قسەی کرد و

وەعدەی دڵنەوازەی پێ دا؛ بەڵام لەو دەمەدا کابینەی عیراق گۆڕدرا و وەزیرانی تازە ئەو پێشنیهادەیان پەسەند نەکرد.

ئەوە ڕوو بەهەرا و جەنگێک کێشرا. لە دوای شەڕ و هەرا و کێشە، ناچاری ئەوە کران لە عیراق دەرکەون. چونکە چلۆنیی ئێران شپرێو بوو، ئاشفتە و پشێو بوو، حکوومەتی تارانیش لە خاکی کوردستاندا دەستەڵاتی هیچ نەبوو، کوردانی بارزان مانگی مهر ١٣٢٤ ئەیلوولی ١٩٤٥ هاتنە نێو خاکی ئێرانەوە.

لە دوای هاتنە نێو ئێرانەوە، چونکە خاکی کوردستان (مەهاباد و ورمێ) لە ژێر دەستەڵاتی نیرووی دەوڵەتی ئێراندا نەبوو، دەوڵەتی ئێران نەیتوانی بارزانییەکان بخاتە ژێر مەرج و بەرنامە تۆڕێکی زاندراوی ئاشکراوە. ئەوانیش چونکە ئێرانیان بێ بەند و بەست و بەرهەڵست چاو پێ کەوتبوو، بەپێی هەڵکەوتی سیاسەت و جێگا خۆیان بەفەرمان و ئەوامیری قازی محەمەد -کە داوای خودموختاری کوردستانی ئێرانی دەکرد- نزیک کردەوە. بۆ یارمەتی و پشتیوانی لە هیچ بارێکەوە ڕانەوەستان و هەرچییێکی پێویست و بەکەڵک بوو بەکاریان برد بۆ دەست دانە دەست لە دەوروپشتی سەقز لە گەرمەی کردەوەدا بەنەیاری و بەربەرەکانیی هێزی دەوڵەتی ئێران دەجەنگین و گیانبازییان لە ڕێی ئازادیدا دەکرد. بە پرشنگی ئارەزووەکانی قازی محەمەد، خۆیان بەهێز و تینتر دەکرد. لە مانگی ئازەری ١٣٢٥، تەشرینی دووەمی ١٩٤٦ کە نیرووی لەشکر بۆ لای ئازەربایجان کەوتە بزووتنەوە، مەلا مستەفا هات بۆ تاران و پەزیرایی و میوانداریيەکی گەرمی بۆ کرا و ڕێز و حورمەتێکی بێ ژمارەی لێ نرا. دەوڵەتی ئێران بەمەرجی زاندراوی ئاشکرا ئەوانی ناچار بەچەک فڕێدان دەکرد، مەرجەکان ئەمانە بوون:

١- ئەگەر بارزانییەکان تەبەعییەتی ئێران قبووڵ بکەن، دەوڵەتی ئێران ئامادەیە لە دەوروپشتی تاران ئەرازیی ئەمیرییە بەوان بدا، بە مەرجێ چەک بەدەستەوە بدەن وە هێندێک لە ئەرازیش تەعین کران.

٢- ئەگەرخۆ بیانەوێ لە ئێران نەمێننەوە، دەوڵەتی ئێران جێگا و ڕێگای بە ئارەزوو دەداتە ئەو ١١٥ کەسانەی پەنایان هێناوە و لەلایەن حکوومەتی عیراقەوە مەحکوومییەتیان سادیر کراوە. بەڵام لە خاکێکیان دادەمەزرێنێ کە دوور لە سنووری ئێران و عیراق بێ، تێدا دانیشن.

٣- کـە وا نەکـەن دەبێ تا ڕۆژی یێکەمی مـانگی بەهمـەن ٢١ی کـانوونی دووەم، هەموو بارزانییەکان خاکی ئێران بەجێ بێڵن و دەرچن.

بەڵام مەلا مستەفا ئەو پێشنیهادانەی پەسەند نەکرد لەسەر ئەمە بوون کە خاکی ئێران بەردەن و بگەڕێنەوە خاکی عیراق. بۆ ئەوە بوو کە ماڵ و خێزانی خۆیان لە نەغەدە، قەڵاپووخانە، سۆفیان، جەلدیان دادەنیشتن بۆ لای شنۆ باریان کرد. بەڵام لە نیـانیدا کـار وانەبوو؛ سـەرکردەکانی بـارزانییـان لەگـەڵ سـەرانی عەشـایرانی هەرکی و شکاک و زێرۆ بەگ و تاهیر ئاغا و ڕەشید بەگ و مەندی بەگدا گەیشتنە یەکـتریەکی تەواویان هەبوو و ئەوانەیان هان دەدان، کـە بەرانبـەر بەهێزی ئێران بەربەرەکـانی بکەن؛ بەڵام چونکە بارزانییەکان بەلێخۆشبوون (موسامەحە) ڕایان دەبوارد، لە ڕۆژی ١٣٢٥/١١/٢٤ فـەرمـان بـەلەشکری ٤ و لـەشکری ٣ درا کـە بۆ چەک ئەسـتـاندن لە هـەمـوو تەوایفی باکـور و جنووبی ورمێ و بـارزانیـیـەکـان لەشکرەکانی کە لە خوارەوە ناو دەبرێن دامەزراندران و سازکران:

١- لەشکرێ لە ورمـێـوە لە ژێر فـەرمـاندەی سـەرتیپ زەنگنەدا بۆ سـام بەسـەر کوردانـدا کردن لە دۆڵی قاسملووەوە بۆ داگیرکردنی ئاخ بلاخ.
٢- لەشکرێ لە مـەهابادەوە لە ژێر فـەرمـاندەی سـەرهەنگ ئەنسـاریدا بۆ گـرتنی نەغەدە.
٣- لەشکرێ لە ژێر فەرماندەی سەرگورد کلاشیدا بۆ داگیرکردنی قەڵای پەسوێ.
٤- لەشکری عەشایری مـامـەش و مەنگوڕ بە فـەرمـاندەی لەشکری ٢ بەهادەری بۆ دەرکردنی کوردەکانی بارزان بۆ لای باکوری خانە.

بڕیار لەسەر ئەوە درا و لەلایەکی دیکەشەوە، کە لەشکری یەکەم سەرتیپ زەنگنە بگەنە ئەو جێگایە هەرچەند زووتر دەست پێ بکا درەنگترە بۆ لەناوبردنی تاهیـر ئاغا و زێرۆ بەگ تاکو نەتوانن پشتیوانی و یارمەتیی بارزانییەکان بکەن.

لەشکری سـەرتیپ زەنگنە ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢، ١٢ی مـارتی ١٩٤٧ لە دۆڵی قاسملوو لەگەڵ هێزی زێرۆ بەگدا کەوتنە گیر و بەردە و شەڕ و کوژتار بەگرتنی ١٥ کوژرا و پتر لە ٥٠ کـەس بریندار ئاواییی قاسـملوو، کووکیا، حـەمـەڕەحـیم کەندی، شیـرکەندی، بەرزاییـیـەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەوێـیان داگـیر کـرد. تەلەفیـاتی لەشکری ئێران پیـاوێکی سـەرباز، دوو کەسی غـەیری نیـزامی کوژران ٧ کـەسی

سەرباز و پیاوێکی غەیرە نیزامی بریندار بوو. تا ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/١٠، ٢٠ ی مارتی ١٩٤٧ لەشکرەکانی دیکە توانییان بێ شەڕ و کوژتار نەغەدە و قەڵای پەسوێ، خانە، جەلدیان، سوفیان، قەلاچوخ، هەنهەنە، شیناوێ، داگیر بکەن.

بارزانییەکان بەپێی ئەو تەنگە پێ هەڵچنینەی لە ڕۆژهەڵات و نیوەڕۆوەوە پێیان کرا وایان بیرکردەوە دەبێ بچنە باکوری شنۆ؛ واتا ناحیەی مەرگەوەڕ، دەشتی تەرگەوەڕ، تاکو لە بابەت خواردەمەنی و گوزەرانەوە ئاسوودە بن، بەڵام لەشکر ئەوەی بۆ ئاشکرا بووبوو پەی پێ بردبوو، بڕیاری دا کە نێوانی ئەوان و بەشی باکوری دابڕکات. جا لەبەرئەوە دەستبەجێ فەرمان بەلەشکر درا کە لە ژێر فەرمانی سەرهەنگ (عقید) ئەنساریدا لە ورمێوە بۆ لای دۆڵی ئەنهورچای بکەونە ڕێ و موان داگیر بکەن و نێوانی عەشرەتی ڕەشید بەگ و نووری بەگ لە بارزانییەکان ببڕن.

ئەو لەشکرەی بێژرا ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢١ (١٣ ی مارتی ١٩٤٧) لە بەرزاییەکانی لونیدا زەردوخورد دەست پێ کرا. بەرزاییەکانی لونی، قزلبەند، شێخ شیرینی کە لە دۆڵی ئەنهورچای دان خرانە دەست. لە سەرۆکانی عەشیرەتی شکاک، نووری بەگ و ڕەشید بەگ لە ورمێ حازر بوون و خزمەتگوزاریی خۆیان بۆ دەوڵەت نواند.

هێزی ئێرانی (موان)ی خستە دەست. لەو شەڕ و کوژتارەدا لە کوردەکانی بارزانی و کوردانی عەشیرەتی شکاک هەشت کوژرا و نۆ کەس بریندار بوون. لە لەشکری ئێران تەنیا سەربازێک کوژرا و دوو برینداربوون.

ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٤، چونکە تاکو ئەو دەمە بارزانییەکان جێگا پێویستەکانیان چۆڵ نەکردبوو و لەگەلێک جێگایانەوە لەگەڵ لەشکری ئێراندا شەڕ و کوژتاریان دەکرد و لە کوژتار ڕانەوەستان، جا بۆیە دەستوور بە لەشکری جنووبی درا کە بەهەر جۆرێک بێ، دەبێ زووتر پەلامار ببەنە سەریان و دەربەدەریان کەن.

ئێوارەی ڕۆژی ٢٤ی مانگ یەکێک لە لەشکرانی جنووبی لە ژێر فەرماندەی سەرهەنگ ئەنساریدا لە (قەڵاچوخ)ەوە پەلاماری بردە سەر ئەرنە. شەڕ و کوژتارێکی قورس لەگەڵ بارزانییەکاندا دەست پێ کرا. لە بارزانییەکان و ئاواییی ئەرنە ٧ کەس کوژرا و لەشکری ئێران خودی ستوونی ١ سەردار جەلال ڕەحیمی

حـاجی ئاوایی بوو. لـه ئەنجـامی پەلامـارەکـان لەگـەڵ تەنگەوتاوییّکی قـورسـا بارزانیـیـەکـان ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٥ بڕیاریـان دا کـە دەست لە بەشـی لای باکـور هەڵگرن؛ لە خودی شنۆدا جێگیر بن و ڕوو بە جنووب پەلامار ببەن.

یەکەم پەلامـاری ئەوانە ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٥ بۆ سـەر گرووهـانی پادەگانی نالس (نەلوس) بوو، کە لە ژێر سـەرکردەی سەرگورد (ڕەئیس ئـەووەل) کلاشـیدا بوو، لە دوای شەڕ و لێکدانێکی زۆر ئاوایی نەلووسیان داگیر کرد.

لە ئەنجـامی کـوژتاردا سـەرگورد کـلاشی بەنـۆ کەس سـەربازەوە کـوژران و نۆ کــەســـیش برینـدار بـوون؛ ٦٩ کــەســـیش بەدیل چوون. لە دوای ئـەوە ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٧ لەشکر بـۆ پێشـەوەچوونی هـەر ڕۆیی، ڕوویـان لە شـاری سـۆفـیـان کـرد. لەشکر پشـتـیـوانیی دەسـتـە سـپـای سـۆفـیـانی کـرد. بـەربـەرەکـانی و تێکچڕژانێکی قورس ڕووی دا. لە دوای ١٢ سەعات لێکدان و کێشە هێزی دەوڵەتی بەرزاییی سۆفیانی گرت. لەو شـەڕەدا لـە بارزانییەکان ٨ کـەس کوژرا و ١٢بریندار ڕووی دا. لە سـپـای ئێـران سـەروان ڕەئیسـی پیادە ڕەزا قـەرەباغی کـوژرا و سێ سەرباز بریندار بوون.

لەم جـێگایـەدا، ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٩ لەشکر بڕیاری خـۆی دەدا کــە دەسـتــە لەشکرەکانی ئەو جێگایانە یارمەتی بدرێن و ڕازاندنەوەشیان بکرێ کە وەکو هەڵقە لە باکورەوە و جنووبەوە و جنووبی ڕۆژهەڵاتەوە بارزانیـیـەکان تەنگەتاو بکرێن و بە بۆمـبەبارانی هەوایی ئەوانە بە جارێک قڕ بکەن و پووچیـان کەنەوە. جا ڕازاندنەوە بەپێ هاتووە هەروەکو نەخشە کێشراوە دەست بەکردار و تێکۆشین بکرێ:

١- لەشکر لـە مـوانەوە لە ژێر فـەرمـاندەی سـەرهـەنگ نیـسـاریدا بۆ نزیـکی ڕزکارا ببزوێتەوە.

٢- لەشکرێ لەژێر فـەرمـاندەی سـەرهـەنـگ پەرتەوی لە دەربەندەوە بۆ داگیـرکردنی سیلوانە و ئاسانکردنی دەستوبردی سەرهەنگ نیساری بکەوێتە ڕێ.

٣- لەشکرێک لە دۆڵی (باران دوز - بەرەنـدەیزەوە) لە ژێر فـەرمـاندەی سـەرهـەنگ فـولادوەندا بۆ داگـیـرکـردنی بەرزایـیـەکـانی ئاخ بلاخ، گـرکـەل، کەوەرەزەرد، قولقولە، ببزوونەوە.

٤- لەشکرێک ناردرایە دۆڵی قاسملوو بۆ پارێزگاریی چوونە نێو ئەو دۆڵەوە.

٥- لەشکرێک لە دیزج (؟) داندرا تاکو نێوانی ورمێ و مەهاباد نەپچڕێ و کەوتنە کاری هێزی لەشکری قاسملوو ئاسانتر بێ.

٦- دەستـە لەشکرێ لە ژێر فەرماندەی سەرهەنگ مەجیدی لە نەغەدەوە بۆ داگیرکردنی کێوی دۆڵی نەلۆس داندران.

٧- لەشکرێک لەژێر فەرماندەی سەرهەنگ ئەنساریدا لە سۆفیان بۆ داگیرکردنی کێوی دۆڵی نەلۆس داندرا.

لەشکرانی یەکەم و دووەم لە ڕۆژی ١٣٢٥/١٢/٢٩دا لە پاش لێدان و کوژتارانی قورسی پەی دەرپەیەکان بە بارزانییانرا و زیانێکی زۆر لەوان دا، لە سیلوانا بۆیان دەستی دا کە پێکگەیشتنێ وەدەست خەن و هەردوو لەشکر بۆ لای نرکی و ڕزکارا بکەونە ڕێ و بچن. ئەو لەشکرانە لە ڕۆژی ١٣٢٦/١/٤دا توانییان کە بەربەرەکانییەکانی بارزانییەکان تێک بشکێنن و بەسەر نرکی و رزکارادا زاڵ بن. لە بارزانییەکان شەش کەس کوژرا و ١٢ بریندار ڕووی دا.

لە دوای داگیرکردنی ئەو ئاوایییانەی بێژرا و ڕۆژی ١٥/١/ ١٣٢٦ ئەو لەشکرە بۆ چوونە پێشەوەی خۆی هەر لەسەری چوو. لە (خلج و ئورست) لەگەڵ کوردەکانی بارزان ڕووبەڕوو بوون. لێرەدا کوژتارێکی قورسی سەخت ڕووی دا. لەو ئاوایییانەدا خوێنێکی زۆر ڕێژرا. سوارانی پێشمەرگانی ئێرانی بۆ سەر خلج و ئورست کرانە مەئموور. بەڵام بەربەرەکانییەکان و پێش پێگرتنی بارزانییەکان و پەلامارەکانیان بەگەرمە و یێک لەسەر یێک وای دەنواند تا دوامین هەناسە شەڕ بکەن. لە ئەنجامی کوژتاردا ستوان یەکەمی سوارە (ملازم أول) سەید محەمەد ئیمامی کوژرا و ستوان دووەم (ملازم ثانی) سووارە جیهانبانی بە پازدە سەرباز و هی دیکەوە لە خلج، بەدیل کەوتنە دەست کوردەکان و ستوان دووەم هاتفی لە پێکدادانی (ئورست) کوژرا.

لە درێژاییی ئەو هەموو کوژتار و کێشە و بەربەرەکانییەدا فڕۆکە بۆمبەهاوێژەکانی حکوومەتی ئێران، ئاوایییەکانی شنۆ، مەرگەوەڕ و دەشتی گەورەی بە سەختی ئاگر و بۆمبەباران دەکرد. لەو کاتەدا لەشکری سەرهەنگ مەجیدی ستوانی ٢ دەکرێتە مەئموور کە بەزووترین کاتێ و بەهەر چەند گیان و ماڵ بێتە دەست، بەرزایییەکانی بەهۆی تانکە ناسر و کێوی بادرا بخەنە دەست .

ئەو لەشکرە ڕۆژی ١٣٢٦/١/٥بەهۆی تانکە گەورە کێوییەکان و ئوتمۆبیلە زرێدارە جەنگییەکانەوە [توانییان] بگەنە بەرزایی و کۆمەڵەی کوردەکان بڵاوکەنەوە. بە دە کوژراو و پەنجا برینداردان بارزانی گەیشتنە بەرزایی. شەش سەرباز کوژران و ستوان یەکەم (ملازم أول) ڕەئووفی بریندار و هەژدە کەس سەرباز دیسان بریندارکران.

ڕۆژی ١٣٢٦/١/٨ لەشکری باراندوز (بەراندیز) ستوانی سێ بە پێ کرووکی، کەمەرەزەرد کە هەرچەند زووتر و چەند لە دەستدان دەبێ بەرزیی ئاخ بڵاخ، گرگل، قەڵا داگیر بکرێ. ئەو لەشکرە ڕۆژی ١٣٢٦/١/٩ کەوتە بزووتنەوە ڕوو بەو بەرزاییە سەختەی پێداچوونە گران و پڕ کۆسپەیە کەوتنە ڕێ.

بارزانییەکان هەنگاو بەهەنگاو بۆ شەڕ و کوژتار بەدڵگەرمی و گیانبازییەوە بەربەرەکانی و شەڕیان دەکرد و دلێرانە دەجەنگین. بەڵام لەشکری ناوبراوی ئێران بەپشتوانیی تانک و ئوتمۆبیلە جەنگییەکانەوە و بە سایەی فڕۆکە بۆمبەهاوێژەکانی جەنگی کە سەر قووچکە و دۆڵ و شیوەکانی وەکو تەرزە بۆمبەباران دەکرد و تانکە کێوییەکان بەگەرمە ئاگربارانی نەدەبڕاندەوە، توانییان یەک لە دوای یەک شیو و دۆڵەکان و بەرزاییەکان بخەنە دەست و بارزانییەکان بەدوا وەرگێڕنەوە. لەو بەرزاییانەدا زیانێکی قورسیان دا و بە نووکە شەڕ و پشتاوپشت دەگەڕانەوە.

لە لەشکری ئێران شەش کەس ڕەئیسولعورەفا و سەرباز کوژران و ئەفسەرێک و دوو کەس سەرباز بریندار بوون (ستوانی یەکەم) پیادە، تاج فر لە دوای ئەوە کە سەرقووچکەی کەمەرەزەردە، قولقولە و گرگل داگیرکران، دەستوور درا کە لەشکری سەرهەنگ ئەنساری و سەرهەنگی ٢ غەفاری (ستوونی ٨ تێبقی نەخشە) لە ڕۆژی ١٣٢٦/١/١٣ بەرزاییی کێوی دۆڵ و نەلۆس و سینگان داگیر بکەن. ئەگەرچی بارزانییەکان لە هەموو ئاواییەکاندا زۆر بەگەرمی بەربەرەکانییان دەکرد و پەلاماریان دەدا بەڵام لەشکری دەوڵەتی لە ژێر سپەری فڕۆکە بۆمبەهاوێژەکان و فڕۆکە جەنگییەکانی کەسانێک لە بۆمبەبارانی بارزانییەکان ڕانەدەوەستان توانییان هەر کەموکورت بۆ پێشەوە هەنگاوباوێژن و بارزانییەکان بەدوادا بگێڕنەوە و سەد و پەنجا گوندیان لێ بستێنن و بیخەنە ژێر دەستەڵاتیانەوە. (ستوونی ٥ تێبقی نەخشە) لە ژێر فەرمانی کوردەکانی

حکوومـەتی تارانپـەرسـتـدا لـە گـوندەکـانی تـارزاس، ناناس، دڵـی، ڕووبەڕووی لەشکری کوردی دیموکرات بوون کە لە ژێر فـەرمـانی زێرۆ بەگ و تاهیـر ئاغـادا بوون و بەگژ یەکدا چوون، بەڵام توانییـان کە پەلامـارەکانی بارزانییـان ڕاگرن و بەسەر بەرزاییەکانی دڵیدا زاڵ بن.

کـوردەکـانی ژێر فـەرمـانی زێرۆبەگ و تـاهیـر ئاغـایە بەر بەسێ ئاوان بەدوادا کشـانەوە و گەیشـتنە ئەو بارزانییـانەی، کە لە گەلاس بوون. بەو جۆرە ڕۆژ بەڕۆژ هەڵقەی دەورەدانەکەی بارزانییـان تەنگتر کـراوە، تا ڕۆژی ١٣٢٦/١/١٤ شنۆ لە دەست بارزانییان دەرخرا و کەوتە ژێر دەستەڵاتی هێزی ئێرانەوە.

بارزانییـەکان لەبەر ئاگربارانکردنیان بەفـڕۆکەی جـەنگی و پەی دەرپەی بۆمبە بەسەردا باراندن، ناچاری بڵاوبوونەوە بوون لە دۆڵی گەلاس و ڕوو بە خاکی عیراق بەرەوپاش گەڕانەوە. هەموو لەشکرەکان بەجارێک لە باکور و جنووب و ڕۆژهەڵاتەوە دووی بارزانیـیـەکان کـەوتن، بە جارێک هەمـوو عـەریف و ڕئیـسولعورەفـا و نایب عـەریف و ئەفسـەر و پیاوە گەورەکانی بەدیل کەوتبوونە دەست بارزانییەکانەوە لە پشـێوی و سـەرلێشـێـواویی بارزانیـیـەکـان دەرفـەتیـان وەرگـرت و هـەڵاتن خـۆیان گەیاندەوە لەشکرەکانیان.

ڕوو بەهـەم زیانی بـارزانیـیـەکـان لـەو هـەمـوو جـەنگ و هـەرایـەدا نزیک ١٥٠ کـەس کـوژرا و ٤٠٠و کـەس بریندار بوو. لە لەشـکری ئێران ٥ زابت کـوژران و ٤٥ کـەس گوللەیان خواردووە، ٧ کەس عەریف و ڕەئیسولعورەفا کوژران و ٨ کەس بریندار و ٤٢ کـەس خـاوەند وەزیفـە کـوژران و ٨١ کـەس بریندار و دوو ژاندارمـە کـوژران و یەکێک بریندار بوو. لە تفەنگچییـانی کوردی هەواخوای تاران ٤٣ کەسیان بریندار و ٥٣ کەسیان کوژران.

وتەی سـەرلەشکر عـەلی ڕەزمارا بەوە پایانی پێ درا و چوونە ژووری چا و میوە خـواردن. لە دوای پەزیرایی دووبارە لـە هـەیوانی دانیـشـتنا کـۆمـەڵەیەکی دیکەیان بەست، پرسیاری لەشکری دەست پێ کرا. سـەرلەشکر بەهەر پرسیارێک وەڵامێکی داوە. تـا نزیک سـەعـات هـەشت بەپرسـیـار و وەڵام ڕایان بوارد. بـەو جـۆرە کۆبوونەوەی ڕۆژنامەنووسەکان پایانی هات (ی).

مستەشاری ڕووس لەنێو کوردەکاندا

لە لایەن ڕووسەکانەوە (سەمەدۆف) ناو قەوقازێکی کردبووە مستەشار هەر کاروبارێک هەبووایە بەو مەشوەرەت دەکرا، بێ ئەو کەس چی نەدەکرد. بەرگی کوردی و خۆی نیانی بوو.

گەڕانەوەی ئەفسەرەکانی کورد لە مەهاباد

ئەفسەرەکانی کورد کە چووبوونە مەهاباد، لە پاش ئەوە کە قازی محەمەد ویستی لەگەڵ حکوومەتی ئێران پێک بێ، یەکەم کاروانی کە سەردەقی هەڵاتنی شکاند هەکوو (سەید ئەحمەدی کوڕی سەید تەها کە حاکمی نەغەدە بوو) و دڵشاد ڕەسوولیی کوڕی میرزا غەفوور، کە لە کۆیێوە چووبوو و عەبدوڕەحمان زەبیحی ناو ساباڵاغیێک کە ئەندامی کۆمەڵە بوو و سەدیق حەیدەریی سکرتێری کۆمەڵە، چوار ئوتمۆبیلی حکوومەتی جەمهووری کوردستان و گەلێک چەکی وەکو تفەنگی دیموکراتی و شێست تیر و کەلوپەلی دیکەیان هەڵگرت و دەستێکیان بەسەر داراییی نەغەدە و دەوروپشتیاندا هێنا و لە خانێوە بۆ زینوێی شێخ و لەوێوە بۆ باپشتیان و لەوێشەوە هاتنە باتاس. هەر ماڵ و نەقدییەیەکی کە هێنابوویان لەملاولا شاردیانەوە. پێنج تفەنگ، دوو شێست تیر و چوار ئوتمۆبیلەکەشیان تەسلیم بە حکوومەتی عیراق کرد. لە دواییدا گرتنیان هێنایاننە بەغدا. ئوتمۆبیلەکان دوویان لە بەغدا لەبەر دایرەی مدیری شورتەی بەغدا، چاوم پێیان کەوت. یەکیان ژمارە ٢٩ و دووەم ژمارە ٣٠ بوو، لە سەریان نووسرابوو (حکوومەتی میللیی کوردستان).

لە پاش چەند ڕۆژ لە مەکتەبی شورتە مانەوەیان، هەکوو، عەبدوڕەحمان زەبیحی و یەکی دیکەیان بردنە ناسریە و دڵشادی ڕەسوڵییان بردە ئەربیل و گێڕایانەوە کۆی و بەرەڵایان کرد.

دڵشاد ڕەسووڵی و عەبدوڕەحمان زەبیحی کاتێکی لەگەڵ کوردانی جەمهووری خوادا هاوڕێیی قازی محەمەدیان دەکرد، هەمیشە عومەری حاجی مستەفای کۆیی قاچاقچی لە هاتوچوونیاندا بوو. دەستە بەدەستە تفەنگی حکوومەتی کوردستان لەلایەن دڵشاد ڕەسوولی و عەبدوڕەحمان زەبیحییەوە بۆیان دەشاردەوە، بۆ

عـیـراقـیـان دەنارد، دەیفـرۆت بە نیـوەیی. بە درێژاییی سـاڵێک و پتـر ئەوە هـەر کێشـەوەی تفـەنگ و فیـشـەک بـوو بۆ عیـراق و فرۆتنی مـاڵی ئەو حکوومـەتە بوو بەهۆی ئەو دوو کەسەوە بۆ خاکی عیراق دەناردرا و دەفرۆشرا.

لە دوای ئەوان بەچەندێک ڕەئیسی ئەفسەر مستەفا خۆشناو لە سنووری لۆلان و شنۆوە خۆی دا بەدەست سەید عەلی سەرەک نیرووی شورتەی سنووری عیراق، هێنرایە بەغدا و لە پاش چەند شەوێک لە دایرەی شورتەی بەغدا بردیانە سجنی عامە و لە ژووری ئیعدام زنجیر کرا. لە دوای ئەوە بەچەند ڕۆژێک ڕەئیسی ئەوەلی ڕوکن لە ٢١ نیسـان ١٩٤٧ عیـزەت عەبدولعەزیزی خـەڵکی عیـمـادییـە و مـلازم مەحموودی خەڵکی سلێمانییە و ڕەئیس خێروڵڵا خەڵکی هەولێر و ملازم نووری خـەڵکی سلێـمـانیـیـە بەرەوەدوا خـۆیان دا بەدەسـتـەوە. لە سنووری ڕەواندزەوە هێنرانـە بەغدا و خـرانە سـجنی ئیـعـدامـەوە و لەپاش ئەوان چەند مـوعەللیـمـانی هەولێر و کۆی و سلێمانی هەریەک لەلایەکەوە ژنی خەڵکی سابلاغیان هەڵگرت و بە ماڵێکی زۆرەوە گەڕانەوە خاکی عیراق. عەبدولوەهاب کوڕی حاجی محەمەد عەلیاغای ڕواندز بەبریننداری خۆی بەدەستەوە دا. بردیانە هەولێر؛ لەوێوە بردیانە سـجنی مـووسڵ، لە مـوسـتـەشـفـا تـەداوی کـرا. لە پاش چەند ڕۆژێ بردیانەوە بەندیخـانەی هەولێـر. ئەوانە و کـەسـانی دیکەش، کە هەروا بەرەودوا هـاتوونەوە هەمـوو هەریەک ژنێکی لە خەڵکی سابلاخ هەڵگرتووە، لەگەڵ خۆی هێناویە. بەو جۆرە هەریەک لە لایەکەوە خۆیان کوتاوە خاکی عیراق و لای زۆرتریان پیاوانی چاک، دڵسوز، ڕاست نین، هەموویان بۆ خواردن و کیسە بوون.

شێخ ئەحمەدی بارزان و دەستە و پێوەندی

شـێخ ئەحمـەد ڕۆژی ١٧ ی نیسـانی ١٩٤٧ بەدەسـتـە و کـەسـان و عـایلە و ژن و منداڵەوە، کـە ٥٤٦٧ کـەس پیـاو و ژن ومنـداڵ بوون، بێ قـەید و شـەرت خـۆیان بەدەستـەوە دا. سەید عەلی سەرکردەی پۆلیس لەو سنووەرەدا دەوری گرتن. شێخ ڕەشیـدی برادۆست کـە لە لۆلانەوە چەندێکە بەهۆی حەرەکـەتی بارزانەوە مـانگێ نزیک چوار هەزار و پێنج سەد دیناری مفتە لە حکوومەت وەردەگرێ ویستبووی ئەو بارزانییانە بۆ خۆی وەریان گرێ، بۆ ئەوەی قڕانیان تێ خا و بیانکوژێ. بەڵام سەید عەلی مەیدانی نەدا و نەیهێشت نزیکیان بکەون. هێنایاننە دەشتی دیانە

ڕواندز، شێخ ئەحمەد و پیاوەکانیان بردنە هەولێر. لەوێ، ڕۆژی ٢١ بردیاننە بەندیخانەی مووسڵ. چەند ڕۆژ لەوێ بوون. فەخامەتی سەرەک وەزیری عیراق لە مەجلیسی پەرلەماندا لەوانە دووا، وتی: وا بەڕاستی شێخ ئەحمەدی بارزان و بەشێکی دیکەش لەو کەسانەی کە بەئیعدام مەحکووم کرابوون، بێ قەید و شەرت دەخالەتیان بە حکوومەتی عیراق کرد و حکوومەتیش لێی قبوول کردن، ژمارەی عایلەیان ٥٤٦٧ ژن و منداڵ و پیاون.

حکوومەت بۆ دامەزراندنی ئەوانە تەدابیری پێویستی کردووە. بەڕێچوون و گوزەرانیان دەدا. تا بەتەواوی دادەمەزرێندرێن و جێگیر دەبن. هەتا لە دەست بێ، ئیشێکی وایان بۆ دەکرێ تا دووبارە بخرێنەوە سەر کاروباری بەڕێچوون، تا بەئازادی بژین و بەئاسوودەیی بەسەری ببەن. ئەوانە برای ئێمەی عیراقین. لە سەرمان پێویستە کاروباریان بەخۆشی پێک بێنین و بەڕێیان ببەین. بڕواشم وایە کە هەموو عیراقییێک بەرەو ئەوان هەستی خۆشەویستیی هەبێ و بە برای خۆشەویستی خۆیان بزانن.

ڕۆژی ١٩٤٧/٤/١٩ لە مدیری دیعایەی گشتییەوە بەیانێکی ڕەسمی درا لە بارەی بارزانییەکانەوە دەڵێت: بارزانییەکان ساڵی ١٩٤٥ چوونە ئێران. لەولاوە هەڵیان چنین و خزاندرانەوە عیراق، ناچاربوون بێ قەید و شەرت، خۆ بدەنە دەست حکوومەتی عیراق.

ڕۆژی ١٧ و ١٨ نیسانی ١٩٤٧ ئەمانە خۆیان بەدەستەوە دا و ١٥٥٠ پیاو و ١٦٧٦ ژن و ١٣١٩ منداڵ. حکوومەتی عیراق ئەوانەی بۆ چوونە جێگایانی بەتایبەتی ناردووە کە گوزەران بکەن. لە دوای ئەوە ڕۆژی پێنج شەممە ئێوارەی شەوی جومعەی ٢٤ ی نیسان، بەقەتاری شەو لە ڕێگای کەرکووکەوە شێخ ئەحمەد و شێخ خالیدی کوڕی شێخ بابۆ، شێخ عەبدوڵڵای کوڕی شێخ مەلا مستەفا، شێخ سادقی کوڕی شێخ بابۆ، شێخ ئیسماعیلی کوڕی شێخ عەبدوسەلام، شێخ ئیبراهیمی کوڕی شێخ عەبدوسەلام، شێخ محەمەد سدیقی برای شێخ ئەحمەد، حاجی تەها عەبدولعەزیزی خەڵکی عیمادییە، مەلا حەسەن مەلا ئەمین، نەعمان ئەمین، ساڵح مستەفا، ئەحمەد خالید، ئیسماعیل جەجو، محەمەد بابەکر مامەڕەش، سبەینە زوو گەیاندرانە بەغدا، لە سجن دایانبەزاندن. ئێوارەی جومعە

به شەمەندەفەر بردیانە بەسرە لەوێ خستیانە بەندەوە. حاجی تەها و شێخ بابۆیان گێڕاندەوە بەغدا. لە دایرەی شورتەی سەیار حەبسیان کردوون و شێخ ئەحمەد و هاوڕێیەکانیان هەموو لە ژوورێک داناون و زنجیریان کردوون.

ڕۆژی ٢١ی نیسان، مدیری شورتەی عام لە بەغدا تەلگرافێکی لە سەرکردەی بەرزی شورتەی شیماڵەوە وەرگرتووە کە مەلا مستەفا و نزیک دوو سەد کەسێکی کە لەگەڵە، لە کێوەکانی عیراق لەنێو ئەشکەوتێکدا دەورە دراون.

لە ئێراندا هەرای ناوخۆیی

تاران، ٢٩ (ر) هەرای ناوخۆیی لە ئێراندا لەسەر تێزەیە. لە ئەنجامی پێکهاتنی هێزی کوردستان و ئازەربایجان بۆ بەپاشدا گەڕاندنەوەی داوخوازی حکوومەتی تاران هەرا گەرمەیەتی. قازی محەمەد سەرەکی کوردستان بە قەواموسەلتەنەی ڕاگەیاند کە خۆی خاوەند دەسەڵاتە سەرپەرشتیی هەڵبژاردن بکات.

تاران، ٢٩ (ر) لە تەلگرافی ئازەربایجان وا دیار دەکرێ کە ئازەرییەکان سەنگەر و جێگا بەربەست دروست دەکەن بە درێژاییی سنووری خۆیاندا، بۆ بەرهەڵستی و پێش بە نێرووی تاران بگرن. قەواموسەلتەنە جاری دووەم تەلگرافی بۆ حاکمی تەورێز لێ داوە کەوا هێزی تاران بۆ ئازەربایجان بزووتەوە لەلایەن دانیشتووەکانەوە بەربەستێ ڕوو بدات، ئەنجامی خراپە. هەڵبژاردن ڕۆژی شەشی کانوونی یەکەم دەست پێ دەکرێ.

حکوومەتی ئازەربایجان جاڕی دا و بە حکوومەتی تارانی ڕاگەیاند کە هەموو ئیتتیفاق و پەیمانی نێوانیان مولغایە. ڕادیۆی تەورێز هەڕەشە دەکا دەڵێن بۆ ئازەرییەکان ڕۆژێکی نزیک هەیە، پرس و خواسی ئەمانەی ڕوودرا و لە قەوامسەلتەنەی کۆنەپەرست بکات. ڕادیۆی تەورێز بڵاوی کردەوە کە ئەو هێزی تارانە کە چووەتە زنجان هیچ خراپێک نەماوە لە بارەی ژن و منداڵ و عولەمایانیدا نەکردبێ. دەستی درێژی ئەوان لە دەورەی مەغوولەکانیشەوە نەبووە. سەرکردەی دینی ئیمامی زنجان حوجەتولئیسلام محەمەد عەلیشیان کوژتووە.

تاران، ٢٩ (ر) خاوەند ئاگایان ئاگاداری دەدەن کە سەفیری ڕووس چووەتە لای خاوەند شکۆ شاهەنشای ئێران و ئەمەی نواندووە کە بزووتنەوە و کردەوەکانی

قەواموسەلتەنە بەرانبەر بە حکوومەتی ڕووس دۆستانە و خۆشەویستانە نییە. بەڵێنی دابوو کە ئیشی ئازەربایجان بەخۆشی پێک بێنێ و ئێستا حکوومەتی ڕووس ئەو بزووتنەوەیە بەخۆشەویستی ناژمێرێت. لە دوای دوو سەعات هەڕەشەیێکی داوەتە قەواموسەلتەنە.

قەواموسسەلتەنەش وەڵامی داوە کە نابێ کەسێک خۆ تێکەڵ بەئیشی ناوخۆی ئێران بکات و ئەگەر هەڵبژاردن زوو بەپایان نەگەیندرێ، حکوومەتی ئێران بێ بڕیاری مەجلیسی پەرلەمان ناتوانێ هیچ ئیمتیازێک بداتە ڕووسەکان.

سەفارەتی بەریتانیا لە تاران ئەو دەنگوباسەی وەدرۆ خستەوە کە گوترابوو سەفیری بەریتانیا لە ئێرانی خوازتووە کە هێزی لەشکر بۆ هەموو پارچەکانی ئێران بنێرێ تاکو هەڵبژاردن زوو تەواو بکرێ.

قیواموسسەلتەنە جاڕی دا

تاران ٤: قەواموسسەلتەنە جاڕی دا کە ڕۆژی شەممەی ٧ی مانگ لە هەموو ئێراندا هەڵبژاردن دەست پێ دەکرێ.

مۆسکۆ: حکوومەتی ناوچەیی ئێران نیرووی جەنگی ناردە سەر ئازەربایجان بەسەر هەڵبژاردندا زاڵ بێ.

تەورێز٤: ڕادیۆی ئەم شارە جاڕی دا کە لە هەموو شارەکانی ئازەربایجاندا بۆ بە بەربەرەکانی و پێشگرتن بە نێرووی تاران، دەستیان دایە چەک و جەعفەر پیشەوەری ڕوو بەهەموو ئازادیخوازهان وتارێکی گەرمی دا و ڕۆژنامەی ئازەربایجان سەروتارەکەی بەم وشە بوو کە ئێمە دووامین وتەی خۆمان دا کە کۆنەپەرستەکانیش لە تاران باشی دەزانن کە ئێمە لە هیچ جۆرە چەکێکی تاران ناترسین و داچڵەکینمان نییە.

لەندەن ٤ (واع): وا دیارە کە قەواموسسەلتەنە دەڵێت ئەگەر مەیدان بە نیرووی ئێران نەدرێ بچێتە ئازەربایجان کە سەرپەرشتی هەڵبژاردن بکات، نمایندەکانی ئازەربایجان ناخوازرێن لە پەرلەمانی تازەدا دانیشن. بەوە ڕووسەکان لە مەجلیسدا پشتیوانی ناکرێن، کە بۆ پێکهاتنی داوخوازیان دەنگ وەرگرن.

تاران جاڕ دەدا

تاران ٤ (ر): جاڕ درا کە هەڵبژاردن لە ڕۆژی شەممەوە خرایە ڕۆژی شەممەی هەوتی مانگ، کە ئەو ڕۆژە لە هەموو ئێراندا هەڵبژاردن دەست پێ دەکرێ؛ بەڵام بێجگە لە وڵاتی ئازەربایجان.

لەندەن هەروا (ر): ڕادیۆی تەورێز جاڕی دا کە پەنجا هەزار کەس کۆبوونەوە بڕیاریان دا کە پێویستە هەموو کەس لە ئازەربایجاندا دەست بەچەک بچێتە مەیدانەوە، پێش بەنیرووی تاران بگرێ.

لەندەن ٦ (ر): ئێوارەی دوێنێ کە ڕادیۆی تەورێز جاڕی دا کە نێرووی حکوومەتی تاران پەلاماری ئازەربایجانی دا، بەڵام لە تارانەوە ئەوە وەڕاست نەگێڕاوە.

لەندەن ١: تاکو ئێستا ئەو دەنگوباسەی ڕادیۆی تەورێز بڵاوی کردبووەوە، کە نێرووی حکوومەت پەلاماری بردە سەر ئازەربایجان، تاکو ئێستا چتێکی لێ پەیدا نەبووە. هەروا ڕادیۆی تەورێز دەڵێت: حکوومەت تانک و تۆپی زلی بەکاربردوون و زیانێکی زۆر دراوە، بەپێی نووسراوێکی لە تارانەوە هاتوو بێدەنگی لە جێی خۆیەتی و سەربازێکی ئێرانی نەچووەتە ئازەربایجانەوە.

ئێستگەی ڕادیۆی تاران هاواری کردە نەتەوەی ئێران

ئێستگەی ڕادیۆی تاران هاواری کردە نەتەوەی ئێران بۆ فەرمانبەری و دڵسۆزی و نیشتمانپەرستی خواستنی فەرمانبەری حکوومەتی ناوچەیی بکەن و وتی کە سەرەک وەزیران هەر داوخوازییەکی مەشرووعی هەبووە داویە بە کۆمەڵەی دیموکرات لەو خاکەی وا بزووتنەوەی تێدا دەست پێ کراوە.

تاران، (ی. ب): ڕۆژنامەکانی لای چەپ پەلاماری سەرەک وەزیری ئێرانیان دا لەسەر ئەوە کە نیرووی بۆ سەر ئازەربایجان ناردووە و لەلایەکی دیکەشەوە ڕۆژنامەکانی لای ڕاست نەتەوەی ئێرانی هان دەدەن بۆ جەنگی دینی و جیهاد و غەزا بەرەوڕووی ئازەربایجانییەکانی لە دین دەرچووی دوژمنی ئیسلام.

بەپێی ئەوانە کە لە ئازەربایجانەوە هاتوون هێز و ئامادەبوون بۆ جەنگ لە پایە بەدەر، کە لە سنووردان.

ڕۆژنامەی دیموکراتی ئێران نووسیویە کە هێزی ژاندارمی ئێران کوژراون و هێزی کارگەرانی توودە لە هەرێمی ساری پەلاماری ژاندارمی ئێرانیان بەدوادا گێڕاوە.

لیژنەی حزبی دیموکراتی تاران

تاران (ی.ب): لیژنەی حزبی دیموکراتی تاران، ڕوو بەنەتەوەی ئازەربایجان، بانگی کردن و لە جەنگی وە پاش دەدان. ڕادیۆ دەڵێت:

عەشیرەتی شاسەیوان کە بەندەی حکوومەتە لەلای ئاردەوێڵەوە پەلاماری بردە سەر هێزی ئازەربایجان. دوای زیان لێکەوتنێکی زۆر و بێ ژمار بەپاشدا گێڕایاننەوە و لە تازەکەند شەڕێکی دیکەش ڕووی دا، بەڵام سەرکێشەکان شکاندران و ئەفسەرێکی ئازەربایجان لە ڕوتبەی عەقیددا کوژرا. لە وڵاتی خەمسە، دە دەقیقە لە نێوانی نیرووی ئازەربایجان و عەشیرەتی زولفەقاردا شەڕێک ڕووی دا.

نیویۆرک، ٧ (ر) حوسێن عەلا باڵیۆزی ئێران لە واشنتۆن، لە دەست ڕووس شکایەتی بردە بەر مەجلیسی ئاشتی کە مسیۆ ئیفاساد چیکۆف باڵیۆزی سۆڤیات لە تاران، حکوومەتی ئێرانی پەند داداوە بۆ ئەمە لەشکر نەنێرێتە سەر ئازەربایجان. مستەر دین ئەشیسۆن نوێنەری وەزیری دەرەوەی ئەمەریکا ئاشکرای کرد کە حکوومەتی ئەمەریکا پشتیوانی حکوومەتی ئێران دەکا لە ناردنی نیروو بۆ سەر ئازەربایجان کە بۆ ئاسایشی وڵات پێویست بێ.

تاران ئاتاجێکی زۆری بە لەشکر هەیە

تاران: ئەفسەرێکی بارەگای سپایی لە تاران ئاشکرای کرد کە تاران ئاتاجێکی زۆری بە لەشکر هەیە؛ چونکە هەر هێزێکی کە هەیان بوو بە پەلەترین بۆ بەندەری پەهلەوی ناردراوە تا لە ئەستەرەوە پەلامار ببەنە سەر ئازەربایجان. لە تاراندا بێجگە لە هەزار و چەند سەربازێک پتر نەماوە، سەرەکی نێرو و سپاییەکان کۆبوونەوە کە بە توندی پەلاماری ئازەربایجان بدەن.

تاران (ر): تاران جاڕی دا کە هەڵبژاردن پاش خرا تا موفەتیشەکان دەگەنە

هەرێمی. بەئاشکرا جاڕ درا، کە لە هەرێمی باکور شەڕ و کوژتار لە ناوچەی کارگەکاندا لە نێوانی نیرووی ئێران و توودەدا گەرمە.

هەڵگێڕ و وەرگێڕی دووامینی ئێران

تاران ١٨: پەیامنێری دێیلی تەلگرافی لەوێوە دەڵێت: هەڵبژاردن لە ئازەربایجاندا وەپاش کەوت تا لە جێگای دکتۆر جاوید -کە ئێستا لە ماڵی خۆیا دەست بەسەرە- حاکمێکی دیکەی دیموکراتی دادەندرێ و هەروا حاجی عەلیی شکستاری سەرەکی مەجلیسی خۆجێ خراوەتە زندانەوە و ئەم دوو پیاوانە بۆ تاران دەنێرن. تا نووسینی ئەم نامەیە هێز و نیرووی ئێران نەگەیشتووەتە هیچ نوختەیەکی سنووری ڕووسییەوە؛ بەڵام هەر جێگایەکی نیرووی ئێران کە داگیری کردووە، دیوانی عورفی عەسکەریی تێدا داناوە.

پەیامنێر دیسان پێیدا هەڵدەڵێ ئەم بەسەرداهاتووی دوایە لە هەموو گۆشەیەکی ئێراندا هەستێکی بۆ ڕووس ئافەریدە کرد. دامەزراندنەکان و نیقابەتەکانی کارگەرانی شیوعی داخران. بەدەستە لە هەموو لایەکەوە پەلاماری جێگاکانی حزبی توودەیان دا کە هەواخوای سۆفیات بوون و لە ئەندامەکانی ئەم حزبە درا.

موسکۆ: لە پەیامی ئێرانەوە ئەوانەی کە لە تەورێز کوژراون، ژمارەیان گەیشتووەتە ٦٠٠ کوژراو. لاشەی مردووەکان لەملاولا فڕێ دراون.

ئازەربایجان دەگەڕێتەوە سەر باری خۆی

لەندەن: کۆورای ئیکۆنۆمیست لە ژمارەی دووامینی بەم ناونیشانە (ئازەربایجان دەگەڕێتەوە سەر باری خۆی) وتارێکی نووسیبوو و لە چلۆنیی ئێستاکەی ئێرانیش دوابوو لەو وتارەدا ئەمە هاتبوو کە قەواموسسەلتەنەی سەرەک وەزیری ئێران لە ئازەربایجاندا، هێندێک لە چواریەکی لە بردنەوەدایە. بە شێوەیێکی سیاسی دەستوبردێکی تێدا کرد، بەڵام لە ئەم دەست پێکردنەی وا وەدەردەکەوێ، کە لەو سەربهووردانەی لە تەورێز ڕووی دابوون بۆ هەڵکەوت کە وردبینی و تەڕدەستیی تێدا نواند.

چەند هەفتەیەکی پێشوو نیشانەی پشێوی و کەوتن لە حکوومەتەکەی جەعفەر پیشەوەریدا لە ئاشکرابووندا بوو. جارێ مالییەی لە شپرزەییدا بوو.

هەروا لە هێندێک پیاوە دەست و پێوەندەکانیشی گومانی دزی، بەدبینی، برینیش رووی دابوو. بەڵام کۆمەڵەکانی کە پشتیوانییان دەکرد و لە ڕادیۆی تەورێز بەناونیشانی (نمایشاتی بە گەرمە) کە بانگ دەکرا، ئەوەش بەڕاستی وەنەبوو پتر لە چەند کەسێکی کەم بەولاوەتر بووبێ. کە دانیشتووی خۆجێیی ئەمەیان زانی و لە ڕاستییەکەی ئاگاداربوون، دەستیان کردە لێکۆڵینەوە و وردەکاری. جا وتیان کە هەڵبژاردن بەلایەن قەواموسسەلتەنە دەبێ نموونەی ئاشکرای بۆ کەوتنی حکوومەتی ئازەربایجان لەو دەمەوە دەستی دایە کە لە مانگی تشرینی دووەمی ڕابردوودا ملکەچی بۆ نیرووی حکوومەتی مەرکەزی ئێران کرد کە لە لای محالی زەریای خەزەرەوە ڕیێ دایە بچێتە نێو خاکی ئازەربایجانەوە. جا ئەوەبوو کە قەواموسسەلتەنە سەرەتای مانگی کانوونی یەکەم بۆ هەڵبژاردن بڕیاری دا و ڕۆژی شەشی ئەو مانگە دەستەیەکی نیرووی بۆ ئازەربایجان بنێرێ تاکو چاودێریی هەڵبژاردن بکات.

قەواموسسەلتەنە لە پێش دەست بەهیچ کارێک بکا و ببزوێتەوە، چاوی بەنمایندەکانی بەریتانیا و ئەمەریکا و ڕووس کەوت. وادیارە کە لەو بابەتەوە قسەی لە گەڵیانا کردووە، لە چلۆنی ئازەربایجان دواوە و وتوویە کە لەوێ دوو فەرمان هەن، یان دەبێ بگوترێ کە ئازەربایجان لەتێکی ئێرانە کەوابێ هەر بیرەوەرییێکی وێچوو چاک بێ بۆی بکرێ و یان بگوترێ لە ئێران جیاوازە، بەوەش دەوترێ ئەوە چتێکی تازەیە دەستی پێ کراوە.

نمایندەکانی بەریتانیا و ئەمەریکا لەوەدا پشتیوانییان کرد، بەڵام نمایندەی ڕووس پەندی دایە، کە نێروو بۆ ئەوێ و بۆ باکور نەنێرێ. بەڵام قەواموسسەلتەنە مەسئوولییەتی ئەوەی لە پێش کۆمەڵەی ئاشتی خستە سەرخۆی و دەستی کردە نیروو بەڕێکردن بۆ ئازەربایجان.

هەرا و کێشە لە تەورێز یەک دوو ڕۆژی کێشا و جەعفەر پیشەوەری و وەزیرەکەی مەعاریفیشی هەڵگرت و بە فڕۆکە و زۆر بەپەلە خۆی گەیاندە خاکی ڕووسیە لە پاشان دیموکراتییە ئازەربایجانییەکان ئەمجارەیان ڕەخنەدار کرد کە دەیانوت دەمانەوێ بڕیاری ئیشوکاری ئێمە تەنیا مەجلیس بیدات، نەک لە هیچ لایەکی دیکەوە.

ئێستا ڕادیۆی تەوریز وتنەکانی بەشێوەی ئێرانی و ئازەربایجانی بڵاو دەکاتەوە. ئا ئەوە دوایین هەڵکەوتی خۆجێیی بەڕاستی بوو ڕووی دا، لەو جێگایەدا بەڕاستی هیچ نەگۆڕدراوە؛ چونکە منافەسەی دوەلی زۆر بەهێز لە ئێراندایە. هەر چیکو ڕووسەکانە بەچاوێکی زۆر موهیمەوە تەماشای دەکا، بۆ هەر جۆر بەرئاوەژوویەکی دیپلۆماسی، یان هەر جۆرە بیرمەندێک لەلایەن نیرووی بەربەرەکانیکەرەوە لەو وڵاتەدا کە پڕە لە نەفت و بردنی بۆ زەریای قەزوین نە ڕۆژنامەکانی ڕووسیە و نە ڕادیۆکانی هیچ جۆرە وردەکارییەکیان لەو ئازەربایجانەی نەکرد کە بەچی جۆرێک بوونی ئازەربایجان پێ بەپایان گەیاندرا. ڕادیۆ و ڕۆژنامەکان هەر لەوە دەدوێن کە زۆر چاک بوو بەخۆشی پێک هێنرا.

بەڵام ئێستاکە ڕووس لە بەرانبەر دوو فەرماندایە، یان یارمەتدانی دیکە بداتە جەعفەر پیشەوەری و یان لەسەر ئەو ڕووداوانە بڕیار بدات. بەڵام وا دیار دەکا، کە هی دووەمیان هەڵبژاردووە و پەسندیان کردووە، بەڵام هەرا و کێشەی دیپلۆماسی نەگەیشتە پایان. ئەوەتا وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیە لەوانە کە نمایندەی وڵاتەکانی ڕۆژاوا دەکەن پتر بەپەلە و بەزاتترە لە گۆڕینی، ئەو وەزارەیە جیاواز بوونەوەی لە ئازەربایجاندا ئێستا بێ گومانە دەبێتە هاوسازی بۆ سەرکێشی هەست کە بە نەیاری ڕووسە. بەڵام چاوەنۆڕی دەکرێ و جێگای ئومێدە کە مۆسکۆ دەرەقەت دەست خا، کات ڕابگرێ و چاوەڕوانی مەجلیس بێ لە بارەی ئیمتیازەکانی نەفتەوە. جا ئەوجار کەوا بوو نفوزی خۆی دەگرێتەوە؛ چونکە ئەوە زیانێکی دەمییە بۆ تەقەلادانی نزیکبوونەوەی بە ئێران لەسەر بەرێچوونێکی وەنەبێ ئاسان بێ لە نواندندا بۆ دیموکراتییەتی ڕۆژاواییەکان.

تەلگرافی سەرەک وەزیری ئێران

تاران: نامەی هەفتەگی کوهستان، لە ژمارەی ٧٢یدا ڕوونووسی ئەو تەلگرافە دەنووسێ کە جەنابی قەواموسسەلتەنە بۆ قازی محەمەدی ناردووەتە مەهاباد.

جەنابی ئاغای قازی محەمەد، بەم جۆرە کە ئەم لایە تەسمیمی کردووە، هەڵبژاردن لە ژێر چاودێریی ئەو نیرووی تەئمینییەدا پێک دێندرێ کە لە مەرکەزەوە ڕێک دەخرێ و دەنێردرێ و دەبێ لە وڵاتی کوردنشینی ئازەربایجاندا هەڵبژاردن بە هاوڕێی سەمیمانە و دڵسوزی و تەواو عیلاقەمەندیی ئێوە ئەنجام بدرێ و پێک

حوسێن حوزنی. ب٢ (٢٧)

بێندرێ. جـا لـەبەرئـەوە لە خـۆی، شـاپـوور، ڕەزاییـیـە، مـەهاباد -کـە وڵاتی کوردنشین- پێویستە کە ئێوە تەعین بکەن لەگەڵ نێرووی تەئمینییە بەچی جۆرێک هاوڕێی سەمیمانە و دڵسۆزی و عیلاقـەمەندی تایبـەتێکی کە لەم مـوودەتەدا لە شەخسی ئێوە مولاحەزە کراوە. ئەوە چاوەنۆڕی و ئینتزار دەکەین کە لەو جێگانەدا کـەوا مـەوزووعی کـوردەکـان لـە نێـوانیـدایە عـیـلاقـەمـەندیی کـامـیـلـی خـۆتان بۆ پێشکەوتنی ئەو کارەی لە دەستدایە بەکردن عەمەلی بنوێنن.

نوخوست وەزیر. قەواموسسەلتەند.

وەڵامی قازی محەمەد بە تەلگراف بۆ سەرەک وەزیری ئێران

ڕۆژنامەی تۆفان ژمارە ١٠٩ کە ئەمە دەڵێت کە قـەواموسسەلتەنە بەتەلگراف لەگەڵ قـازی مـحـەمـەد مـخـابـەرەی کـردووە. ئاغـای قـازی مـحـەمـەد بەتەلگراف لە وەڵامی قیواموسسەلتەنەدا دەستبەجێ لە ڕووی ڕاستییەوە مخابەرەی کرد. لەوێدا وتبووی کە ئێمـە بۆ خـۆمـان ئامـادەین پێش بەهەمـوو جۆرە بێ نەزمێک بگرین و هـەڵبـەت دەوڵەت نابێ ڕەوا بدێرێ کە هێزی تەئمینییە بچێتە نێو وڵاتی کوردنشینەوە.

وەڵامی قازی محەمەد بۆ سەرەک وەزیری ئێران

تاکـو ئەو کـارەی لە دەورەی چاردەم کـە سـەرلـەشکر ئەرفـەع کـردبووی لە کـاتی هەڵبـژاردندا دڵی کـوردەکانی بـریندار کردبوو، دووبارە نەکرێتەوە و لەسـەر ئەوە دووبارەی کردەوە کە ئێمـە بۆ پارازتنی ئینتیزامـات لە کاتی هـەڵبژاردندا بەهێز و تواناپان و لە مـادەی ٤ی قـانوونی هەڵبـژاردن ئیـسـتـفـادە دەکـەین. لەو بـابەتەوە خاتری جەنابی عالی ئاسوودە بێ و لەبارەی خۆی و شاپوور و ڕەزاییە و مەهاباد و چەند جـێگاییێکی دیکەش کە لە تەلگرافەکەدا ئیشارەتان فەرمـوو بـوو، خـودی جـەنابی ئەشـرەف بۆ ئەو جـێگایانە فـەرمـاندارتـان هەڵبـژاردووە. بێ گـومـان هـەر جۆرێکی بەچاکی بزانن و دەستوور سادیر بکەن، ئەوە بەتەواوی ئیجرا دەکرێ.

تاران: سـەرکـردەی لەشکری ئێـران ئاشکرای کـرد کـە دیموکـراتیـیـەکـانی ئازەربایجـان دەیانەویست بەزۆر بەسـەر ئێـراندا زاڵ بن، بەڵام سـپـای ئێران زوو ئارەزووی ئەوانی شکاند.

لەندەن: لە تاران دەنگ دەرچوو کە عەلی مەنسوورکراوە بە حاکمی وڵاتی ئازەربایجان لە جێگای دکتۆر سەلامولڵاهی جاویدێکی کە لەگەڵ دیموکراتییەکان بوو بەدەستبەسەری برایە تارانەوە. هەڵبژاردنیش لە ئازەربایجان پاش دەخرێ تاکو ئاسایشت دامەزرێندرێتەوە.

قازی محەمەد بەخێرهاتنی سپای ئێرانی کردووە

٢٣ ک١ تاران، (ر) ١-ب: بەلاغی ڕەسمی لەلایەن سەرلەشکری ئێرانەوە دەگەیەنێ کە قازی محەمەد بەخێرهاتنی سپای شاهەنشای کردووە. وەکو بە نیانی ئاگاداری دراوە بە تاران، هێشتا لە کێوەکاندا زەدوخورد هەر راگیراوە.

خۆبەدەستەوەدان

هەروەکو بڵاو کراوەتەوە و زاندراوە، سەید ئەحمەد تاها -کە بە (هەکۆ سەید تەها) دەناسرێ- کوڕی مەرحووم سەید تەهای شەمدینییە لە قەزاری ڕەواندز موڵک و دێهاتیان هەیە و پێنج برای لەسەر دانیشتوون و برای سەعادەتی شێخ محەمەد سدیق تاهایە بۆ سەرپەرشتیی موڵک و ئەملاکێکی لە ئێرانیان هەیە، گۆیا چووبوو و ئیلتیحاقی بەدەستەی دیموکراتییەکانی کوردی ئەولا کردبوو؛ هەڵاتووە، لە سنووری عیراق خۆی تەسلیم بە هێزی حکوومەتی عیراق کردووە.

کوردستان لە ڕۆژنامەکانی تاراندا

نامەی هەفتەگی کۆهستانی تارانی لە ژمارەی ٧٤دا لە وتارە سەرەکییەکەیدا بەم جۆرە هاتووە: وەختی ئەوەیە کە دەوڵەت بۆ کوردستان بەرنامەیەکی ئەساسی بگرێتە پێش چاو.

لە کاتی یەکەم تەلگرافی سەرەک وەزیر بۆ ئازەربایجان لە ڕۆژنامەکاندا بەراوەژوو وەرگیراوە کە دەوڵەت دەیەوێ هێز بۆ ئەو وڵاتە بنێرێ. مرۆڤ ئەوەی لە ئازەربایجانی دەبیست و ئەوەی کە لەلایەنی دیموکراتی ئەو جێگایەوە بەهۆی سیاسەتی دەرەوەی دەزانی ئەو دەست پێکردنانەیان خاڵی لە ئیشکال نەزانیوە. هەموو بەدووڵی و نیگەرانییەوە لە خۆیان دەپرسی کە داخۆ ئەنجامی ئەم ئیشە چۆن دەبێ. توندیی ئارەزووی دەوڵەت و تووڕەیییەکی لە ڕادیۆی تەورێزدا بوو پتر

گومانی خستبووە چلۆنیی ئیشەوە. بەڵام ئەوانەی هەموو بزووتنەوەیەکی چلۆنیی گێتییان هێنابووە پێش وردەکارییەوە لە وێچوونی چتێکی چاوەنۆڕی نەدەکرا. لە نێوانی نەتەوەکاندا بۆنێکی ئومێدیان دەکرد و بەهاتوویەکی سەرکەوتنی دەوڵەت هێندێک بەئومێد بوون. بەڵام دەست پێکردنی دەوڵەت بە برە بوو، دەبوایە ئازەربایجان خۆ بەدەستەوە بدا؛ یان هەر وا کێشە و لێکدان ناچاری خۆبەدەستەوەدانی بکا.

یەکێک لەوانەی کە لە ئیشی لەشکرکێشیدا پسپۆڕ بوو بڕیاری ئەمەبوو کە دەبێ لە سێ لاوە دەست پێ بکرێ: یەکیان لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ جێگری و خەریککردنی هێزی ئازەربایجان و یەکێکیش لە ڕۆژاوای بانە و سەردەشتەوە. ئەوەش بۆ سەرگەرمکردنی نیرووەکانی دیموکراتی کوردستان و دەستەیەکش لە سنووری پچڕاندنەوەی کوردستان و ئازەربایجان؛ یانی لە خەتی (تەکاو)، پەلاماری بەتین و توند بەرێ تاکو نەهێڵێ هێزی ئازەربایجان و کوردستان یارمەتیی یەکتر بکەن و زۆر بەپەلە ڕوو بە لای میاندواو و مەراغە و تەورێز بچنە پێش.

میوانداریکردن بۆ نوێنەرەکانی عەشایر و ئێلاتی کورد و مەشایەخەکانیان

تاران: کوردستان ژمارە ٨١، هەفتەی ڕابردوو دەستەیەک لە مەشایەخ و ڕوئەسایانی کورد لەلایەن ستادی ئەرتش بۆ تاران میوانداری کرابوون کە لە جەژنی سەدەی لە دانیشکەدەی ئەفسەریدا کە لە پێشگای خاوەند شکۆی شاهەنشایدا پێک دێندرێ لە ڕوودابوون. ئەو ئاغایانەی کە میوانداری کرابوون ئەمانەن:

لە مەهابادەوە: مام عەزیزی ئەمیری عەشایری مامەش، مەحمود ئاغای ئێلخانی دێبوکری، عەبدوڵڵا ئاغای ئێلخانی زادەی دێبوکری، بایەزید عەباس دێبوکری، عەلی عەباس دێبوکری، ئیسماعیل عەباس دێبوکری، ئیبراهیم سالاری مەنگوڕ، عەبدوڵڵا بایەزیدی مەنگوڕ، سەلیم ئاغای ئاجاق مەنگوڕ، عەلی ئاغا جوانمەردی مەنگوڕ، ڕەحمان تەیمووری مەنگوڕ، بایەزید عەزیزی گەورک، کاکەڵڵا حوسنی گەورک، پیرۆت مەحەمەدی گەورک، ڕەسوول مەحەمەدی مەنگوڕ، عەبدوڵڵا قادری مامەش، قادر قارەمانی شارویران، ئیبراهیم قادری شارویران.

بۆ نوێنەرەکانی عەشایر و ئێلاتی کورد و مەشایەخەکانیان. لە مەشایەخ و تاجیر: ئاغای شێخ ئاغای، مەلا خەلیل گۆڕەمەری، شێخ عەبدوڕەحیم شەمسەدینی، قازی موکری، سەید ڕەئووف قازی موکری، میرزا ڕەحمەت شافیعی بازرگان.

لە سەقزەوە: ئاغای قادرخانی ئەنۆ شێروانی، عەبدوڵلا ئەنۆ شێروانی، حاجی محەمەد وەکیلی، محەمەد سوڵتانی، ڕەزا کەلهوڕ، محەمەد سوڵتان پەنا، ساڵح سوڵتان پەنا، ڕەشید دیوانی، محەمەد سوڵتانی.

لە بانەوە: عیزەت ئەحمەدی، ڕەحمان ئەحمەدی، ڕەشید ئەحمەدی.

لە تیلەکۆوە: محەمەد حەبیبی، موزەفەر حەبیبی، عەلی حەمە وەیسی، محەمەد فاتیحی.

لە کۆماسییەوە: فەرەج بەگ زەنووی، فایەق بەگ شابازی، محەمەد ساڵح ڕەشیدی.

لە هەورامانەوە: ئاغای محەمەد شەریف ئەڵمانە، عەبدوڵلا بەگ دزلی.

لە مەریوانەوە: عەبدوڵلا بەگ وەلەژێری، سەید ئەحمەد شێخو لئیسلامی، شێخ ئەحمەد کونەپووشی، محەمەد عەلی بەگ بێلە.

لە گەلباغی: ئاغای یەحیا ئەمینی، محەمەد عەلی ئەمیر حوسنی، ئەحمەد پیشاری.

ڕوئەسایانی کورد لە ئێران

تاران (ر): ئەو ڕوئەسـایانەی کـورد کـە خـزمـەتی حکوومـەتی تـارانیـان کـردبوو لە کـاتی هـەرای کوردسـتـانی ئازاد لە مـەهابـاددا و یارمـەتیی سپای تارانیـان دابوو و بەربەرەکانییان لەگەڵ کوردەکانی ئازادیخوادا کردبوو، خوازترانە تاران لە کولیەی ئەفـسـەری مـیـوانداری کـران. ڕۆژی ٣ ی شـوبات چـەند ڕۆژنامـەنووسـێکی تاران چوونە لایان و پرسیاریان لێیان کرد.

ئەو ڕۆژە بۆ نانی نیـوەڕۆ لـە ئەرتش مـیـوانداری کـران. دوای نانخـواردن عـەلی ڕەزم ئارا وتەیەکی دوور و درێژی خوێندەوە لە ئازایی و نیشتمانپەرستیی ئاغاکان دوا. سـەرکـردەی لەشکری ٤، ئـاغـای حـوسـێنی لە ئازاییی سـپـا و تێکۆشـینی دلێرانەی ئەفسـەران و میـهـەنپەرستیی ئاغـایانی کوردسـتـان دوا کە لە بەرانبـەری کـوردەکـانی ئازادیخـوازی مـەهابـاددا بۆ حکوومـەت چی خـزمـەتێکی شـایانیـان کردووە و لە چی پایەیەکدا بەماڵ و گیـان هـاوڕێیی و پشتیوانیی لەشکریان کردووە

بۆ سەرکەوتنیان بەسەر کوردە ئازادیخواهەکانی جەمهورییەتخوازاندا و لە خاوەند شکۆ خوازترا بەرانبەر بەو خزمەتانەی کردوویانە عەواتیف و میهرەبانی بفەرمووێ. لە دوای ئەوە خاوەند شکۆ شاهەنشای ئێران دوازدە پارچە شاڵی کشمیری بە خەڵات دا بە دوازدە ئاغایانی سەرکردەی ئەو کوردانە.

مەلا مستەفا لە تاران

«الاخبار» ١١ شوبات: مەلا مستەفا بارزانی لە تاران خەریکی موفاوەزات بوو لەگەڵ حکوومەتی مەرکەزیدا: یان لە ئێران بمێننەوە، یان بۆ عیراق بگەڕێنەوە.

١٠ تاران: ئێران بوو بە پەناگا بۆ کوردەکانی بارزان. مەلا مستەفای زەعیمی ئەو کوردانە لە تاران گەڕاوە کە لەگەڵ هاوڕێیەکانی خۆیدا پرس و باسی ئەمە بکا داخوا لە ئێران دانیشن و چەک فڕێ دەن و خەریکی کشتوکاڵ بن یان بگەڕێنەوە عیراق. حکوومەتی ئێران وای بڕیار دا، کە مەلا مستەفا و سەد کەس لەو کوردانەی کە حکوومەتی عیراق حوکمی مەرگ و زندانی داون، لە ئێران بن و هی دیکە بگەڕێنەوە عیراق. ئەگەر یەک لەو دووانە پەسەند نەکەن حکوومەتی ئێران دەست بە دەرکردنیان دەکا، بە مەرجی ئەمە نە چەکیان لێ وەرگرێتەوە و نە بیانداتەوە بە عیراق.

کوردی مەهاباد

تاران، ٣ی شوبات (ر): عەشیرەتی قادری – کە هەواخوای کوردستانی ئازاد بوو– ڕوئەساکانی گیران و دران بە مەحکەمەی عەسکەریی حکوومەتی تاران؛ لە شاری بۆکان محاکەمە کران. کوردەکانی فەیزوڵلا بەگی لاگیری حکوومەتی جەمهووری کوردستانی ئازاد بوون و عەبدوڵلا بەگی و هی دیکەش لەلایەن حکوومەتی مەرکەزییەوە گیران و درانە مەحکەمەی عورفی عەسکەری و مەحکووم کران.

لەندەن، ڕۆیتەر تاران (ر) ٧ ی شوبات: لە نێوان نیرووی هەواخواهانی جەمهوورییەتی کوردستان و هێزی حکوومەتی مەرکەزیدا هەرایەکی سووک ڕووی دا. چەند ئاواییەکی کوردەکان تاڵان کران. فەرماندەی تاران لە سنووری سەقزدا وای بڵاو کردەوە کە چەند کەسێکی کوردی مەحکووم لە سەقز و جێگایانی دیکە بەدار کران و خنکاندیانن.

یازدە کوردی ئازادیخوا لە قەنارەدران

(السـجل) ژمـارە ١١٧، ١٧ی شـوبات تـاران – پەیامنێـری ڕۆیتـەر دەڵێت: لە کوردستـاندا شـۆڕش و هـەرا بەرپا بووە. دەستـەیەک لە کوردەکـانی جـەمـهووریی کوردستـان بەپڕ چەکییەوە یەک لەسەر یەک پەلاماریان بردە سەر ناوچەی هێزی حکوومـەتی تاران لە کوردستـاندا. کوژتـارێکی زۆر قـورس کرا؛ خـانوو و چاندن و کرداری چەند دێهـاتێک وێران کرا. دەنگوباسێکی، کە هێشتـا بە ڕەسمی وەڕاست نەگەڕاوە ئەمـەیە کە حکوومەتی تاران دەیەوێ لەشکرێکی پڕ چەک بنێرێتە هـاواری ئەو لەشـکرەی خـۆی لە هێندێک جـێگایانی کـوردسـتـان. چونکە هێـزی تاران لەو وڵاتەدا بێ تین و کەمە.

لە تاران سەرەک ئەرکانی سپای ئێران ئاشکرای کرد کە یازدە کەس لە کوردی جـەمـهووری کە پەلامـاریان هێنابوو، بەخنکاندن حوکم دران و لەو وڵاتە لە قـەنارە دران و کـوژران. دایرە ئاگـاداربووەکـانی سـیـاسی لەسـەر ئەوەن کـە بەهـۆی لە قـەنـارەدانی ئەو کوردانە، پشـێوی و شـۆڕش و هەرایەکی قـورس لە کـوردسـتـاندا دەست پێ کراوە. ئەو کارە هەموو کوردی کوردستانی دڵگیر و ناگوزیر کردووە.

کوردی بارزان دەمێنن یان دەردەکەون

تاران، (ر) ١١: مـەلا مـسـتـەفـا بارزانی لە تاران خـەریکی مـوفـاوەزات بـوو بۆ مانەوەیان لە ئێران، یان دەرکەون.

تاران، (ر): ئێران بوو بە پەنـاگای کوردەکانی بـارزان کە سـاڵی پار بە نەیاریی عیراق دەستیان کرد بە شۆڕش و لە پاشان پەنایان بۆ ئێران برد. مەلا مستـەفای زەعـیـمی ئەو کـوردانە لە تارانەوە ڕوو بەنێـو کـوردەکـان گـەڕاوە تاکـو پرس بە هـاوڕێیـەکـانی بکا، داخـوا دامـەزرێن، یان بۆ عـیـراق بگەڕێنەوە، لە سـەر یەک لەو دووانە بڕیارێ بدەن و حکوومەتیش بە ماڵ و دانەوێڵە و پێویست دەستیان بگرێ و خەریکی جووت و گا بن و ئەگەر ویستیان بگەڕێنەوە عیراق، دەبێ مەلا مستـەفا و سـەد کـەسی هـاوڕێی لە کـوردەکانی بـارزان کە لە حکوومـەتی عـیـراق مـەحکووم کراون نەچنـەوە و ئەگەر یەک لەو دووانە نەکەن، حکوومەتی ئێران لە ئێران دەریان دەکا. بەڵام نە چەکیان لێ دەستێنێتەوە نە دەشیانداتەوە بە عیراق.

حکوومەتی ئێران کوردەکان سەرپشک دەکا
لە ئێران دەمێننەوە یان بۆ عیراق دەگەڕێنەوە

لەندەن،٢٣(ی): ڕادیۆی تاران بڵاوی کردەوە کە هێزی تاران شاری شنۆی گرت، کە شارێکی کوردستانی عولیایە بە سنووری تورکیە و عیراقەوە هاوسنوورە. ئەو شارە ناوچەیەکی سەرەتای چەندان هەزار کورد و کوردانی بارزان بوو کە لە دوای شۆڕش هەڵایساندنیان لە عیراق ساڵی پارەکە پەنایان بۆ کوردستانی ئێران بردبوو.

دەگێڕنەوە گۆیا شار بێ کێشە و هەرا و بەربەستی گیراوە. نوێنەری پەیامنێری ڕۆیتەر دەڵێت: کە ژمارەی ئەو کوردە چەکدارانە پازدە هەزار پیاوی جەنگین. حکوومەتی ئێران سەرپشکی کردوون لە نێوانی مانەوەیان لە خاکی ئێراندا، وەیان گەڕانەوەیان بۆ خاکی عیراق. بەڵام بەبێ زەعیمەکانیان کە لەلایەن حکوومەتی عیراقەوە پاشملە بە خنکاندن و بە زندانی و بەندی و هەموو جۆرە سزایێک حوکم دراون، بەڵام هی دیکەیان دەتوانن بۆ عیراق بگەڕێنەوە؛ یان لە ئێران دامەزرێن. خۆ ئەگەر مانەوەیان لە ئێران هەڵبژارد، لە سەریان پێویست دەبێ کە چەکەکانی بە دەستیانەوەیە فرێ دەن. کە وایان کرد ئەوجا حکوومەتی ئێرانیش بەماڵ، بە دانەوێڵە، بە قوماش و کشتوکاڵ و پێویستی کشتوکاڵ یارمەتییان دەکا؛ دەستیان دەگرێ و پشتیوانییان دەدا. خۆ ئەگەر یەک لەو دووانەیان نەکرد، حکوومەتی ئێران لە خاکی ئێرانیان دەردەکا، بێ ئەوەی چەکیان بکا و بیانداتەوە بە عیراق.

بەشی سێیەم

ئێران بارزانییەکان دەردەکا

تاران، ٢٤ (ی، ب) (ر): سەرەک ئەرکانی جەنگیی ئێران ئاشکرای کرد کە ئەمە بوو بە سێ ڕۆژ هێزی ئیران ڕوو بە کوردستان لە چووینداپە؛ لە سنووری ئێرانی و عیراقییەوە دەچێتە پێش. وەزارەتی جەنگی ئێران بە بەراژووی ئەو دەنگوباسەوە جاڕی دا. هێزی ئێران بەسەر شنۆدا زاڵ نەبوو و بەسەر هیچ شارێکی دیکە لە شارەکانی کوردستاندا دەسەڵاتی پەیدا نەکردووە و کوردەکانیش تا چەند ڕۆژی پێشوو دەستیان بە هیچ بەربەرەکانییەک نەکردووە. پەلاماربردنی هێزی ئێران بۆ سەر کوردستان لەبەر دوو چتە:

یەکەم: پاککردنەوەی کوردستان لە سەرکێشی.

دووەم: نەهێشتنی بارزانییەکان، لەسەر نەخشەیێکی دایانناوە بڕۆن، کەوا چەک بەدەستەوە نادەن، یان دەرکردنیان لە ئێرانەوە بۆ عیراق.

زەعیمی کوردەکان فەتحوللا داوودی -یەکێک لە سەرکردەکانی کوردی بوشیر- گەیشتە تاران؛ کە بوشیر لەسەر خەلیجی فارسە. ئەو شارە لە کاتی سەرکەشیی قەشقاییپاندا، کوردەکان داگیریان کردبوو، حکوومەتی ئێران تاکو ئێستا نەیگرتبووەوە.

تاران: سەرەکی لەشکری ئێران بڵاوی کردەوە کە دەستەیەک لە ئەرمەن و ئاسووری گەیشتنە کوردەکان و پشتیوانییان دەکەن. دیسان وتی کە کوردەکان لە جەنگی دوایی پازدە کوژراو و پەنجا برینداریان داوە.

شۆڕش لە کوردستان نەبڕاوەتەوە

ڕۆژنامەی (السجل)ی بەغدایی، ژمارە ١١٧ی شوبات: دەڵێ: تاران و پەیامنێری ڕۆیتەر بڵاویان کردەوە کە لە کوردستاندا هێشتا شۆڕش هەر بەرپایە. دەستەیەک

کوردی پڕ چەک پەلاماری یەک لە دوای یەکیان دایە سەر دێهاتەکان، وێرانیان کرد و کردار و شیناییان هەموو سووتاند. بەڵام هێندێک شۆڕش هەر ڕاگیراوە، کە هێشتا وەڕاست نەگەڕاوە، ئەویش لەوەوە دیار دەکرێ حکوومەتی تاران دەیەوێ بۆ کوژاندنەوەی ئەو شۆڕشە، لەشکرێکی بە تین و پڕ چەک لە تارانەوە بۆ کوردستان بەڕێ کا تاکو پشتیوانیی ئەو لەشکرەی تارانە بکەن کە لە کوردستانن و بێ هێزن. سەرەکی ئەرکانی جەنگیی ئێران لە تاران بڵاوی کردەوە کە یازدە کەس لە کوردە پەلامارهێنەرەکان لە لایەن مەحکەمەی عەسکەرییەوە بە خنکاندن مەحکووم کران؛ دەمودەست لەدار دران و کوژران. ئەو ئیشە بوو بەمایەی ناگوزیری و دڵگیریی هەموو کورد.

سەرۆکەکانی کورد لە تاران

ئەنقەرە، (ر) تاران ١٨ی شوبات: سەرەک وەزیری ئێران بڵاوی کردەوە کە لە وڵاتی فارس و جێگایانی دیکە کە عەشایر چەکەکانیان نەداوەتە دەست هێزی حکوومەت تا چەک بەدەستەوە نەدەن لەو جێگایانەدا هەڵبژاردن دەست پێ ناکرێ. ناسرخان قەشقایی وەڵامی داوەتەوە کە چەک بەدەستەوە نادات.

عومەرخان ڕەئیسی عەشیرەتی شکاک

تاران، ١٩ (ر): کە عومەر خانی ڕەئیسی عەشیرەتی شکاک -کوردی ورمێ- لەگەڵ چەند ڕەئیسی دیکەی کوردەکانی ورمێ ڕۆژی سێشەممەی شوبات گەیشتنە تاران، چوونە ئەرتش خۆیان نواند و بۆ بەیانی سەرفرۆیی هاتوون.

تاران، ١٩ (ر): بڵاوی کردەوە کە ڕەئیسەکانی کوردی مەهاباد و سەقز و بانە و مەریوان -کە هاتبوونە تاران- بەڕێز و حورمەتەوە نوازشت کران و خاوەند شکۆ شاهەنشا بەدەستی خۆی خەڵاتی پێ دان و نوازشتی کردن.

لە پاش میوانداری، هەریەک بۆ جێگای خۆیان گەڕانەوە. ئەو سەرانی ئێلات و عەشایری کوردان بە ئێمەڕا هاودەردی و هاوزەحمەتییان کرد لە کاتی ئاشوبپەرستەکانی ماجەراجۆیانی کە ئاوازەی خودسەری و خودپەرستییان بە ناوی ئازادیخواهی بەند کردبوو؛ هەناوی ئێمەیان لە سوێی ئازەرپاتەگان لە ئاگری ئازەریدا پات بوو. ئەو سەرانەی کوردی شاپەرستی و میهەندۆست هاوسۆز و

نیازی ئێمە بوون وا بۆ وەڕاست گەڕانی شاپەرستی و ئێران دۆستی هاتنە تاران و پەزیرائی کران و چونکە ئەوسا لە ڕابووردوو پشتیوانیی لەشکرییان کردووە بۆ ڕزگاری ئازەرپاتەکان لە ئاشوب خوازان؛ بۆیە لە ئەرتش هەرچیێکی شایان بوو بۆیان کردن و بە حورمەتەوە بەڕێیان کردن.

ئێران هەتا ئەو جوامێر و دلێرانەی هەبێ، هیچ ناگوزووریەکی تووش نابێ و هیچ ئەهریمەنێک ڕەخنەداری ناکا. هەروا درێژەی بە وتن دا و وتی کە ئازەری ئازەرپاتەگان ئازەری پێغەمبەری ئێرانییە؛ نەک ئازیری تەتەری و جەنگیزی بێ. هەروا وتی کە زەمزەمەی کورد و لوڕ و تورک چییە، زەمزمەی ئێران و ئێرانی پەرستییە و لە تەبرێز و ڕەزاییە دوا. لە میهەنپەرستیی کوردانی ڕەزاییەی باس کرد کە کوردی ڕەزاییە ڕەزامەندی بە شاهەنشا دا.

ناسر قەشقایی چەک بەدەستەوە نادا

تاران، (فرانس پرێس): قەوامولسەلتەنەی سەرەک وەزیری ئێران ئاشکرای کرد: عەفووی عام دەرخستن لە بارەی ئەو عەشیرەتانەی، کە لە نیرووی ئێراندا سەرکێش بوون، تا ئەو عەشیرەتە چەک بەدەستەوە نەدا، ئەو عەفووەی بەرناکەوێ. لە دوای ئەو ئاشکراکردنە چاوی بە ناسر قەشقایی کەوت و بە خاوەند ڕۆژنامەکانی وەڵام دا کە ئەو مەرجانە بە هیچ کارێک جێبەجێ ناکرێن.

تاران: حکوومەتی ئێرانی لە تاران، دەستە تۆپێکی (برنی) شێست تیری دا بە نەوەد و حەوت کەس لە گەورە و سەرۆکەکانی کورد: شا سەیوان، زولفەقاری. چونکە ئەوانە لە کاتی شۆڕشی ئازەربایجاندا سەریان بۆ حکوومەتی مەرکەزی چەماند بوو؛ خزمەتیان کرد.

حکوومەتی ئێران تەقەڵا دەدات قەشقاییەکان بێ چەک کات

لە پەیامنێری ڕۆژنامەی فەرەنسە –فرانس پرێس–دا باسی کردووە دەڵێت: ناسر قەشقایی، سەرەک عەشیرەتی قەشقایی –کە بەرامبەر بە ئێران سەرکێشیی کردبوو – چاوەنۆڕی دەکرێ بگاتە تاران. ئەو چوونەشی لەسەر خواستنی قەوامولسەلتەنەی سەرەک وەزیری حکوومەتی ئێرانە، کە دەیەوێ گفتوگۆی پێکهاتن لە گەڵ ناسر قەشقاییدا دووبارە بکاتەوە لە بابەت چەک فڕێدانی

عەشیرەتی قەشقایی؛ تاکو بتواندرێ هەڵبژاردن دەست پێ بکرێ.

حکوومەتی ئێران بڕیاری دا کە لە دوای دامرکاندنەوەی ئازەربایجان، لە وڵاتی فارسدا هەڵبژاردن دەست پێ بکا، بەڵام بە مەرجی ئەمە کە عەشیرەتی ئەو وڵاتە لە چەک ڕووت کاتەوە. بەڵام مانگێک لەمە پێش ناسر قەشقایی ئاشکرای کرد، کە ئەگەر حکوومەتی ئێران بێتو هەڵبژاردن بە چەک وەرگرتنەوە گرێ بدات، ئەوا لە وڵاتی فارسدا هەڵبژاردن دەست پێ ناکرێ.

کوردەکانی بارزان لە گەڵ حکوومەتی ئێران موفاوەزە دەکەن

تاران ٤ی ئادار: نوێنەری ڕۆژنامەی فەرەنسە ئەمڕۆ بڵاوی کردەوە کە هێزی ئێران هەروا خەریکی دەرکردنی کوردەکانی بارزانە. زەعیمی ئەو کوردانە وەفدێکی ناردووەتە لای جەنەراڵ همایوونیی سەرکردەی هێزی ئێران؛ کە ئەوان دەنوێنێ، بۆ ئەوەی قسە لە گەڵ خاوەند دەستەڵاتی ئێراندا بکا بۆ گرێدانی هودنە لە نێوان هەردوو لایاندا.

داخوا بارزانییەکان خۆیان دایە هێزی ئێرانەوە

نامەی پەیامنێری نوێنەری ڕۆژنامەی فرەنسە لە تارانەوە وتوویە: کە ئەمە بوو بە چەند ڕۆژ نیرووی ئێران دەستی داوەتێ مەلا مستەفای بارزانی دەردەکات. پەیامنێری نوێنەری بێژراو لە جێگایانی باوەڕپێکراوانی بیستووە کە مەلا مستەفا لە حکوومەتی ئێرانی هودنە و موفاوەزەی خواستووە کە خۆی بداتە دەست هێزی ئێران.

هەروا دەڵێت ئەو کوردانە لە دەست سپای عیراق هەڵاتوون، دەردەکرێن. بەڵام حکوومەتی ئێران لە بارزانییەکانی خوازت، کە چەک بەدەستەوە بدەن؛ بەڵام ئەوان نەیانکرد و خوازیاری ئێرانی بەدوادا بوو. لەسەر ئەوە حکوومەتی ئێران بە هەموو هێزیەوە پەلامارێکی قورس و بەتوندیی بردە سەر بارزانییان کە توانی تەنگەیان پێ هەڵچنێ. لە تەلگرافی دوامیندا کە لە تارانەوە هاتووە دەوترێ کە قسەکردنی نێوانی حکوومەتی عیراق و ئێران بۆ بەدەستەوەدانی بارزانییان تازە کراوە. بەڵام ئەنجامی قسە تا کوێ چووە، نەزاندراوە.

کوردەکان لە ئێران

ڕۆژنامــەی (الحــوادث)ی بەغــدا لـە ١١ی ئادار بـڵاوی کــردەوە کــە حکوومـــەتی مــەرکــەزیی تاران نیــرووییەکی پڕ چەکی ناردە ســەر ئەو کــوردانـە کـە لە هــەرێمی کوردستاندا جەمهوورییەتێکی زاتیی کوردستانیان دامەزراندبوو.

کوردەکانیش بۆ پارازتنی ئەو جەمهوورییەتە، بەربەرەکانییان دەکرد. بەڵام لەبەر سەختیی جێگا و تەنگیی ڕێگا کێو پارەکان، ئەو پەلاماربردنە هێندە کارگەر نەبوو. ئەوە پتـر کوردەکـانی بەهێـز کرد و نیـرووییانی پـتر کـرد. بەڵام حکوومـەتی تاران نێـرووییێکی بە تانکە کـێوییـەکان و ئوتمۆبـیلە زرێدارە بچـووکەکانی کـە تازە [...] بۆیان هـاتووە پڕچەکی کردن، تاکو لە کێوەکانیش بتوانن پەلامار ببەن. لەو ڕووەوە کوردەکـان چەند کەسێکیـان بۆ ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوا و باکور کشـانەوە؛ هێندێکیان بۆ سنووری تورکیا و بۆ عیراق و چەندێکیان بۆ ئازەربایجانی سۆفیاتی کشانەوە.

مەلا مستەفا بارزانی لەسەر تخووبی ئێران و عیراقە

لەندەن، ١٨:بەغـدا بڵاوی کردەوە کـە لەم دواییـیـەدا لە تخـووبی ئـێران و عیـراقدا لێکدانێکی سووک لە نێوانیدا ڕووی داوە کە هێزەکانی کوردیی هی مەلا مستەفای بارزانی دەیەویست پێ بنێتـە عیـراقـەوە. جێگا باوەڕپێکراوەکان ئەوەی دەڵێن کە پێکهاتنی مەلا مستەفای بارزانی و حکوومەتی ئێران سەری نەگرت.

لە دوای ئەوە کە لەشکری ئێران بـە نەیاریی زەعیـمی کوردان کـەوتە بزووتنەوە، هێندێک لەو کوردانە خـۆیان دا بە دەست عیـراقەوە. هـەروا ئـەو خەریکبـوونەی، کە لەگەڵ حکوومەتی ئێران بۆ عەفووی عام وەدەستخستنی لە عیراق و دەستووردانی گەڕانەوەیان بۆ نیشتمانەکەیان، دیسـان سەری نەگرت و ئەو حوکمەی حکوومەتی عیراق کە لە بارەی ئەواندا دابوویان، هەروایە.

جێگا بڕوایەکان بڵاویان کردەوە کە ئێسـتا ڕێککـەوتنی مـەلا مسـتـەفـای لەگەڵ حکوومـــەتی ئـێــراندا ســـەرگــرتوو نـەبوو، بڕیاری لەســـەر ئـەمـــە دا کــە دەست و پێوەندەکەی خۆی کۆ کاتەوە، بە چەکەکانیـانەوە لە هەرێمە چیاییەکانی کەوا بەسەر تخووبی سێ دەوڵەتاندا دەستـەڵاتیان هـەیە -کە ئێران و تورک و عیـراقن- دەستەڵات پەیدا کەن و تێ کۆشن بۆ وەدەستخستنی عەفووی عام لە حکوومەتی عیراق.

ئەو هەرێمی کە کوردەکانی تێ خزاوە نزیک دوو هەزار عائیلە لە دەست و پێوەندی مەلا مستەفای تێدا گوزەران دەکەن. وا دەگێڕنەوە کە مەلا مستەفای بارزانی بەسەر پازدە هەزار پیاوی جەنگی فێرکراوی پڕ چەکی جەنگاوەری دلێردا دەستەڵاتی هەیە؛ بەڵام چلۆنیی ئابووریيان چاک نییە.

وەزارەتی جەنگیی عیراق تەقریرێکی وەرگرتووە کە لەوەدا هاتووە هەرچێکو دەست و پێوەندی مەلا مستەفای بارزانین، ئامادەی جەنگ و بۆ پارازتنی هەرێمی چیایی، سازی بەرهەڵستبوونن. هەروا ژن و منداڵەکانیان دەستە بەدەستەی بچووک لە تخووبی عیراق دەپەڕنەوە، پەنا بۆ ئەو ماڵە کوردانە دەبەن کە دۆست و ئاشنایانن. هەروا لەشکری عیراق لە ئێران تەقریران وەردەگرێ کە هەرچێکو لەشکری ئێران و ئەو کوردانەی بەندەی ئێرانن، تێ دەکۆشن کە مەلا مستەفا و پیاوەکانی پاڵەپەستە بدەن بۆ سەر تخووبی عیراق یان تورکیە.

ئیستدعای عەفووی عام بۆ کوردەکانی بارزانی

ڕۆژی ١٨ی مانگی ئادار ڕۆژنامەکانی پایتەخت بەجارێک ئەو تەلگرافانەیان بڵاوکردەوە کە لە لیواکانی کوردنشینەوە ناردراون؛ بەتایبەتی (الاخبار، الزمان) ئەم تەلگرافەیان بڵاوکردەوە کە لە سلێمانییەوە هاتووە. ئیسترحامیان لە حکوومەت کردووە کە حکوومەت بۆ کوردەکانی بارزان عەفووی عام ئیسدار کا و بیانبەخشێ و لێیان بگەڕێن لە نیشتمان و جێ و شوێنی خۆیان دامەزرێنەوە.

ڕۆژنامەی (السیاسة) ١٨ی ئادار: لە ژێر عینوانی (بۆ بارزانییەکان عەفووی عام دەخوازێ) تەلگرافێکی لە سلێمانیەوە بە ئیمزای ٥٣ گەورە و عولەما و سادات و سەرەک و میر و بەگ و بازرگان و ئاغایانی کوردی سلێمانییەوە لێ دراوە ئەمەیە:

بەمە کە عەفووی عام بۆ کوردەکانی بارزان سادیر بکرێ، نەتەوەی کورد پتر و چاکتر پێوەندییان بە عەرشی موفداوە دەبێ.

١٨ی ئادار: هەمیسان لە سلێمانییەوە ئیسترحام دەکەین بۆ عەفووی عام ئیسدارکردن و گەڕانەوەیان بۆ نیشتمان و جێ و شوێنی خۆیان، موشکیلەی بارزانییەکان پێک بێنن. ئیمزای ٦٢ زوعەما و سەرەک و گەورە و محامی و ئودەبا و بازرگانانی کوردی سلێمانییە.

١٨ی ئادار: لە کۆیسنجەقەوە هەرچییێکی لە وتارەکەی دکتۆر جەعفەر محەمەد

عەبدولکەریمدایە کە ڕۆژی ١٩٤٧/٣/١٠ لە ژمارەی ١٣٥١ی ڕۆژنامەی (صوت الاهالی)دا بڵاوکراوەتەوە پشتیوانی دەکەین و لەبەر حکوومەتی خۆشەویستمان دەپاڕێینەوە کە بە چاوی عەتف و شەفەقەت و میهرەبانییەوە کاروباری بارزانییە هاونیشتمانەکەمان جێبەجێ بکەن و بیانگێڕنەوە سەر ڕێ و شوێن و نیشتمانەکەی خۆیان تاکو لە ژێر سێبەری عەرشی موفدادا بژین و دڵنیابن. ئیمزای ٦٢ ئاغا و گەورە و مەزن و عولەما و بازرگان و کەسەبەی کوردی کۆیسنجەق.

٢٠ی ئادار (صوت الاهالی) لە بابەت کاروباری کوردەکانی بارزانیی نووسیوە کە لە سلێمانییەوە چەند تەلگرافیان بۆ ناردراوە داوخوازی کاروباری بارزانییەکان کراوە کە بە مەرجێ حقووقیان تێدابێ، جێبەجێ بکرێ و لەگەڵ عەدالەتدا ڕێک کەوێ و هەروا ئیسداری عەفووی عامیان خوازتووە.

٢٠ی ئادار (الاخبار) لە ژێر عینوانی (هەمیسان بارزانییەکان) بڵاوی کردووەتەوە کە تەلگرافێکی لە برا کوردەکانەوە بۆ ناردراوە، کە تیایدا باس لە پێکهێنانی موشکیلەی بارزانییەکان کراوە کە بەجۆرێک پێک بێندرێ کە لەگەڵ عەدالەتدا ڕێک کەوێ و بەجۆرێک بێ کە خۆشەویستی و برایەتیی دوو نەتەوەی عەرەب و کوردەوە تاکو ئیخلاس و فەرمانبەریی پتر بکا بە عەرشی موفدا و لە تەلگرافەکەدا داوای عەفووی عامیان کردووە بۆ بارزانییەکان.

ڕۆژی ٢٢ی ئادار ڕوونووسی ئەو تەلگرافەیان بڵاوکردەوە کە کوردەکانی خانەقین لە بارەی دەرخستنی عەفووی عام بۆ بارزانییەکان، تکایان لە حکوومەت کردووە و وتوویانە: کاروباری بارزانییەکان بە جۆرێک پێک بێندرێ کە لەگەڵ عەدل و مەسالیحی موشتەرەکەی نێوانی دوو نەتەوەی کورد و عەرەبدا ڕێک کەوێ.

٢٣ی مارت، (صوت الاهالی) بڵاوی کردەوە. کە لە کەرکووک و سلێمانی و خانەقینەوە گەلێک تەلگرافانی بۆ چووە. لەوێدا تکای عەفووی عامیان بۆ بارزانییەکان کردووە، خواهیشت کراوە بەجۆرێک ئیشی بارزانییان پێک بێندرێ کە لەگەڵ عەدالەت و مەسلەحەتی موشتەرەکەی هەردوو نەتەوەی عەرەب و کورداندا ڕێک کەوێ. لە جێگای باوەڕپێکراومان زانیوە، کە حکوومەتی دڵسۆز و بە مەرحەمەتی عیراقی خۆشەویست دەیەوێ ڕووی لوتف بداتە کوردەکانی بارزان

که بگەڕێنەوە نیشتمانەکەیان و لە جێ و شوێنی خۆیان دامەزرێنەوە و خۆ باوێژنە باوەشی عەدالەتی حکوومەتەوە. بەدڵنیایی و ئاسوودەیی دانیشن و چاوەنۆڕی عەدالەت و لوتف و ڕەعیەتپەروەریی حکوومەتی خۆیان بکەن.

ئێران لە جەنگی کوردەکاندا چەکی زل بەکار دەبا

تاران، ٢٩ی مارت- پەیامنێری (یونایتید پرێس) نووسیووە و دەڵێت: لەم جەنگە خوێناوی و کوژتارەی کە گەرمەیەتی، نێرووی ئێران ڕوو بە کوردەکان لە مەیدانی جەنگی – کە لە تخووبی لای عیراقەوە دەستی پێ کراوە، لەگەڵ بارزانییەکاندا – فڕۆکە، تانکی زل، تۆپە قورسەکان بەکار دەبەن.

ڕۆژنامەی (اطلاعات) وێنەی ڕەسمی لە تەلگرافێکی کە بۆی ناردراوە بڵاوی کردەوە کە ئەو جەنگ و کوژتارە گەرمەیە، کەوا بەم جۆرە دەستی پێ کراوە، لەم ڕووەوەیە کە نیرووی کورد بە توندی پەلاماری لەشکرگایێکی هێزی ئێرانیان دا لە نزیک شنۆ، ئەفسەرێکی گەورەی ئێرانیان کوشت و چەندێکیشیان بریندار کرد. جا بەو هۆیەوە جەنگ هەڵایساندراوە، کوژتار و خوێنرێژی دەستی پێ کراوە. بەڵام نابێ لەبیر بکەین کە ئەو کوردانە لەم ڕۆژانەی دواییدا موافەقەتیان کردبوو کە لە ئێران دەرکەون و بڕۆن.

لەندەن، ٢٩ (ر): لە نیوانی نێرووی کورد و هێزی ئێراندا بوو بە چاردە ڕۆژ پتر جەنگ و کوژتار زۆر بە گەرمە لە کاردایە. تخووبی شنۆ بووەتە مەیدانی کوژتار. کوردەکان هێزێکی لەشکری ئێرانیان دەورە داوە. سەرکردەی لەشکری ئێران لە حکوومەتی خوازتووە کە بەو سپایەی بۆ ئازەربایجان ناردراوە، یارمەتی بکرێت بۆ ڕزگارکردنی هێزی دەورەدراوی ئێرانی. لەو جەنگە خوێناوییەدا ئێرانییان فڕۆکە و تانکی گەورە و تۆپ، بە گەرمە بەکار دەبەن و لە هەردوو لا کوژراو و بریندار زۆر هەن.

بە پاڕانەوە تەلگراف بۆ عەفووی عامی بارزانییەکان

لە سلێمانییەوە ئەم تەلگرافەی خوارەوە بۆ جێگا هەرە بەرزەکان لێ دراوە بە ئیمزای ٧ کەسی کاسیب و ٤ کەسی خاوەند گاراج و ٢٩ کەسی ئوتۆمبێلەوان، سایق سەیارە و ڕۆژنامەکانی پایتەخت بڵاویان کردەوە کە دەڵێن: هەرچیکو

پێکهێنانی مشکلەی بارزانە پێکهێنانێک بێ کە لەگەڵ عەدالەت ڕێک کەوێ و یارمەتی و پشتیوانیی برایەتی و خۆشەویستیی نێوانی نەتەوەی کورد و عەرەب بکا؛ تاکو بەوە کوردەکان پتر بە دەوری عەرشی موفدادا هەڵسووڕێن و ئیسترحام دەکەین عەفووی عام بۆ مەحکوومەکانی بارزان ئیسدار بفەرموون.

پێویستە کاروباری بارزان بە ڕەوانێکی پاکی عەدالەت و عەتفەوە جێبەجێ بکرێ

لە قەزای کفرییەوە تەلگرافێک بەئیمزای ٢١ پیاوە گەورە گەورەکانەوە بۆ جێگای هەرە بەرز لێ دراوە و ڕۆژنامەکانی پایتەخت بڵاویان کردەوە. لەوێدا خوازتراوە کە بە ڕۆحی عەدالەت کاروباری بارزانییەکان پێک بێندرێ و بەرهەڵستە شەڕاوی و خراپەکان لابدرێن و عەفوی عام بۆ گەڕانەوەی خۆیان و عائیلەیان ئیسدار بکرێ و ببەخشرێن. ئومێدمان وایە کە ئەو موشکیلە بە چاوی میهرەبانی تەماشای بکرێ و لە پایە پتر ئیهتیمامی پێ بدرێ. ئیمزاکان.

جەنگ لە کوردستانی ئێراندا هێشتا هەیە

ئەنقەرە، ٥ی نیسان شەوی شەممە، سەعات ٩ی دوای نیوەڕۆ: ڕادیۆی ئەم شارە کە لە پەیامی ئێرانی وەرگرتبوو، بڵاوی کردەوە کە جەنگ لە نێوانی کورد و ئێرانییەکاندا زۆر توندە؛ دەڵێت: حکوومەتی تاران ئەمە بوو بەچەند هەفتەیێ زۆر بە گەرمی لەگەڵ کوردەکانی بارزان، لە نێوان سێ شاری میاندواو و مەهاباد و ورمێدا شەڕیانە.

کوردەکان هەموو تەرزە چەکی تازەیان هەیە؛ تۆپ و هاوەن و شێست تیر بەکار دەبەن. عەشیرەتی بەهادور -کە نزیک سێ هەزار شەڕکەریان هەیە- لە کوردەکانی دەوروپشتی ورمێن؛ پاڵیان داوەتە پاڵ کوردەکانی بارزانەوە. لەملاولاوە کوردە دیموکراتییەکان و ئازەربایجانییە دیموکراتییەکان هەروا دەچن و دەبنە پشتیوانی کوردە شەڕکەرەکان.

حکوومەتی ئیران پەی دەرپەی هێز بۆ ئەو لەشکرەی ئێران دەنێرێ کە شەڕ دەکەن؛ فرۆکەش بێ وچان جێگای کوردەکان بۆمبباران دەکا.

لە پەیامی ڕەسمی ئێران وەرگیراوە کە عەلی ڕەزم ئارای سەرکردەی لەشکری ئێران دووجار لە تارانەوە هاتووە بە فڕۆکە بەسەر مەیدانی جەنگا سووڕاوەتەوە. جاری دووەم لەگەڵ هاوسایەکانیا پێک هات کە تێ کۆشن بە هەر چەند ببێ بە ماڵ بارزانییەکان ناچاری خۆبەدەستەوەدان بکەن. ئەگەر ئەمە ڕاست بێ ئەوە دوامین ژیانی کوردانە.

قازی محەمەد

ئەنقەرە، ۳۱ی مارت، شەوی ٥ی نیسان: دووبارەی کردەوە، کە تاران ڕەسمی بڵاوی کردەوە و دەڵێت: قازی محەمەد سەرەک دیموکراتی و دامەزرێنەری جەمهووری کوردستان لە ئازەربایجاندا و دوو برا و هاوالانی کە لە لایەن مەحکەمەی عەسکەرییەوە بەخنکاندن حوکم درابوون، شەوی یەکشەممەی ۳۰ی مارت، بەدارا کران و خنکاندران.

سەرلەشکر عەلی ڕەزم ئارا لە کۆبوونەوەی خاوەند ڕۆژنامەکانی ئێراندا بە وتارێک باسی کوردەکانی بارزانی کردووە

تاران ئێوارەی ١٩٤٧/٤/١١ لە بەشی تورکیدا، ٥٠.٥ی دوای نیوەڕۆ، بڵاوی کردەوە، کە عەلی ڕەزم ئارا بەرەو خاوەند ڕۆژنامەکانی تاران ئەم وتارەی دا. لەبەرئەوە کە ڕۆژنامە و کۆوارەکان و ئێستگەکانیش بە چەوتی بڵاو دەکەنەوە، ناچاربوون کە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕاستییەکەی ئەو جۆرە مەعلووماتەی لە بارەی کوردەکانی بارزانەوە تاکو ئێستا دراوە، ئەم وتارە بۆتان ڕوون کەمەوە، بڵێم:

بارزانی نزیک ١٠ هەزار کەسن بەژن و منداڵ و پیریانەوە. سێ هەزار کەسی ئەوان پڕ چەکن. لە هەموو هۆزەکان پتر وابەستەی شێخ و ڕەئیسی خۆیانن. شێخی هەرە گەورەیان شێخ ئەحمەدە و لە پایە بەدەر تەقدیسی دەکەن و بە ئیمانەوە خۆشیان دەوێت. بارزانییەکان جەنگاوەرێکن کە دەتوانم بڵێم لە گێتیدا شەڕکەری وەکو ئەوان تاکو ئێستا هەڵنەکەوتووە.

بارزانی لە جەنگدا ئەوەندە وریا و زانان کە زۆر زوو نوختەی زەعیفی بەرانبەرەکەی خۆیان دەدۆزنەوە و تێ دەگەن و دەستبەجێ لەو ڕووەوە بەپێی ئەوە

دەکەونە جەنگەوە و تەلەفیاتێکی یەکجار زۆر لە دوژمنی خۆیان دەدەن. لە ٢٠٠ مەتر دوورتر گوللە بەدوژمنەوە نانێ. وە کە گوللە باوێژێ لەوانە نییە کە نەیئەنگێوێ. هەروا قسە دووبارە دەکەمەوە و دەڵێم کە لە هیچ هۆزێک و هیچ عەشایرێکدا شەڕکەر و دلێر و ئازای وەکو بارزانییان نەبیندراوە و نابیندرێ. بارزانییەکان لە جەنگدا ئەوەندە خوێن سارد و لە سەرخۆن کە هەزاران گوللەی تۆپ و بۆمبایان تێ گیرێ و هەزاران ئاگرباران بکرێن، لە جێگای خۆیان نابزوێن و ناجووڵێنەوە، هەتا لێیان نزیک نەبنەوە و لە خۆ ونکردنا زۆر تەڕدەست و چوستن و زانان. ئەوەندە شارەزان لە پەناگرتنا چاو نایانبینێ و هەستی پێ ناکا.

قازی محەمەد کە جمهوورییەتی کوردستانی ئیعلان کرد لە بنەچەکەدا بەپشتیوانی و ئومێدی بارزانییەکان بوو؛ بەهێز و دلێریی بارزانییان دەنازی. بەڵام نەمزانی چی هۆیەک بوو کەوا دەستی یاریدەدانیان لەسەر هەڵگیرا لە پاش ئەوە کە سپای ئێران چووە کوردستان و قازی محەمەد خۆی دا بەدەستەوە، ئیتر شەڕیان نەکرد و لەسەر خواستن بوو کە مەلا مستەفا هاتە تاران. لە پاشان لێی ویسترا کە چەک بەدەستەوە بدات بەم مەرجە کە جێگا و شوێنی بدرێتێ و بۆ دانیشتن یارمەتی بکرێن، بەهەرچۆنێک کە بوو، کە دانی بە چەک بەدەستەوەداندا نەهێنا و دەبوایە لە ئێراندا نەمێنی و دەرکەوێ، کە گەڕاوە نێو عەشیرەتەکەی، ماوە. ناشزانم بۆچی تاکو ئێستا لە ئێران دەرنەچووە، لە پاش ئەوە کە لە تارانەوە گەڕایەوە، ئەو جێگایانەی کە ئێستا لێیەتی، هێندێک ناگوزیری و خراپە لەو ناوەدا ڕووی دا و لەگەڵ چەند عەشیرەتێکی ئەو لایە کەوتە هەرا و کێشە و ئەوەبوو بەهۆی ناخۆشی و حکوومەت ناچارکرا دووبارە نیرووی بنێرێتە سەرێ. لەم کاتەدا داوای موتارەکەی لە حکوومەت کرد. بەڵام حکوومەت دەرفەتی نەدایە.

ئێستاش لەگەڵ سپا و لەشکری ئێمەدا هیچ شەڕ و کوژتاری نەبووە. هەرکە ئێمە بۆ پێشەوە دەچین، ئەو بە پاشا دەکێشێتەوە. درێژاییی هێزەکەی ١٥ کیلۆمەترە. بروام ئەوەیە کە تا ڕۆژی شەممەی داهاتوو هیچ تاکێکیان لە خاکی ئێراندا نەمێنێتەوە و بەرەو عیراق بکشێنەوە. سەرکردەی هەرە مەزنی ئەو هێزە مەلا مستەفای برای شێخ ئەحمەدە کە لە سەردارێکی زۆر بەرزی لەشکر بە مەعلووماتترە و لە سەرکردەیەکی شارەزا پتر شارەزای جەنگە.

عەفووی عام خوازتن بۆ کوردەکانی بارزان

لاوەکانی کەرکووک بە تەلگرافێک لەبەر سمووی وەسی پاڕانەوە کە عەفووی عام سادیر بفەرموێ. ئێمە کە لاوانی کەرکوکین لەبەر سمووتان دەپاڕێینەوە بەناوی یەکێتیی نیشتمانیی نێوانی نەتەوەی عیراق، عەفووی عام بۆ بارزانییەکان سادیر بفەرموون. ئیمزای ٦٦ لاو (گەنجی) کەرکووک.

خۆبەدەستەوەدانی شێخ ئەحمەدی بارزانی بە نێرووی عیراق

ئەنقەرە شەوی چوارشەممەی ١٦ی مانگ. نوورەدین ئاتام بە ڕادیۆ بڵاوی کردەوە کە شێخ ئەحمەدی بارزانی دوێنێکە بێ قەید و شەرت خۆی و دەستە پیاوەکانی خۆیان خستە باوەشی عەدالەتی نێرووی حکوومەتی عیراقەوە. بەڵام لە مەلا مستەفای زەعیمی کوردی بارزان هیچ دەنگوباسێک نییە. هەر هێندە دەگوترێ کە بریندارە و خۆی و دەستە و پێوەندەکەی ونن. تاکو ئێستا نەزاندراوە لە کوێیە.

لە بابەت خۆبەدەستەوەدانی بارزانییان

خۆ بەدەستەوەدانی شێخ ئەحمەد و ئەحمەد ئاغای مێرگەسوور هەروا لە کاردایە. بەڵام وەکو زاندراوە چوار زابتی کە چووبوون گەیشتبوونە مەلا مستەفا، لە سنووری عیراق خۆیان دایە دەست هێزی عیراقی. لەوانە یەکیان بریندارە و هەروەک زاندراوە رئیس ئەوەلی ڕوکن عیزەت عەزیز خواستوویە کە خۆبەدەستەوە بدا، بەڵام خاوەند دەستەڵات لێی ویستووە کە بێ قەید و شەرت بێ. شێخ بابۆی برای مەلا مستەفا بەبرینداری هێناویانەتە موستەشفای ئەربیل. بەڵام لە بارەی مەلا مستەفا و چوار زابتی ماوی، هیچ ئاگادارییێک لە دەستدا نییە.

لە بارەی کاروباری بارزانییەکانەوە

ڕۆژی چوارشەممەی ١٦ی مانگ نمایندەکانی عیراق کە لە پەرلەماندا لە بەرنامەی وەزارەت دوان، جەنابی سەعید جەعفەر بەدر بۆ بارزانییەکان عەتفی لە حکوومەت خوازت. جەنابی سەید عەبدولوەهاب مەرجان پشتیوانی داوخوازی ئەوەی کرد و ڕجای لە حکوومەت کرد کە بە ڕوویێکی میهرەبانەوە تەماشای بارزانییەکان بکا و

عەتفی هەبێ. جەنابی سەید جاسم موخلیس پشتیوانیی وتەکەی نایب سەید جەعفەر بەدری کرد.

لە بارەی بارزانییەکانا مەعالی سەید بابا عەلی، ڕجای لە حکوومەت کرد کە بە چاوی لوتف و میهرەبانییەوە تەماشای بارزانییان بکات.

سەماحەتی عیزەدین مەلا، نایبی ئەربیل وتی کەوا لە سنووری خۆماندا دەنگی کوژتار و بڕینمان گوێ لێیە کە لە بارەی ئەولادی نەتەوەدا دەکرێ و دەکوژرێن و سەر دەبڕدرێن. وەنەبێ لە گوناهبارییانەوە بێ، بەڵام لە ڕووی جەهل و نەخوێندەوارییەوەیە، بۆ ژان و ئێش و ئازاریان دەناڵێنن کە کات بەزەیی پێیاندا بێ و دایکیان هەردوو باسکی بکاتەوە و ئەو لاوانەی خۆی بگرێتەوە باوەشی دڵسۆزی و مەرحەمەتەوە و هەروا دوا و لە فەخامەتی وەزارەتی داخلییە ڕجای کرد کە ئەو موشکلەیە زلە حەل بکات و ئەوەشی بەبیردا نەیێت کە بۆ پیاوخراپیان دەپاڕێتەوە و ئەگەر پیاوخراپیش بن، عەدل و مساواتیان بۆ دەخوازێ.

لە بابەت عەفووی عام بۆ کوردەکانی بارزان

ئەو تەلگرافانەی بۆ جێگا بەرزەکان و ڕۆژنامەکانی پایەتەخت لێ دراون لە ڕەواندزەوە بە مۆری ٦ کەس ئەشراف و عولەما و بازرگان، لەبەر حکوومەت پاڕانەوە، کە بۆ کوردەکانی بارزان عەفوو سادیر بفەرمووێ بەوە پێوەندیی برایەتی نەتەوەی کورد و عەرەب جوانتر پێک دێ.

لاوەکانی عەرەب لەبەر سمووی وەسی مەزن دەپاڕێنەوە و دەڵێن: ئێمە کە لاوانی عەرەبین و لە خوارەوە مۆرمان کردووە، عەفووی عام دەخوازین بۆ کوردەکانی بارزان و تکا دەکەین بۆ گەڕانەوەیان و دامەزراندنەوەیان لە نیشتمانەکەی خۆیاندا، دەستوور بفەرمووێ و ئەمر سادیر بکرێ. مۆری ٦٤ لاوی عەرەب.

لاوەکان لە بەغدا هی فەخامەتی سەرەک وەزیر، هی جەنابی مەعالی وەزیری داخلییە، هی مەعالی سەرەکی مەجلیسی پەرلەمان، هی خاوەند فەخامەتان و مەعالیان، ئێمە کە بە ناوی خۆمان خوارەوەمان مۆر کردووە بۆ خۆشەویستیی یەکێتیی عیراق (وحدة العراق) و بۆ ئاسایشی وڵات بەڕێ بردن و بۆ دڵنیاییی نەتەوەی ئەم نیشتمانە، پشتیوانی و یاریدەدانی برا کوردەکانمان دەکەین کە

عەفووی عام بۆ کوردە بارزانییەکان سادیر بکرێ و بگەڕێنەوە نیشتمانەکەیان و بە ئاسوودەیی دامەزرێندرێنەوە. مۆری ٨١ لاو.

لە دیوانییەوە بە مۆری ٣٢ گەورە و ئەشراف و شیوخ تکا لە حکوومەت دەکەن و عەفووی شاهانە سادیربوون بۆ کوردەکانی بارزانی پشتیوانی و یارمەتی دەکەن و لەو تەلگرافەدا ئەمە هاتووە کە مانای پێوەندی و خۆشەویستیی دوو نەتەوەی کورد و عەرەبن و دەستی یێکتر دەگرن و یاریدەی یەکتر دەدەن بۆ ئاسایشت و هەرزانی و خۆشی و ئازادیی وڵات.

لە سلێمانییەوە

لە سلێمانییەوە جەنابی خاوەند عیفەت حەفسەت خانی نەقیب تەلگرافی لێ داوە. لەوێدا بۆ سادیرکردنی عەفوو عامی کوردەکانی بارزان و لە ڕووی عەدالەت و میهرەبانییەوە کاروباری ئەوانە پێکهێنان لە حکوومەت تکا دەکات.

وتارێکی کە بۆ ڕۆژنامەکان ناردراوە، ئێمە کە لە خوارەوە مۆرمان کردووە پشتیوانیی ئەو وتارانە دەکەین کە بۆ عەفووی کوردەکانی بارزان بڵاوتان کردووەتەوە.

مەلا مستەفای بارزانی

هەروەکو زاندراوە نێرووی حکوومەتی عیراق مەلا مستەفا و هاوڕێیەکانی –کە لە دوو سەد کەس پتر نابن– دەورەی داون. مەلا مستەفا و هاوڕێیەکانی لە سنووری لای تورکیاوە لە ناکاو خۆیان گەیاندووەتەوە نێو خاکی عیراق و لە حکوومەتیان خوازتووە کە بەسەلامەتی حەیاتیان دڵنیایان بکا. بەڵام حکوومەت هەر لە سەر ئەوەیە کە بێ قەید و شەرت دەبێ خۆ بەدەستەوە بدەن.

لەولاشەوە گۆیا شێخ ئەحمەدی براشی قاقەزی بۆ ناردووە. لەنێو قاقەزەکەیدا لە لوتف و میهرەبانیی حکوومەت دواوە، کە لە بارەی خۆی و عایلەکانی بارزاندا کردوویانە و باسی ئاسوودەیی و دڵنیایی و لە خۆشیدا بوونیانی نواندووە و هەروا نووسیویە کە بێ خۆگرتن، هیچ ڕانەوەستێ، خۆ باوێژێتە باوەشی عەدالەت و دڵسۆزیی حکوومەتەوە.

خۆبەدەستەوەدانی ڕەئیس ئەوەلی ڕوکن عیزەت عەزیز

٢٤ی نسان: ڕۆژنـامەی (البلاد)ی بەغدایی بڵاوی کردەوە کە سەرکردەی لەشکری مەلا مستەفای بارزانی، ڕەئیسولئەووەل ڕوکن عیزەت عەزیز، بێ قەید و شەرت خۆی دا بەدەستەوە و دوێنەکە بەگیراوی گەیشتە بەغدا. وەکو زاندراوە ڕۆژی ٢٥ی نیسان برایە بەندیخانەی گشتی.

لە بابەت کاروباری بارزانییان و عەفووی عام

٢٦٤ کەس لە عولەما و شێخ و سۆفی و حاجی و محامی و ئەشراف و بەگ و بازرگان و کاسبی شاری کۆیسنجق عەرزوحاڵێکیان مۆرکردووە، داوای عەفووی عامی بارزانی و گەڕانەوەیان بۆ شوێن و جێگای خۆیان و دامەزراندنەوەیانیان کردووە و بە یەک دەنگ هاوار لە هەموو نەتەوەی عیراق -چی کورد و چی عەرەب- دەکەن و بانگی هەموو پڕبیرێکی موخلیسی نەتەوە دەکەن، کە بە دەستوورێکی لەگەڵ عەدالەت و مەسلەحەتی نیشتمانی هەموو عیراقیدا ڕێک کەوێ تێ کۆشن و یاریدە بدەن کە حکوومەت عەفووی عام بۆ بارزانییەکان سادیر و ماڵ و منداڵیان لە برسیەتی و مردن و سەرکێشی و نەخۆشی و لە ئاگربارانی تۆپی بێگانە ڕزگارکەن. ئەوە لە ڕۆژنامەی (السیاسة)دا، ڕۆژی ٢٢ی نیسان بڵاو کراوە.

ئەمەش عەریزەیێکی دیکەیە کە ٣٤٢ کەس لە گەورە ئەشراف و عولەما و سادات و مەشایەخ و ئاغا و بەگ و ڕوئەسا و بازرگان و کاسبی سلێمانییە مۆریان کردووە بۆ ڕیاسەتی دیوانی مەلەکی و ڕیاسەتی مەجلیسی ئەعیان و ڕوئەسایەتیی مەجلیسی نواب و جێگا بەرزەکانی دیکە و ئەحزابەکانی عیراق ناردراوە و بۆ ڕۆژنامەکانی پایەتەختیش ڕوونووسی هاتووە و لە ڕۆژنامەی (السیاسة) بە درێژی بڵاوکراوەتەوە کە حکوومەت بە ڕووی میهرەبانییەوە کاروباری بارزانییەکان بە جۆرێکی دڵنیایی و عەدالەت جێبەجێ بکات و عەفووی عامیان بۆ دەرخا و بیانگێڕنەوە نیشتمانەکەیان. بەوە هەموو نەتەوەی عیراقی نەجیب، چی کورد و چی عەرەب شادمان بکا. بەناوی نەتەوەی کوردی عیراقی تکا دەکەن کە پایان بەو کارەساتە بدەن کە نەتەوەی عیراقی لە بەرانبەر گوللەی بێگانە گیان بدات.

بۆ بەسرە ناردران؛ لەوێ دانیشتن. ڕۆژی پێنجشەممەی ٢٤ی نیسان، بۆ شەو ئەم شازدە بارزانییانە لە مووسڵەوە هێنرانە بەغدا، ئێوارەی جومعە ٢٥ی مانگ بۆ بەسرا بەڕێ کران کە لەوێ دانیشێندرێن، ئەمانەن:

شێخ ئەحمەد، محەمەد خالید کوڕی شێخ ئەحمەد، شێخ عەبدوڵڵا کوڕی شێخ مستەفا، شێخ بابۆ، شێخ سادق کوڕی شێخ بابۆ، شێخ ئیسماعیل کوڕی شێخ عەبدوسەلام، شێخ ئیبراهیم کوڕی شێخ عەبدوسەلام، شێخ محەمەد سدیق، حاجی تەها عەبدولعەزیز. لە نۆکەران: مەلا حەسەن مەلا ئەمین، نەعمان ئەمین، سالح مستەفا، ئەحمەد خالید، ئیسماعیل ججو، محەمەد بابەکر، مامەڕەش.

مەلا مستەفا بارزانی

ڕۆژنامەی (البلاد)ی بەغدایی، ڕۆژی ٢١ی نیسان، بڵاوی کردەوە دەڵێت:

مدیریەتی شورتەی عام لە سەرکردەی بەرزی شیمالەوە تەلگرافێکی وەرگرتووە کە مەلا مستەفای بارزانی لە چیاکانی عیراقا لە نێو ئەشکەوتێکی قووڵ و زلا خۆی پەناداوە. هێزی پڕ چەکی شورتە دەورەی ئەشکەوتەکەیان گرتووە.

بۆ مەلا مستەفا مەفەڕی هەڵاتن نەماوە. بەڵام شێخ ئەحمەد لە دوای ئەوە، کە خۆی بەدەستەوە دا، بردیانە بەندیخانەی مووسڵ و چەند کەسێکی دیکەش لە دەستە و پێوەندی لەگەڵ کاربەدەستە ڕەسمییەکان بۆ دامەزراندنیان و خواردەمەنی و جێگا و پێویستییان خەریکی جێبەجێکردنی ئارەزوون. چەند ڕۆژێک لەمەوبەر شورتەی بەغدا نۆ کەس لە دەست و پێوەندی مەلا مستەفایان وەرگرت.

ئیعلانی ئەحکامی عورفی

لە قەزاکانی ڕەواندز و زێبارا، ڕۆژی یازدەی مایس، بۆ ئیعلانی ئەحکامی عورفی لە قەزاکانی ڕەواندز و زێبار و هەموو دەوروپشتەکەیان -کە وابەستەییی بە قایدولقوواتی عەسکەرییەوە هەیە- ئیرادەی مەلەکی سادیر بوو.

تا کاتی ئیرادەی مەلەکی سادیر دەبێ بەپایان پێدانی، مەرجەعی بەرز لە داخیلی ئەو دوو قەزایانەدا بەهەموو ئیدارەیەک قایدولقوواتی عەسکەرییە.

فەخامەتی سەرەک وەزیر ئەحکامی عورفی بۆ داندراوە، نیشانی دەدا

فەخامەتی سەرەک وەزیر وەڵامی ئەو پرسیارەی داوە کە ڕۆژی سێ شەممەی ١٣ی مـــانگ، لە بابەت ئەحکامی عــورفی دانان لە قــەزایانی ڕەواندز و زێبــار – کــە عەبدولهادی بچاری کردبوونی– دایەوە و وتی:

لەو کۆبوونەوەی لەمە پێشتاندا پێشدەستیم کرد، خۆبەدەستەوەدانی ژمارەیەکی قورسی بارزانییەکانم پێ وتن، تەنیا مەلا مستەفا و دەستەی لەگەڵیدایە، ماون. ئەوانە بێ قەید و شەرت هێشتا خۆیان بەدەستەوە نەداوە.

ئەو دەستەیە لە دەستیان هات کە خۆ باوێنە خاکی عیراقەوە. مەلا مستەفا و دەستەکەی بۆ مەخفەری شورتەی عیراق دەستدرێژییان کرد و تەنیا شورتەیەکیان کوشت. حکوومەت لە کاتی هاتنیان بۆ عیراق، خەریکە پێویستیی بەکاربردنی و تەدبیران پێک بێنێ؛ ئەوا یەک لەو تەدبیرانە ئەحکامی عورفی دانانە. دەبێ ئێوەش لە ڕۆژنامە خۆجێیەکاندا ئاگاداریتان وەرگرتبێ، کە حکوومەت ئەم بڕیارەی دا مەجلیس نەبوو. لە پێش ئەوەدا ئەم پرسیارەم لێ بکرێ ئامادەبووم پێتان بڵێم ئەوا بەو ناونیشانەدا دەلایلم بۆ هێناوە، ئومێد دەکەم بەو تەدبیرانەی کەوا حکوومەت لەسەری عازمە بۆ پایاندان بەو قەزیە و قەزییەکانی دیکەش کە کەوتوونە سەر، بەس بێ و وڵات لە چنگیان ڕزگار بکرێ و پترینی ئەو پیاوانەی کە بەئاگری ئەو پیاوە سووتاون وریا بکرێنەوە.

بەیانی ڕەسمی

لە دوای ئەو خۆبەدەستەوەدانە بێ قەید و شەرتەی بارزانییەکان کە تەواو بوو، هێندێکیان بە سەرکردەیی مەلا مستەفای بارزانی بەراوەژوویان کرد و وتیان تا حکوومەت عەفووی عام بۆ هەموویان بەجارێک سادیر نەکا خۆبەدەستەوە نادەن. لەو کاتەدا ئەوانەی خۆیان خزاندە خاکی عیراقەوە، بە جێگایانی سنووری تورکیا لەگەڵ مەخفەرێکی عیراق نزیکی ئەو سنوورە بەگژ یێکدا چوون. لە ئەنجامدا تەنیا شورتەیەکی ئەو مەخفەرە کوژرا. جا لەبەرئەوە و لەبەر ڕکەگرتنی ئەوانە بەخۆبەدەستەوە نەدان، حکوومەت دەستی کرد بە پێکهێنانی کردنی پێویست لە بارەیاندا.

عەتفی حکوومەت

وەزارەتی داخلییە هەموو موتەسەریفەکانی لیوایانی سلێمانی و کەرکووک و هەولێر و مووسڵی ڕادەسپاردن و تێی گەیاندن کە هەرچەندی لە دەسەڵاتیاندا بێ، بۆ بارزانییەکانی کە پەنایان هێناوە، هەموو ئەسبابی ڕەحەتی و خواردەمەنییێکی فراوانیان بۆ ڕێک خەن تاکو بەسەر مەنتیقەکانی خۆیاندا دادەمەزرێندرێنەوە و بکۆشن بە چاکی یاریدەیان بدرێ و بە هەموو مووەزەفەکانی تابیعی خۆیان بڵێن و ڕایان دەسپێرن کە بە چاکترین معامەلە لەگەڵ ئەو بارزانییانە ببزوونەوە تا کاروباریان وە هاتوویان دەخرێتە بڕیارەوە.

چەند ئاگادارییێکی بزووتنەوەی لەشکری عیراق لەگەڵ بارزانییەکان

هەروەک لە جێگایانی گەورە و پیاوانی باوەڕپێکراو و موستەنەداتی وێچووی ڕاستمان وەدەست کەوتووە، بۆ ئەمەی لاپەڕەی دێریکەکەمان ڕەخنە و کورتیی تێدا نەبێ. ئەم ئاگادارییانەش لێرەدا تۆمار دەکەین. کە لە پاشان لە ڕەسمییاتی حکوومەتی و بەیانەکان بڵاو کرانەوە، ئەمانەی پێ دروست و ڕاست دەکەینەوە. چونکە گەلێ مەعلووماتی ئەم هەرایانەمان لە ڕۆژنامەکانی ئێران و عیراق و لە بەیانە ڕەسمییەکانی هەردوو حکوومەتانمان دەست کەوت. هێندە خەریکی قسە و وتەی ئەم و ئەو نەبووین؛ چونکە لە دە، دووی ڕاست بێ یان نەبێ. بەڵام ئەمانەی لە خوارەوە بەیانی دەکەم، وام بڕوایە کە هەمووی ڕاست بێ؛ هەرچەندە بۆ وتار و بڵاوکردنەوەش نابێ، بەڵام مەبەست لە لاپەڕەیێکی دێریکی ئەو هەرایەیە کە تۆمار بکرێ:

ڕۆژی پێنج شەممەی ١٩٤٧/٢/٢٠ بە هۆی تەوەتتوری پێوەندیی حکوومەتی ئێران و کوردی بارزان، لە عیراق ئەمر درا بە ئینزاری جەحفەل لیوای چوارەم بۆ بزووتنەوە.

١٩٤٧/٢/٢٢ فەرمان بە بەتەرییەی ٢ک ٣ درا، کە بەچوار سەعات بکەوێتە بزووتنەوە.

١٩٤٧/٢/٢٦ بەتەرییە گەیشتە ڕەواندز.

١٩٤٧/٢/٢٧ موفەتیشی جەیشی عیراقی وتارێکی بۆ فەوجی دوو، لیوای سێ خوێندەوە، دوور و درێژ لە دەست بەئیشکردن و هەستانە سەر واجباتی عەسکەریی کرد، دڵخۆشی و هان و ترسی نیشان دان.

ڕۆژی شەممەی ١٩٤٧/٣/١ فەرمانی ئینزار درایە دەستەی بەتەرییە بۆ چوونە چامە، کە هاوکاریی شورتەکانی ئەوێ بکەن.

١٩٤٧/٣/٦ فەوجی یەکەم، لیوای سێیەم لە کەرکووکەوە گەیشتە باپشتیان.

١٩٤٧/٣/٧ دەستەی هەندەسەی چوارەم، بۆ دروستکردنەوەی ڕێگاوبان گەیشتە باپشتیان.

١٩٤٧/٣/٨ دەستەی سپای ماوی جەحفەلی سێیەم و کەتیبەی شەشەمی کێوی گەیشتنە باپشتیان.

١٩٤٧/٣/١٠ ئەمر دەرچووە کە فەوجی یەکەم، لیوای سێیەم بۆ چامە بکەونە بزووتنەوە.

١٩٤٧/٣/١٣ حکوومەتی ئێران ڕێگای خواردەمەنی و دانەوێڵەی لە کوردەکانی بارزان بڕی.

١٩٤٧/٣/١٦ لە نێوانی کوردەکانی بارزانی و حکوومەتی ئێران، لەنێو خاکی ئێراندا کوژتار دەست پێ کرا.

١٩٤٧/٣/٢٢ لە نێوانی دەستە سپایێکی عیراق و دەستە کوردێکی، کە لە خاکی تورکیاوە لە ژێر سەرۆکی پیاوێکی حوسێن ناو کوردێکدا بوو، لە سنوور کوژتار دەست پێکرا. دوو سەعات شەڕ دەوامی کرد.

١٩٤٧/٣/٢٥ موفەتیشییەی جەیشی عیراقی بۆ پشکنینی دەستەی لەشکرانی عیراق و ڕێکخستنیان چوو گەیشتە چامە.

١٩٤٧/٣/٣٠ قایدی فرقەی عیراقی و موفەتیشی دەستەکانی سوپا، چوون گەیشتنە چامە.

١٩٤٧/٤/١ مودیری حەرەکات، موفەتیش، موفەتیش تۆپ، چوونە لەشکرگا و هەموو لەشکرگا و چەکەکانیان تەماشا کردن بۆ ئەمە لە شەڕا ساز بن.

١٩٤٧/٤/٤ دەنگوباس بڵاوبووەوە کە ئەحمەد ئاغای مێرگەسووری، بە هەشت

سەد ماڵ بارزانییەوە، خۆیان بەدەستەوە دا و بێ قەید و شەرت تەسلیم بەهێزی حکوومەتی عیراق بوون.

١٩٤٧/٤/١٠دەنگوباس بڵاوبووەوە کە قایدولقوواتی شورتەی عیراق، سەید عەلی حیجازی، دیدەنیی شێخ ئەحمەدی بارزانی کرد و پێک هاتن.

ڕۆژی شەممە ١٩٤٧/٤/١٢ دەنگ دەرکەوت کە تەلگرافێک لە مەخفەری خرێنە لە سنووری عیراق و ئێران، لە ناحیەی برادۆست هاتووە کە ئەحمەد ئاغای مێرگەسووری پەیمانی بێ قەید و شەرت تەسلیم بوونی خۆی و هەشت سەد عایلەی بارزانی عیراقی مۆر کرد.

١٩٤٧/٤/١٣ بارزانییەکان دەستە دەستە دەستیان بەهاتن کرد و لە مەخفەری خرێنە تەسلیم بە حکوومەتی عیراق دەبوون.

١٩٤٧/٤/١٤ جەنەرال هومایوونی سەرکردەی لەشکری ئێران تەلگرافێکی بۆ شێخ ئەحمەدی بارزانی لێ دا. بە فڕۆکە لە گەلی گادەر بۆ شێخ ئەحمەدیان بەرداوە کە دەبێ هەموو چەک و ئامرازێکی جەنگی کە بارزانییەکان لە سپای ئێرانیان بە تاڵان گرتووە، بیدەنەوە بە هێزی ئێران. ئەگەر بەپەلە بە دەستەوە نەدەن، فڕۆکەکانی ئێران ئەو هەموو ژن و منداڵە بارزانییانەی چڕژانەتە گەلی گادەرەوە بۆمبەباران دەکەن.

١٥-١٩٤٧/٤/١٦ بارزانییەکان لە ترسی بۆمبەبارانکردنیان لە لایەن هێزی فڕۆکەی ئێرانەوە ناچاربوون بەپەلە لە خاکی ئێران بارکەن و هەڵێن، خۆ بگەیەننە خاکی عیراق و پەنا بۆ حکوومەتی عیراق بێنن.

١٩٤٧/٤/١٦ دەنگوباس بڵاو بووەوە کە ڕەئیسی ئەووەلی ئەرکان عیزەت عەزیز، خەڵکی عیمادیە -کە لەگەڵ شێخ ئەحمەدی بارزانیدا چووبووە ئێران- لە حکوومەتی عیراقی خواست کە میهرەبانی عەواتیفی بە ڕوویەکی تایبەتییەوە لەگەڵ بکات و ئیشوکارەکەی بە چاوێکی عەدالەتەوە تەماشا بکات.

١٩٤٧/٤/٢٠ شێخ ئەحمەدی بارزانی و شێخ خالیدی کوڕی و ئەحمەد ئاغای مێرگەسووری و شێخ محەمەد سەدیقی برای شێخ ئەحمەد و ڕەئیس ئەووەل عیزەت عەزیز، کە خۆیان بێ قەید و شەرت تەسلیم بە سەید عەلی قایدولقەواتی شورتە کردبوو، گەیشتنە لەشکرگای باپشتیان.

١٩٤٧/٤/٢١دەنگ بڵاوبووەوە کە تەلگرافێک دراوە بە لەشکرگای باپشتیان، کە مامەند مەسیح بە سەد کەسی جەنگیی پڕ چەکەوە لە خاکی ئێرانەوە هاتە نێو خاکی عیراقەوە و لە سنوور ئاوابوون. لەگەڵ هەریەک لەوانە دوو تفەنگ هەیە و لە چوونیاندا ڕوو بەئەرگوش دەچن و ئێستا و لەم دەمەدا بزووتنەوە لە نێوانی مەلا مستەفای بارزانی و حکوومەتی عیراقدا بەتین و توندترین ڕووداو و قەوماندایە.

ڕۆژی سێشەممەی ١٩٤٧/٤/٢٢ سەرکردەی تۆپخانەی لەشکری عیراقی و ئامیری تۆپخانەی فیرقە و سەرکردەی کەتیبەی لەشکری عیراق –کە بۆ پشکنین و لێوردبوونەوەی تۆپخانە چووبوون –گەیشتنە لەشکرگای چاما و کاروباری پێویستی تۆپ و تۆپهاوێژەکانیان دامەزراند.

١٩٤٧/٤/٢٣بەپێی دیدەوانی و ئاگادارییەکی کە فڕۆکەکانی حکوومەتی عیراق دەستیان کەوتبوو، دەستە شەڕکەرەکانی کوردی بارزانی کە لە ئێرانەوە دەگەڕانەوە عیراق پۆل بەپۆل هەر بیست و سی کەسی دەبوونە دەستەیەک و لە سنووری ئێرانەوەی شیمالی خرێنەوە بەگەرمە دەهاتن و لە سنووری ئێران بۆ خاکی عیراق ئاوا دەبوون و هەمووشیان پڕ چەک و پۆشتە بوون لە ئامرازی جەنگی.

١٩٤٧/٤/٢٤ مەلا مستەفای بارزانی کە لەولاوە هاتبوو کەوتبووە نێو خاکی عیراقەوە، بە هێزێکی ٥٠٠ کەسی پڕ چەک، سەرلەبەیانیی پێش ڕۆژهەڵات، سەعات پێنج، مەخفەری زێتیان دەورە دا کە شورتەی عیراقی تێدا بوو. دەورەدان تا سەعات هەوتی کێشا. دوو کەسی شورتە، کوژران و دوو کەسیشیان بەدیل گیران.

١٩٤٧/٤/٢٥ دەنگی بەڕاستی درا کە بێ گومان مەلا مستەفای بارزانی گەیشتە ئەرگوش. حکوومەتی عیراق موفەوەزی شورتە عەلی مەحموود ناو، خەڵکی سلێمانی، نارده لای، لە لوڤاندە چاوی بە مەلا مستەفا بکەوێ و قسەی لەگەڵ بکات و تێک بگەن و نوازشت بکرێ بۆ ئەمەی خۆ بەدەستەوە بدا.

١٩٤٧/٤/٢٦ سەرکردەی بەرزی هێزی شورتەی عیراق، سەید عەلی حیجازی، لە شێروان مەزنەوە بەنائومێدی گەڕاوە لەشکرگای خۆی؛ چونکە نەتواندرا لەگەڵ مەلا مستەفا پێک بێن و تێک بگەن و ڕامی حکوومەت بکرێ.

١٩٤٧/٤/٢٧جـەحـفـەلی لیـوای چواری لەشکری عـیـراق کـە لە باپشـتـیـان بزووتبوو، گەیشتە مەزنە؛ ڕۆژێک لەوێ پشووی دا. ئەملا و لای خۆی تاقی کردەوە. ڕۆژی ٤/٢٨ گـەیشـتـە مـێـرگـەسـوور. لەوێش پشـووی دا و ڕێ و بان و کـێـو و لێرەوارەکانی پشکنی.

ڕۆژی ٤/٣٠ گەیشتە شێروان مەزن. ئەو هێزە بۆ پێش بەمەلا مستەفا گرتن و چوونە سەر بارزانییە جەنگییەکان، کەوتە کارەوە.

ڕۆژی پێنجشەممەی ١٩٤٧/٥/١ فەوجی هەشتەمی شورتەی عیراق، بە هەموو تین و هێزیەوە کـەوتە ڕێ و گـەورە و سـەرکـردەکـانیـشی لەگـەڵ بوو، بـەرەو زێتی کەوتنە بزووتنەوە و چوون.

١٩٤٧/٥/٨ جەحفەلی لیوای پێنجەم لە لەشکەرگای خـەلیفان کەوتنە بزووتن، بەرەو شـێروان مـەزن وەڕێ کەوتن. ڕۆژی ٥/١٢ ئەو هێزەی عیراق گـەیشتە چاما لەشکرگای کرد.

١٩٤٧/٥/١٣ دەسـتـە لەشکری کـوردەکـانی کـە مـریدی شـێـخ ڕەشـیـدی لۆلان برادۆست بوون، لـە ژێر سـەرۆکی حـاجی بـەگی کـوڕی خـەلیـفـە سـەمـەد -کە برای مـەحـمـوود بـەگە- لە برادۆسـتەوە چووبوون گـەیشتنە چامـە کە یاریدەی جـەیشی حکوومـەت بدەن و هـاوکـاریی بکـەن بەرانبـەر بە بارزانیـیـەکان؛ چونکە ئەمـانە بە شورتەی غەیرە نیزامی قەید کرابوون. شێخ ڕەشید بەو ناوەوە چوار هەزار و پێنج سـەد دینار مـانگانەی لە حکوومـەت وەردەگـرت. هـەمـوو دەسـتـە و مـریدان و خزمـەکـانی کردبوو بە شـورتەی غـەیرە نـیزامی و هـەمـیشـە ئەم کوردانەی مریدی شێخ ڕەشید پێشمەرگەییان دەکرد.

١٩٤٧/٥/١٨ هـەژدە فـڕۆکـەی تـەرزی (ئـینسـنت) بۆ پشکنینی بزووتنـەوەی بارزانییان و جێگا و شوێن و چلۆنییان ئاگاداری کەوتنە هەوای ئـەو شاخ و کێو و دارستانانەوە. هەموو لایانی تاقی کردەوە.

١٩٤٧/٥/٢٠جەحفەلی لیوای چوارەم، بە هـەمـوو هێز و دەسـتـەڵاتیەوە بۆ سـەر مـەلا مسـتـەفـای بارزان بزووتنەوە و بەرەو گـوندی لێـرەبیـر کـەوتە پەلامـاربردن. لەودەمـەدا نووسراوێکی بەتوند لەلایەن مـەلا مستـەفاوە بۆ سـەرکردەی ئەو دەستە لەشکرەی عـیـراق نووسـرابوو، گـەیشـتـە دەست جـەحـفـەل. مـەلا مـسـتـەفـا لە

نووسراوەکەیدا وتبووی: تکام هەیە بۆ پێشەوە نەبزووی و نەیێی؛ چونکە ناتوانم دەستەڵات بەسەر لەشکرەکەی خۆمدا بکەم، کە نەیەڵم شەڕ نەکەن. بێ گومان پیاوەکانی من بێ خۆگرتن لە جەیشەکەت دەدەن و خراپتان بەسەردێ.

ڕۆژی پێنجشەممەی ۱۹٤۷/٥/۲۲ محەمە ئەمین ئاغای شێروانی کە لاگیر و هەواخوای حکوومەتی عیراقە و بەربەستیی بارزانییەکانی کردبوو، بریندار کرابوو؛ گەیاندرایە مستەشفای عەسکەریی چامە. چونکە چوو بوو کە مەخفەرەکانی بارزان بگرێ، گوللەیەکی لەلای کەپووی درابوو، کونی کردبوو. لە چاوێکی دابوو، دەری خستبوو.

۱۹٤۷/٥/۲۳ هەینوو. لە مەلا مستەفاوە نووسراوێک گەیشتە دەست ڕەفیق عارف سەرکردەی جەحفەلی چوارەم؛ لێی خوازتبوو کە چی دیکە نەیێتە پێشەوە، چونکە نایەوێت لەگەڵ لەشکری حکوومەتی عیراق شەڕ بکا و دڵی حکوومەت بڕەنجێنێ. خۆ ئەگەر گوێ نەدەیە ئەم پەندەم و بەقسەم نەکەی و بێیتە پێش لەگەڵتاندا دەکەومە جەنگێک، مەعرەکەیێکەوە کە تەئریخ لەسەر ئێوەی تەسجیل بکا.

۱۹٤۷/٥/۲٤ لە پایانی زەدوخوردێکی لە نێوانی بارزانی و شورتەی عیراقدا لە چیای سەرپوتین ڕووی دابوو، چوار شورتەی بریندار گەیاندرانە نەخۆشخانەی چامە (مستشفي اخلاء الخسائر في چامة) .

۱۹٤۷/٥/۲٥ تەلگرافێک لە تورکەکانەوە بۆ هێزی لەشکری عیراق لێ درا کە مەلا مستەفای بارزانی لە ڕووباری ڕوود کوچک پەڕییەوە. لە ئارەزوویدا بۆ خاکی سووریە تێ پەڕێ؛ چونکە بەدرخانییەکانی کە لە سووریەن تەرتیباتێکیان بۆ کردووە، کە خۆ بگەیێنێتە سووریە.

۱۹٤۷/٥/۲٦ وەڵامی ڕاست و دروست درا بەحکوومەتی عیراق کە مەلا مستەفا ڕوو بەسنووری ئێران تێ پەڕی (ڕەسمی بوو).

۱۹٤۷/٥/۲۷ دەنگی ڕاست پەیدا بوو کە مەلا مستەفا لە مەخفەرێکی تورکەکانی داوە لە نزیک زێتێ، لە نیوەشەودا ئامیری فەسیل ملازم عومەر و هەموو ئەفرادی لەشکرەکەی، کە لەوێدا بوو، بە بۆمبە کوشتنی. سێ دانە شێست تیری پڕاوێژ و هەموو چەک و دانەوێڵەیەکی لەوێ بوو، بە تاڵانی گرت.

دەنگوباس بڵاو بووەوە کە دوو لیوای عەسکەری تورک چوونە پێشی لە خاکی تورکیەدا مەلا مستەفا هەمووی دڕین و تێ پەڕی.

١٩٤٧/٥/٢٨ سەرکردەی بەرزی حەرەکاتی جەیشی عیراق لە شێروان مەزنەوە بۆ باپشتیان گەڕاوە.

١٩٤٧/٦/١ جەحفەلی لیوای پێنج بۆ خەلیفان گەڕاوە. ئیتر پێویستی مانەوەی نەما لە بارزان.

١٩٤٧/٦/٣ فەوجی هەوتەمی شورتەی عیراق لە کانی لینجدا گەڕاوە، چووە چاما.

١٩٤٧/٦/٤ عومەر عەلی و جەماعەتی دەستەی خۆی لە ئەرگوشەوە بۆ باپشتیان گەڕاوە.

١٩٤٧/٦/٧ (مستشفی اخلاء الخسائر) لە چامە بۆ لەشکرییان داندرابوو، حکوومەتی عیراق لەوێی گوێزتەوە و هێنایە مێرگەسوور و جەحفەلی چوارەمیش گەڕاوە مێرگەسوور.

١٩٤٧/٦/١١ فەرمانی بەرز درا کە فەوجی یەکەم و لیوای سێیەم، بەتەرییەی دووەم و لیوای شەشەم، لە چامەوە بگەڕێنەوە مێرگەسوور. ئەبەوە قەتاعاتی جەیشی عیراقی لەو جێگایانەدا نەما. ڕۆژی ١٩٤٧/٦/١٣ ئەو دەستە لەشکرە بەتۆپ و تۆپخانە و چەک و هێزەوە گەیشتە مێرگەسوور.

١٩٤٧/٦/١٦ موفەتیشی جەیشی عیراقی لە مێرگەسوور جەحفەلی تەفتیش کرد و تەماشای کردن.

١٩٤٧/٦/١٧ وەسی و وەلیعەهدی مەزن گەیشتنە لەشکرگانی باپشتیان. هەموو زابت و سەرکردەکانی جەیش لە بابەت حەرەکاتەوە خوتبەیان خوێند.

١٩٤٧/٦/٣٠ هەموو لەشکر لە مێرگەسوورەوە ڕوو بە باپشتیان کەوتە بزووتنەوە.

١٩٤٧/٧/١ لە خاکی بارزاندا هیچ قەتەعاتێکی لەشکری عیراق نەما؛ هەموو گەڕاوە.

١٩٤٧/٧/٣ سەرکردەی بەرزی لەشکری عیراق گەڕایەوە جێگای خۆی.

وێنەگری و کۆڵین

زەنگۆغرافی

بە زانین و تاقیکردنەوە، وێنە کۆڵان بە تیشکی رووناکی

کردەوەی خێوی زاری کرمانجی

حسین حزنی موکریانی

وینه‌گه‌ری وکوڵین

زه‌نگوغرافي

به‌زانین و تاقی کردنه‌وه‌ و وینة کولان بـه‌تیشکی رونا کی

(*)

کردة وه‌ ی

خیوی زاری کرمانجی

حسین حزنی موکریاني

(*)

مزی چاپ و ترجمه‌ بو‌ نناوه‌ند کرده‌ وه‌ یة

هه‌ر دانه‌ یلك به‌ ٤٠ فلسه

(*)

رواندز له‌ مه‌زرکه‌ ی زاری کرمانجی دامه‌زر ١٩٣٤

په‌رتي زاری کرمانجي ٢٠

وینه‌گه‌ری و كولین

به‌ كردن و كوشین و دینن

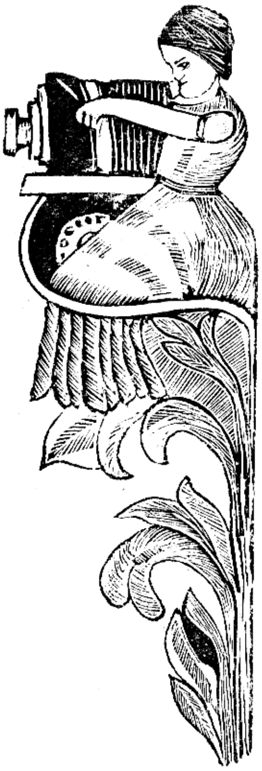

١٥ كانوني يیكه‌م ١٩٣٤

بەناوی خودای بێ هەمتا

مەبەس لەم کتێبە

مەبەست لە نوویسین و دانانی ئەم پەڕاوییە، لە وەختی گەڕان و سووڕاندنەوەم بە دیاریی بیانییاندا ورد دەبوومەوە، خۆمانی و بیانییانم دەکەوتە بەرچاو. بەدبەختانە خۆمانم لە سەنعەت و فەن پاشکەوتوو دەدی. پیشەی منیش چونکە مۆرکۆلان بوو، لەسەر خۆم بەپێویست زانی فەنی کلێشە کۆڵین بە ڕووناکی فێربم. بۆ ئەوە گەلێکم تەقەلا دا و کۆششم کرد کە دیارییێکی بۆ دیاریم دیار بێ وەدەستی خەم.

یێکەمین جار لە ئەستەمبووڵ لە لای ئەڵمانەکان بەهۆی کوردەکانەوە ڕێگای قیل و فۆتۆلیتۆغراف فێربووم. لە حیجاز و شام و حەڵەب بەو جۆرە کارم دەکرد؛ بەڵام ناتەواو بوو. لە مەتبەعەی مارۆنییەی حەلەب لە لای مودیرەکەی -کە سەلیم مەتەر ئەفەندی بوو- کۆششم کرد و نزیک ۳۰ لیرە دراوم خەرج کرد و ڕێگای قیلم سەرخست.

بەهۆی چەند کوردێکی میسرەوە ئوستاز شەریف، ئوستازی بەیرووت، نزیک ۱۰۰ لیرە ئیستیفادەی لێ کردم. ڕێگای دووەمینی کۆلۆدیۆن و هەستی فێرکردم. بەوەش کار نەکەوتە پێش. لە بەیرووت لە لای تاهیر تەنیر و لە شام لە لای حەناوی و لە میسر لە لای وەرشەنەی ئەلمیسرییە و لە پاریس خاوەندی (دی پاریزیان) لەم فەننەدا پێیان گەیاندم و منیش بە زانین و تاقیکردنەوە، کردمە کتێب. بەبێ ئەزیەت شاگرد فێر ئەکا و بۆ میللەتەکەم بەکار دێ.

پێشەنگ

مێژووی پەیدابوونی زەنگۆغرافی

ئەو پیشەیە لە وێنە (فۆتۆگراف) جویێ بووەتەوە و لە کردنا هەروەکو یەکترن. ئەو کەسەی ئەم دوو ئیشە بەکار و چاکەی پەیدا کرد و هێنایە ڕوو، پیاوێکی فەرەنگ ناوی (شاریل) لە فەرەنگسە و یەکێکی ئینگلیز ناوی داوود (داڤید) بوو. یێکەمین وێنەیێکی بە تیشکی ڕۆژ وەرگیرا ناویان نا (نیپسۆتیپ) کە دروستکەرەکەی ناوی (نیبس) بوو، لەبەرئەوە بە ناوی ئەو پیاوەوە کرا. ینبس لەگەڵ شاریل بوون بە هاواڵ و ڕێک کەوتن. یێکەمین وێنەیان لەسەر مسی سوور کێشا کە بە(قیل) بیتومیان ڕووکێش کردبوو. هەروەکو لە ڕێگای سێیەمدا دێتە گۆتن.

ئەو دوو پیاوانە زەمانێکی دوور و درێژ بەبێ سوود ڕەنجیان کێشاوە و خەریک بوون. لە ساڵی ١٨٢٩دا هەردوو لێک جویێ بوونەوە؛ شاریل بە تەنها دەکۆشا و دەستی هەڵنەگرت، بەڵام داڤید لە ڕێگای قیل بەکاربردن دەستی بەردا و لەگەڵ ڕووکێشکردنی زیو لەسەر مس و تووتیا تەقەڵای دەدا و لە دوای پاککردنەوە و سواندنەوەی ئەو دوو مەعدەنە، بەزیو ڕووکێشیی دەکردن و بەر دووکەڵی (یۆد)ی دەدان و لەوەوە یۆدووری زیوی دەست خست.

لە پاشان ئالەتێکی بۆ دروست کرد و ناوی نا (گەنجینەی تاریکی) و تیشکی ڕووناکیی لەنێو خەتی وێنەدا دەبردە سەر پارچەکە و کۆی دەکردەوە. بەو تیشکە یۆد دەگۆڕا و لەسەر پارچەکە وێنەی پەیدا دەکرد و دەزبەجێ گەنجینەی دەردەخست و نیشان بە دووکەڵی جیوەی دەدا و وێنە زۆر بەچاکی دەردەکەوت و لە دواییدا دەیخستە نێو تواوەوەی (هیپۆکبریتیت سودایۆد) دەچوو وێنە ڕادەگیرا.

ساڵی ١٨٣٩ داڤید بەیاناتێکی لەو فەننە دا بە کۆمەڵەی زانستی. نێوی ئەو فەننەیان بەناوی داڤید (داڤید یۆتیپ) کرد و دراوێکی قورسیان بۆ کۆمەگی دا پێی و بەبەرزیان یارمەتی کرد. داڤید گەلێک ئەو فەننەی بەرز کرد و لە دنیادا بڵاوی کردەوە. بەڵام زۆر پێ نەچوو ئەو فەننە گەلێک گۆڕا و دەستیان لە مس و پارچە زیو بەردا و وێنەیان خستە سەر قاقەز و بە ١٥ دەقیقە وێنەیان دەگرت و لە دواییدا بە چەند سانیە و هەتا گەیشتە حاڵێکی وا کە ئەمڕۆ تێیدایە.

یێکەمین کەسێکی وێنەی خستە سەر قاقەز (تالپۆ) ناو پیاوێکی ئینگلیز بوو. ئەو فەننەیان بەناوی ئەوەوە کردە (تالپۆتیپ) هەتاکو گەیشتە نیهایەتی تەرەقی.

فێربوون و ئاگاداری

هێندێک چتی بەکار و پێویست هەنە کە بۆ پیاوی کارگەر بەیانکردنی لەوانەیە گەلێک سوودمەند بێت، لێرەدا ئاشکەرای دەکەم.

لەسەر پارچە زەنگ و مس وێنە هەڵقەندن لە زبانی فەرەنگاندا بەپیشەی (زەنگۆگرافی) و لە زبانی عارەبی (حفرالفوتوغرافی) و بەکوردی (کۆڵانی بە تیشک) و لە فەننی ئەوروپاییدا (فۆتۆگراڤیۆر)ی پێ دەڵێن. هەرچێکو وێنە کۆڵان و وێنە وەرگرتن (فۆتۆگراف)ە و ئیشکردنی گران نییە و بەراوەژووی ئەمە زۆر شیرین و خۆش و پیشەیەکی گەلێک جوانە و هەتا لەو ئیشەدا کار بکرێ، شیرینتر دەبێ و لە دووبارەکردنی و تەجرەبەییدا ماندووبوون نادات. لە هەموو بزووتنێک و وردبینی و لێ رامینێکیدا زانین و تێگەیشتن فرە دەکا و زووتر بۆ پێشەوە بازدەدا و تێیدا سەردەکەوی. لەبەرئەوە هەر تەماشاکردنی وردی و ناسکی نیشان ئەدا و خەیاڵ و فیکر دەپاڵێوێت. پیشەی وێنەبازی هێندە سوودمەند و بەکار و پڕ فایدە و جوان و خۆشەویست و شیرین و دڵبەرە، لە کارکردن و تێیدا تەقەلادانیا تێربوونی بۆ نییە و بەهیچ جۆرێ لێی ماندوو نابی و دەستت لێ بەر نابێ.

بۆ کارگەر وردبینی، چاوەدێری، ئیعتینای تەواو، سەبر، فیکرێکی فرەوان، تەماشاکردنێکی زۆر و ڕاوەستان، گەلێک پێویستە. دەبێ لە هەر کردەوەیەکدا سابیت و لە هەر کۆشەوەیەکدا وردبین و لە کاردا سست ڕەوش و توند فیکر و فراوان بیت. نابێ جڵەوی عەقڵ لە دەست بدا. کەوابوو کارگەر لە کۆشەوەیدا سەردەکەوێ و بەچاکی فێربوون وەپێش دەخا. هەرکەسێک دەست بەوێنەکۆڵین بکا دەبێ زۆر چاک فۆتۆگراف بزانێ؛ چونکە کۆڵانی بە تیشک و وێنەگەری (فۆتۆغرافی) زادەیەکن و لە ڕێگای وێنەگەرییەوە بۆ وێنە کۆڵان دەچێت و ئاڵەت و ماشینە و کردەوەیان وێک دەچێت و نزیکی یەکترن.

چتی پێویست

هەر کەسێکی ئارەزووی پیشەی وێنەگەری و کۆڵانی بە تیشک بکا و بیەوێ و هەوەسکار بێت کە لەوەدا بگاتە دڵخوازی و ئیشوکاری ڕوو لە چاکبوون و فرەیی بکا، دەبێ ئەمانەی دەگوترێ ئامادە بکا:

بۆ جێگەی کار سێ خانوو و سێ ژووری دەوێ: ژوورێک بۆ دانیشتن و میوانداری، ژوورێکی دیکە بۆ کار و ئیش و ژوورێکیش تاریک.

ژووری کار دەبێ چەند ڕەفەیێکی هەبێ بۆ شووشە و تەرازوو و بۆ دەرمان و ئالەتی پێویست. تەرازوو، بەردی غرام، دەرمان کە پێویستە، پارچە تەختە بۆ کلێشە، مشارێکی تەنک و تیژ بۆ تەختە برینەوە. مشارێک بۆ پارچە زەنگ و مس، دوو تەختە مێز یەکێک بۆ شووشە و زەنگ و چوارچێوە و کاشی و ئاوەنگ بۆ دەرمان کوتان و کلێشە. مێزی دووەم بۆ تەرازوو و دەرمانی گیراوەوە.

خانووی تاریک دەبێ ڕۆچنە و کونی تێدا نەبێ کە ڕووناکی بدا. دوو ڕۆچنەی بەتایبەتی تێی دەکرێ: یەکێک شووشەیێکی زەرد، دووەم شووشەیێکی سووری تێی دەگیرێ. زەردەکە بۆ هەست بە زەنگدان و هی سوور بۆ دارێژتنی کۆلۆدیون و شووشتنەوەی شووشەی بەهەست.

لەنێو ژووری تاریکا دەبێ چەند شووشەیەک بۆ (بانیۆ) شووشتنەوە و بۆ هەستی دەرمان، لە ڕەنگی شین و سوور. ڕەحەتیی شووشە بۆ پالاوتن (پارزاندن) تواوەوە و کاشی بۆ شووشتنەوە. پارچە شووشەی خاوێن و پاک بۆ دارژتنی کۆلۆدیون، کاشی و ئیستیکانی بەنمرە بۆ دەرمان پێوان، دوو سێ کاشی و گلاس و ڕەفەیەک لە پێش پەنجەرەی سوور و یەکێک لە بەردەمی پەنجەرەی زەرد دەبێ هەبێ، بۆ شووشەی دەرمانی تواوەوە و بۆ پارچە زەنگ و شووشەی کۆلۆدیون لەسەردانان و لە پشتەوەش دوو ڕەفەی دیکە پێویستە هەبێ کە چتومەکی وەکو شووشەی کۆلۆدیون و زەنگی بە هەستی لەسەر دادەنرێ.

لێرەدا هێندێک پێویستیمان نیشان دا کە بەبێ ئەوانە ئیشکردن زۆر بە دژوار دەبێ. بەڵام جگە لەو چتومەکانە بەولاوە، پیشەگەر بەکردن تێ دەگا کە چی دیکەشی دەوێ و دەتوانێ سازی کا. لە هەموووان پێویست و بەکارتر ماشینەی وێنەگر و دووربین (ئەبجەکتیف)ی زۆر چاک و باشە. ئەگەر ئەوانە چاک نەبن،

ئیش خـراپ و پووچ دەبێـتـەوە. لـە مـاشـێنە و دووربینی چاک وردبینـی حـەلە و تاقیکردنەوە تێی دەگەیەنی کە بێ ئەوان نابێ.

نیشاندان و وشیاری

پیـشـەی وێنەگـرتن چـتـێکی وایە کـە وێنەگـەران بـەکـاربردنی هـێندێک دەرمـانی کـیمـیایی و ڕووناکیی ڕۆژ، یاخـود ڕووناکـیی کـەهـرەبا و مـاشـێنە و چوارچێـوە وەرگـرتنـی وێنە دەخـەنە دەست. نابێ لـەبیـر بکـرێ کـە وێنەگـەری سـێ کـردەوە و زانستی گەرەکە کە بتوانێ ئیش بکات:

١- لە مـاشـێنەی وێنە (فـۆتۆگـراف)دا بە ڕووناکـییـێکی زۆر وێنەگرتنی چـتـێکی خەیاڵی و کێشانی بۆ سەر لەتە مەعدەنێک.

٢- بە شـووشـتنەوە و ڕۆهـێنانی ئەو وێنەیە کە لە نێو چوارچێوەی مـاشـینەدایە و خـراوەتـە سـەر لەتە مـەعـدەنێک، دەبێ لە ژووری تاریکا و لە پێش ڕووناکـیی سـوور ئەو لـەتە هـەسـت پێـدراوە دەرهـێنرێ و بخـرێتـە دەرمـاناوی دەرهـیـز (مظهر) تاکو بەراوەژوو ڕەشی بە سپی و سپی بە ڕەش وێنەیێکی زۆر ڕوون و خـاوێن پەیدا دەکرێ. لە دوای ئەو بەئاو دەشـۆرێ و دەخرێتە ناو دەرمـاناوی ڕاگـیر (مـثبت). ئەو پارچە شـووشـە وێنەدارە بە زوبـانی فـەننی مـەنفی وەیا سەلبیی پێ دەڵێن، دەشۆرێ و هەڵدەگیرێ بۆ بەکاربردن.

٣- چاپکردنی ئەو پارچەیە لەسـەر قاقەز وە یاخـود لەسـەر مەعدەن کە بەراوەژووی پێشی پەیدا دەبێ، ڕەش و سپی وەکو هەبوو.

ماشێنە و دووربین

ماشـێنەیەکی لە وێنەگرتن و کۆڵیندا بەکار دەبرێن وەکو یەکن؛ جگە لە ترام و مـەنشوور و چوارچێوە نەبێ، هـەمـوو ئالـەت و چـتـومـەکـیـان وێک دەچن، هـەروەکـو لـە وێنـەی ژمــارە (١)دا دێتــە بـەرچاو. چـوارچێــوەی کــۆڵین لە هــی وێنـەی قــووڵتــر و ئەسـتوورترە. ماشێنە لە دوو پارچە ڕێک خراوە و

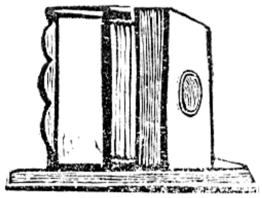

١- وێنەی فەنەر و
چوارچێوەی وێنەگر

یەکیان بێ ئەویتریان نابێ. یێکەم فەنەرێکی تاریکە و هەر چوار لای گیراوە و ڕێگای ڕووناکی چوونە نێوی نییە ئەویش دوو چوارچێوەی دار و فەنەرێکی پارچەی ڕەشە و بەڕەنگی ڕەش نێوەکەی ڕەنگ کراوە.

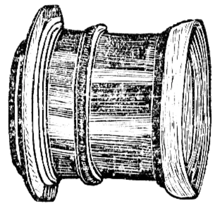

٢- ئیستوانەی دووربین

دووەم دووربین (ئەبجەکتیف) ئەستوانەیێکی مسی زەردە و دوو پارچە شووشەی زەرەبینی تێدایە. ئەو شووشانەش ئەستوور و پشت کووڕن و زۆر پاک و ڕووناک و گەورەکەرن. یەکیان لەپێش ئەستوانەکەوە چەسپ کراوە و دووەمینیان لە نێوەڕاستدایە. دووربین گەلێک جۆری هەیە و بەهەمووان کار دەکرێت. بەڵام چاکتر و پڕ فایدەتریان (زایس)ە، دووردبینەکانی دیکەش بۆ ئیش دەبن.

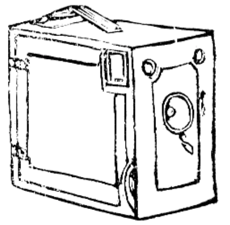

٣-ماشینەی دەست بووینە

هەرچیکو ماشێنەیە زۆر جۆرە وێنەی هەن، لەم کتێبەدا ناوی ئەوانە یەک بەیەک بردن کاتەلۆکێک دروست دەکا. بەڵام ماشێنەی دەست بۆ وێنە وەرگرتن ئەم جۆرەیان کە لە ژمارە ٣دا دەکەوێتە بەرچاو، سووکتر و ئەرزانترە بۆ وێنەگرتنی زوویی و ماشێنەی کۆڵانی بە تیشک بەتایبەتی بۆ ئەو ئیشە دروست کراوە و لە نێوەوەی ئەو ماشێنەدا و لەبەردەمی شووشەی سەهۆڵاوییەدا جێگای تۆڕ (ترام - شبکە) هەیە. لە پێش دەمی دووربین مەنشوور گرێ دەدرێ، لە کێلەکەی دەستەڕاستیا و لە نزیک شووشەی سەهۆڵاوی دوو پشک بە میلیمەتری پێوەیە تاکو بەو دوو پشکە تۆڕەکە لەنێویدا بێت و بچێت، ئەویش بۆ وێنەی بە سێبەر دەبێ. ئەو ماشێنەش لەسەر تەختەمێزێکی درێژ و چوارپێدا دەبەسترێ تاکو لە کارکردنا نەجووڵێتەوە و شووشەی کۆلۆدیون تێک نەدا و خراپی نەکا.

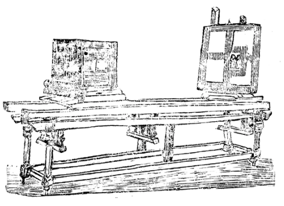

٤- ماشینەی وێنەگرتن بۆ کولان

پریزم - مەنشوور

سێگۆشە کە کارگەرەکانی فەرەنگ بەپریزم و میسرییەکان بە مەنشووری ناو دەبەن، بۆ وێنەی سێبەرداری بەکار دەبەن و لەبەردەمی دووربین گرێی دەدەن. ئەویش لە تەختەوە یاخود لە مەعدەن بە سێگۆشە دروست کراوە و شووشەیێکی دووربینی بە ئاوێنە تێدا چەسپ کراوە بۆ وەرگەڕانی وێنە.

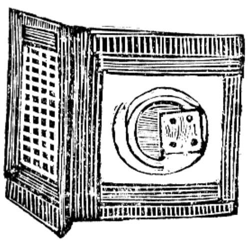
٥- پریزم - سێگوشە

بەکاربردنی ئەو ئالەتە ناچارییە؛ چونکە ئەگەر پریزم نەخاتە بەر دووربین وێنە بەراوەژوو دەکەوێتە سەر کۆلۆدیون و لەوێوە بە ڕاستەقانی دەهاوێژرێتە سەر زەنگ. لە چاپکردنی زەنگا وێنەکە بەراوەژوو دەبێ و ڕاستی چەپ و چەپی ڕاست چاپ دەکرێ. ئەگەر پریزم بەکار نەبرێ بەناچاری دەبێ لە دوای وێنەگرتن کۆلۆدیون وەرگەڕێندرێ و ئەوەش دەبێ زانا بێ.

تۆڕ - ترام

تۆڕ وەکو هێڵەگ وایە، بۆ ڕاگرتنی سێبەری وێنە دەهاوێژرێتە سەر کۆلۆدیون تاکو سێبەر و ڕووناکییێکی کە لەسەر وێنەکەیە بەخێو بکرێ. ئەگەر ئەو تۆڕە نەبێ نەزاکەتی وێنە دیار نابێ، وردە بابەتی جوان ناکەوێتە پێش چاو.

زانا و کارگەرە خاوەند هەوەس و وردبینەکانی ئەم پیشەیە، گەلێک کۆشاون و تەقەلایان داوە کە بەبێ ترام وێنە بکۆڵن نەشیاون. ئەگەر دەستیشیان خستبێت و لە بری ترام وردە جغز و دێریشیان کێشا بێ، نەگەیشتوونەتە ئارەزوویێکی وا کە لە ترامیان دەس کەوتووە. تۆڕ لە سێ چت دروست دەکرێ:

١- لە ئاوریشم کە بە کشتی تەنرابێ.

٢- لە تێل کە باریک و وردە و وەکو بێژینگ تەنرابێ.

٣- لەسەر شووشە ڕاست و چەپ خەت دەکێشرێ و دەخرێتە سەریەک و لە نێوانی دوو خەتا نوختەیێکی چوارگۆشە پەیدا دەکرێ. بەڵام چاکتریان شووشەیە، ئەویش لە ئەورووپا بە دروستکراوی ئەفرۆشرێ.

تۆڕ لە ماشێنەکەدا کە لە پشت شووشە سەهۆڵییەوە لێی ورد دەبی، لە دووربینەوە بەتێپەڕینی ڕووناکی بەسەر ئەو خەتانەدا لە ڕووی وێنە یا نوقتەی ڕەنگاوڕەنگ دەبینرێ. ڕووناکی لە لەت و نێوانی نوقتەوە بە جێگای باریک و ئەستوورا پەرش دەبێ و چلۆنیی وێنە دەخاتە سەر کۆلۆدیون.

دووری و نزیکیی نێوانی شووشەی وێنەگر و تۆڕ

ژمارەی جغز	هەر پۆستەیەک کە بۆ چاپی وێنە	دووریی تۆڕ لە شووشە
٢٥	لە ڕۆژناماندا بەکار بێ	١٠ ملیم
٤٠	بۆ ئیعلاناتی گەورە	٧ ملیم
٣٠	لەسەر قاقەزی گرنی	٨ ملیم
٤٨	بۆ ئیعلاناتی زۆر گەورە	٣,٥ ملیم
٤٥	لەسەر قاقەزی نیمچە	٥ ملیم
٦٠	لەسەر قاقەزی لووسی چاک	٥ ملیم
٧٠	لەسەر قاقەزی ورد و سواوەی نازک	٢ ملیم
٨٠	لەسەر قاقەزی زۆر لووس	١ ملیم

لە پێش دەست بەکارکردن

هەرکەسێک لە وێنەگرتن و لە پیشەی وێنەگەریدا تەقەلا بدات و کۆشەوە بکات، دەبێ چوار چت بزانێ و لەبیر نەکات و بەپێی ئەو چوار چتانە بەڕێوە بڕوات؛ بۆ ئەمە کە دووچار بەڕاوەستان نەبێ و بیکاتە دەستوور:

١- دووری و نزیکی ترام چاککردن و نوختەکانی دیتن و زانینی.

٢- دیافراگم کردنەوە و زانینی هێز و تەوانای دووربین.

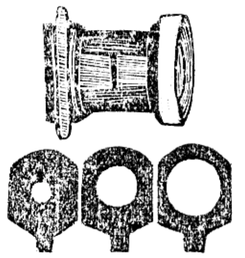

٦- دیافواگم و دووربین

٣- چەندی ڕووناکی نیشاندان و هێز و تینی هەتاو و جێگا زانین.

٤- دەم و چاخ و وەزعییەت و زەمان تەعینکردن، بۆ ئەوە کە بگەیژرێتە شووشەی وێنەگر و بەچاکی وێنە لەسەر شووشەی کۆلۆدیون بەجوانی وەربگیرێت، دەبێ سێ دیافراگم بەکار ببات هەروەکو لە وێنەی ٦دا دێتە بەرچاو.

هی چکۆلەترین کە کونەکەی لە دوانەکەی دیکە بچووکترە، مودەتی ڕووناکی نیشاندان، یێکەمین جار لەسەر قاقەزی سپی بێت نەک لەسەر وێنە. دیافراگمی دووەم کە لەوی بچووکتر، گەورەترە، بۆ پەیداکردنی وردەییی وێنەیە لە نێوەڕاستا. مودەتی نیشاندان بەو دیافراگمە دەبێ لەسەر وێنە بێ نەک لەسەر قاقەز. بەراوەژووی دیافراگمی یێکەمین، هی سێیەم کە کونەکەی لە هەردووکان گەورەترە. ئەویش بۆ پوختە گەورەکانی وێنەیە تاکو لەسەر سپی و ڕەش پێکەوە بچەسپن و لەتەک یێکا ڕێک کەون.

ئەوانەی لە سەرەوە گوتران ئاسان و نەرمی دەداتە ئەو ئیشوکارانەی کە بگاتە چتێکی لێت خۆش بێت و پێی دڵشاد و هەوەسناک بی.

دووری ترام کە گەورە بێت، نوختە لەسەر جێگای ڕەش، زۆر بچووک و ورد دەبێ و لەسەر سپی بەچاکی ڕێک دەکەوێ و دەکەوێتە سەر یەکتر و پێکەوە دەچەسپێ و لەحیم دەبێ.

مودەتی نیشاندان بەدیافراگمی یێکەمین کە کەم بێت، نوختە لەسەر جێگای ڕەش گەلێک ورد دەبێ و مودەتی نیشاندان بەدیافراگمی کون گەورە لە هی یەکەم دوور و درێژتر دەبێ و نوختە لەسەر ڕەش گەورەتر دەبێ.

ئەگەر ئەو تۆڕەی کە بە دەستمانەوەیە کاری پێ دەکەین ورد بێت و جغزەکانی باریک و نوختەکانی زۆر بچووک بێت و مەسافە کورت و نیشاندان دەبێت ئەگەر وێنەی ڕەنگاوڕەنگمان پێ بێت و سێبەردار بێ، دەبێ مەسافە کورت و نیشاندان درێژ بێ.

ئەگەر وێنە نازک نەبێ و وردی و جوانی تێدا نەبێ، مەسافە گەورە و نیشاندان دەبێ کورت بێت. بۆ نیشاندانی یێکەم دەبێ دیافراگم ١٧ فوگاس، بۆ نیشاندانی ٢ دیافراگم ٢٥ فوگاس، بۆ نیشاندانی ٣ دیافراگم ١٨ فوگاس.

وێنەی ئاشکەرا وەرگرتن بەکۆلۆدیون

ئەگەر شووشەیێکی سەلبیی چکۆلە لە وێنەیێکی ئیجابی گەورەتر وەیاخود ئەوەندەی خۆی وەرگیرێ، ئەم ڕێگایە دەگیرێ:

دوو پشکی تۆڕ ٣ ملیمتر دیافراگم ١٧ نیشاندانی ١ لەسەر قاقەز ٢٥ سانیە.

دوو پشکی تۆڕ ٣ملیمتر دیافراگم ٢٥ نیشاندانی ٢ لەسەر وێنە٧٠ سانیە.

دوو پشکی تۆڕ ٣ملیمتر دیافراگم ١٨ نیشاندانی ٣ لەسەر وێنە ٣٠ سانیە.

وەرگرتنی نیو ئەوەندەی وێنەکە هەیە

دوو پشکی ٢ و چارەگ دیافراگم ١٧ نیشاندانی ١ لەسەر قاقەز ٢ سانیە.

دوو پشکی ٢ و چارەگ دیافراگم ٢٥ نیشاندانی ٢ لەسەر وێنە ٣٥ سانیە.

دوو پشکی ٢ و چارەگ دیافراگم ١٨ نیشاندانی ٣ لەسەر وێنە ٢٥ سانیە.

وێنەگرتنی سێ بەشی ئەوەندەی کە هەیە

دوو پشک ٢ و نیو دیافراگم ١٧ نیشاندانی ١ لەسەر قاقەز ٢٠ سانیە.

دوو پشک ٢ و نیو دیافراگم ٢٥ نیشاندانی ٢ لەسەر وێنە ٥٠ سانیە.

دوو پشک ٢ و نیو دیافراگم ١٨ نیشاندانی ٣ لەسەر وێنە ١٥ سانیە.

وەرگرتنی وێنە بە شووشەی فۆتۆمیکانیک

ئەگەر قاقەز زەرد بێ وەکو هەیە وەردەگیرێ دەبێ دەستووری هاتوو بێ:

دووپشک ٣ دیافراگم ٢٥ نیشاندانی ١ لەسەر وێنە١٢٠ سانیە.

دووپشک ٣ دیافراگم ١٨ نیشاندانی ٢ لەسەر وێنە٦٠ سانیە.

بۆ ئەو کارە دووریی تۆڕ و مودەتی زۆر نیشاندان و درێژە پێدانی، لەبەر مەوادی هاتووە:

١- هەرچیکو دووری تۆڕە چوارگۆشەکان گەورە دەکا لەسەر ڕەشی تاکو بۆ وەرگرتنی لە چاپکردنا سپی بێت.

٢- چونکە وێنەکە زەردبووبێ، دەبێ شووشەکە ڕووناکی زۆر ببینێ.

٣- بۆ ئەوە کە نوختەی ڕەش لەسەر نویسینی سپی دەرکەوێ، دیافراگم بچووک دەکرێ و نیشاندانی نیگاتیف لەسەر قاقەزی سپی دەدرێ.

وەرگرتنی وێنەی ناوەنجی هەروەکو هەییتی

دوو پشک ٣ دیافراگم ١٧ نیشاندانی یێکەم ١٥ سانیە لەسەر قاقەز.

دوو پشک ٣ دیافراگم ٢٥ نیشاندانی دووەم ١٣٠ سانیە لەسەر وێنە.

دوو پشک ٣ دیافراگم ١٨ نیشاندانی سێیەم ١٣٠ سانیە لەسەر وێنە.

وەرگرتنی وێنەی نویسراو

وێنەی نویسین و وەرگرتنی نویسراو وەکو وێنەی بە سێبەر نییە؛ بەڵام لە وەرگرتنا ترام بەکار نابرێ. بۆ کاری بچووک و نویسراوی ورد یاخود نیگاتیڤ، دیافراگم نزیک سانتیمەترێک دەکرێتەوە و مودەتی نیشاندایں بە ڕووناکی ٥٥ سانیەیە و بۆ کلێشەی بچووک، دیافراگم سانتیمەتر و نیوێک دەکرێتەوە و مودەتی نیشاندانی ٣٠ سانیەیە.

چەند جۆر نویسراوێک بە مەرەکەبی ڕەش لەسەر قاقەزی سپی وەکو یێک بچووک وەرگیرێ. نیشاندان ٥٠ سانیە و دیافراگم یەک سانتیمەتر و نیو دەکرێتەوە.

ڕێگای نێگاتیف بە شووشەی فۆتۆمیکانیک

لەسەر قاقەزی زەرد ئەوەندەی کە هەیە وەربگیرێ، دیافراگم سانتیمەترێک و مودەتی نیشاندان بە ڕووناکی ٧٠ سانیە، نویسین هەرچەندە گەورەتر بێت، مودەتی نیشاندان هێندە زیاتر دەبێ و ئەگەر بچووک بێت، بەراوەژوو دەبێ.

دووری و نزیکی ترام لە ماشێنەدا

وێنە لە بەرامبەر دووربین ڕادەگیرێت، لەپشت ماشێنەوە جەڕو و پێچی تۆڕ دێت و دەچێت، هەتا زۆر چاک نوقتەی ترام وردە بابەتی وێنە ئاشکەرا بێت دەکەوێتە بەرچاو و بە خاوێنی دەبینرێ.

ماڵین و پاککردنەوەی ترام

خاوێنکردنەوەی ترام زۆر پێویستە؛ ئەویش بە دوو پارچە دێتە دەست: یەکەم بە پارچەیەکی ئاوریشم؛ دووەم بە پێستی نەرم کە بە ئەلکول تەڕ دەکرێ. بە ئاوریشم کە دەماڵدرێ بە پێستیش خاوێن دەکرێتەوە و لە پاش خاوێنکردنەوەی ترام دەخرێتە جێگای خۆی کە لە ماشێنەدا و لە نزیک شووشەی سەهۆڵاوییەوە جێگای بە تایبەتی هەیە؛ هەروەکو گوترا. چونکە شووشەی ترام دوو پارچەی پێکەوە چەسپاوە و دەبێ ئاگاداری بکرێ کە ئەلکول وە جەمسەری نەکەوێ دەنا لێک دەبێتەوە.

وەرگرتنی نویسین و نەقشە

مودەتی ڕووناکی نیشاندان لەسەر دەستووری هات و ڕۆیشتن چاوەدێریکردنی ئەوە نویسراو و نەقشەی جوان وەردەگیرێ:

نیو هێندەی کە هەیە دیافراگم ٥ ڕووناکی١٠سانیە.

سێ تەقسیم چواری کە هەیە دیافراگم ٢٥ ڕووناکی ١٥ سانیە.

دوو تەقسیم سێی کە هەیە دیافراگم ٢٥ ڕووناکی ١٣ سانیە.

یێک تەقسیم چواری کە هەیە دیافراگم ٢٥ ڕووناکی ٥ سانیە.

لەسەر هەرچۆنێکی کە هەیە دیافراگم ٢٥ ڕووناکی ٢٠ سانیە.

ئەو دەستووره زۆر چاک و ڕاستە، بەڵام دەبێ هێزی تواوەوەی زیو و تەوانایی و توندی دووربین بزاندرێ و لە دواییدا بەپێی ئەوە ڕەفتار بکرێ.

تەماشاکردن و لێوردبوونەوە

ئەوانەی وێنەگرن و بە کۆلۆدیون کار دەکەن، تووشی گەلێک چتی وا دەبن کە دەبێتە مایەی نیگەرانی. بۆ مەیدان بەوە نەدان و تێگەیشتن، چەند مادەی خوارەوە عەرز دەکرێن:

١- لە وەختێ کە کۆلۆدیون دەردەخرێ، ئەگەر لۆچ وگنجی لێ پەیدابوو، ئەوە نیشانەی ئەوەیە کە چاک نەپاڵاوتراوە و خاوێن نییە.

٢- ئەگەر شووشەی کۆلۆدیون ڕەش هەڵگەڕاوە یا کەناری لە شووشتنەوەی یێکەما ڕەش بوو، ئەوە نیشانەیە کە کۆلۆدیون لەپێش خستنەوە نێو زیواوەوە وشک بووەتەوە.

٣- شووشە لە دوای هەست پێدان، ئەگەر بێت و دەقیقەیەک بیهێڵیتەوە بەکاری ئیش نایەت و دەبێ دووبارە بکرێت.

٤- لەسەر کۆلۆدیون تنۆک پەیدابوون لە دوای دەرکەوتن شووشە پاک نەکراوەتەوە.

٥- مایەی زەردبوونی شووشە ئەوەیە لە دوای شووشتنەوە و لە دەرکەوتن چاک نەشۆراوەتەوە و دەرمانی لەسەر ماوە.

٦- شووشەی بەترام ئەگەر دیترا هێندێک جێگای لە هێندێکی ڕووناکترە، لەبەرئەوە بووە کە شووشە بە ڕاستی و چاکی نەخراوەتە نێو چوارچێوەوە.

٧- ئەگەر چوارچێوە بە ئەسپایی نەبزێورێ و لەسەرخۆ نەبرێتە لای ماشێنی کۆلۆدیونەکە، تەڕە و دەهەژێ یا بەردەبێتەوە یا دەڕاکێ و ئیش خراپ دەبێ.

٨- تنۆکەی دەرمانێک بکەوێتە سەر یێکێکی تر لە کار دەکەوێ و ئیشی پێ ناکرێت.

٩- وێنەگر بە تواوەوەی داڕژان دەستی ڕەش دەبێ، بە هێندێک سیانۆری پۆتاسی بشوات ڕەشی دەبات.

١٠- دەبێ هەموو جارێ ترام بە چاکی بماڵدرێ و خاوێن بکرێتەوە، تاکو وێنە پەردە و تنۆکە پەیدا نەکات.

١١- ئەگەر کون و تنۆکە لەسەر کۆلۆدیون پەیدا بێ، ئەوە لە وەختی کارکردنا تنۆکەی کۆلۆدیون کەوتووەتە نێو زیواوەوە.

١٢- لە زیواو (مەحلوولی نیترات داڕژان)دا ئەگەر زەردی وەیا ڕەنگ گۆڕانێک پەیدابوو، گیراوەوەی هاتووی بۆ سازکە:

یۆدوری چاک ١ غرام.

ئیسپرتۆی دەرەجە ٩٦ - ١٠٠ غرام.

لەو گیراوەوە دوازدە تنۆک دەکرێتە نێو هەزار سانتیمەتر موکەعەب. (گرد)ەوە و دوو ڕۆژ لەبەر هەتاو دادەندرێ و بە قاقەزی مژۆک دەپاڵێورێ و بە چاکی ڕەنگی دێتەوە سەرخۆی.

وێنه وەرگرتن بۆ زەنگوغرافی

وەرگرتنی وێنە بـۆ کـۆڵانی بە تیشک دوو ڕێگای هـەیە: یێکێک بە شـووشـەی وشک (فۆتۆمیکانیک): دووەم بە کۆلۆدیونی تەڕ.

٧- رەحەتی بۆ پاڵاوتنی تواوە

بـۆ پیـــشــــەی وێنەکـــۆڵین، کـــۆلـۆدیونـی تەڕ لـە فـۆتۆمـیکانیک چاکـتـرە و هـەرچۆنێکی وێنە هـەیە دەردەکەوێ. ڕەشی بـەچاکی ڕەش و سپیی بـەجوانی ســـپـی و زۆر خــــاوێن و ڕووناکـــــە. هـەمـــــوو پیـشـەگـەرەکـانی وێنەکـۆڵین، کـۆلۆدیون بەدەسـتی خـۆیان سـاز دەکەن و لـەسـەر شـووشـەی دادەڕێژن و نایەڵن وشک بێتەوە و بە تەڕی وێنەی پێ دەگرن. لە دەرهێنان و ڕاگرتنا دەیشۆنەوە و کۆمەگی و هێزی پێ دەدەن هـەروەکو دێتە گوتن.

جـا کـەوابوو هـەمـوو دەمـێک دەبێ شـووشــەی پاک و خـاوێن هـەڵگری کە پێویست بوو بەکاری بەریت. ئەو شـووشـەی لـە پێشدا بە ئاو و لە دواییدا بە تواوەوەی هاتوو پاک دەکرێ.

ئاو١٠٠ غرام. سانتیمتر گرد. هێدراتی سۆدیۆم (١٥) غرام.

شـووشـە چەندێک لەنێو ئەو دەرمـانەدا دەمێنێ و خاوێن دەکرێتـەوە و لە پاشـان دەخرێتە نێو ئەم دەرمانەوە:

ئیسپرتۆ ٥٠٠ سانتیمر گرد.

یۆدی مەعدەنی ١ غرام.

لە دوای ئـەوە شـووشــەکـە بە پـارچەیەک جـاو دەمــاڵدرێ و زۆر جـوان خـاوێن دەکرێتـەوە و بە دەسمـاڵێک وشک دەکرێ و ئەم دەرمـانەی خـوارەوەی لە هـەر چوار کەناری دەدرێت:

جیر (لاستیک)ی خاو ٥٠ غرام.

کلۆرفۆرم ٤٥٠ غرام.

بەنزین ١٠٠ غرام.

ئەوەی بوویە کە ئەوەندەی قەیتانێک لە کەنار بدرێ تاکو کۆلۆدیون نەڕژێتە خوارەوە و نەژاکێت و لۆچی پەیدا نەبێ.

ئەگەر ئەوانەی لە سەرەوە بێژران بۆ شووشە خاوێنکردنەوە بەکارنەبران، دەرمانی هاتوو دەبێ بەکار ببرێ؛ چونکو دەبێ لەپێش هەموو کارێکدا شووشەی خاوێن هەبێ تاکو بتواندرێ وێنە بخرێتە سەر کۆلۆدیون؛ تاکو بۆ خستنە سەر چینکۆ ساز بێ. بۆ ئەوەی شووشە خاوێن بێ، شەش سەعات لەنێو ئەم دەرمانە دەخرێ: بیکرۆماتی پۆتاسیۆم٢٠٠ غرام، ئاوی تەنها ٢٥٠ سانتیم گرد، ئەسید نەتریک ٥٠ سانتیم گرد. ئەوەش بەپێی ئیش، کەم یا زیاد دەکرێ.

شووشەکە شەش سەعات لەو دەرمانەدا ماوە دەردەخرێ و لەنێو ئاوی خاوێنا دەشۆردرێتەوە و بەپارچە پەڕۆیێکی پاک دەماڵدرێ و بە دەسماڵێکی بەئیسپرتۆ تەڕکراو خاوێن دەکرێت و تۆز و تەڕایی لەسەر لادەبرێ و هەڵدەگیرێ، هەتا پێویست دەبێ. ئەودەمەش دووبارە بە دەستماڵ دەماڵدرێ و بۆ بەکاربردن ئامادە دەکرێ.

دروستکردنی لۆکەی بارووتی (کۆتۆن ئۆزۆتیک)

ڕێگای دروستکردنی لۆکەی بارووتی، سازکردنی دەرمانی هاتووە:

ئەسید کبریتیکی پاک و بێ دووکەڵ ٣٠ غرام.

نەتەراتی پۆتاسی وشک و ورد کوتراو ٢ غرام.

ئەم دوو دەرمانە لەنێو کاشی شووشە، یان چینیدا دادەنرێ و لۆکەی خاوێی بێ چڵک کەم کەمە دەهاوێژرێتە ناویەوە، هەتا هەمووی تەڕ دەبێ و نزیک هەشت دەقیقە لێی دەگەڕێی؛ لە پاش ئەوە بە شولکە شووشە دەردەخرێ و لۆکەکە دەخرێتە نێو کاشیێکی دیکەوە و بە ئاوی دووبارە زۆر چاک دەشۆردرێ، هەتا بۆنی ئەسید و نەتراتی پێوە نەمینێ. ئەوجا بە قاقەزی مژۆک وشک دەکرێتەوە و دوو سێ جار قاقەزەکەی لێ دەگۆڕدرێ و بۆ پێویستی هەڵدەگیرێ. دەبێ زۆر چاک لە دروستکردنیا وشیار بیت و لە پێشدا ئەسید لە دوایی نەترات. لە پاش زەمانێک لۆکەی تێ هەڵدەکێشرێ.

ڕێکخستنی کۆلۆدیونی یەکەمین

دروستکردنی کۆلۆدیون گەلێک تەرزە؛ هەر وێنەگەرێک بۆ خۆی ڕێگایێکی گرتووە. بەڵام ئێمە لەم کتێبەدا هەر کامێکی پێویست و چاک بێ و بۆ خۆم لە کاردا باوەڕم پێ هێنابێ و لە تاقیکردنەوەدا بۆم ڕێک کەوتبێ، لێیان دەدوێم و باسی دەکەم.

١- کۆلۆدیون کۆداکس

ئیسپرتۆی دەرەجە ١٠٠ و ٤٠٠ سانتیم گرد.

ئەتیر کبریتیک دەرەجە ٦٢ و ٦٢ غرام.

لۆکەی باروودی ١٢ غرام.

٢- دروستکردنی یێکەم لیکۆرسن سیبل

ئەلکول دەرەجە ٩٦ -١٠٠٠ سانتیم گرد.

یۆدور ئامۆنیۆم ١٠٠ غرام.

یۆدۆر کادمیۆم ١٠٠ غرام.

کلۆرۆر سترانتیۆم ٢٠ غرام.

پرۆمۆر کادمیۆم١٠ غرام.

٣- ئەوەی سەرەوە ساز دەکرێ و بەهی هاتووش ئیش دەکرێ

کۆلۆدیون کۆداکس ٦٥٠ سانتیمەتر گرد.

لیکۆرسن سیبل ٥٠ سانتیمەتر گرد.

یۆدی مەعدەنی ٠,٥ غرام.

کۆلۆدیونی مژراو

بۆ ئەو وێنەیانەی کە لەسەر قاقەزی ڕەنگاوڕەنگ کێشراون هەتاکو جوان بخرێتە سەر چینکۆ، دەبێ ئەم کۆلۆدیونە بەکارببرێ.

تواوەی یێکەم کۆلۆدیۆنی ڕۆژ:

ئایەئۆزین ٠,٥ غرام.

ئەلکول دەرەجە ٩٦ -١٨٠ سانتیمەتر گرد.

تواوەی دووەم:

پرۆمۆر کادمیۆم ١٢ غرام.

ئەلکول دەرەجە ٩٦ –٣٠٠ سانتیمەتر گرد.

تواوەی سێیەمیش:

لە قسمی ٣ کۆلۆدیون هەزار تەقسیم پازدە ٧٥ سانتیمەتر گرد.

لە قسمی ١ لە تواوەی دووەم ٢٥ سانتیمەتر گرد.

لە سەد سانتیمەتر گرد قسمی ٣ و لە مەحلوولی سێیەم یەک و لە تواوەی یێکەم پێنج تێکەڵ دەکرێ.

ئاوی زیو بۆ کۆلۆدیون لیکۆرسن سیبل

ئاوی دووبارە١٠٠ سانتیمەتر گرد.

نەتەراتی دارژان ٨ غرام.

سۆلۆدیون ئیدۆر پۆتاسیۆم سێ و لەسەدا ، ١٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسیدی نەتریک ٤٠ ف ٤ تنۆک.

تواوەی زیو دوو ڕۆژ لەبەر هەتاو دادەندرێ و لە دواییدا دەپاڵێورێ و بە ١٥ دەقیقە شووشە هەست دەکا.

ئاوی زیو بۆ کۆلۆدیونی مژراو

ئاوی دووبارە ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

نەتەراتی زیو٢٠ غرام.

بۆ ئەمەی پەلە پەیدا نەکات دەهاوێژرێتە هی هاتووەوە:

ئاوی پالاوتووی دووبارە١٠٠ سانتیمەتر گرد.

نەتەراتی زیو ٥ غرام.

هینەر

ئاوی پاک ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

سلفاتی ئاسن (قەرەزاخ) ٦٠ غرام.

سلفاتی مس مۆروەشینە ١٠ غرام.

ئەسیدی ئەستیک (سرکەی دووبارە) ٣٠ سانتیمەتر گرد.

ئەلکول ٤٠ سانتیمەتر گرد.

ڕاگر

هیپۆسلفیت دیسود ٣٠ غرام.

بیی سلفیت دیسود ١٠ غرام.

ئاوی خاوێن ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە دوای هینەر بە ئاوی خاوێن دەشۆردرێ و دەخرێتە نێو ڕاگرەوە و لە پاش ئەویش زۆر چاک بە ئاو خاوێن دەکرێ. ئەو شووشەیە کە تەماشا کرا وێنەکەی زۆر چاکە وردە بابەتەکانی هەموو دیارە، بەم گیراوەیە پشتیوانی دەکرێ:

پشتیوانی زەردکەر

فیری سیانور دی پۆتاسی سوور ٦٠ غرام.

ئاوی پاڵاوتوو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسید ئەستیک ٥٠ سانتیمەتر گرد.

نەتراتی قورقوشم ٦٠ سانتیمەتر گرد.

ڕەشکەر

ئاوی پاڵاوتوو ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسید نەتریک ٣٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە پێش شووشتنەوە بەئاو پێداکردن دەخرێتە نێو تواوەوەی هاتوو تاکو زۆر

چاک ڕەش بێ و وردەی ئاشکەرا بێ.

مۆنۆسلفیت دی سۆدیۆم ١٠ غرام.

ئاوی پالاوتوو ١٠٠ غرام.

شووشەی کۆلۆدیون کە ئەو هەموو کۆشەوەی لەگەڵ کرا دەخرێتە نێو ئاوێکی ساردەوە و زۆر چاک لە دەرمانانی بەسەری داهاتووە، خاوێن دەکرێت و بە تواوەوەی سمغی عەرەبی کۆلۆدیونەکە لەسەر شووشە ڕادەگیرێ و بۆ خستنە سەر چینکۆ ئامادە دەکرێت.

ڕێکخستنی کۆلۆدیونی دووەمین و تواوەوەی یێکەم

یودۆر کادمیوم ٢٠ غرام.

ناتریۆم سۆدیۆم ١٢,٥ غرام.

پرۆمۆر کادمیۆم ١٧,٥ غرام.

یۆدۆر پۆتاسیۆم ٥ غرام.

ئیسپرتۆی دووبارەی دەرەجە ٩٦ –٢٢٥ سانتیمەتر گرد.

تواوەی دووەم

لە تواوەی یەکەم ٣٠٠ سانتیمەتر گرد.

کۆلۆدیونی نیسبەت بیستی تەقسیم سەد ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

ئاوی زیو بۆ ئەو کۆلۆدیونە

ئاوی دووبارە ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

نەتراتی زیو ١٠ غرام. لەبەر هەتاو دادەندرێت هەتا دەترشێ و دەپاڵێورێت.

هێنەر

سلفاتی ئاسن ٥٠ غرام

سلفاتی مس ٤٠ غرام.

ئاوی خاوێن ١٥٠٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسید ئەستیک ٢٥ سانتیمەتر گرد.

ئیسپرتۆ ٣١٠ سانتیمەتر گرد.

ڕاگر

سیانۆر پۆتاسیۆم ٤٥ غرام.

ئاوی پاڵاوتوو ٥٠٠ سانتیمەتر گرد.

١- زەردەکەری یێکەم:

سلفاتی مس ١٠٠ غرام.

پرۆمۆرپۆتاس ٩٠ غرام.

ئاوی خاوێن ٢٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

٢- ڕەشکەری یێکەم:

نەتەراتی زیو ٥٠ غرام.

ئاوی دووبارە ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە پێشدا دەخرێتە نێو زەردەکەوە و دەشۆردرێتەوە و دەخرێتە سەر سێپا هەتا پاک دەبێتەوە. لە دوای ئەوە دەخرێتە نێو تواوەوەی ٢ و ئەو تواوەوەی بەسەردا دەکرێ هەتاکو ڕەش دەبێ و بەئاو پاک و خاوێن دەشۆردرێ و دەخرێتە نێو تواوەوەی هاتوو.

٣- زەردکەری دووەم:

یۆدی مەعدەنی ٢٥ غرام.

یۆدۆر پۆتاسیۆم ٢٥ غرام.

ئاوی پاڵاوتوو ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

بەو تواوەوە کە زەرد کرا بەئاو دەشۆرێتەوە و بە تواوەوەی هاتووی ڕەش دەکەن.

٤- ڕەشکەری دووەم:

سلفۆردی سۆدیۆم ١٠ غرام.

ئاوی پاک ۳۰۰ غرام.

شـووشـەی کۆلۆدیون کـە بەو تواوانە کـە هێنەر و ڕاگر و ڕەشکـەر و زەردکـەری یەکـەم و دووەم تـەواوبوو، لە ڕەشکـەری دووەم کـە دەرخـرا، لە دوای شـووشــتنەوە بەئاو دەخرێتە نێو ئەم دەرمانە کە لە خوارەوەیە:

ئەسید کلۆرهێدریک ۱۰ سانتیمەتر گرد.

ئاوی دووباره مقطر ۱۰۰ سانتیمەتر گرد.

ڕێکخستنی کۆلۆدیونی سێیەمین

یۆدۆر ئامۆنیۆم ٥ قمحە.

پرۆمۆر ئامۆنیۆم ٦ قمحە.

ۆدۆر کادمیوم ٥ قمحە.

یۆدی مەعدەنی ٥ , ۰ قمحە.

ئەوانە لەنێـو ئاوەنگدا زۆر چاک دەکوترێن و لە پاشـان ئەم دوو دەرمـانەشی تێ دەکرێ: ئیسپرتۆی دەرەجە ۹٦ –٥۰ سانتیمەتر گرد.

کۆلۆدیون ۱۰۰ سانتیمەتر گرد.

کە ئەوانە کـوتران ئیسپرتۆی تێ دەکرێ و دەکرێتە نێو شـووشـەیێکی دەم توند و لە پاشان کۆلۆدیونی دەکرێتە سەرێ.

ئاوی زیو بۆ ئەو کۆلۆدیونە

نەتراتی زیو ۳۳ غرام.

ئاوی دووباره ۳۰۰سانتیمەتر گرد.

ئەسید ئەستیک ٥ سانتیمەتر گرد.

ئەوانـە کــە تێکـەڵ کـران دوو ڕۆژ لـەســـەر یەک لەبـەر هـەتاو دادەنـدرێ، هـەتـا بە تەواوی دەترشـێت و لـە دواییدا دەپاڵاوترێ و دەکرێتـە نێـو کـاشـیـێکی شـووشـەوە. شـووشـەی کـە کـۆلۆدیونی لەسـەرە دەخـرێتـە نێـو ئەو زیواوەوە، بـەڵام بەشـەرتێ بەیەکـجـاری بخـرێتـە ناویەوە و بـە پارچەیەکی ڕەش سـەری دادەپۆشـرێ و چوار دەقیقە لێی دەگەڕێیت. لە دواییدا ئەوە دەردەخرێ و دەخرێتە نێو چوارچێوەوە و بە

ئەسپایی دەبرێتە لای ماشێنە و دەرگای شووشەی سەهۆڵاوی دەکرێتەوە و دەمی دووربین دادەخرێ. چوارچێوەیەکی کە کۆلۆدیونی تێدایە دەخرێتە جێگای شووشەی سەهۆڵاوی. لەسەر خوزاری چوارچێوەکە بەرەو ڕووی دووربین و لەنێو ماشێنەدایە دەکرێتەوە و بە هێندەی کە لە پێشدا دەستوورمان بۆ داناوە ڕووناکیی نیشان دەدرێ و چاوەدێریی دەستوور دەکرێت. لە پاش ڕووناکی دەمی چوارچێوە گرێ دەدرێ و دەست بەهێنەر و ڕاگری وێنە دەکرێ.

کۆلۆدیون دارژتن لەسەر شووشە

هەروەکو گوترا کۆلۆدیون کە ئامادەبوو ئەوجا لەسەر پارچە شووشەیێکی کە لەپێشدا خاوێن کراوەتەوە و بۆ ئەم ئیشە ئامادە کراوە، دادەڕێژرێ. بەڵام دارژتنی کۆلۆدیون زۆر موهیمە و وردبینیی پێویستە.

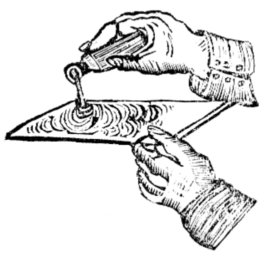

٨- دارشتنی کولودیون

پارچە شووشەکە بە دەستی چەپەوە دەگیرێت و شووشەی کۆلۆدیون بە دەستی ڕاست دەگیرێت و کۆلۆدیونەکە لە گۆشەیێکیەوە ڕوو دەکرێت. هەروەکو لەوێنە ٨دا نیشان دراوە و لە گۆشەی خوارەوە پان دەبێتەوە و لە گۆشەیکەوە دەکرێتە نێو شووشەکەوە، دەبێ زۆر بەئەسپایی ئەو کارە بکرێ تاکو لۆچی نەکەوێتە سەر کۆلۆدیون.

کە کۆلۆدیون دارژترا پشتی شووشەکە لە هایدرۆجین خاوێن دەکرێتەوە و دەرگای خانووی تاریکیش ئاواڵە دەکرێتەوە تاکو بۆنی ئەتیر و ئیسپرتۆی نەمێنێت. دەرگا گرێ دەدرێت و شووشە دەهاوێژرێتە نێو ئاوی زیوەوە. هەروەکو ڕێکخستنی ئاوی زیو لە پێشدا گوترا، لە پاشان لە ئاوی زیو دەردەخرێ و لە ماشێنەدا وێنەی پێ دەگیرێ و چوارچێوەکەی کۆلۆدیون دەبرێتە نێو ژووری تاریکەوە و دەرگا گرێ دەدرێ و لەبەر ڕووناکیی سوور، دەخرێتە نێو دەرمانی هێنەرەوە.

هێنەر

سلڤاتی ئاسن (قەرەزاخ) ٣٥ غرام.

ئاوی خاوێن ٨٠٠ سانتیمەتر گرد.

ئیسپرتۆی دەرەجە ٩٦ –٤٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسید ئەستیک ٢٥ سانتیمەتر گرد.

هیلمی ماسی ١٢ سانتیمەتر گرد.

شووشـەی کۆلۆدیون لە چوارچێوە دەردەخـرێت و لەنێو ئەو کاشییەی کە بۆ ئەم کارە دروست کراوە، دادەندرێ و هێندەی کە ڕووی کۆلۆدیون دابپۆشێت، لە هێنەر و بەسەریدا دەکرێ و یەکجار و دووجار کاشییەکە دەبزێورێ و وێنە زۆر بە چاکی دەردەکەوێ و دەزبەجێ لەو دەرمانە دەردەخرێ و دەخرێتە نێو کاشییەکی کە ئاوی تێدایە و بەئاو زۆر باش ئەو دەرمانەی لێ دەکرێتـەوە و لە دەست سلڤات ڕزگـار دەکرێ و دەخرێتە نێو دەرمانی ڕاگرەوە.

ڕاگر

هیپۆسلفیت دیسود ٣٠ غرام.

و ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

شـووشـەی کۆلۆدیون هێندە لەنێو تواوەوەی هیپۆدا دەمێنێ هەتا زیوی لەسـەر لادەچێ و وێنە زۆر چاک ئاشکەرا دەبێ وردییـەکـەی دەردەکـەوێ؛ ئەوجـا هیـپـۆ دەردەخرێ و لەنێو ئاوی سارد دادەندرێ و چەند جار دەشـۆردرێتـەوە، هەتا بۆنی هیپۆی لێ دەبڕێ و کزر دەکرێ؛ ئەوجا دەخرێتە نێو پشتیوانەوە.

پشتیوان

ئاوی خاوێن ٥٠٠ سانتیمەتر گرد.

سلفاتی دیکۆڤەر ٢٥ غرام.

پرۆمۆر پۆتاسیۆم ١٠ غرام.

پارچە شـووشـەکـە لەنێـو کـاشی دادەنـدرێ و لە تواوەی سـەرەوە کـەم کـەمـە بەسەریدا دەکرێ و دەشڵەقێندرێ و کاشی دەبزێورێ. بە مودەتی ٣ سانییە ڕووی

کۆلۆدیون وەکو زەردوویی زەرد هەڵدەگەڕێ. لە دوای ئەوە بەئاو خاوێن دەکرێتەوە و دەخـرێتـە سـەر سـێـپـا و وشک دەبێـتـەوە و بە دەرمـانی ڕەشکەر ڕەش هەڵدەگیردرێ.

ڕەشکەر

نەتەراتی زیو ٦ غرام.

ئەسید لەیموونیک (جەوهەری لەیموون) ١ غرام.

ئاوی دووبارە ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە دوای زەردکـردن کـە خـرایە نێـو ڕەشکەرەوە، لە پاشـان بەئاو دەشـۆردرێ و دەخرێتە نێو تواوەوەی هیپۆسلفیت دیسۆدی زۆر سـووک و تێیدا ڕادەگیرێ هەتا بەچاکی زیوەکـەی لەسـەر لادەچێ بە ئاو دەشـۆردرێ. ئەگـەر مـەنشـوور بەکـار نەبرابێت کۆلۆدیون وەردەگیرێ و شـووشـەیێکی دیکەی خـاوێن ڕووی بە سـمـغی عـەرەبی تەڕ دەکـرێ و ڕووی کـۆلـۆدیون دەخـرێتـە سـەر ڕووی سـەمـغدار و پێکەوە دەچەسپێندرێ و هەردووکیان دەخرێنە نێو کاشییەکی پڕ لە ئاو و شـووشـەی کە کـۆلۆدیونی پێوە بوو بە ئـاسـانی لە کۆلۆدیون دەبێتـەوە و دەکەوێتـە سـەر شـووشـەی سـەمـغـدار. بەبێ ژاکـاندن هـەڵدەگـیـرێت و وشک دەکرێت و بۆ خستنە سەر چینکۆ ئامادە دەبێ.

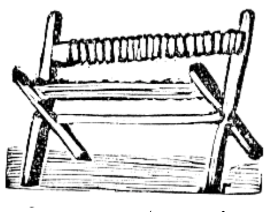

٩- سیەپا بۆ شووشە وشککردنەوە و وەرگەڕاندنی کولودیون

لەوەش چاکـتـر ئـەمـەیە کـە شـووشـەی بەسـمـغ لەپێـشـدا دەخـرێتـە نێـو ئاوەکـەوە و شـووشـەی کـۆلۆدیون ڕووی کـۆلـۆدیونەکـەی لـەسـەرخـۆ لەسـەر ئاو دادەنـدرێ و کـەم کـەمـە کۆلۆدیونەکە کە تەڕبوو شووشەکە بەردەدات و دەکەوێتە سەر ئاو و بە هێواشییەک شـووشـەکـە لادەبرێ و شـووشـەی سـمغ لە ژێرەوە بڵند دەکـرێ، هـەتا دەگـاتە کـۆلـۆدیون. بەبێ ژاکـاندنی کـۆلـۆدیون ڕووی چەپی دەخـرێتـە سـەر شـووشـەکـە و بەدەمی چەقۆیەکی دەم پان دەخـرێتـە سـەری. وەکـو لە ژێرەوە وێنە چەقـۆ هەیە.

١٠- چەقۆ بۆ کولودیون

ئەگەر بە ئەسپایی نەکرێ کۆلۆدیون دەژاکێ و بۆ ئیش بەکار نایەت، گەلێک وردبینی و نەفەسدرێژی و زانین و تەڕدەستیی گەرەکە.
کۆلۆدیون ئەگەر کەناری وشک بووبێت لەبەرئەوەیە کە کەناری شووشە جیڕی لێ دراوە و دەبێ بەری نەدا، پێویستە لەپێش تەڕکردندا بە چەقۆکە ناوەکەی ببڕدرێ.

شووشەی فۆتۆمیکانیک

هەروەکو دواوین و لە پێشدا بێژرا کە وێنە هەڵکەن و کارگەریی ئەم پیشەیە بە دوو جۆر کاردەکەن؛ یێکەمینیان بە کۆلۆدیون، ئەویش بە درێژی گوترا و دووەمینیشیان بە شووشەی فۆتۆمیکانیک کار دەکرێت. ئەو جۆرە شووشەیەش لە ئەوروپا بەدەستە بۆمان دەنێرن و ئێمەش دەکڕین و ئیشی پێ دەکەین و لە دوکان و کارخانەی وێنەگەرەکانا زۆرن. بەڵام ئێمە بۆ تێگەیاندن و زانینی فەن و پیشە و کار پاش نەکەوتن. دەبێ چلۆنیی دروستکردنی ئەو شووشە فۆتۆمیکانیکە کە بە وشکی بۆمان دێ وەکو کۆلۆدیون بزانین بۆ خۆمان ڕێکی خەین و دەبێ بە چاکی باسی بکەم:

تواوەوەی ژمارەی یێکەم

ئازۆت داڕژان ٣٠ غرام.
ئاوی دووبارە ٢٠ غرام.
ئامۆنیاک (نۆشادر) هێندە کە تلتە و کەف بیتوێنێتەوە.

تواوەوەی ژمارەی دووەم

پرۆمۆر دی پۆتاسیۆم ٢٤ غرام.
یۆدۆر دی پۆتاسیۆم ١ غرام.
جەلاتینی ڕەق (هێلمی ماسی) ٢ غرام.

ژمارەی یەکەم و دووەم لە دەرەجەی گەرمایی ٣٥ سانتیغرادا دەتوێندرێتەوە و لە حەمامی ماریدا ٤٠ دەقیقە بەو گەرمییە ڕادەگیرێ و لە دواییدا تێکەڵ دەکرێت و بە جارێک لێک دەدرێ و لە پاشان تواوەوەی ژمارەی سێیەمی دەکرێتە سەری.

تواوەوەی ژمارەی سێیەم

جەلاتینی ڕەق ٤٥ غرام.

ئاوی دووبارە ٥٠٠ غرام.

کە ئەو تواوەوەش تێکەڵ بە هەردوو ژمارە کرا، زۆر چاک دەشڵەقێندرێ و تێکەڵی یەکتر دەکرێت؛ بەوە هەموو دەبێتە کەف. پێویستە دوازدە سەعات بخرێتە نێو کاشی و سەری داپۆشرێت، هەتا لە دواییدا تەماشا دەکرێ کە بەستوویەتی. ئەوجا بە چەقۆ هەڵدەکەندرێ و لە کاشییەکە دەردەخرێ لەنێو ئاودا دەخووسێنرێ و بە دەست هەڵدەپشێورێ و چەند جار ئاوی لێ دەگۆڕدرێ تاکو پێکەوە نەنووسێ و بە ئاوی سارد چەند جار خاوێن دەکرێتەوە و لەسەر بێژینگ دادەندرێ و بڵاو دەکرێتەوە.

لە دوای ئەو هەموو شوشتنەوەیە دووبارە لە حەمامی ماریدا ٦٠ دەرەجەی گەرمایی دەدرێتێ، بەڵام ناشڵەقێندرێ هەتا دەتوێتەوە؛ ئەوجا بە ئەسپایی تێکەڵ دەکرێ. بەڵام نابێ بهێڵدرێ کەف بکات.

بۆ ئەوە هێزی زیاتر بێ و لە تۆز و خۆڵ بپارێزرێت، دەبێ لە خانووی تاریکا دابندرێت و هێندی ئیسپرتۆشی تێکەڵ بکرێ. لە هاویندا سێ و لە زستانا هەشت ڕۆژ دادەندرێ، ئەوجا بۆ بەکاربردن ئامادە دەبێت.

بۆ کار کە دەرمانەکان سازکران، شووشەی پێ هەست دەدرێ و لە ژووری تاریکا لەسەر سێپا دادەندرێ. لە زستانا ٤٥ و لە هاوینا ٤٥ دەرەجەی گەرمی بە شووشە و بە تواوەوەش ٥٠ی دەدرێتێ. ئەوجا تواوەوە بەسەر شووشەدا دەکرێ و شەش دەقیقە لەسەر سێپا دادەندرێ و هەرچییەکی زیاد بێت بەردەبێتەوە. دەبێ کارگە گەرم بێ؛ چونکە ئەگەر شووشە بە ١٢ سەعات وشک نەبێتەوە خراپ دەبێ.

ڕائەسپاردن

ئەگەر کارگە و ئیش لە خۆڵ و تۆز و ڕووناکی نەپارێزرێ و لە تەڕەشوع و ساردی بەخێو نەکرێ و هەمیشە گەرم ڕانەگیرێ، بە ئارەزوو نابێ. ئەو شووشەیە ٤٠ دەرەجە گەرمی دەدرێتێ و وشک دەکرێ و هەڵدەگیرێ و بۆ پێویست بەکار دەبرێ.

شوشتنەوەی شووشەی فۆتۆمیکانیک

هێنەر ژمارە ١

ئاوی دووبارە ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

هیدرۆکینۆن١٠ غرام.

پرۆمۆر پۆتاسیۆم ٢غرام.

مینابی سلفیت پۆتاس ١٠ غرام.

هێنەر ژمارە ٢

ئاوی دووبارە ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

پۆتاسیۆم هیدریک ٢٠ غرام.

بۆ کارکردن ٢٠ لە ژمارەی یەکەم و ٣٠ لە ژمارەی دووەم تێکەڵی یەکتر دەکرێ وێنەی پێ دەشۆردرێ هەتا دەردەهێنرێ، بەمە دەڵێن بانیۆی یێکەم.

ڕاگر

ئاوی خاوێن ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.

هیپۆسلفیت دیسود ٢٠٠ غرام.

میتابی سلفیت پۆتاس ٣٠ غرام.

پشتیوان

تواوەوەی یێکەم

ئاوی خاوێن ١٠٠٠ غرام.

بۆ روسیات دیفێر ٥٠ غرام.

تواوەوەی دووەم

ئاوی پاک ١٠٠٠سانتیمەتر گرد.

هیپۆسلفیت دیسود ٢٠٠ غرام.

کامینۆم میتابی سلفیت ٢ غرام.

هێندێک لە هی یێکەم لەگەڵ هێندێکی دووەم تێکەڵ دەکرێ و شووشەی پێ ڕادەگیرێ و دەشۆردرێتەوە.

جوانی و پاکی

تواوەوەی یێکەم

ئاوی خاوێن١٥٠ سانتیمەتر گرد.

سلێمانی وردکراو ١٠ غرام.

تواوەوەی دووەم

ئاو ١٥٠ سانتیمەتر گرد.

یۆدی مەعدەنی ١٥ غرام.

تواوەوەی سێیەم

ئاوی دووبارە ١٥٠ سانتیمەتر گرد.

هیپۆسلفیت دیسود ٢٠ غرام.

٥٠ لە هی یەکەم و ٥٠ لە هی دووەم و ١٠٠٠ غرام لە سێیەم لە کاشیێکدا تێکەڵی یەکتر دەکرێ و شووشەی فۆتۆمیکانیکی هەستداری تێ هەڵدەکێشرێ کە هەموو وردەییی وێنە بە جوانی دەرکەوت بە ئاو دەشۆردرێتەوە.

کۆڵان و هەست بەزەنگدان

بۆ زەنگ و مس و پۆڵا کۆڵین سێ ڕێگای هەنە:

یێکەمین: لە پاش نیشاندان بە ڕووناکی مەرەکەبی لێ دەدرێ و لە ئاودا هێنەر پەیدا دەکا.

دووەمین: لە دوای ڕووناکی بەئاو و بەرەنگی ئەنلینی شینی بنەوشەیی دەردەکەوێت.

سێیەمین- لە دوای ڕووناکی بەنەفت پێداکردن دەردەهێندرێ و ئەو ٣ ڕێگایانەش چەند جۆرێکیان هەیە کە لە پێویستدا کاریان پێ دەکرێ.

لەپێش هەموو چتێکا دەبێ زەنگ و مس و پۆڵا کە بەکار دەبرێن، خاوێن

بكرێتـەوە و زۆر چاك بەقـاقـەزی سـمـارتـە (سنغـارە) و تەڵق بماڵدرێ و مـەوادی چەوری و ڕەنگ و پیـسـیـیـان لەسـەر نەمـێنێت و بە قـاقـەزی سـپـی و لووس پاك دەكرێنەوە و بۆ بەكاربردن ساز دەكرێن.

ڕێگای یێكەمین بۆ هەستی

لەتە زەنگ (١٠) سانیە لەنێو تواوەوەی هاتوودا ڕادەگیرێت.

ئەسید ئەستیک ٥٠ غرام.

ئەسیدی كلۆر هیدریک ١٠٠ غرام.

ئاوی دووبارە ٥٠٠ غرام.

لەو دەرمانـە كە دەرخرا بە ئاوی پـاڵاوتوو خاوێن دەكرێ و دەرگـای ژووری تاریک دەژەنرێ و بە دەرمانی هـاتوو هـەست دەدرێ:

تواوەوەی یێكەم

سپێنەی هێلكەی وشک ٢١ غرام.

بیكرۆماتی ئامۆنیۆم ٩ غرام.

ئاوی دووبارە ٩٠٠ سانتیمەتر گرد.

نۆشادری ڕوون ٣-٩ تنۆک.

بۆ ئەو دەرمـانـە دوو شـووشـەی شین ڕادەگیـرێ و تواوەوە لە یەكـێكدا دروست دەكرێ و ڕەحەتی لەسـەر هـی بەتاڵ دادەندرێ و شـووشـەكە كە هیـچی تیـا نییـە، لە ژێر ڕەحـەتی دادەندرێ (هـەروەكو لە وێنەی ٧ نیـشـان دراوە) و لۆكـەی لە سـەرەوە دەخـرێتـە لوولەی ڕەحـەتییـەكـەوە و ئەو تواوەوەی تێ دەكـرێ و دەپاڵێورێتـە نێـو شووشـەی دووەمەوە.

ئاڵەتی ڕەحـەوییە ئامـادە دەكرێ و لەتە زەنگی پێویست لەسـەری دادەبەسترێ و ئەو دەرمـانە بەسـەر زەنگەكەدا بڵاو دەكرێتـەوە و ئاڵەتی ڕەحـەوییـە بۆ سـووڕانەوە بەر دەدرێ و بە دەسـت چەرخـەكـەی بادەدرێ و ئەوی زیـاد بێ، فـڕێ دەدرێ. بەڵام لەژێر ئاڵەتی ڕەحـەوییەدا ڕووبەڕووی زەنگەكە ئاورێكی زۆر سووک هـەبێ تـاكو زوو وشک بێتەوە.

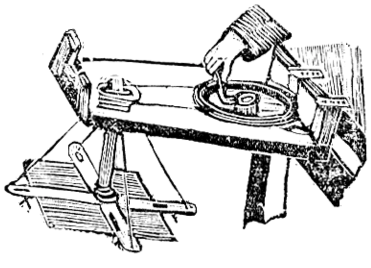

١١- ئامێری ڕەحەوییە

ئەو ئالەتە (وەکو لە وێنەی ١١ نیشان دەدرێ) بەتایبەتی بۆ زەنگ هەست پێدان دروست کراوە. کە زەنگەکە بە چاکی وشک بووەوە، ئالەتی ڕەحەوییە ڕادەگری و زەنگەکەی لێ دەکەیەوە و لێی دەگەڕێی هەتا سارد دەبێتەوە و چوارچێوەی وێنەیی ١٦ ساز دەکەی و شووشەی وێنەی لە پشتەوە دادەنێی و رووی کۆلۆدیون وەیا جەلاتین دادەنێی و دەزگای چوارچێوە گرێ دەدەی و لە ژووری تاریک دەری دەخەی و ٤ دەقیقە لەپێش تیشکی هەتاو بە جۆرێکی وا دایدەنێی کە تیشک بە کۆمەڵە بکەوێتە سەر رووی وێنەیێکی کە لە چوارچێوەدایە.

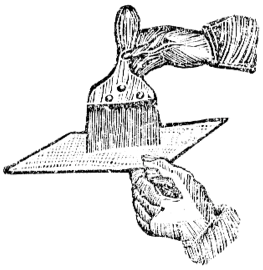

١٢- وێنەی بە فلچەی بیتوم لە زەنگ پاککردنەوە

دەبێ چوارچێوە ڕوو بەڕۆژ و پشت لە سێبەر وا دابنرێ کە نیوەڕاستی وێنە لەنێو چاوی ڕۆژ بێت و تیشک بە توندی و پڕ بکەوێتە سەری.

کە ئەوە تەواوبوو، چوارچێوە دەبرێتە نێو ژووری تاریکەوە لەبەر رووناکیی زەرد لە چوارچێوە دەردەخرێ و بە تیرۆک سێ چوار جار مەرەکەبی لیتۆغرافی بەسەر رووی زەنگی کە دەرمانی پێوەیە، لێ دەدرێ و رووی دەرمان کراسێکی تەنکی ڕەش لە مەرەکەب هەڵدەگرێ و ٢ دەقیقە لە خانوودا ڕادەگیرێ و دەخرێتە نێو کاشییەکی کە پڕە لە ئاوی سارد و بە لۆکە پێداهێنان، ڕووەکەی دەماڵدرێ. وردە بابەت و نەزاکەتی وێنە کە بە چاکی دەردەکەوێ، بەئاو پێداکردن خاوێن دەکرێ و وشک دەکرێتەوە و هێندێک لە بیتۆمی وردی والابێژی بەسەردا دەکرێ و بە فڵچەیێکی نەرم رووی دەماڵدرێ تاکو ئەوەی زیادە نەمێنێ و ئەوەی بە مەرەکەبەوە نووساوە بۆ پشتیوانی بمێنێتەوە. لە پاشان کەمێک گەرم دەکرێ و بۆ کۆڵین و کردنە کلێشە ساز دەبێ و پشتی بەمێو هەنگوین دەگیرێ.

تواوەوەی دووەم

ئاوی دووبارە ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد
ئەلبۆمین سنیش (سپێنەی هێلکەی وشک) ٥٠ غرام.
بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٧ غرام.
ئامۆنیاک ١٠ تنۆک.

تواوەوەی سێیەم

ئاوی دووبارە ١٠٠٠ سانتیمەتر گرد.
سپێنەی هێلکەی وشک ٨٠ غرام.
بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٨٠ غرام.
ئامۆنیاک ١٠ تنۆک.

لەو دوو تواوەوە هەر کامێک بەکار ببرێ، ١٠ سانتیمەتر ئەگەر بخرێتە سەری زۆر چاک دەبێ. لەتێ مەعدەنی دەخرێتە سەر ئالەتی ڕەحەوییە و لە تواوەوەی دەکرێتە سەری و ڕەحەوییە بادەدرێت هەتا دەرمانەکەی وشک دەبێتەوە و لەسەر شووشەی وێنەدار لەنێو چوارچێوە دائەنرێ. لەبەر چرا ١٠ دەقیقە و لەبەر ئەلەکتریک ٥ یا ٦ دەقیقە و لە بەرهەتاو ٢ دەقیقە نیشان بە ڕووناکی دەدرێت. بەڵام ئەگەر هاوین بێ؛ بە ڕووناکیی ڕۆژ لەبەر سێبەر ٤ دەقیقە و لە بەرهەتاو نیو دەقیقە بەسە.

تواوەوەی چوارەم

ئاوی پاک ٥٠ سانتیمەتر گرد.
بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٠,٥ غرام.
ستراد دیفیر ئامۆنیاک ٢ غرام.
سپێنەی هێلکە ١ دانە.

ئەوەش هەروەکو زانراوە پارچە زەنگی پێ هەست دەدرێ و لە بەرهەتاو لە ٢ هەتا ٤ و لە بەرسێبەر نیو سەعات نیشان بە ڕووناکی دەدرێ.

تواوەوەی پێنچەم

ئاوی دووبارە ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٣ غرام.

ئامۆنیۆم ٦ غرام.

ئەلکول ٩ غرام.

سپێنەی هێلکەی وشک ٥٠ غرام.

لە دوایی پارچە مەعدەنی هەست پێدان نیو هەتا یەک دەقیقە لە بەرهەتاو و لە بەرسێبەر لە چوار هەتا شەش دەقیقە بەبەر ڕووناکی دەدرێ.

تواوەوەی شەشەم

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٠,٥ غرام.

ئاوی پاک ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

سپێنەی هێلکەی شڵەقاو ١ دانە.

ئەوانەی بێژران و تواوەوەی لە سەرەوە گوتران، لە پاش نیشاندان بەڕووناکی وەکو لە تواوەوەی یەکەمدا باس کرا، ب هتیرۆک مەرەکەبی لێ دەدرێ و لەدوای چەندێک دەخرێتە نێو ئاوی خاوێنەوە و بەلۆکە دەردەهێنرێ.

دروستکردنی سپێنەی هێلکە

ئەلبۆمین (زولاڵ)

هێلکەی تازەی ڕۆژی دەشکێندرێ و لەنێو کاشییێکی خاوێنا ڕوو دەکرێ و بەتێل – کە بەتایبەتی بۆ ئەو ئیشە سازکراوە– دەشڵەقێندرێ هەتا بەتەواوی دەبێتە کەف (وەکو لە وێنەی ١٤دا نیشان دەدرێ). کەفەکە کاشی پڕ دەکا و تەڕی لە هێلکەکەدا نامینێ و پارچە تێلەکە دەردەخرێ و کاشییەکە لە جێگاییێکی بە تەڕەشوع دادەندرێ و سەری دادەپۆشرێ و بە١٢ سەعات دێتە ساز بوون. کە تەماشا کرا ئاوێکی زەرد و زۆر ڕوون

١٣– تیرۆک بۆ مەرەکەب

و جــوان لە بنـی کـاشــیــیـەکـەدا و لەژێر کـەفدایە. بـە ئەسـپـاییـیـەک ئەو زەرداوە بۆ کارکردن پێویستە و ئیشی پێ دەکرێ.

ئەگەر ئەلبۆمین سیش پێویست بێت، ئەو زەرداوە لەنێو ژوورێکی گەرم بەکەم گەرمی وشک دەکرێ و هەڵدەگیرێ و بۆ چاخی پێویست بەکار دەبرێ. ئەگەر سپێنەی هێلکە بێ، ئەو زەرداوە بە کاشی سانتیمەتر دەپێورێ و تێکەڵ بەدەرمان دەکرێ، هەروەکو لە وێنەی ١٥نیشان دراوە. بەو کاشییە هەموو تواوەوەیەک دەپێورێ، ئاو و سپێنەی هێلکە و ئیسپرتۆ و ئەتیر و ئەو جۆرە دەرمانانەی کە روونن.

١٤- کاشی و کەفی هێلکە و تێل و فلچە

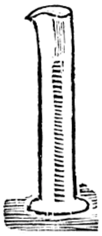

١٥- کاشی بۆ پیوان

رێگای دووەمین بۆ هەستی تواوەوەی یێکەم

لە دوای پاککردنەوەی زەنگ بەئاو دەشۆردرێتەوە و لەسەر ئالەتی رەحەوییە دادەندرێ و تواوەوەی هاتووی بەسەر دادەکرێ بۆ هەست پێدان:

ئاوی دووبارە ٣٠٠ سانتیمەتر گرد، هێلمی ماسی تواوەوەی نیسبەت ١٠٠/٣٣ - ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٧ غرام.

لە پاش هەست بەزەنگدان دەخرێتە سەر شووشەی بەوێنە و لەنێو چوارچێوە دادەندرێ و ٤ دەقیقە نیشان بە رووناکی دەدرێ و لەنێو ژووری تاریکا دەهاوێژرێتە نێو تواوەوەی رەنگی ئەنیلینی بنەوشەیی نیسبەت ١٠٠/٣. لە دوای ئەوە دەخرێتە نێو ئاوی ساردەوە و بە لۆکەیەکی نەرم دەماڵدرێ، هەتا بە چاکی وێنە یا نویسراوەکە کە دەردەکەوێ و لە دواییدا بە ئاوێکی

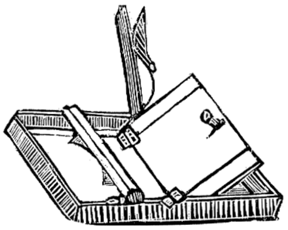

١٦- چوارچێوەی وێنە بۆ رووناکی

خاوێن دەشۆردرێتەوە و بە تواوەوەی هاتوو پشتیوانی دەکرێ:

ئاو ٥٠ سانتیمەتر گرد.

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٥ غرام.

زاخی سووتاو (کروم) ١ غرام.

چەندێک کە لەنێو ئەو دەرمانەدا مایەوە دەردەخرێ و بە ئاو دەشۆردرێ و وشک دەکرێتەوە و لەسەر ئاور دادەندرێ و زۆر چاک گەرم دەکرێ هەتا ڕەنگی بنەوشەیی دەگۆڕێ و گوم دەبێ و هەر لەسەر ئاور ڕادەگیرێ. دووبارە کە بزربوو دەگۆڕدرێتەوە و ڕەنگێکی زەرد پەیدا دەکات. دەستی لێ هەڵمەگرە و ئاورەکەی بۆ خۆش کە هەتا ڕەنگی وەکو زێڕی لێ دێ، ئەوجا لەسەر ئاوری لابەرە و پشتی پارچەکە بە مێوی هەنگوین بگرە و ئەگەر رتووشی بوێت بە قەڵەمی تووکی سمۆرە چاکی کە و ئەگەر زیادی هەبێ، بە نووکی قەڵەم رتووش کە سەری ئاسنە بیکرێنە و لای بەرە تاکو بۆ کۆڵین ئامادە ببێ. بۆ وێنەی سێبەردار ١٠ تنۆک ئەکرێتە سەر تواوەوەی هێلم.

١٧- قامی روتووش

تواوەوەی دووەم

ئاوی دووبارە ٣٥٠ سانتیمەتر گرد.

نیشاستەی تواوەوە ١٧٠ سانتیمەتر گرد

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ١٢ غرام.

ئامۆنیاک ١٠ تنۆک.

تواوەوەی سێیەم

ئاوی دووبارە ٥٠٠ سانتیمەتر گرد.

نیشاستەی تواوەوە ٢٠٠ سانتیمەتر گرد.

سپێنەی هێلکەی وشک ئەلبۆمین سیش ١٠ غرام.

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ١٥ غرام.

ئەو دوو تواوەوە هەر کامێکی بەکاربرێ لەپێش کارا بە رەحەتیی ژمارە ٧ دەپاڵێورێ و لە دوای دوو ڕۆژ پاڵاوتن، ئامادە دەبێ. کە ڕەنگی پێ هەستدار کرا بە رووناکیی چرا ٢٠ هەتا ٣٠ دەقیقە و بە رووناکیی ڕۆژ ٣ دەقیقە و بە هەتاو دەقیقەیەک نیشان دەدرێ و بە ڕەنگی ئەنیلین دەردەهێنرێ و بە ئاو دەشۆردرێتەوە و پشتیوانی گەرم دەکرێ.

تواوەوەی چوارەم

ئاوی دووبارە ٣٥٠ سانتیمەتر گرد.

نیشاستەی تواوەوە ٣٠٠ سانتیمەتر گرد.

بیکرۆماتی پۆتاس ١٥ غرام.

ئەو تواوەوە بە ٤٨ سەعات ٣ جار دەپاڵێورێ، ئەوجا بۆ بەکاربردن شایستە دەبێ. کە ٣ جار پاڵاوترا و ڕەنگی پێ بە هەست کرا، هەروەکو لە پێشا درێژەمان بە چلۆنەتی دا ئەوجا بە ئاوی سارد لە دوای نیشاندان بە رووناکی دەشۆردرێ و ڕەنگی ئەنیلینی بنەوشەییی بەسەردا دەکرێ و لە تواوەی هاتووا پشتیوانیی پێ دەدرێت.

ئاوی پاک ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

بیکرۆماتی ئامۆنیۆم ٢ غرام.

ستراد دیفیر ئامۆنیاک ٣ غرام.

ئەو تواوەوە لە پێشدا ساز کراوە و پاڵاوتراوە و لە شووشەیێکی شیندا هەڵگیراوە و بۆ ڕۆژی پێویست داندراوە. هەرکە زەنگی پێ پشتیوان کرا، دەکرێتە نێو جێگای خۆی و بۆ جارێکی دیکە هەڵدەگیرێ و خراپ نابێ.

کە زەنگ هەست درا و نیشان بە رووناکی درا و خرایە نێو تواوەی ڕەنگ و پشتیوانەوە، زۆر چاک بەئاور گەرم دەکرێ هەتاکو ڕەنگی شین وەکو زێڕ سوور هەڵدەگەڕێ، ئەوجا ئامادەی کۆڵین دەبێ و پشتی پارچەکە بە مێوی هەنگوین چەور دەکرێ تاکو ئەسید لە پشتەکەی کاریگەر نەبێ. ئەوە بۆ هەموو پارچەیەک دەکرێ بە دەستوور.

ڕێگای سێیەمین بۆ هەستی

ئەم ڕێگایە لە ڕێگاکانی پێشوو ناچێت و هێنەر و ڕاگر و هەست پێدان و دەرمانەکانی جودایە. لە بری دەرمان، قیل (بیتوم) بەکاردەبرێ. بۆ ئەمە چلۆنی دروستکردنی بزاندرێ، لەپێش کاردا لەوە دەدوێم:

قیل کە بە زمانی فەننی ئیسفەلت و بەفرەنگی (بیتوم دیجودیا)ی پێ دەڵێن، چاکترینی ڕەشی مایل بەسوورە کە بیشکێنی وردەی سووری تێدایە و زوو ورد دەبێ.

ئەو قیلە پارچە و لەت دەکرێ و دەخرێتە نێو ئاوی گەرمەوە و لەسەر ئاور دادەندرێ و دەکرێتە نێو ئاوی ساردەوە. تا چوار جار بەوجۆرە گەرم دەکرێ و دەخرێتە نێو ئاوی ساردەوە و هەموو جارێ ئاوی ساردی لێ دەگۆڕێ تاکو هەر خڵت و خاکێکی هەیبێ بەگەرمکردن لێێ جوێ دەبێتەوە و بە ئاوی سارد دەشۆردرێتەوە و تەنها قیلی خاوێن دەمێنێت. بەڵام هەر جارێک کە خرایە ئاوی ساردەوە ڕەق دەبێ و لە دوای وشکبوونەوە، دەکوترێ و دیسان گەرم دەکرێ و هەروەها هەتا هەتا بە چاکی خاوێن دەکرێتەوە و بە کوتراوی هەڵدەگیرێ و بۆ وەختی پێویست بەکار دەبرێ. بۆ کاربردن بە٣ جۆر تواوەوە ئامادە دەکرێ، هەروەکو لە خوارەوە یەکەیەکە دێتە بەرچاو:

١- ئەگەر خەتی گەورە و حەجمی بچووک بێ:

(بەنزینی چاک ٥٠٠ غرام.

قیل ٤٠ غرام.

٢- ئەگەر حەجمی گەورە و خەتی ئەستوور بێ:

(بەنزینی چاک ٥٠٠ غرام.

قیل ٢٠ غرام.

٣- ئەگەر حەجمی بچووک و خەتی ورد بێ:

بەنزینی چاک ٥٠٠ غرام.

قیل ١٢ غرام.

قیل لەنێو شووشەیێکی زارتوندا بەنزینی بەسەردا دەکرێ و دەمی توند

دەگیرێ تاکو بەنزینەکە نەفرێ و بە٢٤ سەعات لێگەڕان بۆ کار ئامادە دەبێ. زەنگ دەسـوێتـەوە و خـاوێن دەکـرێ و بە ڕەوشـتـی کـۆلۆدیون تـواوەوەی بەنزین و قـیل بەسـەر پارچە زەنگەکـەدا دەکـرێ و هـی زیادی لە گـۆشـەیەکـەوە دەخـرێتـە نێـو شووشـەکەی خۆی و دەمی شووشەکە دەگیرێ و لە دوای چەند دەقیقـەیەک بەنزین دەفرێ و کراسێکی نازکی قیل لەسەر زەنگەکە دەمێنێ و وشک دەبێ.

لە دوای وشـکبـوونـەوە لە پشت شـووشـەی وێنەدار دادەنـدرێ و دەخـرێتـە نێـو چوارچێوە و لەبەر هەتاو دادەندرێ. ئەگەر لە ژمارەی یەکەم بێ ٣٠-٤٠ دەقیقە بە هاوین و بە زسـتـان سـەعـاتێک. ئەگـەر ژمـارەی ٢ و ٣ شـووشـەی چاک بێ و هەتاویشی تیژ بێ، بیست هەتا سی دەقیقە نیشان بە ڕووناکی دەدرێ.

هێنەر

کە نیشـان بەڕووناکی درا لەبەر سێبەر کـەمێک لێی دەگـەڕێی هەتا لە گـەرمـای هەتاو سـارد دەبێتـەوە و لە چوارچێوە دەردەخـرێ و لەنێـو کـاشـی دادەندرێ کـە لەپێشدا پڕ لـە نەفت کرابێ. دوو سێ جار کاشییەکە دەبزێودرێ تاکو نەفتەکە بشڵەقێ. ئەوجا زەنگەکە بەلەز دەردەخرێ، ئەگەر وێنەکە زۆر جـوان و ئاشکەرا بوو، بەپەلە و بەهێـواشی ئاوی بەسـەردا دەکـرێ و بە جـارێک دەردەکـەوێ. جێگایێکی لە ژێر سێبەر مابێتەوە بە نەفت هەڵدەستێ و ئەوەی لە خەتی سپیەوە تیشکی لێ دابێ بە زەنگەوە دەچەسپێ، کەوا بە جوانی وێنەکە دەر دەکەوێ. دوو سـەعـات زەنگەکـە لەبەر هەتاو دادەندرێ و بەوە پشـتـیـوانی پەیدا دەکا. لە دوای دانانە بەر هـەتاو لەسـەر ئاور گـەرم دەکرێ، ئەویش گـەرمـیـیـەکی وا کـە دەست لە زەنگ بدرێ جـزەی لێ دێ. لە دواییدا لەسـەر ئاور لادەبرێ و بە مـێوەی هـەنگوین پشتی زەنگ چەور دەکرێ و بۆ کۆڵین ئامادە دەبێ.

ئەوانـەی کـە گـوتران هـەمـوو بۆ ئەوەیە کـە خـۆمـانی پێ دڵخـۆش کـەین و بە ئیشکردنەوەی شـادمـان بین؛ بەڵام ئەو هەمـوو کێشـە و ڕەنجـە بۆ ئەوەیە کە چۆن خۆمانی دڵخۆش کرد، کڕیار و بیانیش منەتدار و شـوکرانەبژێر کا؛ ئەویش بەچی دەبێ؟ بەکۆڵینی کلێشـەی جوان لە چاپکردندا. چونکە ئەو هەمـوو کۆشـەوەی کە ئێمە بەکارمـان برد بۆ ئەمـەیە کە لەبری ڕەنج، گەنج وەدەست خـەین. ئەویش بەدڵ وەدەستـهێنانی کڕیاران دەبێ کە دراومـان بدەنێ تـاکو پێی دارا بین و بتـوانین لە

پیشە و کارماندا هەوەسناک و لە کردەوەمانا شادکام و بە تێکۆشینمان دڵخۆش بین.

کلێشەیەکی کڕیار پێی دەوێ، دەبێ هێندە بەجوان و چاکی بۆ بکۆڵین کە بەدڵێکی خورسندەوەمان لێ وەرگرێ و بە پێکەنین و کەیفەوە دراومان بداتێ. کەوابوو دەست بە کۆڵین و هەڵقەناندنی کلێشە دەکەین؛ هەم خۆمان مەمنوون و هەم هی دیکەش منەتداری خۆمان بکەین.

وێنەکۆڵین لەسەر زەنگ

کۆڵین لەسەر هەموو مەعدەنێک دوو ڕەچەیە: یێکی نویسراو (خط)، دووەمین وێنەی بە سێبەرە. لە کۆڵانا هی چوویی ناگەڕێتەوە و هەرکە کۆڵدرا لە دەست دەردەچێ. بەڵام ئەوەش بە تواوانی ترش (ئەسید) دەبێ؛ هەروەکو بۆ تووتیا (چینکۆ) تیژاوێک و بۆ مس تیژاوێکی دیکە و بۆ پۆڵا تیژاوێکی دوور لەوانە و بۆ شووشە تیژاوێکی تر بەکار دەبرێن، هەریەک لەوانە تیژاوێکی بە تایبەتیان هەیە کە پێی هەڵدەکەندرێ. ئێمە هەریەک لەوانە لە جێگای خۆیا درێژەی چلۆنایەتیان دەڵێین.

کۆڵانی نویسراو لەسەر زەنگ

پارچە زەنگ بە هەریەک لەو سێ ڕێگایانەی کە لەپێشدا لێی دواین هەست دەکرێ و لە دەرمان و کردەوەکانی لە جێگای خۆیا گوتراون و بەکار دەبرێن و ٢ دەقیقە دەهاوێژرێنە ژێر کۆشی تیژاوەوە کە ئەمەیە:

ئەسید نەتریک ٢ سانتیمەتر گرد.

ئاوی دووبارە ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

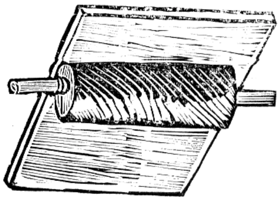

١٨- تیرۆگ بۆ مەرەکەب لە کلێشەدان

لە دوای ئەوە کە ٢ دەقیقە کلێشە وەبەر زۆری ئەو تیژاوە کەوت، بە ئاو دەشۆردرێتەوە و بە ئەسفەنج (هەور) تواوەوەی هاتووی لێ دەدرێت.

ئاوی خاوێن ٨٠ سانتیمەتر گرد.

سمغی عەرەبی ٤٠ غرام.

لە دوای ئەوە کە بە هەور ئەو تواوەی لێ درا بە

تیرۆک کراسێکی تەنکی مەرەکەب لە ڕووەکەی دەدرێ. بەڵام دەبێ مەرەکەب جگە لە ڕووی نویسراو نەکەوێتە سەر زەوی بەتال. لە پاشا بە هەورێکی دیکە کە بە ئاو تەڕ کرابێ بەسەر ڕووی کلێشەدا دەماڵدرێ و هەر سمغ و مەرەکەبێکی کە لەسەر خەتەکە بێ، هەڵدەگیرێ و بە ئاو دەشۆردرێ.

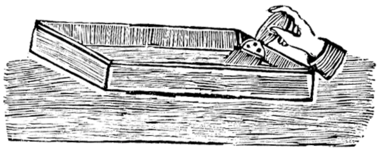

١٩- کاشی بۆ کۆڵینی کلێشە

کەمێک بە گەرمی وشک دەکرێ و کوتراوی ئەسفەلت و بیتو قەلفونیای بەسەر دادەکرێ و بە فلّچەی نەرم ڕووەکەی خاوێن دەکرێ و هەرچەندە مەرەکەبێکی پێویست بووبێت، هەڵی دەگرێ و هی پێ نەویست لەسەری لادەبرێ.

کە بە فلّچە ڕووی پاک کراوە و کوتراوی ئەسفەڵتی لەسەر نەما بە ئاور پارچەکە هێندە گەرم دەکرێ هەتا ئەسفەڵت و لە قەلەفونییەکە دەبروسکێ و لە دوای ساردبوونەوە، هەر ڕتووشێکی بیەوێ چ بە فلّچەیەکی باریکی تووکی سمۆرە و چ بە قەڵەمی ئاسنی ڕتووشی ژمارە ١٧ چاک دەکرێ و دووبارە کوتراوی ئەسفەلتی بەسەردا دەکرێ و بە فلّچە خاوێن دەکرێ و بە ئاور گەرم دەکرێ و هەروەکو پێشوو کاری لێ دەکرێ و بە مێو پشتی چەور دەکرێ و دەخرێتە نێو کاشیی ژمارە ١٩ کە پڕ لە تواوەوەی ئەسیدی هاتووە:

ئەسید نەتریک ٤ سانتیمەتر گرد.

ئاو١٠٠ سانتیمەتر گرد.

کە کلێشە خرایە ژێر زۆری ئەو تیژاوەوە بە فلّچەی کەم کەمە ڕووی کلێشەکە دەماڵدرێ، تاکو تیژاو لە کردەوەی پاش نەکەوێ و ڕێگای چوونی کراوە بێت.

کە مودەتێک لەنێو زۆری ئەو تیژاوە ماوە دەردەخرێ و بە ئاو خاوێن دەکرێ و دەخرێتە سەر ئاور. لە دوای گەرمبوون بە پەڕۆیێکی خاوێن مەرەکەبی لەسەر لادەبرێ و بە نەفت و فلّچە زۆر چاک لە مەرەکەب ڕزگار دەکرێ و بە پەڕۆیێکی خاوێن دەکرێتەوە. ئەگەر کەموکورتییێکی هەبێ، بە قەڵەمی کۆڵین ڕێک دەخرێ و دووبارە بە تیرۆکی ژمارە ١٨ مەرەکەبێکی ئەستوور لە ڕووی نویسراو دەدرێ و ئەسفەلت و قەلەفونییەی کوتراوی بە سەردا دەکرێ. هەروەکو گوترا لە دوای خاوێنبوونەوە گەرم دەبێ و پشتی بە مێو دەگیرێ و دەخرێتە ژێر زۆری تیژاوەوە:

ئەسید نەتریک ١٠ سانتیمەتر گرد.

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

نزیک ١٠ دەقیقە لەژێر ئەو کۆشەوەی تیژاوی سەرەوەدا دەمێنێت و دیسان بە ئاو دەشۆردرێ. ئەگەر تیژاو بۆ کەناران وەیا بۆ ژێر نویسراوان ڕێگای کردەوە، بەلەز فلچەی باریک لە مەرەکەب وەردەدرێت و ئەو جێگایانە لە هەڵمەتی تیژاو دەبەسترێ و بە ئەسفەلت پشتیوانی دەکرێ و لە دوای گەرمکردن دووبارە دەخرێتە نێو تیژاو و لە دوای ٣ دەقیقە دیسان تەماشا دەکرێ و ڕوتووش دەکرێ و بەتیرۆک مەرەکەبی لێ دەدرێ و بە ئەسفەلت پشتیوانی دەکرێ و دەخرێتە ژێر تیژاوی هاتووەوە:

ئەسید نەتریک ٢٥ سانتیمەتر گرد.

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

٢٥ دەقیقە لەژێر ئەو هێزەدا دەمینێ. بەڵام وردبینی و چاوەدێرییێکی زۆری پێ دەوێت؛ چونکە ئەو تیژاوە زۆر بەهێزە و دەبێ لە نێوانی هەر دەمێکا کلێشە لەژێر ئەو هێزە دەربخرێ و بەئاو بشۆردرێ و وشک بکرێ و کەناری خەت بە مەرەکەب بگیرێ و ڕووی بە تیرۆک مەرەکەبی لێ بدرێ و بە ئەسفەلت و قەلفونی پشتیوانی بکرێ. لە دوای گەرمکردن و پشتی بەمێو گیران سارد بکرێتەوە و دیسان بخرێتە ژێر هێز و کۆشەوەی تیژاو.

لە دوای ئەوە کلێشە گەرم دەکرێ و بەپەڕۆیەک مەرەکەب و ئەسفەلت لە ڕووی کلێشە لادەبرێ و بە نەفت زۆر جوان خاوێن دەکرێ و بە پەڕۆییێکی خاوێن دەسترێ. ئەگەر لە خەت بەولاوە زیادێکی هەبێ، هەڵدەگیرێ و دیسان بە تیرۆک مەرەکەبی لێ دەدەرێ. بەڵام مەرەکەبێکی زۆر تەنک و جوانی لێ دەدرێت و ئەسفەلتی کوتراوی بەسەردا دەکرێ و بە بەراوەژوویی پێشوو دەخرێتە ژێر تیژاوەوە و لەپێشدا ٤ دەقیقە بۆ تیژاوی گران و ٨ لە هی نیونجی و ٢٤ دەقیقە لە سووکدا دادەندرێ. هەموو جارێ وەکو بێژرا مەرەکەب و ئەسفەلت و قەلفوونی لێ دەدەرێ هەتا ئیشی تەواو دەبێ و کلێشە لە

٢٠- سندان و چەکوچ

مەرەکەب و ئەسفەلت ڕزگار دەکرێ و کەنارێکی کە زیاد بێ بە مشار دەبڕێتەوە و بە چەکووچ و لەسەر سندان کلێشە لە تەختە گرێ دەدرێ و بۆ چاپکردن ئامادە دەبێ. کە کلێشەی نویسراو و کۆڵدراو ئامادە کرا، بۆ چاپکردن ساز دەکرێ؛ ئەوە بکڕ (مشتری) دڵخۆش دەکا.

وێنەی سێبەردار بە ترام لەسەر زەنگ

وەکو زانراوە کلێشەی بە سێبەرداری ترام دەخرێتە سەر پارچە زەنگ، جا لەو ٣ ڕێگایانەی کە گوتران، بە هەر کامێک بێ ساز دەکرێ و٢ دەقیقە دەخرێتە ژێر هێزی تیژاوی خوارەوە:

ئەسید نەتریک ٥ سانتیمەتر گرد.

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە پاشان دەردەخرێ و بە ئاور گەرم دەکرێ.

لە دوای وشککردنەوە و ساردبوونەوە ٦ دەقیقە دەخرێتە ژێر کۆشەوەی هاتوو:

ئەسید نەتریک ٤ سانتیمەتر گرد.

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە دواییدا دەشۆردرێ و گەرم دەکرێ و سارد دەبێتەوە و ١٠ دەقیقە دەخرێتە تیژاوی خوارەوە:

ئەسید نەتریک ٦ سانتیمەتر گرد.

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

لە هەمووواندا وەکو لە وێنەی ١٩دا نیشان درا، بە فلچە هێواشێک دەماڵدرێ تاکو تیژاو لە کار نەکەوێ کە ئەو کلێشەیە بە چاکی لە تیژاو کۆڵین ڕزگار کرا، بە مشار کەناری زیادە دەبڕدرێ و بە ڕەندە ڕاست و جوان دەکرێ.

بە ڕەندە کە کەناری ڕێک خرا بە بزمار لەسەر تەختە گرێ دەدرێ و بۆ چاپکردن ئامادە دەبێ.

٢١– ڕەندە

وێنەی سێبەردار بە ترام لەسەر مس

هەروەکو لە پێشدا گوترا دیسان بەهەر کامێک لەو ٣ ڕێگایانەی هەست پێدران ساز بکرێ لە دوای گەرمکردن و پشت بەمێو گرتن سانییەیەک دەخرێتە تیژاوی هاتوو:

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسیدی هیدرۆکلۆریک ١٥ سانتیمەتر گرد.

لە دواییدا بە ئاو دەشۆردرێت و گەرم و سارد دەکرێتەوە و چوار دەقیقە دەخرێتە تواوەوەی خوارەوە:

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

کلۆرینیریک ٣٥ سانتیمەتر گرد.

لە دوایی بە ئاو و لە پاشان گەرم دەکرێ و دووبارە دەهاوێژرێتە نێو تیژاوی ئەسید هیدرۆکلۆریکی سەرەوە و نزیک سانییەیەک تێیدا دەمێنێ و بە ئاو دەشۆردرێ و گەرم و سارد دەکرێتەوە و ٢ دەقیقە دەخرێتە نێو تیژاوی کلۆریرفیرێکی کە لە سەرەوە گوترا، دووبارە دەشۆردرێ و دەخرێتە نێو تیژاوی هاتوو:

ئاو ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

پۆرکلۆر دیفێر ٣٥ سانتیمەتر گرد.

لە دواییدا ٢ دەقیقە کە لە ژێر هێزی ئەو تیژاوە توندەدا ماوە، دەشۆردرێت و گەرم دەکرێ و دەخرێتەوە نێو تیژاوی کلۆرهیدرۆکی بێژراوەوە و ٢ دەقیقە کە مایەوە، دەشۆردرێ و هەروەکو گوترا دەخرێتە نێو تیژاوی پڕ کلۆردیفێرەوە و ٤ دەقیقە تێیدا دەمێنێت، کە تەماشا کرا نوختەکانی جوان دەرکەوتن کۆلانی تەواو دەبێ.

وەرگرتنی وێنەیێکی لەسەر مەعدەن بە ترام کۆڵراوە

ئەو وێنەیە لەبەر ئۆبجەکتیف ڕاناگیرێ و لەسەر هێندێک مێوی گەرمکراودا دەبەسترێ و لە بەرابەری ماشێنە ڕادەگیرێ و بۆ وێنە وەرگرتن بە دەستووری

هاتوو رووناکیی پێ دەدرێ:

تۆڕ لە شووشەی وێنە ٣و سێ تەقسیم چوار دیافراگم و ١٧ ڕووناکی و ٢٥ سانییە.

تۆڕ لە شووشەی وێنە ٣و سێ تەقسیم چوار دیافراگم ٢٥ ڕووناکی ٢٠ سانییە.

تۆڕ لە شووشەی وێنە ٣و سێ تەقسیم چوار دیافراگم ١٨ ڕووناکی ٣٠ سانییە.

لە دوای وشیاری و وردبینی شووشەی وێنەدار دەبێ زۆر سووک و لە هێنەردا کەم ڕابگیرێ.

کۆڵانی پۆڵا

پۆڵا یان ئاسن پاک دەکرێتەوە و بە یەکێک لەو دەرمانانەی کە گوتران، هەستی پێ ئەدرێ. بەڵام چاکترین هەستی بە مەرەکەبە و بە تیژاوی هاتوو دەکۆڵرێ:

ئەسید نەتریک ٦٠ سانتیمەتر گرد.

ئەسیدی هیدرۆکلۆریک ٢٠ سانتیمەتر گرد

ئاو ١٠ سانتیمەتر گرد.

هەر چۆنێکی لە کۆڵینی زەنگدا گوترا لە پۆڵا و ئاسنیشدا ئەوە دەکرێ؛ بەڵام لە تیژاودا جوێ دەبنەوە. لەبری هەست لەپێشدا دەنویسرێ و مێوی تواوەوەی بەسەردا دەکرێ و بە قەڵەم مێوەکە لەسەر خەت لادەبرێ و بە ئەسید دەکۆڵرێ.

کۆڵانی شووشە

شووشەیێکی بۆ کۆڵین ئامادە کرابێ، بە هەستی یەکەم و تواوەوەی سێیەم هەست دەدرێت و لە هێنەردا مەرەکەبی ئەستووری لێ دەدرێت و لەبری قەلفونیا، ئەسفەلت و مێوی وردی لێ ئەدرێ و لە دوای گەرمکردن، ٣ جار ئەسفەلتی پێدا دەکرێ و لە دواییدا دەخرێتە نێو تیژاوی هاتوو:

کبریتاتی باریۆم ٤ غرام.

ئەسید کبریتێکی توند ٤ غرام.

فلۆر کەلیسیۆمی ورد ٤ غرام.

ئەو کلێشەیە ١٢ سەعات لەژێر هێزی ئەو تیژاوەدا دەمێنێ و هەردەمێ تواوەوە

وشک بوو، به سەریدا دەکرێ، هەتا خەت بە جوانی دەکۆڵرێ.

نویسینی زێر لەسەر پۆڵا و ئاسن و شووشە

هەر کامێک لەوانە کە کۆڵران دەرمانی هەستی لەسەر لانابرێ و تواوەی هاتوو بەسەر کۆڵراوەکەدا دەکرێ:

کلۆر و زێڕ ١ غرام.

ئەتیر کبریتیک ١٠ غرام.

ئەو دووانە لەپێش ئیشا لەنێو شووشەیێکی دەم گیراوی شین یا سوورا ئامادە دەکرێ و لە چاخی پێویستا بەسەر جێگای کۆڵینی یەکێک لەو سێ پارچانەدا بکرێ و چەند دەقیقەیەک لێ ڕادەوەسترێ. ئەتیر دەفرێ و زێڕەکەش لەسەر جێگای کۆڵراوەکە دەمینێ، مەرەکەبەکە لەسەر پارچە لادەبرێ و بە چتێکی لووس دەسووێرێتەوە.

کۆڵانی پارچە مسی گەورە بۆ دەرگاکان

هەر پیتێکی پێویستە لەسەر قاقەز دەنویسرێ یا ڕەسم دەکرێ و لەتە مسی پێویست لە پاش لووسکردن و ماڵین بە هەستی یێکەمین هەست دەدرێت و قاقەزەکە لەنێو چوارچێوە دادەندرێ و پارچە مسەکە دەخرێتە سەر دەرگای چوارچێوەکە و کە گرێ درا نیشان بە ڕووناکی دەدرێ. هەروەکو لە پێشا گوترا لە پاشان بەئاو دەردەهێنرێ، کە لە پێشا بە تیرۆک مەرەکەبی لێ درا. ئەگەر لە دەرهێنەر درەنگ ئاشکەرا بوو، دوو سێ تنۆک نۆشادر لە ئاو دەکرێ. کە دەرکەوت ئەسفەلتی وردی بەسەردا کراوە، ٤ دەقیقە لەژێر وردەیی ئەسفەلتدا دەمینێ و بە فڵچەی نەرم خاوێن دەکرێ و لە پاش گەرمکردن دەخرێتە ژێر تیژاوی هاتووەوە:

ئەسید نەتریک ٢٠ سانتیمەتر گرد.

پرۆ کلۆر دیفێری دەرەجە ٣٦، ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

چارێگە سەعاتێک لەژێر ئەو کۆشەوە توندەدا دەمێنێ و لە دوای شووشتنەوە بە سمغی عەرەبی تەڕ دەکرێ و بە تیرۆک مەرەکەبی کە لێ درا ئەسفەلتی پێدا دەکرێ و لە دوای گەرمکردن و ساردبوونەوە، دەخرێتە ژێر تیژاوەوە هەتا دەگاتە

دڵخواز. بەو جۆرە لەتەکیا دەکۆشرێ و لە دواییدا تەواوەوەی خوارەوە بەسەریدا دەکرێ:

ئیسپرتۆ ١٠٠ سانتیمەتر گرد.

کۆمەلەکا ١٥ غرام.

دووکەڵی نەوتی ڕەش ٦ غرام.

ئەوە لەپێشا ئامادە کراوە کە لە کوڵین تەواوبوو، ئەوەی بەسەرا دەکرێ و لە دوای گەرمکردن بە پەڕۆیێکی خاوێن، مەرەکەب و ئەسفەلتەی لەسەر لادەبرێ و نێو خەتەکە بەو تواوەوە ڕەش دەمێنێ.

داڕژتنی زیو لەسەر هێندێک مەعدەن

ئەگەر حەز بکرێ هێندێک زیو بخرێتە سەر مەعدەنان، مەعدەنەکە خاوێن دەکرێ و پاک دەماڵدرێ و لە جێگایێکی ڕاست دادەندرێ و تواوەوەی هاتووی بەسەرا دەکرێ:

سیانور دی پۆتاس ١ غرام.

نەتەراتی داڕژان ١ غرام.

کاربۆناتی سۆد ١ غرام.

ئاوی دووبارە ١٠٠ غرام.

ئەوەی بەسەرا کرا زیوەکە دەنیشێ و دەشۆرێ و دەسۆڕێ.

پێکەوە نووساندنی کاشی شکاو

لە کارا گەلێ جار کاشی دەشکێ. بۆ ئەوەی پەک نەکەوێت، پارچەکان بە تێکەڵاوی هاتوو بچەسپێنە:

پەنیری سپی ١ غرام.

سپێنەی هێلکە ١ غرام.

قسڵی کوژاوەوە ١ غرام.

ئەوانە هەرسێک لە هاوەنگدا دەکوترێن و دەبنە ماچووم. بە دەمی چەقۆ لە جێگا شکاوەکە دەدرێ و پێکەوە دەچەسپێ.

دروستکردنی کاشی گەورە بۆ کار

لە ئیشی کۆلانا کاشی گەورە گەلێک پێویستە، ئەویش لە چینی و شووشە دەست ناکەوێ. لە تەنەکە یا لە تەختە لەسەر وێنەی دڵخواز دروست دەکرێ و هەموو دەورەیەکی بەهیلم دەگیرێ و تواوەوەی هاتووی بۆ ساز دەکرێ، ئەویش لەپێش ٦ ڕۆژ بەکاربردنا:

قەتران ٢ غرام.

مێوی هەنگوین ٢ غرام.

کلۆرفۆرم ١ غرام.

تەربەتینا ٥ غرام.

لە دوای ئەوە کە تەختە بە ڕۆنی زەیتوون چەور کرا، ٤ یان ٥ جار بە وێرنیشە ڕووکێش دەکرێ و بۆ کار ساز دەبێ.

دروستکردنی لوباژ

هیلمی ماسیی تواوەوە

٢٢- شووشە لوباژ

١٠٠ غرام هیلمی ماسی (جەلاتین) لە ١٠٠ غرام ئاوی گەرما دەتوێنرێتەوە و لەسەر ئاورێکی سووک دادەندرێ و بە دارێک لێک دەدرێ هەتا دەتوێتەوە. شووشەیێکی خاوێن لەنێو کاشییەکا ئامادە دەکرێ و ٢٢ غرام ئەسیدی نەتریک و پارچەیەک مەرمەڕی ورد تێکەڵ بە هیلمەکە دەکرێ و پاش تێکەڵدان کە ئامادە کرا و هیلمە تواوەکە لەنێو ئەو کاشییەدا و لەنێو شووشەیێکی کە لە کاشییەکەدا داندراوە دەکرێ و ئەسید نەتریکی دەڕژێنرێتە سەرێ و ئەو تواوەوە لە شووشەکەدا دەست بە کەف و کوڵین دەکا و هەموو لە شووشە دەردەکەوێ (بنواڕنە وێنەی ژمارە ٢٢ کە چۆن دەڕژێتە

نێو کاشییەوە). بەدار کەم کەمە لێک دەدرێ، هەتا ئەسید هەمووی دەفڕێ و ئاوێکی زەرد لەنێو کاشیا دەمینێ. ئەوە لوباژوە یا هیلمە بۆ پێویست.

ڕووکێشی مس

لە ئاوروپا بە تەواوی لە کلێشەیەک چەند دانەیێکی زیاد دەردەخرێ. هەروەکو ئەمڕۆ لە عێراقا چاومان پێ دەکەوێ کە لەسەر قاقەزی جگارە نویسراوێک هەیە یان ڕەسمێک چاپ کراوە، ئەگەرچی تەبەقەیەک قاقەزی گەورە لە ١٠٠ لاپەڕە زیاتر بەجارێک چاپ دەکرێ و ١٠٠ کلێشە بەجارێک لەنێو چوارچێوەی ماشێنەی چاپ دادەندرێ و چاپ دەکرێ و هەمووانیش یەک جۆرن. ئەوەش لەپێشا کلێشەیەک یان بەزەنگ یان بەقەڵەم دەکۆڵرێ و لەو کلێشەیە قاڵب وەردەگیرێ و بەکارەبا لەو قاڵبە مسە ڕووکێش دەکرێ و بەبێ ژمارە چەندە پێویست بێ کلێشەی لێ وەردەگیرێ.

قاڵب وەرگرتن

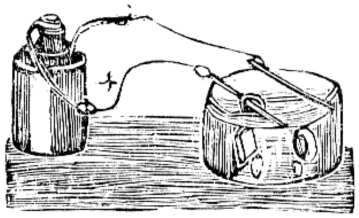

٢٣- بەتارییەی ئەلکتریک و
تواوەوەی ڕووکێش

کلێشەی کۆڵراو لەنێو چوارچێوەیەک دادەندرێ و لەنێو چوارچێوەیێکی دیکەی مێوی تواوەوە ئامادە دەکرێ و بلۆمباجینی لێ دەدرێت و کلێشەی بەسەردا دەکرێ هەردوو چوارچێوە لە جەڕ و مەنگەنە دەدرێ. هەروەها هەتا بەهێندەی دڵخوازە، قاڵبی کلێشەکە دەخرێتە سەر مێو و بلۆمباجینی بەسەردا دەکرێ، بەڵام قاڵبی چوارچێوەکە مێوی تێدایە دەبێ مسی سوور بێ تاکو ئەلکتریک کاری لێ کا و شایانی ئیش بێ.

قاڵبی مێوە کە لە تێلی ڕاگر کە سەری لە تێلی کۆک گرێ دراوە و بە(+) ئیشارەتی پێ دراوە گرێ دەدرێ و پارچەیەک مس لە تێلی دیکە دەبەسترێ و سەری لە پارچەی توتیای بە تارییەکە گرێ دەدرێ کە بدەر (منفی)ی پێ دەڵێن. هەردوو پێکەوە دەخرێنە نێو تواوەوەی هاتوو و بەرابەر یەکتر ڕادەگیرێن هەروەکو لە وێنەی ژمارە ٢٣دا نیشان دراوە.

تواوەوەی مس بۆ ڕووکێشی

مووروە شینە ١ غرام.

ئاوی دووبارە ٥ غرام.

ئەوانە دەتوێنرێنـەوە و دەپاڵێورێن و هێندێک سیـانۆر دەخرێتە سـەری تاکو زۆر چاک خـاوێن بێ و چەند تنۆک ئـەسید کبریتێکی تێ دەکرێ تاکو ڕووکێش ورد و نەرم بێ.

ئەو تواوەوە هـێــزی ئەلکتـــریکی زۆر دەوێ و دەبێ لـەباتـی بە تـارییـــەیـەک، ٣ بەتارییە لە یەک گرێ بدرێ تا کاریگەر بێ.

تواوەوەی دووەم بۆ ڕووکێشی

٢٤- هاوەنگ

لە دوای تاقیکردنەوە تواوەوەی هاتوو چاکترە:

(مۆرووە شینە – خەلاّتی نوحاس ١ غرام.

توحت کاربۆناتی دیسود ١ غرام.

کبریتاتی دیسودی دووەم ١ غرام

سیانور دی پۆتاس ١ غرام.

ئاوی دووبارە ٥ غرام.

مـووروە شینە لە دوای وردکردن بـەهاوەنگ دەکرێتـە نێــو کـــاشی ئـیــشـــەوە و هێندێک ئاوی تێ دەکــرێ و دەتوێنرێتەوە و تەحت کـاربۆناتی دیسودی دەهاوێژرێتـە سـەر و تێکەڵ دەدرێ، هـەتا ڕەنگی ئاو سـوور هـەڵدەگەڕێ. کبریتاتی دووەمی دەخرێتـە سـەر و دەشـڵەقێنرێ و ڕەنگی ئـاو زەرد هـەڵدەگـەڕێ. ئەوجـا ئـاوێکی کـە مـابێ تێ دەکـرێ و سـیـانوری پۆتاسی داوێژرێتـە نێوی و ڕەنگی ئـاو ڕوون و خـاوێن هـەڵدەگەڕێ. ئەگـەر زەردی مـابێ سیـانوری بـۆ زیاد دەکرێ، هەتا ئاوەکەی ڕوون دەبێتـەوە و لـە کـارکردنا بـە دارێک تواوەوە هـەموو دەمێک دەشـڵەقێنرێ.

ڕووکێشی قەڵای بەمس

تواوەی یەکەم:

کبریتانی سودا ١٠٠ غرام.

سیانور پۆتاس ١٦٥ غرام.

ئاوی خاوێن ١٨ ئۆقە.

تواوەی دووەم:

مووروە شینە ١١٠ غرام.

ئاوی دووبارە ٢ ئۆقە.

تواوەوەی نۆشادر ٦٥ سانتیمەتر گرد.

ئەو دوو دەرمانانە هەریەک بەتەنها دەتاوێنرێنەوە، دووەم دەکرێتە سەر یەکەم و لێک دەدرێ و ئاوێکی ڕوون و خاوێن پەیدا دەبێ. ئەگەر ڕوون نەبوو سیانوری پۆتاسی تێ دەکرێ.

ڕووکێشی توتیا بەمسی سوور

کبریتاتی مس (مۆرووە شین) ١ غرام.

ئاو ٥٠ غرام.

ئەسیدی نەتریک ٢ تنۆک.

بە شوڵکە شووشە تێکەڵ دەدرێت، هەتا هەموو دەتوێتەوە. پارچە توتیاییەکە کە خاوێن کرایەوە دەمێک لەو دەرمانە هەڵکێشرێ و پەردەیێکی تەنکی لە مسی سوور دەکرێتە سەری.

ڕووکێشیی بەمسی زەرد

هەرچیکو مسی زەردە لە مسی سوور و توتیا دروست کراوە؛ دەبێ تواوەوەی هاتووی بۆ ساز بکرێ:

تواوەوەی یەکەم:

کاربۆناتی مس و توتیا (٣٢) غرام.

ئاوی پاک ١٠٠ غرام.

تواوەوەی دووەم:

تەمت کاربۆناتی سوور ٢٨ غرام.

ئاو٨٠٠ غرام.

ئەو دوو دەرمانە بەتەنها دەتاوێنرێنەوە و لە دواییدا تێکەڵ بە یەکتری دەکرێن. لە دوای چەند سەعاتێک حەوت ئۆقە ئاوی دەکرێتە سەر و تێکەڵ دەکرێ و ٧٥ سیانۆری دیپۆتاسی تێ دەکرێ. ئەمە لە ئۆقەیەک ئاوی گەرما دەتوێندرێتەوە و نیو درەم ئەسید زەرنیخۆسی دەکرێتێ و ڕەنگی ئاو ڕوون دەبێتەوە. ئەوە بۆ بەکاربردن ئامادە دەبێ و بە بەتارییەی ئەلکتریک ڕووکێشی پێ دەکرێ. هەروەکو سەری تەختی نوستن و کلیۆنی دەرگاکانمان چاو پێ دەکەوێت، بەم جۆرە ڕووکێشن.

دەرخستنی وێنەی وەکو یەک بە ڕووکێشی

هەروەکو لە پێشدا گوترا، هەر قاڵبێکی ئارەزوو بکرێ وەردەگیرێ و بە بلۆمباجین ڕەش دەکرێ و تێلی ڕاگری ئەلکتریک گرێ دەدەرێ کە بە کۆکەوە بەستراوە و لە بەرامبەر مێوەکە پارچەیەکی مس لە تێلی بدەر دەبەسترێ کە لە توتیای ئەلکتریک بەستراوە. هەردووکیان دەخرێنە نێو تواوەیەک کە بۆ ڕووکێشکردن کراوەتە نێو کاشییەوە هەروەکو لە وێنەی ژمارە ٢٣ نیشان دراوە. هەرچەندە پارچەی قاڵب و بدەر لێک نزیکتربن ئەلکتریک بەهێزتر کار دەکا.

تواوەی مس دەبێ هەمیشە تێر بێ و مووروە شینەی تێ بکرێ، هەتا بێ هێز نەمێنێ.

ڕووکێشی گوڵ و گیانداران

گەلێک کەس حەز دەکەن قاڵۆچە و دووپشک و ئەو جۆرە گیاندارانە و گیاوگوڵ ڕووکێش بکەن. بۆ ئەوەی ئەوانیش بە ئارەزووی خۆیان شاد بن. ڕێگای هاتوو بگرن.

هێندێک مێوی هەنگوین لە بەنزیندا بتاوێنرێتەوە و بە ٢٤ سەعات ئامادە بکرێ.

ئەوەی رووکێشکردنی دڵخواز بێ، لەوە هەڵدەکێشرێ و بەزوویی دەردەخرێ و پەردەیەکی تەنکی مێو دەکەوێتە سەری. کەمێک لێی دەگەڕێی هەتا بەنزین دەفڕێ و مێو بەتەنها دەمینێ و وشک دەبێ و کەمێک تۆزی بلومباجینی بەسەرا دەڕژێ و لە تێلی ڕاگر دەبەسترێ. وەکو گوترا لەنێو تواوەوەی مس هەڵدەکێشرێ و بەکەم دەمێک کراسێکی تەنکی مس بەسەریا دەکێشرێ.

ڕەنگکردنی توتیا

پارچەیەک زەنگ لە پێشا خاوێن دەشۆرێ و لە پاش وشکبوون و گەرمکردن لە تواوەوەی هاتوو هەڵدەکێشرێ:

هیپۆسلفیت دیسود ١٠٠ غرام.

ئەسیدی سولفۆریک ٣٠ غرام.

ئاوی دووبارە ١٠٠٠ غرام.

کە لەوە کێشرا ڕەنگی توتیا شین دەکا.

ڕەنگی توتیا بە بنەوشەی

ترتریتی مس (١٠) غرام.

سود کوستیک ٢ غرام.

ئاوی دووبارە ١٥٠ غرام.

ڕەنگی ڕەش

کوریت و پۆتاس و کبریتات لەنێو ئاودا دەتاوێنرێنەوە و هەر یەک بە هێندەی یەکتر بێت توتیای تێ هەڵدەکێشرێ.

دروستکردنی مەرەکەبی لیتۆغرافی

چونکە لە هەموو کردەوەیەکی زەنگوغرافیدا ئەو مەرەکەبە بەکار دەبرێ و مەرەکەبێکی بە تیرۆک لە رووی کلێشە دەدرێ، مەرەکەبی لیتوغرافییە و بۆ نویسین و چاپ لەسەر بەرد بەکار دەبرێ. بە پێویستم زانی ئەوەش لەم کتێبەدا

بخەمە بەرچاوان تاکو ئارەزوومەندان لە پیشەی کۆڵین نەزان نەبن.

مەرەکەب دوو جۆرن: یەکێک ڕۆن [تەڕ] و دووەم وشکە. هەرچێکو مەرەکەبی تەڕە لە کلێشەی مەرەکەب لێدانا بەکار دەبەن و مەرەکەبی وشک لەسەر قاقەزی لیتۆغراف هەر نویسراوە و وێنەیێکی دڵخواز بێت لەسەری دەنویسن و دەیخەنە سەر چینکۆ و بەتیژاو دەکۆڵن.

١- دروستکردنی مەرەکەبی تەڕ:

مێوی هەنگوینی سپی ٢ غرام.

قشرلەک ٢ غرام.

سابوونی ڕەقی حەلەبی (١) غرام.

کاربۆناتی سۆدا ٠,٢٥ غرام.

پیوی ڕەشەوڵاغ ٠,٥ غرام.

ڕەشی پاریزیانی کوتراو ١ غرام.

ئەم هەمووانە دەکوترێن و تێکەڵ بە یەکتر دەبن و بە تەربەنتین نەرم دەکرێت و بەکار دەبرێت.

٢- دروستکردنی مەرەکەبی وشک:

مێوی هەنگوینی سپی ٣ غرام.

سابوونی ڕەقی ٢ غرام.

قشرلەک ١ غرام.

مەستەکی ٠,٥ غرام.

پیوی ڕەشەوڵاغ ١ غرام.

ڕۆنی کونی بەراز یا بزن ٠,٥ غرام.

تەربەنتینای توند ٠,٢٥ غرام.

کاربۆناتی سود ٠,٢٥ غرام.

ڕەشی پاریزیان ١,٥ غرام.

ئەوانە کە تێکەڵ بە یەکتر کران لەسەر ئاور دادەندرێت و دەکوڵێ، هەتا نزیک

تواوەوە دەبێ. ئاوری بۆ خۆش دەکرێ هەتا بە چاکی دەسووتێ. ئەوە دەبێتە مەرەکەبی وشک و لەوە قەڵەم دروست دەکرێ و لە ئاودا دەتوێنرێتەوە، کە کەمێک گەرم بکرێ بەو مەرەکەبە لەسەر قاقەزی لیتۆغراف دەنویسرێ و دەخرێتە سەر زەنگ. بەهەوری تەڕ و بەسمغی عەرەبی ڕووی زەنگ تەڕ دەکرێ و بە تیرۆک مەرەکەبی تەڕی لێ دەدرێ و بە ئاو دەشۆرێ و وشک دەکرێ و ئەسفەلت و قەلفونیای کوتراوی بەسەرادا ئەکرێ. لە دوای گەرمکردن و ساردبوونەوە دەخرێتە ژێر هێزی تیژاو و دەکوڵێ.

دروستکردنی قاقەزی لیتۆغرافی

لە پێشا قاقەزێکی سواوەوەی لووسی تەنک ئامادە دەکرێ و بە تواوەوەی هاتوو ڕووی قاقەزەکە چەور دەکرێت و:

کاربۆناتی قورقوشمی پاک ١ غرام.

هیلمی ماسی تواو(جەلاتین) ١ غرام.

ئەوانە لەسەر ئاور دادەندرێن و بە کەمێک کەمبوج ڕەنگ دەکرێ و بە قاقەزی مژۆک (ترشیح) دەپاڵێورێ و بەفرچەیێکی نەرم ڕووی قاقەزەکە تەڕ دەکرێ. بەڵام دەبێ زۆر چاک تێ هەڵسووڕێ و بۆ نویسین ساز دەبێ.

وێنە نویسین و خستنە سەر زەنگ

بە مەرەکەبی وشک هەر وێنەیێکی دڵخواز بێت بەقەڵەم لەسەر قاقەزی لیتۆغراف دەنویسرێ. لە پاش وشکبوونەوە ئەو قاقەزە دەخرێتە نێو دوو قاقەزی تەڕەوە. پارچە زەنگ گەرم دەکرێ و قاقەزی لیتۆغراف بە ئەسپایی لەنێو دوو قاقەزەکە دەردەخرێ و ڕووی نویسراوی لەسەر زەنگ دادەندرێ و دەخرێتە نێو جەڕ و مەنگەنە و قاقەزی تەڕی لەسەر دادەنرێ و جەڕەکە بادەدرێ. هەر بەو جۆرە بەکار دەبرێ، هەتا نویسراو دەکەوێتە سەر زەنگ و بە ئەسپایی قاقەز هەڵدەگیرێ و تەماشا دەکرێ کە نویسراو بە چاکی کەوتووەتە سەر زەنگ. بەتواوەی سمغ تەڕ دەکرێ و بە تیرۆک مەرەکەبی لێ دەدرێ و بۆ کۆڵان ساز دەبێ.

کۆڵین بە دەستووری لیتۆغراف

١- نویسینی سادە

کەمێک جەلاتین لەنێو ئاوی دووبارە دەتوێنرێتەوە و کراسێکی سووک دەخرێتە سەر پارچەی زەنگ هەتا وشک دەبێتەوە و دادەنرێ. کەمێک زاخی سپی لەنێو ئاودا دەتوێنرێ و پشتی قاقەزێکی وێنە یا نویسراوی لەسەر بێ بەزاخاو تەڕ دەکرێ و ڕووی نویسراو دەخرێتە سەر زەنگ و قاقەزێکی دیکە بەزاخاو تەڕکراوی لەپشت قاقەزی نویسراو دادەندرێ و دەخرێتە نێو جەڕ و مەنگە و با دەدرێ. زاخاو لەنێو نویسراو کار ناکات و جێگای بێ زاخ دەخووسێ و زاخ دەکەوێتە سەر جەلاتین و جەلاتینەکە دەرژێنێ. لە پاشان لە جەڕ و مەنگە دەردەخرێ و بە ئاوزەنگ خاوێن دەکرێ، هەر جێگایێکی نویسراوی لەسەر نەبووبێ، جەلاتینەکەی لەسەر هەڵدەستێ. لە دوای ئەوە کە بە تەنها نویسراو لەسەر زەنگ مایەوە، ڕووی زەنگ بە سمغی عەرەبی تەڕ دەکرێ و بە تیرۆک مەرەکەبی لێ دەدرێ و بە ئەسفەلت و قەلفونیا کۆمەگی دەکرێ و لە دوای گەرمی و ساردبوونەوە دەکۆڵرێ.

ئەوە بۆ کاریگەریی وێنە و نویسین و کۆڵان گەلێک ئاسانی و تەڕدەستی تێدایە و بێ مەسرەف و ئەزیەتە.

فۆتۆلیتۆغرافی

پارچە قاقەزێکی لیتۆغرافی ئامادە بکرێ و ڕووی لووسی بە نیشاستە چەور بکرێ، ئەویش لەپێش نیشاستە لەسەر ئاور دەتاوێنرێ و دەکرێتە نێو کاشییەکی چوارگۆشەی گەورەوە. بەدەست زۆر بە ئەسپایی قاقەزەکەی لەسەر پان دەکرێتەوە، بەڵام دەبێ بە دەستووری کە لە وێنەی ژمارە ٢٥دا نیشان درا بەکار ببرێ. لە پاشان لە گۆشەیێکەوە قاقەز هەڵدەگیرێ و پشتی قاقەز لەسەر مژۆک دادەندرێ هەتا وشک دەبێ.

ئەو قاقەزە لە ژووری تاریکا بە تواوەوەی بیکرۆماتی پۆتاس هەستی پێ دەدرێ و وشک دەکرێ و لە پشت شووشەی وێنە دادەندرێ و نیشان بە هەتاو ئەدرێ، هەتا وێنەیێکی قاوەیی دەکەوێتە سەری، بە ئاو دەردەهێنرێ.

ئەگەر ڕەسمەکە زوو ئاشکەرا نەبوو، لە بری ئاوی سارد ئاوی گەرم بەکار

دەبڕێ لە دوای ئەوە قاقەزەکە لەسەر شووشە پان دەکرێ، هەتا وشک دەبێ.

کە قاقەز وشک بووەوە بە مەستەکییەکی کە لە ئەلکولا تواندراوە بەسەر ڕووی قاقەزەکەدا دەکرێ. لە دوای وشکبوونەوە، بە مەرەکەب و تیرۆک ڕووی قاقەزەکە ڕەش دەکرێ. مەرەکەب لە نوختەی نویسراو و وێنە بەولاوە جێگای بەتاڵ ناکرێ. ئەگەر دەجێگای بەتاڵ کەوتبێ بە هەوری تەڕ لادەبرێ.

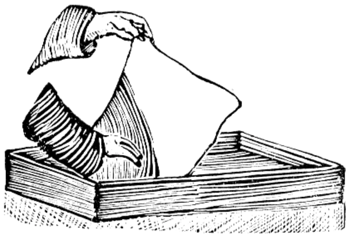

٢٥- کاشی و قاقەز تێ هەڵکێشان

ئەوە بەچاکی کە دەست خرا بە دەستووری کە لە پێشا گوترا قاقەزەکەی دەخرێتە سەر زەنگ و پشتی تەڕ دەکرێ و زەنگ کەمێک گەرم دەکرێ و لە جەڕ و مەنگەنەدا دەخرێتە سەر زەنگ. هەروەکو لە پێشەوە گوترا.

ئەگەر وێنە کەوتە سەر زەنگ بە دەستووری زاندراو مەرەکەبی لێ ئەدرێ و ئەسفەلت و قەلفونیای بەسەرا دەڕژێ و لە دوای گەرمی و ساردبوونەوە دەکۆڵدرێ.

کار و پیشەی وێنەگەری و کۆڵان بە دوور و درێژی تەواو کرا. بە پشتیوانی یەزدانی پاک هەرچییەکی لەو فەننەدا پێویست و بەکار بوو گوترا و دواییی پێ درا. لەبەرئەوە کە هێندێک گەورە و خاوەن هەوەس ئارەزووی فێربوونی پیشەی جوان جوانیان هەیە، ئەم دوو سێ چتە جوانانەی هاتووم کردە دوامینی ئەم پەڕاوییە هەتاکو فێری بن.

١- وێنەی شین لەسەر قاقەز:

پرۆسیاتی پۆتاسی سوور ١٢ قمحە.

ئاوی پاڵاوتوو ١٦ درەم.

ئەو دەرمانە لەنێو شووشەیەکدا کە تواندرایەوە هەڵدەگیرێ.

ستراتی ئاسنی نۆشادری ١٤٠ قمحە. ئاوی پاڵاوتوو ١٦ درەم.

ئەو دووانە لە پاش سازکردن ئامادە دەکرێن و قاقەزی پێ ڕەنگ دەکرێ و لە چاخی چاپدا دەخرێتە بەر ڕۆژ و بە ئاو دەشۆردرێ.

٢- وێنەی شینی ئاسمانی لەسەر قاقەز:

فیری سیانور دیپۆتاسی سوور ٢ غرام.

ئاوی خاوێن ١٥ غرام.

ئەوانە بە تەنها دەتوێنرێنەوە و هی هاتووی بۆ ساز دەکرێ:

(سترات دی فیری ئامۆنیا کال (٢) غرام.

ئاوی پاک ١٥ غرام.

وەکو لە سەرەوە گوترا قاقەز ئامادە دەکرێ و ئەو دوو تواوە تێکەڵ بەیەک دەبێ و ڕووی قاقەزی پێ ڕەنگ دەکرێ و لەبەر هەتاو دادەندرێ و لە ٨ دەقیقە بەرەو ژوورتر لە پێش هەتاو ڕادەگیرێ و بە ئاو دەردەخرێ.

٣- وێنەی سوور لەسەر قاقەز:

کبریتاتی باریوم ٢ غرام. سمغی عەرەبی ٢ غرام. ئاوی پاک ٣٠ غرام.

ئەو دەرمانانە لە ڕووی قاقەز دەدرێ و لە ژووری تاریکا وشک دەکرێ. لەبەر هەتاو کە داندرا دەبرێتە ژوورەوە.، هەور (ئیسفەنج) بە تواوەوەی هاتوو تەڕ دەکرێ و لە ڕووی قاقەز ئەدرێ:

فیری سیانوری دیپۆتاسی سوور ١,٥ غرام.

ئاوی پاک ٣٠ غرام.

٤- وێنەی سەوز لەسەر قاقەز:

وێنەی سوور وەکو گوترا کە خرایە سەر قاقەز وشک دەبێ و دەخرێتە نێو دەرمانی خوارەوە و ڕەنگی سەوز دەبێ:

سکویت کلۆریدی ئاسن ٣٠ غرام.

ئاوی خاوێن ١٤ غرام.

٥- وێنەی بنەوشەیی لەسەر قاقەز:

(کلۆروری زێڕ (٢) قمحە.

ئاوی دووبارە ١٦ قمحە.

قاقەز ٤ دەقیقە لەسەری دادەندرێ و لە دوای وشکبوون، ١٥ دەقیقە لەبەر هەتاو دادەندرێ. بە ئاو و لە پاشان بە ئاوی کلۆرۆریتە وشک دەبێ.

وێنە لەسەر قاقەزی پرۆمۆری ڕەنگی قاهوەیی

ئاوی پاک ١٠٠ غرام.

هیپوسلفیت دیسود ١٠ غرام.

لەسەر ئاور گەرم دەکرێ و وێنەکەی دەخرێتە نێو و دەشڵەقێندرێ، هەتا ڕەنگی دەگاتە دڵخواز، دەردەخرێ و بە ئاوی خاوێن دەشۆردرێتەوە.

١- بۆ چەند چتێکی بەکار:

کونکردنی شووشە: هێندێک کەس دەیەوێ شووشەیێک کون بکا و زۆری پێویستە، بە دەستووری خوارەوە دەگاتە ئارەزووی:

(تەربەنتین (٢٠) غرام، ئوکسلاتی پۆتاس ٤١ غرام.

سییری سپی کراوی کوتراو ٢ غرام.

ئەوانە دەخرێنە نێو شووشەیەکەوە و زاری توند دەگرن هەتا ٨ ڕۆژ. لە دوای ئەوە تواوەوەی هاتووشی بۆ ساز دەکرێ:

کافور هیندیک، تەربەنتین هیندیک.

ئەوەش کە ئامادە کرا لە تواوەوەی سەرەوە تنۆکێک و لە هی دووەم تنۆکێک دەخرێتە سەر ئەو جێگایەی کە کونکردنی دڵخوازە بە میتکەب کە دار و ئاسنی پێ دەسمن لەسەرخۆ دەست بە کونکردنی دەکەن. وەکو دارێک یا ئاسنێک زۆر بە ئاسانی کون دەبێ.

٢- دوو پارچە ئاسن یا مس پێکەوە نووساندن:

گەلێک لە پیشەگەرەکان دەیانەوێ دوو پارچە مس یا ئاسن یا تۆتیا یا پارچە ئاسنێک و مسێک پێکەوە بنووسێن، تواوەی هاتوو بەکار ببەن دەگەنە دڵخوازیان:

تەربەنتین ١ غرام.

کۆمەلەکای کوتراو ٢ غرام.

جەلاتینی تواوەوەی لە ئاوا (٢) غرام.

ئیسپرتۆ ١ غرام.

لاستیک (جیر) ٢ غرام.

لەنێو شووشەیێکی زار توندا هەڵدەگیرێ بۆ دەمی پێویست.

٣- تێکەڵی جیوە:

(ئاوی خاوێن ١٠٠٠ غرام.

ئەسید کبریتیکی گران ٢٠ غرام.

نەتەراتی دووەم ئۆکسیدی جیوەی تواوە و نەتەراتی زیو.

هێندێک زیو لەنێو پیاڵەیەکی چینیدا لەگەڵ کەمێک ئەسیدی نەتریک دەخرێتە سەر ئاورێکی سووک هەتا ئەسید دەفڕێ. لە پاشان چەند تنۆک ئەسید کبریتیکی دەخرێتە سەرێ هەتا وەکو شووشەی لێ دێ و دەبێتە بەردی جەهەننەم (نەتەرات داڕژان).

٢- ئاوێنە دروستکردن:

پیشەی ئاوێنەگەری زۆر بە سوود و کارە. لە ئەوروپا دەورێکی گەورەی وەرگرتووە و خاوەند ئارەزووەکان دەتوانن بەبێ ئەزیەت لەسەر دەستووری هاتوو ئاوێنەی زۆر چاک و خاوێن دروست بکەن و بیکەن بە پیشە و پێی بەڕێ بچن:

أ-

نەتەراتی داڕژان ٦,٥ غرام.

ئاوی دووبارە لە کیلۆیەک هێندێک.

نەتەرات داڕژانەکە لەنێو هێندێک ئاوی دووبارەدا دەتوێنرێتەوە و دوو سێ تنۆک ئامۆنیاک (نۆشادری تواوە)ی تێ دەکرێت، ئەو تواوە کەمێک ڕەنگی دەگۆڕدرێ. کە کەمێک تێکەڵ کرا دوو سێ تنۆک ئامۆنیاکی تێ دەکرێ، هەتا ڕوون دەبێتەوە.

ب-

سود کوستیک ٥ غرام.

لە ئاوی دووبارەکەی کیلۆکە کەمێک.

سود کوستیک لەنێو کەمێکی دیکەی ئەو کیلۆ ئاوە دەتاوێنرێتەوە و لە پاشان تواوەوەی (أ)ی دەخرێتە سەری و تێکەڵ دەدرێ، دیسان ڕەنگی تێک دەچێ و چەند تنۆکێکی دیکەشی ئامۆنیاک دەکرێتە سەر و تێکەڵ دەدرێت. هەتا ڕەنگی دەگەڕێتەوە سەر خۆی. کە هەردوو تواوەکە لێک دران و ڕەنگیان بە ئامۆنیاک

گەڕاوە و جوان بوو، دەکرێتە نێو شووشەیێکی خاوێنی زار توندەوە.

ج–

قەندی شەکر ٤٠ غرام.

ئاوی لە کیلۆکە ١٠٠ غرام.

ئەسید سلفریک ٤٠ غرام.

لە پێشدا ئاوەکە لەسەر ئاور دادەندرێ و قەندەکەی لە نێوانیدا دەتاوێندرێتەوە و لە دواییدا دادەگیرێ و لێی دەگەڕێت هەتا سارد دەبێتەوە. لە پاشان تنۆکە تنۆک ئەسید سلفریکەکەی تێ دەکرێ و تێکەڵ دەدرێ هەتا هەمووی لێک دەدرێ، کە ئەوەی تەواو کرد لەسەر ئاورێکی سووک دادەنرێ و کەم کەمە دەکوڵێ و دەهێنرێتە خوارێ هەتا سارد دەبێتەوە و دەکرێتە نێو شووشەیێکی بەتایبەتی و بۆ دەمی پێویست ئامادەی بەکاربردن بێ.

شووشەیێکی بۆ کردنە ئاوێنە وەکو لە بابەت داڕژتنی کۆلۆدیونەوە گوترا ساز دەکرێ و بەپانی کە لەسەر جێگایێکی ڕاست دانرا لە تواوەوەی هاتووی (د) دەکرێتە سەر.

د–

لە تواوەی أ و ب ١٠٠ غرام.

لە تواوەی ج٣٠ غرام.

ئەو دووانە کە تێکەڵ یەکتر کران دەبێ دەسبەجێ بکرێتە سەر ئەو شووشەی کە بۆ ئاوێنە سازکراوە و هەتا هەموو ڕووی شووشە دەگیرێ و کە شووشەکە گەورە بوو تواوەوە فرەتر دەکرێ و دادەڕژێتە سەر شووشەکە.

لە پاش چەندێک تەماشا دەکرێ زیو بە ڕێکی نیشتووەتە سەر شووشەکە. بە هێواشیێک ئاوەکەی دەکرێتە نێو شووشەیەکەوە و بۆ چاخێک هەڵدەگیرێ. شووشەی ئاوێنە هەڵدەپەسێررێتە چتێک هەتا وشک دەبێتەوە. لە پاشان بە فرچە وێرنیشی لە پشت دەدرێ و لە چوارچێوە دەگیرێت.

لێوردبوونەوە

لەم کتێبە (پەڕاوییە)دا نێوی هێندێک بەردی تەرازوو بە زبانی فرەنگستانە. بۆ ئەوەی ئاگاداری پەیدا بکرێ و خوێندەواران تێدا دانەمێنن، لەسەر دەستووری بەکاربردن لە خوارەوە نیشان دەدرێت:

ناو	غرام	درهەم
جالون		١٣٦٣
ڕەتڵ	٢/٣ ٢٥٦٢	٨٠٠
ئۆقیە	٢/٣ ٢١٣	٢/٣ ٦٦
ئۆقە	١/٣ ١٢٨١	٤٠٠
درهەم	٨/٣٩ ٣	١
قمحە	١/٢٧	
کیلۆغرام	١٠٠٠	٣١٢
ئۆقیەی توبییە	٦٠/١١٠ ٣٧	٨
لیبرە	٤٤٨	١٤٠
سەنتیگرام	١/١٠٠	١/٣٠٢
پنت	٥٤٤	١٧٠
میکتۆلیتر	١٠٠ لیتر	

لیترە ١٠٠ مەتر گرد (مکعب) بە پێوان.

مێژووی دووساڵەی

کوردستانی جنووبی

له نووسراوان:

ژۆناڵ سێزاڵ، دوقتور: ج. م. لیز

له کتێبی م. س. د. ف. س

له ئینگلیزییه‌وه کراوه به کوردی

س. ح. حوسێن داماو موکریانی

پێشەنگ

لەبەرئەمەی کە میللەتی نەجیب و ئازای کورد، لە ئەفکاری پێشووی یاریدەدەرەکەمان ئاگادار نین، وە چەند مەسئەلەیێکی موهیم رووی دابوو، هەموو بیر تیژەکانی کورد تێدا واق مابوون، بڵندبوونی شێخ مەحموود و شەڕکردنی لەگەڵ دەوڵەتی بەریتانی لەبەرچی بوو. تەرغیب و تەرویجی نویسراوی کوردی و جەریدە بە زبانی میللەت چی هەوێنێک بوو نەدەزاندرا. وە گەلێک کار و بزووتنێکی کورد و ئینگلیز هەبوون، ئاشکرا نەبوون. بەڵام ئەم ئەسەرە چاکەی (دوقتور لیز)ە کە نائیب حاکمی سیاسی بوو لە هەڵەبجە و گەلێک بۆ قەزییەی کوردستان و ئامالی کوردان کۆشابوو وە لەگەڵ کورد بەتەواوی تێکەڵیی هەبوو، بەڕاستی زۆریشی حەق خستبووە سەر کوردان، فەزڵ و هونەری میجێر سۆن – کە دە پازدە ساڵ لە کوردستاندا بە جلی کوردەوارییەوە مابووەوە و لە پاشان بوو بە حاکمی سیاسیی کوردستانی جنووبی – پیاوەتی و ئەفکاری ئەو گەورە تێگەیشتووەی لە بابەت کوردستانەوە بەیان کردووە. وە چەند مادەیەکی سیاسی – کە ئێمەی کورد تێی نەگەیشتبووین – ئاشکرای کردووە. جا من لەوانەم بیرکردەوە و بە واجیب و فەریزەی زەمتی کوردییەتی خۆزانی کە لە ئینگلیزییەوە وەری گێڕمە کوردی. تاکوو لە هەموو کوردێک ئاشکرا بێ کە میجێر سۆن و دوقتور لیز چەندە بۆ وەتەنی خۆشەویستمان کۆشاون و چەندە حەزیان لە بڵندی و بەرزی و ئازادیی کوردستان و سەربەخۆیی کوردان کردووە. بە خوسووس دوقتور لیز زۆر خۆشی لە جاف و بەگزادە هاتووە و گەلێک بۆ پێشکەوتن و ئازادی و مەنفەعەتی جافی گەلێک تەقالای داوە و هەروەکو لە گەلێک جێگای ئەم سیپارەدا بە چاکی باسیان دەکا.

چەند نوکتەیێکی زۆر گەورە لەم ئەسەرەدایە کە ئەو زاتە خڕی کردوونەوە، وە زۆر جار زانا و تێگەیشتووەکانی کورد، تێدا سەرگەردان بووبوون، وە چەند چاولێخشاندنێکی مەسائیلی دیکەش هەن کە لەمەدا ئیستیفادەیەکی مادی و مەعنەویی لێ بکەین.

س. ح. حوسێن حوزنی موکریانی

دوو ساڵ لە کوردستانی جنووبیدا

لە دوقتـور ج. م. لیز لە کـتێبی س. د. ف. س دا دەڵێت: زۆر شت هەنە کە بڵێم، بەڵام ئەمەندە دەڵێم کە کوردستان موڵکێکە بە قەومێکی سەرکێش و مەغروور ئاوا کراوە، لە مودەتێکی گەلێک زۆری وا کە نایێتە زانین لەگەڵ عەرەب شەڕ دەکەن.

کـوردسـتـانێک کـە خـاکی کـوردانە و کـوردسـتـانی پێ دەڵێن، حـودوودی ئەو کوردستانە بەسەر خاکی تورک و ئێران و عێراق دابەش دەکرێ.

بەڕاستی عەشیرەتێکی زۆری ڕەوەندن؛ لە وەختی زستاندا دێنە خاکی عێراق و لە هاویندا دەچنە خاکی ئێران. چونکو ئاوی سارد و گیـای زۆر و لەوەڕی چاکی هەیە. تاکوو ئێران و تورک لەگەڵ ئێمە دۆست بن و بە خۆشی ڕابوێرن، زەرەرێک بە ئێمە نادرێ؛ بە شەرتێکی هەر میللەتێک لە ژێر ئەمری خۆیاندا ڕابگیرێن و عادات و ڕەوشت و خوویان لێ تێک نەدرێ. ئەگەر تورک وەیا ئێران کوردەکان بکەنە تەرەفداری خۆیان، بۆ عیراق چاک نییە و گەلێک زەرەر و خەتەرە. جارێکی کە عەراقمان بەر دا، لەبەر عەشیرەتێکی کوردی ئێران بوو هەڵمەتیان داینێ و لنگیان دا سەرمان؛ دووەم لەبەر ئەمە بوو کە تورک خۆیان خستە نێو کوردانەوە و ئێمەیان دەرکرد. کە سەفەر بەرەو حەربی عموومی دەست پێ کرا، ئێمە تەمامان بوو کە کوردستان بخەینە دەست خۆمان؛ بەڵام چەند زابتێکی ئێمە نەیانهێشت کوردەکان بێنینە ژێر پەنجەوە.

ئێمە لەبەر چەند چتێکی پێویست دەمانەویست کە کوردستان بکەینە حکوومەتێکی (بافەر) نیوە ئازادێکی چاک، بۆ ئەمە کە پێش بە حکوومەتەکانی دەوروپشت بگرێ. بهێنینە جێ. وە بۆ ئەوە کە لەشکر لەوان بگیرێ و مەشقیان پێ بکرێ، ئێمە چەند زابتێکی خۆمانیان بۆ بنێرین بۆ ئەوە کە بگەینە دڵخوازمان، بێجگە لەمە کە حکوومەتێک دروست کەین هەر چەندە کۆشاین ڕێگایێکی دیکەمان دەست نەکەوت بە ناچاری ئەوەمان کرد. بۆ بەجێ هێنانی ئەو فیکرە کەسێکی لە کوردستاندا قابیلیەتی ئەوەی بووبێ کە بکرێتە حوکمدارو ئەو فیکرە کۆمەگی بکا،

شێخ مەحمـوود کوڕی شـێخ سەعید بوو. ئێمەش لەبەر ئـەوانە شێخ مـەحمـوودمان کردە حاکم و ناومان لێی نا حوکمدار و مەعاشێکی زۆریشمان بۆ بڕییەوە.

میـجێرنوێل لەگەڵ چەند ئەفسەرێکی دیکەی بەریتانی بۆ ئەوەی کە لـە کاروباری سیاسی و موڵکیدا بن، ناردرانە سلێمانی.

چونکە ئێمـە لەگەڵ شێخ مـەحمـوود لە مـەنفەعەتدا موافـیق بووبووین، هیچ ترسی ئەوەمـان نەبوو کـە لـە تەکـمـانا خـیـانەت بکا. وە لەبـەر ئەوە کـە ئێـمـە و ئەو ڕێک کەوتبووین لە ئومێد دا خیانەتی ئـەومان بیر نەدەکرد. بە هـەموو جـۆرێک بۆ گەورە بوونی کۆشاین و بە ئازادی و سـەربەستی خۆشـەویستیمـان کرد. وە پووڵێکی کـە وەری دەگـرت، کـردمـانە سـەرپشک هـەر جـۆرێک دڵخـوازی بێ، ئازادە لـە خـەرج کردنیدا. شـێخ مـەحمـوود چونکە بە ناکاو دەوڵەمـەند بوو و دراوێکی زۆری دەست کـەوت، خودسـەری و مەغرووریی پـەیدا کرد. ئـەوە بوو بە سـەبەبی خـۆی لێگۆڕانی شێخ مـەحمـوود. پەردەی دەماغی تەوانایی ڕاگرتنی پەروانەی هـەواڵی نەبوو، بەلەز دەسـتی بەفڕین کرد و خـۆی پێ ڕانەگیرا. لە خەیاڵی خۆیدا وای لێک دابووەوە کـە بووەتە حوکمداری کوردستانی مـوتەحید «یەکیـەتی» هـەموو کوردسـتان ڕەعیەتە و ئەویش پادشاییێکی موستەقیلە.

چەند مـانگێکی پێ نەچوو کە کۆمـەڵەیێکی زل لە زابتـانی تورک چوونە کن شـێخ مـەحـمـوود. لـە دەوروپشـتـی کـۆبوونـەوە. ئەویش ئەوانی لـە وەزیفـاتی حکوومـەتدا دامـەزراند، لەنێو دەوائیـراندا جێگیری کردن. وەلە نێو عەسکـەری لیڤی کە لە ژێر فەرماندەی (فەرمانی) زابتانی ئینگلیزیشدا بوون، کردنیە مەئموور.

ئەو زابتـانە لـەگـەڵ شـێخ مـەحـمـوود سـوێندیان بۆ یـەک خـواردبوو کە پێکەوە بکۆشن هـەتا حکوومەتی بریتانیا لەنێو لادەبەن.

وابوو کە شێخ مـەحمـوود لە نێو هـەمـوو کوردسـتـاندا خـۆشـەویست بێ، لەبەر زوڵم و ئەزیەت و ئیـسـتبدادی هـەمـوو کوردسـتان نەفرەتیـان لێ دەکرد؛ بێجگە لە چەند کەسێکی - کە نۆکەری بوون - کەسێکی دیکە حەزیان لێی نەدەکرد. لەگەڵ ئەوەش هـەمـووکـەس لێی دەترسـان. لەبەر ئەزیـەت و ئازاری نەیاندەتوانی لێـی جـوێ بنەوە. هـەمیشـە نفووسی دەرەوەی و قسـەی ڕەوابوو.

شـێخ مـەحـمـوود چونکە لە بنـەمـاڵەی بەرزەنجـیـیـان بوو، هەمـوو کـوردێکیش

وابەستــەی بوون، بەو مـوناسـەبەتەوە بووبووە سـەردارێکی گـەورە و کـوردیش هەموویان لەدیندا نەپژاون و پوختـە نین و گەلێک سادە زوو خەڵەتاو و فریوخۆرن. هەرکەسێک بێت و بڵێ من شێخم، زوو باوەڕی پێ دەکەن و خۆی لە دەست دەنێن.

شـێخ مـەحـمـوود ئەو پیـاوانەی لە ژێر فـەرمـانـدەیدا بوون، هـەمـوو نۆکـەری جـووتبـەندەی خـۆی و خـزمـانی بوون. بەڵام عـەشـیـرەتە ڕەوەندەکـان بە هێندیان نەدەزانی نەدەکەوتنە ژێر فەرمانیەوە و حەزیشیان بە بڵندبوونی نەدەکرد. شێخ مـەحـمـوود لەوە ئاگـاداریی کـە پەیدا کـرد، وە تێ گـەیشت کە وانـە، لەسـەر خـۆی فەرزکرد چتێکی وا بکا، خۆی بەو ڕەوەندانە بناسێ. وە بۆ گەیشتن بە ئومێدێک کە حوکمدارییە – بیانخاتە ژێر پەنجەوە و هێزێکی چاکیان پێ پەیدا کا.

شێخ مەحموود گەلێک کۆشا کە بیناسن و بە حوکمداری بزانن، وە بۆ خستنی ئەو ڕەوەندانە تەقەلای دا. هەتا زۆر کەسی خستنە دەست و حوکمداری خۆی پێ قبووڵ کردن.

لە سـاڵی ١٩١٧ هـەتـا ١٩١٩م. لە کوردستـاندا گرانیێکی قورس بوو. لە قـەزای پێنجوێن و شیمالی سلێمانی عەسکەری عرووس بەسەریدا هاتبوو هەمووی وێران کرد بوو. لەشکری تورکانیش دەغڵ و دانی نەهێشتبوو. عەشیرەت لەبەر هەژاری و دەستتەنگی ڕێک کەوتن کە بۆ پووڵ دەست خستن، ببنە یەک قسە و لەگەڵ شێخ مەحمـوود پێک بێن. ئەو ژیانە ناچاری کردن کە حوکمداری شێخ مەحمـوود پەسند بکەن و بکەونە ژێر فەرمانیەوە.

شێخ مەحـمـوود چەندەی چاوەڕاو (بڕوبوهانە)ی دەکـرد کـە کـوردسـتـان بکاتە یەکێک و حکوومەتێکی ئازادی تێدا ڕێک خا بە موستەقیللی بیانژێنێت لە ئەهالیدا بزووتنەوەیێک دیار نەدەبوو، هـەرچەندە دەکـۆشـا ئەسـەرێک لە مـیللـەت خـۆیان نەدەبوو. بناغەی ئازادی لەو دەمەدا نەبوو، سەربەستی نەدەکەوتە بەرچاوان. لەبەر دوژمنی خۆی و نەیاری دێهاتی لەگەڵ شارستانی و شارستانی لەگەڵ دێهاتییەوە تۆڵە ئەسـتـاندنەوەی کۆن لە یەکتر، چی بـوونی قەومـیـیـەت و میللەت بزربوو. لەبەر لێک دوان و خـراپی کـردنی یەکتر، نەدەپەڕژانە سـەر ئەمـە پێکەوە ئیـتـحـاد بکەن. بەڵام بوونی یەکەتی و ئـسـتـیـقـلالی کوردسـتـان لەو زابت و مـەئمـوورانـە ڕووی دا و کـەوتـە کـارەوە کـە کـورد بـوون لەکن تورکـەکـان بوون و بێکار مـابوونـەوە. ئەوانە کەوتبوونە هێنانە پێش فیکری ئیستیقلال و ئازادی.

ئەهالی چونکو لە دڵخوازی ئێمەیان نەدەزانی وە لە خەیاڵی ئێمە ئاگادار نەبوون کە ئێمە چەند چتێکی چاکمان بەدەستەوە بوو بۆ کوردستانی بەجێ بێنین، ئەو بێ ئاگاداری و نەزانییە بوو بە سەبەبی کۆمەگ و یاریدەدانی شێخ مەحموود. وە ئەوانەی لە کوردستاندا باوەڕیان بە ئینگلیز کردبوو وە لە حەقی ئینگلیزدا ئیعتیمادیان پەیدا کردبوو، بەمە کە ئینگلیز لەبەر بێ تەدارەکی و ئەسباب ڕێک نەکەوتن، وە هەندێک چتی دەست بەجێیی کە ڕووی دابوو لە ساڵی ١٩١٨دا کەرکووکیان بەردا و گەڕانەوە تکریت. کوردەکان وایان زانی کە ئێمە بە یەکجاری ڕۆیشتین. ئەوەبوو بە سەبەبی بێ ئیعتیمادیی کوردەکان وە باوەڕ پێ نەهاتنیان بە ئینگلیز. لە مانگی مایسی ١٩١٨دا بوو کە ئێمە کەرکووکمان گرت. تورکیش هەموو کوردستانی جنووبی بەر دابوو و لێی دەرکەوتبوو. کە ئێمە گەڕاینەوە کەرکووک، هەموو شێخەکانی کوردستان لەگەڵ گەورەکان پێشوازییان کردین.

شێخ مەحموودیش پیاوانی هەڵبژێردراوی خۆی ناردە کنمان، بەخێرهاتنیان کردین. وەختێکی ئێمە لە کەرکووک دەرکەوتبووین و گەڕابووینەوە پاشێ، وە کەرکووک کەوتبووە ژێر دەستی تورکەکان، چەند پیاوێک کە لەگەڵ ئێمە کەوتبوون، تورکەکان گرتبوونیان لە بەندا بوون. ئەو دەرکەوتنەی ئێمە لە کەرکووک بوو بە سەبەبی زەرەر و زیانێکی بێ ژمار. ئەمما لەدەست ئێمەدا نەبوو، ناچاری پێ کردین کە ئەو گەڕانەوە ئیختیار کەین.

ئێستاش ئەو عەشیرەتانەی کە فیکریان هەبوو لەگەڵ ئێمە ڕێک کەون، یان لەگەڵ شێخ مەحموود دەست پێک بگرن، وە ئەو عەشیرەتانەی باوەڕیان کردبوو کە ئینگلیز دەمێنێت و بووبوون بە هەواخواهی ئینگلیز، کە ئینگلیز دەرچوون گەڕاوە پاشەوە، ئەوانە گوتیان کە ڕۆیشت و ناگەڕێتەوە. لە وەوە وا فیکریان گۆڕی و بە جارێک بوون بە هەواخواهی شێخ مەحموود و کەوتنە ژێر فەرمانیەوە.

شێخ مەحموود بە چاوەڕوانیی ئیستیقلال قووەتێکی تەواوی دەست خستبوو؛ لەشکری زیاد بووبوو. لە مانگی شوباتدا خۆی دەنواند و نمایشی دەکرد وە هێزی پەیدا کردبوو ڕۆژ بەڕۆژ قورس دەبوو. کە لەوە ورد بووینەوە ناچار ماین بێجگە لەمە کە شێخ مەحموود بخەینەوە دەست خۆمان، چارەیەکمان دەست نەکەوت. کەوتینە ڕا و تەدبیری ئەوە.

لە مانگی مارتدا مەندووبی سامی لە بەغدا جەمعییەتێکی لە ئینگلیزەکان

دامەزراند. ئەوانیش لە ژێر چاودێریی خۆیدا (کارمان لیچمان) و (میجێر سۆن) و (میجێر نویل) و چەند کەسێکی مەئموورانی ئینگلیز کۆکرانەوە و لە چۆنیەتیی کوردستان و شێخ مەحموود دوان. لە پاش گەلێک گفتوگۆ ڕێک کەوتن هەموو لەسەر ئەمە قەراریان دا کە مێجەرسۆن لەباتی میجێر نویل بچێتە سلێمانی و لە جێگای ئەودا سیاسەت بگێڕێ؛ بە هەموو جۆرێک بۆ ئەمە بکۆشێت کە زۆر بە نەرمی قووەتی شێخ مەحموود کەم بکا و لێکیان بڵاو کاتەوە؛ بە شەرتێک هەتا لەدەست بێ بە ئاشکرا شۆڕش پەیدا نەکا. بەڵام لە ژێرەوە بەگژ یەکیان داکا و تەفرەقەیان بخاتە نێوانێ. یەکێک لەو تەدبیرانە ئەمەبوو کە شاری هەڵەبجە و عەشیرەتی جاف لە حوکمەتی شێخ مەحموود جوێ کرێتەوە؛ لە ژێر گەڕانی نائیب حاکم سیاسەتدا بێ. ئەویش لە ژێر ئیدارەی حاکمی سلێمانی، مێجەر سۆندا بمێنێت، ئەو ئیدارەیان بکا. ئەمن – کە دوقتور لیزم – ئینتیخاب کرام کە ببمە نائیب حاکم سیاسی مێجەرسۆن لە هەڵەبجە.

بۆ پێکهێنانی ئەو وەزیفە تازە لە مانگی مارتدا لە جەبەل حەمرینەوە کەوتمە ڕێ. لەو وەزیفەیەدا مومکین بوو کە بە زۆر زوویی قابلییەتێکی چاک دەست کەوێ، کە شێخ مەحموود بێ دەست کەین وە قووەتی لابەرین و بیخەین. وە مومکینیش بوو بە کەم زەمانێک سلێمانی لە دەست دەین. کوردستانی جنووبی بەر دەین و هەڵێین. کە لە جەبەل حەمرینەوە ڕێ کەوتم و گەیشتمە کفری، تەماشام کرد عەشیرەتی جاف لە گەرمێن بوون کە زستان لێی دەبوون. چەند ڕۆژێک لە نێویاندا مامەوە. چەند سەرکۆمارانی عەشیرەتم کۆ کردنەوە. لە پێشدا کە هەواداری شێخ مەحموود بوون، کردمنە تەرەفداری خۆمان و هەریەک لەوانە مەعاشێکم بۆ گرێ دان و کردمنە جیرەخۆر. بەو جۆرە ئەوانەم خستە دەست . بەڵام ئەو مەعاشەم لە حکوومەتی بەریتانی نەدا، بەڵکو لە مەعاشی شێخ مەحموودمان کەم کردەوە و دامان بەوانە. هێندەی مەعاشی شێخ مەحموودمان هێنا خوارێ هێندەشمان دا بەو گەورەی عەشیرەتانە دابەش کردن. ئەوە یەکەم عەلامەتێک بوو کە سیاسەت وەرچەرخا و ئەحواڵ ڕووی لە گۆڕان کرد. چونکە لە پێشدا ئەوان مەعاشخۆری شێخ مەحموود بوون؛ ئەمجا بوون بە مەعاشخۆری ئێمە. وە لە پێشدا پیاوی شێخ مەحموود بوون و خزمەتیان دەکرد، ئەمجا بوونە پیاوی ئێمە. وە لە پێشدا شێخ مەحموود ئەوەندە دراوی وەردەگرت، ئەمجا لێی کەم کرا. بەوجۆرە هەموو

گەورەکانی جاف لەگەڵم بوون بە یەک. لە کفرییەوە حازر بووم بچمە هەڵەبجە. هەموویان سواربوون و لەگەڵم هاتن بوون بە هاوەڵم.

چۆنیەتی عەشیرەتی جاف و زەوی و خاکیان وە مەوقیعی جوغرافی

عەشیرەتی جاف چونکە لە باب و باپیریانەوە لەگەڵ بەرزەنجەییەکان دوژمنایەتییان لەنێودا بوو، بەمە کە حکوومەت وە قووەت کەوتە دەست شێخ مەحموود گەلێک دڵگیر بوون.

شاری هەڵەبجە جێگاییێکە کەوتووەتە نێو باغ و باغچەیێکی زۆر خۆشەوە. لە دۆڵێکی شارەزووردا دێیێکە نزیک بە هەزار ماڵێک دەبێ. دوو خانووبەرەی دوو سێ نهۆمیی زۆر بڵند و خۆشی تێدایە؛ یەکێک هی عوسمان پاشا و دووەم هی مەحموود پاشای جافە.

شارەزوور جێگاییێکە ساڵێ دووجار جافی پێدا دێت و دەچێ. جارێک لە بەهاردا عەشیرەتی جاف کە دەچنە کوێستان مانگێکی تەواو، وە لە پاییزیش مانگێک کە دەچنە حودوودی ئێران و دەگەڕێنەوە کفری و ئەو دەور و پشتە پڕ لە چادر دەبن. مودەتێک هەتا کێوانی بانە و سەقز دادەپۆشن. بە بەهاردا مانگێک وە لە پاییزیشدا لەو هەموو چیا و دەشت و دۆڵانەدا باڵەی مەڕ و بزن و فیتەی شوان و دەنگی بێری و حیلەی ئەسپ و بۆڕەی گا دێتە بیستن.

ژیانی ڕەوەندان لە فیکر و خەیاڵ ئازاد و لە تێگەیشتندا بەئاسانی پەسند دەکرێن. بۆ ئەوانە ئەسپێکی خۆش ڕەوی زرنگ و چەک و دوو تفەنگێکی زۆر چاکیان لە هەموو چتێک خۆشتر دەوێ وە بەچاکتری دەزانن. ڕەوەندەکان خۆیان لە دانیشتووە[کان] بە گەورەتر دەزانن و لە کنیان ئەوەی ڕەوەند نەبێ بە کەمتری دەژمێرن. ئەوانەی لە دێهات دادەنیشن، پێیان دەڵێن گۆران و بە ڕەوەندەکانیش دەڵێن کورد؛ بە ڕاستیش کەمێک لێک جوێن.

وادیی شارەزوور لە شیمالی شەرقییەوە دەبێتە سنووری کێوی هەورامان. ئەو کێوە، نزیک دوو هەزار تا سێ هەزار گەز بڵیندە. درێژیی ئەو کێوە دەبێتە حدوودی ئێران. لە هەردوو لای ئەو کێوە عەشیرەتێکی قورسی کێوی شەڕکەری تێدایە. لە دێهاتەکانی ئەو کێوەدا زۆرن. دێهاتەکانیش لەنێو دۆڵ و دەرە و تەنگی ئەو کێوەدان. لە هەرلاییێکەوە دۆڵ دەست بە گوشادی دەکا، ڕوو بە پانایی فرە

دەبێتەوە. بە باغ و باغچە و بێستانیان جوان کردووە. بە داری سێو و قەیسی و هەڵووچە و خۆخ و هەرمێ و ترێ و گێلاس و هەناریان ڕازاندووەتەوە.

عەشیرەتی هەورامان لە کورد کەمێک دوورن؛ چونکو بە زبانێک قسە دەکەن کە کورد بەئەزیییەت تێی دەگەن. ئەوانە هەموو وەختێک لەگەڵ تورک چۆن بوون، بە چ جۆرێکیان بەسەر بردووە، لەگەڵ ئێمەش هەروەهان. ئەو پیاوانە دوو بەشن: یەکێک جافرسان؛ دووەم مەحموود خان دزلّی. ئەو دوو عەشیرەتانەش یەکێک لەلای عێراقەوەیە و دووەم لەلای ئێرانە. بەڵام حکوومەتی ئێران لە هیچ دەمێکدا ئەوانی نەخستووەتە ژێر پەنجەوە و حوکمداری بەسەریاندا نەکردووە؛ چونکە هەم ئازان و هەم جێگایان سەختە. کە من لە کفرییەوە دەهاتم و نزیک بە هەڵەبجە بووم، کە تەماشام کرد سەد سوار جاف و بەگزادە هاتنە پێشوازیم. کە گەیشتمە هەڵەبجە، بۆ ناسین منیان بردە خزمەت (عەدلە خانم) کە بووبووە ژنی عوسمان پاشا.

(عەدلە خانم) لەبەر ئەخلاقی چاکی و گەورەیی، هەموو کوردستانی جنووبی لێی دەترسا، وە بەگەورەشیان ڕادەگرت و ئیحترامیان دەگرت و لە هەموو کاریدا قسەی ڕەوابوو. ئەو ژنە کەمێک کورتەبالای نازک بەدەن بوو. لەگەڵ ئەوەش زۆر بەهێز و زەبربەدەست بوو. گەلێک جوان و قەشەنگ و دڵڕوبا ڕێک کەوتووبوو. خەت و خاڵ و چاوی ڕەشی بێ سورمەی ئیزهاری قووەتی باتینیی دەکرد. بۆ دڵکێشان بەیەک جار دیتن دڵی دەڕفاند، بە گریشمەیەک پیاوی ئەسیر دەکرد. لە چاوپێکەوتنیا وا دەکەوتە بەرچاو کە ژنێکی زۆر بە دەعیە و تەشەخوسە و توند و بە هەیبەتە. هەموو بزووتنی لە پیاوێکی دلێر دەچوو؛ بەڵام کە پێ دەکەنی، ڕەنگی ژنی و خودی ژنایەتی لێی وەدەر دەکەوت. کە من ئەوەم دی بە شێستساڵ گەیشتبوو. بەڵام لەبەرچاو نموودی لی نەبوو، وا دەزاندرا لە چل ساڵ گچکەترە. لە ڕەنگ و درەخشانی سەری کوڵمە و ڕووی وە ژنە فەرەنگی پاریسی دەچوو. بۆ جوانی و قەشەنگیی پەرچەم و زولف و ئەگریجە و پرچە سەری ڕەش و ڕاست و درێژ و بێ عەیب بوو. لە پاش دوو ساڵێک کە ڕۆیشتم و گەڕامەوە هەڵەبجە، کە دیم لە نەخۆشی ڕزگار بووبوو. تووکە سەری لە نزیک گۆشت بەهەشتییەکی ئەچنیک دەستی بەسپی بوون کردووە بۆ ئەوە سەرسامی کردم. بەگزادەکانی جاف لەو دەمەدا بووبونە دوو لەت: ئەحمەد بەگ و عیزەت بەگ لەگەڵ عەدلە خانمدا بووبوونە یەک. حامید بەگ کوڕی عوسمان پاشا – کە لە ژنێکی دیکە بوو – لەگەڵ داوود

بەگ و بەگزادەکانی دیکە بووبوون بە یەکێک. شێخ مەحموود لە نێوان ناخۆشی و یەک نەبوونی ئەوان، کەلێنی بۆ هەڵکەوت بۆ کۆششی هێندێکیان وەعدەی دا بە حامید بەگ و کردیە هەوادار و خستیە لای خۆیەوە. حامید بەگ چونکو لەگەڵ عەشیرەتی هەورامان خزمایەتییەکی لە ژنەوە هەبوو، هێزێکی تەواو و دەستێکی درێژی هەبوو. شێخ مەحموود، حامید بەگی بە هەموو قووەتیەوە خستە دەست خۆی. عەشیرەتی جاف کە دەچوونە کوێستان، خانم بێ قووەت دەماوە و حامید بەگ بەهێزتر دەبوو؛ چونکە هەورامانییەکانیش خزمی بوون. جا کە من چوومە هەڵەبجە خانم و هاواڵەکانی، منیان بە چاکی قبووڵ کرد و ئەمری ئێمەیان گوێداری دەکرد. بەڵام کە حامید بەگم دی بە ساردی و بێ ئیلتیفاتی قسەی لەگەڵ کردم، هێندە ڕووی نەکردمێ بە هێندەی نەزانیم.

لە ئەوەڵی مانگی مایسدا هیچ چتێک ڕووی نەدا. لەو دەمەدا من هەموو دەوروپشتی شار و عەشایەر گەڕام. لەگەڵ گەورە و سەرکۆمارانی عەشیرەت یەکترمان دی، بووینە ناسراو. لە زۆر شتدا ڕێک کەوتین لەولاشەوە مێجەر سۆن لە سلێمانیدا دەکۆشا کە بە چاکی سیاسەتی خۆی تەعقیب بکا. لەودەمەدا کە ئێمە وامان دەزانی کە شێخ مەحموود زۆر بە قووەت و زل بووە، تەمای ڕزگاری و ئازادیی کوردستانی دەکرد. بەڵام ئێمە بەمە کە عەدلە خانمان لێی جوێ کردەوە، شێخ مەحموود ئەوەندە سست و بێ قووەت بوو. نەدەیتوانی ببزوێ، نەدەشیا کارێک بکا.

شێخ مەحموود لە کۆشش و تاڵوکەی خۆڕزگارکردن و ئازادیدا بوو، کە مێجەر سۆن سیاسەتی خۆی بەکار دەبرد و ئێمەش خەریکی ئەوە بووین کە شێخ مەحموود چەندە قووەتی پێ بدرێ و هەرچەندە بە هێزبێ نەتوانێ خۆی ئازادکا.

لە یەکی مانگی مایسدا لە مودیری خوڵەمبار ئاگادار کرام کە مەحموود خانی دزڵی بە سەد سواری هەورامانەوە بە نییەتی دیتنی شێخ مەحموود تەمای چوونی هەیە، بچێتە سلێمانی وە لە سنوورەوە دەربازبوو. منیش دەمزانی کە مەحموود خان دراوی لە شێخ مەحموود وەرگرتووە و جیرخۆریەتی. لەبەرئەمە منیش کۆشام کە نەهێڵم بگاتە شێخ مەحموود و ببینێ و دەستیان لێک گیربێ.

ئەمن لەودەمەدا پەنجا سواری لیفیم هەبوو، خستوومنە ژێر فەرماندەی (سدقی بەگی جافە)وە. کە ئەفسەرێکی زابتی تورکان بوو لەپێشدا. بۆ چووینە خو لەبار و پێم گوت کە خۆی و سوارەکانی سازکا. ئەمنیش ئەحمەد بەگی جاف و پەنجا

سوارەکەم هەڵگرت و کەوتمە ڕێ.

مەحموود خانی دزڵی وا نەبوو بە دۆستایەتی بچێتە سلێمانی؛ تەمای شۆڕش و تێکدانی هەبوو، وە ئەمنیش لەسەر ئەمە نەبووم کە بەگژیدا بچم؛ چونکە لە سوارەکانی جاف قووەتێکی وام نەبوو کە بتوانم بەرابەری بکەم. چونکە ئەو لەشکرێکی زۆر ئازای پێ بوو جێگاشی لەسەر کێوێکی گەلێک بڵند و سەخت بوو. سوارەکانی من ناپوختە و خاو و مەشق پێ نەکراو و فنوونی شەڕ نەزان بوون. بەو لەشکرە کەمەی (لیفی)یەوە لەگەڵ عەشیرەتێکی بێ ترس و دڕندەی کێوی – کە هەریەک پڵنگێکی چیایی بوون – شەڕکردن و بەگژیانداچوون و هەڵمەت بردنە سەریانم بە چاک نەدەزانی، بەڵکو لە بەرابەری ئەوان بزووتن قابیل نەبوو.

کە لەو حاڵەدا ورد بوومەوە تەماشام کرد، چارەیێکم لەمە چاکتر پەیدا نەکرد کە بۆخۆم بچمە کنی و قسەی لەگەڵ بکەم. بەڵکوو لە فیکری خراپی بگێڕمەوە پاش. بۆ ئەوە پیاوێکی وریام بە وەلاّم ناردە کنی کە حەزدەکەم چاوم پێ بکەوێ و دوو سێ قسەی لەگەڵدا بکەم. مەحموود خانیش بۆ چا خواردنەوە میوانیی کردم.

مەحموود خان پیاوێکی زل و بە هەیکەل و گەورە بوو. لەنێو چاوانیدا نیشانەی زرنگی و تێگەیشتن و وریایی دیار نەبوو؛ بە نەزانی تێ گەیشتم. پیاوەکانی هەموو بڵند بالاّ و زل بوون؛ بەلاّم گەلێک وەحشی بوون. بە کۆمەڵە لە دەوری من کۆ بوونەوە؛ تەماشای منیان دەکرد. بە یەکتریان دەوت کە ئەو پیاوە فەرەنگییە. چی بەیەک لەگەڵیان سرتەی دەکرد. بە چاوێکی عەجایبەوە لە من دەفکرین. پیاوەکانی هەموو زل و بە شکڵ و بە تفەنگی ماهووزەری تورک و فیشەکەوە ڕازابوونەوە. گەلێک بە هەیبەت و جوان و ڕێککەوتە و بە ئەندام بوون. لەبەر ئەمە کە کورد ڕەوشتیان وایە لە کاتی چا خواردنەوەدا لە سیاسەت و مەملەکەتداری نادوێن، هەر لە ئەدەبیات و مەجلیس خۆشکردن قسە دەکەن، ئەمنیش لەسەر ڕەوشتی کوردان لە مەسایلی سیاسی نەدوام؛ دەستمان بەگەمە و پێکەنین کرد، وە لە چتی دیکە باس دەکرا. مەحموود خانی دزڵی هەر لە دانیشتنمەوە هەتا هەستانم چاوی لە من نەقووچاند. هەر بە وردی چاوی تێم بڕیبوو. بە هەموو بە دەنمیدا دەڕوانی. ئەمنیش بە جۆرێکی سەراسیمەوە تەماشای ئەوم دەکرد کە من تەنها پیاوێکی ئینگلیزیم؛ چۆن کەوتمە نێو ئەوانەوە. بە چ جۆرێک دەتوانم کۆششێکی وا بکەم ئەوان لە فیکرێکی تێدان وە پاشیان بخەم. وە بە چ ڕەنگ و دەسیەیەک خۆشمیان

لە نێو ڕزگارکەم. بەو خەیاڵەوە هەر تەماشای مەحموود خان و نۆکەرەکانیم دەکرد و بیرم لێ دەکردنەوە.

کە چا خوراوە دەستم بە گوتنی سیاسەت کرد. ڕووم لە مەحموود خان کرد، بەیەک جارە وتم کە حکوومەتی بەریتانیا تەماشای لەشکری پڕ چەکی ئێوەی کرد، تێ گەیشت کە لەم ڕێگایەدا ڕابردنتان بۆ هەڵمەت بردن پەلامارێکی زۆر زلە. تەمای چتێکی چاکتان نەکردووە. ئەوەیش بە بەغدا ڕاگەیشتووە کە تۆ بەم هەموو چەک و ئالەتەوە هەڵمەتێکتان بە دەستەوەیە. ئێمە بەغدامان لەوەش ئاگادار کردووە کە بە تەمای چی هاتوون.

مەحموود خان لەو قسانە کەوتە بیرەوە؛ لە چوونە سلێمانی پەشیمان بووەوە و لە هەموو فیکرێکدا لەگەڵم ڕێک کەوت. لەسەر ئەمە قەرارمان دا بگەڕێتەوە جێی خۆی و لەشکرەکەشی بڵاوکاتەوە. [وە] جارێکی تر نەکەوێتە هەوڵی چوونە سلێمانی. وە ئەگەر تەمای کرد بچێتە سلێمانی، لە من ئیزن وەرگرێت. ئەگەر پێم خۆش بوو ئەوجا بڕوا؛ وە ئەگەر نا نەچێ. کە گەلێک لەو جۆرە قسانەمان کرد، دەستی یەکترمان کوشی و لێک جوێ بووینەوە. مەحموود خان بەرەو جێگای خۆی گەڕایەوە. ئەمنیش چوومە (خوڵەمبار)، لەوە ئاسوودە بووم کە مەحموود خان ببزوێ. لەو مەسئەلە شەوێک بەسەرداچوو، سدقی بەگ بەگوللە بریندار کرا. لەوەدا گەلێک کۆشام نەمزانی کە کێ برینداری کرد و لە کوشتنی ئەودا چ قازانجێک ڕوو ئەدا. مەحموود خان ڕۆیشتبوو. کەسێک لەگەڵ ئێمە نەیار بوایە، لە مەیداندا خەیاڵ نەدەکرا. دیسان وام فیکر کردەوە کە ئەویان لە باتی من کوشت. وایان زانیوە کە من لەو جێگایەدا نووستووم؛ چوون بە گوللە لێیان داوە. کوشتنی (سدقی بەگ) بوو بە پەشێویی فیکرم. بەڵام لە پاشان کە بیستم و وە ڕاستم گێڕا. لەسەر ئەمە بوو کە من لەگەڵ پەنجا سوار لیفی کە ناردمە پێش مەحموود خان، لە ڕێگا سدقی بەگ بە بە گزادەیەکی جاف دەڵێ کە لەگەڵ مەحموود خانی دزلی کەوتینە شەڕەوە، بۆ ئێمە واچاکە تێ پەڕین و بچینە لای مەحموود خان. ئەو بەگزادەش لەوەدا لەگەڵی پێک نایێ. سدقی بەگ پێی دەڵێ کە تۆڵەی ئەوەت لێ دەکەمەوە. ئەو بەگزادەیەش لەبەرئەوەی لە ژێر فەرماندە و قسەی سدقی بەگدا بوو بە عەشیرەتیش لێی دەترسا، بەهیچ کلوجێک نەیدەتوانی بەرابەریی بکا. بە ناچاری شەوێ دەچێتە جێگا خەوی بە گوللەیەک دەیکوژێ.

بۆ سبەینێ منیش گەڕامەوە هەڵەبجە. بەڵام هەموو ئەهالیی سلێمانی و دەوروپشتیانم لەوە ئاگادار کرد کە لەشکری مەحموود خانم بڵاو کردەوە و لەگەڵی ڕێک کەوتووم و جارێکی دیکە بەبێ ئەمری من نابزوێتەوە و منیش بەوە کە لەگەڵی پێک هاتووم، باوەڕم کردبوو.

دوور و نزیکی پێ نەچوو محەمەد عەلی جاف، مودیری خوڵەمبار لێی گێڕامەوە کە مەحموود خانی دزڵی بە پێنج سەد سواری مەریوان و پێنجوێنەوە لە سنوور هاتە ئەم دیوە و بە تەمای چوونی سلێمانی دێتە پێش. لە ڕێگای شارباژێڕەوە دەڕوا تاکو شارەزوور پێ نەزانن. من دەستبەجێ لەزم کرد تلغرافێکم بۆ سلێمانی لێ دا؛ ئەمما بێ فائیدە بوو، پێ ڕانەگەیشتن. ئەگەر دوو ڕۆژ لەوەپێش ئاگادار بوومایە، وە سلێمانیم تێ بگەیاندبایە، دەبوو کە بۆ بەرابەری فریا بکەوتبایەن، وە بیانتوانیایە خۆ سازکەن. بەڵام ئەو تێلغرافە بە دوو سێ سەعات لە پێش گەیشتنی مەحموود خاندا گەیشتە سلێمانی. حکوومەت نەپەرژا کارسازی بکا و بۆ بەرابەری چتێک ڕێک خا. کە ئەوە بە سلێمانی ڕاگەیشت، مێجەر سون بە ئۆتۆمبێل چووە بەغدا، (مێجەرگرین هاوس) بووبووە وەکیلی. ئەویش بۆ ڕاگرتنی مەحموود خان لەشکرێکی لیفی ڕێک خست و ناردیە پێش مەحموودخان کە نەهێڵن بگاتە سلێمانی. ئەو لەشکرە نەیتوانی پێشی پێ بگرێ؛ هەموو هەڵاتن و گیران و بڵاوبوونەوە. مەحموودخان بە قووەتەکەیەوە چووە نێو شار؛ سلێمانی کەوتە دەست مەحموودخان. شێخ مەحموود لەو هەموو کەشمەکەشەدا خۆی نەبزاوت، بەم فیکرە کە ئەگەر مەحموودخان شکا و کارێکی پێ نەکرا، بە ئێمە دەڵێ؛ ئەگام لێ نەبوو؛ نەمتوانی بەرابەرییان بکەم. کە لیفی شکا و مەحموودخان بردیەوە، شێخ مەحموود حوکمدارە و بە دڵخوازی خۆی گەیشت. لەبەر ئەوە شێخ مەحموود بە کەنارگیر و بێدەنگی بەسەری دەبرد.

مەحموودخان هەموو زابتەکانی ئینگلیزی گرتن؛ لە دائیرەی سیاسەتدا حەبسی کردن. تیلغرافی نێوان سلێمانی و کەرکووکیان پساند. مێجر گرین هاوس پیاوێکی بە قاقەزەوە ناردبووە دەرەوە؛ دەست مەحموودخان کەوت و گیرا. هەموو دەوروپشتی دەرەوە گیرا بوو کە کەسێک نەچێتە دەرەوە ئەحواڵی سلێمانی ئاشکرا نەکرێ.

شێخ مەحموود دەستبەجێ جارێ دا کە پادشایێکی ئازادی کوردستانە. ئەو

پیاوانەی هەواداری ئینگلیز بوون، گرتنی. مەحموودخان و پیاوەکانی دەستیان کرد بە تالانی میللەت.

تێلغرافی نێوان هەڵەبجە و سلێمانییان لە بیر چووبوو کە بیبڕن، بەڵام کەوتبووە سەر زەوی کەمێک کاری دەکرد. ئەگەر هەوا چاک وشک بایە قسەی پێ دەکرا. بە شەو کە گوێم بە تەلفوونەوە گرت، دەنگی مێجەر گرین هاوسم کەوتە گوێ. کە قسەم لەگەڵی کرد، هەموو سەربهووردی سلێمانیی تێ گەیاندم، وە لەوەدا ئاگاداریی پێ دەدام کە یەکێک لە پیاوانی شێخ مەحموود کە پاسەوانە؛ بەوەی زانی کە لەگەڵ ئێمە قسە دەکا. بە قوونداغی تفەنگ لە مەکینەی تلیفوونەکەی دا و شکاندی. لێی نەگەڕا جارێکی دیکە قسە پێکەوە بکەین. دەستبەجێ ئەوەم بە خانەقین ڕاگەیاند. لەوێشەوە بە دوو ڕۆژ بەغدایان ئاگادار کرد.

من کەوتمە تەقەلای ئەمەی کە سەروبەرێک بکەم بەلەز کۆمەکی بنێرمە سلێمانی. بە یاریدەدانی [عادلە] خانم و عەلی بەگ و ئەحمەد بەگ قاسیدم ناردە نێو عەشیرەتی جافەوە کە لەشکرێکی چاک لە عەشایەرەکانی شارەزوور کۆ کرێتەوە و ئێمە کە بچینە سلێمانی ئامادەبن. ڕۆژێک بەسەرچوو؛ نزیک سەد و پەنجا سوار ئامادەبوون. ئەمنیش کەوتمە ڕێگا کە بچمە شارەزوور، بکۆشم سواری دیکەش کۆ بکەمەوە. بە تەئەسسوف کە تەماشام کرد لە دێیەک [کە] بە (عەبابەیلێ) ناودەبرێ، لە ژێر فەرماندەی شێخ کەریمدا گەلێک لەشکر کۆبوونەوە کە بچنە سەر هەڵەبجە و تالانی کەن؛ وە ئەسبابی حکوومەت زەوت کەن.

ئەمن نەمویست [ببنە] مایەی فتنە و سەبەبی وێرانیی شار و پەرێشانیی ئەهالی. بە ناچاری گەڕامەوە هەڵەبجە کە لە خراپی و تالانکردنیان بپارێزم. بەڵام گەیشتمە شار، بیست و چوار سەعات لە نێو ماڵی خۆمدا خوم بەگیراو، چاو پێ کەوت. دەنگێک پەیدا بوو کە ئینگلیز لە هەموو خاکی (میسوپوتامیا - عیراق) دەردەکەوێ، عەشایەری عەرەب تەنگی (فاو)ی گرتووە. کورد وایان دەزانی کە ڕێگای میسۆپوتامیا لە تەنگەی فاو زیاتر چووین مومکین نییە. ئەگەر تەنها پیاوێک ئەو تەنگەی گەڵوەی گرتبێ، نایەڵێت لەشکرێک تێ پەڕێ. خەبەری چایخانە لە ڕۆژ زیاتر ترس دەدەن. لەبەرئەوە کە چەند کەسێک لە خانەقینەوە هاتبوون و چاویان بە عەسکەر کەوتبوو کە دێن و دەچن وە بار و گرانباریان پێیە، لەوە خەیاڵ دەکەن ئەوانە هەموو ڕوو لە هەڵاتن؛ وە ئینگلیز میسوپوتامیا بە جارێک بەردەدەن.

شێخ مەحموود پیاوانی نارده هەڵەبجە قاقەزی لە حامید بەگ نووسی کردیە قایمقام وە ئاڵای کوردستانی بۆ نارد لە سەرای حکوومەتدا هەڵیان دا. بۆ شێخ کەریم و پیاوەکانی ئەو جێگای خۆش کرد و دایمەزراندن؛ چونکە تەرەفداری شێخ مەحموود بوون. ئەو سەد و پەنجا سوارانەی کە لەکن من بوون گەڕانەوە ماڵی خۆیان و بڵاوەیان کرد و هەموو بوونە پیاوی حامید بەگ. لیفی نەمابوو. ئەمنیش چاوەڕێی عەشیرەتی جاف بووم بە هاوارمەوە بێن. لەودەمەدا چەند کەسێک خۆیان سازکرد بوو تەمای تالانکردنی منیان هەبوو. هەرچەندە خانم و بەگزادەی ئەو لەگەڵم یەک بوون ئەوانیش بێ دەسەڵات بوون؛ هەتا لەشکری جاف نەهاتبایە و قووەتیان نەکەوتبایەتەوە دەست و نەدەشیان یاریدەم بدەن؛ چونکو لە هێز کەوتبوون. عەلی بەگ کوڕی مەحموود پاشای جاف؛ بە پازده پیاوی شەڕکەرەوە هاتنە کنم و منیش دە تفەنگدارم بوو کە بە هەموو بووبوونە بیست و پێنج چەک بەدەست. حامید بەگ لە نێو شاردا لە چوار سەد کەس زیاتر قووەتی لە دەستدا بوو. ئەو پیاوانەی ک حامید بەگ لە دەوروپشتی ماڵی منی دانابوون، پەلاماریان نەدەدامێ و ئەزیەتیان نەدەدام. ڕۆژ بەڕۆژ بەو جۆرەم ڕادەبوارد. ڕۆژی سێیەم، نزیک ئێوارە دەنگێکم کەوتە گوێوە کە فڕۆکە (طیارە) هات. حامید بەگ و پیاوەکانی بە دەوروپشتمدا بڵاوبوونەوە. پیاوەکانی من بانگی خۆشی و نەعرەی شادییان بڵند کرد. کە تەماشام کرد فڕۆکە هاتە سەر ماڵی من کیسەیەک ئەخباراتی بۆ هاویشتمە خوارێ. منیش بە چالاکی لنگم دا نێو حەوشە و کیسەکەم هەڵگرت. کە تەماشام کرد نووسراوی مەندووب سامی بوو. نەمخوێندەوە بە پەلە خۆم سازکرد. هەمیشە ئەسپم زینکراو و ڕاگیرا بوو. سواربووم؛ چوومە دەشت فڕۆکان کە لە دەری شار بوو. نیشانەی تەیارەم بە فڕۆکەوان نواند؛ هەرچەندم کرد نەنیشت، بەڵام لە بزووتندا دەستێکی لە نێو فڕۆکە دەرخست، بە دۆستایەتی ڕای وەشاند و تێ پەڕی. منیش لەوە زۆر دڵگیر بووم و گەڕامەوە ماڵێ.

لە گەڕانەوەدا حامید بەگم دی. تەماشام کرد زۆر ڕوو خۆشە و بە پێکەنینەوە قسەی لەگەڵ کردم. منیش پێ کەنیم. قسەکردنی حامید بەگ بۆ ئەمە بوو کە تێ بگا ئەو فڕۆکە بۆچ هاتبوو. دووەم بۆ زانینی حەوادیس و قاقەزێک [کە] فڕۆکە بۆی فرێ دام. بەڵام بە ڕاستی مەندووب سامی خراپترین حەوادیسی دونیاییی نووسیبوو. کە گەڕامەوە ماڵێ قاقەزەکەی مەندووب سامیم خوێندەوە تێیدا نووسرا

بوو کـە: «قـووەتێکـی زۆری ئێـمـە چوو بووە کـەرکـووک شـکا و بە پـەرێشـانـی بڵاوبووەوە. کـەریم فـەتاح بەگ و پیـاوانـی شـێخ مـەحـمـوود لـە (قـەرە هەنجـیر) گەیشتنە قووەتی ئینگلیز؛ هەموویان کوشتن و فەوتاندنیان. ئێستاش لەشکرێکی زۆرمـان لە کـەرکـووک کۆکـردووەتەوە، وە لە کـۆکردنەوەداین. بـەڵام کە کـۆبووە یا نەبووە، دەکۆشـین بۆ کۆکردنەوە، وە دەیانـنێرینە سلێـمـانی. وە ئەگـەر نـاتوانی لە هەڵەبجە خۆت ڕاگری و دانیشی، بەجۆرێک خۆت ڕزگار کە، بچۆ بۆ خانەقین.

ئەو شـەو و ڕۆژێکی دیکەش بە بێدەنگی بەسـەرچوو. ڕۆژی دووەم دیسـان کەوتنە هەوڵی تـاڵانکردنم. لە کـۆمـەکی ناردنـی جـاف بێ خـەبـەر مـام. نەمـدەزانـی دێن یا نایەن. کـەوتمـە سـەر ئەمـە کـە تاریکیی شـەو بەسـەر داهـات، ڕوو لـە هـەڵاتن کـەم؛ چونکو ترس و لەرز زۆر بوو. وەخت بە پێچ و پەشـێوی دیار دەکـرد. ئێلچـیی شـێخ مـەحـمـوود هەمـیـشـە لە هاتووچووندا بوون. ئاڵای شـێخ مـەحـمـوود لە هـەمـوو جـێگایەکـدا بڵند کـرابوو. حـامـیـد بەگ بەلەز لە ڕێکخسـتن و کـۆشـشـدا بوو. ئەو ئێلچـیـیانە بـە هـەمـوو کەسـیـان ڕاگەیاندبوو کە ئەمشـەو مـەحـموودخـان دزڵی لە ڕێگادایە بگاتـە هەڵەبجـە؛ بـەزیندوویی یـان بەمـردوویی مـن بگرێت و بۆ شـێخ مەحموودم بنێرێت. بەڵام ئەو خەبەرە لە حـامید بەگ خۆش نەدەهات؛ چونکو مـاڵی منیـان بۆ خـۆیان دانابوو. ئەگـەر مـەحـمـوود خـان بهـاتبـایە حـامـید بەگ چی دەست نەدەکەوت. حامید بەگ لە بەرابەر مەحموودخاندا نموودێکی نەبوو. مـەحموودخان و شێخ کەریم و پیاوەکانی هـەموو زل و ئەستوور و ئازا و بە قووەت و شـەڕکەر بوون.

حامید بەگ ئەو ڕۆژە قەراری دابوو لە پێش گەیشتنی مەحموود خاندا من تاڵان کـا، نەهێـڵێت بۆ مـەحـمـوود خـان بێ. ئەمنیش قـەرارم دابوو بەهـەر جـۆرێک بێ لە چنگیـان دەرپـەڕم و خـۆ ڕزگار کـەم. لەو دەمـەدا فیکرێکی سیـاسیم هاتەوە بیر کە بیکەم. گرتم قاقەزێکی نووسـراوم لەگەڵ باڵگەیەک خسـتە نێو پاکەتـەوە ناردمە کن (عەدلە خانم) و ڕام سپارد کە بیداتە دوو سواری چوست و توند؛ بە تەنهایی بچنە دەری شـار؛ دوو سـەعـاتێک دوور کـەونەوە. لەولاوە ئەو پـاکـەتـە بەدەسـتـەوە بگرن بەلینگدان ڕوو بە هـەڵەبجـە بگەڕێنەوە. هـەر بـە ڕکـێـفکوت ئەسپ ببـەزێنن هـەتا دەگەنە کنم و بیدەنە دەستم.

(عـەدلە) خـانم بە ڕاسـتی و دڵسـۆزی ئەو کـارەی بۆ ڕێک خسـتم، وە بـە چاکی بەجـێی هێنا. ئێـمـەش بـەدڵخوازی خـۆمـان گـەیشـتین کە ئەو پیـاوانە بە تاڵووکـە

پاکەتەکەیان بۆ هێنام. کە منیش قاقەزی نووسراوی خۆم تێ خستبوو کە لەوێدا نووسیبووم. کە پاکەتەکەم کردەوە بە نۆکەرەکانی خۆمم گوت کە ئێستاکە هەشت تەیارەمان بۆ دێن کە کۆمەکیمان بکەن. هەواخواهانەکانی ئێمە گەلێک شاد و دڵخۆش بوون. بە پەنهانی ئەو قسەیان بە شاردا بڵاو کردەوە، وە هەموو تەرەفدارەکانمان شادمانییان تێ کەوت.

من گوتم کە لە دەشتی هەڵەبجەدا جێگایەکی وا نییە هەشت فڕۆکەی لێ بنیشێتەوە. دەبێ چەند ڕەنجبەرێک بە داروبگرین؛ پاچ و پێمەرە و قوڵنگیان بدەینێ جێگای فڕۆکان ڕاست بکەن. بۆ ئەوە پیاوەکانی خۆم نارد پیاویان بە مز گرتن و ئەوانیشیان لەگەڵ چوون دەستیان بە کارکردن کرد. ئەمنیش سی هەزار ڕوپیە دراوم هەبوو. بیست و حەوت هەزاری قاقەزی نوت و سێ هەزاریش پوولی هیند بوو. ئەو بیست و حەوت هەزارەکەم لە نێو قاسە سندووقی پۆڵادا سووتاند و سێ هەزارەکەشم بەسەر ڕەنجبەر و نۆکەراندا بڵاوکردەوە.

بەڵام من کە جاڕی هاتنە فڕۆکەم کێشا، پیاوەکانی حامید بەگ لە دەوروپشتی خانووی من دانیشتبوون و منیان دەورە دابوو کە تاڵانم بکەن و لە هەموو لایێکمەوە تۆپیان دابەستبوو کە ها ئێستا یا دەمێکی تر پەلامارم بدەنێ. ئەوجارە دەوروپشتیان بەرەڵڵا کردم و کشانەوە. من کە ئەوەم زانی کە کەسێکم لە دەورە نەماوە، جوابم لە عەلی بەگ و ئەحمەد بەگ نارد، هاتنە کنم. پێم گوتن ئەوانە کە چوونە مەیدانی فڕۆکان کاردەکەن، کوردن؛ سەرپەرشتیکردنیان پێویستە؛ چونکو نازانن بە چاکی زەوییەکە ڕێک کەن. بۆ خۆم دەچم لەگەڵیان خەریک دەبم و پێیان نیشان دەدەم کە زۆر بەلەز باشی چاک بکەن. ئەم ئەمەم گوت و سواربووم. ئەحمەد بەگ و عەلی بەگ بە بیست سوارەوە لەگەلم کەوتن، چووینە دەشتی فڕۆکان. نەختێک سەرپەرشتیم کردن و بە بەهانەی سەرئاو، ڕوو بە خانەقین ئەسپم بەزاند.

لەو دەمەدا بە حامید بەگیان ڕاگەیاند کە ئەوە هەموو فڕوفێڵ بوو لە تەکیان تا کردی کە خۆی ڕزگارکا. بەڵام ئەو چاخە من دوو سەعات لە شار دوور کەوتبوومەوە. حەمید بەگ نەیکرد بکەوێتە دووم؛ چووە سەرماڵ تاڵانکردن. چونکو مەجەرێکی پۆڵا لە ماڵێ بوو، وەیان زانیبوو لە ملیۆنێک هەتا دە ملیۆنی تێدایە لەبەر ئەو تەمایە نەپەرژانە سەر ئەمە بەدوومدا بێن. چوون ماڵیان تاڵان کردم.

سندووقـەکـەیان دەست کـەوت. پێـیـان نەکـراوە. ناردیانە دووی ئاسـنگەر، پێـیـان کردەوە. کە تەمـاشایان کرد تۆزێ خۆڵی تێدایە. ئەویش تۆزی قـاقەزی نۆتەکان بوو کە تێمدا سووتاندبوون.

لە پاش هـەڵاتن، دوو شـەو و دوو ڕۆژ بەئـەزیەت گەیشـتمـە خانەقین. لەو شـەوەدا بە ئۆتۆمبێل چوومە بەغدا. لەودەمـەدا کە من لە هەڵەبجە دەرکـەوتبووم، لە عەشـیرەتی جاف هـەزار سواریان بۆ کۆمەکی من دەگـەنە هەڵەبجە. کە زانیبویان من هـەڵاتووم، هەمـوو دەگـەڕێنەوە جـێگای خـۆیان. وایـان تێ گـەیاندبوون کـە ئینگلیـز هەمـوو عیراقیان بەردا و هەڵاتن.

گەورەکانی جاف و سەرکۆمارەکانیان مەزبەتەیەکیان دروست کرد و مۆریان پێوە نا و ناردیانە بـەغـدا بۆ کن من. لەوێدا نووسـیـبـویان کـە: «ئەگـەر ئینگلیـز لە کوردسـتـان بمێنێت و بـەجـێمـان نەهێڵێ، ئێمـە لە هـەمـوو گۆشـەیێکی دونیـادا بۆ هەمـوو خـزمـەتێکی ڕاوەسـتـاوین و لە ڕێگای ئینـگلیـزدا بۆ شـەڕکـردنی هەمـوو کەسـێک ئامادەین». لە پێشـدا وا لە خـەیاڵدا بوو کـە لە کەرکووک و خـانـەقینەوە لەشکر بنێردرێتە سەر شێخ مەحموود. کە من گەیشتمە بەغدا و تەماشـام کرد وام لێ ئاشکرا بوو هـەتا لەشکر لـە خانەقینەوە نەنێردرێ، لە کەرکووکەوە هیچ دەست نادا. بۆ سازکردنی کەرکووکیش لە نیو مانگ کەمتر ساز نەدەبوو. ئەمنیش ناچار بووم هـەتا ئەو لـەشکرە ڕێک دەخـرێ، بچـمـە فـرۆکـەخـانەوە. عـەسکەرێکی بۆ کۆمـەگیی لەشکری سلێمانی قەرار درابوو لە ژێر فەرماندەی (جەنەراڵ فریزەر)دا ڕێک خـرابوو. جەنـەراڵ فریزەریش بـە تێگەیشـتنی خـۆی لێکی دابووەوە، قـووەتی دوژمنیـان بەچاکی ئەندازە نەگرتبوو، وە نەکەوتبووە سـەر ئەمە کە هەتا لەشکر بە تەواوی ڕێک نەخرێ، نـەچێتـە سلێمـانـی بەبێ فیکر شـەڕی کرد. ئـەوەڵ شکسـتی بەریتانی و سەبەبی بڵاوی و پەرێشانیی لەشکری ئینگلیز لەوەوە ڕووی دا.

لەودەمەدا چـەند جاێک چوومـە سەر سلێمانی. لە فرۆکە سواربووم چـەند جاران لە ئاسـمـانی سلێـمـانیـدا گـەڕام مـێـجـەر گـرین هـاوس و هـاواڵی گـوم کـردوون؛ نەدەکەوتە بەرچاوانم. ئێمـە لە بۆمبـە هـاویتن و ئاگربـاری مـاندوو بووین. بۆ ئەمـە دەکۆشـاین کە ئـەو یەخسـیـرانە دووچار بە ئـەزیەت و سـەختـی نەبن. لە هەڵەبـجـە دیسـان بەخـەیاڵی ئەمـە کـە (عـەدلە خـانم) زەرەردرار و ڕەنجـیـدە نەبێ، بۆمـبـە هـاوێژیمـان نەدەکـرد. بـەڵام چەند بۆمـبـەیەکـمـان بەگـوندی (عـەبابەیلێ)دا دا.

خانووبەرەی شێخ کەریم و هاوالآنی ئەومان وێران کرد.

شێخ مەحموود بەڕاستی گەلێک بەئازای و زرنگی و توندییەوە شەڕی دەکرد. بەجۆش و خرۆش و دڵسۆزییەکی تەواوەوە دەبزووتەوە. پیاوەکانی خۆی خستبوونە هەوەسێکی وا کە زۆر بەگورجی و ڕەشیدی بۆ ڕزگاری و ئازادی بکۆشابان. بە هەموو کەیفێکەوە لە ڕێی ئازادیدا گیانفیدا بوون. هەموو پیاوەکانی بەسەرکەوتنی شەڕی ئەوەڵ دڵخۆش بوون و بە هەوەسترەوە شەڕیان دەکرد. بەڵام لە بەرابەر لەشکری فێرکراو و ماشینەناس و تۆپچی و ئالەت چاک و شێست تیر و سواری فڕۆکە و ئەوانە، ڕەشید و ئازایی وان وەپاش دەکەوت.

١٨ حوزەیران لە دەوری بازییان لەشکری ئێمە شالآویان بردە سەر شێخ مەحموود. بە دەرەجەیێکی موهلیک بریندار کرا. لە مەیدانی شەڕدا دەستگیر بوو. لەشکریشی هەموو بڵاوکرانەوە. هەموو لێک جوێ کرانەوە. هێندێک بەدیل گیران و هێندێک کوژران و هێندێک هەڵاتن. لە پێش هەموو چتێکدا مەقسەدی ئینگلیز ڕزگاریی گیراوەکانی خۆی بوو کە لە سلێمانی بوون. لە پاش گرتنی دەرەوەی بازییان، هەموو لەشکر و سوپامان ناردە پێشەوە. کۆمەڵێک لە تۆپچییانمان ناردە سەر دەرگای (تاسلووجە). چوون ئەوێیان گرت. سپاهەکەی دیکە ڕوو بە سلێمانی ڕۆیشتن. نزیک ئێوارە گەیشتنە سلێمانی. ئەوانە کە چوونە سلێمانییەوە لەشکری هیندی بوون. بە گەیشتنیان مەحبووسەکانیان ڕزگار کرد.

ئەگەر لە شکاوی و گرتنی شێخ مەحموود ئاگادارییان بە سلێمانی ڕاگەیاندبا، مەحبووسەکانمان لە دەست دەردەچوو. یا دەیانکوشتن وەیا بە گرەوی شێخ مەحموود، دەیانبردنە جێگایەک دەیانشاردنەوە، هەتا شێخ مەحموودمان بەرنەدابایە، ئەوانیان بەرنەدەدان. کە هیندییەکان دەگەنە پێشەوە لەگەڵ پاسەوانەکانی پیادەی شێخ مەحموود شەڕ دەکەن و دەیانشکێنن. لە هەموو لایێکەوە پاسەوان شکان و هیندی چوونە پێشەوە؛ هەتا گەیشتنە نێو شار و مێجەر گرین هاوس و هاوالآکانیان ڕزگار کردن و بەریان دان.

لە پاش دوو ڕۆژ شەڕی بازییان، ئێمەیان خواستە خانەقین کە لەگەڵ عەسکەرێکی کەم بچمە هەڵەبجە. ئەمن ئەو ڕۆژە گەیشتمە هەڵەبجە. جەنەراڵ فریزەر گەیشتبووە سلێمانی. حامید بەگ هەڵات، پەنای بردە چیای هەورامان. (عەدلە)خانم لە جێی خۆی مابووەوە. بە موقابیل خزمەتەکانی کە بۆ ئێمەی

کـردبوون، دەوڵەتی بریتـانی (بەدرخـان بەهادور)یان لـەقـەب کـرد. لە دونیـادا ئەوە یەکە ژنێکە کە بەو لەقەبە و ناوە ئیمتیازی درابێتێ.

بۆ ڕێکخستنی مەملەکەت و ئاسوودەگیی وڵات، کارێکی زۆر گەورەمان لە پێش بوو. یەکێک ئەمە بوو کە هەموو گەورەی سەرکێشەکان. بخەینە دەست و بینایەکی چاک لە کوردستاندا دامەزرێنین. ئەویش بینایەکی وا کە ئەهالی پەسندیی کەن و شادمان بن کە ئەو بینایە ببێتە مایەی ئاسوودەگیی کوردستان.

حـامـیـد بـەگ و داوود بەگ خـۆیـان بەدەسـتـەوە دا. (مـەحـمـوودخـان دزڵی) و (مەحموود خان کانی سانان) بەتەحریکی (کاپیتان وارن) لە سنەی کوردستانی ئێـران دەردەست بوون و گیـران. شێخ عەبدولقادری سەنگاو لەگرتن رزگـاربوو. (کاپیتان بۆند) لە چەمچەماڵ و منیش لەگەڵ لەشکرێکی رێککەوتوو کۆشاین کە دەورەی لێ بگرین بیخەینە ژێر پەنجەوە. هەرچەندمان کرد، نەهاتە دەست.

گیـراوەکانی دەستـمان کـەوتن بە ئەزییـەتی ڕەنگاوڕەنگ و بە جـەزای هەرەمـان گورفتارکردن. شێخ مەحموود بە حەبسی بیست ساڵە ناردمانە هیندستان. لە مـانگی تشـرینی دووەمدا سـاڵی ١٩١٩ مـێجـەرسـۆن وەڵامـی نارد کە ئینتیـزامی مەملەکەت بە لێخۆشهاتنی میللەت و شادیی ئەهالییە ئەگەر ئەوان لێیان خۆش نەهات. ئێمەش بە خۆشی ڕای دەبوێرین. جا وا چاکە کە بۆ ئینتیزامی مەملەکەت و ئیجرای قانوون لەشکرێکی لە سلێمانییە، بگەڕێتەوە، دوایی لە ژێر ئیدارەی (فـیـزکی بنس) و (مـەکـانت)دا لەشکرێکی تازەمـان ڕێک خـست. بە خـۆشی سەرکەوتنی میللەت دەست پێ کرا. مالییەی ساڵانەی سلێمانی بوو بە سێ ملیۆن و دوو سەد هەزار ڕوپیە.. سلێمانی لە هەموو جێگاکانی کوردستان بە ماڵتر و بە پارەتر بوو. سلێمانی کەوتە خۆشییەوە؛ جووتبەندە و توجار بەبێ ترس لەکاروباری خۆیاندا دەکۆشان و لە کردەوەیەکی چاکدا بوون. مێجەرسۆن هەرچەند سەخت و توندبوو، ئینتیزامێکی بە درشت و قورسی هەبوو. بەڵام عەداڵەت و دادخواهیشی دەستی سەرکێشانی لە تاڵان و دزی کورت کردبووەوە. هەموو بەدخواهێک لە کردەوەیان نائومێد بوون. تفەنگ و چەک هەڵگرتن مەنع کرابوون.

حدوودی ئێران هەمیشە لە ژێر گرانییەکی بە شۆڕشدا بوو. ئێمە لە هەڵەبجە بە ئەزیەت دەژیاین. سنوور پڕ لە فیتنە و شۆڕش و کشاکەش و ئاوربارانا بوو. ئێمە بەچاووڕاو و ئافەرین و توندی و خۆشی خۆمان ڕادەگرت و ئیدارەمان کردبوو.

کورد میللەتێکی گەلێک قابیلن. بۆ ئیسلاحکردن ئامادە و سازن. زۆر زوو تەربییە دەکرێن و دێنە ژێر ئەحکامەوە. لە وەختی سواربوونی فرۆکەدا نەخشەیەکی چاکی شارەزوورم دروست کردبوو؛ چاپ کراوە.

مێجەرسۆن لەو چاخانەدا گەلێک کاری چاکی کردن لەنێو کورداندا پەسند دەکران. ئەوانە بوون بە مایەی خۆشەویستیی سۆن لە کوردستاندا. لەگەڵ ئەوەش قەراری دا جەریدەیێکی هەفتەیی دەر بکەوێ. ئەو ڕۆژنامەیان ناونا (پێشکەوتن). بە زمانی کوردی دەرئەچوو. ئەهالی ئەو جەریدەیان بە گەمە و ئەتک ناو دەبرد. مێجەر سۆن هەرەشەی لێ کردن و بەزۆر پێی دەدانە خوێندنەوە، هەتا چاویان لێ ڕاهات و فێری بوون. زبانی کوردی هیچ قاقەزی تا ئەو ڕۆژە پێ نەنووسرابوو. زبانی قسەکردنیشیان عەشیرەت بە عەشیرەت فەرقی دەکرد. قاقەز نووسینی کوردان بە ئێرانی یان بە تورکی بوو. مەلا و شێخی کوردان گوتبوویان کە قسەی کوردی گرانە نایێتە نووسین. مێجەر سۆن لوغەتی کۆ کردبوونەوە؛ قاقەز و دەفتەر و نویسراوی حکوومەت بە ڕەسمی کرا بە کوردی. بەو جۆرە زبانی کوردی ڕووی لە فرەیی کرد؛ بەرەبەرە بەرز بووەوە. ئەو بزووتنەی سۆن و نووسینی کوردی و ڕۆژنامە دەرخستنە بناغەیێکی چاکی دامەزراند. ئەمن لە ساڵی ١٩٢٠دا بە ئیزن لە هەڵەبجە دەرکەوتم؛ کاپیتان بیل چووە جێگای من لە هەڵەبجە دانیشت. ئەمن لە مانگی هەشتەمی ئینگلیزیدا لە سلێمانییەوە گەیشتمە بەغدا. کە لە سلێمانی دەرکەوتم و چوومە کەرکووک، عێراق کەوتبووە پشێوییەکی واوە کە هاتوچۆکردن هیچ نەدەبوو. تەماشام کرد، ڕۆیشتن هیچ نابێ، بە ناچاری گەڕامەوە سلێمانی.

لە ١٨ی مانگی هەشتەمینی ئینگلیزی تلغرافێک لە مەندووبی سامییەوە هات کە (باقووبە) کەوتە دەست میللەتی تات (عەرەب) وە نائیبی حاکم سیاسی خانەقین بە ناچاری هەڵات و ماڵی ئەویشیان لە پاش تاڵان کردن سووتاند. (کاپیتان سلمان) لە (کفری) کوژرا. عەشیرەتی کەرکووک و هەولێر کەوتوونەتە شۆڕش و پشێوی وە بۆ هیچ لایەک کۆمەگی نانێردرێ. ئەگەر بتوانین کۆمەگیش بەڕێ کەین دەچن و نایەنەوە. ئەزیەت زۆر و مەسایل و موشکیلە.

عیراق زۆر پەشێو بوو، بەڵام بەردانی عیراقمان لە فیکردا نەبوو؛ دەستمان لێی بەر نەدەدا مێجەر سۆن بۆ ئەمەی کە نەهێڵێ مەیدان بە شەڕ و شۆڕ و پشێوی بدا لە کۆششدا بوو وە بۆ کوژاندنەوەی ئاوری فتنە گەلێک تەقەلای دا. بابەکر ئاغای

پشـدەریی خـواسـتـە سلێـمـانی و بـوو بە پشـتـیـوانی لەشکری لیـفی. ئەمـنیش بۆ کۆمەگی پەیداکردنی لە شکر و لابردنی شەڕو شۆڕی عەشیرەتانی دەڵۆ و زەنگەنە، چوومـە قـەرەداغ. لە دێهـاتی قـەرەداغ سـەد و پـەنجا تفـەنگچی ئازام کۆ کـردنەوە. تەمـام بـوو بچمـە دۆڵـی (سـەنگاو)؛ لەو دەمـەدا بیسـتم کـە دوژمنی کـۆنە یەک دوو ساڵەم – شـێخ عـەبدولقـادر– چووبووە سـەر مودیر ناحیـەی سـەنگاو. گرتبـووی و هـەمـوو مـاڵ و ئەسـباب و تفـەنگی لێ ئەسـتـاندبوو. منیش بەنـاچاری ڕووم لە دێی (جافـران) کرد کە ئەوە لەنێو دەرەیەکدایە. کەتامشـام کرد (کاپیتان بۆرن) لـەگەڵ دەستـەیەک عـەسکەری لیـفی گەیشـتـوونە گوندی جـافـران. لەوێ یەکتـرمـان دی. گـەلێک قـسـەمـان کـرد. کـە تەمـاشـا دەکـەم پیـاوێکی ئیلچی لە تەرەف شـێخ عەبدولقـادرەوە گەیشتە ئێمە. قاقەزێکی پێ بوو. شێخ عەبدولقادر زۆر بە سپاسی بۆ منی نووسـیـبوو؛ وەرم گرت. کە دەیخـوێنمـەوە ئەمـەی تێدابـوو «لە پاش گەلێک حـەمد و سـەنا و دۆعاگۆیی، ئەمنیش لێرە نزیک بە ئێوە دانیشـتووم. کە تەماشـام کرد پیـاوەکـانم تەمـای تاڵانکردنی مـاڵی مـدیری سـەنگاویان کردبـوو. ئەمنیش وام بەچاک زانی چەک و ئەسبابێکی لەو مودیرەیان ئەستاندووە ڕای گرم لەکن خۆم. ئێستا ئەو چتانە هەموو لەکن منن؛ هـەرچی دەفەرموون، تا کوو وا بکەم». ئەو پیاوە فێڵباز و خەلەی پڕ مەکرە. بەچاکی زانیبووی کە شەڕ و شۆڕ کەوتبووە عێراقەوە. بەڵام بە قستـەی خۆی وادەنواند کە نەیزانیوە؛ چونکو سێزدە مـانگ بوو کەوتـبووە کێوان و موهـاجیر بووبوو.

شـێخ عەبدولقـادر ئەودەمـەی بە کەلێن زانی کە مـاڵ و چەک و ئەسـبابی مـودیری دەست خستبوو (ئەو خواهشمەند بوو کە ئینگلیز عێراقی بەردا ئەو پووڵە و پارە و ئەسـبـابە کـەوتبـووە دەست، بۆی بمێنیـتـەوە. وەیان کـە ئینگلیـز سـەرکـەوتن و عێراقیان لە دەستدا ماوە، ئەویش دەڵێ کە من دۆستی ئینگلیزم؛ دەبێ لە گوناهانم خـۆش بن». ئەمنیش بەو دۆسـتـایەتییە زۆر مـەمنوون بووم، چونکو لە ئەزیییەت و پەرێشـانی ڕزگـار بووم. تەمـای شـەڕکردنم لـەگەڵی نـەبوو و نەمدەتوانی بە ئاشکرا شـەڕی لەگەڵ بکەم. لەمـە دەترسـام کە کوردسـتـانی جنووبیمـان لەدەست دەرچێ و لەو شـەڕانەدا زەرەر بکەین و هەم خـەیاڵم دەکـرد ئەگەر لـە شـەڕی ئەودا سـەریش کـەوم، ناتوانم بیگرم. چونکو لە وڵاتی زەنگەنە بووم، ئەوانیش لە سـەرکـێـشی و شەڕکردندا بوون. لە پاشان ئەمەم لە جوابیدا نووسییەوە:

حکوومەتی فەخیمەی بریتانیا گەلێک مەنەتدار و شوکرانەبژێرتە بۆ ئەو خزمەتەی کە کردووتە و بۆشم نووسی کە خواهیش دەکەم جێگایێک قەرار بدەن بێم چاوم پێت بکەوێت. پیاوەکە چوو و شەرایتی یەکتر دیتن ئەمە بوو کە هەر یەک لە ئێمە بە شەش پیاوی بێ چەکەوە لە سەری دەرەیێک بێ کە سەعاتێک دوور بوو. من لەو شەوەدا پێم ڕاگەیشتەوە کە شەرتەکانی منی بۆ یەکتردیتن قبووڵ کرد.

ئەو یەکتردیتنە زۆر عەجایب بوو. ئێمە هەردوو لەشکری خۆمان لە جێگایەکی وا دانابوون کە لە وەختی پێویستدا بۆ شەڕکردن ئامادەبن و زوو بێنە پێشەوە پێ ڕابگەن. ئەویش لەولاوە لەشکری خۆی وا تێ گەیاندبوو. بەڵام لەسەر ئەو شەرتانە چووینە جێگاهولگاه (موعود). هەریەک شەش پیاوی بێ چەکمان لەگەڵ خۆمان برد. گەیشتینە نزیک یەکتر دەستی یەکترمان کوشی. من لەباتی حکوومەتی بەریتانەوە مەمنوونییەت و شوکرانەبژێریم کرد بۆ خزمەتێکی کە کردبووی.

شێخ عەبدولقادر پیاوێکی کورتەباڵای توند و بەهێز و بەخۆوە بوو. خووی چاک و ڕەوشتی پیاوەتیی لەنێو چاوانی دیار بوو. ڕووخۆش و نێوچاک و خاوێن و هەنیەگوشا بوو. بۆ خۆشی ڕەئیس و گەورەی عەشیرەت و سەردارێک بوو.

ئێمە کە دانیشتین، یەکێک لە پیاوەکانی قاوە و چای دروست دەکرد. کە لە چا خواردنەوە و قاوە دەستبەردار بووین، دەستمان بە گوتەی سیاسی کرد. ئەمن گوتم حکوومەتی بریتانیا چەند ڕۆژێکی دیکە عەشیرەتی (دەیڵو) بە سەختی جەزا دەدا. بۆ ئەوە ئێمە دەمانەوێ میللەتی کورد کۆمەگیمان بکەن تا دەستی ئەو شەڕکەرانەی مایە فیتنەی سەرکێشانە لە خراپی کورت بکرێنەوە.

لەبەرئەوە کە سەرداری عەشیرەتێک بوو، هەموو کارێکی پێ دەکرا. ئەمن لەسەر ئەوە قەراردار بووم و تکام لێ کرد کە مودیری ناحیەی سەنگاو بخاتە گەردەنی خۆیەوە. «من لە هەموو گوناهێکی کە لە زەمانی شێخ مەحموودیدا کردبوو، بیبەخشم. ئەویش دەستبەجێ قبووڵی کرد. تەماشام کرد نێوچاوانی گەش بووەوە و لێخۆشهاتنی لێ دیار کرد. چونکو دڵخوازیشی ئەوە بوو. منیش گەلێک شادبووم؛ چونکو لەو زەحمەتەی تێدا بووم، ڕزگاربووم. لەو کارەدا دەمتوانی باوەڕ بە شێخ عەبدولقادر بکەم و ئیعتمادی پێ بکەم. لەو دەمەدا داوای لێ کردم قاقەزێکی ڕەسمیی بدەمێ تاکو حوکمێکی ڕەسمیی لە سلێمانییەوە بۆ دێنم. ئەمنیش زوو داوای قاقەزێکم کرد، دەستی بردە گیرفانیەوە قاقەزێکی بۆ

دەرخستم. کە تەماشام کرد دەمانچەیێکی لە گیرفاندا بوو. تێ گەیشت کە من چاوم پێ کەوت. بەدڵگیرەوە تەماشای کردم. ئەمنیش پێ کەنیم. دەستم لەڕانم دا، گوتی لێی دە، ئەویش کە ئەوەی زانی، پێکەنی و گوتی کە من هیچ نامەوێ و پێویستم نییە کە تۆ بکوژم؛ چونکو چاخێکی لە گەلی و دەرەی دەربەندیخانی کە دەچوویە کفری، من لەسەری کێوی لە ئەشکەوتێکدا بووم و تفەنگ لە دەستمدا بوو. ئەگەر بمکوژتبایەی رزگارم نەدەکردی. بەڵام خەیاڵم کرد کە بەکوشتنی تۆ چم پێ نابڕێ. لە پاشان بە دۆستایەتی خوداحافیزیمان لێک کرد و سەنەدم دایە و لەو جێگا لک دوور کەوتینەوە».

من لە جافران گەڕامەوە قاقەزێکم لە مێجەر سۆن نووسی کە حوکمێک بۆ شێخ عەبدولقادر بنووسێ کە لەگەڵ ئەوم قەرار دابوو، بەلەز بۆم بنێرێت. جێگای جنوبی سلێمانی بوو. شێخ عەبدولقادر لەنێو عەشیرەتی زەنگەنە و دەلودا پیاوێکی بە ئیقدام سابت و بەکار و قسەڕەوا بوو. لەودەمەدا (کاپیتان هۆڵت) لە لابردنی شۆڕشی هەمەوەند بەدڵخواز گەیشتبوو.

من لە قەرەداغ بووم کە پێیان ڕاگەیاندم کە کۆمەڵە سوارێکی شەڕکەری هەورامانی لنگیان داوەتە سەر هەڵەبجە. چوونە سەر ماڵی کاپیتان بیل و عەدلەخانم، شەوێ بەر گوللەبارانیان داون. چەند کەسێکیان بریندار کردبوو و چەندێکیشیان کوشتبوو. لەنێو کوژراوەکاندا کەریم بەگ کوڕی عەزیز بەگ کوژرا بوو. لەوە گەلێک ترسم لێ پەیدابوو. سواربووم؛ هەر لەو شەوەدا گەیشتمە سلێمانی. لەو ڕۆژەدا دوو فرۆکە لە بەغداوە گەیشتبوونە جێ. ئەو فرۆکانە منیان بە ڕەهبەر هەڵگرت لەگەڵ خۆیان سوار کردم. ئێمە دەستبەجێ کە سواربووین روو بە کێوی هەورامانمان لێ خوڕی. لە دەوروپشتی (دزەیی)و دێهاتی دیکە بۆمبەمان هاوێژت. لە پاش ئەوە چووینە سەر مەریوان. ئەویشمان ئاورباران کرد. لەوێوە گەڕاینەوە سەر هەڵەبجە؛ کەمێک گەڕاین؛ دابەزیم.

بەگزادە و ئەهالیی هەڵەبجە پێشوازییان کردم. کە کاپیتان (بیل)م چاو پێ کەوت، لە ترسان و لە هەڵمەتبردنی کوردان و ئەزیەتدا لاواز بووبوو. ئەوم ناردەوە سلێمانی. من لە جێگای ئەو دانیشتم. دەم هاوین و گەرمی بوو؛ نیوەیەکی هاوین ڕابردبوو. عیراقیش بە چاکی کەوتبووە ژێر پەنجەوە. ئەو مەسئەلەیە چونکو قابیل بە تەئریخ بوو گێڕامەوە. ئەوەی شەڕی داخیلی بوو لە لابردنی خەریک بووین.

ئێمەش لە حکوومەتی مەرکەزی گەلێک دوور کەوتبووین. مەیدانی ئەوەمان نەبوو کۆمەگیمان بگاتێ. لە هەر لایێکەوە حکوومەت کۆمەگی نەدەهات. لەگەڵ ئەوەش بە کۆمەگی ئەهالییەوە و سباتیان و بە ئینتیزام و چاکەیەکی مێجەر سۆن لەکن ئەهالی هەبوو کۆششمان دەرکرد و یاریدە دەدراین.

(دوقتۆر ڤیگرم) لە نووسراوێکی خۆیدا دەڵێت کە مێجەرسۆن لەگەلێک دەماندا بە تەنها لە سلێمانیدا مابووەوە. لەبەر قابلییەتی زاتی و جەوهەری و ویجدانی و ئازایەتیی خۆی، وە ئاگاداریی لە مەزاجی ئەهالی بوونی - کە زۆر چاک لە خووڕەوشتیان گەیشتبوو- لە بزووتن و ئیشیان ئاگادار بوو، زۆر چاک دەیتوانی کوردستان بخاتە ژێر پەنجەی حکوومەتەوە وە کوردیش قابیل بوون باوەڕی پێ بکەن. ئێمە تا ساڵی ١٩٢١ لە هەڵەبجە ماینەوە. لە دوایەدا کۆشام کە بۆ دیتنی وڵات ئیزن بدرێم. ڕوخسەتم وەرگرت. (کاپیتان ئا. ژ. دەگلز) گەیشتە جێگای. منیش لە دۆست و برادەران پچڕامەوە و ڕۆیشتم. لەو دەمەوە کوردستانم بەردا.

مێجەر سۆن لە مانگی نیساندا گەڕاوە ئینگلیزستان. وەختێکی لە وەتەنی خۆی بوو، پییان گوت کە حکوومەتی بریتانیا جارێکی دیکە ناتخاتەوە سەر کار و پیشەی حکوومەتی لەبەر ئەمەیە «سەبەبی ئەوە ئەمە بوو کە دەبێ کوردستان بە تەنها حکوومەتێکی سەربەخۆ بێ لەگەڵ عەرەب نەکرێنە حکوومەتێکی ڕێککەوتوو». مەندووبی سامی (سێر پیرسی کەوکس) کە تەماشا دەکا کوردستان بەبێ مێجەر سۆن ڕاگرتنی دەبێ و ئیدارەکردنی مومکینە. ئەمنیش کە ئەوەم بیست لە مەئمووریيەت ئیستیعفام کرد.

مێجەر سۆن گەلێک حەزی لە کوردستان دەکرد. کوردی زۆر خۆش دەویست. لەبەر جوێبوونەوەی لە کوردستان، دووچاری نەخۆشیی دیق و سل بوو. لە مانگی حوزەیرانی ساڵی ١٩٢٣دا بە دەردی فیراقی کوردستانەوە مرد.

ڕێگایێکی مێجەر سۆن بۆ ڕێکخستنی کوردستانی گرتبووە پێش، لەکن ئینگلیزەکان بە چاک نەدەزاندرا. لە کتێبی (سێر سیمۆێل هور) کە لە ناو هیندستاندا بە (هیندوستان بە هەوا) دەناسرێ، لەوێدا تەزکرەی مێجەر سۆن بەم جۆرە نویسراوە کە: «پیاوێکی زۆر عەجایب بوو لە نێو کوردی سلێمانیدا پەیدا بوو. وەکو حوکمدارێکی پێشوو لەسەر ئەوانی حوکمداری دەکرد».

مێجەر سۆن چونکو لەنێو کوردستاندا گەلێک مابووەوە، تێ گەیشتبوو و لێی

ئاشکرا بوو حکوومەتێکی سەخت و حوکمدارێکی قوونپانی پێ دەوێ. بەو جۆرە حکوومەت دەیتوانی بە مەقسەد بکا. بەڵام ئەو حوکمدارییە سەختە و حکوومەتە توند و تیژە بەکاری حکوومەتی ئێمە نەدەهات و لەگەڵ گەڕانی مەملەکەتی ئێمە موافیق نەبوو. لەبەر ئەوانە بوو حکوومەت ئەوی لە حکوومەت جوێ کردەوە.

لەساڵی ١٩٢١دا سلێمانی ئەمین کراوە. ئەمە کەوتە بەر چاوان کە ڕێگایێکی مێجەر سۆن گرتبووە پێش و سەختیی دەنواند غەڵەت بوو. چونکو پیاوانی سلێمانی بەخۆشی و نەرمی کەوتنە ژێر دەستەوە. ساڵێک ڕابرا. لە ساڵی ١٩٢٢دا بە ناشکوری نەبێ، زۆر تەئەسوف کە چوار زابت کە ناویان ١(کاپتان فیزگی)، ٢(مکانت)، ٣(بۆن)، ٤(مۆت) بوو، کوژران. لە مانگی ئەیلوولی ١٩٢٢دا کۆمەڵێکی کەم لە تورکان کەوتنە نێو عەشیرەتی پشدەرەوە. ئەوانیش لەپێشدا گەلێک دۆستی ئینگلیز بوون. لەشکری هیندی بە تەواوی ناردرابوونە پێش ئەوان. شکان و کوژران و زۆریشیان گوم بوو. لەگەڵ ئەوەش شەڕ و شۆڕ و کوشتارێکی زۆر کەوتە نێو لیوای سلێمانییەوە. هەموو زابتانی ئینگلیز بە فڕۆکە دەرخران و ڕفاندیانن هەتا رزگاریان کردن. چوار سەد و پەنجا هەزار ڕوپیە و پێنج سەد تفەنگی ئینگلیزی و گەلێک ئەسبابێکی زۆری بێ ژماریان بەردان و هەڵاتن. حکوومەت گەلێک زەرەری لێ کەوت. لەو دەمەوە جارێک ئینگلیز و جارێک کوردەکان حوکمدارییان دەکرد.

لەبەر چەند چتێکی نایێتە گوتن، شێخ مەحموودیان لە حەبسی هیندوستان رزگار کرد؛ بردیانەوە سلێمانی. بەڵام ئەویش زوو دەستی بە سەرکێشی کردەوە. هەموو سەعی و کۆششی ئێمە ئەوە بوو کە شێخ مەحموود بگرین، لەدەستمان نەدەهات. بەڵام لە ئاخردا قاقەزی لە ئێمە نویسی، ئەومان عەفو کرد. ئێستا کە کوردستان لە ئاسایشدایە. بەڵام نازانم تاکو چەندێکی دیکە هەروا ڕادەوەستن. ئینتیزامی کوردستان لە ژێر نیگەرانیی ئەهالیدایە. ئەوان بەسەر کار ڕادەگەن و لە ژێر فەرماندەی زابتانی ئینگلیزدان. عەسکەری لیفی و عەسکەری شەریفیش لە سلێمانی هەیە. جارجار فڕۆکەیش لەو ئاسمانەدا دەگەڕێن. دۆستی ئێمە لەگەڵ تورک و ئێران مایەی ئەمنییەت و ئاسایشی مەملەکەتن.

بەڵام کەسێکی تاریخی کوردان دەزانێ، تێ دەگا و گومانی نامێنێت کە ئەو ئەمنییەتە هەمیشە ڕاگیراو نابێ و زۆر خۆ ناگرێ. حەز لێک نەکردنی کوردان و

نەفرەتیان لە تات (عرب) فیترەتییە. کە کورد تاتی بە هیچ نازانێ و تاتی کورد بە هێند ناگرێ ئەوەش لەبەر جێگا و زەوی و جوغرافیایە. چونکوو کورد لە کێواندان و تات لەنێو دەشت و ڕاستایە دادەنیشن و قەومییەت و ملییەت لە نێواندایە. ڕەگەزیان دیارە کە لێک جوێ. کورد لە ڕەگەزی (ئاری)ن و (تات) لە ڕەگەزی (سامی) لەبەر ئەوانە باوەڕ ناکەم ئینتیزامی حکوومەتی کوردستانی لەگەڵ تاتی بەغدا ڕێک کەون و قوەت لە ژێر دەستی تاتییاندا ڕابگیرێت و ڕاگرتن و بەردەوامیشی ناکەوێتە خەیاڵی عاقڵانەوە. خەیاڵم وایە کە مەسئەلەی کوردستان قابیل بەمە نییە کە ئێمە لێی ئەمین بین و ئیعتماد بەوە بکەین؛ ئیتمینانی لێ بکەین.

ئەمن ناخوازم دەم لەمە بدەم کە ستاتی ناتوانن لە دەشتدا شەڕ بکەن و ناتواندرێ بێتە گوتن کە لە چیاکانی کوردستاندا دیسان بۆ شەڕکردن نابزوونەوە. بەڵام بەڕاستی ئەمە بەخەیاڵدا دێنم و دەڵێم کە بوونی تاتییان لە کوردستاندا پیسترە لە فائیدەیان؛ وە زەرەر لە قازانج زیاتر ڕوو دەدات. چونکو ئەهالی گەلێک ڕقیان لە تاتە و حەزیان لێ ناکەن.

جار جارە گەلێک نویسراوان لە دۆستانی خۆم لە هەڵەبجەوە وەردەگرم و گەلێک لەو جۆرە مەسئەلەیە دەدوێن. ئەوانە زۆر لە دەست عەسکەری شەریف شکایەت دەکەن. لە پیسی و بەدڕەوشتی و جەور و ئەزیەت و تەوەحوشیان دەدوێن. پۆستە نییە ئەو خەبەرانەم پێ نەگا. ئەمنیش ئیقرا دەکەم لە هاوەدەردیی کوردان دەست هەڵناگرم و لە هەموو ئێش و ئەزیەتێکدا هاواڵیانم.

ئاگادارییێکی کە من بەسەر کوردستانمدا هەبوو، کۆن بووە. هەرچەند خۆشم لە مەسئەلەی کورداندا بە ماهیر ناژمێرم؛ بەڵام بە چاکی تێ دەگەم ناو دڵی میللەتی کوردان ناگۆڕدرێ و نەگۆڕدراوە. هەر وەها ماون کە من چاوم پێ کەوتووە.

ئەگەر ئەهالی لەگەڵ ئێمە چاک نەبن و بە کردەوەی ئێمە دڵخۆش نەبن، ئێمە ناتوانین بە لەشکرێکی کەمەوە مەملەکەتێک بگرین و ئیجرای قانوونی خۆمانی تێدا بکەین. ئێمە لەبەر ئەوە کەمێک لە ئەخلاقی خۆمان و زیمەتی ویجدانی لەسەر خۆمان دادەنێین و فەریزەی ویجدان، لەوازمی ئەخلاق و زیمەتە کە دەڵێم لەسەر ئێمە فەرزە کە حەقی ئەو میللەتە لە دوژمنەکانیان بپارێزین. بەڵام زۆر تەئەسوف دەکەم کە لەو مەسئەلەدا ئێمە زۆر وە پاش کەوتووین. ئەمن دەتوانم کە گەلێک چت نیشان بدەم کە ئەو میللەتە چەندە بۆ ئێمەیان کۆمەگی کردووە و ئێستاش

یاریدەمـان دەدەن. لـەگەڵ ئەوەش بە تەكالیـفێكی زۆر سـەخت و گران گـرفـتـارن و كەوتوونە ژێر بارێكی قورسەوە.

یەكێک لەوانە قسمی دێهاتی (جافران) كە لە قەرەداغدا هەن، ئەو میللەتەن كە بۆ شـەڕی شێخ عـەبدولقادر كۆمـەگییان دەكردم وە خۆیان لە پێناوی من دەنا. لە پاش ئەوە عەشیرەتی هەمەوەند ئەو دێیەیان تالان كرد و سووتاندیان لەسەر چی؟

لەبەر ئەمە بوو كە لە پێشدا كۆمەگی منیان كردبوو، لە وەختێكی تەنگی ئێمەدا لەشكریان بۆ كۆ كردمەوە. مانگی ئەیلوولی ساڵی ١٩٢٢ سلێمانی لە دەست ئێمە دەرچوو، سلێمانیمان بەردابوو. من بەكاری خۆم نەک بە مەئمووریەتی سیاسەت لە بەغدا بووم. دوو پیاو لەلای مەندووب سامی ئینگلیزەوە هاتنە كنم كە بچمە كن مەندووبی سامی؛ چونكو خواستبووی. منیش كە چووم پێی گوتم كە ببمەوە موفەتیشێكی ئیداری و حاكمێكی سیاسی لە هەر جێگایەكی كوردستاندا كە پێم خۆش بێ رووی تێ كەم؛ چونكو گەلێک ئاگادار و تەجروبەكار بووم و بە چاكی لە ڕۆحی كوردان گەیشتبووم و لەگەڵ هەموو سەركۆمارو سەردارەكانی جافدا دۆست بووم، بچمە نێویانەوە كۆمەڵەیێكی تەواویان لێ خڕكەمەوە. بە یارمەتیی ئەوان بتوانم سلێمانی بخەمەوە ژێر دەستمانەوە. من بە جۆرێكی دیكە و لە وەزعییەتێكی دیكەدا ئەو وەزیفەیەم بە خۆشی قبووڵ كردبوو. بەڵام لەبەرئەمە كە وەعدەیێكی بە دۆستانم دابوو نەهاتە جێ و دیسان وەعدەیێكی بە میللەتی كوردی بدەم ناتوانم بەجێی بێنم. كە لەوانە فكریم و بیرم كردەوە خەجاڵەت دەمێنمەوە، بە درۆزن دەردەچم؛ لەبەر ئەوانە ئەو وەزیفەیەم قبووڵ نەكرد.

ئەمانەی كە دەیڵێم؛ زەرووری و واجیبە و فەرزی زیمەت و ئەخلاق و ویجدانە. ئێمە هەرچەند خەیاڵ دەكەین و لێی ورد دەبینەوە، بە واجیبی دەزانین كە لەكوردستاندا ئەمنییەت و ئاسایش و ئینتیزام پەیدا بكرێ .

لەگەڵ ئەوەش لەسەرحەدی دەوڵەت تاتی (عەرەبی) و كوردیدا مەسئەلەیێكی تازە ڕووی داوە، كە ئەویش ئەمەیە لە كەركووک و كفریدا كانی نەفت لە نێوانی كفری و كەركووكدا جێگایێک هەیە كە سەرچاوەیێكی زۆر گەورەی نەفتی لێ دەركەوتووە. لازمە ئەو جێگایانە لە دەسایسی دوژمنان بپارێزرێت و عەشیرەتی جاف عونسورێكی زۆر زەحمەتكێش و بەحسە و بەشدارن لە موڵكی كفریدا.

بە كۆمەگیی فرۆكە و نوقتەی پۆلیس و قشلەی عەسكەری لەنێو دۆڵ و دەرە و

شـیو و کێو و چیای بڵندی کوردسـتان دەتوانـین کوردەکان بخـەینە ژێر دەسـتی خۆمـانـەوە. بەڵام وا نابێ تەجروبە و ئاگاداری من وام لێ دیار دەکا بـە خـۆشی و ماقووڵی ئەگەر عەشیرەتە کوردەکان فێر بکەین و ڕام ببن، سـلووکیان پێ بکێشین، پیـاوە گـەورەکـان مـەحکووم نابن؛ ئەو وەختـە بە یەکجـاری گـەڵێک کـاری گـران دەخرێتە دەستەوە. بۆ هەموو کارێک بەکاردێن و لە ژێر ئەزیەتیشدا خۆیان نابین.

پیـاوەکانی جـاف زۆر پەسند و قـابیل بـە دیتن و ئازا و شـایسـتـەی پیـاوەتین. لە زانینی پەسندی و قابیلیاندا زۆر زەحمەت ناکیشرێ. زۆر دێنە بەر چاوان. قابیل بە ئیسـلاحن. بەڵام نەرمـە نەرمـە دەتواندرێ ئیسـلاح بکرێن. عەسکەر و زابیت لەناو ئەواندا دانان فیکرێکی خراپە و چاک نییە. چونکو ئەوان بە ئاسانی دێنە دەست بە هاودەردی و پێکەوە ژیان دەتواندرێت بکرێنـە یەک وجوود و کاری زۆر گەورەیان پێ دەکرێ و بە ئەهمـییـەتەوە خزمەت دەکەن. نوقتـەی پۆلیس و فڕۆکە و زابت ناتوانن مـەسـئـەلەی کوردان ڕێک بخـەن. بەڵام بە سـوورەت مـەسـئـەلـەی موڵک و ئیـدارە و هەمدەردی و پێکەوە کۆشان زۆر بە ئاسانی دێنە دەست و خزمەت دەکەن.

قوماندانی فڕۆکە وایس مارشاڵ سێرجان هان هیگن

لە چلۆنیی کوردستان و گوتەی دوقتور لیز و میجەرسۆن و نەزەرییاتی خۆیدا ئەمە دەڵێت:

لە ساڵی ١٩٢٤دا کە چوومە عیراق، لەو وەختەدا شێخ مەحموود بە نمایسندەی حکوومـەتی ئینگلیز بەو جۆرە لە سلێمانیدا حوکمدار بوو. بەڵام چونکو مـالییـەی لیوای سلێمانی رووی لە زیادبوون کردبوو، شێخ مەحموود داوای خستە بەرچاوان و بیری لێ کردەوە کە خـۆی ڕزگار بکا و ئازاد بێ. ئەو دەوڵەتە و دراوە دەکەوێتـە ژێر دەســتی خـۆیەوە. وەهـای کـەوتە خـەیاڵەوە ئەگــەر حکوومـــەتی ئینگلیــز لە سلێمـانیدا نەمـا، هـەرچییەکی تەمای بێ دەتوانێ بیکا. وە هـەرچییەکی دڵخوازی بێ بۆی دێتـە جێ و لە هەمـوو چتـێکدا مـەنفـەعـەتی دەست دەکـەوێ. بـەو هـەوایە جـاڕی ئازادی و حوکمداریی کێشـا و خۆی بە حـاکمێکی سـەربەخۆی کوردسـتان ناو نا و دەستی بە ڕێکخستنی کاروبار کرد.

باغ و بێسـتانی بۆ خۆی بینا کرد. وای دەزانی کە هەمـیشـە ئەوەی بۆ ڕادەگیرێ و لە سلێمـانیدا دەمێنێت. بەڵام ئەو پیـاوانەی لەگەڵ ئێمـە دۆست بوون، دوو جار بە

ئەزیەت و زەرەریان کردن لەهەموو لایێکەوە تێیان ڕوو دەهاتن بەهانەیان پێ دەگرتن. ئێمە چەند جارێک ئەومان هۆشیار کردەوە، وە ڕامان ئەسپارد کە دەست لە ئەزیەت و ئازاری (عەدلە خانم) و هاوەڵانی نەکێشێتەوە، لە پاشان گەلێک ئەزیەت تووشی خۆی دەکا. لەو بزووتنانەیەوە گەلێک جار ئاگادارمان کردەوە.

لە مانگی تەمووزی ساڵی ١٩٢٦دا مەجبوور بوو کە لەگەڵ ئێمە سوڵح کا و ئاشت بێتەوە ئێمەش چەند خاک و زەویی خۆی هەبوو، پێمان داوە و پەیمانمان لەگەڵ بەست لەسەر حەدی ئێران، لە جێگایێکی دانیشێت و زندەگی بکا؛ بەو پەیمانە ڕازی بوو.

ئێستا کە ئینتزامی حکوومەت لە سلێمانیدا چاک بووە، لە نێوان سلێمانی و چەمچەماڵ وە لە نێوان چەمچەماڵ و هەڵەبجەدا نوقتەی پۆلیس دروست کراون. لەو جێگایانەدا گەلێک پۆلیس هەنە، نایەڵن ڕێگری و دزی بکرێن. لە سلێمانی و پێنجوین و هەڵەبجەدا عەسکەری شەریف هەن. ئەو عەسکەری شەریفە، عەسکەرێکی وا نین کە دوقتور لیز دەڵێ: ئێستا هەموو فێر کراون و لە ژێر گەڕانی زابتانی ئینگلیزدان. لە کوردستاندا هیچ شەڕ و شۆڕ نەماوە، بێجگە لە (سابیر) کوڕی کەریم فەتاح بەگ (کەریم بەگ) جارێک چوو بووە سەر دێیەک و هەڵمەتی بردبووە سەریان؛ لەو شەڕەدا کوژرا. سابیر بەگ ناتوانێ زەرەرێکی قورس بدا، مەگەر کاروان و هاتوچوو ڕووت کا. وا دەزانم کە سلێمانی زۆر لە ئەمنییەت و ئاسایشدایە.

لە دەوری تورکاندا هێندە ئەمنیەت و ئاسایش نەبووە کە ئەمڕۆ هەیە. چونکو میجەر سۆن بۆ خۆی گوتوویەتی کە لە ساڵی ١٩١٢دا چووبوومە سلێمانی، سێ چوار حەفتە لە سلێمانی چاوەڕوانی کاروانی کردبوو؛ لەبەر پڕ خەتەری و ترس و خراپیی ڕێگا چوون مومکین نەبوو. بەڵام ئەمڕۆ هەموو ڕۆژێک کاروان دێت و دەچێ بەبێ ئەزیەت سەفەر دەکەن.

تەواو بوو بەئیز خوا لە شاری ڕواندز. ٢٢ جەمادی یەک ساڵی ١٣٤٧ی هیجری، موافیقی ٦ی تشرینی دووی ١٩٢٨ عیسایی.

بەدەست موتەرجیم و ڕێکخەر مودیری جەریدە و
چاپخانەی زاری کرمانجی
سەید حسێن حوزنی موکریانی.

بەندی دووەم

چلۆنیی سەربهووردی

ئیسماعیل خان - سمکۆی شکاک

کردەوەی

سەید حوسێن موکریانی

خێوی کۆوار و مەزرگەی زاری کرمانجی لە رواندز

کوردستان موکریانی

ئامادەی کردووە و هێناویەتە سەر رێنووسی ئەمڕۆی کوردی

چەند وشەیەکی پێویست

ئەم بەسەرهاتە هەشتا ساڵێک لەمەوبەر لەلایەن بەهەشتی حوسێن حوزنی موکریانی مامم نووسراوەتەوە، وا دیارە مەبەست لە نووسینەوەیدا بۆ دانانی بەرهەمێکی مێژوویی بووە، بەڵام رووشە و گێچەڵی رۆژگار هەلی ئەوەی بۆ نەڕەخساندووە، سەرلەنوێ دایبرێژێتەوە.

لەرووی ئەوەی ئەم دەستنووسە تیشک دەخاتە سەر زۆر لایەنی کەسیەتیی سمکۆ و ئەو رووداوانەی رۆژانە رووبەڕووی بوون لە داگیرکردنی شار و گوندی کوردستان و تاڵانکردن و کوشتن و سەرژێرکردنی دانیشتوانی لەلایەن دوژمنانی کوردەوە، هەوڵی چەکدارانەی سمکۆ لەپێناو ئازادکردنی کوردستاندا، پەنابردنی سمکۆ بۆ باشووری کوردستان و هەڵوێستی دانیشتوانی باشووری کوردستان بەرامبەری و جۆری پێوەندیکرنی بە ئینگلیز، چوونی بۆ سلێمانی و پێشوازی لێکردنی شاهانە لەلایەن مەلیک مەحموودەوە، یارمەتیدانی رادەبەدەر لەلایەن شێخ ئەحمەدی بارزانەوە، هەوڵدانی دەستگیرکردنی لەلایەن دەسەڵاتدارانی عیراقەوەو. وام بە پێویست زانی ئەم پەڕاوانە سەرلەنوێ بە رێنووسی ئەمرۆ بنووسمەوە و بیخەمە بەردەست ئێوەی هێژا، چونکە مێژووی سەردەمێکی گرنگی نەتەوەکەمان دەخاتەروو.

ئەم دەستنووسە لەسەری نووسراوە بەندی دووەم، کەچی زۆر لە بەندی یەکەمی گەڕام چنگ نەکەوت وادیارە لەنێو چووە.

هەر وشەیەکی نێو ئەم دەستنووسەم بۆ نەخوێندرابێتەوە چەند پنتێکم لە شوێنی داناوە، ئەوەی بۆم خوێندراوەتەوە، بەڵام لە راستی خوێندنەوەکە دڵنیا نەبووم هێمای (؟) لەپاڵی داناوە.

کوردستان موکریانی
٢٠٠٧

پێشدەستی

لەپێش هەموو چتێکدا هێندێک لە ئەحواڵ و خاک و زەوییەکی عەشیرەتی شکاکی نەشونما کردووە، عەشیرەتی شکاک بە ژمارە هەرچەند کەمن، بەڵام میللەتێکی ئازا و ڕەشید و جەنگاوەرن و دایمە لەکێوانی مابەین خوی و وان و ورمێدا بە ئازادی ژیاون، لەپێشدا بە چەند عەسرێک لەژێر حوکمی عەشیرەتی مەحموودیدا دەژیان و هێندێک جاران لە خۆیان پیاوی گەورە پەیدا دەبوو، سەربەخۆ دەژیان.

لە ساڵی هەزار و سەد و دەدا دوو بەرەباب پێکەوە بەشەڕهاتن، بەرەبابێک سەد ماڵێکی هەڵگرت و چووە وانێ و بە بتلیس و دیاربەکر و ئورفەدا دوو ساڵ گەڕان دانەمەزران تا کەوتنە چیای، کە بە چیای کرمانج مەشهوورە لە غەربی ڕۆژاوای شاری حەلەب تاکو خەلیجی ئیسکەندەروونە.. ئەو سەد ماڵە چوونە چیای کرمانج. عەلی ئاغایەک حوکمداری ئەو جێگایە بوو، ناحییەکی بە بەخشیش دانێ، لەوێ ئەو عەشیرەتە ماونەوە ، لە تاریخدا بە ناحیەی شکاک مەشهوورە و زۆر دەوڵەمەند و بەکارن.

عەشیرەتی شکاک پارچەیەکی دیکەی لە زەمانی تەهماسبدا لێی جوێ بوونەوە، کەوتنە دەشتی میاندوا و مەزهەبی جەعفەرییان قەبوول کرد، ئەمڕۆکە بە شقایان(؟) دەناسن بەڵام بەرەبابەکەی دیکە لە جێگای خۆیاندا دانیشتن، ئەغلەب بە سەرکێشی رایان دەبوارد و جێگاشیان چاک بوو، چونکو کەوتبوونە سنووری ڕۆم و ئێرانەوە، لە هەر لایەکەوە تەنگاو بوونایە پەنایان بۆ لایەکی دیکە دەبرد، جێگایان زۆر سەختە و بڵندە، هەمیشە لە سوخرە و باجی حکومەتان دووربوون و حکومەتی ڕۆم و عەجەم بۆ ڕاگرتنی سنوور موراعاتیان دەکردن.

ئەو عەشیرەتە لە قەدیم مایل بە سواری و ڕمبازی و سلاحشۆری و مەیدانداری بوون، عەشیرەتێکی زۆر متەهەور و ئازا و لە مردن نەترسن.

چلۆنیی سمکۆ و باب و باپیری

سمکۆ (ئیسماعیل) لەنێو کورداندا بە سمکۆ مەشهوور بوو. سمکۆ کوڕی حەمەد پاشا کوڕی عەلی خان شکەفتی لە قەبیلەی عەبدۆی لە عەشیرەتی شکاک لە ساڵی ١٣٠٣ دا لەدایک بووە، پێنج برا بوون، یەکێک جەوهەر ئاغا بوو، لە ساڵی هەزار و سێسەد و بیست و دوودا موزەفەرەددین شا – پادشای عەجەم بانگی کردە تەورێز، جەوهەر ئاغا دوازدە سوارەی بژاردەی لەگەڵ خۆی بردە تەورێز، حەمە عەلی میرزای وەلیعەهد تەمای گرتنی کرد، بەڵام جەسارەتی نەبوو بیگرێت، سێ چوار ئەوباشی تەعین کرد فرسەتی لێ ببینن لە جێگایەک بیکوژن، تا ڕۆژێک لە گەڕەکی راستە بازاڕ لە قاوەخانەی چاپاردا نیوەڕۆ بوو لە پەنجەرانەوە شلنگیان کردێ و کوشتیان . نۆکەران لەنێو قاوەخانەدا گەلێکیان کوشت و جەسەدی جەوهەر ئاغایان هەڵگرت و بەشەڕکردن و کوشتار لە بازاڕی تەورێز دەرکەوتن. بەلەز جەستەکەیان بردەوە نێو شکاکان، حەمەد پاشا بۆ دادخواهی هەڵسا چوو بۆ ئیستانبول، ئەو حاڵە و زوڵمەی ئێرانی بە سوڵتان عەبدولحەمید خانی دووەم گەیاند، کە لەسەر تەختی ڕۆم بوو عەرز کرد، بە روتبەی پاشای سەربڵندی کرد، بەڵام لە ئیستانبوولدا رای گرت و گەورەی کرد، چونکو محەمەد پاشا پیاوێکی زانا و کاربین بوو لەگەڵ هەموو کەس رێک دەکەوت، لەو دەمانەدا بەدرخان پاشایەکان لە ئیستانبول بوون، محەمەد پاشا هاتووچۆی دەکردن، چاخێک بوو، کە تورکی عوسمانی لە بەدرخانێکان رقیان هەستا دەستیان بە گرتن و بڵاوکردنیان کرد، ئەوی نێزیکی ئەوانیش بوون گرتنیانن. محەمەد پاشاش وەبەر ئەو ئەزیەتە کەوت و بە نەفی ناردیانە ئەزمیر لە قەلعە بەندیان کرد، زۆری پێ نەچوو ژەهرخوارديان کرد و کوشتیان، محەمەد پاشا ئێستەش بێ سەروشوێن چوو.

لە ساڵی ١٣٢٣ دا سمکۆ لە جێگای بابی دانیشت، بۆ تۆڵەی جەوهەر ئاغای برای ... گریێ دا. برای سێیەم ئەحمەد ئاغایە، چوارەم خورشید ئاغا، پێنجەم عەلی ئاغا شەرحی حاڵی هەریەکەیان لە جێگای خۆیدا بەیان دەکرێت.

حکومەتی جیلۆ (ئاسووری) لە ورمێ

ئیسماعیل خان لە ساڵی ١٣٣٧ دا کە هودنەی عمومی دەست پێ کرا لە چاری بە گۆشەگیر دانیشت لە ورمێ، حکومەتێکی ئەرمەنی(*) دامەزرا، میر شیمۆن ناوێکیان لەسەر تەخت دانا، دەربەدەرانی ئەرمەنی لە هەموو لایەکەوە لەسەری وەخڕبوون، دەستدرێژییان لەگەڵ کوردان دەست پێ کرد، دۆڵی ورمێ و دەشتی سندووزیان بەجارێک تالان کرد ئەرمەنییان بۆ تۆڵەکردنەوە لە ئیسلامان کوردیان کردە هەدەف، بەری خۆیان دا تەواوی ئەرازی کوردان، میر شیمۆن رۆژ بەرۆژ قووەتی پەیدا کرد، هەر رۆژ گوند و ئاواییەکی کوردیان تالان دەکرد و دەیانسووتاند، گەلێکیان ژن و کچ ئەتک کرد، میهرەبانییان بەکەس نەدەکرد، چ کورد و چ عەجەمیان دەستکەوتبا رزگاریان نەدەکرد، دەیانکوشت. بەڵام لەگەڵ ئیسماعیل خان بە میهرەبانی رایان دەبوارد و هەمیشە داوای کۆمەگییان لێ دەکرد، ئیسماعیل خان لەبەر جەور و ستەمێکی لە کوردیان دەکرد، دڵی بڕوای نەدەدا ئەوەند خۆیان تێکەڵ کا، لێشیان ئەندێشەناک بوو، کە تووشی بەڵایەکی بکەن، هەمیشە بە ئیدارە لەگەڵیان رای دەبوارد. ئەو میللەتە بە جیلۆ دەناسرێن بۆ خۆیان کوردێکی دین عیسایییان هەیە و ئەوروپا لەبەر مەحەبەتی دیانەتی مەسیحی دەستیان دەگرتن و قەراریان پێ دابوون لە خاکێکدا مەوجودییەت بنوێنن، میللەتی خۆیان، کە لە زوڵمی تورکان پەرێشان و بڵاوبوون وەخڕیان کەن ئیستیقلالییەتیان بدەنێ، ئەوانیش لە هودنە ئیستیفادەیان کرد. حکومەتی ئێران لەژێر پێی عرووسدا کوترابوو، سەراسیما و پەرێشان کەوتبوو. حکومەتی رۆم پارچە کرا کەوتە بن ئیحتیلال، دەوڵەتانی رۆژاوا جیلۆیانی ورمێ و ئەتراف ورمێیان بە واڵا و بێ خاوەند زانی خۆیان تێ خزاند. ترسێکی، کە بیانبووایە میللەتی کورد بوون. ئەوانیش لەبەر برسیەتی و رووتی پەنچەی رۆمیان حاڵی بەرابەریان پێوە نەدەدی، هەموویان بە مردوو حیساب کردبوون، گوتیان ئەگەر کەسێکی زیندووشیان لێ پەیدابێت دەیکوژین، بە کەم زەمانێک خۆمان بە

(*) لێرەدا مەبەست لە ئاسوورییە، بەڵام لەرووی ئەوەی ئاسووری و ئەرمەن لە رووی دینەوە مەسیحین، وەکو یەک تەماشایان دەکەن، بۆیە ئەم دوو نێوە لە بری یەکتر بەکار دەهێندرێن.

ئەوروپاوە دەنێین و موستەقیلەن حکومەتێکی جیلۆیی دادەمەزرێنین. لەسەر ئەوە بە شەو و بە رۆژ دەکۆشان و لە هەموو ئەکنافی دنیادا پەرێشان و بڵاوانی خۆیان وەخڕ دەکرد و ملیان لە ماڵ و موڵکی کوردەواری نابوو، گەلێکیان ئاوایی وێران کرد.

سەبەبی کوشتاری ئەرمەنی

کچێکی کوردی شکاک بە رێگایەدا دەڕوات، خەیول ناوێکی ئەرمەنی بە چاردە نەفەر ئەرمەنەوە دەیگەنێ، بەهەمووان ئەتکی دەکەن. کچەکە دەرپێی خوێناوی خۆی هەڵدەگرێت و دەچێتە کن سمکۆ و ئەو دەرپێیەی لەپێش دادەنێت. سمکۆ عەشیرەتی عەبدۆیان بانگ دەکات و دەڵێت: ناموسمان بەبادا چوو، نابێت خۆتان بە پیاو بزانن، تاکو خەیول نەکوژن. سێ نەفەر شکاک چوونە سەر رێگەی و کوشتیان.

میر شیمۆن لە خسرۆئاوا لە جێگەی دانیشتنی خۆی جواب لە سمکۆ دەنێرێت، کە فەلە لێت قبوول ناکەن، چتی وا چاک نییە، کە کردت.

سمکۆ دەفەرمووێت خەیول چتێکی زۆر بێ قاعیدەیی و بێ قانوونیی کردبوو، کە هیچ بەشەرێک ئەوە قبووڵ ناکا، بە پازدە کەس کچێکی چاردە ساڵی ئەتک بکەن، جەزای ئەو لە کوشتن زیاتر نەکەوتە بیرەوە.

ئەگەر مەیل دەکەن بۆ موزاکەرەی ئەوە تەشریف بێننە سەڵماس (کۆنەشار) لە ماڵی مەشهەدی حەسەن ئیتیفاقێک بکەین.

حکومەتی قاجاری ئێران زۆر لەوە دەترسا سرە بگاتە تەواوی ئاوربایگان بە دزییەوە قاقەزیان بۆ ئیسماعیل خان نووسی، کە تۆ بۆ لابردنی میر شیمۆن بکۆشە ئێمە کوردستان و ئاوربایگانتان دەدەینێ و حکومەتێکی کوردستانی تێدا دامەزرێنە.ئیسماعیلخان فەرمووی بەڵکو دەرفەتی نەهاتم . ئێران وەعدەی دایە هەرچی بخوازێت پێی دەدرێت و ئیستیقلالیشت بۆ تەسدیق دەکەین. ئیسماعیلخان بەوە پشتی قایم بوو، لەگەڵ میر شیمۆن خۆی رێک خست، بوون بە دۆست یەکتریان میهمانی دەکرد، تاکو سمکۆ بە تەواوی میر شیمۆنی بە خۆیەوە رام کرد. رۆژێکی چل تفەنگچیی دلێر و ئازای هەڵبژارد پێی فەرموون، کە میر شیمۆن لە کن من دانیشت و دەنگی سیلاح هات، هەر یەک لە هنگۆ پیاوێکی میر

شیمۆن بکوژن. ئیسماعیل خان دەنێرێتە دوای میر شیمۆن بۆ سەڵماس میهمانیی دەکات، ئەویش بە ١٦٠ سوارەوە هەڵدەستن دەچنە کۆنە شار(سەڵماس) . سمکۆ بە هەموو نۆکەر و دەستوپێوەند پێشوازی دەکات، بە عیز و شەرەف دەیبەنە ژوورەوە و سەرای بۆ دەڕازێننەوە، لە دیواندا ئیسماعیلخان و میر شیمۆن پێکەوە بە تەنها مشورەت دەکەن، کە چۆن خۆ دامەزرێنن و بەری عەجەم بگرن لەو بابەتەوە گەلێک دەدوێن. تا وەختی نان دێت، موجوعمە دێتە مەجلیس نان دەخۆن و چای دەخۆنەوە. میر شیمۆن بۆ گەڕانەوە ئیزن وەردەگرێت. میر شیمۆن زۆر حورمەتی سمکۆی دەگرت وەپێشی نەدەکەوت، بەڵام ئەو رۆژە سمکۆ بەزۆر وەپێشی خۆی دەخا، لە پلەکانان دەچنە خوار سمکۆ بانگی دەکاتێ هەرچەند عادەتی کوردان نییە میوانی خۆیان بکوژن، بەڵام بۆ مەسلەحەتی میللەتی کورد ئەم دەمانچەیەم لێ وەرگرە، دەمانچێکی لێ دەدا هەتا میر شیمۆن هاوار دەکا گیانی پێ نایەڵن. نۆکەرانی سمکۆ هەر یەک پیاوێکی میر شیمۆن دەکوژن . لە پاش نۆ رۆژان دەفەرمووێت هەموو باردەکەن بۆ لای (خۆی) هەڵدێن.

لە چاریدا غەیری پیرێژنێک نەبێ نەمابوو، جیلۆکان، کە ئەمەیان بیست لە ورمێ بەر بە چاری بەڕێ کەوتن، هەموو سەرا و خانووبەرەی سمکۆیان تاڵان کرد و سووتاندیان و پیرەژنێکی پیریان دەست کەوت، هەڵیان قڵاشت و گەڕانەوە ورمێ. ئەو دەنگە بە هەموو کوردستانی ئاوربایگاندا بڵاوبووەوە، عەشیرەتی مامەشی لەژێر فەرمانی قەرەنی ئاغای مامەشدا هجوومیان کردە سەریان و لە دەشتی سندووزدا گەلێکیان لێ کوشتن، ئاغاواتی دیبوکری لە .. موکریانەوە لە بن ئەمری عەلی ئاغای حاجی ئیلخانیدا و بەگزادانی موکریان بە کۆمەڵە لنگیان دا سەر جیلۆیەکی داخل بە موکریان بوون هەموویان قەتل و عام کردن. لە شنۆوە رەزا خان زەرزا دیسان دەمی تێ نان شکاندنیان تا لە ورمێیان پەستاوتن، سمکۆ هەرچەند لە ئێرانێ کۆمەکی خواست کەسێک بە هاواریەوە نەهات. لە ساڵی ١٣٣٨ سمکۆ بە قووەتەوە چووە سەر سەڵماس لەوێوە چووە سەر ورمێ، موکریانی لە تەرەف دۆڵێوە سمکۆ لە تەرەف سەڵماسەوە ورمێیان دەورە دا، دەستیان کرد بە کوشتاری جیلۆیان، دە رۆژی دەوام نەکرد ورمێ گیرا، حاکمێکی لە تەرەف خۆیەوە لەسەر ورمێ دانا، جەندار و پۆلیس لە تەرەف سمکۆوە تەعین کرا و بۆ خۆی گەڕاوە چاری. داوای وەعدێی ئێران پێیان دابوو کردی و چەند قاقەزی بۆ شا، کە

ئەو وەختە ئەحمەد شای کوڕی حەمەد ئالی شا بوو نووسی جوابێکی وەرنەگرت وەعدە بەجێ نەهات.

عەلی ئاغا برای سمکۆ و بۆمبا

سمکۆ لە چاری هەموو گەورە و سەردار عەشیرەتی کوردەواریی وەخرِ کردەوە لە هێندێک مەسایلدا شوورەتیان دەکرد، وەلیعەهد میرزا حەسەن خان لە تەورێزەوە بۆمبایەکی خستە نێو سندوقێکەوە ناردیە (خۆی) کە بۆ سمکۆی ببەن ، شازادەیەکی نارد، ئەویش گەیشتە (خۆی) جەسارەتی نەکرد بۆ خۆی بچێت، پیاوێکیان بەکرێ گرت چەند بۆمبایەکیان دایە و ناردیان، ئەو پیاوە بێ خەبەر بوو لەوە، کە چی لە سندووق دایە، هەڵسا بەری خۆی دا چاری. سمکۆ و تەواوی سەرکردان لە داوێنی سەرای باخچە بوون، سەماوەریان دانابوو، بە چاخواردنەوە خەریک بوون، نێزیک شەست کەسی لە خزمەتدا بوون، ئەو شوانە گەیشتە پێش، سندووقێک بەدەستەوە. سمکۆش خەسرۆی کوڕی لەسەر کۆشی دانیشتبوو، کە سندووقیان هێنا پێشەوە لێی پرسی کوڕە ئەمە چییە؟ عەرزی کرد پادشای ئێران بە دیاری بۆی ناردووی، نازانم چیی تێدایە، بەڵام گۆشەی دەستماڵێکی زەرد و سۆری لێ دەرکەوتبوو، خەسرۆی کوڕی، کە ئەو سۆر و زەردەی چاو پێ کەوت، گورووی گرت بیکەنەوە، ئەمە شیرینیاتە. سمکۆ فەرمووی کورِم بۆمبایە، خەسرۆ دەستی لێ بەرنەدا، سمکۆ لەبەر دڵی کوڕەکەی خەنجەرێکی لەبەر خەسرۆ دابوو دەری کێشا، دەسماڵێکی پێ پێچرابوو سەری نووکە خەنجەری گەیاندێ فیشەیەکی لێوەهات. سمکۆ زوو خەسرۆی گرت و لە زەویدا پان بووەوە بە لنگی فرێی دا بانگی کرد کوڕە بۆمبایە، هەرکەس لە راستی خۆی پان بووەوە، شەقێکی تێ هەڵدا، ئەحمەد ئاغای برای سمکۆ فرێی دا پێش عەلی ئاغای برای، چای تێکەر لنگی دا هەڵی گرێت، بۆمبا تەقا، عەلی ئاغای برای سمکۆ لە چەند جێگایان بریندارببوو، چاردە کەسی دیکە لە نۆکەران بریندارببوون سی و دوو کەس دەکوژرێن.

سمکۆ تەواوی جلی خوێناوی عەلی ئاغا دەگرێت هەر پارچەیەکی بۆ سەردار و گەورەیەکی کوردان دەنێرێت، غەیرەز رەزا خان هەموویان قبووڵیان کرد، سەید تەها، نووری بەگ و گەلێکی دیکە بەشدارییان لەگەڵ کرد، هەموو لەشکریان وەخرِکرد بۆ شەڕکردن ئامادەبوون. جوابیان بۆ وەلیعەهد نارد قاقەزێکیان بۆ

پادشـا نووسـی، حکومـەت ئینکاری کرد، کە چتـی وا نەکراوە، سـمکۆ ئەو پیاوانەی لە حکومەتی ئێران خواست، کە بۆ فـەسادیی نێوانی ئەو جۆرە کارانەیان کردووە، سمکۆ لـە دیلمانەوە لەشکری ناردە سـەر (خۆی) شازادەیەک و چەند کـەسی بەدیل گـرت، قـاقـەزێکی لـە تەورێزەوە نووسـی ئەو وەسـتـایەی بـۆمـبـای دروست کـرد و ئەو سـاحێب مـەنسـەبانەی بۆمـبـایان رەوانە کـردوون، دەبێ بمانـدەنێ، ئەگـەر حکومـەت نەیاندا چەند کەسێکی بـە دیلمان گرتوون دەیانکوژین و تا مـاوین لەگەڵ حکومـەت شەڕ دەکەین.

حکومەتی ئێران، کە تەماشای کرد شۆڕش زیاد دەبێت و سمکۆش پیاوێکی ئازا و بەکـارە نـاتوانن بۆ لابردنی بەرابـەریەتی بکەن، لـەسـەر ئەوە قـەراریـان دا ئەو کـەسـانـە پەیدا بکەن و بیـانـدەنە دەسـتـیـان ئەوانیش بە ویـجـدانی خـۆیـان یا دەیانبەخشن و یا دەیانکوژن. حکومەت یازدە کـەسی لەوانەی سەبەبی بۆمبە بوون ناردنیـە شـاری (خـۆی) و لـە وێوە دایانن بە سـمکۆ، بردیاننە چاری. عـەلی ئاغـا فـەرمووی وەسـتـا مەکوژن، چونکو سنعەتکارە، پیاوی کاسب هیـچی لەسـەر نییـە، سێ ڕۆژ لەسـەر هـاتنی ئەوانە رابوورد عـەلی ئاغـا وەفـاتـی فـەرمـوو. ئەو وەختـە سمکۆ دەرکەوتە بەر دەرگای سەرای عمومی بانگی کردە گەورە و کارداران وەرنە دیوان، هـەمـوو لە دیواندا وەخـڕ بوون. سـمکۆ فـەرمـووی عـەلی برام وەفـاتـی کـرد، ئێسـتـا فـیـکری هنگۆ لەگەڵ ئەوانەی حکومـەت تەسلیمی کردووین لـەسـەر چییـە؟ هەموویان لەسـەر ئەوە قەراریان دا، بانگ کرێن و لێیان سوئال بکرێت لەپاشان بە پاداشی خـۆیان بگەن، تـاکو لە هـەمـوو کـەس ئاشکرا بێت لەسـەر چـی پاداشـیـان دراوەتێ لەو مـەجلیسـەدا دوو هـەزار کەس مـەوجـوود بوون هـەرکـەس لە جێگایەکی شایستە دانیشتن.

سمکۆ فەرمـووی ئەو یەخسیرانە بێننە دیوان تا بزانین کێ چیی کردووە و لێیان بپـرسـین. نۆکـەران دابەزینـە بەندیخـانە و هـەر یازدە کـەسـیـان دەرخـسـت و لە حزووردا رایان گرتن. لەپێشدا لە وەستایان پرسی تۆ چی؟ گـوتی: خاوەندی کارم. پێیان گوت ئەو بۆمبایە تۆ دروستت کرد؟ گوتی بەڵێ دوو هـەزار تومەنیان دا بە من تا دروسـتم کرد؟ گـوتیـان کێ دای بە تـۆ و رای ئەسـپـاردی، کە دروسـتـی بکەیت؟ گوتی: ئەو شـازادەیە، کە لەگەڵمان گیـراوە. سـمکۆ لە شـازادەی پرسی کـە کێ بە تۆی گـوت، ئەو بۆمـبـەیە دروست کـەیت، تا بمکوژێت؟ شـازادە گـوتی: حـەسـەن

میرزای وەلیعەهدی ئێران. لەو وەختەدا ئەحمەد ئاغای برای هەڵسا سەرخۆی عەرزی کرد وەستا بێ گوناهە، هەموو گوناهێک لەسەر شازادەیە. سمکۆ فەرمووی ئێستا موحاکەمەیە، جارێ پاداشیان دیار ناکا، تا بزانی کێ دەکوژرێت. لە پاشا سمکۆ لە ئەوانی دیکەی پرسی هنگۆ بۆچی هێناتان؟ گوتیان ئێمە سوپایین، گەورەمان ئەمرمان بە هەر چتێک پێ بفەرمووێت دەبێ بیکەین. لەپاش ئەو سوئال و جوابە ئیسماعیل خان کاری خستە موزاکەرە هەموو گەورە و سەرداران بە دووهەزار کەس یەک فکر قەراریان دا لە (راز) لەسەر چیایەکە هەڵدێر شاخ و ماهێکە بڵند بیانئاوێژنە خوارەوە، بە فەرمایشی دوو هەزار کەس و بە حوکمی سمکۆ هەموویان دەستوپێ گرێ دان ملیان گرتن و بردیاننە سەر راز، شازادە گەلێک پاڕاوە و گوتی هەرچەندە دەخوازن بوو دەمێ مەمکوژن، قبووڵیان نەکرد، لە پاشان گوتی دوو هەزار تومەن و دەهەزار فیشەک و هەزار تفەنگ و دوو شێست تیر دەدەم و کچی خۆشم پێشکێش دەکەم مەمکوژن، سمکۆ تەمای بەردانی کرد، لەپێشدا ئەو دە کەسانەیان لە رازەوە بەریاندانەوە خوارێ و لە هەر چوار کەنارەوە شیلنگی تفەنگیان کردنێ هەموویان پارچە پارچەبوون، شازادە ماوە. ئەحمەد ئاغای برای سمکۆ هەڵسا سەرخۆی گوتی: عەلی برام وەسیەتی کرد وەستاکار مەکوژن، بە قسەتان نەکرد، ئێستاکە شازادەیەکی مایەی فەساد، کە هەوێنی فیتنەییە بۆ تەماعی دراو بەردەدەن، قبووڵ ناکەم دەبێ هەر بکوژرێت. سمکۆ ناعیلاج بوو فەرمووی شازادەشیان دەستوپێ گرێ دا و هەڵیانداشتە خواری رازەوە ئەویشیان کوشت.

چوینی سمکۆ بۆ سەر ورمێ

دوو رۆژ لە پاش ئەوە تەدبیر وا کرا هەڵمەت ببەنە سەر ورمێ، لە ورمێ سێ سەربازخانەی لەشکری هەبوو، بەڵام ئەو سێ سەربازخانانە نەگیرابوون، هەرچەند لەشکری ئێرانی لە ورمێدا کەم بوو، ئەهالی هەموو جەنگاوەربوون، تەرەفداری عەجەم بوون، حەزیان نەدەکرد سمکۆ بیگرێت، بەڵام لە ترسان خۆیان لە شەڕی سمکۆ دەپاراست. سمکۆ فەرمووی قووەتی کوردان بکرێنە سێ بەش، هەر بەشێک روو لە سەربازخانەیەک بکەن، بە جۆرێک بێت بیگرن، بەو شەرتە سێ قۆڵ لەشکری کوردان بە سێ جێگا روویان لە ورمێ کرد، شار بێ بەرابەر خۆیان

خستە پێشەوە، پێشوازییان کردن و بە ئیحتیرام قبوڵیان کردن. کورد بەچوونە نێو شار دوو سەربازخانەیان خستە بەردەست. کوردەواری، کە داخل بە شار بوون دەستیان کرد بە تاڵانکردن و رووتاندنەوە، سەربازخانەی سێیوەم، کە وایان زانی تاڵان دەکرێن، کەمەری بەرابەریکردنیان گرێ دا، هەموو لەنێو سەربازخانەدا خۆیان خستە مەتەرێزەوە، کوردیش بە لێشاو هەڵمەتیان برد، لەسەر ئەوە لە کووچەی ورمێدا کوشتار دەست پێ کرا، شێست و سێ کەس لە کورد بریندار و کوژراو پەیدابوون، لەشکری کورد مەجبوور بوون لە شار دەرکەون، چونکە کەمێک خۆیان بگرتبا، ژن و منداڵی شار بە بەردە گڵمت دەیانکوشتن، ماڵ شیرینە و بە دەستیانەوە نەدەدا، کوردیش لەبەر تاڵانکردن و راورووت لە ئەوەڵ چوونیاندا شەڕ و کوشتاریان لەبیرچوو، دوای نەتیجە بۆ دەرکەوتن لە شاریان مەجبوور کردن، هەموو شاریان بەردا، هەر چوار کەناری شاریان دەورە گرت، جۆگە و خەرەندان، کە ئاوی پێدا دەچووە نێو شارەوە بڕییان و ئاویان نەهێشت تنۆکێک بچێتە نێو شارەوە. ئەوە ئەهالی خستە تەنگانەوە، بەڵام هەموو ئەهالیی ورمێ چەکیان هەڵگرتبوو شەڕیان دەکرد و کوردیش مودەیەکی زۆر لە ئەتراف شاردا راوەستابوون و هەڵمەتیان دەبرد، عەجەم لە ئەسکەلەی پڕ سوپا قوەتێکی زۆری نارد بۆ ورمێ، کە کۆمەکی ورمێ بکات، کوردان لنگیان دانێ و ئەو قوەتەیان پەرش و بڵاو کرد و ئەسکەلەشیان گرت، شێخ عەبدوڵڵا کوری شێخ محەمەد بوو بە قومانданی ئەو جێگایە، کورد لە برسان و لە سەرمان زۆر لە تەنگانیدابوون، چەکیان تەواو بووبوو، هەموو نێزیک بە هەڵاتن بوون، خودای پەروەردگار کەشتیێکی لە تەورێزەوە نارد، ئەو کەشتییە گیرا، هەزار و سێسەد بار برنجی تێدا بوو، ئەو برنجە بوو بە سەبەبی ژیانەوەی کوردان، شێخ عەبدوڵڵا بەسەر لەشکرانی دابەش کرد، کورد هێزێکیان هاتەوە بەر و پشتیان بە قوەت بوو.

لەپاش گرتنی ئەو برنجە کورد نەختێک کەوتنەوە غیرەت و بەتوندی شاریان دەورە دا و لە هەر چوارر کەنارەوە هەڵمەت دەست پێ کرا، تەواوی مولحەقات کەوتە دەست کوردان، شارستانییان ترساند، بە هەڕەشە و گوڕەشە و ترس وەبەرنان و بە دڵخۆشیدانەوە، ئەهالیی شاریان کێشا لای خۆیان. ئەهالی مەیلیان بۆ کوردان دەست پێ کرد، پورووپۆگانەی کوردان کەوتە نێو شارەوە، هەر رۆژ بە رەنگێک شایعە دەکرا، ئەهالی زۆر ترسیان لەوە پەیدا کرد، کە کورد شار دەگرن و

هەمووان قەتلوعام دەكەن و كەسێكیان لێ ناهێڵن. ڕێگای ڕزگاری لەگەڵ ئەوان یەكبوون و ئیتیفاقە. بۆ دڵ وەرگرتنی كوردان سەردار فاتح نێوێک، كە حاكم بوو لە ورمێ گرتیان و بە ئەنواعی ناشایستە ئەزیەتیان دا و گرفتاریان كرد، ئەویش لەبەر ئەهالی پاڕاوە، كە لەگەڵیان یەكبن لە شاریدا بە تەنگە لێدان گێڕایان و سەر و ژووریان كرد، پێیان گوت لەگەڵ ئێمە ڕێک نەكەویت و ببیە سەبەبی ماڵوێرانیمان، پارچە پارچەت دەكەین، سەردار فاتح بە هەموو ڕەزالەتێكیان ڕازی بوو، هەر ئەوەندە لێی گەڕێن.

شەڕی سمكۆ و سەردار ئەرشەد

لە مانگی مایسی ساڵی ١٣٣٩دا عەجەم لەژێر قوماندانیی كۆلۆنێل لەندریک لەشكرێكی مونتەزەمی ناردە سەر چاری و دیلمان، شەڕ دەست پێ كرا، سمكۆ بە دوو هەزار شكاكەوە پێشی بە سەرداری عروسی گرتن، شەش سەعات تەواو تفەنگ و تۆپ و شێست تیریان لێک دا، لە دواییدا سەرداری عروس شكان، لەشكرێكی عەجەم سێیەكی ڕزگار نەبوو، هەموویان كوژران و چەند كەسێک بەدیل گیران، سمكۆ گەلێكی قورخانە و تفەنگ و دوو شێست تیر و تۆپێكی لێ گرتن، زەخیرە و تاڵانێكی زۆریان دەست كەوت، عەجەمێكی لە شەڕی سمكۆ ڕزگاربوون بە پەرێشان و فەلاكەت خۆیان گەیاندەوە تەورێز. ئەو شەڕە موەفەقە ئەوەندەی دیكە پشتی كوردانی قایم كرد، وەلێ عەجەمانی خستە لەرزەوە. ئەهالیی ورمێ كە ئەوەیان بیست، كەیخودا و ڕیش سپییان و كاربەدەستان وەخڕبوون و گوتیان مادامە دەوڵەت بە هەموو قوەت و شەوكەتی خۆیەوە لەژێر فەرمانی سەردارێكی گەورەی عرووسدا نەیتوانی بەرابەریی سمكۆ بكات و شكستی خوارد و ئوردوویەكی وا مونتەزەم دووچاری ئەو فەلاكەتە بوون، دەبێ كورد زۆربن و قوەت و جبەخانە و چەک و سیلاحیان گەلێک بێت. وا چاكە تاكو ئێمەش بە دەردێكی گەورەتر گرفتار نەبووین و لانەوازی و پەرێشانیمان تووش نەبووە چارێک بۆ دەردمان پەیدا بكەین و بەهەرجۆرێک بێت لەگەڵیان ڕێككەوتن چاكە، بۆ ئەو فكرە كەیخودا و سەركارانی شاریان بانگ كردە جێگایەک و دەستیان كرد بەبیر و فكران، پیاوێكیان ناردە خزمەت سمكۆ تا چەند كەسێک بنێرن لە گوندی بندڵ موزاكەرەیەک لە خۆمان بكەین.

گرتنی ورمێ

سمکۆ چەند کەسێکی لە تەرەف خۆیەوە بە مورەخەسی ناردە بندڵ و کەیخودایان و گەورە و سەرکارانی ورمێ چەند کەسێکیان ناردە ئەوێ، لە پاش گەلێک دانوستاندن قەراریان دا حاکمی ئێران لەنێو خۆیان دەرکەن و حکومەتی کوردان قبووڵ کەن، سمکۆ تەرەفداری ئەوە بوو بۆ ئەهالی زەرەرێک روو نەدا و بەو جۆرە هەردوولا پێک هاتن.

ئەرشەدی ژنبرای سمکۆ کرا بە حاکم، نێو شاریان رێک خست. شێخ عەبدوڵڵا بوو بە رەئیسی نەزمییە، خاڵ مستۆی شکاک بوو بە رەئیسی ئەمنییەت، ئەسکەلەی بەحر درا بە تەیار بەگ. چەندێکی پێ نەچوو ئێران قشوونێکی زۆری لەبن فەرمانی ئەرشەدی شاسەوان دا بە تۆپ و جبەخانە و قورخانەیەکی زۆرەوەی نارده (خۆی) لەپاش چەند رۆژێک لە شەرەفخانەوە بۆ گرتنی چاری بزووت و کەوتە رێگا. سمکۆ ئەوەی بیست عومەرخانی بە قووەتێکی تەواوەوە ناردە پێشی لە (سۆلاو) نێو جێگایەکدا بەرەنگاری ئەرشەد بوو، تۆپ و تفەنگ کەوتە کار دەنگی شەقە و تەراقی تۆپ و هوور دەنگی گوێی ئاسمانی کەڕ کردبوو، شرنگەشرنگی تفەنگ و ویزەویزی فیشەنگ و هاواری بگرە و بەردەی کوردان و قیژە و ئامانی عەجەم عالەمی باڵای کردە سەیرکەر و هێنانییە رۆژنەی تەماشاوە، ئەرشەد رێگای پێ تەنگ بوو، مەیدانی شەڕی لێ تاریک بوو، کونێکی خۆی تێدا بشارێتەوە پەیدانە دەکرد، بە مەجبووری غەیرەز بەرابەری چارەیەکی دەست نەکەوت، هەردوولا دەمیان تێک نا، لەشکری کورد وەکو شێری نێر لە هەموو لایەکەوە هەڵمەتیان دەبردە سەر مێگەلە رێوییان، بەکوشتن و دیل و برینداری شپرزەیان دەکردن، لەشکری عەجەم وەکو رێوی هەریەک لە کونێکدا خۆیان دەشاردەوە، پاڵەوانی خون خوارانی کوردان چوار دەورەیان پێ دەگرتن، ئەوانیش بە ناعیلاجی روویان دەکردە شالاوبردن، هەر بەو جۆرە یازدە شەو و یازدە رۆژان کوشتاربوو، رۆژی یازدەم نێزیک ئێوارە تەقورەقی هەڵاتن کەوتە نێو عەجەم، کوردانی پڵنگ هەڵمەتی شێری سەوڵەتی ئاژووها هەیبەت کەوتە سەریان هەرچوار کەناری رێگایانیان لی گرێ دان و گرتیاننە نێوان خۆیان و هەڵمەتبردنیان دەستی پێ کرد، کە رەوە نێچیری هەڵاتوویان دی کەللەیان گەرم بوو ئامان ئامانیان لە عەجەم

پەیدا کرد، نەکەوتە شێوان تەواوی لەشکری مابوون بەدیل گیران هەرچی کوژرابێ کوژران، ئەرشەدیش لەنێو کوژراواندا بە کوژراوی کەوتە دەست، چوار شێست تیر و دوو تۆپ و چەند سەد سندووق فیشەنگ و موهیماتێکی زۆر و زەخیرە و چەک و سیلاحێکی بە ژمارە کەوتە دەست قەهرەمانانی کوردان، هەموویان بردە خزمەت سمکۆ فەرمووی یەخسیران بەنەوازش رابگرن، سێ چوار رۆژ بەخێویان کردن، تاکو هێندێک لە ماندووبوونی شەڕ حەسانەوە، هەموویان دا بە کوردان...

ئەو شەڕە بۆ کوردان زۆر بەکاربوو، لە لایەکەوە ئێرانی شکاند و لە لایەکەوە چاوی عەجەمانی ترساند و کوردەواریی خستە سەر شەوق و پشتی قایم کردن. سمکۆ ناردی سەرۆکانی بانگ کردە دیوانی، بۆ بەر بە شنۆ و سابڵاخ بزووتن و تەدارەک گیرانیان مەشوەرەت کرد.

شەڕی کورد و عەجەم لە شەرەفخانە

لەو وەختەدا عەجەم قوەتێکی شەش سەد نەفەریی ناردە حەیدەراوا، تۆپ و تۆپخانەیەکی زۆری ناردە سنوور...، جێگای سەید تەها، ئەویش دووسەد نەفەر کوردی جەنگاوەری دلێری لە خزمەت خۆیدا هەڵگرت و چووە بەرابەر ئەو قووەتە بەرەنگاریان بوو، لەپاش چەند شەڕ و کوشتار لەشکری عەجەم پەرێشان بوو لەوێش گەلێکیان جبەخانە و سیلاح دەست کەوت، زەخیرە و قورخانەیەکی بێ ئەندازەیان لە عەجەم گرت، چەندێکیان لێ بەدیل گرتن و بەخۆشی گەڕانەوە مەوقعی (بەرئەندێز) و ئەسکەلەی حەیدەراوای تەسلیم بە عەبدوڵڵا بەگ شێخ جانگیر کرد، مانگێک لەو واقیعە تێ پەڕی عەجەم لەناکاو لەشکرێکی مونتەزەمی بە دەریادا سواری کەشتی کردن لە گۆشەیەکی کەنارەوە دەری خستن بەناکاو لنگیان دا سەر عەبدوڵڵا بەگ، عەبدوڵڵا بەگ لەبەر توندیی سەرما و بێ تەدارەکی و کەمیی لەشکر مەجبوور بوو حەیدەراوا بەردا، لەپاش دووجار شەڕکردن بەرابەری دەرکەوت و گەڕاوە چووە شەیتاناوا. عەجەم حەیدەراوای دووبارە خستەوە دەست. لە چاری، کە سمکۆ بیستی ناردیە سەر شێخ عەبدوڵڵا سەرۆکی نەزمییەی ورمێ بە مردن یا بە ژیاوە بێت، دەبێت عەجەم لە حەیدەراوا دەرکەن و بە دیلیان بگرن. شێخ عەبدوڵڵا لەسەر ئەمری سمکۆ هەندێکی سواری دلاوەرانی کوردی هەڵگرت و بە شەو بەسەری دادان، لە پاش پەرێشانی و تالانیان گەلێکیان عەجەم بە دیل

گرت و هێندێک بە شپرزەیی خۆیان کوتاوە دەریا، بەڵام تەواوی ئالەتی چەکیان بەردا و هەڵاتن، لەوێش کوردان چەکێکی زۆر و تاڵانێکی بێ ژماریان گرت. دیسان حەیدەراوا کەوتەوە دەست کوردان.

لەدوای گێڕانەوەی حەیدەراوا سمکۆ ئەنجوومەنی گرت. دووبارە سەرۆک و کاربەدەستانی بانگ کرد، کە دەبێ لەشکرێکی زۆر چاک وەخرٍ کەین و بە موهیماتێکی گەورەوە بیاننێرینە سەر شاری (خۆی) و دەستەیەکی مونتەزەمیش بچنە سەر شنۆ و موکریان. بۆ (خۆی) قەراردرا لە دیلمانەوە بچن، لەشکرێکی زۆر لەژێر فەرمانی عومەرخاندا وەخرٍ بوون و گەلێک سەرداران لەگەڵی کەوتن لە دیلمان راوەستان چاوەڕێی ئەمریان دەکرد. سەید تەها لەگەڵ سمکۆ لە چاری مشوەرەتی چلۆنیی شەڕیان دەکرد، پەیامی عومەرخان هات، کە شەش هەزار لەشکرێکم بۆ وەخرٍ کرا، فەرمایشات بۆ چوونە سەر شاری (خۆی) چییە بفەرموون. سەید تەها لەبەر زستان و بەفر و سایەقە نەهیی لە چوون فەرموو، کە ئەمرۆکە ئەو لەشکرە بکەونە دەشتی خۆوە بە هیلاک دەچن، چونکو کێوێکی خۆیاتی تێدا رابگرن نزیک بە (خۆی) دەست ناکەوێت، هەموو دەکوژرێن و لەبەر تەڕوتووشی رزگار نابن و بۆ نەچوونیان گەلێک کۆشا.

لەو وەختەدا، کە لەشکر بۆ چوونی (خۆی) بەراو بووبوون، سەید تەهاش مەنعی چوونی کردن. ئێران لە ئەسکەلەی (بەرە سپیان)ەوە شەش هەزار و پێنج سەد کەس لەشکری شەراری لە کەشتی دەرخست لەبن فەرمانی ئەسەدوڵڵا خاندا هەڵمەتیان بردە سەر کوردان، هەر لەو رۆژەدا کازم بەگی قەرە قشلاغی لە زومدەشتەوە بە قوەتێکی تەواوەوە هاتە پێش کوردان لە (قوتچی)دا دامەزران، لەشکری کورد، کە بۆ (خۆی) ئامادە بووبوو، بوون بە دوو بەش، بەشێکی لەژێر فەرمانی عومەرخاندا لەگەڵ شێخ عەبدوڵڵا بۆ ئەسکەلەی (بەرە سپیان) تەعین کران، قوەتی دیکە چوونە سەر (قوتچی) لەبەر سەرما و زستان و بەفر کورد لە قوتچی دەرکەوتن. عەجەم سێ کۆشکی داگیرکرد. ئەسەدوڵڵا خان لە ئەسکەلە جێگیر بوو، ئەهالیی ورمێ، کە ئەوانەیان زانی کەوتنە بزووتن و بە دزییەوە لەگەڵ ئەسەدوڵڵا خاندا رێک کەوتن و سەریان لە کوردان پێچاوە.

لەشکری کوردێکی بۆ سەر ئەسکەلە تەعین کران بوون بە دوو بەش، بەشێکی لە

بن فـەرمانـی سـەید شـەمسـەدین کوڕی شـێخ حـەمە سـدیقدا بۆ مـوحافـەزەی ورمـێ چوون و بەشـی دووەم لەژێر فـەرمانی عومـەرخـان و شـێخ عـەبدوڵڵادا چوونە سـەر ئەسکەلە، لەوێ ئەو لەشکرەیان کردە سـێ بەش، بەشـێک عـومـەرخـان و بەشـێک سـەید مـوسلیح برای سـەید تـەها و بەشـێک شـێخ عـەبدوڵڵا لە سـێ لاوە لنگیـان دا سەر ئەسکەلە.

ئەهالی ورمێ ئیتاعەتی کوردانیان نەخواستەوە، هەموو نانەواخانانیان گرێ دا، نان نەدەن بە لەشکری کورد. ئەرشـەدی حاکمی ورمێ لەگەڵ سەید شـەمسـەدین بە قووەتی لەشکر هـەمـوو شـاریان کـردە مـەنتـەقـەی سـپـاهییـان، هـەمـوو دەروازانیـان خسـتـە دەست کـوردان، بۆ ئێوارە هـەر سـێ قۆنگرەیان گرت لەشکری کـوردانی تـێ خزا، ئەرشـەد بـەسـەر زەخـیـرە راگەیشت، لـە حکومەتدا بۆ (خـۆی) نان و خـواردنی بە لەشکر دەدا، شاری ورمێ کـەوتە ئاسایشـەوە، مـاوە ئەسکەلە بگیرێت و کێوێکی نزیک بە بـەرەسـپـیـیـان بـوو، لە دەست ئێـران بـوو، سـەید تەها هـاتە سـەر تەلـەفۆن ئەمـری فـەرمـوو ئەمـشـەو دەبێ ئەسکەلە بگرن، ئەگـەر ئەمـشـەو نەیگرن دەسـتی هـەمووتان دەبڕم، لەسـەر ئەو فـەرمایشتە نەیانتوانی خۆ ڕابگرن بە مـەجبووری هـەر ئەو سـەعـاتە شـێخ عـەبدوڵڵا و سـەید مـوسلیح ئەمـری هـەڵمـەتیـان دا، شـێری پاڵەوانـانی کورد وەکو پڵنگی لە لان دەرکـەوێت لە هـەر چوار لاوە دەسـتـیـان کـرد بەشـــەڕکـردن، کـەناری دەریـایان لـێ گـرتن و رمـیـان تـێ نان، تا نـزیک بەیـانی ئەسکەلەیان لە ئێـران گـرتەوە، سـێ نەفـەر کـورد لـەو شـەڕەدا شـەهـیـد کـران و لەشکرێکی لە کوشتن رزگاربوون بەر بە شـەرەفخانە هەڵاتن، خـۆیان خـەلاس کرد و لەو شەش سەد نەفەرە چل نەفەری لێ رزگار بوو.

موخابەرەی سمکۆ لەگەڵ موکریان

سمکۆ بە مەشوەرەتی سـەید تەها قـاقەزیان بۆ هـەموو ئەترافی کوردەواری نووسـی، بۆ بەگزادە و ئاغـایانی موکریان و مـامـەش نووسـی، کە ئێمـە کوردین و ئەم خاکە ئیرسـی ئێمـەیە، لەگەڵمـان رێک کـەون بەیەک دەسـتی خـاکی خۆشـەویسـتی وەتەن لەژێر پەنجـەی دوژمن دەرخـەین، بەسـە رەزالەت و زوڵم و جـەور، لە دەسـتی عـەجـەم خۆتان رزگارکەن، ئەمن لەگەڵتان خزمەت دەکەم، تا رزگار دەبین، لەپاشان مەیلتان بە کێ بوو بیکەن بە حوکمدار، لەمەدا مەقسەدی رزگاریی میللەتی کوردە لەدەست

بێگانە، بزانن لە شەڕی عرووسدا عەجەم چیی لێ کردن و چەندی بەکوشت دان و خستنیە ژێر پێی عرووسانەوە، پیاو بن بە پیاوەتی خۆتان رزگارکەن. بەو جۆرە چەند جار بەیاناتی بەنێو ئەهالیدا بڵاو کردەوە، لە موکریاندا هەموو ئاغا و بەگزادەکان لەگەڵی بوون بە هاودەنگ (عەلی ئاغا کوڕی حاجی ئیلخانی دیبوکری) بوو بە سەبەبی تەشویقکردن (کەریم ئاغای کۆسە کریزە) و (عەلی حوسێن ئاغا) بوون بە پشتیوانی عەلی ئاغا. هەر ئەو زستانە ١٣٤٠ ئێران لە موکریان ترسا لەشکرێکی دوو هەزار کەسی لەژێر فەرمانی (مەلیکزادە)دا ناردە سابڵاغ . ئەهالیی سابڵاغ هەموو پێشوازییان کرد، مەلیکزادە دەبدەبە و سەڵتەنەتی شاهانەی نیشان بە سابڵاغییان دەدا، هەموو رۆژ تۆپ ئەندازی بەر بە کێوی قوڵقواغ دەکرد بۆ ترساندنی ئەهالی خۆی دەنواند، هەموو رۆژ سەر بە سبەی لە .. چۆمیدا ئەهالی و کەیخودایانی وەخڕ دەکرد نوتقێکی دەدا، کە دەوڵەتی ئێران ئەوەندە زەمان لەسەر ئێوە حوکمداری دەکا، سمکۆ هیچە و رێگرێکە و بە قسەی هەڵ مەخەڵەتێن، خۆتان لەبەرچاوی حکومەتتان ناحەز مەکەن، ئێوە ئەوەندە لەبەرچاوان خۆشەویستن، ئەهالیش بۆ دڵخۆشیی ئەوان دەچوونە سەر مەنبەری خەتابەت، بەڵام هێندێک پوولپەرستان و معاشخۆران بەڕاستی لەنێو ئەهالیدا پروپۆگانەی عەجەمیان دەکرد، ئەهالییان هەڵدەخەڵەتاند، مودەتی مانگێک لەوە رابورد هێندێک ئەرزالانی کوردان بە گوێی مەلیکزادەیان دادا، کە عەلی ئاغای حاجی ئیلخانی و کەریم ئاغای کۆسە کریزە و عەلی حوسێن ئاغا لەگەڵ سمکۆ موخابەرەیان هەیە و پێکەوە رێک کەوتوون. مەلیکزادە حیلەیەکی دامەزراند، کە بانگهێشتنیان بکا لە دەرەوە لەشکری عەجەم نۆکەرەکانیان چەک کەن و لێکیان بڵاو بکەنەوە، ئەوانیش بگرن و دەستەبەستە بیاننێرنە تەورێزێ.

قاقەزێکی بۆ ناردن و بانگی کردنە سابڵاغ، لە دەرەوە تەرکیباتی خۆی دامەزراند، ئاغایان چوونە ژوورەوە کن مەلیکزادە، نۆکەرانیان بەسەر دیوی لەشکراندا بڵاو کردەوە، ئەو سەعاتە ناردی بانگیان کرد لە شێوانەوە تا رۆژهەڵات کەس لە خانووی خۆی دەرکەوێت دەکوژرێت، ئەهالییان لە ماڵاندا مەنع کرد لە دەرکەوتن، کە سەئات بوو بە دووی شەو مەلیکزادە روو لە عەلی ئاغا و ئەوانی دی دەکا، کە هنگۆ لەگەڵ سمکۆ هاتووچووتان هەیە، لەو دەمەدا تەواوی سەربازانی

ئێران شیلنگە تفەنگ بۆ ئاسمان دەکەن و دێنە ژوور بەجارێک لوولەی تفەنگ لە ئاغایان دەکەن و دەڵێن: مەبزوون. هەرسێکان دەستوپێ گرێ دەدەن، مەلیکزادە بە شەق و زللە بەردەبێتە عەلی ئاغا، بە پانییە کەوش لەسەری دەدا، عەلی ئاغا دەفەرمووێت: گوناهم چی بوو، کە وا پاداشم دەدەنەوە؟ مەلیکزادە جوێنی پێ دەدا و دەڵێت: لەگەڵ کوردان رێک کەوتوون، تەماتان هەیە کوردستان لە عەجەم رزگار کەن، عەلی ئاغا دەفەرمووێت: ئەوەبوو گوناه! دە لێم دەن لەسەر میللەتم، هەرچیم بەسەر بێ فەخری پێوە دەکەم و بە خەڵاتی دەزانم، گیان و ماڵ و موڵکێک لە رێگای میللەتدا فیدا نەکرێت بۆ هیچ نابێت، هەرچی دەتوانن کۆتایی مەکەن، نامەرد بم هەموو هەست و نەستم نەکەمە فیدای میللەتم.

مەلیکزادە گەلێکی ئەزیەت دابوون لەپاش ئەو هەموو ئەزیەتە عەلی ئاغا گوتی: زۆر خۆم بە بەختەوەر دەزانم، کە ئەمرۆکە لەسەر کورد ئەزیەت دەدرێم و شەرەشەقم پێ دەکەن. مەلیکزادە ناردی ئوتومبیلیان هێنا، هەرسێک ئاغایان بەدەست بەستراوی ناردە تەورێز و خستیاننە بەندیخانەوە و زۆر بەتوندی حەپسیان کردن.

مەلیکزادە دەرگای زوڵم و جەور و ئەزیەت و ناپیاویی لەسەر ئەهالی سابلاغ کردەوە، لەلایەکەوە دڵخۆشیی دەدانەوە شەڕیان لەگەڵ نەکەن و لەگەڵ سمکۆ رێک نەکەون، لەلایەکی دیکەوە دەستی بێدادیی بەسەر هەمووواندا درێژ کردبوو، هەر رۆژەی بە جۆرێک بەهانەی بە میللەت دەگرت، بەعزێ نانەجیب .. بووبوونە .. لە دەستیدا کاریان بۆ دەکرد و کوردیان بۆ ئەزیەت دەدا. جەوری ئەو غەدارە شەش مانگ لە سابلاغ دەوامی کرد. بە زۆر ئەو زستانە لەشکری بە جل و خواردن و پێخەفەوە بەسەر میللەت دابڕی، لەشکریان لەنێو عایلەی نەجیبدا بێ ئەدەبی و بێ شەرەفی نەما لەگەڵ ئەهالی نەکەن.

چوونی سمکۆ بۆ سابلاغ و گرتنی سابلاغ

سمکۆ لەگەڵ سەید تەها، کە تەماشایان کرد تەواوی موکریان و مامەش و مەنگوڕ لەگەڵیان بوون، بەهاودەنگ پیاویان ناردە تەرەف زەردەشت و بانە، ئەو زستانە بە پروپۆغانە و لەنێوانیشدا خۆیان وەخڕ کرد تەدارەکیان گرت، لە بۆ بەهار بچنە سەر سابلاغ لە ورمێ و دیلماندا بە تەواوی بناغەیان قایم کرد و لەشکر و سوپا و

چەک و ئالاتی شەڕیان خستە سەریەک و ساز بوون بۆ چوون هەر ئەوەندە بەهاریان بەسەردابێت دەبزوون، کە دنیا ڕەشاییی تێ کەوت سمکۆ تەواو سەرکۆماران و گەورە و کاردارانی وەخڕ کرد، سەید تەهای کردە سپاسالار چوار تۆپ و هەشت شێست تیر لەگەڵ دە هەزار کەس لەشکری هەڵگرت لەژێر فەرمانی خۆیدا لە بیست و چواری زیلحەجەی ساڵی ١٣٤٠دا لە ورمێ دەرکەوتن لە چەند جێگایان تووشی هێندێک پاسەوان و لەشکری عەجەم بوون بە هەڵمەتێک لەپێشیان هەڵگرتن، تاکو گەیشتنە پردی بەردە زەرد لە شەش سەعاتێک لە شیمالی غەربی سابلاغ، واقیعەن عەجەم لەشکری زۆری لەوێ دانابوو بە سوپای ئاهینی مەشهوور بوون لەژێر فەرمانی مەلیکزادەی لەپێشتریێ ئەحواڵی گوترا، لەسەر پردی بەردە زەرد پێشیان بە لەشکری کوردان گرت، پاڵەوانانی دلێرانی کورد بە ئەوەڵ هەڵمەت زگی لەشکری عەجەمیان لەت کرد و پەڕینەوە ئەو بەری پرد، لەدەست تفەنگ و گوللەی کوردان سوپای ئاهینی بوو بە سوپای لۆکەیی، دوو سەران بەرگەی هەڵمەتیان نەبرد وەکو شەغال و ڕێوی کلک لەنێو کلکدا بە قوونەدزەیان دەست پێ کرد، چ قودرەتی کەروێشکە خۆ لەبەر چنگالی پڵنگ رابگرێت، مەڕ و بزن چ توانای بەرابەری شێری خوێنخواریان هەیە، هەمیشە پۆڵا و خورد ئاهنی عەجەم لەبەر پەنجەی کورداندا تابی مێرو و لۆکەیان نەبووە، دایمە شێری عەجەم لە بەرابەر ڕێوی و چەقەڵانی کوردستاندا دەمی ریەوێتیی نەتوانیوە لێ دا، چ جێگای ئەوە، کە مەلیکزادە ناوێکی ڕێوی نەژاد لە بەرابەر قەهرەمانانی وەکو سمکۆ و سەید تەها بتوانێت نەفەسی منی لێ دا؟ دوو سەعات پێ نەچوو ئاهنی عەجەم کونی مشکی دەست نەدەکەوت خۆی تێدا بپارێزێت ئەوەندەی پێ کرا پشتی دا بە کوردان ڕووی لە سابلاغ کرد هێندێکی زۆر کەمیان بەنیوە گیانی گەیشتنەوە سابلاغ، شێرانی کورد خۆیان هیچ ماندوو نەکرد لەدوویان کەون، هەر ئەوەندە لە ئەوەڵدا کوژران و بەدیل گیران باقی هەڵاتن، سمکۆ لە دەشتی شاروێراندا خستی، سەردارانی وەخڕ کرد هەر ئەو ڕۆژەی ئاهینی تێدا پەرێشان بوو، تەرتیبی دامەزراند، کە پیادە لە ئەوەلی شەودا بکەونە ڕێگا لەنیوە شەودا خۆ بگەیەننە سابلاغ لە پاشان سوار بکەوێتە پشتیانەوە، هەتا شار نەگرن ڕانەوەستن، لەسەر ئەوە قەراریان دا، هەموو بە جارێک چوونە کۆسە کریزە، هەشت سواری ئاغایانی دیبوکری بۆ پێشوازیی سمکۆ چوونە شاروێران لەبەر کۆسە کریزە پێی

گەیشتن، سمکۆ فەرمووی هەمووانی چەک کرد و ئەسپی لێ ئەستاندن، لەپاش ئەوە لە کۆسە کریزە بزووتن کەوتنە بەر کاولۆکانی کۆنە دەریاز، لەوێ هەڵیان دا، سمکۆ فەرمووی پیادە بەر بە سابڵاغ ببزوون، هەر ئەو شەوە لە جومعە (١٥ ی مانگی سەفەر ١٣٤٠) بوو لەگەڵ سبەینێ بەیانی گەیشتنە کەناری شاری بەنێو کووچە و باغاندا مەتەرێزیان گرت، لە رێگادا تووشی لەشکری عەجەم بوون، گەلێکیان لێ کوشتن هێندێکیان خۆیان خستەوە نێو شاری بانگیان لە عەجەمان دەکرد، کە پیاون وەرنە دەرەوە، لە پێگایەکی دەنگی لێوە دەهات، بەجارێک دوو هەزار گوللەیان بۆ داوێتن، ئەوجار کوردەکان فێربوون لە جێگایەکدا کبریتیان دەسووتاند و خۆیان دەکێشاوە جێگایەکی دیکە، لەشکری عەجەم شیلینگی تفەنگیان دەکردە ئەو جێگا کبریتە، کورد لە لایەکی دیکەوە بانگیان لێ دەکردن، کوڕە فیشەنگان ئاور مەکەن پێمان لازمە، بەخوا دەتانگرین فیشەنگێک کەم بووبێت دەتانکوژین بەخۆڕایی ئاوریان مەدەن، هەر بەو جۆرە ئەو شەوە گەمە و گاڵتەیان بە لەشکری ئاهنی دەکرد. عەجەم چەند تۆپێکی لەسەر داشا مەجید دابەستبوو، چەند سپاهێکیشی لەسەر دانابوو، بەڵام ئەو شەوە سپاهی عەجەم لە ژیانی خۆی بێزار بووبوو، بەڵان چاری نەبوو، دەیانزانی لەدەست کوردان رزگار نابن.

سمکۆ لە دەریاز رێگای هەڵمەتبردنی سەر سابڵاغی نەقشە کێشا، ئەمری دا تەیار بەگ و بەگزادەی بەرەی سۆریان لەگەڵ سوارەی شوکاکان لە رێگای ئەندەرقاشەوە رێگا بگرن و هجوم کەنە سەر شاری، جەنابی سەید تەها لەگەڵ ئاغای مامەش و مەنگوڕان لە پردی سۆر بپەڕنەوە لنگ دەنە سەر شار. سمکۆ بۆ خۆی و دەستگایەوە لە پشت باغانەوە لە چاکی مەحموودکانەوە لە چۆمی بپەڕێتەوە، بەو جۆرە لەهەر چوار کەنارەوە بەتیپ ببزوون و کەناری شار دەورە بدەن، تا دەیگرن. تەیار بەگ سەعاتێک لەپێش بەیانیدا بزووت، لە دەریازەوە پەڕاوە ئەوبەری ئەندەرقاش و کەوتە رێگا، سمکۆ بە تەواوی قووەتەوە لەگەڵ سەید تەها لە رێگای وەسووکەندەوە لەپێش سپێدەدا بەنێو سەعات گەیشتنە سەر چاکی مەحموودکان، پیاوێکی لەپێشدا هاتبوون، کە ئەوەیان زانی، خشان لە گەلێک جێگایانەوە خۆیان خزاندە نێو کووچەی شارەوە، سەید تەها بە قووەتی خۆیەوە رووی لەسەر پردی سۆر کرد، لە داشا مەجیدەوە تۆپی عەجەم دەستی کرد بە

ئاویتن. سەید تەها تەواوی لەشکری خۆی کردە سێ قۆڵ، قۆڵێکی لە ڕێگای کریزەوە راگرتبوو لە چۆم پەڕانەوە و گەیشتنە نێو شار دووقۆڵی لە پردی سۆر دەرباز کرد، قۆڵێکی ناردەسەر عەلی زەمانیان لەژێر فەرمانی شێخ عەبدوڵڵادا، قۆڵێکی بۆ خۆی لە ڕێگای پردییەوە بەر بەشار چوو، بەڵام تۆپی عەجەم لە هەر هەموو لایەکەوە وەکو بارانە دەهات. تەیار بەگ بەرەسۆری راستەڕێگای گرت بەری خۆی دا شارەوە، تۆپچی و سوپاهی عەجەم لە بەرابەری سەید تەها و سمکۆ خەریک بوون، سمکۆ لەسەر مەحموودکان بارگە و خرگەی خۆی لێی سەراپا کرد، دەستەیەکی لەژێر رکابیدا بوون، تۆپ و شێست تیریان بەر بە مەترێزان گرێ دا لەهەر گۆشەیەکەوە عەجەمێکیان بەچاو یا بەدووربین بدیبایە گوللەیەکیان لێ زایع دەکرد، بەریان دەداوە.

سەید تەها، کە شێخ عەبدوڵڵای ناردە سەر عەلی زەمانییان، مولاحەزەی فەرموو تۆپی داشا مەجید نایەڵێت بجووڵێنەوە، ئاڵای خۆی، کە نیشانەی رەش بوو دا بە شێخ عەبدوڵڵا فەرمووی ئێستاکە دەبێ داشا مەجید بگرن، ئەو بەری کردە داشا مەجید، تەیار بەگ لە تەکییەی خەلیفە مەحموودەوە لەشکری شکاکانی کردە سێ بەش ، بەشێک لە باغی سییەوە بۆ مزگەوتی سۆر بەشێک لە راستە شەقامەوە بۆ گەڕەکی حاجی حوسەینان، بەشێک لەنێو قەبرانەوە بۆ نێو شار هجووم کەن. عەجەم لەسەر هەموو بانێکی بڵند تۆپ و شێست تیری دانابوو، شەڕی دەکرد، پیادە کوردێکی بەشەو خۆیان خزاندبووە بندەستی شارەوە لە چۆمی پەڕینەوە، تەیار بەگ لە لایەکەوە و پیادەش لەلایەکی دیکەوە رژانە نێو شاری، سپاه ئاهنی، کە ئەوەیان زانی هەر ئەوەندەیان پێ کرا پەپاغ بشارنەوە و هەڵێن، کورد ئەو رۆژە فیشەکیان ناوێت وەکو راوەکەو بە تۆڕیان ئاهنی دەگرتن، سپاهی ئاهنی، کە کوردێکی دەدی دەیگوت: ئاغا بە حەزرەتی عەباس قەسەم فیشەکێکم ناوێتووە، تەماشای فیشەکدانم کە توخودا مەمکوژە، لەبەر ئەوە، کە سپاه لەنێو ماڵاندا بوو، ئەهالی سابلاغ پەنای دابوون، لە خانوواندا عەجەمیان دەشاردەوە و جلی کوردییان لەبەر دەکردن. کورد مەجبوور بوون دەستیان بە خانوو پشکنین کرد و ئەهالییان تالان کرد، رابوو تەیار بەگ بە نیو سەعات وەخت تەواوی ئەهالی شار و تەواوی عەجەمانی رووت کردەوە، ماڵیان نەهێشت تالانی نەکەن، پیاو نەما رووتوقووت نەکرێن، پیاوانی وەکو جەنابی موستەتاب حاجی مەلا محەمەد سەعید

سەدرولعولەما و وەکو سەردار عەلی خان کوڕی سەردار حوسێن خان و .. پیری خۆشەویست حاجی ئیلخانی و جەنابی میرزا عەلی قازی .. رووتیان کردنەوە، هەموویان بە ڕووتی بردنە حزووری سمکۆ.

تەیار بەگ بەو جۆرە کەوتە نێو شارەوە، شێخ عەبدوڵڵا بە ئەمری جەنابی سەید تەها خۆی گەیاندە داشا مەجید تۆپێکی لەگەڵ بیست نەفەرێک عەجەم بەدیل گرت، ئالای سەید تەهای لەسەر تەپلەی سەری داشا مەجید چەقاند، یەخسیرانی لەگەڵ تۆپەکە هێنا خوارێ، سەید تەها لەنزیک گراوان بە جەنگ مەشغوول بوو، کە شێخ عەبدوڵڵا داشا مەجیدی گرت، سەید تەهاش روو بە شار بزووت، شێخ عەبدوڵڵا لە دامانی داشا مەجیدەوە، کە گەیشتە نێو شار، سابڵاغ گیرابوو ئەوانیش کەوتنە نێو شار بۆ عەجەم گرتن، ئەو رۆژە نەگەیشتە نیوەڕۆیێ نەفەرێک عەجەم نەما بەردەست نەکرێت، هەموویان لەگەڵ مەلیکزادە بە رووتی و قووتی بردە پێش سمکۆ و رایان گرتن، ئەهالیی سابڵاغ و ئەعیان و ئاغاوات و بەگزادە کەس نەمابوو رووت رووت نەکرابێ بە پێخواس و دەستێک بە پاشەوە و دەستێک بە پێشەوە گرتنیان بردنە پێش، سمکۆ گەلێکی ئیلتیفات لەگەڵ مەلیکزادە نواند، ناردی عەبایەک و کەوایەکی چاکیان بۆ هێنا لەبەریان کرد لەلای خۆیەوە دانا، مەلیکزادە پێی گوت: شارگرتن و حوکومداری و رەعیەت پەروەری وا نابێت. گوتی: چونکو کۆمەکی ئێوەیان دەکرد ئەمەیان پاداش بێ. وایان لە شار کرد هەتا دەرپێی ژنانیان لەپێدا نەهێشتن لێیان ئەستاندن، زۆریان سابڵاغ شپرزە کرد و گەلێکیان ئەتک و سووکی بەسەر ئەهالی و ئەشرافان هێنا، ئەوەندە بوو دەستیان بۆ ژن و نامووس درێژ نەکرد، لە ئەفعالی چاکەیەکی لەگەڵ سابڵاغیانییان کرد، ئەوەبوو، وەلێ خراپەیەکی لەنێو بەشەردا نەهیی لێ کرابێ و وجدانی ئینسانی قبووڵی نەکردبێ لە حەق سابڵاغ ئیجرایان کرد، بەڵام کوشتاریشیان لە کوردان نەکرد، غەیرەز قازی لەتیف ناوێکی پیرەمێرد نەبێ کوشتیان، زاتێکی وەکو قازی عەلی، کە پیاوێکی عالم و فازڵ و قازیی شاربوو، ئەوەندەیان بە قۆندرە لە تەپڵی سەری دابوو مێشکی لە سەریدا هاژابوو، لەپاشان خەرفا ئەویش نەیانناسیبوو دەنا دەیانکوشت، چونکە لەوەختی مەلیکزادەدا گەلێکی وەعز و نەسیحەتی ئەهالیی دەکرد بۆ خۆشەویستیی عەجەم و ئیکراهییەتی کوردان، هەموو رۆژێک نوتقێکی لەو بابەتە دەدا شکاکان، قازی لەتیفیان زانیبوو کوشتیان، ئەویش کە

ئەوەی زانی هەڵات و خۆی شاردەوە.

حاجی ئیلخانی و سەردار چوونە کن سمکۆ رووتی بێ پەردە پێیان گوت: شورتەی کوردەواری نایە، ئێمەت وا لێ کرد، پیاوێکی مەشهوور و پیرم. سمکۆ لێی توندبوو فەرمووی ئەگەر پیاوی بەحەمییەت بوایەی عەجەم کوڕی بە شەق نەدەناردیە تەورێز حەپسی بکەن، تۆش قبووڵت نەدەکرد حاجی ئیلخانی لەگەڵ سەردار عەلی خان گەڕانەوە بە پێخواسی چوونەوە مەحالی موکریان.

سمکۆ شێخ عەبدوڵلای بە رەئیس ئەمنییەت تەعین کرد، هەمزە ئاغای برای قەرەنی ئاغای مامەشی کردە حاکم، فەرمووی: ئەهالی رێک خەنەوە و ئەمنییەت دامەزرێننەوە، هەرکەسێکی ماڵێکی چووبێت بزاندرێت لە کن کێیە، بۆی وەرگرنەوە. شار دەست بە ئەمنییەت کراوە، سمکۆ بارەگای لە مەحموودکانەوە کێشا خوارەوەی سەر رێگای کریزە، ئەمری فەرموو عەجەمێکی گیراون حازریان کەن، هەموویان بە ڕووتی حازرکرد. پیاوێکی سابڵاغی چووە خزمەتی عەرزی کرد: ئەو ساحێب مەنسیبە عەجەمە بەزۆری دەستی بۆ ژنی درێژ کردووە، فەرموویان: کوڕە ئەو ساحێب مەنسیبە بدەن بەو پیاوە هەچییەکی لێ دەکا با بیکا. گرتیان دایان بەو پیاوە سابڵاغییە. عەرزی کرد: قوربان نازانم چی لێ بکەم. سمکۆ توند بوو پێی گوت: سەباب ئەوەند بێ غیرەتی ناتوانی تۆڵەی خۆت لە بێ دەسەڵاتێکی وا بستێنێوە! فیشەکی لە تفەنگ نا بە سنگی ساحێب مەنسیبەوە نا، فەرمووی ئاوای لێ بکە، دەستی لە بینە قاقای نا خنکاندی. لەپاشان سمکۆ عەجەمەکانی کردە سێ بەش: بەشێک سێ سەد و هەفتا کەس، بەشێک دوو سەد و سی کەس ، بەشێ سەد و هەفتا کەس، هەمووی بە کۆمەڵە دانان، لەپاشان فەرمووی نەختێک مەشقی سەربازییان پێ کردن، نیو سەعاتێک پێیان پێ کەنین لە پاشان ئەمری کرد هەر کۆمەڵەیەک لە جێگایەکدا مۆڵیان خوارد لەهەر چوار ئەترافیانەوە شێست تیر و سیلاح ئەندازی رەشید و ئازا شیلنگی فیشەکانیان کردنێ. لەو هەموانە حەوت نەفەریان لێ رزگار بوو و بەرنەکەوتن. مەلیکزادە گەلێکی لەبەر پاڕاوە گوتی مەیانکوژە. سمکۆ فەرمووی: من هەموو رۆژێک ئەوەندە عەجەم بکوژم بە تنۆکەیەک خوێنی عەلی و جەفەر ئاغایانی برام تۆڵە ناکەمەوە. لەپاش کوشتنی ئەوانە ئەهالی، کە بە ڕووتی لەدەرەوەی راوەستابوون گێڕانیەوە نێو شاری، فەرمووی: بە چاکی شار ئەمنییەت بدەن و لە کەسێک زوڵم مەکەن هەر ئەو رۆژە، کە ئەو هەموو

راو و.. تێدا کرا نزیک ئێواره له سمکۆ لەگەڵ سەید تەها سواربوون و بەر بە ورمێ گەڕانەوە.

شێخ عەبدوڵڵا رەئیسی شاری دەست بە ئاسایش کردەوە، خەلقی خستەوە سەر کار و کاسپی، دایرەی حکومەتی تەرتیپ کرد. جوابیان دا بە شێخ عەبدوڵڵا، کە سەتوەتی ئەلسەلتەنە خۆی شاردووەتەوە. شێخ عەبدوڵڵا شەش نەفەر پۆلیسی لەگەڵ خۆی هەڵگرت و چوونە ئەو ماڵە و لەپشت کندووی ئاردیان دەرخست و بردیانە دایرەی نەزمییە و ئەمنییەت بە خواهیشی هەمزەی قادری سیمانی مامەش بە ئەسپێک و پێنج سەد تومان رزگاریان کرد، تەسلیم بە کاک هەمزە کرد، کاک هەمزە بە ئیحتیرامەوە ناردیە ماڵی خۆی لە لاجان. سمکۆ و سەید تەها، کە گەیشتنە ورمێ مەلیکزادەیان لەگەڵ خۆیان بردبوو، لەوێش چەند کەسێکی گەورەی دیکەیان لە عەجەمان گرتبوو. قاقەزیان لە تەورێز نووسی: ئەگەر بە مودەی بیست و چوار سەعاتی دیکە ئەو گەورە ئاغایانەی لە تەورێز گیراون بەردەدەن و دەیاننێرنەوە سابڵاغ زۆر چاکە، وەئیللا ئەم عەجەمانە هەموو سەردەبڕین و قاقەزیان بەوانەش نووسی، کە قەرار وایە عەلی ئاغا و ئاوالانی بەر نەبن، ئێمە لێرە دەکوژرێین. عەجەم هەر ئەو دەقیقە بەریان دەدا و بە ئوتومبیل دەیاننێرنەوە سابڵاغ، بە تەلەفۆن خەبەر دەدەنە سەید تەها، کە ئاغایان هاتنەوە سابڵاغ، ئەوانیش مەلیکزادە و ئەو چەند کەسانەی دیکە دەنێرنەوە و دەیاندەنەوە بە عەجەم.

تەئسیراتی تاڵانی سابڵاخ لە هەموو کوردستان

بەگزادە و ئاغایانی موکریان لە رووتکردن و تاڵانکردن زۆر عاجزبوون، هەرچەند بە ئاشکرا هیچیان نەدەگوت، بەڵام دڵ و گیانیان رەنجیدە بوو، زۆر لە هەراسدابوون، گەلێک لەوە دڵگیربوون، هەمیشە پێکەوە لە موزاکەرەی بزووتندا بوون، لە هەمووان زیاتر عەلی ئاغای حاجی ئیلخانی بە رووتکردنەوەی بابی زۆر پێ تێک چوو، چونکو پیاوێکی پیر و دنیادیدە و موحتەرەم بوو، لەباتی جێگایەکی بڵندی بدەنێ، تووشی ئاوا رەزالەتیان کردبوون، شێخ عەبدوڵڵا رەئیسی نەزمییە و ئەمنییەت، کە لە فکریان گەیشت هەڵسا چووە سەردارئاباد لەگەڵ عەلی ئاغا زۆر کۆشا، عەلی ئاغا گوێی نەدایە پێی گوت: هنگۆ ئێمەتان بەناوی میللەت دەعوەت کرد لەدوایی تەماشامان کرد میللەت و وەتەن لەبیری کەس نەبوو، هەمووتان

شرەخۆر و تالانگرن هەر نەبوایە رەحمێکتان بە ردێنی سپیی بابمتان کردبایە، ئەوەندە ئەزیەتی و سووکی بەسەر گەورە و سەردارانتان نەهێنابایە، گەلێکی شێخ عەبدوڵلا سەرزەنش کرد. جەنابی حاجی ئیلخانی بڵند بوو لە عەلی ئاغا فەوری گوتی: عەلی هەروەکو لەژێر دەستی مەلیکزادەدا دەتگوت لەسەر میللەتم هەرچی بەسەرم بێ ئیفتیخاری پێ دەکەم . ئێستاکە هەرچی بەسەرم هاتبێ باکت بە من نەبێ مادامە لە کوردانم بەسەرهات پێم لە خەلاتی بێگانە چاترە، لەگەڵ شێخ عەبدوڵلا رێک کەوە، هەرچەند عەلی ئاغا بە زبان لەگەڵی رێک کەوت، بەلام رەزالەتێکی بەسەر کوردانیاندا هێنابوو برینی سارێژ نەدەکرد، بە دزییەوە لەگەڵ عەجەم موخابەرەیان هەبوو.

عەلی ئاغا حاجی ئیلخانی بە دزییەوە لەگەڵ عەجەم رێک کەوتبوون و هێندێک لە دیبوکریشی لەگەڵ بووبوونە هاوەڵ لە مانگی زیلحەجەدا بە دەسایسی عەلی ئاغا قووەتێکی زۆری ناردە میاندواو، جەنابی سەید تەها بۆ راگرتنی موکریان و هێندێک تەرکیبات تەشریفیان چوونە سابلاغ بێ خەبەر لە هەموو چتێک لەناکاو لەشکری عەجەم بە کۆمەگی عەلی ئاغاوە بەشەو لە میاندواوەوە کەوتنە رێگە لەگەڵ تاوهەلاتدا دەورەی سابلاغیان گرت. سەید تەها نێزیک دوازدە سواری لە گەڵ بوو، ئەو رۆژە ئەگەر دیبوکری کۆمەگیان نەکردبا و چاویان لە سەید تەها نەقوچاندبا نە سەید تەها و نە کەسێک لە پیاوانی رزگار دەبوو، بەلام عەلی ئاغا حەزی نەکرد ئاسیبێک (؟) بە سەید تەها و نۆکەرانی بگات، سەید تەها و قەرەنی ئاغا بێ بەرابەرکردن لە شار دەرکەوتن، عەجەم داخل بە شار بوون، دەستی زوڵم و جەوریان درێژکرد، دە رۆژ دەوامی نەکرد، عەجەم لە تەورێزدا تەشویشێکی تێ کەوت، لاهووتی خان بە ئاشکرا ئالای سمکۆیان هەڵدا، تەمایان بوو حکومەتی عەجەم دەرکەن، سمکۆ قوەتێکی تەواوی دووبارە بەراو کرد و لەژێر فەرمانی سەید تەهادا قەراری دا بیاننێرێتە سەر سابلاغ، بەلام عەجەم لەبەر پەشێویی تەورێز و مەسەلەی لاهووتی، کە لەپێشدا گوترا لەپاش ٤٠ رۆژان لە سابلاغ دەرکەوت، سەید تەها لەشکری خستە بن فەرمانی شێخ عەبدوڵلاوە و ناردیە سابلاغ و قاقەزی لە قەرەنی ئاغا نووسی و بە سوارەی مامەش کۆمەگی شێخ عەبدوڵلا بکەن، ئەو قوەتەی کوردان و ئەزیەتی چوونەوە سابلاغ شێخ عەبدوڵلا و قەرەنی ئاغا دەستیان کردەوە بە تەشکیلاتی حکومەت و لەشکرێکی زۆریان بە ئەترافاندا

بڵاوکردەوە، هەموو مەحاڵ و نێو عەشایریان ئەمین کردەوە.

سەید تەها لە پاش مانگێک دامەزرانی سابڵاغ کەوتنە ڕێگە و چوون، ئەهالیی سابڵاغ تەواوی لەشکر و ئاغایان بۆ پێشوازی دەرکەوتن بە کەیف و خۆشی هێنایانە نێو شارەوە، دەستە دەستە چوونە بە خێرهاتنی، سەید تەها بۆ ڕێککەوتن و یەک وجوودی و دەست پێکەوە گرتن و نەسیحەتکردن فەرمووی: گرتنی سابڵاغ و ئەزیەتدانی ئێوە لە بێ ئەدەبیی هێندێک شکاکانەوە رووی دا، نە سمکۆ و نە من بەوە رازی نەبووین و گەلێکی پێ عاجز و ڕەنجیدە بووین، بەڵام کار لەکار ترازابوو، نەکرا دووبارە تۆڵەتان بۆ بکەینەوە و ئێستاش وەختی شەڕە جەنگ و جیدالمانە لەگەڵ عەجەم، ئەگەر خوا دەستی گرتین و هنگۆ بە پیاوەتی لەگەڵمان ڕاست و دڵپاک بن، هەموو کاروبار بەدڵخوازی ئێوە دەبێ، حکومەت و مەئموور لە خۆتان و نووسین و خوێندن بە زبانی خۆتان دەبێت، کەسێک لەسەر ئێوە حوکمرانیی نابێ، ئێوە هەر کەسێکی بە چاکی بزانن بیکەنە حوکمداری خۆتان بەو جۆرە فرمایشتانە هێندێک دڵی خەڵقی بە خۆیەوە گرێ داوە و ئەهالی کەوتنەوە سەر شەوق و کەیفی شەڕ لەگەڵ عەجەم چەند ڕۆژێک بەو جۆرە ئەنجوومەن دەگیرا و وەعز دەدرا و خوتبە دەخوێندرانەوە.

شێخ عەبدوڵڵا لەگەڵ چەند سوارێک بە محالدا چوونە بۆکان لەنێو ئاغایاندا بۆ ڕێکەوتنیان و یەکبوونیان گەلێک کۆشا لەسەر فەرمایشاتی سەید تەها شێخ عەبدوڵڵا چووە سەر سەقز، بی شەڕ و کوشتار سەقزیان گرت، میرزا مەناف ناوێکی پیاوی سەید تەهایان کردە حاکم و شێخ عەبدوڵڵا بەنێو ئاغایاندا گەڕانەوە سابڵاغ مانگێک میرزا مەناف بە حاکمیەتیی سەقز رای بوارد، عەجەم نێزیک هەزار کەسێکی لەژێر فەرمانی کۆلۆنێل ناوێکدا ناردە سەقز، میرزا مەناف بێ قوەت بوو، بە ناعیلاجی سەقزی بەردا و گەڕاوە سابڵاغ.

لەو ئەسنایەدا عەجەم بە دزییەوە ناردیانە کن عەلی ئاغای دێبوکری، بە هێندێک چتی مەوهوومەوە دڵخۆشییان داوە، بەبێدەنگی هەڵسا چووە میاندواو، زەفرلدەولە هێندێکی عەسکەر دایە و ناردیە سەر سابڵاغ، لە ئەوەڵ شەویدا عەلی ئاغا بەڕکێف کەوت و گەیشتە سەر ئەترافی شار، سەید تەها ئەو وەختەش شازدە کەسێکی لەکن بوو، هیچ ئاگای لە چتێک نەبوو سبەی بەیانی تازە، کە

هەڵدەستێت، یەکێک لە نۆکەرانی، کە ناوی (سەفەر) بوو بەبێدەنگی چووە بناگوێی سەید تەها و عەرزی کرد: لە چی راوەستاوی عەشیرەتانی کورد تەرەفداری عەجەم دەورەی شاریان گرت و کەوتنە نێو شارەوە. سەید تەها بڵندبووەوە سەر خۆی، شێخ عەبدوڵڵا بە تەنهای لە خزمەتی بوو عەرزی کرد: چ قەوما؟ فەرمووی: گیراین، هەڵسنە سەر خۆتان، بەڵام ئەو شازدە کەسەش لەنێو ماڵاندانە بە بڵاوی و چەند کەسێکیان چووبوونە حەمام، هەتا پێیان راگەیەندرا کووچە و گەڕەکی شار پڕ لە دوژمن بوو، لاکین عەلی ئاغا پیاوەتیی خۆی نیشان دا چەند کەسێکی بە تایبەتی بۆ دەربازکردنی سەید تەها تەعیین کردبوو، لەنێو شاردا تۆپ و تفەنگ و شێست تیر وەکو برێشکە دەتەقا، دەنگەدەنگی لەشکر و سیلاح گوێی عالەمی پڕکردبوو، شێخ عەبدوڵڵا شێست تیرێکی ئۆتۆماتیکی بە چەند رەختە فیشەکەوە هەڵگرت، ئەو رۆژە کورد بە حاڵێکی پەژموردەیی و پەرێشانێکی تەواو لەشار دەرکەوتن، ئەگەر دێبوکریان تەمای کوشتنی کوردانیان هەبوایە نەفەرێکی سەید تەها رزگار نەدەبوون، بەڵکو بە تایبەتی کەوتنە پێشیانەوە بە سەلامەتی لە شاریان دەرخستن، کە لە باغان تێ پەڕیبوون کەوتنە دۆڵی کریزەوە بۆ دەفعی واهیمە هێندێکیان فیشەگی هاوێت، هەر بە هەڵاتن هەتا شنۆ بەند نەبوون، کە گەیشتنە شنۆ دەستیان کرد بە لەشکر بەراوکردن و سیلاح ئامادەیی بە بیست رۆژان دوو هەزار لەشکرێکی بەراو کردبوو، لە تەورێزەوە لاهووتی و قازاق لە حکومەت عسیانیان کرد عەجەم بە ناچاری لە سابڵاغ دەرکەوتەوە، گەڕانەوە میاندواو، لەژێر فەرمانی سەرتیپ حەبیبوڵڵا خان چوونە سەر تەورێز بۆ کوژاندنەوەی ئەو فیتنەیە دەکۆشان.

شێخ عەبدوڵڵا شەش مانگی بە ریاسەتی مەنزیمییە و ئەمنییەت رابوارد، لەپاشان ئەو وەزیفەی دا بە حاجی سەمەد خان – بەگزادەی بەرە سەدری لە ئەوەلی شەعباندا لە مودەی ئەو شەش مانگانەدا حاکمی سابڵاغ سێ جار گۆڕدرا هەمزە ئاغا، حەمەد ئاغای مامەش برای قەرەنی ئاغا دوو مانگ سەفەر و رەبیعولئەوەل لە پێنجی رەبیعولثانیدا کەریم ئاغای کۆسە کریزە دوو مانگ و چەند رۆژێک لە دەی جەمادی ثانیدا تا ئەوەلی شەعبان عەلی بەگی سالار سەعید بوو بە حاکم، کە شێخ عەبدوڵڵا وەزیفەی دا بە حاجی سەمەد خان قەرەنی ئاغای رەئیسی عەشایری مامەش بوو بە حاکم لەو نێوانەدا گەلێکیان قاقەز بۆ ئەتراف

نووسی. دەسـایسی کـوردان گـەیشـتـە سنە و کـرمـانشـا و هەمـەدان، هەمـیـشـە جاسوسانی سمکۆ لەو جێگایانە پروپۆغانەی دەکرد، بەڵام کارێکی بەسەر ساباڵغ هێنابوو چاوی هەمووانی ترساندبوو، ئەوەندە وەکو ئەوەڵ ئیعتیمادیان بە سمکۆ نەمابوو، هەرچەند هەموو کوردستان تاکو دەچێتە لورستان و لەک، ئامادەبوون لە عەجەم بڵندبن و ئاڵای سمکۆ هەڵگەن، بەڵام رووتکردن و تاڵانکردنی ساباڵغییان سەکتەیەکی گەورەی خستە سیاسی سمکۆوە، هەرچەند گەورە و چکۆڵەی کوردان بەدڵ و گیان دروستکردنی کوردستانیان دەویست لەپێش ئەوەدا ساباڵغ بگیرێت کەوتبوونە بزووتن، خێریان بۆ عەجەم نەمابوو، مەئموورانی عەجەمیان بە سووکی و پیسی رادەگرت، بەڵام بەختی عەجەم لەوەدا زیاتر یاریی کرد، کە کورد لە سمکۆ رەنجیدە بن و سمکۆ بەچاوی سووک و حەقارەت سەردار و گەورەی موکریان و کەیخودایان بباتە حزووری خۆیەوە، ئەوە بۆ کوردان نەگبەت بوو.

شەڕی سەید تەها لەگەڵ کۆڵۆنێل و شکانی کۆڵۆنێل

سەید تەها لەپاش تەدارەک گرتنی لەشکر و سوپای دوو هەزار و سەد کەسێکی هەڵگرت و چوونە سەر ساباڵغ، ئەو رۆژە بوو عەجەم لە ساباڵغ دەرکەوتبوون و چووبوونە میاندواو، حاکمی لەسەر دانا و سەد نەفەرێکی لە ساباڵغ بەجێ هێشت نێزیک چوار رۆژ ماوە، بە لەشکرێکی زۆرەوە بۆ سەر نزمکردنی کۆڵۆنێل بەر بە بۆکان بزووتن، دوو سەعات لەپێش شێواندا لە ساباڵغ دەرکەوتن لەگەڵ رۆژهەڵاتدا گەیشتنە بەر میراو، کۆڵۆنێل بە لەشکرییەوە هاتە بەرابەر سەید تەها لەگەڵ تاوهەڵات لێکیان دا، ئەو رۆژە بۆ ئێوارە سەید تەها لە پرد دەربازبووە ئالی بۆکانی، بەڵان شێرهاوێژانی کوردان، کە لە پرد پەڕینەوە، وەکو پڵنگی برسی هەڵمەتیان بردە سەریان، کۆڵۆنێل لەگەڵ چەند سوارێک لەسەر تەپەیەک تۆپیان گرێ دابوو، سوارەی هەژبەر هەڵمەت لنگیان دا تەپەی کۆڵۆنێل چوار دەورەیان گرت، لەشکری کۆڵۆنێل، کە تەماشایان کرد سەرداریان دەورە درا، نائومێد بوون و لە دەشتی بۆکاندا پەرش و بڵاو بوونەوە، هەرکەس رێگای هەڵاتنی گرت و لەنێوانی دەرچوو، کۆڵۆنێل شەست سوار لەشکری لەگەڵ دوو تۆپ و شێست تیر و چەند تفەنگ و فیشەگ هەڵاتە ساین قەڵا. سەید تەها وەدووی شکستەی ئەو سوپایە کەوت، هەتا ساین قەڵا (سارم قەڵا)ی خستە ژێر پێی ئەسپانەوە، گەلێکی

ماڵ و ئەموالی دەست کەوت، عەجەم، کە ئەوەی زانی خاڵە قوربانی، کە شەرحی حاڵی بەحس دەکرێت، ئەمری پێ دا بچێتە سەر سابلاغ.

چوینی خاڵە قوربانی بۆ سەر سابلاغ

هێندێک لە ئەحوالی خاڵە قوربانی بەحس بکەین، تاکو خوێندەواران نەکەونە فیکرەوە، ئەو خاڵە قوربانییە چ کەس بوو و چ پیاوێک بوو، کەوا لەژێر پەنجەی شێران وا سووک نەبووبوو، تاکو بزاندرێت چ عەجەم و چ رۆم بوون ئاڵەت و شەڕ و کوشتار و مودافەعەیان کورد بوون، لەبۆ دوژمن یەکتریان بەبێ ترس دەکوشت، کەسێکی وریایان لێ دەرنەکەوت، یەکتر ئاگادار بکەن بۆ دوژمنان خۆخۆری نەکەن. خاڵە قوربانی پیاوێک بوو کەڵهوڕ لە عەشیرەتانی کرمانشا، لەپاش گەلێک خزمەتکردنی عەجەمان کەوتە گەیلاناتەوە لە حەرەکەی کوچکخاندا لە عەجەمان دڵگیر بووبوو، لەگەڵ کوچکخان رێک کەوت بە سوپاهسالاری کوچکخان دامەزرا، گەلێک شەڕ و جەنگی لەگەڵ عەجەم کرد رشت و گەیلاناتی بە تەواوی بۆ کوچکخان گرت.

هەروەکو لە سەربەهووردی کوچکخاندا گوترا، رەزاخان پەهلەوی خاڵۆ قوربانیی ئەمین کرد و هێندێک شەرت و قەراریان لەگەڵ کرد و ئەمین بوو، رشتی دا بەدەستەوە، بۆخۆی و قوەتەکەیەوە چوونە ئەنزلی، حکومەتی عەجەم گەلێکی ئیحتیرام گرت، خەڵات و بەرات و دراو و ئیلتیفاتێکی زۆری لەگەڵ کرد، روتبەی جەنەرالیان دایە، نیشانەیان پێدا کرد، لەپاش چەند ئیسراحەتێک لەشکرێکی زۆریان پێ دا و ناردیانە سەر کوچکخان، لەپاش پەرێشانکردنی کوچکخان و گرتنی خاک (؟) کە لەدەستی کوچکخاندا بوو، چوونە رشت، عەجەم ئەوەندەی دیکە حورمەتی گرت و خەڵات و بەخششی دایە و ئیکرامییەکی زۆری لەگەڵ کرد و بە سەردار موزەفەر ناونرا و بۆ سەر سمکۆی نەوازش دا، کە ئەویش لابەرێ، کارت بە سەدارەت وەیا وەزیری جەنگی دەگا، بە ئومێد ئامادەی جەنگی سمکۆیان کرد، هەزار سوارێکی جەنگاوەریان دایە و تۆپچی و قازاقانی عروسێکی، کە لەگەڵ خۆی بوو دایانێ.

هەرچەند پیاوێکی جەسوور و ئازا و رەشید بوو، چونکو کورد بوو لەنێو عەجەمدا قیمەتی نەدەزاندرا، بەڵام نەیزانی ئافەرینی و دڵخۆشیدانەوەی بۆ چەند

ڕۆژێکە، تا سەر عەجەم لەگەڵ کورد پەیمانی نەبردووەتە سەر، غافڵ لە هەموو دەسایسێک لەشکری خۆی هەڵگرت بەبێ ئەندێشە و فکری پاش و پێش چووە میاندواو لەبەر زستان و تەڕوتووشی لە میاندواو دانیشت.

لە بەهاردا بوو، کە سەید تەها کەوتە سەر شکستەی لەشکری کۆلۆنێل، ڕەزاخان پەهلەوی ئەمری پێ کرد بچێتە سەر سابلاغ و ڕێگا بە سەید تەها بگرێت، هەر لە میاندواو دەرکەوت، کوردی کوشت گوند و ئاواییی سووتاند، هەتا گەیشتە سابلاغ، قووەتی کوردان ئەوەندە نەبوو بەرابەریی بکات، داخل بە شار بوو گرتی، بەلەز قاقەزێکی بۆ سمکۆ نووسی و چلۆنیی ئەحواڵی خۆی شەڕکردنی لەگەڵ عەجەم و لەگەڵ کوچکخان و نەتیجەی هەروەکو کەمێکمان گوت، ئەو بەدرێژی بۆی نووسی، کە فایدە ناکا من بەو هەموو قوەتەمەوە نەمتوانی بەرابەریی حکومەت بکەم، ئێستاکەش تۆ وەرە خۆت تەسلیم کە، خەلات و بەراتت بۆ وەردەگرم و دەتکەمە جەنەراڵێکی سوپاهی شاه، ئەو قاقەزەی نارد و چوو هەر ئەو ڕۆژە گەلێکی لە ئەهالی گرت و لە.. چۆمی خوتبەیەکی دوورودرێژی بۆ ئەهالی خوێندەوە، کە لەگەڵ عەجەم شەڕکردن زەحمەتە، سمکۆ چەند ڕۆژێکە و دەشکێت، پێ هەڵ مەخەڵەتێن، لەپاشان ئەمری کرد هەر لە میاندواوەوە تاکو دەگاتە حدوودی عیراق تەواوی ڕێگایان بگرن، نەهێڵن سەید تەها بگەڕێتەوە و هەڵێت، بە هەموو ئەترافدا قوەتی بڵاوکردەوە، شاری بە تۆپ و شێست تیر قایم کرد، بۆخۆی ئێوارە گەڕاوە ئەندرقاش، ئۆردوگاهی لە دەشتی شاروێراندا هەڵی دابوو.

ئەو ڕۆژەی خاڵە قوربانی لە میاندواوەوە بەر بە سابلاغ بزووت خەبەریان دا بە جەنابی سەید تەها، کە هەموو ڕێگای گەڕانەوەت لێ گرێ دراوە، بە قوەتێکی زۆرەوە داخل بە سابلاغ بوو هەموو ئەترافانی پڕ لەشکر کرد، سەید تەها سەرکار و گەورانی بانگ کرد، قەرەنی ئاغای مامەش عەرزی کرد: چارە چییە هەموومان بەدیل دەگیرێین و دەمانکوژن و هیچ ئامانمان نادەن، چونکو خاڵە قوربانی ئەو ڕێگایەی گرت و کرمانشا و لە زەنگان و تەورێزەوە لەشکرمان دێتە سەر، ڕێگای هەڵاتنمان دەست ناکەوێت. سەید تەها فەرمووی:

هەر مردنە تەدبیری بەکار و لازمی ئەوەیە بۆیان بچین، ئەگەر لە مەیداندا کوژراین ڕووسپییەتیی ئێمەیە و ئەگەر ڕزگاریش بووین ئەوە چاترین ڕێگایەکە

گرتوومانه. هەر ئەو سەعاتە نەیانهێشت دەقیقەیەک زایع بێت، خۆیان ئامادەکرد، سەید تەها دوو تۆپی گەورەی پێ بوو، ئەمری کرد لە ئێسترانیان بارکرد، هەموو ئاداتی ئەسلیحەیان ئامادەکرد، بە سازی و دڵێکی پڕ لە قەهرەوە کەوتنە ڕێگا، بەدڵخۆشی و توندی و هەڕەشەی سەید تەهاوە دڵی پاڵەوانانی جەنگ بووبوو بە پۆلایەکی سیلاح لێی کار نەدەکرد، مردن لەبیر چووەوە، دەقیقە زوو بە دوژمن گەیشتنیان لە خەیاڵدا بوو، بە گوللەی جگەرسۆژ دڵی دوژمنی پێ بسووتێنێت، ئەو ڕۆژە خاڵە قوربانی گەیشتە سابڵاغ، سەید تەها لە (سارم قەڵا) دەرکەوت ڕێگای هەژدە سەعات مەسافەیان بە شەش سەعات بڕی، نە ئەسپ لە بازدان خۆی پێ ڕادەگیرا و نە پیاو هەموو تینووی خوێنی دوژمن و برسی کوشتی عەجەم بوون. بۆ نێچیرگرتن لە هەموو لایەکەوە ڕکێفکوت خۆیان کوتا، تا بەشەو (شەوی جێژنی ڕەمەزان ٧ی مایی ١٣٠١) خۆیان گەیاندە (گوند - دێ) کە بە (دۆستالی) مەشهوورە، لە سەعات ڕێگایەکی شیمالی شەرقی سابڵاغ واقیعە لەوێ دابەزین، سەید تەها ئەمری دا لەشکر بەش بکرێت.

لەشکری لەسەر سەرگردان بەش کرد هەر یەک هێندێکی خستە ژێر فەرمانەوە لەپاش ئەو تەقسیماتە هەمووی کردنە سێ بەش بەشێکی لەژێر فەرمانی ئەحمەدخان کوڕی کەریمخان مەزنی عەشیرەتی (سەیدا) قەراری فەرموو حەسەن ئاغای مەنگوڕیشی بە عەشیرەتەوە خستە ژێر ئەمری ئەحمەدخان دووانی ناردە ئەندرقاش بۆ سەر خاڵە قوربانی، بەشی دووەم قەرەنی ئاغای مامەش بۆ (شکاک) و (حەسەن ئاغای عومەری میرزاد؟) عەشیرەتی (هەنارە) لەژێر ئەمری قەرەنی ئاغایدا ناردنیە سەر داشا مەجیدی و شەرقی سابڵاغ بەشی سێیەم بەگزادەی بەرەسۆری و بەگزادەی فەیزوڵلا بەگی لەگەڵ عەلی ئاغای حاجی ئیلخانی و ئاغاواتی دێبوکری لەژێر فەرمانی سەید تەهادا بۆ خودی شاری سابڵاغ قەراریان دا. ئەحمەد خان لنگی دا سەر ئەندرقاش هەر چوار ئەترافی خاڵە قوربانییان گرت، لەهەر چوار ئەترافەوە تۆپ و تفەنگ دەست پێ کرا، دەشتی شارویران بوو بە ڕۆژی حەشر لە سەدای بگرە و بیکوژەی کوردان خاڵە قوربانی سەرگەردان بوو، سەری لێ شێوا نەیانهێشت دەست بکاتەوە بەدەستی سوارە ئەحمەد گولاوی - ئاغای مەنگوڕ قەهرەمان خاڵە قوربانی لە مەیدانی مردندا لنگەفرەی دەست پێ کرد، فرسەتی نەدا گەیشتە سەری بە گوللە شپرزەی کرد، سەری گۆشاوگۆش

بڕی، له هەموو لایەکەوە گیرۆداریان له لەشکری خاڵه قوربانی پەیدا کرد، چەند تۆپچییێکی عرووسی، کە لەگەڵی بوو لەگەڵ تۆپانیان بەدیل گرتن ڕۆژی ٧ ی مایس.

سەید تەها، کە کەوتە بزووتن بۆ سەر شار هەڵمەتیان بردە سابلاغ، لەگەڵ بەیانی شاریان دەورە دا، سەید تەها بۆخۆی لەسەر تۆپان ڕاوەستا، قەرەنی ئاغا لەگەڵ بەری بەیانی گەیشتە سەر داشا مەجید تۆپ و تفەنگ دەستی بە ناڵین کرد، دەنگی بگربگری قارەمانی خونخوارانی کوردان لەسەر داشا مەجید لەشکری عەجەمی لەنێو شاردا بێ هۆش کرد له سەد دوو نەفەری گیانی لەبەردا نەمابوو بە مەجبووری و بێ گیان بەرابەرییان دەکرد... له دامێنی داشا مەجید وەکو ئاژۆری جەنگی بۆ سەرەوە دەخشان، عەجەم لەسەرەوە به تۆپ و تفەنگ و شێست تیر، کورد لەژێرەوە بەزۆری بازووی ئازای تەهەورەوە، هەروەکو مەشەهوورە پڵنگ له سەرەوە بێ حەوت برین دەکا، ئەگەر له ژێرەوە بێ حەفتا، پڵنگانی کورد هەرچەند لەژێر کێوەوە بوون به حەفتا برین له دوژمن ڕانەوەستان، به کوشتار سەرکەوتنە سەر کێوی ئامان و داد و بێدادی دوژمن.. سابلاغی هەراسان کرد دلێران بە ئامان و زەمان له دوژمن خۆش نەبوون دەورەیان دان به هەموو سەعاتێک دەوامی نەکرد سێ شێست تیر و تۆپێکی گەورەیان لێ گرتن و فیشەنگ و تفەنگ و جبەخانەیەکی زۆر ئەوجار بۆ بەرابەری شار تۆپیان سووڕاند.

سەید تەها، کە لێی مەعلووم بوو قەرەنی ئاغا و پاڵەوانان دامێنی داشا مەجیدیان گرت، ئەمری دا به پێشکەوتنی لەشکر هەندێک له باغانەوە پەڕینەوە بەری مەحموود کانی و هێندێک ڕاست ڕوویان له شار کرد، سەید تەها لەگەڵ هێندێک گەورە و سەرداران لەسەر تۆپان بوون له بەرابەر دوژمن شەڕیان دەکرد، تاکو بەدووربین تەماشای فەرموو قەرەنی ئاغا لەسەر داشا مەجید تۆپی بەر بە شار کرد زاندرا داشا مەجید گیرا، ئەمری هەڵمەتی دا، لەهەر کەنارێکەوە هەڵمەتیان بردە سەر شاری، شەڕ لەنێو گەڕەک و کۆڵانان دەست پێ کرا، سابلاغ بووبە دەریاچەی خوێن، کووچەی نێو شار هەر لاشەی دوژمن تێدا کەوتبوو، هەر خوێنی ئەوان بوو مەوجی دەدا، له چوار سەعات یەک نەفەس شەڕو کوشتار و تۆپ و تفەنگ هاوێتن، عەجەم ڕووی له هەڵاتن کرد، هەرچی له شیر و تفەنگی کوردان ڕزگاربوو بەری خۆی دا باغ و باغچە و چیایان، کە خۆیان تێدا بشارنەوە، سەید

تەها بەخۆشی و شادی داخل بە شار بوو، یەخسیرانی گیرابوون وەخرِیان کردن، ئەوەندەی پێ نەچوو ئەحمەد خان تۆپی لە ملی یەخسیری عەجەمان گرێ دابوو، سەری خاڵە قوربانیی بەداردا کردبوو، لاشەکەیان لەسەر پشتی بارگیرێک دادابوو، بە شادمانی و تەپڵ لێدان وارد بوون سەری خاڵە قوربانییان بەدیاری لەبەر پێی سەید تەها ئاوێت، سەید تەها زۆری پی دڵشاد بوو، شادی و کەیفێکی زۆری بۆ روودا، فەرمووی جەسەدی خاڵە قوربانی نەنێژن فرِێی دەنە بەر سەگان، فرێیان دا هەموو سەگ خواردی، خزمەتی بێگانەکردن ئەوەیە پاداشی.

سەید تەها بە تەلەفۆن مزگێنیی دا بە سمکۆ، کە مەسئەلەی وا و سمکۆش فەرموویان تەواوی شار و بازارِان ژێر فەرمانی چراخان و شادمانی بکەن، سێ شەو و سێ رۆژ هەموو کوردستان بوو بە چراخان، سەید تەها بە سمکۆی گوت ئەم ئەسیرانە، کە ژمارەیان سەد کەسن چییان لێ بکەین؟ سمکۆ خواستییە حزووری خۆی، سەید تەها زانی دەیانکوژێت عوزری هێناوە بۆ نەناردنیان، چونکە هەمیشە حەزی لەوە دەکرد لەگەڵ ئەسیران بە ئیلتیفات بی، ئەزیەت و ئازاری تووش نەکا بە چاکی بەخێویان بکا، سمکۆ تەرەفداری ئەوە نەبوو ئەمری دا هەمووان بکوژە، سەید تەها فەرمووی نایانکوژم، چونکە یەخسیر لەهیچ زاکۆنێکدا ناکوژرێن، سمکۆ دەفەرموێت بیاننێرنە (چاری – چەهری) سەید تەها لەژێر ریاسەتی لەتیف چاوشدا بەرِێی کردنە چاری، لەتیف چاوەش دەیانبەنە سەر دەریاچەی نێزیک ورمێ، هەموویان بۆ نێو ئاوی دەریا داژۆن و شیلنگی تفەنگیان دەکەنێ، بەڵام چەند کەسێکیان لێ رزگاربوو..

سەید تەها لەو شەرِە گەورەدا دوو تۆپی گەورە حەوت شێست تیری گەورەی لە عەجەم ئەستاند، قورخانە و جبەخانە و موهیماتێکی زۆری دەست کوردان خست، عەلی ئاغای حاجی ئیلخانیی کردە حاکمی سابڵاغ، لەشکرێکی زۆری بۆ دامەزراند، حکومەتی کوردییان دانا و شار و ئەتراف شاری ئەمین کردەوە، سەید تەها گەرِاوە کن سمکۆ، بەڵام بە هەموو ئەترافی کوردستاندا واعزی خسوسیی بۆ تەشویقات بڵاوکردەوە، مەلا و شێخیان تەعین کرد هێندێک بۆ هەورامان و سنە و کرماشان چوون، بەیاناتیان برد تەشویقی ئەهالییان دەکرد، حکومەتی کوردستان قبووڵ بکەن.

لە نیـهـایـەتی هـاویندا عـەجـەم لەشکرێکی زۆری لەژێر فـەرمـانی (ئامـانوڵلاخـان میرزا)دا موهەیا کرد، نزیک هەژدە هەزار کەس بوون گەیشتنە خۆی، چەند رۆژێک رانەوەسـتـان بەر بە دیلمـان بزووتن، سـمکۆ قـووەتی بڵاوبوو نەیتـوانی لەشکرێکی زۆر وەخرِ کا، بەڵام بۆخۆی هێندێکی سـوار لەگەڵ خۆی هەڵگرت لە (چیای رەش – ئیـلان داغ) پێـشی بە سـوپاهـی شـازادە گـرت، لە هـەردوو تەرەفـان تۆپ و تفـەنگ دەسـتـی کـرد بە ناڵین و شـرنگە، دوو رۆژان شــەرِ دەوامی کـرد، سـمکۆ لە رووی مەسلەحـەتەوە گەراوە (وەردان) عومـەر خانی بە پێنج سەد سـوارەوە ناردە دیلمان، کە شـار موحـافـەزە بکا، ئەحـمـەد ئاغای برای بـە هـەزار سوارەوە گوندی (سـۆلاو) سمکۆ و سەید تەها لەگەڵ نووری بەگی بەرەسۆری و حاجی ئاغا لەگەڵ دوو هـەزار زیادوکەم لەشکرەوە لە (وەردان) دانیشتن، تۆپیـان دامەزراندن، هێندێک لەشکریان لەو وەختـە ناسکەدا بۆ مـاندوو حـەسـانەوە ئیـزن دا، بە تەمـای ئەوە نەبوو عـەجـەم قوەتی زۆرە، بەڵام حـەقـیـقـەت کـازم چەرکەسێکی لە ئاتیدا موفـەسـەڵەن چلۆنیی ئەحواڵی دێتە نووسین پێی کردن، بەڵکو نە ئەو تەواوی بزووتنی سمکۆی خستبووە ژێر ئەمری و ئەگەر بە سمکۆی بگوتبا ئەوە مەکە و ئەوە بکە ئەگەر مردن بووایە بە قسەی دەکرد ئەو بە دەسایسـی تورکان ناردرابووە کنی، میزانی بزووتنی رابگرێت و چتی لە تورک خۆش نەهات نابێت ببکا، سـمکۆ غافڵ لەو دەسایسە بوو هـەمـیشە مەشوەرەتی پێ دەکرد.

سمکۆ قـەراری دابوو لەپاش دوو رۆژی دیکە هەڵمەت بەرنە سـەر عەجـەم، سمکۆ ئەوەندەی زانی لە بەرەبـەیانیدا گرمەژەنی تفەنگ هات، هەمـوو بەگورجی راپەرین هەڵسانە سەرخۆیان بە تەحەیوری لێکیان پرسی: ئەوە چ بوو؟ کە هـەندێک تاریک و روونی پەیدابوو، تەمـاشـاکـرا دەشت و سـەحـرا پرِ لە عـەجـەم بوو، تۆپ و تفـەنگ هـاواریـان لێ پەیدا بوو، دەنگی هـەورانـی تۆپ ویزەی برووسکانـی تفــەنگ دنیــای کردە چراخـان، شەرِ گەرم بـوو، پاڵەوانی فێرە شـەرِ و هـەڵمەت کـەوتنە جووڵانەوە و بزووتن، ئەحـمـەد ئاغای برای سمکۆ کەوتە مەیدانەوە، شـەرِ و کوشتـار دەستی پێ کرد، کورد و عـەجەم رمیان تێک نا شیری خوێنرێژییان بەبێ ئەندێشە لێک کێشا، تۆپ و تفـەنگی ئاورفـشـان وەکـو جـەهـەنەم زبانەی کـێـشـا، تەرِ و وشکی پێکەوە دەسـووتاند، عـەجـەم لەشکری کردە دووبـەش: هـەندێک لە بەرابەری سـمکۆ شـەری دەکـرد هـەندێک چـوونە سـەر دیلمـان. سـمکۆ بە سـەید تـەهـای گـوت: کـەوتمە بەر

بەختی تۆ، خۆت بگەیەنە عومەرخانی کۆمەگی بکا، تا لە شەڕی عەجەم دووربن. سەید تەها ئەمر بە غولام و لەشکری خۆی دەکا بەلەز تاڵۆکە بکەن بگەنە عومەرخان، سوێندی خوارد بەسەری بابی عومەرخان رزگار نەکەن بگەڕێنەوە پاش دەستی هەمووتان دەبڕم، ئەگەر لەنێو دیلماندا گەیشتنە عومەرخان خۆتان قایم بکەن تا کۆمەگیتان دەگاتێ، ئەگەر هەمووتان بەکوشت چوون گەڕانەوەتان نابێ ببێت.

ئەو قووەتە رۆیشتن لەپشت دیلمان گەیشتنە قووەتی عەجەم هەردوو بەرابەر یەک راوەستان نزیک نیو سەعات شەڕ دەوامی کرد، کوردان تەماشایان کرد عومەرخان دیلمانی بەردا و رووی لە هەڵاتن کرد، لەشکری عەجەم داخل بە دیلمان بوون، لەشکرەکەی سەید تەها لەگەڵ عومەرخان گەڕانەوە خزمەت سەید تەها و سمکۆ. لەلای سۆلاو ئەحمەد ئاغا شکستەی تێ کەوت بە هەڵاتن گەڕاوە، هێندەی پێ نەچوو سمکۆ و سەید تەها دەورەگیران، کە تەماشایان کرد چارە نەما روویان لەیەک کرد چ بکەین چاکە، گوتیان لەشکر بەخۆڕایی بەکوشتدان چاک نییە، ئەو جێگایە بەردەن و روو بە چاری گەڕانەوەیان مەسڵەحەت دیت، لە گەڕانەوەیان بەر بە چاری لەشکری کوردان هێواش هێواش خۆیان دەدزییەوە لە سمکۆ دوور دەکەوتنەوە، بەری خۆیان داوە ماڵی خۆیان، خۆیان لە قوونی ژنانیان کێشا و سمکۆیان بە تەنێ بەجێ هێشت، نەیانکرد دەست پێک بگرن و پشتی ئەمیری خۆیان بەرنەدەن، بێ مروەتی و نامەردییان کرد، هەموو خۆیان کێشاوە خانووان، هەرچەند سەید تەها و سمکۆ بانگیان کرد و پێیان گوتن چارەبەخش نەبوو، بە بەهانەی خێزان رزگارکردنەوە رۆیشتن، لەشکرێکی، کە دە هەزار کەس بوون چوارسەد کەسێکیان لە خزمەت سمکۆ و سەید تەهادا ماوە، ئەو چوار سەد کەسە لە (سێگرد) مەترێزیان گرت دوو رۆژ توانییان پێش بە لەشکری عەجەم بگرن، چونکو لەشکری عەجەم لە پازدە هەزار کەس زیاتر بوون، موهیمات و تۆپ و تۆپخانەیان لە ژمارە نەدەهات، لەبەر ئەوەی کە سێگر بێ ئاو بوو و دوور لە ئاو بوون لەتینووان نەیانتوانی بمێننەوە سێگریان بەردا، هاتنە نێو چاری و دەستیان کرد بەشەڕکردن و بەرابەری عەجەم، پاسەبانانی عەجەم لە دیلمانەوە تاکو شار هاتن سمکۆ ترسی لێ پەیدابوو، چونکو لەشکری خۆشی نائومێد بوو بەرابەریی بۆ بکا و لەگەڵ عەجەم بۆی بەشەڕ بێن، چاریش بەردانیان خستەبەر چاوان، بەڵام

له سەران قەراریان دا جارێ چاری بەرنەدەن بنێرنە دوای بەگزادەی بەرە سۆرالن و حاجی ئاغا و عەبدوڵلا بەگ ئامۆزای سمکۆ پێنج سەد سوارێک هەڵگرن بگەنە چاری لەگەڵ سەید تەها بچنە کۆمەگی ورمێ و قیزقەڵا بخەنەوە دەست، هەرچەند قاقەزیان نووسی و پیاویان نارد لەبەر ئەوەی لە عەجەم بە دزییەوە هەموو ئیغفالکردە بوون و بە دیاری و خەڵات لەخشتەی بردبوون بە گەلێک وەعد و وەعید دڵخۆشی و نەوازشی کردبوون، هەموویان بە تەمای ئەوە لەگەڵ سمکۆ بێ پەیمانی و عەهدییان کرد و جوابی قاقەزانیان نەدانەوە، هەرکەس لە ماڵی خۆیدا گوێی خۆی بەست و دەرگای لەسەر خۆی داخست، چونکو عەجەم لەمێژ بوو بە قسە و گفتوگۆ هەمووانی کێشابووە کن خۆی و دڵی هەمووانی گرتبوو، هەر لەپاش گەڕانەوەی سەید تەها لە سابڵاغەوە ئەو سەرۆکانە بە دزییەوە لەگەڵ عەجەم رێک کەوتبوون، ئەویش تەشویقاتی کازم چەرکەسی، کە نەدیم و وەزیر و مودیری سمکۆ بوو، هەڵی دەخەڵتاندن، هەروەکو لەپاش ئەمە ئەحواڵی کازم دێتە پێشەوە، کە سەید تەها و سمکۆ زانییان کۆمەگییان بۆ نەهات بە تەنها مانەوە، بە نائومێدی چارییان بەتاڵ کرد، سمکۆ چووە گەلیی (شەپیران) خێوەتی خۆی هەڵدا، سەید تەها نۆکەرانی خۆی هەڵگرت و گەڕاوە (مەرگەوڕ) باقی قوەتی سابڵاغ و ورمێ و شنۆ و غەیر تەقەیان تێ کەوت، هەرکەس لە پێگەی خۆی کشاوە ماڵ و گوندی...

عەجەم، کە ئەو شکستەی لە کوردان چاو پێ کەوت گەڕاوە نێو کوردان و دەستی زوڵم و جەوری بەسەردا درێژکردن، نەچاک و نە خراپی پارازت، تەڕ و وشکی پێکەوە رەپێچک دا، کارێکی ئەو جارە بەسەر کوردانی هێنا بەسەر کەس نەهاتبێ، عرووس لەپێشدا وەی بە کوردان نەکرد، کە تورکمانی ئاوربایگان بە کوردیان کردن، پیاوانی بە شەرەف و ناموس هەموو هەڵاتن، پەنایان بۆ سلێمانی، بانە و هەورامان برد.

کازم چەرکەسی – یوزباشێکی تورکان بوو، کە بزووتنی سمکۆ بڵاو بووەوە، مستەفا کەمال لەخۆی ترسا، کە نەبادا سمکۆ لە شەڕی عەجەمدا موەفەق بێت و بەری خۆی بداتە کوردستانی شیمالی، گرتی کازم چەرکەسی تەعین کردە سەر سمکۆ بە سینعەتی هەڵاتوو لەدەست تورکانی ناردە کن سمکۆ. گوتی: من مەسئولی حکومەتی کەمالییانم ، سمکۆ وا رێگای هێواش هێواش نێزیک کرد و خۆی تێکەڵ کرد، سمکۆیێکی غافل لە ئەحواڵی سیاسی تورکان رۆژ بەرۆژ ئەو

پیاوەی لەخۆی نێزیک خستەوە، تا هەموو فکرێکی سمکۆ کەوتە ژێر ئەسراری کازمەوە، ئەویش رۆژ بەرۆژ راپۆرتی حەرەکاتی دەدا بە ئەنقەرە، کە خاڵە قوربانی کوژرا و کوردەواری قوەتی پەیداکرد دەستیان هاوێتە سنە و کرمانشا و لورستان و شەعشەعەی کوردان دنیای پڕ کرد، پیاوانی گەورە و زانایانی تێگەیشتووان لە رێگای دوورەوە خۆیان گەیاندە خزمەتی زابت و ئەرکانانی حەرب، لەبن ئالآیدا وەخڕبوون، ترسی پاشەرۆژی سوورانەوەیانی کەوتە دڵی ئەوەندەی پێ نەچوو زاتێکی وەکو مستەفا پاشای مەشهوور، کە چەند ساڵان لە لەشکری عوسمانییاندا قوماندانی ئوردوو و رەئیسی دیوانی عروفی والی ویلایاتی کردبوو، پیاوێکی زۆر بە فیکر و زانا و مودەبرێکی وریا و قوماندانێکی موقتەدیر خۆی گەیاندە سابڵاغ و دەستی بە نسیحەت و تەدبیرکردنی سمکۆ کرد، کەوا چاکە ئەم قوەتە بەخۆڕایی لەگەڵ عەجەم بەکارنەبەی روو لە ویلایەتی وان و دیاربەکر و عەرزەرۆم کە، ئەو کوردانە لە جەور و زوڵمی کەمالییان رزگارکە، زووتر حکومداریت بۆ سەردەگرێت، چونکو ئەو جێگایانە بۆ کوردستان قەراردراون، دەبێ ببنە حکومەتێکی کوردان، بەڵام لە ئێراندا حکومەتی کورد دامەزران بە دشوار دەبینم، کازم چەرکەس لە مەنگوڕان یەکدەستییان کرد، چەند ئاغایانی پەیدا کرد، پێنج سەد لیرەی دانێ، کە مستەفا پاشا بکوژن، مەنگوڕ پارەیان وەرگرت و خواردییان و بە پاشایان گوت کە ئەوەندە دراویان دایانێن، کە تۆ بکوژین، بەڵام غەم مەخۆ ئێمە نۆکەری تۆین. کازم چەرکەس ئەوە بوو لەنێو ئوردووی کوردستاندا جاسووسیی تورکانی دەکرد و هەموو قووەتی کوردانی بە عەجەم دەگوت بۆ گەورانی عەجەم هەموو بزووتنی کوردانی دەنووسی، کە کورد قوەتی پەیداکرد، ئەوەبوو لەنێو ئاغاواتاندا تەشویشاتی تێ خستن، کە سمکۆ هەموو تالآنی بۆ خۆی دەخوا و تەمای هەیە ببێتە حوکمدار، ئاغاواتی جاهل و غافل لە ئەحواڵی کازم پێی هەڵدەخەڵەتان، هەموو گەورە و سەردارانی لە سمکۆ دڵگیر کردبوو، لە سابڵاغدا پیاوێکی دانابوو (کوقتۆر حەکیم عازف حیکمەت) ناوێک، کە لە دەسایسی غافڵ نەبێت، ئەویش هەمیشە لە خزمەت سمکۆدا بوو، هەتا یەخسیر کوشتنی سمکۆ و تالآنکردنی شاران بە دەسایسی ئەو ئیجرا دەکرا، تاکو ئەهالی لێی دڵگیر نەبن، کە عەجەم لە تەورێز دەرکەوت کازمیش لە نەتیجە گەیشتبوو کوردەواریی بڵاو کردبووەوە، بە سمکۆی گەیاندبوو عەجەم ئیتر

ناتوانێت بەرابەریت بکا، ئەوی لەوێ غافڵ کردبوو، بە دزییەوە بە سەردارانی گوت: عەجەم قووەتی زۆر هێناوە، سمکۆ ناتوانێت خۆ بگرێت، هنگۆ خۆ بە کوشت نەدەن چاکە و عەجەم، کە بزانێت دەستتان لە شەڕ کێشاوەتەوە عەفووتان دەکات، ئەوەشی بە عەجەمان راگەیاندبوو، عەجەم بە دزییەوە دڵخۆشی دەداتەوە، تا سمکۆی بە تەنها هێشتەوە.

کە سمکۆ چووە گەلی شەپیران کازم هەڵات خۆی گەیاندە وان لەشکرێکی زۆر و موهیماتێکی تەواوی لە تورک وەرگرت بەشەو هاتە سەری هەر چوار ئەترافی ئابلووقەدا، بۆخۆی بە تەنها لە پێشەوە عەسکەر لە دوای بۆ چادری سمکۆ چوون، تا نێزیک بوون، سمکۆ دەنگیدا تۆ کێی؟ گوتی: منم. سمکۆ گوتی: کوڕۆ کازم هاتیەوە، دە وەرە پێش بەخێرهاتی. کازم چووە پێش تفەنگی لێ ڕاگرت گوتی: نەبزوو، دەتکوژم، سمکۆ ئەوەندە هاواری کرد: کوڕۆ بار کەن، لەشکری تورک هات، بە هەزار کێشە خۆی رزگارکرد، خەسرەوی کوڕی بەدیل گیرا و ناردرا ئەنقەرە و ژنێکی کوژرا، هەشتا هەزار لیرەی تەڵای زەرد و شەش تۆپی گەورە چەند شێست تیر و جبەخانەیەکی زۆری لێ یەخسیر کرا، بە زەحمەت رۆحی خۆی رزگار کرد پەنای بردە خزمەت سەید تەها ئەو وەختە حکومەتی ئینگلیز دڵخۆشیی جەنابی سەید تەهایان دابووەوە وەعدێکی زۆریان لەگەڵ کردبوو، کە حکومەتی کوردستانی بۆ تەشکیل بکەن، سمکۆ لەپێش هەڵاتنیدا مانع بوو، کە هەڵات هاتە کن سەید تەها لە (سیدەکان) لە رێگا قاقەزی لە سەید تەها نووسی، کە فریام نەکەویت شکاکی عەشیرەتی خۆم دەمکوژن، جەنابی سەید تەها بەلەز چەند کەسێکی ئامۆزایانی خۆی لەگەڵ چەند نۆکەرێک ناردە کنی و هێنایانە چیای پشت سیدەکان. سەید تەها مەجبوور بوو پەنا بۆ دەوڵەتی ئینگلیز ببا، لە تورکان ئەمین نەبوو، بە دەسیسەیەک ژن و منداڵ و خێزانی ناردە دەشتی حەریر، بۆ خۆی تەمای بوو لە رواندز پەنا بباتە بەر عەلی شەفیقێکی لە تەرەف تورکانەوە لە رواندزدا پوروپۆغانەی دەکرد، هزرێک لە کوردپەروەران عەرزیان کرد ئەگەر بچی رزگار نابی، بەهەر جۆرێک بێ دەربازی هەولێر بە. سەید تەها و سمکۆ لەگەڵ پیاو خزمەتچییەکی لەگەڵیان بوون بەشەو لە رواندز تێ پەڕین نەیانهێشت تورک پێ بزانێت، خۆیان گەیاندە دەشتی حەریر، ماڵ و منداڵیان بردە حەریر لە گوندی بەحرکەی دانان. سمکۆ لە دێری حەریر لەنێو قەڵای پاشای کۆردا دانیشت،

موخابەرەیان لەگەڵ حکومەتی ئینگلیز کرد، هەردووکیان خواستنە بەغدایە سمکۆ چوونی نەخـواست، سـەید تەها تەشـریفی بردە بەغدا نێزیک مـانگێکی زیاتر پێ چوو لەگەڵ دەوڵەتی بریتانی ڕێک کەوت و بە موەفەقیی سـەید تەها گەڕاوە هەولێر، ئوتومبیلیان هەڵگرت و چوونە قەڵای دێری حەریر لەگەڵ سمکۆ گفتوگۆیان کرد و چلۆنی ئیتیفاقیان لەگەڵ دەوڵەتی بریتانی بۆ گێڕاوە و تەکلیفیان کرد سوار بن و بچنە هەولێـر پێکەوە سـوار بوون، نۆکـەر و دەست و پێـوەند بەسـواری ئەسپ لەگەڵیان کەوت، نێزیک سـەعاتێکیان مابوو بگەنە هەولێر سمکۆ بە مێجەر نوێل دەڵێ کە لەبەر دووکەڵی ئوتومبیل سەرم گێژبوو، ئێوە بچن ئەمن بەسواری ئەسپ دێم، مێجەر نوێل دڵخۆشیی دەداتەوە، کە حکومەتی بریتانی هەموو کاروبارت بۆ ڕێک دەخا، فـایدە ناکا، چونکو نۆکەرەکانی گەلێک فـەسـادییان کـردبوو، دڵی لە سـەید تەها پیس کـردبوو، ترسی لێ پەیدابوو، دەسـتی دا دەمـانچـە بانگی لە ئوتومبیل ئاژۆ کرد، کە ئوتومبیل ڕانەگری دەتکوژم، ئەویش ئوتومبیلەکەی ڕاگرت، سمکۆ دابەزی و سواری ئەسپ بوو بەری خۆی دا شەقڵاوە.

کە سمکۆ و سەید تەها گەیشتنە دەشتی حەریر سمکۆ لەگەڵ شێخ مەحمود تەمـای ئیـرتیبـات پەیداکردنی هەبوو، بە سـەید تەهای گـوت، کـە ئێـمـە لەگـەڵی هاتووچۆمـان هەبێ، سـەید تەها بە تەلەگراف سـەلامی بۆ شـێخ مـەحـموود نارد و پێی گوت واسیتەی موخابەرە سمکۆیە، شێخ مەحموود شەش سەد لیرە پارەی بۆ سمکۆ نارد و قاقەزی لێ نووسی و پیاوی ناردە کنی، لەوەدا دەوڵەتی بریتان پێی خۆش نەبوو، کە سمکۆ لەگەڵ شێخ مەحموود ناسراوی پەیدا بکەن، چونکو شێخ مەحموود لە خەیاڵی ڕزگاریدا بوو، موستەشارانی ئینگلیزی، کە لەکن بوون بە ئەنواعی ڕەزالەت تەحـقـیـر دەکـران، هەرچەند بە ئاشکرا مـێـجـەر نوێل، کـە هاتووچووی سـمکۆی دەکرد بە چاوی دانەدەداوە، بەڵام بە پەنهانی پێیـان خۆش نەبوو.

سەید تەهایان نامزەدی حوکمداری کرد، سمکۆ لەوە دڵگیربوو، چەند زابتێکی کوردی سلێمانی لەکن بوو، دڵیان پیس کرد، کە سمکۆ دەبێ ببێتە حوکمدار، لەسەر ئەوە هەستا چووە نێو عەشیرەتی سورچییان لەگەڵ گەورە و مەشایخی سورچی ئیتیفاقیان کرد و گەڕاوە بەحرکە، مێجەر نوێل پێی گوت جەنابی سمکۆ ئەمڕۆکە ڕۆژی ئیتیفاقە لێک بڵاو مەبنەوە و لێ گەڕێ تاکو سەید تەها دەکرێتە

حوکمدار، بۆ تۆش کارێکی گەورە دەکەین، سمکۆ لەسەر ئەمە بوو، کە قوەتێک پەیدا بکا و بچێتە سەر ئێران، چەند جارێک لەکن ئینگلیزەکان ئیزهاری ئەوەی کرد، مێجەر نوێل جارێکی بەم عیبارەتە کوردییە پێی گوت: جەنابی سمکۆ خان بە بەهانەی سەرگینێ دەچنە گوندی مەخینێ؟ ئەگەر سەبرکەن ڕێگایەکی واش بۆ تۆ پەیدا دەکرێ .

ئینگلیزەکان هەموو ڕۆژێ لەکنی بوون و دڵخۆشییان دەداوە، سمکۆ لەوە زۆر دڵگیر بوو، کە هەمیشە تەیارە و ئوتومبیل بۆ سەید ساز کراوە سوار دەبێ و دەچێتە بەغدا و دەگەڕێتەوە هەولێر، چەند جارێکی بە مێجەر نوێلی دەگوت، کە دەوڵەتی بریتان ئەگەر لەگەڵ من چاک بوایە وەکو بۆ سەید تەهای کار دەکرد منیشەی بە هێند دەگرت. مێجەر نوێل پێی گوت، کە سەید تەها لە مەرکەزاندا بەڵەدترە و چاتر ئاگادارە، تۆ هەمیشە نەفرەت لە مەرکەزان دەکەی، لەسەر ئەوە مێجەر نوێل سەعی دەکرد.

تشرینی یەک ١٩٢٢ گرتی قاقەزێکی لە مەلیک مەحموودی پادشای سلێمانی نووسی، کە ئەو وەختە مەلیکی کوردستانی عیراق بوو، مەلیک مەحموود قبووڵی کرد. ئەمری کرد لە سەرای ملوکانەوە تا دەرێی شاری سلێمانی هەموو کووچانی ڕازاندەوە، بە مافوورە و سەراندازی داپۆشی، حەوت تاق زەفەری لە دەرێی شار بۆ دروست کرد، هەموو لەشکری و ئەهالیی شاری بۆ پێشوازی ناردنیە دوو سەعات دوور لە شار سوپاهسالاری خۆی بە چەند وەزیر و ئومەناوە نارده ڕۆژێک دوور وەلیعەهدی خۆی بە سێ سەعات دوور لە شار بە دەبدەبەیەکی شاهانەیان پێشوازی کرد، سەعاتێکی مابوو نێزیک بە شار بن بۆخۆشی بەدەست و پێوەندییەوە لە شار دەرچوو، نیو سەعات لە دووری شار بەیەکتر گەیشتن. منداڵانی مەدرەسە و قوتابی و ئەهالی هەرکەس بەکار و کاسپیی خۆی لەگەڵ هاوەڵانی پۆل پۆل و دەستەدەستە لەو ڕێگایەدا لەبەخێرهاتنیدا ڕاوەستابوون، لەهەموو لایەکەوە گەلێک گوڵی بۆندار و گوڵاویان دەپرشاند، لە هەر سەرە ڕێگایەکدا ساز و سەمتوور و دەهۆڵ و زوڕنا و مۆزیقە لێدان بوو، لە تەرەف سوپاهییانەوەش بە تایبەتی مۆزیقەی چاک و خۆشی بە دەستووری پادشایان لێ دەدرا، هەر لەدەری شارەوە تا سەرای پادشای ئەم هەموو ئەسپ و ئوتومبیل و حەشاماتە بەسەر مافووراندا دەڕۆین بە هەزار کەیف و خۆشی چوونە سەرای،

بەتایبەتییەوە مەلیک مەحمموود زاکۆنێکی بۆ ئەهالی و ئیسراحەتی سمکۆ دانا، سەر لەسبەی بە دوو سەعات تا سەعاتێک پێش نیوەڕۆ مەئموران و وزەرا و ساحێب مەناسیبانی لەشکر و گەورە و سەرکاران بێنە زیارەت، سەعاتێک لەپێش نیوەڕۆ تا دوو سەعات پاشی نوێژ بۆ ئاسوودەگیی سمکۆ کەس نەچێتە خزمەتی لەوە بەولاوە تا سەعاتێک پێش شێوان ریش سپی و کەیخودا و ئاغا و مەلا و شێخانی شار و کەسەبە و توجار بچنە خزمەتی، لە سەعات یەکی پێش شێوانەوە تا سەعات یەکی پاش شێوان ئیستراحەت، لەوە بەولاوە تا خەوتنان بۆخۆی و دەستوپێوەندی مەلیک لەگەڵی دادەنیشتن، هەموو دەمێک هەرچی دڵخواز بوایە لە خزمەتیدا ئامادەبوو، تەلەفۆنی لە دیوانی مەلیکەوە بۆ کێشابووە سەرایەکی بۆیان رازاندبووەوە، هەر وەختێکی لە مەلیک قسەی کردبایە و هەرچی پێویستبایە بە تەلەفۆن قسەیان لەگەڵ یەک دەکرد، مەلیک مەحمموود تەواوی ئەهالیی بانگ کرد نۆکەر و خزمەتکارانی سمکۆ لە لیرەیەکەوە تا هەزار زێڕ هەرچی بکڕن پوولیان لێ وەرمەگرن، لە دەفتەرتاندا هەموو رۆژی جومعە بۆم بێنن لە کیسەی خۆمتان دەدەمێ، نە لە چایخانە نە کن توجاران کەسێک پوولی لێ نەدەستاندن، خانووبەرەیەکی بەتایبەتی بۆ رازاندنەوە، مودەتی دوو مانگ بەجۆرێکی خزمەت کردن هیچ پادشایەک خزمەتی هیچ پادشای میوانی خۆی وا ناکا، جارێ بە گەیشتن هەر نۆکەرێکی سەد لیرەی دانێ و هەشت سەد لیرەشی دا بە سمکۆ، هەموو رۆژی جومعە هەشت سەد لیرە لە کیسەیەکدا لەسەر تەختەی مێزی سمکۆ دادەندرا و هەر نۆکەرێکی دە لیرەی دەدرایە.

کە لە سلێمانی گەڕاوە چووە حدوودی وان جێگایەکیان دایە تێدا دانیشێت، لەگەڵ سەید تەها دڵگیرییان کەوتە نێوانی، لەگەڵ تورکان رێک کەوت، قەرار وابوو لە پوولێکی لێی ئەستێندرا هێندێکی بدەنەوە، ئەویش نەبوو، بەڵام تورک زۆریان ئیحتیرام گرت، چونکو مەسەلەی موسڵ نەبڕابووەوە، تورک لەگەڵ دەوڵەتی بریتانی لەسەر موسڵ لە هەلوگیڤدا بوون، خەیاڵیان هەبوو، سمکۆ بکەنە ئالەتی ئەو شەڕە و بیخەنە مەیدانەوە بە کوشتی بدەن، لەبەر ئەوە کەمالییان زۆر بە دەورەی هەڵدەهاتن. سلێمان سەبری ناوێکی کەمالی، کە قۆمیسیۆنی حدوودی ئێران بوو بە حیلە و فڕوفێڵ بردیە شاری وان، سمکۆ لەوێدا بەیاناتێکی دا بە حکومەتی ئەنقەرە، کە ئیزنم بدەن موسڵ بە خوێن دەڕەنگێنم، بە زۆری بازوو لەژێر پەنجەی

ئینگلیزی دەردەخەم، لەو جۆرە قسە و گفتوگۆیانەی گەلێک کردبوو.

حکومەتی عەجەم دایمە لە شەڕی سمکۆ دەترسا، لەپاش ئەوە گەلێکی پیاو نارده کنی، تاکو ئاشتیان کردەوە و حکومەت دەر عەهدە بۆ شەوکەتی پێشووی هەر بە.. و دەست رەس بێ لە جێگای خۆیدا دانیشێت و بە رەحەتی و لە تەرەف حکومەتەوە معاشێکی تەواویان بۆ بڕییەوە، هەڵسا گەڕاوە چاری، قەسر و سەرایەکی، کە رووخابوو حکومەت ئەو خەسارەتە پارەی داوە، بە ئاسوودەگی لە جێگای خۆیدا ئیقراری گرتەوە، لە بزووتنی شێخ سەعیدا لە ساڵی ١٣٤٣ی هجریدا، کە شێخ سەعید شکا، شێخ عەلی رەزا و شێخ غیاسەدین و شێخ سەلاحەدین کوڕی شێخ سەعید و شێخ مەهدیی برای شێخ سەعید لەگەڵ خالید بەگی حوسنی و عوسمان بەگی میللی و عەبدولباقی بەگ حوسنی و چەند سەد سوارێکیان لە تورکان هەڵاتن و پەنایان بۆ عەجەم برد، حکومەت گرتنی و بردنییە تەورێز حەپسی کردن. سمکۆ ، کە ئەوەی بیست کردیە سەر حکومەت ئەو پیاوانە بە ساغی و دڵخۆشییەوە دەیاننێرنە چاری، نابێ هیچ رەنجیدە بن، حکومەت لەبەر دڵی سمکۆ هەمووی ناردنەوە خزمەت سمکۆ، بە ئیحتیرامەوە تەسلیمی کردەوە، غەیری ئەوانیش گەلێک موهاجیران و هەڵاتووانی کوردستانی شیمالی پەنایان بۆ برد، هەموو جێکردن و بە هەموو زەحمەتێکیان رازی بوو، ئەوانە نەختێک جێگایان بە سمکۆ لێژ کرد، چونکو بە ئاسوودەگی دانەنیشتن، هەر رۆژە نا رۆژێک دەچوونە سەر تورکان و دەشکان و دووبارە پەنایان بۆ سمکۆ دەبردەوە، ئەویش قبووڵی دەکردن... بووبوو بە پشتیوان و لانەی هەڵاتووانی کوردستانی شیمالی، سمکۆ هێندێک لە نەزەری تورکاندا کەوتە جێگای ترس، چونکو ئاوری سۆزندە لەویەوە شەرارەی پەیدا دەکرد، لەلایەکەوە عەجەمیش ئەندێشەیەکی تەواوی لێ دەکرد، سمکۆش رۆژ بەڕۆژ قووەتی زیاد دەبوو، نێوانی هێز و پشتیوانی پەیدا دەکرد، حکومەتی بریتانی لە عیراقدا کەوتە تەشویشات لە سمکۆ، چونکو ئیحتیمالی بەوە دەکرد، کە سمکۆ لە بۆلشەڤیکی عرووس قووەتی بوێ لەبەرئەوە لە پرسی حکومەتانەوە سمکۆیان خستە بەرچاوان و لێی دەترسان، بەڕاستی جێگای ترس بوو بۆ هەرسێ حکومەت، ئەگەر وەکو بەریتانی لێکی دەداوە، سمکۆ لەگەڵ بۆلشەڤیک رێک کەوتبێ عیراق و بریتانی تووشی زەرەرێکی تەواو دەبوون، ئەگەر بە دوژمنی تورکان ببزووتبایە و کوردستانی شیمالی، چونکو لەدەست تورک جگەرپڕ

لە خوێن بوون، هەموویان پاڵیان بە پشتی سمکۆوە دەدا، بەکەم مودەتێک شەش وڵاتانی شیمالیان لە دەست کەمالییان دەردەخست، ئەگەر بەر بە ئێران بزووتبێ، چونکو تەخت و تاجی ئێران لە کەشماکەشی رەزاخانی پەهلەوی و ئەحمەد شای قاجاردابوو نێوانی ئێران لە شۆڕشێکی تەواودابوو قابل ئیستیفادەی کوردان و ئینقیرازی ئێران بوو.

بریتانی بۆ تەحقیقی ئەوە چەند کەسێکی ناردە کن سمکۆ بۆ جاسووسی نەگەیشتن، سمکۆ پێی زانی گەڕانەوە، بەڵام ئەوەندەیان دەست کەوت شێخ عەلی رەزای کوڕی شێخ سەعیدیان فریو دا و هێنایانە عیراق، کە گەیشتنە رواندز بە کۆمەگی سەید تەهاوە ئەوانەیان بە دەوڵەتی بریتانی دا بەناسین و ئومێدی ئەوەیان کرد، کە دەوڵەتی بریتانی کۆمەگییان بکا و بچنە سەر تورکان تۆڵەی بابیان بستێننەوە، سەید تەها گەلێکی حورمەت گرتن، ناردنییە بەغدا شێخ عەلی رەزایەکی ... ناشی لە ئوموورى سیاسی، کە چوونە خزمەت مەندووبی سامی بریتانی لە بەغدا بە ئومێدی ئەوە ئەم قسە زۆر چاکە و بریتانی پێ دەترسێنم، بەڵکو کۆمەگیمان بکەن، بە مەندووبی سامیی گوت: ئەمڕۆکە سمکۆ لەژێر ئەمری مندایە، ئەگەر لەگەڵمان رێک کەوی و پشتمان بگری بچین لەگەڵ تورکان شەڕ بکەین زۆر چاکە و ئەگەر وا نەکەن لەگەڵ بۆلشڤیک رێک دەکەوین، دەچینە سەر تورکان. ئەو قسەی شێخ عەلی رەزا راپۆرتی کە درابوو بە دەوڵەتی بریتانی لە بابەت سمکۆ و بۆلشڤیکەوە وەراست گەڕا، ئەوەندەی دیکە حکومەتی بریتانیی خستە فیکرەوە، هەرچەند وانەبوو، کە شێخ عەلی رەزا گوتی، چونکو سمکۆ لەبەر شوهرەتی لەنێو کورداندا پەیدای کردبوو لەهەموو لایەکەوە پەنایان بۆ دەبرد و ئەویش لەبەر نەجابەت و سەروەریی خۆی قبوولی دەکردن و پوول و خەرجیی رێگای دەدانێ، شێخ عەلی رەزا، کە حورمەتێکی لەوی دیبوو نە لەبەر ئەوەبوو لەگەڵی یەک بێت و یاخود لەگەڵ بۆلشڤیک رێک کەوتبن، بەڵام گوتنی شێخ عەلی رەزا هەر لەبەر هێندە بوو کاری خۆی پی جێبەجێ بکات، بەڵکو بەو قسە زیاتری لەبەر دەپارێنەوە و حورمەتی چاکتر دەگرن، واش نەبوو بە تەواوی لەبەر چاوی ئینگلیزان سووک بوو، هەروەکو لە بەحسی ئەودا دێتە گۆتن.

لە خسووسی سمکۆوە سێ حکومەت بە غەڵەت چووبوون، هیچیان وانەبوون، کە تێی گەیشتبوون، جا لەبەر ئەوە عەجەم و تورک موعاهەدەنامەیەکیان دامەزراند

بینا بوو لەســەر پێنج قـانوون، هەمـوو نـەتیـجـەی ئەوەبوو سـمکۆ لەپێش خـۆیان لابەرن، سمکۆش لەوە گەیشتبوو، بەڵام خۆی وەخرِ دەکرد، عەجەم عومەرخانی، کە چەند جار ناوی گوترا، کە لەگەڵ سمکۆ بوو کێشایانە کن خۆیان، حادیسـەیەکی عوسـیـان لە لورسـتـان لە پشـتکۆهـ پەیدابوو، ژنێکی کورد لەگـەڵ عـەجـەم شـەڕی دەکرد، عومەرخانیـان نارده سەر ئەو ژنە، چوو بە خۆشی گەڕاوە، سمکۆ زۆری پێ ناخـۆش هات، عومـەرخـانی گرت بیکوژێت و تەواوی هەست و نیسـتی تاڵان کرد، عومـەرخان بەهەر فێڵێک بوو، خۆی گەیانده تەورێز، لەوێوە عەجـەم بردیانە تاران، گەلێک دڵخـۆشییـان داوە، سـمکۆ لە عـەجـەمی خـواست، چەند جارێک داوای کرد تەسلیمی کـەن، عـەجەم عومـەرخانی بەدەسـتـەوە نەدا، سمکۆ هێندێک لەوە دڵگیر بووبوو.

مـانگی زیلقـەعـده ١٣٤٤دا ئیـحـسـان نووری ناوێکی زابتی تورکـان، کـە بۆ خزمـەتکردنی تورک و تەشەوشـاتی کوردسـتان لە بەغدا دا دەستبەسـەر ئینگلیزان خسـتبـوویانە بن کەفـالەتەوە، هەڵات چووە کن سـمکۆ گـەلێک ئەمـدیو و ئەودیوی لەگەڵ سمکۆ کرد، سـمکۆ لەریزەی ئەدنا مـیوانێکیش ئیـحتیـرامی نەگرت، لەپاش چل رۆژێک شـێخ عـەلی رەزای بە بەهـانەی چوونە عـەجـەم خـۆی گەیانده سـمکۆ و ئیـحـسـان نووریی خـسـتـە بەرچاوی سـمکۆ، بـە باوێژ و فـرِوفـێڵ، کـە بریتـانی ئەوەندەمـان قوەت دەداتێ، ئەمەنده لـەشکری کوردان لە عیراق بۆ چووە، گەلێکیان لەو قـسـانە بە گـوێی سـمکۆدا دابرد بە تورکـان ببـزوێت، سـمکۆ گـوێی نەدایە، دووباره ئیحـسان و شێخ عـەلی رەزا کەوتنـە سـەر ئەوەی سـمکۆ بەگژ عـەجـەمدا بکەن، هەزار سـوێند و هەزار عەهدیان لەگەڵ کرد، کە هەموو عـەشیرەتی کوردان، کـە لەگـەڵ ئێـمـە هـاوەڵ و هـەمـدەردن، هـەرئەوەنده بزووتنی تۆ بزانن هـەمـوو لەژێر ئاڵاتدا وەخرِ دەبن، ئێران ئەمرِۆکە ئێران بە شـۆرِشی سـەردارانی لەشکر لەگـەڵ رەزاخـان موخـالیـفن، سالاری دەولەی مـام شـاهی پێشـوو لە سنە و کرمـاشـان لە هەڵمــەتدایە، هـەمــوو مــیللەتی ئێــران بە دوژمـنایەتیی رەزان لە حــەرەکــەدان، عەشیرەتی کوردان بە تەواوی لەژێر حوکمی تۆدایە، راوەستانت جایز نییە، بەسەد جۆر ئیغفـالیان کرد، هەڵیـان خەڵەتاند، کە ئەحـواڵی ئەوان لەبن تەرجـەمەی حـاڵی شـێخ عــەلی رەزا بەخت دەکـرێت، ســەد جـۆره درۆ و باوێژیـان بۆ رێک خــست، عـەشیـرەتی هـەرکییـان بەناوی ئەوە دەخسـتـە بزووتن بـە بەهانەی کچـە کوردێکی

(شێخ لیسک) ناوێکی سەرهەنگی ئێران رای کێشاوە، چوونە سەر شنۆ شاریان سووتاند و تالآنیان کرد، گەلێکیان کوشتارکرد، ئەویشیان بۆ سمکۆ کردە شاهدێک، سمکۆ باوەڕی پێ کردن فەرمووی قوەتێکی تەواویان وەخڕکرد لە رەبیعی .. ساڵی ١٣٤٥ی هجریدا سەدو پەنجا سواری لەژێر فەرمانی (تەیار بەگ بەرەسۆری) و (عەبدولباقی بەگ حوسنی) و (فەیروزخانی هەناری)دا ناردە سەر دیلمان.

لە ئەوەلی رەبیعی دووەمدا خۆیان گەیاندە کەناری شاری دیلمان، تەماشایان کرد هەموو ئەترافی شار گیراوە، دەروازانی قەلآ، کە دەورەی شاری داوە داخراون دەورەی سووری قەلآ دەدەن، لەشکری عەجەم لەسەر کۆنگرانی دیوارەوە دەست دەکەنە تفەنگ و فیشەنگ هاوێشتن، لەشکری کوردان لۆ چووین ناپرنگێنەوە دەڕۆن تا دەگەنە بن دیواری قەلآ، بەهەر جۆرێک بوو بن دیواریان کون کرد، ئەو سێ سەرداره گەورانە بە چەند نەفەرێک نۆکەرەوە بۆ موحافەزەی ئەو کونە لە دەری قەلآ رادەوەستن، سەد و پەنجا نەفەر لەشکرەکە خۆی لە شار خزاند بە شەڕ و کوشتار کەوتە نێو کووچەی دیلمانەوە تەواوی گەڕەکێکی شاریان گرت، مودەی چوار سەعات هەر لەنێو کووچاندا شەڕبوو، کە گەڕەکێکیان لە شار کەوتە دەست، لەشکری عەجەم بە تۆپ و بۆمبا دایان گرتن، بەلآن ئەوان جێگای خۆیان قایم گرتبوو، لە دەرەوە قوەتێکی دیکەی عەجەم لەگەڵ سێ سەرداری بێژراو دەستیان بەشەڕکرد، فەیرووزخان و تەیار بەگ و سەلیم بەگی برازای عەبدولباقی بەگی حوسنی شەهید کران، عەجەم دەرکی کونەکەیان لەسەر ئەوانی لە ژووردان گرێ دا و دەستیان بەشەڕ کرد، بۆمبەیان لەدەمی تفەنگ و تۆپ دەنا دەیانهاوێتە کوردان دەچوو لەنێویاندا دەتەقی، بالآخانە و خانووی بڵندی ئەو گەڕەکەی کوردی تێدا بوو هەموو بە تۆپ و بۆمبە وێران کرا، کورد لەژێر خاناندا مەترێزیان گرتبوو، مودەتی دوو شەو و دوو رۆژان بێ بڕانەوە شەڕ و تفەنگ و تۆپ هاوێتن بۆ نیو سەعات لەسەریەک تۆپ داوێژرا، نیو سەعات شێست تیر و نیو سەعات بۆمبە و نیو سەعات دەستڕێژی تفەنگ دەکرا، موتەهەوير و قارەمانانی کورد وەکو شێری رق هەڵساو لانی گرتبوو، فیشەنگی بە خۆڕایی ناوێت بەهەر گوللەیەک چەند کەسی پێ نەکوشتبا زایەی نەدەکرد، ئەو خەبەرە بە سمکۆ گەیشت تەماشای فەرموو مەسئەلە مودهیشە، چونکو هێندێک گوتیان هەموو لەشکرەکە کوژران،

هێندێک گوتیان، کە هەموو خۆیان دا بەدەستەوە، هێندێک گوتیان هەموویان بەدیل گرتوون، بەڵام ڕاست ئەوەبوو، کە لەشکر کەوتە ژووری قەڵاوە دەنگی تۆپ و تفەنگ و بۆمبە دنیای هەراسان کردبوو، ئیتر کەس بە ڕاستیی کاری نەدەزانی، سمکۆ هەزار سواری نارد و سوێندی بە قەبری جەوەر ئاغا خوارد، یا ئێوەش هەموو دەکوژرێن، یاخود دیلمان دەگرن، ئەو لەشکرە بە قوەت و موهیماتی خۆیەوە ڕووی کردە دیلمان، دەورەی شاری گرت، دوو سەعاتی پێ نەچوو هەموو عەجەمیان بەدیل گرت، کە تەماشایان کرد، لەشکرێکی لەنێو شاردابوو، هەریەک پازدە فیشەنگیان پێ مابوو، ئەگەر چەند سەعاتێک کۆمەگیان نەگەیشتبایە هەموو یەخسیر دەکران، بەڵام ئەو مودەتە لە کەیف و خواردندا بەسەریان دەبرد، ئەو خانووانەی گرتبوویان خاوەندیان خستبوونە دەست، هەموو چتی خواردەمەنییان بوو، ئەگەر دوژمن نەختێک نێزیک دەبووە دوو سێ فیشەنگیان داوێت و دەگەڕانەوە جێگای خۆیان، ئەو هەزار کەسە، کە گەیشتنە کۆمەگی و شاریان گرت، دەستیان کرد بە ئەمنییەت و ئاسایش.

لەپاش گرتنی دیلمان لەشکریان بەر بە ورمێ کێشا لە (گەرە جوج) دوو سێ جار لەگەڵ عەجەمان شەڕیان کرد عەجەم، کە زانی مەسئەلە وەکو ئەوەلی لێ دێتەوە، عومەرخانی بەلەز ناردە ورمێ بە واستەی عومەرخانەوە قاقەزانی لە سەرۆک و گەورە و کاربەدەستان نووسی، دەستی کرد بە تەشویقات لەلایەکی دیکەوە عەلی خان کوڕی حوسێن خان سەرداری موکریان، کە مودەیەک بوو لەدەست کەوتبوو، هێندێک موڵک و ئەملاکی، کە لە باب و باپیری دەست کەوتبوو فرۆشتبووی لە تەورێزدا لە کەیف و سەفاهەت خەرجی دەکرد.. کە پشتدەری و نوورەدینی بۆ سەر سەردەشت جووڵانەوە، (کە ئەحواڵیان لە جێگەیەکی دیکەدا بەحس کرا) عەجەم عەلی خانی کردەوە سەرداری موکریان و هێندێک ڕووی دایە و گێڕایەوە سابڵاغ، قەرەنی ئاغای مامەش و هێندێک لە ئاغایانی خستە ژێر فەرمانەوە، کە لە سەردەشت گەڕاوە بەو قوەتەی عەشایرەوە لە سابڵاغدا دای گرت و کردیە ئالەتی هەموو عەشایری موکریان و لاجان و مەنگوڕانی پێوە خڕ کرد ناردیانە دەشتی سوندسی و بەربە ورمێ لێ خوڕین، سلێمان سەبریی قوماندانی حدوودی کەمالییان لەلایەکەوە لەگەڵ عەجەم ڕێک کەوت لە پشتەوە سمکۆی خستە تەنگایی، بە دزییەوە عەشیرەتی لەسەر دەورکردەوە لەلایەکەوە عومەرخان و

لەلایەکەوە عەلیخان سەرداری موکریان و لە پشتەوە سلێمان سەبری سمکۆیان وەتەنگ هێنا، تا وەختی سمکۆ تەماشای کرد غەیرەز دوو سەد کەسی حوسنی و میللیی هەڵاتووی تورکانی لەدەست نەماوە، ئەویش لەبەر پەرێشانی و بێ جێگایی، کە لە زوڵمی کەمال پەنایان بۆ سمکۆ هێنابوو، پشتیان بەرنەدا تەواوی شکاک کەوتنە لای عومەرخانەوە.

سلێمان سەبری شەوی جومعە ١٤ی رەبیعی سانی سمکۆی بانگ کردە چادری خۆی، سمکۆ بە سەد نەفەر سوارەوە چوونە کنی، تا سەعات سێی شەو بە خواردن و کەنین رایان بوارد لە پاشان سمکۆ هەڵسا بڕواتەوە چاری سلێمان سەبری گوتی تۆ گیراوی نابێ بچی، سمکۆ بە دزییەوە جوابی نارد با ماڵ بارکەن و بڕۆن، لەوێ دەست بە ماڵ بارکردن کرا، هەر بەو شەوە ماڵ و منداڵ رادەگوێزن سبەی بەیانی لەگەڵ عەسکەر سواری دەکەن، دەفەرموێت بۆ کوێم دەبەن؟ دەڵێت دەبێ بچینە ئەنقەرە کن مستەفا کەمال، دوو سێ دەقیقە دەڕۆن، سمکۆ چاو لە نۆکەرانی دادەگرێت لە عەسکەر دوور دەکەونەوە سوارە دێنە بزووتن، سمکۆ رکێف لە ئەسپ دەدات و لە عەسکەر دوور دەکەوێت، سوارەکانی خۆی دەگاتێ، تورک هیچ دەنگ ناکا، تاکو سمکۆ هێندێک دوور دەکەوێت، قوەتێکی زۆر بۆ تورکان دێت دەکەونە سەر سمکۆ بە قوونە شەڕ و مودافەعە لە حدوودی ئێران تورکاندا دەخشێ لەپشت شنۆ لەشکری موکریانیان دەگاتێ، سمکۆ بانگ دەکا: موکریانینە سمکۆ ئەو مێرە نییە ژنی خۆی بدا بە دوژمن وەدووی چ کەوتوون؟ هەر بەو جۆرە دێن تاکو دەگەنە حدوودی رواندز، جەلالەتمەئابی شاهی نووجا رەزاخان پەهلەوی بە تەلەغراف لەگەڵ ئەمیری غەرب قسە دەکەن، کە سمکۆ هەرچی بفەرموێت بۆ ئامادەیە، با لە حدوود دەرباز نەبێ و لە ئێران بە دڵگیری دەرنەکوژێت، بەلەز ئەو تەلەغرافە بۆ سمکۆ دەنێرن، ئەویش ئەمنییەت ناکا و روو بە رواندز دەجووڵێت، پەنا بۆ جەنابی سەیە تەها دەبا لە ناحیەی سیدەکان دادەنیشێت، لە رۆژی پێنجشەممە ٢١ ی رەبیعی دووەمدا عەبدولباقی بەگ حوسنی بە ئێلچیەتی دەنێرێتە خزمەت سەید تەها، کە ئەو گەیشتە رواندز سەید تەها چووبوونە هەولێر، گوڵیزار خانم کچی جەوەر ئاغای برای سمکۆ، کە حەرەمی موحتەرەمی جەنابی سەید تەهایە بە تالۆکە لەسەر تەلەفۆن دانیشت خەبەری دا بە سەید تەها.

سەید تەها لەگەڵ دەوڵەتی بریتانی موخابەرەی کرد، ئەحواڵی سمکۆی پێ

گـوتن، دەوڵەتی بریتـانی بە واسـتـەی موعـتـەمـیـدی خـۆیانەوە لە بەغـداوە لەگـەڵ دەوڵەتی ئێران قسەی کرد، موعتەمیدی بریتانی دووبارە چووبووە خزمەت رەزا شا گفتوگۆ دەکەن، رەزاشا دەفەرموێت سمکۆ خۆشەویستی منە، جواب و تەلەغرافم بۆ کردبوو، کە لە ئێران دەرنەکەوێت، ئێستاش هەرچۆنێکی ئەو پێی خۆش بێت وا دەکـەم و هەر جێگایەکی لێی دانیـشت دەیدەمێ، دەوڵەتی بریتـانی بە سـەید تەها دەڵێن چۆنی بە چاک دەزانێ؟ سـەید تەها دەفـەرمـێت ئەگـەر رەزاخـان دەنگ نـەکا سمکۆ بگەڕێتەوە جێگای خۆی، بەڵام ئێوە ئەمین کا هیچی پێ ناڵێن.

کـە سـمکۆ وەتەنی بەردا عـومـەرخـان چووە سـەر جـێگای سـمکۆ چەند رۆژان دەهۆڵ و زوڕنایان لێ دا ئەهالی و عەشیرەتانی خستە ژێر حوکمەوە.

سـمکۆ، کە گەیشتـە سەر سیدەکان سەید تەهـا هەموو عـەمـباری زەخـیرەی بۆ بەردا بە گەنم و جۆ و نان و خـواردن و پێویستـە کۆمەگی کرد، شـەوو رۆژ دەستـە دەستـە کاروانی سەید تـەها بۆ سیدەکان خواردن و چتی لە ماڵی سەید تەهاوە بۆ دەکێشـان. سـەید تەها رۆژی شـەممە یەکی جەمـادی ئەوەل لە هەولێرەوە گەڕاوە رواندز، دوو سـێ جـاری دیکە تـەلەغــرافی بۆ مــەندووبی ســامی کــرد لە بـابەت سـمکۆوە.

رۆژی ٣ شـەنبـە ٣٠ ی جەمـادی ئەوەل تەلەغرافێک لە تەرەف مـەندووبی سـامی بەغـداوە هـات، دەوڵەتی بریتـانی بوو بە زامنـی ئێران، کـە لەگەڵ سـمکۆ بە چاکە نەبێ نەبزوێتـەوە و بە دڵخواهی سمکۆ رەفتـار بکا، سمکۆ هەر جێگایەکی ئێرانی پێ خـۆش بێت بـە سـەربەسـتی دەتوانێ تێـیدا بژی، حکومـەتی بریتـانی قـسـەی شـەرەفی لە ئێران وەرگرت و ئەویش بە شـەرەفی بریتانی زەمانـەتی ئێران دەکا لە خزمەت سمکۆدا.

سمکۆ قبووڵی نەکرد، ئەحمەد ئاغای برای لەباتی خۆی ناردە رواندز، کە سەید تەها لەگەڵ دەوڵەتی بریتانی موخابەرە بکا، سەید تەها رۆژی یەکشەممە هەشتی جەمادی یەک چوونە باتاس، موفەتیشی ئیداری بریتانیان دی، ئەحمەد ئاغا رۆژی چوارشـەممە لەگەڵ هەشت سواران چوو بۆ باتاس، قەرار وا درا سـمکۆ بۆخـۆشـی بچێتـە باتاس لەگـەڵ جـەنەرالی بریتـانی گفـتوگۆ بکەن، شـێخ عـەبدوڵلا چووە کن سمکۆ رۆژی جومعەی سێزدەی جەمادی یەک سمکۆی هەڵگرت لە رێگای دەرگەڵە

و ئاکۆیانەوە چوونە شەقڵاوە، چوار ڕۆژ لە شەقڵاوە مانەوە، لەگەڵ (مارشال)ی بریتانی یەکتریان دیت، ڕۆژی سێشەممە ٢٤ ی جەمادی یەک سەعات یەک لە شەو گەیشتە ڕواندز، دوو سەعات لە ماڵی سەید تەها دانیشت نانی خوارد و کەوتەوە ڕێگا چوونەوە سیدەکان.

ئەهالیی سیدەکان بەگزادە و میرانی ئەتراف ڕواندز و دیانە بە بار و قەتار گەنم و جۆ و برنجیان بۆ دەبرد، هەریەک بە قاسی خۆی بە مەڕ و بە بزن و بە ئەسپ بە پارە کۆمەگییان کرد، لە هەموو لایەکەوە بۆ کۆمەگی ڕانەوەستان، ڕۆن، پەنیر، هەنگوین و غەیری ئەوانیشیان، چەند بار کە نایەتە حیساب بۆ برد، بە مێگەلە مەڕ و کاوڕیان بۆ سەربڕین و گۆشت خواردنی.

ئێران لە ترسی سمکۆ، کە بەر بە ورمێ پەڕییەوە لە هەوەڵی ڕەبیعی دووەمدا لەشکری موکریان لەژێر ئەمری عەلی ئاغای دیبوکری و کەریم ئاغای کۆسە گریزە بە تەواوی لەشکری شارویرانەوە، بایزە سووری مەنگوڕ بە هەموو مەنگوڕانەوە، کاک عەزیز کوڕی قەرەنی ئاغای مامەش بە چەند سوارێکەوە، هەموو پێکەوە بەر بە ورمێ دەڕۆن، بەگزادە عوزری ئەوە دێن، کە چەک و جل و فیشەکمان نییە، ئەگەر حکومەت نەماندات ناتوانین بچین، ئەویش بە تاران ڕادەگەیەنن، تا جواب هاتەوە، کار ڕەنگێکی دیکەی گرت، لە سابڵاغدا حەوت قوللە لە کێوانی دەورەی شار دروست کرا، بە بێگار و شانی میللەتی کورد، بۆ ئەوەش لە هەموو ئاغایانیان دە تومەن وەرگرت، کە دیوارانی قولە دروست بکرێت، ئەو قوللانە هەریەک جێگای تۆپ و چەند نەفەری تێدا دەبێتەوە، یەکێک لەسەر داشا مەجید، دووەم لەسەر قوڵقولاغ، سێیەم لەسەر خەزایی، چوارەم لەسەر چاکی مەحموودکان، پێنجەم لەسەر ڕێگای پردی سۆرشەم لەسەر عەلی زەمانییان، حەوتەم لە کنی مام قەمبەران، هەموو داوێنی کێوانی ڕوو بە شاری کردە خەرەند و سەنگەری تێدا بەست، لە کێوە چکۆڵەوە تا زاوا بووکانی هەموو دەری لە گراوانەوە تا پشت تەپە، هەموو قووڵ کردن و کردوونیە مەترێز، بۆ بەرابەریی سمکۆ، قازاقخانەیەکی زۆر گەورەی لەبەری عەلی ئاباد دا دروست کرد و هەموو ئەترافی مەحکەم کرد، زۆری ترس بوو، کە سمکۆ ئەو جێگایانە بگرێتەوە، بەڵام درۆ و هەڵخەڵەتاندنی هێندێک جاسووسان وەکو ئیحسان نووری و چەند کەسێکی دوژمنی میللەت و وەتەن سمکۆیان تووشی ئەو ئەزیەتە کرد و میللەتی مەزلومیان پێوە ماڵوێران کرد،

هەروەکو لەنێو کوردستانی شیمالیدا بوون بە ئاوری فیتنە، خوێنی میللەتی بێکەسیان بەبێگوناهی دا بە رژاندن و لەنێو کوردی تێگەیشتووە بەغدا و موسڵ و سلێمانی و کەرکووک و هەولێردا تۆی نیفاق و بوغز و بەدئەخلاقی لەیەک دوان و فەسادی نێوانیان چاند و گەلێک کاردار و وریا و ئازایان لە دڵخوازیان بێ بەش کردن بەناوی میللەتخواهی و وەتەنپەروەرییەوە کیسەیان لە پارەی نەزانان و بێ مێشکان پڕ کرد، لە ژێرەوە بە کوڵنگی شەیتانی بناغەی میللەتخواهی و وەتەنپەروەرییان دەرووخاند.. کە پڕ بەچاوان هاوی ئومەتیان خۆ نیشان دەدا و وشک مەغزانی تێ نەگەیشتووانی، کە خۆیان بە زاناترین کوردان دەزانی بە بوون بە ئالەتیان لەگەڵیان میللەتیان دەخنکاندن، دیسان تێیان نەدەگەیشتن، کە چەند قەومێکی فەساد و بێ حەمییەت و شەیتانن، ئەو زاتە خەبیسانە لە مودەیەکی کەمدا ماڵ و لانەی هەزاران وەکو سمکۆیان وێران کرد و خانەدانزادە... گەورە ماڵی چەندان وایان دەست بە ئاژن دانان، دیسان میللەتی نەزان پێیان نەزانی و لە فڕوفێڵیان ئاگادار نەبوون.

هەر بەو جۆرە سمکۆ هەرچەند پیاوێکی موتەهەویر و ئازا و غەیور و پاڵەوان و دلێر و زەبردەست و قەهرەمان و جەنگاوەر و وریاش لەبەر ئیغفالی ئەو جۆرە کەسانە دەتواندرێت پێی بڵێم؟ لە هەموو بزووتنیدا خەتایەکی ئەوەندە گەورەی هەیە، کە تاریخی کوردان هەرگیز چاوی لێ نەقووچێنێت و گوناهی خۆی بە روویدا بداتەوە، بۆ خاتری جارێکی دیکە هیچ گەورە و کاربەدەستێکی کوردان دووچاری ئەو گوناهە نەبن، تاکو میللەتی مەزڵووم لەژێر پێ و چنگی گوناهیاندا نەپلیخێتەوە و نەبێتە قوربانیی نەزانین و تێ نەگەیشتنی ئەوان، ئەو جۆرە بزووتنە بۆ چەند تومان و قران و لیرە نییە، کە بڵێت دەیکەم، یا چەند لیرە کار و چەند قران دەبینم، ئەوە مەیدانی گیانبازی و وەتەن و میللەتە، ئەگەر کەمێک لە تەدبیردا، کە چ رووی قەومێک مەحوو دەبێ، ئەگەر سەرکەوت میللەتێک دەژیەتەوە، بۆ کەسێکی هەوای گەورەیی لەسەردا بێت، ئەم چەند چتی دەبێژم پێی دەوێت یەکێک لەپێش هەموو چتێکدا مەنافعی عموومی نیشان دەین و ئاسوودەگیی عموومو و لە هەر دڵگیرێک پارازتن (دووەم) عەدالەت و رەعییەتپەروەری بە داد و فریادی هەموو مەزڵوومێک راگەیشتن و لە هەموو زوڵمێک رزگارکردن و هەموو زاڵمێک لە زوڵم دەستی کوتاکردن. (سێیەم) دەبێ ئاگادار و وریا بێ و

تێگەیشتوو لە دەسایس و بزووتن و جوولانەوەی خۆی تاکو زوو پێ ڕابگا و بۆ چارەی بکۆشێت، ئەگەر چتێکی موخالیف ماوەیەک و دوو روو بدا .(چوارەم) دەبێ قەدری هەرکەسێک بە میقداری کە ئەو پیاوە شایستەیە بیگرێت و بە گوێرەی ئەو تەکلیفی لێ بکا و دەرەجەی بداتێ تا ئینتیزامی مولکی لێ نەکەوێتە شۆڕشەوە، چونکو تەواوی ئینقیرازات و.. دەسایس و شۆڕش لەوە دەردەکەوێن و ئەوە سەبەبی هەموو فیتنەیەکی، کە روو بدا. (پێنجەم) دەبێ دایرەی ئیستیخباراتی جاسووسانیە زۆر چاک لەژێر دەستی پیاوانی بزانن و لە گەڕاندا بێ، تاکو هیچ کاروبارێکی ژێردەستی لێ گوم نەبێت و لە هەموو چتێک ئاگاداریی بدەنێ. (شەشەم) لە بیستی مانگی زیلحەجەی ساڵی ١٣٤٥دا بەحری بەگی ئامۆزای سمکۆ لەبەر چەند لێدانێکی، کە لە سمکۆی خواردبوو وەفاتی کرد لە نێزیک کێلەشین ناژتیان، ماڵ و منداڵی بە هەتیوی لەسەر سمکۆ ماوە. سمکۆ لە سیدەکان گەلێک دەستەنگیی کێشا، لەپاش چەندێک لە مانەوە ئەهالی گەلێکیان کۆمەگی کرد، بەڵان بەشی نەدەکردن، چونکو زۆر بوون، میللەتیش لە کۆمەگیکردندا لەدەست کەوتن، نەیانتوانی زیاتر خزمەت بکەن، ئەوجا پیاوانی سمکۆ بەناچاری دەستدرێژییان دەست پێ کرد، لەهەموو لایەکەوە تالان و راووڕووتیان دەست پێ کرد، ئەهالیی سیدەکان بە کۆمەڵە و یەک و.. چوونە خزمەت سەید تەها، کە بەهەر جۆرێک بێ یا ئێمە هیجرەت پێ بدەن و یان سمکۆ قبووڵ ناکەین لەنێو ئێمەدا بمێنێت.

سمکۆ ئەوەندەی دەست تەنگی کێشا، کە بە دوو رۆژ جارێک نانیان بە تەواوی دەست نەدەکەوت. لە پازدەی رەبیعی یەکی ساڵی ١٣٤٦دا سمکۆ لەخۆی بێزار بوو، هەموو ژن و منداڵانی گرد کردەوە، کە هەمووان بکوژێت و خۆی لە رەزالەت و برسیەتی و تەنگانەیی رزگارکا، ژن و منداڵ هەموو سەری خۆیان لە قوڕنا بە شین و گریانەوە کەوتنە ژێر پێیانی و پێیان گوت، کە ئێمە لەگەڵت سواڵ بێ شوانی بێ دەکەین هەر ئەوەندە مەمانکوژە، خودا قبووڵ ناکا، دەچین خزمەت و شوانی دەکەین، بە هەزار پاڕانەوە خۆیان رزگارکرد و دەستیان کرد بە دڵخۆشیدانەوەی سمکۆ، تاکو کەمێک هێنایانەوە سەرەخۆ.

چوینی سمکۆ لە ناحیەی سیدەکان بۆ شەمدینان

رۆژی شەممە یازدەی مایسی ۱۹۲۸ بیست و دووەمی زی ئەلقەعدە ۱۳٤٦ ئەحمەد بەگ گەردی، کە لە بیست و چواری رەمەزانی ساڵی هەزار و سێ سەد و چل و پێنجدا لە رواندزەوە هەڵات چووە حدوودی شەمدینان لەوێ تورک کردیانە مودیر ناحیە، ئەو ئەحمەد بەگە کەوتە نێوانی تورک و سمکۆ و هەتا رێکی خستن، لە پاشان ئەحمەد بەگ حەمەدەمین بەگ و میران بەگی گەردی لەگەڵ خۆی هەڵگرت و چەند سوارێکی گەردی لەگە چوو، لەولاشەوە ئەسعەد بەگ هاروونە و فەتاح بەگ و رەشید بەگ چنارەی گەورەی عەشیرەتی برادۆست و چەند کەسێکی دیکەشی لەگەڵ چوو رۆیشتنە گوندی زۆراوا، کە سمکۆ ئاوەدانی کردبووەوە، شێخ ئەحمەدی بارزانی پازدە ئەسپی بۆ ناردبوو، کە ماڵی پێ بار بکا، سمکۆ لەولاشەوە پیاوانی خۆشی نارد لە گوندی باڵەکیان حەوت ئەسپ و ماینی چاکیان لە رەوە بەرێ و بردیان بۆ زۆراوا بەوەش بارنەکران ناردی لە برادۆست و گەردیانیشیان ئەسپ و بارگیرێکی زۆریان بۆ نارد و بە جارێک ماڵ و منداڵانی بارکرد، رۆژی پێشەممە شازدەی مایس لە گوندی ئارمووشە، کە لە ناحیەی برادۆستدا بە سەعات و نیوێک دوور لە تخووبی تورکان دابەزی، ماڵ و منداڵانی لەوێ دانابوو خۆشی لەگەڵ دەستوپێوەندی و بەگزادەکانی بێژراو روو بە خاکی شەمدینان چوونە نێو تورکانەوە، لەولاشەوە تورکەکان زابتێکی عەسکەری و پەنجا نەفەر عەسکەریان ناردنە سەر ئاوی حدوودی نێوانی تورکیە و عیراق، بەشادی و کەیفەوەیان پێشوازی کرد، سمکۆ، کە لە حدوود دەرباز دەبێ ژنێکی خۆی، کە لە زستاندا پەنای بردبووە کن شێخ عەبدوڵلای پیاوی سەید تەها و لەوەختی چوونیدا ناردبوویان بردبوویانەوە دەیگرێت گوللەیەکی لەسەر سنگی دەدا و هەر بەو جۆرە لەسەر رێگا بەجێی دێڵێت.

سمکۆ، کە پەڕییەوە بەری شەمدینان تورکەکان بە ئیحتیرامەوە پێشوازییان کردن و دەستی حورمەت و عیزەتیان لێ نان، بردیانە مەحاڵی بازارجک لە گوندی (سیرۆ) لە حدوودی ئێراندا دایانمەزراند، بەرەبەرە ئەهالی لەسەر کۆبوونەوە، شکاکی ورمێ و دەوروپشتی بەماڵەوە چوونە کنی، حکومەتی ئێران ترسی لێ پەیدابوو، شەش هەزار کەسی ناردە ورمێ، کە نەبادا شۆڕش پەیدا کرێ، عەبدوڵلا

بەگ شێخ جانگیر و چەند رەئیس عەشرەتێکی دیکەی ئەترافیان بەماڵەوە نەفی کردنە شووشەوانی.

عەبدوڵڵا بەگ لە شووشەوان ماوە هەتا ئەوەلی مانگی رەمەزانی ١٣٤٧ مەسەلەی مەلا خەلیلی گەورومەری مەنگوڕ لەسەر پۆشینی کڵاو و بەرگی پەهلەوی رووی دا، مەحاڵی موکریان و مەنگوڕ و گەورگ لەدەست عەجەم دەرکەوت، عەبدوڵڵا بەگ عایلە و ماڵ و منداڵی هەڵگرت لە شووشەوانەوە چووە نێو مەنگوڕانەوە، مودەتێک لەگەڵ مەلا خەلیل رێک کەوت لەدوای شکاوی مەلا خەلیل، عەبدوڵڵا بەگ روو بە رواندز ماڵ و منداڵی رزگارکرد چووە ناحیەی سیدەکان بۆخۆشی لە مانگی سەفەر ١٣٤٨دا هاتە رواندز دەخالەتی بە حکومەت کرد چووە سیدەکان لە خاکورک دامەزرا.

گەڕانەوەی سمکۆ بۆ کوردستانی عیراق

سمکۆ لەنێو کوردستانی تورکیادا بوو لە خراپەکردنی ئێران رانەدەوەستا، هەمیشە تەریدەی دەنارده نێو کوردەکانی شکاک و هەرکی تالآنیان دێنا و ئەسبابیان دەبرد، دەوروپشتی ورمێ و شنۆ لە تەنگاویدابوون، حکومەتی ئێران چەند جارێک لە تورکەکانی گێڕاوە، کە سمکۆ زۆر بزۆزی دەکا، لەدوای گەلێک موخابەرە والی جۆلەمێرگ ناردیە لای سمکۆ دەبێ لە سنوور ئێران دوورکەوێتەوە. سمکۆ گوتی کە ئەمن پیاوێکی گەورە و بەدەست و پێوەند و خاوەند نۆکەرم ناتوانم بەدەست والی بچمە شاری وان، ئەگەر سەد ئەسپ و سەد تفەنگ و دە بار فیشەنگ و بیست هەزار لیرە پارەم دەدەنێ دەچمە وانی. حکومەتی تورک ئەو داوخوازەیان بۆ بەجێ هێنا و دایانێ. سمکۆ لە نەچوون بەهانەی گرت. حکومەتی تورک پێیان گوت مادامە وابێ لە خاکی ئێمە دەرکەوە. سمکۆ لەگەڵ حکومەتی ئێران موخابەرەی کرد، لە نەتیجەی موخابەرەیاندا هەردوولا بەمە پێک هاتن، کە حکومەتی عەجەم چەند ساحێب مەنسیب و پیاوە گەورەکانی کورد بنێرنە سنوور و سمکۆ بچێتە نێویان بۆچوونە ئێران گفتوگۆ بکەن، لەسەر ئەوە سمکۆ تەرتیباتێکی کرد و چوو لەولاشەوە عەجەم... ناردنیە لای سمکۆ، هەردوولا پێکەوە دانیشتن، سمکۆ هەمووانی کوشت.

سمکۆ رۆژی شەممە چواری ئاغستوسی ١٩٢٩ روو بە بارزان لە تورکیا جوێ

بووەوە. جوابی لە شێخی بارزان نارد، کە دەخالەت بە حکومەتی فەخیمەی بەریتان دەکەم، شێخی بارزان یەک لە نۆکەرانی خۆی، کە ناوی شەریف بوو بە بیست تفەنگدارەوە ناردیە لای سمکۆ پێی گوت ئەمن بەهەموو جۆرێک کۆمەگی دەکەم، بەڵام هەتا لەگەڵ حکومەتی بریتان گفتوگۆ دەکرێ با لە خارجی بارزان لە گوندی سیرۆزەردان، کە سەعاتێک لە شیمالی کانیەڕەشە و نزیک بە حدوودی تورکانە دانیشێت. سمکۆ بە ئەمری شێخ چووە سیرۆ دانیشت، شێخ بە دانەوێڵە و پوول و رۆن و برنج ناردن کۆمەگی کرد.

سمکۆ لە چاری ئاغستوسدا قاقەزێکی بۆ قایمقامی رواندز - کەریم بەگ نویسی، کە دەخالەتی بە حکومەتی فەخیمەی بریتان کرد، دەبێ دەخالەتی قبووڵ کەن، لەبەر ئەوە حکومەت کەوتە ئەندێشەوە، هەموو رۆژێ تەیارە دەستی بە گەڕان کرد، موفەتیشی ئیداری و زابت تەفتیشی پۆلیس کاپتان لە قەندیل و مودیری پۆلیس - عەلی سەروەت بەگ بە مەفرەزەیەک پۆلیسەوە بۆ لای کانیەڕەش چوون. دائیرەی ئیستیخباراتی بریتان لە هەولێرەوە نەقڵ بوو لە رواندز لەنێو مەکتەبدا دانیشتن، بەهەموو لایەکدا پیاویان بۆ پشکنینی ئەحوال دەنارد، کە نەبادا سمکۆ خراپی بکا و یا بە دەسیسە هاتبێ رەئیسی ئیستیخبارات - کاپتان هەریسن لە مەکتەبدا تەلەفۆنی دانا و پیاوی دەچوونە گەڕان.

حکومەتی بریتانی کەوتە تەقەلاوە لە هەموو لایەکەوە پیاوانی پەنهانیان دەناردە پشکنینی ئەحواڵی لەوەدا، چونکو پیاوێکی زانا نەکەوتە نێوانی جاسووسەکان بۆ ئافەرین وەرگرتنێک راپۆرتی چاکیان لە هاتنی سمکۆ نەدەدا. فەرماندەی ئێران لە شنۆوە بە بابەت گرتنی سمکۆ موراجەعەی قوماندانی بریتانی، کە بۆ کوێستان چووبوونە مێرگەمیر کردی جوابیان نەدراوە، لەدواییدا قوماندانی بریتانی بەمە جوابی داوە، کە لەگە من حەقی موخابەرەیان نییە، با موراجەعەی بەغدا بکەن.

سمکۆ لەوە ئاگاداربوو، کە حکومەتی بریتانییان بە واژی فکر تێ گەیاندووە، قاقەزێکی لە موعاونی پۆلیسی رواندز - حەمزە بەگ نویسی، کە من دەخالەتم بە دەوڵەتی بریتانی گەورە کردووە، ئەگەر حەمزە بەگ بچێتە لای لەگەڵ ئەو هەڵدەستێ بچێتە رواندز و حکومەت لەهەرلایەک دایمەزرێنێ، کەچی حەمزە بەگ بۆ چوینی جوابی نەداوە.

لە تەرەف عیراقـەوە قـووەیەکی زۆر کۆکراوە بە مـەناتقی بڵاودا دایانمەزراندن، مـوفەتیـشی ئیداری لیوای هەولێر (میـستـەر لوید) لەگەڵ زابتی تەفـتیش (کاپتـان لەتەندیل) بەگەڕان چوونە کانیەڕەش و سیدەکان و گەڕانەوە، جاری دووەم دیسان مـوفـەتیـشی ئیداری و زابت تەفـتیش و زابتـی ئیسـتـیـخبـارات (هـەریسن) چوونە شێتنە و کانیەڕەش و گەڕانەوە.

لە سێی ئـەیلولدا بە دزییەوە بە سـمکۆ راگەیشت سـپاهی عیـراق دەچێتـە سـەری لەشکری ئاسـووری تابع میر شیـمـۆن، کە سـمکۆ کوشتی، خـۆیان کۆ کـردووەتەوە بچن بیگرن، سمکۆ بە شـەو خۆی کۆکردەوە بەزۆر ئۆغز بەگ میری گەردیی لەگەڵ خـۆی هـەڵگرت، هـەتا سنووری قـەزای رواندز دەربازبوو، هـەتا چووە گوندی (رەزێ) کە لەسـەر حـەددا خـاکی تورکە لەنێـو عـەشیـرەتی گـەردییـاندا. شـێخ ئەحـمـەدی بارزانی دانەوێڵە و زەخیـرەی زۆری بۆ سمکۆ نارد لە هـەموو چتێک کۆمەکی کرد و چەند پیاوێکی خۆی ناردە پاسەوانی و پارازتنی.

کە سمکۆ چووە حدوودی خـاکی تورکان حکومـەتی بریتـان بە تورکی راگەیاند، کە سـمکۆ لە خاکی عیراق دەرچوو، لەولاوە تورک قـوەیەکی قـورسـی لە عـەسکەری شـەڕکەری لەژێر قـومانـدەی رەشیـد بەگ تورکدا نـاردە سـەر سـمکۆ، کە دەردەسـتی بکەن. شـەوی پێنشـەممە ٣٠ ئـەیلول سـمکۆ زانی، کـە تورک هـات، سـمکۆ بـەبێ ئەزیـەت لە رەزێ باری کـرد چووە گـوندی (زێتێ) کـە لە گـوندانی عـەشـیـرەتی گەردییـە، ئێستـە لەسـەر مەحـاڵی (مزووری)یە. لەشکری تورک لە حـدوودی خـۆیدا تەعقیبی کرد و عیراقیش لە تەعقیبکردن پاش نەکەوت. لە موسـڵەوە حکومـەت لە شێخ ئەحمەد بارزانیان نویسی، کە سـمکۆ بگرن و تەسلیمی کەن، شـێخی بارزان گوتی کە لەلای من نییە، حکومەت دەتوانێ بیگرێت.

لە ١٩ ی ئەیلولدا قـایمقامی رواندز _ کەریم بـەگ کوردی رواندز لەگەڵ محـەمەد عـەلی ئاغـا رەئیـسـی بەلەدییـە و چەند سـوارێک بۆ پشکنینی ئەحـواڵی سـمکۆ لە رواندزەوە چوونە شـێتنە و کـانیـەڕەش، هێندێک تەشـویقـاتی ئەهالی و تـەرغیـبیـان کردن، کە بە قسەی سمکۆ نەخەڵەتێن.

حکومەتی ئێران کردیە سەر عیراق، کە بۆ دەردەستکردنـی سمکۆ بکۆشن لەبەر ئەوە حکومەتی عیراق نمایشی کرد.

شێخ ئەحمەدی بارزان بەهەموو جۆرێک یاریدەی سمکۆی کرد، دەغڵ و دان و پێویستی بۆ دەنارد، چەند جاران سمکۆ خواستی لەگەڵ شێخ ئەحمەد یەکتر ببینن، شێخ نەیەویست گوتی: نایەوێت یەکتر بینین.

موتەسەریفی موسڵ لە شێخ ئەحمەدی گێڕاوە، کە سمکۆ بگرێت و لەدەست حکومەتی نێت. شێخ گوتی: سمکۆ لای من نییە، حکومەت دەتوانێ لێی بسوورێتەوە و وەدەستی بێنێ.

لەسەری تشرینی دووەمدا لەجنەی حدوودی تورکەکان چوونە موسڵێ لەگەڵ عیراق کەوتنە را و تەدبیری گرتنی سمکۆ . رۆژی ٤ شەممە ١٣ی تشرینی یەک موعاون پۆلیسی رواندز ناردرا کانیەڕەش، کە لەگەڵ قوماندانی بەیوکێ (هەورامار) یەکتر ببینن و بۆ گرتنی سمکۆ بنچینەیەک دامەزرێنن.

بەدبەختیی میللەتی کورد لێرەدا دێتە بەرچاوان : موعاونی پۆلیس ــ حەمزە بەگ کوڕی مستەفا بەگ رەئیسی عەشیرەتی (دەلۆ) لە کوردی ئەترافی خانەقین. قوماندانی تورکان ــ رەشید بەگ کوردی سلێمانی. یەکێک مەئمووری عیراق و دووەم مەئموری تورکان بۆ دوو دوژمنی کوردان دوو پیاوی گەورەی کورد لە حدوودا یەکتر دەبینن بۆچی؟ بۆ گرتنی سمکۆ، کە گەورە و بەناوبانگ پشتیوانێکی کوردە. ئەو دوو کوردە لەسەر کیسەی دوو دوژمن داو و تەڵەیەک دادەنێنەوە، کە گەورەیەکی کورد بگرن و تەسلیم بە دوژمنی بکەن، لە میللەتی کورددا نەبێ لە چ میللەتی دیکەدا ئەو جەسارەتە کراوە؟

بەڵام لە نەتیجەدا بۆ گرتنی موەفەق نەبوون، هەردوولا حدوودی خۆیان قایم کرد و پیاوانی سپاهی پۆلیسیان تێدا دانان و گەڕانەوە جێگایانی خۆیان.

شێخ ئەحمەدی بارزان ئەمری دا بەهەموو ئەهالی و رەعییەتی لە هەر گوندێک سی روپیە پارە و دووبارە دەغڵ بە کۆمەگی کۆبکەنەوە ئەو هەموو دەغڵ و پارە کۆ کرانەوە تەقدیم بە سمکۆ کران.

سمکۆ لە بیستی تشرینی دووەمی ئەم ساڵەدا دوو جاران پیاوانی ناردە نێو تورکان سەد ئەسپی سواریان بەتاڵان هێنا، چەند ئەسپێکیان بەرەعییەتی شێخی بارزان فرۆت، شێخ ئەحمەد پێی زانییەوە ئەمری دا بە رەعییەتی دێوانە، کە پارەکی داوتاننێ بۆ ئێوە بێ، ئەسپەکانیان بدەنەوە، جارێکی دیکە کەس ئەسپیان

لێ نەکرێن و نەهێڵن لەنێو دێواناندا وڵاغی تاڵان بفرۆشن. مەقسەدی شێخ ئەحمەد دەسایسی حکومەتی نەکەوێتە ناو، تووشی بەهانە پێگرتن نەبێ، چونکو لە هەموو حکومەتەکانی ئاشکرا کردبوو، کە سمکۆ لە خاکی بارزانییاندا نییە و لەگەڵ شێخ ئەحمەد بێ عیلاقەیە.

لە بیست و پێنجی تشرینی دوودا شێخ ئەحمەد ئەمری دا، کە سمکۆ سوار و لەشکرەکەی بەسەر گوندەکانی دێواناندا بڵاوکاتەوە، با ئەزیەت نەکێشن بەخۆشی ئەو زستانە رابوێرن سمکۆ قبووڵی نەکرد، شێخ ئەحمەد ئەمری بە رەعییەت دا، کە لە نزیک قەڵای (کەلکە) چەند خانوویەکی بۆ دروست کەن، با هەموو لە جێگایەکا بە ئاسودەگی دامەزرێن، دێوانە لەهەموو لایەکەوە بە کۆمەڵە دەستوبردی خانوو دروستکردنیان کرد، هێندێک لە پیاوەکانی سمکۆ بە قسەی ناشایستە لەگەڵ دێوانەکان دوابوون و خراپەی شێخ ئەحمەدیان باس کردبوو، ئەو قسانە بە شێخ ئەحمەد گەیشتەوە کەمێک دڵگیربوو، ئەمری دا دەست لە دامەزراندنی ئەو خانووانە هەڵگرن. ئەمری دا لە گوندێکی بەناوی (قەڵای بێروخ) دەناسرێ جێگایان بۆ رێکخستن و دایانمەزراندن. لە سەروبنی ئەو مانگەدا دەستە پیاوێکی ناردەوە نێو تورکان، کە تاڵان بگرن.

شێخ ئەحمەد لەپاش دانەوێڵە و ئەرزاقدانی پیاوەکانی لە گوندانی بێروخ. سیا. سەروکانی لەنێو عەشیرەتی بەرۆژ دامەزراندن لە چیایەکدا، کە جگە لە رێگایەک کەسێک ناتوانێ بچێتێ، لەوێدا سمکۆ خۆی قایم کرد.

پاشکۆ ١

شاری سلێمانی

لە ساڵی ١٩٣٤دا

پیشەکی

ئەم بابەتەی خوارەوە چەند لایەنێکی مێژوویی و ئابووری و کارگێڕی و ڕۆشنبیریی شاری سلێمانی دەخاتەڕوو کە لە ساڵی ١٩٣٤دا مامۆستای نەمر حوسێن حوزنی موکریانی بەدەستنووسی خۆی لەنێو پەڕاوێکی تایبەتیدا تۆماری کردووە و ناوی لێ ناوە: (مێژووی شاری سلێمانی، وەیان چوار مانگ لە سلێمانی مانەوەم، لە ڕۆژی دووشـەممەوە هەتا ڕۆژی پێنج شـەممە؛ یاخـود لە ٢٣ی تەممووزەوە هەتا یازدەی تشرینی دووەم ١٩٣٤)

منیش لەبەر گرنگیی بابەتەکە وام بەباش زانی کە سەرلەنوێ ئامادەی بکەم بۆ چاپ و شێوەی نووسینی هەروەکو خۆی بپارێزم؛ ئەگەرچی وادیارە ئەو دەستنووسەی هەروەکو زانیارییەک و کەرەستەیەک بۆ خۆی نووسیوە، نەک بۆ بڵاوکردنەوە بەو نیازەی پاکنووسی بکات. لەگەڵ ئەوەشدا بەهیچ جۆر دەستکاری، نەک ڕستەکانی بەڵکو، هیچ وشەیەکیشم تێدا نەکرد؛ تەنیا بەڕێنووسی ئەمڕۆ نووسیـیەوە و بابەتەکانیم بەرێکوپێکی ڕێک خست. بەو هیوایەی کەلێنێک لە شارستانیەتیی شاری سلێمانی ٤٥ساڵ لەمەوبەر پڕ بکاتەوە. ئەوەی شایانی باسە هەر لەم پەڕاوەدا چەند بابەتێک هەن کە هەر ناونیشانەکانی نووسیون و چەند پەڕێکی بۆ تەرخان کردوون، کەچی هەروا بەسپیەتی بەجێی هێشتوون؛ لەوانە (سلێمانی و مەوقعی جوگرافی)، (مێژووی سلێمانی و مایەی بیناکردنی)، (قاقەزەکانی حاجی توفیق بەگ بۆ من)، (ڕۆژنامەی ژیان)

ئەوەی شایەنی باسە مامۆستا حوزنی لەم ماوەیەدا بۆیە ڕووی لە شاری سلێمانی کردووە، لەسەر خواستی مامۆستا پیرەمێرد بووە؛ چونکە چاپخانەکەی لە کار وەستاوە و نەیتوانیوە چاکی بکاتەوە، مامۆستا حوزنیش ڕەواندوز جێ دەهێڵێت فریای مامۆستا پیرەمێرد دەکەویت و چاپخانە پەککەوتووەکەی بۆ چاک دەکاتەوە و هاوکاریشی لەگەڵ دەکات بۆ دەرهێنانی ڕۆژنامەی ژیان، نەک هەر

بەکارکردن، بگرە بەبڵاوکردنەوەی بابەتی مێژوویی و کۆمەڵایەتی و ئابووری. لە پاڵ ئەوەش خزمەتێکی گەورەی شاری سلێمانی دەکات ئەویش بە تۆمارکردنی ئەو بابەتەی بەردەستتان؛ کەچی بەرامبەر ئەم هەموو ئەرکەش مامۆستا پیرەمێرد دڵی مامۆستا حوزنی دەڕەنجێنێت و بەدڵشکاوی بەرەو ڕەواندوز دەگەڕێتەوە کە لە نێو یادداشتەکانی مامۆستا حوزنی لە داهاتوودا ئەم هەلوێستەی مامۆستا پیرەمێرد بڵاو دەکەمەوە.

د. کوردستانی موکریانی

تەشکیلات

هەتا ساڵی ١٩٢٤ تەشکیلاتی سلێمانی زۆر کەم بوو. بە هیممەت و کۆششی نەوابە حکومەت پەرستەکانەوە شاری سلێمانی رووی لە چاک و چۆن کرد.

دائیرەی تاپۆ، دائیرەی عەدلیە، کە مەحکەمەی سوڵحی لێ دامەزراندران، مودیریەتی ئەوقاف و مەئموریەتی نفووس لەو لیوایەدا تەشکیل کرا. قەرەداغ و بازیان لەبەر هێندێک چت خرابووە سەر لیوای کەرکووک، گەڕاندراوە سەر لیوای سلێمانی.

بەلەدییەی سلێمانی

بەلەدییە لە مەیدانێکدا هەڵکەوتووە کە شیمالی قشلەی عەسکەرییە و شیمالی غەربی ئوتێلی فەرەحە و غەربی حەمامی نەقیبە. بینایەکی دوو نهۆمییە. ڕوو بە قیبلە و بەشیمالی هەیوانە و لەم هەیوانەوە بۆ ئەو هەیوان ساڵۆنێکی پان و خۆشە. لە هەیوانی قیبلەوە لەم سەرەو ئەو سەرییەوە دوو باڵەخانەی بچووکی زۆر جوان و دڵگوشادە. لە یەکێکیان موهەندسی بەلەدییە و مەئموری کارەبایە و لە هی دووەمیانا مەئمووری سحە و مونەزیفات دادەنیشن و لەم بەرەوبەری ساڵۆنەکەدا شەش ژووری گەورە هەیە. لای ڕۆژهەڵاتیەوە یەکەمینی ژووری حرووفاتە و دائیرەی مەتبەعەیە و هی دووەم دائیرەی ئەوقافە و هی سێیەم عەمباری پێویستی ئەلەکتریکە و لەلای ڕۆژئاوایەوە سەرەتای ژووری مەئمووری ئیستیهلاکە و دووەم هی رەئیسی بەلەدییە و سێیەم باش کاتبی بەلەدییە و سندووق ئەمین و کتێبەکانی بەلەدییەی تێدایە. ژووری هەیوانی تەمامی ئەسپاپی بەلەدییەی تێدایە. رەئیسی بەلەدییە یەکتا بەگ، پیاوێکی زۆر هێمن و لەسەرخۆ و خاوێن و بێ دەعیەیە. بەلەدییە موهەندیس و سندووق ئەمین و باش کاتب و مەئموور و عەمەلەی هەیە. زۆر چاک لەگەڵ تەنزیفات خەریکن. ئێواران و سبەینان، لە هاوینا ئاوپرژێنی جادەکان دەکەن و سبەینان زبڵ لە ماڵان وەردەگرن و فرێی دەدەن.

بیمارخانه – تیمارخانه – خەستەخانە (مستشفى)

لە مەرکەزی سلێمانی خەستەخانەیەک هەیە زۆر گەورەیە لە بەرامبەر سەرا لە تەنیشت مەدرەسەی ئیبتیدایی -کە لەوەپێش متەوەسیتە بوو- چەند ژوورێکی گەورەی بۆ نووستنی نەخۆش و چەند ژوور بۆ دەرمانکردن و چەند ژوورێک بۆ مەئموورانی ئەو بیمارخانەیە لە دەوری عوسمانیدا بیناکراوە.

ئەمساڵ لەسەر تەرزی ئەوروپا بە دەستورێکی زۆر جووان لە گەڕەکی مەڵکەندی -کە شیمالی شاری سلێمانییە- بیمارخانەیەکی زۆر گەورەی بەتەرتیب. کە چوار حەمام و ئاودەستخانەی تایبەتی و ئەمبەروئەوبەر ژووری نەخۆش و لە قیبلەوە کۆشکێکی بەرز، کە دەرگای ژووری مەئمووران و دکتۆران لەو کۆشکەدا دروست کراوە. لە شیمالی ئەو بینایەوە سێ بینای بچووک، یەک بۆ مردووشۆری، دووەم بۆ جەنازەتی و سێیەم بۆ پاسەوانیی ئەوانە دروست کراوە.

ئەو خەستەخانەیە بە چیمەنتۆ و شێلمانی ئاسن دروست کراوە. نزیکەی دوو – سێ پلە لە زەوی بەرزە.

هەر کەس بۆ دەرمانکردن و تیمارکردنی برین بچێتە ئەو بینایەوە، لە پێشا لە دەرگای ئەو کۆشکەوە -کە روو بە قیبلەیە – دەچێتە ژوور. لە کۆشکەکە چاوەنۆڕی دەکات، هەتا دوکتۆر بۆ تەماشاکردن دەیباتە ژوورێ.

تەلەگراف و تەلیفون

لەمەوپێش هەر هەبوو، بەڵام لە دواینی بەموناسەبەتی شەڕوشۆڕ و ئاوی بارانی سلێمانی تێک چوو. تێل لە نێوان کەرکوک و سلێمانیدا نەمابوو. بەڵام لەو شۆڕشەدا بە تێلی بێ تێل لە نیوانی سلێمانی و کەرکووکدا قسە دەکرا.

لە ساڵی ١٩٢٦دا دەست بەدامەزرانی تیلەگراف و تەلیفون کرا. خەتێکی باش پەیدابوو رێک خرا و ئێستە زۆر جوان لەگەڵ هەموو گۆشەیەکی عیراقدا کار دەکات.

لە ساڵی ١٩٢٨دا خەتێکی تێل لە سلێمانییەوە بۆ هەڵەبجە و پێنجوین و بۆ چوارتا راکێشرا. خەتێکی تێل نێوان سلێمانی و کەرکووک نزیکەی چل هەزار روپیە مەسروفی لێ کراوە.

پۆستەخانە تێک چوو بوو. ساڵی ١٩٢٥ نەختێک رێک خرایەوە بە دەستوورێکی زۆر شپرزەیی هەتا ١٩٢٩ هاتوچوونی پۆستە دەکرا و لە پاش ١٩٤٧دا رووی لە چاکی کرد و ئەمنییەتی پەیدا کراوە و ئەوەڵ جار هەفتەی جارێک لە پاشان هەفتەی دووجار داندرا ئێستا هەموو رۆژێک سبەینە پۆستە دەروات و نیوەڕۆ بۆی دێت. لە ساڵی ١٩٢٨دا بوو لە هەڵەبجە و پێنجوین و چوارتاش دامەزرا.

مەدرەسەی رەسمی

لە نێو شاری سلێمانیدا مەدرەسەی متەوەسیتە و چەند مەدرەسەی دیکەش هەیە. بەڵام بیست و هەشت مەدرەسە لە هەموو لیواکەدا هەیە. سێیانیان مەدرەسەی کچانن و یەک مەدرەسەی متەوەسیتە و بیست و سێ مەدرەسە ئیبتیداییان پێ دەڵێن.

ئەم ساڵ لە مانگی ئەیلوولدا ناوی مەدرەسەکانی سلێمانییان گۆڕی بەناوی گەورەکانی عەرەبەوەیان ناونان.

ئەم ساڵ لە تەنیشت خەستەخانە تازەکەدا مەکتەبی متەوەسیتە لەسەر تەرزێکی زۆرجوان بە چیمەنتۆ و شێلمان دروست کراوە و لە مانگی تشرینی یەکەمدا بۆ یەکەم جار لە رۆژی جومعە ٢٩ی ئەیلول لەگەڵ پرۆفیسۆر مینۆرسکیی بەناوبانگ، چاوم بەو مەدرەسەیە کەوت. زۆر جوان دامەزراندراوە. هەتا ساڵی ١٩٢٦ تەنیا مەدرەسەیەک لە هەموو لیوای سلێمانیدا هەبووە و ئەو مەکتەبەش ناقس بووە. مەکتەبی ئەوەڵ و دووەمی کوڕان مەکتەبی کچان و سانەوی (ئیعدادی) بە سنفێک کرایەوە و لە ساڵی ١٩٢٧دا سنفی دووەمی سانەوی کرایەوە. لەبەر نەبوونی کتێب ئەو سنفە شاگردی چوونە مەکتەبی سانەوی بەغدا خوێندیان. ئەوەش بۆ ئەوە دەهێندرایە پێشەوە کە شاگردانی کورد لەو مەکتەبەدا بە عەرەبی بخوێنن.

محەمەد ئەمین زەکی بەگ – وەزیری مەعاریف – لەلایەن حکومەتی عیراقەوە ناردرا سلێمانی کە دڵخۆشیی خەلکەکە بداتەوە بە عەرەبی بخوێنن. ئەمین زەکی بەگ لە ئەسەرەکەی (موحاسبەی نیابەت، لاپەڕە – ١٠)یدا دەڵێت:

«د– بەواسیتەی عەرەبی فێربوونەوە بەعزێکیان دەتوانن لەمەولاوە ئیستیفادە لە مەئموریتی لیواکانی تر بکەن».

ئەمین زەکی بەگ تەقەلای دابوو کە قوتابخانەکان بکرێنە کۆمەڵەیەک و لەسەر دەستووری مەعاریفی عیراق دامەزرێندرێن. بەڵام نەکرا. بەڵکو بەپێچەوانەی تەقەلای ئەمین بەگەوە لە نێوانی ئەو دوو ساڵەدا گەلێک کتێبی کوردی بۆ مەدرەسەکان داندرا و کەوتە چاپەوە.

مەدرەسەی کچان ئەم ساڵ یەک لە تەوێلە و یەک لە هەڵەبجە کرانەوە و مەدرەسەی کچانی سلێمانی لە مێژە هەبوون. ژمارەی هەموو تەلەبەکانی ئەو بیست و هەشت مەدرەسەیە هەزار و حەوسەد کەسن.

لە دەوری حوکمداری شێخ مەحموودا چوار مەدرەسە لە سلێمانی هەبوو، یەک ناوی مەدرەسەی (مەحمودییە) -٢- (قادریە) -٣- (رەئوفیە) -٤- (لطیفیة) و لە پاش ئەو ناوانە گۆڕدران و کران بەمەدرەسەی سانەوی و ئیبتدایی و یەکەمین و دووەمین و سێیەمین.

ئەم ساڵ ناوی ئەوانیش گۆردرا لە دوامینی ئەیلوولدا ناوی یەکێکیان نا (فیصلیة)، کە لە پێشا (مەحمودیە) بوو. دووەم (غازي) -٣- (خالدي) -٤- (صلاح الدین) و دوو مەکتەبی کچانیش ناویان بەم جۆرە گۆڕدرا لە مەرکەزی لیوا (عایشة الصدیقة)-٢-(فاطمة الزهراء)، بەڵام ناوی مەکتەبەکانی درەوە هێشتا هەروەکو خۆیەتی.

قوتابخانە

لە هەموو گەڕەکەکانی سلێمانیدا قوتابخانە کراونەوە. مەلایەک یان خوێندەوارێک دەرس بە منداڵ دەڵێنەوە، دەرسی قورئان و کتێبی فارسییان پێ دەڵێن.

ئەو قوتابخانە نزیک چل دانەیەک دەبێت و هەریەک کەم و کورت قوتابیی تێدایە لەسەر دەستووری پێشوو مەیدان و فەلاقە و دارکارییان هەر ماوە. کەمێک کوردیش دەخوێنن.

هەر قوتابییەک مانگی چتێک دەدەن بە مامۆستا و مامۆستاکان لە میلەت هێندە ئاگادار نین هەر لەسەر رەوشتی دەوری نەزانین دەرس دەڵێنەوە، لەسەر پارچە حەسیر و بەڕە و زەوی منداڵەکان دادەنیشن.

ڕێگا و جاده

ڕێگا و جادەیەکی لە نێو شاردایە هەر ئەو ئاسارەیە کە مێجەر سون لە پێشا دایمەزراندوە. بەڵام بەلەدییە کەمێک خۆڵ و بەردی خستووە. ڕێگایەکی ڕاست لەبەر دەرگای مزگەوتی گەورەوە هەتا دەری شاری بۆ سابوونکەران و لەبەر دەرگای سەراوە بۆ گەڕەکی دەرگەزێن دەڕوات، هەتا نزیک گردی سەیوان چووە و ڕێگایەکی لەبەر دەرگای مزگەوتی گەورەوە بە نارێکی پێچ دەخواتەوە بۆ چوارباغ. کە ڕێگای کەرکووکی پێ دەڵێن. ئەو سێ ڕێگایەی بۆ کراوە، بەڵام ڕێگاکانی نێو شار بەکەم و کورتی ڕێک خراوە، ئوتومبیل بە هەموویاندا هاتوچۆ دەکات. لە نیەتدایە نێو شار گەلێک ڕێگای دیکەی بۆ دروست بکرێ و قیرتاویشی بکەن.

ڕێگایەکی دیکە میجەر سون بەسەر تانجەرۆدا بۆ قەرەداغی بینا کرد، ئوتومبیل پێیدا بڕوات. لەسەر چۆمی تانجەرۆ پردێکی دروست کرد بە بەرد و قسڵ و گێچ، کە پاش چەندیک ئەو پردە وێران کرا، ئێستا کەمێک پایەی ماوە. ڕێگاکە تەواو نەکرا بۆ هەڵەبجە. ڕێگایەک بۆ هەڵەبجە لە دێی سەید سادقەوە ڕێک خرابوو بە بناری شاخی هەوراماندا دەچووە هەڵەبجە. ئەم ساڵە کە لە دێی سەید سادقەوە ڕاست بەنێو دەشتی شارەزووردا بڕیویانە و چووەتە هەڵەبجە.

لە نزیک دێی سەید سادقەوە ڕێگایەک بۆ پێنجوین جوێ کراوەتەوە، ئوتومبیل پێیدا دەڕوات. لەسەر هەموو ئاویک پرد دروست کراوە.

ڕێگایەکی دیکە لە هەموان موهیمترە، ڕێگای کەرکووکە بەسەر پردی قلیاساندا دەڕوات و دەچێتە تەنگی نال لە مەرکەزی ناحیەی بازییانەوە ڕووی وە دەربەندی بازیانەوە دەچێت. لە چەمچەماڵەوە بەقەرە هەنجیرەوە دەڕواتە کەرکووک. ئەو ڕێگایە زۆر جوان و ڕاست و خۆشە بە قیلەتاوە ڕێک خراوە. ڕێگایەکی لە شەرقی دەربەندی بازییانەوە ڕوو بەشیمال بۆ ناحیەی چەمچەماڵەوە جوێ کراوە و ڕێگایەکی دیکەش لە نزیک پردی قلیاسانەوە بۆ مەرکەزی ناحیەی سورداش ڕاستە و ڕاست ڕوو بە شیمالی دەڕوات و ڕێگایەکیش لە بەری سلێمانیی پردی قلیاسانەوە بۆ مەرکەزی ناحیەی سەرچنار دەڕوات.

پردی قلیاسان بەبەرد و قسڵ و گێچ دروست کراوە. لە توجارانی (وەیا نەجارانی) سلێمانی حاجی مەلا عەزیزی قەرەنی لە ساڵانی ١٩١٨ کراوە.

باغ و باخچە

شاری سلێمانی لە پێشا باغ و باخچەی زۆر بووە، بەڵام لە جەنگی جیهانا هەمووی بە تەور و تەشوێی تورک تێک دراوە، چی وای نەماوە. بەڵکو دارە وشکە، یان کۆلکەدار تەک و لەک دێنە بەرچاو. لە جنووبی شارەوە چەند بێستانێکی سەوزایی هەیە و لە نێوانی شاخی گوێژە و شارا نزیک کەناری شاری چەند زەوییەک کراون بە شینایی.

بەڵام لە دامێنی گوێژە لە وەختی خۆیا شێخ مەحموود ساڵی ١٣٤٢ھ. باغێکی زۆر گەورەی شاهانەی دامەزراندبوو. لە شیمالی سەرێکی گەیشتبووە ڕێگایەکی ئەزمەر و لە جنووبەوە سەرێکی گەیشتبووە ڕێگایەکی بۆ شارباژێر و پێنجوین کە پێی دەڵێن ڕێگای گوێژە (دوو ڕیگان) و لە نێوەڕاستا قەسرێکی بۆ خۆی لێ دروست کردبوو، کانی و حەوزێکی گەورەشی بۆ دانابوو. لە پاشان وێران کراوە.

مودەتێکی زۆر لەشکری لیڤی بەریتانی، کە لە ئاسووری گیرابوون خانووی پادە بۆ زابتانی ئاسووری و بەریتانی دروست کردبوو. ئەو باغە ئێستا زۆر کەمی ماوە. نزیک قەسرە کە هێندێک داری لە نێودایە، دیارە کە لە ساڵی ١٩٣٣دا شێخ لەتیف کوڕی شێخ مەحموود دەستی بەدار چەقاندنەوەی کردبووەوە.

ساڵح پاشا کوڕی مەحموود پاشای کوڕی سەعید پاشای دەوڵەت –کە سکرتێری مالییە بوو– ساڵی ١٩٢٥م. ڕووخاندی.

میوە و دارانی بەبەر و چتی لیوای سلێمانی

میوەی کەوی:

ترێ، هەنجیر، قۆخ، قەیسی، هەڵووژە، بادام، بەهێ، گێلاس، سێو، هەنار، هەرمێ و ناسکە هەرمێ لە شارباژێر و قەراغ و ماوەت دێ. گوێز لە هەورامان و سیوەیل.

میوەی کێوی

بەڕوو، بەلاڵۆک، قەزوان، هەرمێ کێویلە، هەنجیری کێویلە، گوێز، گەزۆ، مازو و بنێشت، گزگل، جەوت، کەتیرە.

حەیوانە کێوی:

مەڕی کێوی، بزن، کەروێشک، ڕێوی، چوالوو (چوالکە) سیخور(سیجر) سمۆرە، دەڵەک. پلنگ، ورچ، بەراز، گورگ، چەقەڵ، زرەشێر، کەمتیار، بزن مژ، کیسەڵ، رەقە، جورج، مشک، مشکە کوێرە، مار، دووپشک (دووپشکی عەربەت بەناوبانگە).

باڵندە:

کەو، کۆتر، سوێسکە، پۆڕ، چێرگ، قاژوو، قازوقوڵنگ، مراوی، شاهۆ، قەلەبازە لە قژەقەرە، قەل، ماسیگرە، لەگ لەگ، هەڵۆ، باز، واشە، باڵەبان، کۆلارە، داڵ، سیسارک، خەرتەل.

تیجارەت:

خەڵکی سلێمانی زۆرتریان توتن، مازوو، خوری، کەتیرە، رۆن، گەزۆ، پێستی ڕێوی و دەڵەک، گەنم، جۆو برنج تیجارەت دەکەن.

کاری دەست:

بەرماڵ، جاو، جاجم، پۆپەشمین، خاولی پەشتەماڵی حەمام، بەڕە، مافوور (جاف)، هەگبەی سواری، دەوار، پەستەک، فەرەنجی، لباد، شەبقە و سیدارەی لباد، قەندشکێن، چۆ، خەنجەر، تفەنگی چاک، دەمانچە، تەشوێ، تەورداس، کەوشی یەمەنی، کڵاش، قوندەرە، پانیە بەرز، کاڵە.

نەجاڕی تەختە و دەرگا و پەنجەرەی زۆر چاک دروست دەکەن، کورسی تەختە، ئەسکەملە، مێز و چتی وردەکاریی زۆر جوانیان هەیە.

دەستوری بینایان لەسەر تەرزی پێشووی ساباڵغە بە تەواوی.

کێو و شاخە ناودارەکانی سلێمانی:

پیرەمەگروون: کێوێکی زۆرجوان و بە ئەندام و سەختە و کێوێکی زۆر پیرۆز بووە و کوردەکان پەرستشیان دەکرد و ئەمڕۆکەش بە موقەدەسی دەزانرێت. هەروەکو لە شیعری شاعیرەکانی ئەمڕۆکەی سلێمانیدا پێیدا هەڵگوتراوە کە دەڵێن: «پیرەمەگروون موقەدەسی، دۆستی دایمی کوردی». باوەڕناکەم ئەو شاعیرە لەوە ئاگادار بووبێت کە لەوەپێش کورد پیرەمەگرونی پەرستووە. بەڵام ڕوحی پاکی کوردی ئەوەی بەزبانی ئەو شاعیرە دڵپاکە داهێناوە کە موقەدەسە.

کوردی پێشوو لەبەر ئەوە پەرستیشی ئەو کێوە موقەدەسیان کردووە کە ئاورفشان بووە، هەروەکو باباگورگور. ئەو کێوە، یان ئەو خاکەی بابا گوڕگوڕ بۆچی پەرستراوە، چونکە ئاوری لێ دەرکەوتووە. جا نەیانگوتووە، کە لەبەر ئاورەکەیە، گوتوویانە پیاوێکی گەورە کە ناوی باباگوڕگوڕ بووە، لەم جێگەیەدا مەدفوونە.

خەڵکی سلێمانی ساڵی چەند جاران نان و خواردەمەنی هەڵدەگرن و دەچنە شاخی پیرەمەگروون و لەسەر شاخەکە گوایە پیاوێکی گەورە و خوایی ناژراوە دەچنە زیارەتی و بەو بۆنەیەوە سێ - چوار ڕۆژ بەکەیف و شایی و خۆشخوانی دەیبەنەسەر.

هەتا شاخی کوڕە کاژاویش بە موقەدەس دەزاندرێت. ملەکەوە و شاخی دی سەید سادقیش دیسان موقەدەسە.

شاخی هەورامان: شاخێکی لە هەموان گەورەتر و بەناوبانگترە کە ئەو هەزار ساڵەیە کوردی بەخێوکردووە و پۆشین و چەک و بەرگی کوردییان هەر لە خۆیانە و خەڵکەکەی بەنیسبەت زۆر مەدەنی و تێگەیشتوون و کاریگەر و ئیش زانن و خاوەن دەستکردی خۆیانن. زبانەکەیان کە لە لای ئێمە کەمێک لە زانین دوورە، بەڵام زبانێکی زۆر خاوێن و پاکە و زبانی ئاوێستای کتێبی موقەدەسی کوردی پێشووە کە هەتا ئەمڕۆکە ڕاگیراوە و تێکەڵ بە زبانانی دیکە نەبووە. لەو کێوەدا پیاوانی زۆر گەورە هەڵکەوتوون و لە دونیادا ناوبانگیان دەرکردوە. بەعیلم و عیرفان و بە تێگەیشتوو و زانین و زرنگی گرەویان لە هاواڵانی خۆیان بردووەتەوە. چەند کەسێکی کە ناویان و ئاساریان لە ئێمە ئاشکرا بووە ئەمانەن: مەلا خدری رواری و مەلا مستەفای بێسارانی و خانەی قوبادی و مستەفا بەگ و مەولەوی. گەلیک شوعەرا و عولەمای دیکەش لەو خاکەدا هەڵکەوتوون کە تاکو ئێستە ئاسار و ناویان لەبەر بێکەسی لەبیر چووەتەوە.

شاخی قەرەداغ: شاخێکی زۆر گەورەیە. بە فەڕە بۆ کورد، چونکە ئاساری کوردی تێدایە.

چۆم و جۆگاوەکانی سلێمانی

١- تانجەرۆ، (ئاوبارە و سەرچنار بەکرەجۆ): سەرچاوەی تانجەرۆ لە سەرچنارەوە هەڵدەستێ و دەچێتە خوارەوە، لە پردی قلیاسان کە ڕێگەی چوونە چەمچەماڵ و کەرکووکە، لە چۆمەوە هەتا دەشتی شارەزوور پێی دەڵێن تانجەرۆ. ئەو چۆمەش لە شیمالی غەربی سلێمانییەوە ڕوو بەغەرب و لەوێوە بەغەربی سلێمانیدا و ڕوو بە جنووبی غەرب ولە جنووبەوە ژێر دەبێتەوە و دەچێتە دەشتی شارەزوور. لە گەلێک جێگایان بەندیان بۆ هەڵبەستووە مەرەزە و شینایی و بیستانی لەبەر دەکەن.

ئاوبارە بە بەکرەجۆش لە سەرچنارەوە هەڵبەستراوە. بەکرەجۆ لە دەوری بەکرە سووری کوڕی سلێمان پاشای گەورەی نەوەی فەقێ ئەحمەدی دارەشمانە هەڵی بەستووە. بەڵام ئەو جۆگە گەورەیە بۆ خەڵکی سلێمانی سوودێکی نییە؛ چونکو حکومەت ئەوە دوو ساڵە ماکینە و ئالەتی عەسریی هێناوەتە سەر ئەو خاکەی کە بەو ئاوە ئاو دەدرێ. لە پێشا نییەتی حکومەت ئەوەبوو کە ماکینە بێنێتە سەر ئەو خاکە، تاکو ئەهالیی سلێمانی ئیستیفادەی لێ بکەن و فێری ماکینە بەکاربردن ببن. بەڵام مەئموور و جووتبەندە و کارگەری ئەو خاکەیان لە بەسرە و لیواکانی جنووبەوە هێناوە و ناویان ناوە (مەزرەعەی بەکرەجۆ) و هەموو حاسیلات و دانەوێڵەیان لە شاری سلێمانی دەفرۆشن. ئەگەرچی نەدەبوو وابوایە، ئەو مودەتەی لە سلێمانی بووم لەبەر دەرگای دائیرەی بەلەدییە هەموو سبەینان چاوم بە چەند لۆری حاسیلاتی بەکرەجۆ دەکەوت؛ دەیانهێنا سلێمانی دەیانفرۆشت و کا و جۆ و دانەوێڵەشیان بە ئەرزان دەدا.

بەوە تەنگەیان بە جووتبەندە و خاوەن کرداری سلێمانی هەڵچنیبوو، هەتا پیاوێکی خەلکی سلێمانی لە نێو عەمەلەکانی بەکرەجۆدا پەیدا نەدەبوو، هەموو لە جنووبەوە هێنرابوون.

٢- زەڵم: لە ژوور خورماڵەوە و لەبەر مزگەوتەکە دەردەکەوێت و سەری سپیان ئاغا دەردەکەوێت بەسەر دەشتی شارەزووردا بڵاو دەبێتەوە. زۆر کەمی بەکار دەبرێ، ئەگەرچی ئاو زۆر و زەبەندە بەخۆڕایی دەڕوات. دەشتی شارەزوور ئەگەر ئاوەدان بوایە نەیدەهێشت ئەو ئاوە زۆرەی کە بۆ هەموو گۆشە و قوژبنی دەشت هەڵدەگیرێت بەخۆڕایی بڕواتە خوارەوە، بەڵام لە بەدبەختانە لە باتی ئیستیفادە

لێکردنی پڕە لە بەراز. تەنهـــا لە هێندێک جـــێگایانی ڕۆژهـەڵاتی دەشت ڕوو بەهەڵەبجە کەمیک شینایی و کەمیک مەرەزەی حکومـەتی لەبەر دەکرێت و ئەو ئاوە جوانە بەکەڵکە بەبێ سوود ڕوو بە خاکی...... سەری خۆی هەڵدەگرێ و دەڕوات. تەرکی دار و دیار دەکات، لە داخی گەورەکانی کورد دەست لە نیشتمان بەردەدات، وێڵی چۆل و دەشتی غوربەت، لە خوارەوە خەڵکی ئیستیفادەی لێ دەکەن.

چایخانە و ئوتێل و موسافرخانە

چایخانەکان سەد و بیست دانەن. لەوانە نزیکی پەنجا دانەی زۆر چاک و خۆشن و هی دیکە نێوەنجی و لەسەر دەستووری کۆنن.

ئوتێل: چوار ئوتێلن، یەکـەمینی ئوتێلی سـەعادە هی حـاجی ئیـبراهیم ئاغا و ئەحمـەد بەگی موتەسـەڕێف. هی دووەم ئوتێلی سـاڵح زەریفە. هی سێیـەم ئوتێلی فـەرەح هـی حـاجی توفیـقی تازە دەوڵەمــەند و ســەعـدی مـارف. هـی چوارەم موسـافرخـانەی کوردسـتان زنوبە (موزمـانیکی؟) سوریەی بەکرێی گرتووە. لەسەر جادەی سابوونکەرانە.

قەیسەری

١- قەیسەری وەسمان پاشا: وەسمان پاشای گەورەی جاف دروستی کردووە.

٢- قەیسەریی نەقیب: نەقیب شێخ مستەفا دروستی کردووە.

٣- قـەیسـەری غـەفوور ئاغـا: غـەفوور ئاغا دروسـتی کـردووە. ئێسـتـە لە دەست وەرەسەکەی دایە.

٤- یحاجی برایم دروستی کردووە. لە دوای ئەو فرۆشراوە و ئێستەش ئاوەدانە.

زۆرترین دوکـان و بازاڕ هی حاجی مـەلا موحیـەدین و حـاجی سـەعیـد ئاغا و حاجی عەلی ئاغایە هەر سێک برای یەکن.

مزگەوت لە سلێمانی

١- مزگەوتی گەورە: ئەوڕەحمان پاشای بەبە بینای کردووە.

٢- مزگەوتی بچکۆلە: شێخ حەفیدی کاک ئەحمـەد بینای کردووە. عرفان ئەفەندی مودەڕڕسی بووە و لەلایەن شێخ سەعیدەوەیە.

٣- مزگەوتی قامیشەکان: شێخ مستەفای گولانی بە معاوەنەتی.

٤- مزگەوتی سەرچاوەی کانی ئاسکان: لە لایەن بابانەکانەوە دروست کراوە.

٥- مزگەوتی شێخ سەلام: شێخ مستەفا فەوزی ئەفەندی مودەڕیسی ئەم مزگەوتەیە.

٦- مزگەوتی حاجی ئەحان: ئەو پیاوە خەلکی سلێمانی و بازرگان بوو؛ ئەو مزگەوتەی دروست کردووە.

٧- مزگەوتی مەڵکەندی: (؟) ناو موتەسەڕف بەگی سلێمانی دروست کراوە.

٨- مزگەوتی عەبدولرەحمان پاشا: عەبدولڕەحمان پاشای بابان بۆ مەلا عەبدوڵڵا رەشی دروست کردووە. کە ئەو مەلایە خەڵکی سنەیە. لە دوای ئەو عەلامەوە، بەناوبانگ مەلا ئەحمەدی چاومار بوو بەمودەڕیسی. لە دوای ئەو شێخ مستەفا بابە ڕەسوول -کە موفتی بوو -لە دوای ئەو سەید حەسەن برازای موفتی، لە دوای ئەو مەلا مستەفای کوردی شارەزووری و ئێستە مەلا محەمەد کوڕی مەلا مستەفا مودەڕیسە.

٩- مزگەوتی حاجی شێخ ئەمین:

١٠- تەکیە رووتە: شێخ عەلی کوری شێخ عەبدولڕەحمان تاڵەبانی دروستی کرد؛ تەکیەیەکی قادرییە. لە پاشان حەفسە خان کچی حاجی عەبدولڕەحمان مەجرووم، ئاوای کردەوە.

١١- تەکیەی شێخ مارف: بە مزگەوتی حاجی بەگ مەشهوور بووە؛ ئێستەش ئەو مزگەوتە لە نێو ئەو تەکیەدایە. مودەڕیسی مەلا ئەحمەد ئابڵاخییە.

١٢- مزگەوتی باش چاوش: باش چاوش باوکی ئەحمەد (؟) ناوی یەکێکی خەڵکی سلێمانییە.

١٣- مزگەوتی شێخ بابا عەلی: عەبدولڕەحمانی پاشای بابان بۆ شێخ عەبدولڕەحمان شێخ ئەبووبکر دروستی کردووە.

١٤- مزگەوتی هەمزە ئاغای مصرف: بۆ مەلا ئەحمد سایب کە قازی بووە، دروستی کردووە. ئەمڕۆکە مەلا مەعرووف ئەفەندی قازییە.

١٥- مزگەوتی حاجی عەزیز خەیات: پیاوێکی توجار دروستی کردووە.

١٦- مزگەوتی عەبدولکەریم: شێخ قادر سنەیی دروستی کردووە کە خاوەندی کتێبی (تهذیب)ە. ئەمڕۆکە نەوەی ئەو، شێخ لەتیف مودەڕیسە.

١٧- مزگەوتی مەلا مەحموودی حاجی عەلی: مەلا عەلی نیزامی، خەڵکی سلێمانییە و بەکۆمەکی خەڵکەکە دروستی کردووە.

١٨- خانەقای خالدییە: مەحموود پاشای بابان بۆ مەولانا خالید دروستی کردووە. ئێستە مەدرەسە و خانەقایە. لە پاشان لە لایەن ئەهالی شارەزوورەوە ئاواکراوە و ئێستاش ئاوەدانە.

١٩- خانەقای مەلا عەلی وەسمان: بۆ خۆی دروستی کردووە، خانەقای نەقشبەندییە.

٢٠- مزگەوتی شێخ یوسف.

٢١- مزگەوتی شێخ حەسەنی قازی: ئەم شێخ حەسەنە خەڵکی سلێمانییە، لە ساداتی بەرزنجەیە. لە دوای حوکمدرانی باباندا ڕۆمەکان ئەویان کردە قازی.

٢٢- مزگەوتی مەلا محەمەد ئەمین: بە کۆمەکی خەڵکی ئەو مزگەوتەی بۆ دروست کراوە.

٢٣- مزگەوتی مەلا حوسێنی پیس کەندی: خەڵکەکە بۆیان دروست کردووە و ئەمڕۆ بۆ خۆشی هەر لەسەر ئەو مزگەوتە مودەڕسە و یەکەمین عولەمایە.

٢٤- مزگەوتی مەلا عەبدولڕەحمان ڕەسول ئاغا: لە لایەن خەڵکەوە بۆی دروست کراوە.

٢٥- مزگەوتی مەلا غەفوور: ئاغا تەها بەتوجارانی سلیمانی دروستی کردووە. نزیک بیست ساڵێک لەمەوپێش ڕووخابوو کە حاجی فەرەج حاجی حامد دروستی کردبوو.

٢٦- دووەمین تەکیە رووتە: لەلایەن شێخ مستەفا نەقیب دروست کراوە.

٢٧- مزگەوتی شێخەڵلای هەولێر: بە کۆمەکی خەڵکەکە بۆ شێخەڵلا ناوێک کە خەلیفەی شێخ عوسمانی تەوێلە بوو دروست کراوە. ئەو شێخەڵلایە لە هەولێر تەکییەی هەیە لەوێ مەدفوونە.

٢٨- مزگەوتی خم خانە: حاجی عەبدولڕحمان بەگ بۆ مەلا ئەحمەدی دێلێژەیی

دروستی کردووە. ئێستە مەلا محەمەد سەعید کوڕی مەلا ئەحمەد مودەڕیسە.

٢٩- مزگەوتی عەبدولڕەحمانی عازەبان: خەڵکەکە بۆ شێخ عەبدولڕەحمان ناوێکیان دروست کردووە.

٣٠- مزگەوتی موفتی: مەلا ئەحمەد چاومار کە خەڵکی دێ لێژەی قەرەداغ بوو، لە سلێمانی ئەو جێگا مزگەوتەی کڕی و ئەو وەخت موفتی شار و مودەڕیس بووە و کردوویەتە مزگەوت. مەلا ئەحمەد و مەلا ئەمینی کوڕی تەئلیفاتیان هەیە، بێخود شاعیری مەشهور کوڕی مەلا ئەمینە.

٣١- مزگەوتی مەلا ئەمین مام ڕۆستەم: ئەهالی سلێمانی بۆ مەلا ئەمینیان دروست کردووە.

٣٢- مزگەوتی شێخ محەمەدی ئالەکی: لە لایەن عەبدوڵلا ئاغای عەزیز ئاغا، کە لە گەورە پیاوانی سلێمانی بوو، بۆ ئەو شێخ محەمەد ناوە دروست کراوە.

٣٣- مزگەوتی بن تەبەق: لە لایەن ئەهالیەوە بۆ مەلا سالحی هەرمەتی کراوە.

٣٤- مزگەوتی شێخ محەمەدی بەرزنجی: بە کۆمەگی سەیدەکانی سلێمانی دروست کراوە. ئێستە سەید عەلی لە سەریەتی.

٣٥- مزگەوتی نەقیب میرە سوورە: لە لایەن ئەوڕەحمان پاشاوە دروست کراوە.

٣٦- خانەقای مەحوی: سوڵتان عەبدولحەمیدی عوسمانی بۆ مەحویی دروست کردووە. مەحوی لە ریزەی شوعەرایان ناوی دەبرێت.

کلیسا و کەنیشتە

کەنیشتەی جولەکان دوون، یەکیان لە گەڕەکی جوولەکانە و ئەوی دیکەش قەرەداخی. چونکە جوولەکەکانی قەرەداخ کردوویانە و بەو ناوە ناوی دەرکردووە. ئیدارەی ئەو دوو کەنیشتانە لە لایەن خەلکەکەی گەڕەکەکەوە دەکرێت، هەموو ماڵەکانی جووی سلێمانی بە دەرگاوە سەد و سێزدە دەرگایە.

حەمام

لە سلێمانیدا هەشت حەمام هەیە کە ئاوەدان بێت. یەکێکیان وێرانە.

١- حەمامی موفتی: لە لایەن مەلا ئەحمەدی چاومارەوە دروست کراوە و ئێستاش دوو بەشی لە دەست ئەو فازڵەدایە و بەشی دووەمی هی حاجی ئیبراهیم ئاغای توجار و کەریم ئەلەکەیە.

٢- حەمامی فاتمەخان: لە نزیک سەرایە. ئەورەحمان پاشای بابان دروستی کردووە، وەقفی هەموو مەدرەسە و مزگەوتەکانی سلێمانییە. ئەو فاتمە خانە دایکی ئەورەحمان پاشا بووە.

٣- حەمامی قشلە: لە دەوری بابانەکان بینا کراوە. ئێستا موڵکی ممەی(؟) ئەورەحمان ئاغایە. نزیک مزگەوتی گەورەیە.

٤- حەمامی نەقیب: شێخ مەعرووفی نەقیب بینای کردووە.

٥- حەمامی سورەت: ئێستا موڵکی کەریمی ئەلەکەیە.

٦- حەمامی حاجی سەعید ئاغا: خۆی دروستی کردووە، ئێستا لە دەست خۆیانە. حاجی سەعید ئاغا کوڕی مەعرووف ئاغا تەنهایە کە یەکە توجاری ئەشرافی شار بووە و زۆر لە ئیستەنبول بووە و ئەعیان بووە.

٧- حەمامی غەفور ئاغا: زۆر بچووکە لە ئاخیری بازاڕە و لە قیبلەی بازار هەڵکەوتووە. غەفوور ئاغا توجار و ئەشراف بووە دروستی کردووە.

٨- حەمامی حاجی غەنی: حاجی غەنی نێوی گەورەیەکی شارە و ئەو دروستی کردووە. ئێستا موڵکی کوڕانی حاجی ساڵحی حەمە کەرکووکییە.

٩- حەمامی حاجی عەبدوڵلا: حاجی عەبدوڵلا کوڕی ئاغا تەها دروستی کردووە.

١٠- حەمامی گازێ: وێرانە و لە گەڕەکی گوێژەیە.

ئاش لەنێو شاردا

ئاشی ئاو هەژدەیە، چواردەی ئێستا کار دەکات. سێ ئاشی ئاگری هەیە.

ئاشی ئاگر:

١- حاجی ئیبراهیم ئاغا و حاجی رەشید، حاجی سەید قادر ئاغایە.

٢- هی مەجید ئەفەندی ئەلەکە.

٣- هی (صبغ الله) ئەفەندی و واقیفی.

ئەو ئاشانەی بەئاوی کارێزەوە دەگەڕێن زۆر چاک ئیش دەکەن. ئاشە تازەکە کە نزیک دەباغ خانەکەیە، بە ئاشی مارف بەگ مەشوورە. ئەوانی تر هەموو لە دەوری بابانەکاندا هەبووە.

ماکینەی ئەلەکتریک (کەهرەبا)

ساڵی ١٩٢٨ هێنایانە و لە لایەن بەلەدییەوە کراوە و هەموو کووچە و ماڵەکانی پێ ڕووناک کراوەتەوە. مەرکەزی ماکینەکان لە گەڕەکی گوێژەی ئەمرۆ سابوونکەرانی دوێنێکە، کە لە باغچەی باغی پوورە بەگی(؟) دامەزراندراوە. بەڵام جێگای ماکینەکە تەنگە و کافی نییە.

ماشینەی ئاو نییە. ئاوی کە بەگونج بەسەر شاردا دابەش کراوە ئەمەیە، کارێزی حاجی بەگ لەسەر جادەکەی حەوزی بۆ دروست کراوە بە گونجی گەورە دەرخراوە، لە دوایی هەر ماڵێک بە گونجی بچووک بەش کراوەتە سەریان.

کارێز:

١- کارێزی حاجی بەگ (کە بەسەر شاردا دابەش کراوە).

٢- کارێزی عەزیز ئاغا.

٣- کارێزی ئەحمەد زەنگەنە.

٤- کارێزی حاجی حەسەن.

٥- کارێزی سەید ئەحمەد بابا رەسول.

٦- کارێزی حاجی خان.

٧- کارێزی سەید حەسەن. وەقفی ئەورەحمان پاشای بابانە.

٨- کارێزی دایکی پاشا. وەقفی فاتمە خان دایکی ئەورەحمان پاشای بابانە.

٩- کارێزی گونجی (حن) بەغدایی.

١٠- کارێزی کانی ئاسکان.

١١- کارێزی حەمامی موفتی.

١٢- كارێزی بن تەبەق.

١٣- كارێزی حەمامی قشلە.

١٤- كارێزی عوسمان پاشا (جاف خەلكی هەڵەبجە).

١٥- كارێزی حاجی مەلا عەلی (كەوتووەتە نزیک گردی سەیوانەوە).

١٦- لە ڕۆژئاوای شار نزیک بە تەیارەخانەوە كارێزێكی دیكەش هەیە كە بۆ زەوی و زاری شاری بەكاری دەبەن. كارێزی موشیر ئاوایە و لە بەهاراندا دەبێتە سەیرانگەهی شارێ.

خان و كاروان سەرا

١- خانی حاجی عەبدوڵلای درێژ(؟).

٢- خانی حاجی سەعید ئاغا: خۆی دروستی كردووە و موڵكی خۆی و دوو برایەتی.

٣- خانی غەفوور ئاغا: خۆی دروستی كردووە.

٤- خانە سووتاو: قادر كەریم لاین دروستی كردووە. نیوەی وەقفی عەبدوڕەحمان پاشایە بۆ هەموو مزگەوتەكانی سلێمانی؛ نیوەشی هی حاجی رەشید حاجی سەید قادر ئاغایە.

٥- خانی گومرک: حاجی سەعید ئاغا و دوو برای دروستیان كردووە. ئێستە دائیرەی گومرگی تێدایە.

٦- خانی رسوومات: موڵكی حاجی حەمە ئاغای برای حاجی سەعید ئاغایە.

٧- خان و كاروان: سەرای حكومەتی لە دەوروپشتە.

نفووسی سلێمانی

ژمارەی نفوسی سلێمانی بەپێی قەیدی تاپۆ ٣٥٠٠ (سێ هەزار و پێنج سەد) ماڵە.

عەشایر و قەبیلەكانی سلێمانی

عەشیرەتی پشدەر، جاف، هەمەوەند، هەورامی، مەنمی (مەمنی)، كافرۆش، شوان، شێخ بزێنی.

تایفەی بابەکر ئاغای، تایفەی مەحموود ئاغای، تایفەی ئەحمەد ئاغای، تایفەی رەسوول ئاغای، تایفەی بەگ زادە، تایفەی عەلی ئاغای، تایفەی ئومەر ئاغای، تایفەی هەباس ئاغا.

١- بابەکر ئاغا کوڕی سەلیم ئاغا: بابەکر ئاغا رەیسی هەموویانە.

تایفەی مەحموودئاغا. ئەمڕۆکە هەباس مەحموود ئاغا گەورەیانە، کە بەوانە دەڵێن «برا گەورە».

٣- تایفەی ئەحمەد ئاغا: ئەمڕۆکە سالح ئاغا برا گەورەیانە.

٤- رەسوول ئاغا: رەشید ئەولا ئاغا برا گەورەیە رەشید کوڕی عەبدوڵلا کوڕی رەسوول ئاغایە لە دێی سوورە قەڵات دادەنیشێت.

٥- تایفەی بەگ زادە: ئەحمەد مستەفا ئاغا برا گەورەیانە لە دێی کانی توو دادەنیشێت.

٧- تایفەی ئۆمەر ئاغا: هەباسی ئۆمەر ئاغا گەورەیانە لە دێی دەقناوە دادەنیشێت.

٨- تایفەی هەباس ئاغا: بایز ئاغا کوڕی هەباس ئاغا گەورەیانە لە دێی دەسوێنە دادەنیشێت.

ئەم هەشت تایفەیە لە کوڕانی حەمە ئاغای گەورەن، حەمە ئاغا بیست و چوار ژنی هەبووە و لە هەر ژنێک کوڕێک. بەو جۆرە هەر کوڕێک لەسەر دێ و قەبیلەیەک دانیشتبوون و بوون بەگەورە. دەنا هەموویان (میر ئاودەلین) و میرئاودەلی بنەچەکەی گەورە و سەردار عەشیرەتەکەن و (نورەدین) رەعیەت و رەنجبەرن.

هێندێک جار ئەو عەشیرەتە بە پشدەری و هێندێک جار بەمیرئاودەلی و هێندێک جار بەنوورەدینی ناودەبرێن. بەڵام براگەورەکانیان بە میرئاودەلی ناوبانگیان دەرکردووە.

حەمە ئاغای گەورە لە دەشتیو -کە دێیەکی پشدەرە- دانیشتووە. دەشتیو لە نزیک حدوودی ئالان و قەڵادزەیە. هەر لەو دێیەش وەفاتی کردووە و قەبری ئێستا لەوێیە.

شەڕەکانی عەشیرەتی پشدەر

١- شەڕی رووس

شەڕی رووس لەگەڵ پشدەر پولنیک ئەلسکاندەر لە سەردەشتەوە قاقەزێکی بۆ گەورەکانی پشدەر نووسی کە شەڕیان لەگەڵ نەکەن. ئەوانیش بەهۆی دینەوە جوابیان داوە. دووبارە ئەلسکاندەر بۆی نوسینەوە کە دەست لە شەڕ بەردەن. لە دوامینا شەڕ دەست پێ کرا. نزیکەی شەش شەڕ کوژتاریان لێک کردن. لە پشدەری ئەمانە کوژران: بابەکر ئاغای حەمە ئاغا، حاجی سەید گول، توفیق بەگ، حاجی سالّح بابەکر ئاغا. لە تایفەی ئەحمەد ئاغانی باپیرانی نزیک سێ سەد کەس کوژران. ئەوانە لە یەکە شەوابوو، کە نزیک بۆکانە و سەعاتێک لە بۆکان دوورە.

یەکەمین شەڕیان لە دوو شەنبە بوو کە رووس گەیشتە سەردەشت. لەوێش شەڕێکیان کرد. لەو شەڕەدا رووس تەنگەیان بە کورد هەڵچنی. شەری سێیەم و چوارەم و شەشەم میر ئاودەلی سەرکەوتن و سەردەشتیان لە دەست رووس دەرخست.

٢- شەری گەل گەورک

لە پاش شەڕی رووس لە گەل گەورک شەڕیان کرد. گەورک چەند دێهاتێکی پشدەریان گرتبوو؛ پشدەرییانیش داوایان کردەوە. جیهانگیر ئاغای گەورک جوابی دان لەسەر ئەوە پشدەری لەشکرکێشییان کرد و لنگیان دا سەر خاکی گەورک. لە (رەبەت) و لە شندرەو.

لەوەپێش میرئاودەلییەکان پیاوێکی خۆیان ناردووە، پاشان هەباسی هەباس ئاغا چووە سەر ئەو دێهاتە کە بزانێ دەیاندەنەوە. گەورەکیش چوون ئەو ئاغایەیان کوژت.

لە پاش ئەوە میرئاودەلی بۆ خوێن ئەستاندنەوەی هەباس ئاغا لەشکریان کێشا و چوونە سەر عەشیرەتی گەورک و لە دوای چەند شەڕ جیهانگیر ئاغا و پێنج کوڕیان کوشت و عەشیرەتەکەیان لە دەست خست و پووچیان کردەوە.

٣- شەڕی دەربەند

لە شەڕی دەربەندی بازییاندا کۆمەگی شێخ مەحموودیان کرد و زۆر مەردانە تێ وەچوون. هەر وەختێک پشدەری لەگەڵ شێخ مەحموود ڕێک کەوتبایە، باوی شێخ مەحموود دەبوو، کە ڕووی وەرگێرابایە، کورد تووشی شکستە دەبوو.

عەشیرەتی پشدەر عەشیرەتێکی زۆر بەهێز و تێگەیشتوو و دەوڵەمەند و پڕ چەک و ئازاو ڕێک و یەکدڵن. لە بەرامبەر دوژمن هەموویان دەبن بەیەک. کە نەیارێک لە نێواندا هەبێت هەموو بەیەک دەست و یەک زبان و یەک قسە و یەک وجوودی پێشی پێ دەگرن. ئەو یەکێتییە سەرفرازی کردوون و تاکو ئەمڕۆکە رای گرتوون و بەو سایەیەوە زۆر چاک دەژین و کەسێک دەرەقەتیان نایەت.

لە سلێمانی چاوم بە گەلێک ئاغایان و گەورەی پشدەرییان کەوت، لە بەرگ و سەرپۆش و رەوشت و گوتە و داب و دەستووریان عەشیرەتێکی خاوەند شەرەف و تێگەیشتوو و زانا و زرنگم کەوتە بەرچاو و بەسەر عەشایری دیکەی کورددا زۆر سەرهاتووە.

بەبەرگ و سەر و پێچ و رۆین و دانیشتن و شێوەی قسە و رەوشت و خووی بزووتنەوە و دەستوور و باویان، لە عەشیرەتی (بەگزادە، دێبوکری موکریان)م جوێ نەکردنەوە. کەسێک لە پێش بەرگی پەهلەویدا بەگزادەکانی موکریان و ئاغاکانی دێبوکری موکریانی چاو پێ کەوتبێ و ئەمڕۆکە ئاغا و گەورەکانی پشدەر ببینێت، ناتوانێت بەهیچ کلۆجێک لێکیان جوێ بکاتەوە.

هەرچەندە زبانی شارەزوور بە تەواوی شێوەی موکرییە، بەڵام عەشیرەتی پشدەر زۆر بە چاکی ئەو شێوە و رەوشتە و دەستوور و دابەی بەخێو کردوە و لە دەستی نەداوە.

عەشیرەتی جاف

ئەو عەشیرەتە زۆر بەهێزن. لە ساڵانی ١٢٠٤دا لە کرماشان دانیشتبوون. بەئیلی (مرادی) دەناسران. کورد زبانن، لەهجەیان کەمیک لە لوڕ دەچێت.

ئومەرای جاف: میرە بەگ ناو و زایر بەگ ناو چونەتە شارەزوور. حاکمی بابان ئەوڕەحمان پاشا ئەوانەی دامەزراندووە.

له دوای میره بەگ کەیخوسرەو بەگ کوڕی زایر بەگ بووە بە گەورەی جاف. له دوای ئەو قادر بەگ بووە بە سەرکردەی جاف. له دوای ئەو حەمە پاشای کوڕی کەیخوسرەو بەگ و بەهرام بەگ بە یەکیەتی بوون بە گەورەی جاف. دوو ساڵیان بە تەبایی رابوارد. حەمە پاشا بوو بەوالی کرماشان (١٣٠٥). سەرکۆماریی جاف بۆ بەهرام بەگ مایەوە. له دوای ئەو مەحمووديان کوڕی حەمە پاشا بوو بە سەرکۆمار. عوسمان پاشا و مەحموود پاشا کوڕانی حەمە پاشا بەتەبایی گەورەییيان کرد، له ساڵی ١٣٤١دا عوسمان پاشا مرد.

تیرەی جاف ١٧ن ناویان ئەمانەن له خوارەوە:

١- روخ زایی،

٢- تەرخانی،

٣- گەلالی،

٤- شاتری،

٥- یوسووجانی،

٦- سدانی،

٧- وردەشاتری،

٨- مکایلی،

٩- بوداغی،

١٠- عەمەڵە،

١١- پشتماڵە،

١٢- کەمالەیی،

١٣- باشکی،

١٤- میروەیسی،

١٥- هاروونی،

١٦- قارەمانی،

١٧- شێخ سمایلی.

ئەو تیرانەی عەشیرەی جاف لە ژێر ئیدارەی گەورەکانی خۆیاندا دەگەڕێن، بە رەئیسی عەشیرەتەکانیان دەڵێن سەر (کۆمار). عوسمان پاشای جاف تایر بەگ شاعیری بەناوبانگ و ئەحمەد موختار بەگ شاعیرێکی غەرا و بە قیمەت بوو دیوانێکی زۆر قیمەتداری هەیە. ئەحمەد موختار شاعیرێکی زۆر باشە. کە من لەسلێمانی بووم لەبەر هێندێک مەسایل روو بەشاخی هەورامان هەڵات و پەنای بۆ حکومەتی ئێران برد. عزەت بەگ لە سلێمانی دانیشتووە.

قەزا و ناحیەکانی لیوای سلێمانی

ناوچەی لیوای شاری سلێمانیە و ئەو لیوایە دوو قەزاو دە ناحیەیە. قەزای هەڵەبجە و قەزای شاربازێرە. ناحیەکان ئەمانەن: پێنجوین، وارماوا، تانجەرۆ، قەرەداغ، بازییان، سروچک، سورداش، ماوەت، خوممبار، خورماڵ.

لە ناوچە و قەزاکانی لیوای سلێمانی لە بەدبەختیمە جگە لە قەزای هەڵەبجە و ناحیەی خورماڵ و بازییان نەبێت نەمدیوە کە بتوانم لێیان بدوێم و بتوانم لەم پەڕاوییەدا ناویان بەدرێژی بێنم.

هەڵەبجە: رۆژی پێنجشەممە بۆ زیارەتی قایمقام ناجی بەگ هورمزی، ئامادە بووم. بە واسیتەی جەلال ئەفەندی سائیب مدیری تەحریرات، بەناجی بەگمان راگەیاند. لە پێشدا گەیشتمە سەرای سپیان ئاغا کە ئاوێکی زۆر زەوەند لە بن گردێک دەردەکەوێت، دوو بەندەیی هەڵبەستراوە بەراست و چەپدا؛ لەوێ تێ پەڕیین چووینە خورماڵ. بازارچەیەکی بچووک و چەند دووکانێکی تێدایە و لەگەڵ چاخانەیەک. بەڵام مەنزەرەی ئاوی کە لە ژێر خانووبەرە و حەوشی کوڕی شێخ حوسامەدین دەردەکەوێت، شایانی حیرەتە و نە دڵێک هەزار دڵ مەفتوون و سەرگەردانی دەبێت.

پەیمانی نێوان شێخ مەحموود و ئەحمەد تەوفیق بەگ

موتەسەڕیفی سلێمانی

لە پاش ئەوەی تەوفیق بەگ لە شەڕی روسیە لە ناوچەی موکریانی بە شەش سەد کەسەوە کوژرا و لەشکرەکەی کورد گەڕانەوە پاش، ئەحمەد بەگ کوڕی تەوفیق بەگ لە تەمەنی هەژدە ساڵانەدا بوو؛ خەریک بوو خۆی بنوێنێت و لەگەڵ مەئمووورانی تورکا گەلێک نزیکی و تێکەڵی دەکرد و لە تەقەلادا بوو کە جێگایەک وە دەست خات.

شێخ مەحموود لەوە گەیشتبوو کە ئەحمەد بەگ لە کۆششدایە و خەریکە؛ ڕۆژێک لەگەڵ ئەحمەد بەگ پەیمانیان کرد پێکەوە دانیشن و قسەیەکی چاک بۆ هاتووی خۆیان بکەن و لەو وەختە تەنگەی تورک کەلێن دەست خەن. دوای نیوەڕۆ لە ماڵی ئەحمەد بەگ دانیشتن. تەنها شێخ مەحموود و ئەحمەد بەگ پەیمانیان گرێ دا. ئەمە چەند قسەیەکی شێخ مەحمووده لەگەڵ ئەحمەد بەگ وهی ئەحمەد بەگ لەگەڵ شێخ مەحموود. شێخ مەحموود ڕووی لە ئەحمەد بەگ کرد، گوتی: چەند قسەیەکم هەیە، ئەگەر سوێندم بۆ بخۆی کەس نەیزانێت و بەکەس نەڵێیت.

ئەحمەد بەگ: کەسێکی پیاو بێ پەیمان و عەهد بەسیەتی؛ بەڵام پیاوی ناپیاو هەزار سوێندیش بخوات بەسەری نابات من پەیمانت لەگەڵ دەکەم هەتا زەمانە بۆ خۆی حەلی نەکات من ئاشکرای نەکەم.

شێخ مەحموود: بەڵێ پەیمان و شەرت دەکەین، بەڵام سوێندم بۆ بخۆ جگە لە من و لە تۆ کەس لەم شتە پەنهانیە ئاگادار نەبێت.

ئەحمەد بەگ: بەهەموو موقەدەساتی دین سوێند بێت ئەو فەرمایشانەی کە تۆ لەگەڵ منیا دەکەیت، هەتا زەمانە ئاشکرای نەکات من بە کەس نەڵێم.

شێخ مەحموود: ئەحمەد بەگ من بە هۆی تۆوە دەتوانم کارێکی زۆر گەورە بکەم بە شەرتێک لەو کارەدا هەردووکمان شەریک بین. ئەگەر ئەستێرەی بەخت و خۆشی ڕووی لەهەر کامێک لەم دووانەمان کرد، یەکتر لە بیرنەکەین و شەریکی خۆشی و ناخۆشی و ڕەنج و سوودبین. ئەگەر من بۆم لوا بە ئاشکرا کەمن بووم بە پەنهانیش تۆ وجوودێکی نەبووەی من بی، کە تۆش بۆت لوا هەروها.

ئەحـــمــەد بەگ: دووبـارە سـوێندبێ، هـەتا تۆ لـە من جـوێ نـەبیـتــەوە، من لـە تۆ نەبمەوە و دەستبەردارت نەبم، بە شەرتی مەنافعی کۆمەڵایەتی.

شێخ مـەحموود: من لە دەوری باوکمدا مامم و باوکم کـە دوژمنی باوکی تۆ بوون و لە حەقی یەکترا دەکۆشان، من پەنهانی ئەوان، بە تاریکیی شەو خۆم دەگەیاندە باوکت و کۆمـەگیم دەکرد؛ دەست بەدەست ئیشم بۆ دەکردن وە نەبێ مـەحـەبەت و خۆشەویستی من لەگەڵ ئێوە هەر ئەمڕۆکە بێ. ئێستاش وا هـاتوومە لات کە بۆ ئەم ئیشـە کە بەدەسـتـمەوە لـە تەکی ڕێک کەوی و ببی بە شـەریکی سـوود و زیانم و لە یەکتر جوێ نەبینەوە و پێکەوە کاربکەین.

ئەحمەد بەگ: چی بەدەستەوەیە؟ چی دەتوانین بکەین؟

شـێخ مـەحـمـوود: ئەوا تورک دەڕوات و حکومـەتی تورک ناچارە. ئەم ئیدارەیەی تورکە دەدرێتـە دەست ئێمـە، بۆ هـەر کـامێکمان هـەڵسووڕا ئەوی دیکەمـان لە بیـر نەکەین.

لەسـەر ئەوە شـێخ مـەحـموود و ئەحـمـەد بەگ شـەرت و پەیمانیـان گـرێ دا و بۆ یەکتر سوێندیان خوارد، کە بەبێ یەکتر هیچ نەکەن.

مینۆرسکی پرۆفیسۆری بەناوبانگ ١٩٣٤

ڕۆژی جـومـعــە ٢٩ی ئەیلول هاتە سلێـمـانـی. لە پێـشـا چووە ئوتێل لە پاشـان سـیـادەتی مـوتەسـەڕیف ئەحـمەد بەگ بردیە مـاڵی خۆی زۆر بـە حورمـەت خزمـەتی کـرد. شـــەوی شـــەممە گــەڵێک لە دوای مـن گـەڕابوون بچــمــە لای، نەیـاندۆزیمەوە. وەختـی خـەو ناسح ئەفـەندی حـەیدەری پێـی گوتم کە لیـم گـەڕابوون. سبـەینە زوو چوومـە ماڵی مـوتەسـەڕێف. ئەحمـەد ئاغای پشـدەری لەوێ بوو. چاوەڕێم کـرد هـەتا ئەو پڕۆفـیـسـورە بەناوبانگە لە خـەو هەسـتـا. بە دڵێکی زۆر خـۆش و مـیـهـرەبان پێشـوازیی کردم و دەستی گوشیم و لە دوای چای سـبـەینە خـواردنەوە، بەیەکەوە چووینە مەکتەبی ئیبتدائی بـەسـەر پێیی گـەڕاینەوە. چووینە مەکتەبی متـەوەسیتـە، ئەحـواڵی ریز و مـەکـتـەب و قـوتابیی پرسی. ڕەشـیـد کـابان زۆر زۆر بـە لوتفـەوە خزمەتی کرد. لە پاشـان فوتوغرافێکی من و ڕەشـید کابان و مسـتەفـا بەگ برای مـتـەسـەڕفی گرت لە بـەردەرگـای مـەکـتـەب. لەوێوە چووینە لای مـدیری مـەعـارف، لیستـەی مـەکتـەب و خـوێندن و منداڵەکانی وەرگرت و گـەڕاینەوە مـەتبـەعە. فـایق

بێکەس و مەحموود جەودەت، حاجی توفیق بەگ و شێخ سەلام کۆبوونەوە، هەریەک غەزەلێکی لێ پرسین بە لاتینی نووسییەوە. لە پاشان من و حاجی توفیق و فایق و مەحموود جەودەت و شێخ سەلام و منداڵەکانی شاگردی مەتبەعەی ڕیز کرد، لەبەر هەیوانی بەلەدییەی سلێمانی فۆتۆغرافی گرتین.

شاعیرانی سلێمانی

١- گۆران - عەبدوڵلا کاتب

ناوی عەبدوڵلا بەگ کوڕی سلێمانی بەگ شاعرێکی زۆر بەرزە.

٢- حشمەت

ناوی شێخ قادری کوڕی شێخ عەبدوڕەحمان خەڵکی گوندی [...] کە دوو سەعات لە شیمالی ڕۆژهەڵاتی سلێمانییەوە دوورە و لە پشت شاخی گۆیژەدایە. ئەو پیاوە شیعری زۆرن و بۆ خۆشی کاسب و پیشەگەر بووە و ئێستەش عەتاری دەکات.

٣- ناتێق

خەڵکی سلێمانییە، گەڕەکی کانی ئاسکان. کاسب بووە. ئێستە قۆلچیی ئیستیهلاکە لە تەمەنی چل و پێنج ساڵیدایە، شیعری بەکوردییە. ئەمەش نموونەیەکی شیعرەکانیەتی:

شەو بە دەردی داخی تۆوە تا سەحەر ئەتلێمەوە
هەر ئەڵێی خاری سەفا بەخشە بە سەفحەی جێمەوە

٤- میهری

مەرسیەکی ئیسماعیل حەقی بەگی بابان بە هەژدە شیعر، ساڵی ١٣٣٢ گوتوویەتی:

زمانی پیرەمەرد ئەمڕۆ حەزینە ئیشی گریانە
شەو و ڕۆژ ئاه و ناڵەی ڕەعدە ئەشکی چاوی بارانە

٥- بیمار

غەزەلێکی شەش شیعریی ئەوم چاو پێ کەوتووە، ئەمە سەرەتای غەزەلەکەیەتی:

وەک دوڕ و عەقیق نەخشە دوندان و لەبی ئاڵت
مسلی بەڕەزا پەخشە ئەگریجە لەسەر خاڵت

٦- شێخ ئیبراهیم حەفید

شیعری زۆرن.........

٧- شێخ نووری شێخ ساڵح

شێخ سالح کوڕی شێخ عەلی یەکەمین وەزیفەی باش کاتبی بەلەدییە بووە و لە پاشان چووە مالییە و ئێستە وەزیفەی کاتبی سێیەمی مەسرەفە لە قەڵەم موحاسب.

٨- فکری

شاعرێک بوو، بەڵام دوو غەزەلی ئەوم دیووە، ئەمە دوامینی شیعرێکین:

سەد هەزار دەفعە بنازم بەم خەیاڵی نازکەت
ئافەرین فکری لەگەڵ فکرت حەقیقەت ئافەرین

ئەمەی دیکەش دوایی غەزەلەکەیەتی:

فکری کە تۆ روحت بکەیە پێشکەشی ساقی
فەرقی چییە بەو بەختە لەگەڵ حاتمەکەی تەی

٩- رەمزی

شاعیرێکی زۆر بەرز بووە، تەنها غەزەلێکی ئەوم دی و سەرەتای غەزەلەکەی ئەمەیە:

بە سەرخۆشی کە بێتە سەر نەخۆشی
نەخۆشی ڕەنگە روحی چێ لە خۆشی

ئەو غەزەلە شەش شیعرە.

١٠- فەتحی

غەزەلێکی ئەوم چاو پێ کەوتووە، ئەمەش سەرەتای شیعرێکیەتی:

دڵ لەبەر تەعنەی رەقیبان خوێن دەبارێنێ بەتاو
چونکو مەعلوومە کە مەی ڕاناگرێ شووشەی شکاو

١١- حەمدون

کوێر بوو، کە لە دایک بووە کوێر بووە. بە زرنگی و رەشیدی ناوبانگی بووە.

دەنگخـۆش بووە، شـيـعـری گـەلێک تەڕ و ئاوداری هەبووە. ڕۆژێک لە مـەجلسـێکا دانیشتووە، کوڕێکی چاکیش لەو مەجلسەدا بوو. کە دادەنیشێت بەئیدراک دەڵێت:

هەرچەندە کـە چاوم نیـیـە تـەعـریفی قـەمـەر کـەم

ئەمما بە زەکـا مـومکینە سـەمـعـم بە بەسـەر کـەم

حـەمدوون لە شـیـعرا زۆر بە بیر و خـەیاڵ بەرز بـووە. بۆ کـوردسـتـان لە جـەنگی دووەمدا قەسیدەیەکی زۆر باڵای هەیە، ئەمە یەکەمین شعیرێکیەتی، کە گوتوویە:

ئەم ڕۆژە چ ڕۆژێکە کـە عـالەم شـڵـەژاوە

هـەر کـەس بە چ خارێ جگەری قیمـە کراوە

١٢- سەید ئەحمەد نەقیب

سـەید ئەحـمـەد نەقیب لە سـاداتـی کانی کەوێ بووە. شـیـعرێکی بە مـەرسـیـە بۆ شێخ سەعید حەفید کە لە موسڵ شەهید کرا گوتوویەتی:

تاریخی وەفـاتی ئەو شـەهیـدە کە پرسـم لە حـالی زار

جـوابی منی مـەلوولی بە مـغـفـور (١٣٢٦ھ) ئەدایەوە

لە (مەلا نجم الدین)ەوە

١٣- محرم ئەفەندی

شاعیرێکی بەناوبانگ بووە. بە فارسی و تورکی شیعری هەیە کەمتر بە کوردی. هەمـوو وەزیفـەی بە مـەئمـووری تەلگراف بووە. بەمنداڵی تەحـسـیلی عـیلم تەواو دەکات و لە پاشـان دەچێتە سـیاحـەتی بۆخـارا و هـیندسـتـان و دەگەڕێتەوە و ئەو سیاحەتەی بە مۆرچی و سەعاتسـازی بە ڕێ بردووە. لە پاشـان هـاتووەتـەوە تەوێڵە لە لای شێخ عوسمانی سراجەدین تەریقەتی نەقشبەندیی وەرگرتووە و بە سنعەت رای دەبوێرێت و لـە تەمـەنی شـەسـت سـاڵیدا دەبێتە مـەئمووری تێل و لە تـەمـەنی سـەد و بیست ساڵیدا، لە ساڵی ١٩٢٠دا وەفاتی کردووە.

پاشکۆ ٢

شاری کۆیە

لە پایزی ساڵی ١٩٣٥دا

پێشەکی

لە ژمارە (١٢٠)ی کۆڤاری (ڕۆشنبیری نوێ)ی خۆشەویستدا بابەتێکی گرنگی مامۆستا حوزنی موکریانیم بڵاو کردەوە، کە سەبارەت بە شاری سلێمانی بوو لە ساڵی ١٩٣٤دا. بابەتی ئەم جارە دەربارەی شاری خنجیلانەی کۆیەیە کە مامۆستا حوزنی لە سەرەتای پایزی ساڵی ١٩٣٥دا ڕووی تێ کردووە و گەلێک باسی جۆراوجۆر و بە پێزی لە بارەی هونەری بیناکاری، باخ و کارێز و کانی و ڕێگاوبان و تەکیە و مزگەوتی ئەوسای کۆیەی تێدا تۆمار کردووە. هەروا چەشنی هەڵسوکەوت و جلوبەرگ و چەند بارێکی دیی کۆمەڵایەتی خستووەتە ڕوو.

لەو شاعیرە ناودارانەی ئەوسا، کە لە کۆیەدا مامۆستا حوزنی چاوی پێ کەوتوون و گفتوگۆی لەگەڵدا کردوون. مامۆستا مەلا مستەفا عاسی بووە کە لە کۆتاییی ئەم بابەتەدا بەسەرهات و چەند نموونەیەک لە هۆنراوەکانی، کە مامۆستا حوزنی لە خۆی وەرگرتووە نووسیومەتەوە.

ئەو پەڕاوەی ئەم باسانەی کۆیێی تێدا تۆمار کراوە پەرپەڕ بووە و زەرد هەڵگەڕاوە و بەزەحمەت توانیم بابەتەکانی ڕێک بخەم. دەستنووسەکە لە نووسینی مامۆستا حوزنی نەمرە و وا دیارە هەروەکو کەرەستەیەک بووە بۆ پرۆژەیەکی گەورەتر، بەڵام باری ناهەمواری مامۆستا حوزنی هیچ کاتێک یارمەتیدەر نەبووە، بۆ ئەوەی پێیدا بچێتەوە و چاپی بکات. بابەتەکە بە مەرەکەبی شین نووسراوەتەوە، بۆیە زۆر وشەی بە جۆرێک کاڵ بووەتەوە ناخوێندرێتەوە و هەر وشەیەکی بۆم ساخ نەبووەتەوە نیشانەی (؟) بۆ داناوە.

لەبەر گرنگیی باسەکانی بابەتەکە نەمەویست ئەم دەستنووسە تەمەن پەنجا و چوار ساڵە کۆنتر بێت و زیاتر نەخوێندرێتەوە، بۆیە بەبێ دەسکاری بە ڕێنووسی ئەمڕۆم نووسیوە و باسەکانیم ڕێک خست و ئامادەی بڵاوکردنەوەم کرد بەو هیوایەی کەلێنێک لە هێندێک لایەنی بواری ڕۆشنبیریی کۆیەی خۆشەویست پڕ بکاتەوە.

ئامادەکردنی: د. کوردستان موکریانی

کۆی سنجاق

شـاری کـۆیێ شـارێکی زۆر کـۆنه و بەناوبـانگه. جـێگەیێکی زۆر خـۆشـه و بەئاو و باخـچه و میـوەیه له نێوانـی کێوی هەیبەت سولْتـان و کێـوی باواجیـدا هەڵکەوتووه. پێـشی ڕوو بە دەشــتـه و زۆر خـۆشـه و کـووچه و کـۆلانـی باشـی هەیه و دیواری خانووەکانی پتر بە بەرد و گەچ له سـەر دەستووری جوان دامەزراندراوه. له تەرزی دیوار و خـانـوویدا زۆر وه کەرکووک دەچێت. نێـومـاڵ و حـەوش و دەرگـاوبـانـیـان و ڕەوشــتی ناوخـۆ و دەسـتـووری ژوور و دیوەکـانیـان گـەلێک له سـابلاغـی مـوکـری دەکەوێته بەرچاوان.

خانووبەرەکانی گەلێک خۆشن. حەوش و بانیـان زۆر جوان و دەروازەیان بەرز و ناو دەرگانەیان پان و درێژ و بە سـەکوێ دانیشتن و ڕاخـەر له سەر سەکۆکانی ناو دەرگانەکانیان وه ڕەوشتی سلێمانی دەچێت.

شکلی خـواردن و سـفرەدانان و بزووتنەوەی مـەجلسـیـان له سلێـمـانـی نزیکه. ئەگەر چتێکی وێ نەچووی هەبێ، بێ دەنگی و ورد قسەکردنیانه لەسەر خواردن.

ماڵه گەورەکانیان پتری دوو حەوشەیان بەسـەر یەکترەوه هەیه، یەک بۆ میـوانان و دووەمیـان بۆ مـاڵ و منداڵیـان. له حەوشـی دەرەوەدا که هی میـوانداریيه جێگەی ئەسپی سواری و ئاخوورِی لێیه.

ئەهالیی کـۆیێ زۆر میـوان پەزێر و بەنان و خـوانن. پتر مـیـوانیـان ڕەعـیـیـەت و ڕەنجبـەر و کارپەزێرەکانی خۆیان، کەم و کورتێک له عەشـایرانی دیش میـوانیـان دەبێت.

مـاڵه گـەورەی کـۆیێ دوو بنـەمـاڵەی زۆر نـاوداریان هەیه: یەکـەمـیـان حـەوێزی و دووەمـیـان غـەفوورین. لەو هەردوو بنەمـاڵه زله پیـاوی زۆر گـەورەیان لێ پەیدابوون. که له هـاتـوودا لێـیـان دەدوێم. بە تەرزێکی خـۆم دیومـه و بنەمـاڵەی ئـەوانم پرسـیـار کردووه باسیان دەکەم.

کۆیێ پازده مـزگەوتی ئاوەدان و سێ مـزگەوتی وێران و سێ تەکیـەی ئاوەدان و سێـی وێرانی ئەمـڕۆکـه تێدایه کـه له هاتوودا باسـیـان دەکەم. سێ حـەمـام و دوو قـەیسـەریی زۆر گـەوره و گـەلێک دووکـان و چایـخـانه و نادیێک و مـەکـتـەبێک و

سەرايەكى جوانى حكوومەت و پۆستە و تەلەگراف خانەيەک و دايرەى گومرگ و قشلەيەكى زۆر زلى لێيە.

كە من چوومە كۆيێ لە ئاوى حەمامۆكەوە ئاوێكى زۆر خاوێن لە لايەن قايمقام كەريم بەگ ڕەواندزى دەست پێ كرا و لە زەمانى سالْح زەكى بەگ ساحێبقرانزادەوە كێشراوەتە نێو شار و بەسەر مالاْندا بلاْو كراوەتەوە. لە كەنار شار حەوزێكى زلى چەمەنتۆ بۆ ئاوى بۆرييەكان كراوەتە ئەنبارەوە. ڕێگايێكى راست بۆ ئۆتۆمبيل دروست كراوە.

لە دەرێى شار چاوم بە گەلێک ئاش كەوت كە بە ئاوى حەمامۆک دەگەڕا و لە كاردابوون و لەو ئاوەش گەلێک لە باخچەكان ئاودێرى دەكران.

شارى كۆيێ لەپێشدا شوورەيەكى گەورە دەورەى شارى دابوو. ئێستە جگە لە بنچينەكەى نەماوە. بۆ شار چوار دەروازە هەبووە، يەكەمين دەروازەى (گەروە سۆرک) كەوتبووە قيبلەى شار ڕوو بە كەركووک بووە؛ دووەم دەروازەى (ئاشان)، كە بۆ دۆلّى سماقلوو چووە؛ سێيەم خۆشناو كە بۆ خۆشناو و بتوێن چووە؛، چوارەم دەروازەى قەسابخانە ڕوو بە سلێمانى بووە.

بە چاوێكى يەكيەتى لێيان وردبينەوە بە ئاوى دەستوور و خووى هەستان و دانيشتن و كردەوەيان كوردێكى خاوێن و دلّپاک و گياندار و زيندوون، بەلاْم لە بەدبەختيى ميللەت ئەگەرچى زۆر حەز لە ئازادى و ميللەتپەروەرى و وەتەنخواهى دەكەن، لە تەک يەكديدا بەقين و رق و ناقۆلاْن. ئەويش لە غيرەت و نەكێشانە، هەرچەند نەدەبوو وابن و بۆ يەكبوون كورتى و كەمييە.

بەرگى پياوانى كۆيێ دوو تەرزن، پياوە گەورەكانيان هەروەكو پياوەكانى سابلاْغ و سلێمانى كەواى درێژى سێ ئاتەگ و سەلْتە و عەبايە. پياوە تازە پێگەيشتووەكانيان و لاوەكانيان، كە سەر بەدەستوورى موكرى پشتێنى زل و كەوا و كورتەک و مورداخانى و سەر و شەدەى زل و خەنجەر بەپشت و (سۆرانى) بەردراوەوەن.

بەرگى ژنيان لە بەرگى ژنى موكريان نەگۆڕدراوە، تەنها ئەمە نەبێ كە ژنەكانى موكرى پشتێندى زل دەبەستن و كەوێى بچووک بە بەراوەژووى ژنانى سلێمانى و ڕەواندزن بە تەواوى شێوە و دەستووريان موكرييە و بلّباس.

کۆیێ چوار گەڕەکە: ١- بایز ئاغا، ٢- قەڵات، ٣- بەفر قەندیل، ٤- هەواو.

ژمارەی نفوسی ئەمڕۆ کە ٢٨ی مانگی ئەیلوول ١٩٣٥، ئەمەیە:

	کوڕ	کچ	هەمووی
قەزای کۆیێ	٢٦٥٩	٢٧٤٥	٥٧٩٧
عەشایر	٥٧٩٧	٥٤٧٩	١١٢٧٦

قایمقامی کۆیێ محەمەد ڕامز بەگ کوڕی عەبدوڵڵا سافی بەگ یەعقووبی کەرکووکییە، لە ماڵی ئەو میوان بووم، گەلێک بە نەوازش و موحتەرەم و زرینگ و زبانخۆش و کردەوە چاک و بێ زەرەر و مەنافعپەروەرم دیت. لەگەڵ خەڵکی کۆیێ زۆر هێمن و لەسەرخۆ و ڕەوشت چاک و بە ئیدارەم بهیستەوە. چوار شەوی لێ میوان بووم هەرچەندە لە کردەوەی وردبوومەوە عەیبێک وەیا بەدخوویی و ناشایستییێکم لێ نەدیبوو.

ئەگەرچی لە پێش ئەودا کوردێکی خەڵکی سلێمانی کە ناوی عەبدوڕەحمان زەردەواڵە بووە لە کۆیێ وەکیلی قایمقام بووە لە حەقی کورداندا زۆر بەدڕەفتاری و ناپەسەندیی کردووە و ئەزیەتی کوردپەرست و وریاکانی داوە، کوردەکانی تووشی چەند موشکیلات کردووە.

بەڵام محەمەد رامز بەگ لەگەڵ کورد خواهەکاندا بەچاکی و بەسەربەستی ئیدارە دەکات کوردەکانی لە هەموو چینێک ئازاد کردووە.

مزگەوت و تەکیە و خانەقاکانی کۆیێ

سالْ

١٢٦٠ مزگەوتی گەورە کە حاجی بەکر ئاغا حەوێزی کردوویەتی.

١٢٨٠ مزگەوتی حاجی مەلا عومەر - کوڕی جەرجیس دارۆغە دروستی کردووە.

مزگەوتی پەلک - فەقێ جەرجیس.

مزگەوتی خادم - مەلا ئەسعەد خادمو لسجادە دروستی کردووە.

مزگەوتی حاجی مەحموود ئاغای غەفووری.

مزگەوتی جامی.

مزگەوتی منارە.

مزگەوتی بایزئاغا.

مزگەوتی موفتی.

مزگەوتی قەمیش.

مزگەوتی رەشە.

مزگەوتی حەتک.

مزگەوتی گەرموک.

مزگەوتی کونە جومعە.

مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد، ئەورەحمان پاشای بابان دروستی کردووە.

ئەوانە ئەمڕۆکە هەموو ئاوەدانن و ئەمانەش هەموو وێرانن:

مزگەوتی بیرۆکە.

مزگەوتی قوشخانە.

مزگەوتی مەلا عومەر چاوشین.

مزگەوتی یاسین ئاغا.

تەکیەی ئاوەدان:

تەکیەی شێخ غەفوور تاڵەبانی.

تەکیەی شێخ کەریم بەرزنجی.

تەکیەی عەودەلان.

تەکیەی حەسەن ئاغا کوڕی مەحموود ئاغای غەفووری.

ئەمانە وێرانن:

تەکیەی ئیرانی.

تەکیەی رووتە.

خانەقای شێخ نەبی باویلی.

مزگەوتی گەورە

ساڵی ١٢٦٠ لەلایەن مەلا بەکر ئاغای کوڕی مەحموود ئاغای کوڕی حەویز ئاغا دروست کراوە. بۆ خۆم کە چووم و چاوم پێی کەوت حەوشێکی زۆر گەورە و لە نێوەڕاستی حەوشەکەدا حەوزێکی ئاو لە شیمالی حەوش ریزە حوجرەیەکی فەقێیان و ئەیوانێکی درێژ و لە ڕۆژئاوایی حەوشەوە دەستە حوجرەیەک و ژوورێکی هەیە و هەیوانی مزگەوتەکە بە حەوت کەمەرە هاتووەتەوە. حەوشی مزگەوت دوو دەروازەی هەیە، یەک لە ڕۆژهەڵات، دووەم لە ڕۆژئاواوە.

لەسەر دەروازەی ڕۆژئاوایەوە لە بەردێکی مەڕمەڕی زل نووسراوە «باني هذا الجامع الشريف ملا أبوبكر بن محمد بن حويز آغا سنة ١٢٦٠».

لەسەر میحرابی لای ڕۆژئاوای هەیوانی مزگەوت نووسراوە:

تا گنبد این جامع اعلا شده برپا

صد نازکند کوی برین قبەی خضرا

لە دوای پێنج شیعری دیکەی فارسی ئەمەی خوارەوە نووسراوە:

طابع بشمر مهمل این بیت ویکی فرد

تأریخ وی نیست برین گنبد مینا

از همت ملا ابو بکر این مسجد ممتاز

در سال هزار و دوصد و شست شد انشا

لە میحرابی دووەم لای ڕۆژهەڵاتییەوە نووسراوە: «قد عمر هذا المسجد في سنة ١٢٦٠ ابو بكر ابن محمد بن حويز رحمة الله».

لە دەروازەی ڕۆژهەڵاتی مزگەوت بە دەرەوە خانووێکی زۆر گەورە هەیە. سەرا و خانووبەرەی حاجی بەکر ئاغا کە لە مزگەوتەکەیەوە ئەمڕۆکە وێرانە و هەر دیوار و بەردەکانی ماون، ئەو وەتاخەی کە خۆی تێدا دانیشتووە چاوم پێ کەوت. ژوورەوەی هەموو بە بەردی مەڕمەڕی شین دامەزراوە و گومبەزە بەردەکە هەموو بە گوڵ و کەندەکاری ڕازاندراوەتەوە، لە سەر دەرگانەی دەرگاکەی لە بەردێکی زلی هەڵکەندووە و تائریخی ١٢٥٤ لێ داوە، بەڵام گەلێک دوور و درێژ نووسراوە. پێویستم نەدیت لێی بدوێم، بەڵام بە ڕاستی ئەو بینایە شایانی پێدا هەڵگوتن و جێگەی عیبرەتە.

لە حەوشی دەرەوەی کۆلەکە بەردی مەڕمەڕەکانی هەیوانی قەسر و ژوورێکی

قـەسـرەكـەی مـاوە. بـەدڵێكی پڕ خـوێن و چـاوێكی گـریانەوە تەمـاشـای ژووری لای ڕۆژئاوای هـەیوانەكەم كرد. ئەم شیعرە فـارسیانەم كەوتە بەرچاو كـە لە سـەر بەردی دەرگانەیەكی بەختەتی فارسی زۆر قەشەنگ هەڵكەندراوە و نووسراوە و خوێندمەوە:

مـبـارک باددیاری قـەسـر انور
كه دهر از وی شده پر زینت و فر
بحـر هر مصـرع تأريخش اینست
كـه صـدقی را گـرد این قـصـر

بناه محمد أمين حويز زاده ١٢٧٣

وا دەردەكەوێت، كە ئەمین ئاغـای ئەخـتـەر لە دوای بـابی ئەو قـەسـرەی ئاوەدان كردووە. بەڵام تاقی ئەیوانی سـەرای حاجی بەكر ئاغا، كە بـە مەڕمەڕی شین و پەلە دار دروست كراوە هەروەها لە هەوا ماوەتەوە.

حاجی بەكر ئاغا كوڕی مـحەمەد ئاغا كوڕی حەوێز ئاغا شاعیرێكی زۆر گەورە بووە، تەخەلوسی شیعری (قاصد) بووە؛ دیوانێكی زۆر گەورەی فارسیی هەیە.

كێوەكانی كۆیێ

لە ڕۆژهـەڵاتەوە هەڵكەوتووە، لە شـیـمـالەوە بە ڕۆژهـەڵاتی شـاردا ڕوو بەشـەرقی جنووبی چیای هەیبە سوڵتان درێژەی بەستووە لەسەر زێ دەبڕێتەوە.

ڕۆژئاوای شار كێوی (باواجی)یە. راستەوراست لـە شیمالەوە ڕوو بە ڕۆژئاوا و ڕۆژئاوای جنووبی لە گرد و تەپە و شاخ (؟). لە نزیک شـارەوە گـردی مـامـۆسـتـا كەرەم و گردی كەكۆنە كە قەبرستانە و قەڵای لە سەرە.

باغ و باخچە

لە سـەرچاوەی كانیی حەمامۆكەوە ڕوو بە جنووبی شـەرقی و شـەرق دێتە خـوارێ كـە بە دۆڵی ڕەزان ناوبانگی كردووە. هەموو باخ و باخچـە و دار و درەختـە. نزیک دوو سـەعات ڕێگا دەكێشێت. هەموو بە ئاوی ڕووباری كۆیێ ئاو دەدرێن.

داری هـەنـار و سـێـو و خـۆخ و هـەنجـیـر و بـادام و زەیتـوون و ڕەزی ترێی زۆر چاكی هەنە.

کانیی حەمامۆک و کارێزی حاجی ئاغا

لە شیمالی شارەوە نزیک نیو سەعات دوور کانییەکە لەنێو باغ و باخچەیێکی زۆر دێتە دەرێ و بە کەڵکە. لە سەرچاوەی کانییەکە بۆڕی ئاوی تێ گیراوە، بۆ شار دەبرێ.

جگە لەو کانییە و کارێزە ڕووبارێکی بچووکیش لەنێو باغەکاندا دەچێتە خوارێ. باخ و باخچەی کۆییێ پێ ئاو دەدرێ و ئەهالی شار دەیخۆنەوە.

لەبەر ئەو کانی و ئاوە یەک لە دوای یەک هەتا دەگاتە کەنار شاری کۆیێ، نۆ ئاشی ئاو بە گێچ دامەزراوە.

ئاوی کارێز لە بن شاخێک دەردەکەوێت ڕوو بە جنووبی شەرقی دەچێتە خوار لە پاشان بەو ئاوە گەلێک ئەرازی و شینایی ئاو دەدرێت و بیستان و شیناوەرێکی قورسی لەبەر کراوە. لەو ئاوە ئیستیفادە گەلێکە. سەرچاوەی ئاوی حەمامۆک لە شارەوە تەخمینەن سەد فووت پتر بەرز دەبێت.

ئاوی کانیی حەمامۆک لە پێشدا هەموو ئەهالی شار بۆ خواردنەوە بە کاریان دەبرد؛ ئەمڕۆکە کەمێکی خەڵکی شار لە ئاوی بۆڕی ئیستفادە دەکەن و گەڕەکێکی زلی هەروەکو جاران هەر ئاوی جۆگە دەخۆنەوە.

بۆڕی ئاو لە ساڵی ١٩٣٠دا کەریم بەگ ڕەواندزی قایمقام بوو دایمەزراند، لە دواییدا ساڵح زەکی بەگ ساحێبقران زادە تەواوی کرد.

لە دەری شار لە شیمالی ڕۆژئاوایەوە حەوزێکی زلی لە چیمەنتۆ بۆ ئاوی بۆڕی دامەزراندووە و لەو حەوزەوە بە بۆڕیی بچووک بەسەر شاردا بڵاو کراوەتەوە.

ڕێگا

ساڵح زەکی بەگ ساحێبقڕان زادە، لە ڕۆژئاوای شارەوە لە جنووب ڕوو بە شیمال ڕێگاییێکی جوانی بۆ ئۆتۆمبیل کێشا. بە پشت گەڕەکی کۆنە قەڵا بۆ نێو باخچەکانی بردووە کە بیباتە سەرچاوەی گەرموو؛ بەڵام تەواوی نەکردووە. لە دوایی لە کەنار ئەو ڕێگایەدا ئەم بەرەوبەر داری گرانبەها و کالیبتۆسی لێ چەقاندبوو. لە پاش چوونی ساڵح زەکی بەگ مدیری تەق تەق عەبدوڕەحمان زەردەواڵە، خەڵکی سلێمانی بووە بەوەکیلی قایمقام. هەموو دارەکانی وشک کرد و

خەڵکەکەی هان دابوو کە شکایەت بکەن و ڕێگاکە تێک بدەن. ئەو ڕێگایە ئێستاش هەر بە ناتەواوی ماوە.

کووچە و کۆڵانەکانی کۆیێ هەرچەند تەنگە، بەڵام زۆر خۆشە و دڵگوشایە، ئەگەر تەماشا بکرێ.

مایەی کوژتاری ئاغایانی غەفووری

لە کۆیێ و تێکچوونی بەبە لە کۆیێ

عوسمان بەگ کوڕی مەحموود پاشای بەبە لە کۆیێ حاکم بوو، ژنی ئەو چووبووە حەمام، ئاوڕەحمان ئاغای غەفووری لەسەر ڕێی ڕادەوەستێ و بە ژنەکە دەڵێت: «ئەم شەوە نۆبەتی جێی منە». ژنەکە چووە لای عوسمان بەگ پێی گوت یان تۆ مێردم بە، یان ئاوڕەحمان ئاغا.

لەسەر ئەوە عوسمان بەگ ڕکی هەستا و ئاغاکان چوون لە قەڵا پەستاوتران. ئەحمەد زەنگەنە چۆلەکەیەکی لە باغەڵی ناو و چوو بۆ ئاغاکان سوێندی خوارد کە هەتا گیان لەو بەدەنەدا بێت، ئێوە تووشی هیچ نابن. ئاغاکان بەوە لە قەڵا دەرکەوتن لە گردی سێوکە هەموویان کوژتن.

ئەوانە بوونە مایەی تێکدانی حکومەتی بەبە لە کۆیێ و لە ئاغایانی غەفووری جگە لە منداڵی بچووک کەسێکیان لێ دەرنەچوو. ئەوانەی ڕزگاربوون، هەڵاتن پەنایان بردە لای میری ڕەواندز میر محەمەد بەگی گەورە کە ئەو دەمە لە هەولێر بوو. هانیان دا کە بچێتە سەر کۆیێ و بیگرێت. مایەی مەزبەتەی کۆییەکان بۆ بردنی میر بۆ کۆیێ ئەوان بوون.

تەئریخی مەوتی کچی حاجی بەکر ئاغا ژنی حاجی مەلا عەبدوڵڵا. کەلامی حاجی مەلا عەبدوڵڵا.

هەست تاریخ مەوت این دلدار

بی کەم و بیش قەول یا غەفار

١٢٨١

بەیازێکی قەدیم

لە بەیازێکی قەدیمی حاجی ئەمین ئاغای حەوێزی زادەی کۆیێ وەرگیراوە:

	سالّ (کۆچی)
شکانی سلێمان پاشای بابان	١١١٠
شکانی بەکر بەگی بابان (بەکرەسوور)	١١٢٧
تالآنی بانە بە دەستی حەسەن بەگی بابان	١١٤٦
هەلآتنی حەسەن عەلی خان لە مەریوان	١١٦٤
کوشتنی حەسەن عەلی خان لە مەریوان	١١٦٤
کوشتنی محەمەد خان	١١٦٤
کوشتنی عوسمان پاشای بابان	١١٦٤
کوشتنی سەلیم پاشای بابان	١١٧١
کوشتنی سەعید بەگ برای سەلیم پاشا	١١٧٢
کوشتنی سلێمان پاشای بابان	١١٧٨
سوتانی قەسەبەی بانە	١١٧٦
هاتنی شێخ عەلیخان زەندی موکری.........	١١٧٢
شکانی محەمەد پاشای بابان و عەلی مورادخان	١١٨٨
هاتنی نەسروڵلای میرزا	١١٥٨
مردنی ئەحمەد پاشای بابان	١١٩٢
کوشتنی محەمەد پاشا و عومەر پاشای والیی بەغدا	١١٩٤
بەندکردن و گرفتاری ئەحمەد پاشای بابان بە دەست محەمەد پاشای بابان	١١٨٧
هاتنی سلێمان پاشای وەزیر بۆ مەحموود پاشای بابان	١١٩٦
کوشتنی مەحموود پاشای بابان	١١٩٧

کوشتنی عەباسی قولیخان بە دەستی عوسمان پاشا	
کوڕی مەحموود پاشای بابان	١١٩٨
مردنی خالید پاشای بابان لە مووسڵ	١١٥٦
شکانی عەلی موراد خانی زەند	١١٨٥
هاتنی تەقیّ خانی زەند بۆ کۆیێ	١١٨١
چوونی سلێمان پاشای والی بەغدا بۆ	
سەر تەیموور پاشای مللی	١٢٠٥
کوشتنی محەمەد خان	١٢١١
لەسەر تەخت دانیشتنی عەبدولڕەحمان پاشای بابان	
	١٢٠٤

حەمەئاغای بەناوبانگی کۆیێ

ساڵی ١٢٧٢ لە دەربەند حاکم بوو. لە دوای ئەوە مایەوە، هەتا کێشەیان بەسەرهات. شەڕەکەی لەگەڵ هەیتەکاندا ساڵی ١٢٧٧ بوو کە لەشکری هەیتەی بەبە کەوتنە سەری و برینداریان کرد. ئیسماعیل ئاغای برای حەمە ئاغا و ئیسماعیل ئاغای هەیتەباشی کوژران. حەمە ئاغا پازدە ساڵ لە بەغدا حەپس بوو، لە پێشدا بە ئیعدام حوکم درا، لە پاشان کرا بە موئەبەد، لە دواییدا پازدە ساڵ.

لەو شەڕەدا ڕەسووڵ ئاغا و مەعرووف ئاغای حاکمی دەربەند گیران. بیست و پێنج ساڵ لە بەندا مانەوە. هەر یەکێ پێنج ساڵ مانەوە، بەڵام حەمە ئاغا پازدە ساڵ ماوە. لە دوای ئەوە، کە لە بەند رزگار بوو، ساڵی ١٣٠٧ لە (؟) قایمقام بوو.

لە حەربی ڕووسدا، بەغدا و بەسرە کەوتبووە دەست ئینگلیز. حکوومەتی تورک زۆریان لە حەمە ئاغا کرد کە بچێتە کۆمەگی تورکان و بچێتە سەر ڕووس و بچێتە ڕەواندز. چۆن لە نەتیجەی شەڕدا لە بری چاکەی حەمە ئاغا تورک ناردیان لە کۆیێ تاهیر ئاغای کوڕی حاجی مستەفا ئاغا لە (شیوان شوک) سدیق بەگ کوژتی و ئەنباری حەمە ئاغاشی تاڵان کرد.

مانگی کانوونی دووەم حەمە ئاغا لە ساڵی ١٩١٨ و هەتا ١٩٢٠ حاکمی کۆیێ

بوو. مەلا حەوێز ئاغای برازای بووەوە مدیری ناحیەی تەق تەق هەتا ساڵی ١٩٢٠. حەمە ئاغا لە ساڵی ١٩٢٠دا مرد (١٣٣٨هـ).

مردووەکانی ئاغایانی غەفووری لە (مـن) (قەبرستانی خۆیان)، کە لە دامێنی قەڵا لەسەر گردێکە ناژراون. قەبری حەمە ئاغاش لەوێیە.

مەلا مستەفا عاسی

سەربهووردی خۆی، کە لە خوارەوە لە خۆیم پرسیوە، نووسیمەوە:

لە ساڵی ١٣١٥ هیجری لە دێی (تەلان) لە ناحیەیەی سورداش لە دایک بووە. لە لای حاجی مەلا رەسووڵی باوکی لە پاشان لە (سەرگەڵوو) لە لای حاجی مەلا ئەحمەد سەرگەڵووی خوێندووە. لە سلێمانی لە مزگەوتی حاجی ئەحسان خوێندوویەتی. لە دوای ئەوە دەستی لە خوێندن هەڵگرت، چووە دێی تەلان کە نیشتمان و زێدی بوو، بە مەلایەتیی ئاوایی دانیشت و خەریکی مەلایەتی بوو. لە پاشان چووە (سارتکە)ی ناحیەی خەزران بوو بە مەلا، چووە کۆیێ لەگەڵ کاسبی و بازرگانی خەریک بووە، لە پاشان چووەتە بانە گولان بوو بەمەلا لەوێوە لە شیواشۆک مەلایەتیی کردووە لەوێ چووەتەوە کۆیێ بووەتە کاسب، دوکانی دانا و ئێستە خەریکی کاسبییە کە چاوم پێی کەوت.

ئەمە غەزەلێکی نیشتمانییەتی کە دەڵێت:

بەسیەتی ئەی قەومی کوردان با وەتەن نەبڕێتەوە
ئاگری ئاساری میللەت چاک وەیە نەکوژێتەوە
بۆ خەزێنەی عیلم و عیرفان جەهلە ڕێگای گرتووە
دەرکی دیوانی سیناعەت بۆ لە کورد نەکرێتەوە؟
روحی دونیا خاکی ئێمە باعسی ژینی هەموو
چاکە مادەی عیلم و عیرفان با لەوێش بکرێتەوە
خۆڵەمێشی خاکی ئێمە بۆتە ئکسیری زەمین
حەیفە با ئەو مەعدەنانە قەت لە کورد نەشرێتەوە
با چوغەی شمشێری غیرەت وا بەدەستی ئێمەوە
سەد ئەمان ئەی قەوم و میللەت با لە دەست نەکرێتەوە

خـاکی ئێـمـە ئەی رەفـیـقـان دار و بەردی جـەوهـەرە
جـێی ژیانە وەک بەهەشـتـە با بـەکـەس نەدرێتـەوە
هەر دوعـا گـۆتانە (عـاصـی) بۆ وەتەن وەک جـان فـیـدا
شـیـعـری خـۆشـتـان بۆ دەنووسێ لاوەکـان دەکـرێتـەوە

عـاسـی شـیـعـری عـیـشـقـبـازی و وەتەنی زۆرە. دیوانێکی باشـی هـەیە بـەدەسـتی خۆی نووسیوەتەوە کە من لێم وەرگرت ئەم چەند شیعرەم لەبەر نووسیوە.

شاری کۆیە

فـەخری مـولکی کـورد و رۆمـە تاجی سـەرشـانە کـۆ
بێ شکە ئـیـمـرۆ نموونەی جـەنـەتی عـەدنانە کـۆ
بای نەسـیـمـی سـوبح و چەهـچـەهـەی بولبـول کـەوی
دڵ دەبێـتـە شـاهـیـدی ئەو عـەینی هـەر ڕزوانە کـۆ
کـێـوەکـانی دەوری شـاری وەک بەهەشت رازانەوە
تێ بگە ئەو نامـەقـامـی وەک جـەبەل لوبنانە کـۆ
چونکە سـایەی سـوبح کێوی هەیبـەت سـوڵتانی هـەیە
بۆ ئـێـواران مـەقـامـی شـەوکـەتی شـاهـانە کـۆ
جـەنـەتێکە هـاتە دونیـا (؟) گـەری لێ بکەی
ساحێبی قەسر و قسوورە و حور و هەم غیلمانە کۆ
بەم سـەراپەردە و عرووسی و دیوەخـانەی شێرەکان
سـوێند ئەخـۆی خـوبایی تەخـتی دەوڵـەتی یۆنانە کـۆ
چونکە هەم نـاوی جـەنابی فـەخـری عـالەم لێـرەیە
مـەرکـەزی زانین و عـیـرفـان و هەمـوو دەرمـانە کـۆ
بۆ سـەخـاوەت حـاتـەمی تەی بۆتە شـاگـردی ئەوێ
بۆ شـەجاعەت دیارە (عاصی) جێگەیی شێرانە کۆ

پاشکۆ ٣

چوونە هەولێرم و مەتبەعە دامەزراندنم و جەریدەی ڕووناکی دەرخستن لە هەولێر

پێشەکییەکی کورت

وەنەبێ دامەزراندنی چاپخانەی کوردستان (٨/١٠/١٩٣٥) لە هەولێردا کە ئەوسا بەهەشتی مامم نێوی (زاری کرمانجی)ی لێ نابوو کارێکی وا سانا بووبێت. هەروەکو لە بیرەوەرییەکانی بەردەستدا دیارە، داماو (حوسێن حوزنی)ی موکریانی لەنێو ئەم بیرەوەرییانەدا زۆر لایەنی کۆمەڵایەتی، رامیاری، مێژوویی، رۆشنبیری و... سەردەمی خۆی کە بەندیواریی راستەوخۆی بەجڤاتی کورد و بە چارەنووسێوەی هەیە خستووەتە روو. هەروا رۆڵی راستەوخۆ و تیانی کارگێرانی دەسترۆیشتووی کوردی هەفتا ساڵێک لەمەوبەر و هەڵوێستیان بەرامبەر بە رۆشنبیریی کوردی لە ناوچەی سۆراندا –کە ئەوسا ئالاکەی بەدەست حوزنی موکریانییەوە بووە –راستگۆیانە، بابەتانە و زانایانە بەرجەستە کردووە.

ئەگەر لە دونیادا نووسینەوەی بیرەوەری و بڵاوکردنەوەی ببێتە ئامرازی بەیەکەوە گەیاندنی نەوەی یەک لە دوای یەکدا، ئەوا بۆ ئێمەی کورد، هێژ گەلێک لەوە پێویستتر و بەنرخترە؛ چونکە زۆرجار رووداوانی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و... لە لامان دووپات دەبێتەوە. دووبارەبوونەوەشی هەر لە لایەن ئەو کەسانەوە روودەدات، کە ئاگاداری رابردوومان نین و مێژوومان ناخوێننەوە.

ئەگەرچی ماوەیەکە ئەم بیرەوەرییانەی مامم ئامادەی چاپ کردووە، بەڵام نەمدەویست بەم جۆرەی بەردەست بڵاویان بکەمەوە؛ چونکە هەندێک رووداو و کەس هەن، پێویستیان بەروونکردنەوە هەیە و ئەمەش لە دەرەوەی وڵاتدا بۆم نەدەکرا. ئەو ماوە کورتەی کە بۆ وڵات گەڕاومەتەوە و پڕ کاریم و پەلەکردنی گۆڤاری هەولێر بۆ بڵاوکردنەوەی، بوونە هۆی خستنە بەردەستی ئێوەی هێژا بەبێ پەراوێز.

ئامادەکردنی: د. کوردستان موکریانی

له ڕواندزدا گۆشـەی تەنهـاییم گـرتبـوو، لە مـاڵی خـۆم دانیـشـتـبـووم. لەگـەڵ تەمـاشـاکـردنی کتـێب و تەئلیـفـات خـەریک بـووم. دەسـتی بێ تـەمـایم لەسـەر دڵی قەناعـەت و سەبات دانابوو، چاوم لە دەرگای خودا بڕیبوو؛ چونکە ساڵی پێشتر لە حـوزەیرانەوە هەتا کـانوون لە سلێـمـانی خـەریکی لابردنی توهمـەت و بەلاّ و دامـەزراندنی مـەتبـەعـەی بەلەدییـە و دەرهـێنانی ڕۆژنامـەی (ژیان)ی کوردی بووم. ڕووت [و] پەرێشان گـەڕابوومەوە ڕواندز و زستـانی ساردم بەئاه و ناڵەوە ڕابوارد. هـەناسـەسـارد و بێ دەسـەلاّت کـەوتبـوومـەوە. چاوەنواڕی دەردی بێ سـامـانێکی دیکەم دەکرد کە دەستی نەیاران هـەموو دەمێ خەریکی بەلاّ بۆ سازکردنم بوو.

زسـتـان بەهـەر جـۆرێک بوو چوو، بەهـار پەیدابوو. گـەورەکانی کورسی پەرستی میللەتفرۆش، بە هۆی هـاندانی یاسین هاشـمیی ڕەئیس وزەرای عیـراق و ڕەشـید عـالی بـەگ گـەیلانی و وەزیری داخلیـەی عیـراق هـاتبـوونە کوردسـتـان کە مـیللەت بخەڵەتێنن (وەکو درێژە بەسەربهووردیان درا) داوی خۆیان داناوە، تەنها منیان پێ نەگیرا و گەڕانەوە هەولێر. چونکو من زۆ چاک شارەزای یاسین هاشمی و ڕەشید عـالی بووم، کە چـەندە ناحەزی میللەتی کورد بوون و چەند لەقـەیان لە ئیشوکاری کوردایـەتی دابوو و بۆ ژێرکـەوتنی میللـەتی کورد لە چی تـەقـەلاّیەکـدا بوون. لەبەر ئەوە هیچ باوەڕم بەو گەورە کوردانە نەهێنا و کەنارگیر مامەوە هـەروەکو لێی دوام.

ئەحمـەد بەگ کوڕی تەوفیق بەگ کوردی سلێمـانی، کە بە لاوێکی میللەتپەرست، کورد و نیـشـتـمـانخـواهـێکی غیـرەتمەندی نواندبوو، لە کـوردپەرسـتـیدا زۆر بەرز نیشـان درابوو. یەکێک لە نموونەی میللەتپـەرستی و نیشـتمانخواهی و بەرزکردنی زانین و فێربوونی کوردایەتی ئەمە بوو کـە لە سلێمانییەوە گەڕامـەوە ڕواندز، وەکو گوتمان دەست لەسـەر دەست و کـیسـە بەتاڵ و پـەرێشـان زسـتـانم بە زسـتـانێکی سـەخت لەسـەر دەرۆیی. دەستەنگی و نەبوونی گـەیشتبووە پایەکی وا، ئاواتەخوازی مـەرگی کـردبووم. ڕۆژێک لە وێرانە زاری خـانووە کاولەکـەمدا نەخـۆش و پڕ دەرد و خەم لەسـەر ڕاخـەری بێمـاری کەوتووم و سـەرینی دەرد و کـەدەرم ناوەتە ژێر سـەرم، لێفەی عـەیب و عارپۆشم لە پێش چاوی نەیاران بەسـەر خـۆمدا داداوە، لە ژێر باری نەبوونی و پەرێشانیدا دەناڵم و دووکەڵی هـەناسـەم چووەتە ئاسمان. لە ماڵمدا جگە لـە دووکــەڵی ئـاخ و داخ دووکــەڵێک بڵـند نـابێت و لـە چزەی جــەرگی برژاوم بۆچرووکـێک دەرنـاکـەوێ. لە پڕێکدا شـورتەیەکی عیـراقی هاتە پێش دەرگـاکـە و

خوازتمیە دەرەوە. گوتم نەخۆشم و کەوتووم، ناتوانم بجوولێمەوە، با بێتە ژوور بزانم چی دەوێت.

بەتکا و خواهشت و پاڕانەوەی خزمەتکارەکەم شورتە هاتە ژوور، چاوی پێم کەوت نەخۆشم زۆر دڵگیر بوو. داماو ڕاوەستا و وردبووەوە، کە بەو زستانە چروسکەی ئاگر نییە ژوورێکی سڕ و سارد و تاریک، لە ژێر لێفەدا کەوتووم، لە ڕەنگ و ڕووم تێ گەیشت و باوەڕی هێنا کە نەخۆشم.

ئەوجا لێم پرسی: خێر بێت و چی دەفەرموویت؟ گوتی: مەئمووری مەرکەزی شورتەی ڕواندز تۆی ویستووە و دەبێت بچیت و بیبینیت. گوتم: باشە با بێمەوە سەرەخۆم، دێمە لای. کابرا بە شەرمێکەوە لێوی بزاوت و ڕاوەستا، زانیم دەبێت هەر بچم، بەڵام بێ هێزم و توانای بزووتنەوەم نییە، چۆکم دەلەرزێت و سەرم گرانە ناچار دەستیان گرتم و هەستامە سەرخۆم و بەرگم پۆشی و گۆچانێکم بە دەستەوە گرت و لەسەرخۆ و هێواش چوومە سەراو. پۆلیس لە پشتەوەمە چاوەدێریم دەکات.

بە دڵەکوتە دەڕۆم و کەوتوومە ئەندێشەوە: دەبێت گوناهم چی بێت؟ بەم نەخۆشی و ناسازییە چییان لێم دەوێت؟ دەبێت بە ئەزیەت و ئازاردانم چ گەورەیەک بەرز بکەن؟ یان معاشی کام گەورەم پێ زیاد دەکەن وەیان کێ سەردەخەن؟ بەم [لێک] دانەوەیە دەڕۆم، هەتا گەیمە سەرا. نزیک چەند جارێک بۆی دانیشتم، ئەوجا توانیومە بگەمێ. چوومە لای مەئمووری مەرکەزی شورتە، دانیشتم. کەمێک هاتمەوە سەرەخۆ، هەناسەیەکم هاتەوەبەر. ئەوجا مەئمووری مەرکەز ئەمرێکی وەزارەتی داخلییەی نیشان دام، کە دەڵێت:

«بینا لەسەر تەحریری ڕەسمیی ئەحمەد بەگ تەوفیق بەگ موتەسەڕیفی لیوای سلێمانی. حوسێن حوزنی، کە لە سلێمانی خەریکی نەشری ڕۆژنامەی ژیان بوو، شیعر و غەزەلیاتی ئەحمەد بەگ کوڕی فەتاح بەگ ساحێبقران زادەی کۆکردووەتەوە و کردوویەتە دیوان و کتێب و لەگەڵ خۆی بردوویەتەوە ڕواندز کە نەشری بکات. لێی وەردەگرن و بۆ ئەم وەزارەتە (وەزارەتی داخلیە)ی دەنێرن؛ چونکە ئەو دیوانە موخالیفی قانوونی عیراقییە و نابێت نەشر بکرێت. لە هەر جێگایەک بە دەست هەر کەسێکەوە بدیترێت موسادەرە دەکرێت».

بەم جۆرە ئەمرێکی دوور و درێژ نووسراوە و منیان پێ تەنگەتاو کرد. گوتم:

ئەمە ڕاست نییە و نەبووە؛ هەتا سوێندیان دام و سەنەدیان لێ ئەستاندم کە چتی وانە بووە و نابێت گەلێک ئەزیەت و ئازار درام. ئەگەرچی لە سلێمانی ئەو دیوانە نزیک شازدە نوسخەی خەتی و دەستنووسم چاو پێ کەوت، هیچ پرسیاریان لێ نەکرا تەنها من نەبێت.

کە لە سلێمانی بووم، هەمیشە هاتوچوونی ئەحمەد بەگم دەکرد و زۆرم خۆش دەویست و پێی سەربەرزبووم کە کوردێکی وا مێشک ڕوون و گەورە لە سلێمانی موتەسەڕیفە. بەڵام کە لێی وردبوومەوە کەوتمە ئەندێشە و هەروەکو لە کتێبی (بۆچی چوومە سلێمانی) بە درێژی لێی دواوم، دووبارەکردنەوەی لێرەدا بە پێویستم نەزانی. بەڵام کە ئەمرەکەی وەزارەتی داخلییەم چاو پێ کەوت لە دایرەی شورتە، کە گەڕامەوە قاقەزێکی دوور و درێژم بۆ ئەحمەد بەگ نووسی و ئەم دوو کەلیمەیەی تێدا نووسرا بوو دووبارەی دەکەمەوە، کە گوتبووم:

«من وەکو بولبولەکەم بەسەرهات کە لە سەرەتای بەهارەوە هەتا نزیک زستان لەم چڵە و چڵەدا بەئاوازخوانی و بەگوڵ هەڵگرتندا بەسەری برد. کە بەفر دار و دەوەن و کێو و دەشتی پڕ کرد، بولبول لە برسان گێژ بوو، بەبیری هاتەوە کە لە هاویندا مێروستانێک لە ژێر ئەم دارەدا کوشەوەی دەکرد؛ پەنای بۆ ببەم بەڵکم دانەیەکم بداتێ لە مەرگ ڕزگارم بکات. کە چووە ژێر دارەکە بانگی لە دراوسێیە پڕ کۆشەوەکەی کرد. مێروو دەرکەوت، بولبول سکاڵای دڵی خۆی خستە پێش. مێروو بەسەرزەنشتەوە دەنکە گەنمێکی دایە و گوتی: ئەگەر وەکو من ڕۆژێکی دانەیەکت پێکەوەنابایە»، ئەمڕۆ دەستی نەبوونیت بۆ من درێژ نەدەکرد. بولبول بەدڵشکاوی و هەناسە ساردییەوە فڕی و چووە سەر چڵەکە، باشوویەک هاتوو تێی ڕۆهات و خواردی. منیش وام بەسەر هات؛ بەئاه وناڵەوە دەژیام و خۆم دڵخۆشی خۆم دەداوە و بە ئومێد ڕام دەبوارد. کە شورتەیەکی وەکو باشوو تێم ڕۆهات. بەو جۆرە دڵشکاو و بریندار بووبووم».

کە بیستم ئەحمەد بەگ بوو بە موتەسەڕیفی هەولێر و دەستی بە فەرمانڕوایی کرد لە لیوادا. هەر کەس بە نووسین و تەلەگراف بەخێرهاتنیان دەکرد و چوونە پێشوازی بۆ بەخێرهاتنکردنی. من وەکو کەسێک نەناس و نەشارەزا بێ، بێدەنگی و گۆشەگیریم کردە پیشە.

چەندێک بەسەرچوو خۆم لە ماڵ پەستاوت و دەرنەچووم. قایمقامی ڕواندز دوو

سێ جار پێی گوتم، کە ئەحمەد بەگ هاتووە؛ خۆم ناشی کرد، هەتا ڕۆژێک هاتە ڕواندز لە مـاڵی قـایمقـام مـوراد بەگ مـێـوان بـوو. ناردیە دووم. کـە چووم زەینەلعابدین ناو مەنسووبێکی سەید تەها لەلای بوو، دانیشتبوون. موتەسەڕیف گوتی: ئێستە باسی ئێوەم دەکرد، ئەمە چەند مانگە هاتوومە لیواکەتان هیچ ئێوەم نەدیوە. گوتم: من ئێستەش هەر نەخۆشی سلێمانیم چاک نەبوومەوە کە بتوانم ئاواتمەندیی خۆمتان پێشکەش بکەم، لەبەرئەوە بمبەخشن.

تومەز لە پێش چوونمدا گفتوگۆ کرابوو. مەرج بەسترابوو کە دەبێت ڕۆژنامەیەک دەرخەم و زەینەلعابدین ئەفەندی کوڕی خاکی ئەفەندی ببێتە مودیر مەسئوولم، گوتم: ئەمەش وەکو چووینە سلێمانیمە، بەوە... نەدا. زۆریان لێ کردم؛ ئەمنێکی ستەمزەدەی گێژی دەستی ئیستیبداد، هیچ هێزی چەپۆڵکەیەکی دیکەم نییە، ئازار و ئەزیەتێکی لە سلێمانی بەسەرم هات و پەرێشانی و نەبوونێکی تووشم بوو، بۆ گۆڕەوشارم بەسە. ئەحمەد بەگ بەزۆر و خواهیشت لەگەڵ خۆی بردمیە هەولێر. لەگەڵ زەینەلعابدین ئەفەندی چەند ڕۆژێک ماینەوە.

ڕۆژی دووشەممە ٢٥ی مایسی ١٩٣٥ (٢١ی سەفەری ١٣٥٣) عەریزە و ئیستیدعامان پێکەوە ساز کرد، بۆ ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی هەفتەی دووجار بەناوی (سۆران) خوازی دامانە موتەسەڕیف. ئەوراق کەوتە موعامەلەوە، بەڵام یاری و گەمەیەکم لە ئیشەکەدا دەهاتە پێش چاو، بۆم ئاشکرا نەدەکرا و مەبەس چی بوو تێ نەدەگەیشتم.

ئەوراق خوازتنی ئیمتیازی ڕۆژنامەکە هاتبووە پایان، سێ چوار مەئمورانی هەولێر کە خەڵکی سلێمانی و مەنسووبی موتەسەڕیف بوون، بە وەرەقە ئاگاداریان کردم کە زەینەلعابدین نەبێتە مودیری ئەم ڕۆژنامەیە باشە. مەبەس؟ نازانم. بۆچی لەوەپێش ئەحمەد بەگ بەزۆر کردمیە هاوەڵی و ئێستە چی ڕووی داوە؟ نازانم. بەڵێ هەرچەندە مەبەس و ئامانجی موتەسەڕیف و مەئموورەکانم لێ ئاشکرا نەبوو، بەڵام هێندە تێ گەیشتم کە ئەو کارە سەرناگرێت.

ئەگەرچی یەک دوو مانگ بێ هوودە لە هەولێر تووشی مەسرەف و ئەزیەت بووم، لە ڕواندز عایلەم بە پەرێشانی بەجێ هێشتبوو. ڕۆژێک لە دایرە چوومە لای موتەسەڕیف کە مەبەس لە هاتنم و نەگەیشتنە ئارەزووم دەبێت مایەی چتێکی قانوونی بێت، وە یان سەعادەت مەئابتان لەوە پەشیمان بوونەوە. فەرموویان کە

بەدڵ حەز دەكەم و وەزارەتی داخلییەش دەیەوێت ئیمتیازتان بداتێ، بەڵام شرووتی قانوونی لە ئێوەدا كافی نییە. گوتم چۆن؟ گوتی: دامەزراندنی مەتبەعە دەبێت خاوەنەكەی لە مەدارسی عالیە مەئزوون بێت.

ناچار گەڕامەوە تێ كۆشام قانوونی مەتابع كە لە دەوری عوسمانییەوە مابوو لە عیراقدا بەكار دەبرا، پەیدام كرد و بردمە لای كە نووسراوە بۆ ئەو كەسە دەیەوێت مەتبەعەیەك لە جێگایەك دامەزرێنێت، پێویستە بەیانی دامەزراندن و ناوی مەتبەعەكە بداتە مەئمووری ئیدارەی مەركەزیی ئەو جێگایە؛ لەوە پتر چیی دیكە نەبوو.

ئەوجا گوتی: ئێوە لەگەڵ زەینەلعابدین پێك هاتوون. گوتم: بەڵێ، ئێوە منتان لەگەڵ ڕێك خست. بەڵام ئەحمەد خواجە ئەفەندی و حیكمەت ئەمین پێیان گوتم وا بە چاك دەزانین كە زەینەلعابدین نەكەی بە هاوەڵی خۆت. منیش قسەكانی ئەوانم بە هی ئێوە زانی، دەمەویست عەرزتان بكەم. گوتی: منیش بەباشی نازانم. بۆچی؟ بێ ئەسباب مایەوە.

لە دوای گەلێك گفتوگۆ لە دایرە دەركەوتم. گوتم كە بگەڕێمەوە ڕواندز دەست لەم كێشە و سەرئێشە بەردەم. كەوتمە ئەندێشەی خەیاڵەوە؛ یەك دوو ڕۆژ وەك گێژ مامەوە؛ دەسووڕامەوە. یەكێك لە بنەماڵە بە ناوبانگەكانی هەولێر، لاوێكی تازە پێگەیشتووی لە حقووق مەئزوون تەقەلای دابوو ئیمتیازی ڕۆژنامەیەك وەرگرێت مابووەوە. هاتە لام پێی گوتم: ئەگەر لەگەڵ من ڕێك كەویت، دەبمە مودیری مەسئوولی ئێوە. بەمەرجی ئەوە پێك هاتین كە ئەو تەنها هەر ناوی مودیری مەسئوولی لەسەر بێت، تێكەڵ بەهیچ ئیشوكارێكی موجەلە و مەتبەعە نەبێت. لەسەر ئەو پەیمانە چوومە لای موتەسەڕیف و پەسندی كرد، بە مەرجی ئەوە كە مەتبەعەكەی ڕواندز بێنمە هەولێر. منیش نە لە دڵ بە زمان قبووڵم كرد.

سەرەتای حوزەیرانی ١٩٣٥ عەرز و حاڵی ئیمتیازی موجەلەی (ڕووناكی)م دا. ڕۆژی ١٨ی حوزەیران ڕەقەم ٤٤١٥ تەئكیدی موتەسەڕیفی هەولێر بۆ وەزارەتی داخلیە لە خسووس موجەلەی (ڕووناكی)یەوە درا بەوەزارەت. وەختێك ناوی مەتبەعە هێنان بۆ هەولێر كرا، وایان زانی كە لەبیرم چووەتەوە. زۆرباش و بنجوبناوان دوامینی مەبەسیان كەوتم كە لە سلێمانیش ئەو تەكلیفەم بەتوند لێ كرابوو. ئەمە داوێك بوو لەوەپێش داندرابووەوە، دەویسترا ئەو مەتبەعە لە ڕواندز

هەڵقەندرێت، بەڵام زۆر بە نەرمی و لەسەرخۆیی؛ من ناچار بکەن بە ئارەزووی خۆم بیگوێزمەوە. لەوە زۆر چاک ئاگادار بووبووم. لەسەر ئەوە پەیمانی دا کە بە هەموو هێزیەوە یارمەتیی خۆم و مەتبەعە و موجەلەکەم بدات.

لەسەر ئەو پەیمانە من و شیت مستەفای موحامیی خەڵکی هەولێر ڕێک کەوتین بە مەرجی ئەمە ئەو تەنها مودیری مەسئوول بێت و تێکەڵ بەهیچ ئیشوکارێکی موجەلە و مەتبەعە نەبێت و لە واریدات ئەوەی لە مەسرەفی مورتیب و قاقەز و پێویستی بە مەتبەعە بمێنێتەوە بۆ خۆم بێت. سەرنووسەر و مودیری ئیدارە خۆم بم. هەموو ئیشوکاری مەتبەعە لەسەر خۆم بێت. بەو جۆرە، کە پێک هاتین عەریزەیەکمان پێکەوە دا بە ناوی (ڕووناکی) موجەلەیەکی هەفتەیی ئەدەبی – ئیجتیماعی– تاریخی کوردی لە هەولێر دەرخەین و مودیری مەسئوول موحامی شیت مستەفا بێت و مودیری ئیدارە و سەرنووسەر حوسێن حوزنی موکریانی. ئیستیدعا بە موتەسەڕیف درا. زۆری پێ نەچوو ئیمتیازمان لە وەزارەتی داخلییەوە بۆ هات. نوسخەی یەکەم و دووەمی موجەلەی (ڕووناکی)م لە مووسڵ لە مەتبەعەی (موصل الحدیثة) چاپ کرد و هێنامەوە هەولێر، بڵاوم کردەوە و چەند نوسخەیەکم لە مەتبەعەی زاری کرمانجی ڕواندز چاپ کرد. موتەسەڕیف ئەحمەد بەگ کە ئیمتیازم بۆ هات پێی گوتم: مەتبەعەی ڕواندزت بێنە هەولێر. پێم گوت کە مەسرەف و پارەی گەرەکە؛ با کەمێک ئیشتراکی موجەلەکەم دەست کەوێت، پێویستی مەتبەعەی ڕواندز چی بێت پێکی دێنم؛ جێگایەک لە هەولێر بەکرێ دەگرم، ئەوجا دەچم مەتبەعەکەم دێنمە هەولێر.

هێشتا هیچ یارمەتیم نەکرابوو. دوو نوسخەش لە موجەلەکەم بڵاو کردبووەوە، پارەی مەسرەفم لە یەکێک لە بازرگانەکانی هەولێر کە بەناوبانگن ئەسعەد حەلەبی کوڕی حاجی مەلا شەریف دەباغ کوڕی حاجی قادر دە دینارم لێ قەرزکردبوو، دابووم. لەودەمەدا موتەسەریف ئەحمەد بەگ بۆ تورکیا دەچووە سیاحەت. ڕۆژی پێنجشەممە ٢٢ی ئاغستوسی ١٩٣٥ (٢٢ی جەمادی یەکەم) شەوێ پێکەوە بووین. سبەینێ ڕۆژی پێنجشەممە، کە ئۆتومبیلی بۆ ساز کرا پێی گوتم: وا دەچم، دەتەوێت چی بکەیت هەتا دێمەوە؟ پێم گوت منیش دەگەڕیمەوە ڕواندز، چونکو پارەیەکم دەست نەکەوت کە بتوانم موجەلەکەمی پێ بژیەنم. چووە ژووری خۆی بە تەلەفۆن بەیەحیا بەگ کوڕی عەبدوڵڵا موخلیس بەگ برازای پاشا کۆرەی ڕواندزی

گوت -کە وەکیلی موتەسەڕیف بوو- حوسێن حوزنی یارمەتیی لە ئێوە دەوێت بۆ موجەلەکەی یاریدەی بدەن. لە دوای ئەوە سواربوو چوو؛ دوو مانگی ڕەبەق لە تورکیا مایەوە.

منیش دەستبەجێ چوومە دایرە چاوم بە یەحیا بەگ کەوت و پرسیارم کرد، کە لە دایرەیەکی قانوونیدا چم بۆ دەکەیت؟ گوتی: ئیشتراکی موجەلەی لە لای کێ بێت یارمەتیت دەکەم بچۆ بیئەستێنە. بۆ قایمقامی مەخموور و بۆ قایمقامی کۆیسنجەق و ڕانیە و بۆ قایمقامی ڕواندز هەریەک بە جودا تەوسییەی دامێ.

عەبدولقادر ڕەشید وەکیلی قایمقامی مەخموور و عەلی سەروەت بەگ مودیری ناحیەی گوێڕ و ڕامز بەگ کوڕی عەبدولا سافی بەگ یەعقوبی قایمقامی کۆیسنجەق زۆر پیاوانە و بە غیرەت تێکۆشان و بەدەلی ئیشتراکیان بۆ وەرگرتم و دایانمێ. لە ڕانیەوە دیسان بۆیان ناردم. بەڵام لە ڕواندز قایمقام موراد بەگ ناو کوردی عەشیرەتی گیژ، جگە لە ئیشتراکێک پارەی پێ نەدام. لە سلێمانی و قەزاکانی لیوای مووسڵ دیسان بوونە موشتەریی موجەلەکەم. نزیک پەنجا دینارێکم بۆ کۆ کرایەوە. پتری لە قەزای مەخموور کۆ کرایەوە.

ڕۆژی پێنجشەممە ١٩ی ئەیلولی ١٩٣٥ چوومە مووسڵ لەگەڵ عیسا مەحفووز ناو گفتوگۆی کڕینی مەتبەعەیەکم کرد. پاشی ٦ی تشرینی یەکەم هەستام لەگەڵ مودیری مەسئوول موحامی شیت چووینە مووسڵ لە مەتبەعەی (موصل الحديثة) ماکینەیەکی گەورەی مەتبەعە و هێندێک حرووفاتم کڕی و چل دینارم پێشەکی دا و شەست دینار بە کومپیالە مایەوە، کە بەسەد دینارم کڕیبوو. دە دیناریش هێندێک حرووفاتم پێ کڕی. ڕۆژی سێشەممە ٨ی تشرینی یەکەم ماکینەکەم هەڵگرت بە لۆری و هێنامە هەولێر لە لایەکی موسافیرخانەی (دار الضيافة)ی بەلەدییە ژوورێک بەرامبەر بە دایرەی بەرق و بەریدی هەولێر بوو، ماکینەم دامەزراند.

بەڵام چونکو پێویستی نەبوو حروفات کەم بوو، نەمتوانی جارێ کاری پێ بکەم. ناچار دوو نوسخە لە مووسڵ و نوسخەی (ڕووناکی) دیکەم دەناردە ڕواندز لە چاپخانەکەی خۆم لە ڕواندز چاپم دەکرد و دەمهێنا هەولێر بڵاوم دەکردەوە.

ئەحمەد بەگ ڕۆژی یەک شەممە ١٢ی تشرینی یەکەم ١٩٣٥ لە تورکیاوە گەڕاوە چاوی پێ کەوت، مەتبەعەیەکی زۆر زەلامم کڕیوە و لە مووسڵەوە هێناومەتە هەولێر

و بە ناوی مەتبەعەی زاری کرمانجی دامەزراندووە. ئەوە لە ئارەزووی ئەو دوور بوو لەگەڵ یەحیا بەگ بە دەمەقاڵە هاتن و گوتی: من ئەمە لە تۆم ئومێد نەدەکرد کە بەم پایەیە یارمەتیی حوسێن حوزنی بدەیت کە بتوانێت مەتبەعەیەکی دیکەش بکڕێت. من هەر دەمویست هێندە یارمەتی بدرێت بتوانێت مەتبەعەکەی ڕواندزی پێ بێنێتە هەولێر.

یەحیا بەگ کە کوردێکی خوێن پاک و لە بنەماڵەیەکی حوکمڕانانی کوردستان بوو، خزمەتێکی وای لە خودا دەویست کە پێی بکرێت. زۆر باش جوابی ئەحمەد بەگی داوە و ئەهمییەتی پێ نەدا و ئیفتیخاری بەوەوە کرد کە توانی یارمەتیم بدات.

ئەحمەد بەگ بانگی منی کرد و گوتی: مەرجی ئێمە ئەوە نەبوو کە یارمەتی بدرێت و مەتبەعەکەی ڕواندز بێنییە هەولێر؟ گوتم وایە؛ بەڵام من کە وردبوومەوە و ئیشەکەم خستە بەرچاوان، تێ گەیشتم کە بۆ دەنگ و ناوی ئێوە وا چاکترە کە مەتبەعەیەکی سەرلەنوێ لە هەولێر دامەزرێنم و دەست لە مەتبەعەکەی ڕواندز نەدەم. چونکو لە تەئریخدا دێتە گوتن و دەبێژرێ لە ڕۆژی هەرامەدا ئەحمەد بەگ موتەسەڕیفی هەولێر، چونکو دەیەویست خزمەتی میللەتی خۆی بکات، مەتبەعەیەکی لە هەولێر دامەزراند و مجەلەیەکی کوردیی بە ناوی (ڕووناکی)یەوە نەشر کرد و بۆ مەعاریف و سەرکەوتنی کوردان تەقەلای دا. ئەمەش ڕاستە و ڕاست ناو دڵمە و مەبەس و ئارەزووم لەم مەتبەعەیە ئەوە نەبێت، هیچی دیکە نەبووە. وا بزانم بۆ ئێوەش و بۆ لاپەڕەیەکی تاریخی هەولێر ئەمە چاکترە؛ نەک بڵێن ئەحمەد بەگ خۆی بەکورد و کوردپەرست دەزانی لەگەڵ ئەوەشدا ناردی مەتبەعەیەکی کەنەفتی کوردی لە ڕواندز بوو بە فێڵ هێنایە هەولێر و پووچی کردەوە، تاکو تروسکەیەکی نەشریات کە لە ڕواندز مابوو، بیکوژێنێتەوە.

ئەحمەد بەگ کەمێک خۆی هەڵکرد و گرژبوو. لە پاشان گوتی: تۆ چۆن مجەلەت بۆ کەس نەناردووە و پارەی مجەلەی ساڵێکت کۆ کردووتەوە؟

گوتم بە پەیڕەوی ڕۆژنامەدارەکان هەرکەسێک نوسخەیەک لە مجەلە یان ڕۆژنامە وەرگرێت بە ئیشتراکی ساڵێک دەژمێردرێت و دەخرێتە دەفتەری بنەچەکەی ئیدارەخانەکەیانەوە و بە سەنەد پارەی لێ وەردەگیرێت. هەتا ئەو ڕۆژنامە یان مجەلەیە دەرچێت بۆی دەنێرێت. کە قەزا و قەدەرێک بەسەر بێت و یان

لەبەر چتێک گرێ بدرێت و لە نەشر بکەوێت، خاوەنەکەی مەسئوولی قبووڵ ناکات. من تاکو ئێستە چوار نوسخەشم بۆ ناردوون، ئەوجا چووم بەدەل ئیشتراکم لێ خوازتوون و ئەو پارەیە کە لە مەخموور و گوێر و کەندێناوەم کۆ کردوونەوە، تەنها ئیشتراکی مجەلەی رووناکی نییە.

یەحیا بەگ لە روویی گەورەییەوە نزیک دوو سەد دانە کتێبی تاریخی (میرانی سۆران)ی بۆ فرۆتووم و داویەتە گەورەکانی دزەیی و هی دیکە و لە کۆیسنجق حاکم ئەورەحمان سەعیدم لەگەڵ بووە. کە رامز بەگ یەعقوبی پتر بە فرۆتنی کتێبی میرانی سۆران یارمەتیی داوم. ئەگەرچی بەدەلی ئیشتراکی ساڵێکی موجەلەکەم کە وەرگرتووە قانوونییە، خیلاف قانوونم وەرنەگرتووە.

کە وردبوومەوە ئەحمەد بەگ بیانووم پێ دەگرێت و مەبەسی راستییەکەی ئەمە بوو مەتبەعەی رواندز ببەمە هەولێر و ئەو مەتبەعەیەم نەدەبوو بکریبا، دیسان وەکو لە سلێمانی بیانووی پێ دەگرتم و پێی لێ دەچەقاندم، ئەڵبەتە دەبێت مەتبەعەی رواندز ببەمە هەولێر و ئەو مەتبەعەیەی کریومە بیدەمەوە بە خاوەندی. لەسەر ئەوەش چەندێک تووشی دڵساردی و ناگوزیری بووم و دەستم نەدەچووە ئیشوکار و مەتبووعات. بەهەر جۆرێک و بەهەر رێگایەکی بمتوانیبایە بۆی دەچووم دەپارامەوە و تێم دەگەیاند کە تێکدانی مەتبەعەی رواندز، مایەی بەدنامییە و ئەم مەتبەعەیە لە هەولێر بۆ ئێوە سەربەرزی دەبەخشێت، بێ سوود بوو.

بەڵام تێ گەیشتم کە رۆژی ١٤ی کانوونی یەکەم ئەو ساڵە وەزیری داخلییە رەشید عالی هاتە هەولێر و مواجەهەم بوو لەگەڵی و سبەینێ هەتا گوێر لەگەڵی چووم. ئەو ئەحمەد بەگی موتەسەریفی هان دابوو کە ئەزیەتم بدات و مەتبەعەکانم لێ تێک بدات. ئەحمەد بەگ کەوتبووە تەقەلادانی بیانوو پێ گرتنم.

مەتبەعەکەم پێ رێک نەکەوت و پێویست و حرووفاتی تەواوم بۆ نەکردرا، یەک دوو کۆمپیالەشم بۆ خاوەندەکەی پڕ کردەوە و هێندێک حرووفاتم بۆ کڕی. ناچار هەستام چوومە بەغدا کە پێویستی مەتبەعەکە پێک بێنم و بەڵکم لەوێ هێندێک کتێب بفرۆشم و چەند ئیشتراکێ لە نایبە کوردەکان وەرگرم، مەتبەعەکە بکەمە مەتبەعەیەکی رێکوپێک. کە گەیشتمە بەغدا کوردەکانی بەغدا لە ژێر گەرانی عەلی کەمال بەگ کوردی سلێمانی بەهۆی رەشید عالیی وەزیری داخلییەوە لە کۆشەوەیەکی گەورەدا بوو و لە ژێر دەستوورێکی داپۆشراودا داوای چوار پێنج

مادەیان گۆیا بۆ کورد دەکرد، بەڵام لێرەدا تەنها بەجێهێنانی ئارەزووی ڕەشید عالی نەبێ چیی دیکە نەبوو:

١- داوای کۆمەڵەیەکی کوردیان دەکرد لە بەغدا دامەزرێت.

٢- نادییێکی کوردی بەناوی سەلاحەدین لە بەغدا.

٣- لیوای دهۆک لە مووسڵ بکرێتەوە و ببێتە لیوایەکی کوردی.

٤- خانەقین لە لیوای دیالە لە بەعقوبە بکرێتەوە و بکرێت بە لیوایەکی کوردی.

٥- مەدارسی لیواکانی کورد و ئیدارەی حکوومەت بە کوردی بن.

بۆ ئەوە هەموو کۆبووبوونەوە و تەقەلایان دەدا. بەڵام لە لای من وەکو کۆمەڵەیەک لە گەورەکانی کوردی بوون کە باسیان کرا و هاتبوونە ڕواندز. ڕەشید عالی و یاسین هاشمی مەبەستێکی شەخسیی خۆیان تێدابوو، نەک بۆ کورد. بەڵام شکلی بزووتنەوە گۆڕدرا و لە ڕیزی دەستووری ڕەشید عالی دەرچوو. بەڕاستەقینە بوو بە مەسەلەیەکی کوردستان و لە مەجلیسی نەوابدا هەرا پەیدابوو. بوو بەمایەی پشێویی نێوانی نایبی کورد و عەرەب.

لە دوامیندا ئەمین زەکی بەگ کوردی سلێمانی کە لەو دەمەدا وەزیری ئەشغال بوو، بۆ خۆپێشخستن لە لای حکوومەت و عەرەبان، بە فڕوفێڵ مەسەلەکەی کوردی خستە دەست و نایبە کوردەکانی یەک و دوو لێک کردن و بردنیەوە لای ڕەشید عالی و تەنها لەوانە دوو کەس مان یەکێک عەلی کەمال بەگ، دووەم مەلا حەوێز ئاغای غەفووریی کۆیی. هەریەکە لەوانی دیکە بە پەنهانی یەکدی چوون و خۆیان هاوێژتەوە لای ڕەشید عالی. ناویان لە دەفتەری بەتایبەتی هەیە.

منیش هێندێک حرووفاتی باشم لە مەتبەعەی (الدلیل) کڕی و هێندێکی دیکەشم لە مەتبەعەی (عزرا ئەلیاه) و کڕی و ناردمەوە هەولێر. لە پاشان بۆ خۆشم گەڕامەوە هەولێر.

هەرکە گەیشتمە هەولێر لە ئوتومبیل دانەبەزیم، مستەفا بەگ برای ئەحمەد بەگ موتەسەڕیف و ئاغایەکی ڕانیەشم لەگەڵ بوو، چوومە قەسری موتەسەڕیف لەوێ مێوان بووم. سبەینێ ڕۆژی عارەفەی جەژنی قوربان سواری ئوتومبیل بووم چوومەوە ڕواندز، جێژنم لەوێ کرد و ڕۆژی پێنجەمی جێژن گەڕامەوە هەولێر. لە پێش چارڕێگانەی خانزاد و سەلاحەدین و موزەفەرەدین، کە کەوتووەتە پێش

دەرگای قەڵاوە، کۆشکێکی بەرزم بۆ مەتبەعەکەم لە ڕۆستەم چەلەبی بازرگانێکی هەولێری گرت و ناردم لە مووسڵەوە شاگردێکی زۆر زرنگم بۆ هات و مەتبەعەکەم گوێزتەوە ئەو جێگایە.

ئەو ڕۆژەی مەتبەعەم گوێزتبووەوە و دامدەمەزراند، چوومە پۆستە هێندێک پارەم حەواڵە بۆ هاتبوو وەری گرم، قاقەزێکی داخلیم بۆ هاتبوو، دایانە دەستم. کە کردمەوە بەیاننامەیەک بوو بەکوردی نووسرابوو: هەی کوردان چی دیکە خۆ بێ دەنگ مەکەن و بخرۆشێن و دوو شیعری حاجی قادری کۆیی لێ نووسرابوو. لە سەرەوەی بەیاننامەکە دوو خەنجەری سووری لێ ڕەسم کرابوو. زانیم، کە موتەسەڕیف بەبیانووە و منیش بەم بەیاننامەیە تووشی ئەزیەت دەکات. بە پۆستەچیم گوت: ئەمە زۆرن؟

هەستام چوومە لای موتەسەریف و بەیاننامەکەم دایە و پێم گوت تکام ئەمەیە و باوەڕم پێ بکە من شتی وا پڕوپووچ و قۆڕ ناکەم، منیش تێ وەرمەدە و بە قسەی نەیارانم لەگەڵ مەکە. لەمە کە بەیاننامەیە ئاگادارنیم؛ چونکو ئەگەر بمەوێت شتێکی زۆر لەمە گەورەتر و گیاندارتر بنووسم و لە مجەلەکەمدا نەشر دەکەم. بۆچی بە پەنهانی چتی وێنەچووی بێ گیان و بێ کاری وەکو ئەو بەیاننامانە دەنووسمەوە و بڵاویان دەکەمەوە. بەڵێ قسەکانی من لە لای موتەسەڕیف جێگیر نەبوو. وا تێ گەیشتم کە ئەمە بوو کە چەند ساڵێک لەوەپێش یانی ساڵی ١٩٣١ لە هەولێر (حزب الاخاء) کە حزبی یاسین هاشمی و ڕەشید عالی بوو دامەزراندرابوو. منیان لە ڕواندزەوە خوازتە هەولێر.

شێخ عەبدولقادر نەوەی مەرحووم شێخ ئەبوبەکر -کە عزووی حزب بوو- کەوتە نێوانی من و ڕەیسی حزب. کە شێخ محەمەد کوڕی شێخ ئەسعەد بوو. من نەمەویست و داخلی حزب نەبووم و گەلێک پەیمان و مەرجیان نیشان دام و بۆ مەتبەعە و جەریدە و مەتبووعاتەکانم یارمەتیم بدەن و سێ ڕۆژ ڕایان گرتم و دڵخۆشییان دامەوە و تەمایان وەبەر نام، پێوە نەبووم و گوێم نەدایە. لە دواییدا، کە تێگەیشتن مل نادەم و خۆتێکەڵ بەو حزبە ناکەم کە کوردی نەبێت، تکایان لێ کردم کە خەڵکی هەولێر و کوردەکانی دەرەوە هان نەدەم بۆ ئەمە نەیاریی ئەم حزبە بکەن. بێ دەنگ مامەوە نە گوتم (ئا) و نە (نا) هەستام چوومە ڕواندز.

بەڕاستی لە ڕواندز نە بەچاک و نە بەخراپ لەو حزبە نەدوام، بە گۆشەگیری ڕام

بوارد. مـانگێک لەوە بەسـەر نەچوو زانیم کـە سلێـمـان بەگ کـوڕی عـەلی بەگ سـەلاحشـۆڕ، کـە لە بەگزادەکانی سـۆران و لـە تیرەی ئۆغـۆز بەگیـیان بوو، چووە بەغدا بەهۆی عەلی حەیدەر بەگی کوڕییەوە –کە لە بەغدا وەزیفەی گەورەی هەبوو– داخلـی (حـزبـی الاخـاء) بـووبوو و گـەڕابـووەوە هەولێـر. ڕەیس (حـزبی الاخـاء)ی هەولێری دیبوو، دەسـتـووری حـزبەکـەی لەگـەڵ خـۆی هێنابوو، نیـشـانی دابوون و گەڕابووەوە ڕواندز لەگەڵ مەرحووم شێخ کاکەمین سەلان کە دۆست و خۆشەویست و یارێکی بەڕاستیی من بوو یەکدییان دیتبوو. شێخ کاکەمینیـان کردبوو بەڕەیسی (حـزبـی الاخـاء)ی ڕواندز و بـە هاندانی ڕەشـیـد عـالی و یاسین هـاشـمی، شـێخ عەلائەدین کوڕی شێخ عومـەری بیارە کە مـورشیدی نەقشبەندی و یاسین هاشمی خـۆی بە مـوریدی ئەو دەزانی، قـاقـەزیان بـۆ شـێخ کـاکـەمین سـەلان ناردبوو کـە ڕیاسەتی (حزبی الاخاء)ی ڕواندز قبووڵ بکات.

سلێـمان بەگ دیسـان چووبووە لای لەبەرئەوە کە شـێخ کاکـەمین لە خـەلیـفانی بیارە بوو و شێخ عەلائەدین تەوەسوتی کرد بۆ ئەو ڕیاسـەتەی قبووڵ کرد و ئەحمەد کـەمـال کـوڕی عـەبدولکەریم خـەتی کـرابوو بـە سکرتێـر و حـزب لـە ڕواندز دامەزراندرابوو.

لە نێوان ئەهـالی و سـەپان و جـووتیـار و شـوان و گـاوان و دارکێش و کەردار و ڕەنجبەرانی ڕواندزدا بەم جۆرە چاوڕاو کرابوو کە «*هەر کەسێ مەنسوب بەم حزبە بێت، ئەگەر قەرزدار بێت و ماڵی خەڵکی خواردبێت، پیاوی کوژتبێت و هەرچییەکی بیەوێت و ویستبێتی و کردبێتی و بیکات، حکوومەت ناتوانێت چیی پێ بڵێت و شورتە ناتوانێت بیگرێت و مەحکەمە گوناهکاری ناکات و هەرچییەکی ئارەزووی بێ بە ئازادی و بێ پرسیار دەتوانێ بەجێی بێنێ*».

دەبێت ئەو فێرکردن و چاووڕاوەی لە ڕواندز کرا لە هەولێر و جێگاکانی دیکەش کرابێت. دیارە میللەت نەزان و نەدیتەیە؛ چتی وای لە پیاوانی گەورە کە بیست بە ڕەحـمـەتی دەزانن و هەریەک لەوانـەش گـوناهێکی هـەر لێ ڕوودابوە؛ یان دزیی کـردووە، یان قـەرزدارە، یان دەیەوێت مـاڵی خـەڵک بـخـوات، یـان خـوێنـدارە؛ یان خوێناوییە بۆ ڕزگاری و پەڕەی کاری خۆی بە پۆل و دەسـتە دەسـتە داخلی حزب دەبوون هەتا لە ڕوانـدز هیچ دارکێش و سەپان و ماست فرۆشـەکانی دێهاتانیش نەما هاتبوونە ڕواندز و داخل بە حزب بووبوون. بەڵام تێگەیشتوو و ئاغا و گەورە

پیاوەکان بە گۆشەگیری چاوەنواڕی دوامینی ئەم کارە بوون کە نەیاندەزانی چۆنە و چۆن بە پایان دەگات. تێکەڵ نەبوونیان جارێ پەسەند کردبوو.

من گۆشەگیر لە ماڵی خۆم دەرنەدەکەوتم و دەم بەدەم و دەقیقە بەدەقیقە پێم ڕادەگەیەندرا کە فولان و فولان چوونە حزبەوە و ئەمە و ئەوەیان پێ گوتوون، هەتا ڕۆژێک ئێوارە نزیک ڕۆژئاوا بە سەعاتێک ڕەیسی جەیشی عیراقی ئەمین ڕواندزی کە کوردێکی پەتی و برایەکی ڕاست و دۆستێکی بێ قرێژم بوو، هاتە ڕواندز. کە فەوجەکەیان لەوەدەمەدا لە دیانان دەبوون. ئەحمەد کەمال خەتی سکرتێری حزبی لەگەڵ خۆی هەڵگرتبوو هاتنە لام بۆ ماڵەوە. بەڵام هاتنێکی زۆر دڵگیرانەی هەم و خەمهێنەرێکی دڵسۆزانە. هەرکە گەیشتە پێش گوتی: هەستە ڕامەوەستە لەگەڵ ئەحمەد کەمال بچوو بۆ تەکیەی شێخ کاکەمین داخلی حزب ببە، ئەگەر ئێستا نەچی کۆمەڵەی حزب لە تەکیە کۆبوونەوە، دێنە سەرتان تاڵانت دەکەن و بەجارێک مەتبەعە و ماڵ و ئەشیات دەبەن و خۆشت دەکوژن؛ ئیدی وەختی ڕاوەستان و خۆڕاگرتن نییە.

من بەبێ خۆڕاگرتن پێکەنینم بەو قسە و هەڕەشانە هات و گوتم کاکی من لە هەولێر ویستمیان پەسەندم نەکرد و گەڕامەوە و ئێستا چۆن دەمەوێت خۆم بخەمە حزبێکەوە کە بەنەیاری و ناحەزی میللەت و نیشتمانی من دامەزراندرابێ ئەمە چی تێگەیشتنێکە کە تۆ تێ گەیشتووی؟ من ئەگەر پارچە بکرێم و تۆزم نەمێنێت، داخلی ئەو حزبە نەبووم و نابم. ئەوەش کە گوتوویانە باوەڕی پێ مەکەن؛ چونکو شێخ کاکەمین دۆست و هەمرازی منە، سلێمان بەگ خۆشەویست و دۆستمە؛ باوەڕ ناکەم چتێکی بۆ من خراپ بێت بە زیان و بیری خۆیاندا بێن؛ بە تایبەتی ئەحمەد کەمال چۆن مەیدان بەوە دەدات کە هەڵمەت بێتە سەر من. ئەو قسانەی من و ڕەیس ئەمین ڕواندزی چەندبارە کرانەوە لە دوامیندا ناچاریان کردم لەگەڵ ئەحمەد کەمال بچمە تەکیە و چاوم بەشێخ کاکەمین و سلێمان بەگ بکەوێت.

هەستام لەگەڵ ئەحمەد کەمالدا کەوتمە ڕێ و ڕەیس ئەمین گەڕاوە دیانان. کە نزیک تەکیە بوومەوە، کوچە و کۆڵان و دەو بان و حەوشەی تەکیە و ژوور پڕن لەو فەقیر و هەژارانەی بێ زیان و بێ هۆشانەی شار و دێهات و شوان و گاوان و دارکێش و کەردار و چارداری ناحیە و شار. بەهەر جۆرێک بوو برمان پێ دان و ڕێگای چوونمان کردەوە. بەشانەسوو گەیشتینە تەکیە. کە چوومە ژوور، هەموو

بەپێوە ڕاوەستابوون، جێی دانیشتن نەمابوو، تەنها شێخ کاکەمین و سلێمان بەگ لەبەر میحرابی مزگەوت دانیشتبوون. من لە دوورەوە بە دەنگێکی بەرز سڵاوم کرد و چوومە پێش، لە نێوانی هەردووکیاندا دانیشتم. جوابی سڵاویان نەدامەوە، هەموو بێ دەنگ تەماشای یەکدییان دەکرد.

تێ گەیشتم ئیش لە ئیش ترازاوە و لەگەڵ ئەمانە تێگەیشتن و گفتوگۆ بێ سوودە. هەستامە سەرخۆم، دوور و درێژ خوتبەیەکی دینی و وەعزێکی پڕ مەعنای بەگیانم بۆ گوتن و هاوارم کرد، کە مادامە ئێوە موسڵمانن و باوەڕتان بەخودا و پێغەمبەر و قورئانی هەیە دەبێ پەیڕەومان بکەن. خودا لە قورئاندا هەموو موسڵمانێکی کردووەتە برای یەکدی؛ بەناوی ئیسلامییەتەوە لەم مزگەوتەدا کوردێک و تورکێک و هیندێک و فارسێک و چەرکەس و جاوەیەک و عەرەب و زەنگییەک دەتوانن کۆببنەوە و لە پشت ئیمامێکدا نوێژ بکەن و وەکو برایان یەکدییان خۆش بوێت؛ کەوابوو (حزب الاخاء) بۆچییە؟ دینی ئیسلام هیچ پێویستی بەم حزبە نییە. لە قورئاندا هەموو ئەحکامێک لە خودا بەئێمە ڕاگەیەندراوە. شتێکی تێ نەگەیشتبین فوقەها بە درێژی و بە ئاشکرا بۆ مەیان دیاری کردووە و تاکو ئێستاش لەنێو حکوومەتێکدا حکوومەتێکی دیکە دانەمەزراوە. قانوونی حکوومەتی عیراقی چی وای تێدا نییە کە هەرکەس داخلی (حزبی الاخاء) بوو لە هەموو گوناه و قەرزداری و خوێنڕێژێک چاوی لێ دەپۆشرێ و هەرچییەکی بیکا دەبەخشرێ. باوەڕ بکەن و ئەمە ڕاستییەکەیەتی کە پێتان دەڵێم. هەرکەسێک گوناهێکی -کە ئێوەی پێ فریودراون- لێتان ڕوو بدات، حکوومەت بە پێی قانوونی عقووباتی بەغدادیی بە جەزاتان دەگەیەنێت و ڕزگار نابن و (حزب الاخاء) ناتوانێت خیلافی قانوون کەسێک لە جورم ڕزگار بکات. قانوون لەسەر هەموو چتێکە و فەرمانی بەسەر هەموو کەسێکی عێراقی و غەیرە عیراقیدا ڕەوایە.

بەو جۆرە دوور و درێژ پێم گوتن و بێدەنگ بووم. چەند کەسێکی سەرهاتی کۆمەڵەکە پێیان گوتن: ئێستە دەبێ چی بکەین؟ گوتم: ئێوە کە موسڵمانن دەچنەوە سەر ئیشوکاری خۆتان و پشتگەرم دەبن. هەرکە بانگدەر بانگی دا، وەرنە مزگەوت دەستنوێژی خۆتان بشۆن و نوێژی خۆتان بە جەماعەت بکەن و بگەڕێنەوە سەر کار و پیشەتان و خیلافی ئەمری خودا و پێغەمبەر و ئەمری حکوومەت نەبزوونەوە.

خودا له قورئاندا فەرموویەتی ئیتاعەی خودا و ئیتاعەی پێغەمبەر بکەن؛ له هیچ ترسـتان نەبێت. پیاوانی خودای له خوداپەرستیدا کڕین و فرۆتن و بازرگانی پەکیان ناخات. ئیدی کەوابوو ئەم (حزبی الاخاء) بۆچییە و ئێوە مادام بارگرانی دین و ئەمری حکوومەت هەر هەڵدەگرن، باری حزبێکی بەکاری دین و دونیاتان نەیە بۆچی دەخەنە سەرشانی خۆتان و خۆتان بەدناو و ڕەزیل و ڕسوا دەکەن. تاکو چەند کەسێکی دیکە بەئێوە خۆ بەرز دەکا و هاتی ئێوە دەخوا. ئێوە بۆ خۆتان بیخۆن و ئیتاعەتی حکوومەتی خۆتان بکەن و بە ئەدەب و ویقارەوە لەگەڵ کاروباری خۆتان خەریک بن.

چونکو میللەت دڵپاک و خاوێن بوو، قسە ڕاستەکانی منیان بەگیان و بەدڵ پەسەند کرد و بە دەنگێکی بەرز گوتیان بە خودا قسە قسەی تۆیە. لە گۆتەی تۆ دەرناچین و تەقەیان تێ کەوت بڵاو بوونەوە. یەکێک لە تەکیەدا نەما. منیش لەگەڵیاندا دەرچووم. سلێمان بەگ هەر هێندەی گوت: «هەی لە بابی منت کەوتبێ، چاکت تەفروتوونا کردن». منیش بێدەنگ لە تەکیە دەرکەوتم و گەڕامەوە ماڵی خۆم.

لە دوای من شێخ کاکەمین بەبێ ڕاوەستان هەڵدەستێ و سوار دەبێ بۆ سەلان دەگەڕێتەوە. لە سەعات سێی شەودا ڕەزا بەگ کە قایمقامی ڕواندز بوو، دەنێرێتە دووی سلێمان بەگ و سەنەدی زەمانی پێنج سەد دیناری لێ دەستێنێ، کە جارێکی دیکە تێکەڵ بەو جۆرە کۆمەڵەیە نەبێ.

ئەوەی کە گوترا ئەسبابێکی بەهێز بوو بۆ ئەوەی شێخ محەمەد کە ئێستە قازیی شاری هەولێرە، هان بدات بە نەیاریم تێ بکۆشێت و کەلێن دەست خات بۆ ئەمە تووشی ئازار و ئەزیەت ببم و عومەر و حوسێنی کوڕانی خۆشی هان بدات لە موحاکەمەدا شاهێدیم لەسەر بدەن بە درۆ و ئەو سەربەهووردانەی (حزبی الاخاء)یش بە ڕەشید عالی و یاسین هاشمی ڕاگەیەنێت و لەم دەمەدا وەبیرمان بێنێتەوە. ڕەشید عالی و یاسین هاشمی بە تەلەفۆن تەنگەتاو بکەن کە بیانووم پێ بگرێت و تووشی سەتمەیەکم بکەن و چووینە بەغدا و مەسەلەی (نادی سەلاحەدین) دامەزراندنیش هەر لەو ئەسبابانە بوو.

شێخ محەمەد شەو و ڕۆژ موتەسەریفی لێ هان دەدام و موتەسەریف تێ نەگەیشتبوو مەبەس چییە. کە شێخ هێندە خراپەی منی لەکن دەڵێت و منیش لەبەرئەوەی دەبوو بە مایەی فەسادی، نەمدەویست ڕۆژێ لە ڕۆژان موتەسەریف لەو

سەربهووردەیە ئاگادار بکەم کە لە (حزبی الاخاء) تووشم بووبوو.

موتەسەڕیف بەبێ لێکدانەوە و بیستنی قسەکانم، لوتفێکی لەگەڵمیدا هەبوو، فرێی دا و بەمودیری شورتەی ئەمر دا و حوکمی مەحکەمەی سادر کرد. هەر ئەو ڕۆژە مەتبەعەکەم دادەمەزراند و کاری تێدا دەکرا، شورتە و موختاری گەڕەک هاتنە مەتبەعە و سەرتاپایان پشکنی. دیارە هیچ نەبوو و هیچ نییە کە بیدۆزنەوە. ئەوە ڕۆژێکی سەرەتایە کە ئەحمەد بەگ بوو بە مایەی پشکنینی جێگا و مەتبەعەم و بە مایەی ڕێکردنەوە بۆ چەپۆڵکە خواردنم و حەبس و زیندانی و موحاکەمە و ئەزیەت و کێشە و ئازار و شپرزەیەکی هەتا ئەمڕۆکە لێی ڕزگار نەبووم و بوو بە مایەی بەدناوی و لەکەدار و ڕەخنەداریم لەنێو کورداندا و بۆ دەرگەوانی بەڵا و موسیبەت و ماڵوێرانی و خانەلانی و ڕووتی و برسیەتی و دەستتەنگی و نەبوونیم.

بەتایبەتی پێم گوت سەعادەتی مەئاب، من لە ڕواندز بەگۆشەگیری سەرم بەدەردی خۆمەوە نابوو؛ بەبوونی و نەبوونی دڵنیابووم؛ منت بۆچی هێنا هەولێر و بۆچی لەم ئازار و زیللەتەت گرێ دام. من لەوەپێش هیچ بێ فەرمانی ئێوەم کردبوو کە سزام ئەمە بێت و لە سلێمانیش لە فەرمانی ئێوە دەرنەچووەبووم و بێ قانوونی لە من ڕووی نەدابوو کە بەوبۆنەیەوە تۆڵەم لێ بکرێتەوە. لە هەولێر و چی لە سلێمانی جگە لەمە کە لە دایرەیەکی مەعقوول و شەرەفدا کوردم و لە ژێر فەرمانی قانوونی مەتبووعاتدا کتێب و تەئلیفاتی خۆم و مجەلەکانم نەشر کردووە و تەنها خاوەند مەتبەعەیەکی کوردم، گوناهێک وە یان تەرکی ئەدەبێک وە یان چتێکی بەرئاوەژووی دەستوور و ڕەوشتی هەمووەتی و قانوون لە من ڕووی دابێت. دیسان دەڵێم شایانی ئەزیەت و ئازاردانم بیانوو پێگرتنم؟

لەو هەموو قسانە ئەوەی جواب دامەوە و گوتی: تاکو ئەم دەمە تۆم خوازتبێ، وە یان بۆ خۆت هاتبیە لای من، لەم دەمە بەولاوە ناتبینم و دەبێ لە هاتوویەکی زۆر دوورودرێژدا نەتبینم و نەتوانم قسەت لەگەڵ بکەم.

گوتم کەوابێ ئەمە لە منی ئاشکرا کرد کە یان بۆ خۆت یەکسەر تووڕە بوویت و لەمەپێش ویستووتە تووشی گۆنگەڵێکم بکەی و بۆت ڕێک نەکەوتووە، ئێستە ئەمەتان کردە بەهانە و تووشی ئازارم دەکەن، وە یان لەلایەکەوە هان دراون، وە یان لە وەزارەتەوە فەرمانت پێ دراوە کە بەهەر بۆنەیەکەوە بێت ئەزیەتم بدەی. جا نازانم لەوانە کامیانە و ئەسبابی ئەم تووڕەبوون و بیانووانە چییە بە منی دەگرن.

خۆی نەگرت و گوتی: لەمە پتر بکەی کە چوویتە بەغدا لەگەڵ عەلی کەمال کۆمەڵەتان بەستووە کە من لە موتەسەڕیفی بخەن و کە گەڕایەوە، هەولێر لەگەڵ کوردەکان ڕێک کەوی و بە عەزلکردنم بدەی و بەرامبەر بەو خزمەتە کە بیکەی و ڕانەوەستی عەلی کەمال و جەماعەتی ئەو حرووفاتەیان بۆ کڕیون و یارمەتییان داوی ئەم حرووفاتانە کە کڕدراون بە پارەی ئەوان کڕدراوە.

لەوە زۆر دڵگیر بووم خۆم توند کرد و گوتم: تەلیفۆن هەڵگرە و موخابەرە لەگەڵ مەهدی حوسێن خاوەندی مەتبەعەی دەلیل بکە و بزانە ئەم حرووفاتانە کە من لەوم کڕیوە و ئێستاش چل و چوار دیناری پێ قەرزدارم، کێ کڕیویەتی و کێ بووەتە کەفیلی و بە واستەی دۆستەکانی بەغداوە بپرسە و لەگەڵ سکرتێری بانگ عوسمان سەلیم ناو جوولەکەیەکە موخابەرە بکە کە بووەتە کەفیلم؛ بزانە ئەم حرووفاتانە لە کێ کڕاون و پارەم لە کوێ پێ دراوە. زۆر موتەئەسیفم کە بەقسەی نەیاران ئیغفال دەبی و پیاوێکی ڕاست و خۆشەویستێکی وەکو من تووش دەکەن و بە خەتا دەچن. لە پاشان پەشیمان دەبنەوە و تێ دەگەن کە من ڕاست دەڵێم و ڕاستم و ئەوانەی بۆیان گێڕاوتەوە فەسادییان کرد و درۆ دەکەن. بەڵام بێ سوودە؛ چونکە ئەزیەتێکی تووشی منی دەکەن و بەدنامییێکی بەسەر منیدا دێنن ناگەڕێتەوە و پەشیمانیش پارە ناکات. جارێ یەکسەرە من خراپ نیم و خراپە ناکەم و بێ قانوونی نابزوومەوە و چتێکی ئەتک و سووکی و بەدنامی خۆم و دۆست و میللەتەکەی منی تێدابێ، نەمکردووە و نایکەم و چتی وێنەچووی لە دەست نەهاتووم بە خۆم و هاوزبانەکانم ڕەوا نەدیوە بۆی بچم. بەتایبەتی کە ئێوە بوونە مایەی هاتنم بۆ هەولێر و چاک و خراپی ئەم لیوایە وا تێ گەیشتوون لە حەقی من و مەتبووعاتی کوردیدا لوتفتان هەیە و حەز بەبەرزبوونەوەم دەکەن و لە ژێر سێبەری میهرەبانی ئێوەدا ئەم مەتبەعە نیوەچڵەم پێکەوە ناوە، هێشتا پێ نەگەیشتووە دانەمەزراوە. من کە خۆم بە کوردێکی ڕاست و بێ قرێژ زانیوە و باوەڕم بەمە هەیە و دڵنیام ئەمڕۆ لە خزمەتی تەئریخ و ئەدەبیات هەر بزووتنەوەیەک بکرێ، بەقوڕداچوونی میللەتەکە و مایەی وێرانیی نیشتمانە خۆشەویستەکەمانە و ئێوەش بەوە باوەڕتان کردووە کە من لەوە بەولاوە نیم کە گوترا. کەوابوو چۆن باوەڕ دەکەن من لەقە لەو پیت و پێزە هەڵکەوتووە بدەم لە ژێر سێبەری ئێوەدا، کە یارمەتی ئارەزووی مەتبەعە و مەتبووعاتم بکەن؟ من بۆ خراپ بچم و چتی

منداڵانەی وەکو ئەم بەیاننامە بڵاو بکەمەوە کە بایی پوولێکی سوود نە بۆ من و نە بۆ میللەت و نیشتمانی تێدایە؟ وا بزانم ئەمە بیانوویەکی قانوونییە پێم دەگیرێ. لە نێوانی میهرەبانیدا دەتانتوانی زۆر بەئاشکرا ئەمرم پێ بدەن کە ئێوە دەبێ مەتبەعەی ڕواندز بفرۆشن و ئەم مەتبەعەی کە لە هەولێر دای دەمەزرێن تێکی بدەن، وە یان بیبەنە جێگایەکی دیکەی دەرەوەی لیوای هەولێر بێت. ئیدی ئەم کێشە و هەرا و بیانووانە پێویست نەبوو. بەبێ خۆگرتن ئیتاعەم دەکرد و هەرچییەکی ئارەزووی ئێوە بوایە وام دەکرد و لە فەرمانتان دەرنەدەچووم.

گوتی: بیانوو نییە پێت دەڵێم ئەوەی توندی و تیژی بێت دەینوێنم و لە کردەوەش پەشیمانی ناکێشم. ئەمە دوو جارە لە قسەی من دەردەچی، یەک لە سلێمانی پێم گوتی کە مەتبەعەی ڕواندز بێنیە سلێمانی، نەتکرد و ئەم جارەش کە تۆم لەگەڵ خۆم هەڵگرت و هێنامیە هەولێر، پێم گوتی بەم مەرجە یارمەتی تۆ و مەتبووعاتت دەکەم کە مەتبەعەی ڕواندز بێنیە هەولێر. چووی لە مووسڵ مەتبەعەت کڕی و هێناتە هەولێر و چوویتە بەغدا حروفاتت هێناوە، دەستت لە مەتبەعەی ڕواندز نەدا.

هەڵم دایە و عەرزم کرد ئەمە ڕاستە منیش لەوەپێش سەبەب چی بوو پێم گوتن ئێوە بێدەنگتان کرد و ڕۆژی، کە مەتبەعەیە هەولێرم دادەمەزراند، ئەحمەد فەرەج لاوێکی تازە پێگەیشتووی سلێمانی کە تەحسیلی ئەمریکای هەیە و لە دایەرەی تووتندا موەزەفە هاتە لام و چاوی بە مەتبەعە کەوت گوتی: خۆزگە ئەم مەتبەعە لە سلێمانی بوایە نەک لە هەولێر. ڕۆژێکی دیکە دوو سێ مەئموورانی خەڵکی سلێمانی کە لە هەولێر مەئموورن گوتیان: کە تۆ بۆچی ئەم مەتبەئەیە نابەیە سلێمانی، هەروا سەرزەنشت کرام. لەو قسانە و فەرمایشی ئێوە تا ئێستا زۆرباش تێ گەیشتم و زانیم کە نەدەبوو بە میهرەبانی و لوتفی ئێوە بخەڵەتێم و بێم بۆ هەولێر. مادامە لە سلێمانیش بەم لوتفە خەڵەتەندرابووم و پەشیمان بوومەوە و قسە و لوتفەکانتان بۆ نەهێنا هەولێر دەبێ ئامادەی ئەزیەتکێشان و ئازاردان و نەگبەت بم. مەبەس تێکدانی مەتبەعەی ڕواندزە، بەیاننامە و قسە، بیانوویەکن دروست کراون. ئەوا منیش دەرکەوتم سنگی خۆم کردە سوپەری بەڵا و موسیبەت و جارێکی دیکە چاوت بەمن ناکەوێت مەگەر بە ئەمری ڕەسمی نەبێ کە بمخوازیە حزوور.

ئەوەم گوت و لە دایرە دەرکەوتم و چوومەوە مەتبەعە. دوو پۆلیس هاتن گوتیان وەرە مودیری شورتە تۆی دەوێت، کە چووم حەواڵەی مەحکەمەی کردم گوتیان یا کەفیلی سەد دینار تا نیهایەتی مەحکەمە، وە یان حەبس دەکرێیت هەستام چوومە بازاڕ دوو شورتەیان وەدوو خستم سەید قاسم خەیات ناو دوکاندارێکی بەرگدروو بوو بە کەفیل و ئەوراق گیرا و سەوقی مەحکەمە کرا.

لەوە بێ خەبەربووم کە لاوەکانی تازە پێگەیشتووی هەولێر پێنج و لە کۆیە یەک ئیتیهام کرابوون و لە حەبس خرابوون و خەریکی شەهادەتی زوور پێکهێنان و ڕێکخستنی بیانوو و توهمەت و ئیفتیرای دیکە بوون. لە تەلەبەکانی ڕەواندز و کۆیە لە ڕواندز و کۆیە ماڵیان پشکندرابوو و یەکێک لە ڕواندز ئیتیهام کرابوو.

سبەینێ خەریک بوو موحامی بگرم زیا عەلی موحامی عەرەب و خەڵکی مووسڵ لە هەولێر بوو، گرتم و کردمە وەکیلی خۆم کە مودافەعەم بۆ بکات. ئەم پیاوە زۆر بە مەردانە گوتی: مەسەلەی تۆ مەسەلەیەکی میللەتی و کوردییە. منیش عەرەبێکی ساغ و ڕاستم. چۆن باوەڕ بەمن دەکەیت و موقەدەراتی خۆت دەدەیە دەست من و باوەڕ بە موحامی شیت مستەفا ناکەی کە مودیری مەسئوولی موجەلەکەتە؟ گوتم: ئەمە کە تۆ دەکەمە وەکیل و موقەدەراتی خۆم و تەلەبەکان دەدەمە دەست تۆ، مەسەلەیەکی ویجدانی و ئوجرەتە. لە ئێوە دڵنیام خیانەت لەگەڵ ئیمانتان نەکەن؛ چونکو ڕاستی دەڵێن کە عەرەبێکی ڕاست و میللەتپەرستن، لەگەڵ منیشدا درۆ ناکەن و ڕاست دەبن. بەڵام موقەدەراتی بزنێک چییە نادەمە دەست شیت مستەفا؛ چونکو پێی باوەڕ ناکەم کە کوردێکی ڕاست و دروست بێت.

زیا عەلی موحامیم کردە وەکیل. یاسین عرێبی موحامی مووسڵ و مەکی جەمیل موحامی بەغدای کە لە بەغدا بوو و دوو موحامی دیکەی بەغدا و کەرکووکم کردنە وەکیل و وەکالەتنامەم بۆ ناردن، کە ڕۆژی موحاکەمە حازربن و مودافەعەم بۆ بکەن.

پێڕست

مێژووی میرانی سۆران 5
کوردستانی موکریان یا ئاتروپاتین ئازەربایجان 93
هەڵکەوتی دیریکی لە کوردستاندا 367
وێنەگری و کۆڵین زەنگۆغرافی بەزانین و تاقی کردنەوە 449
مێژووی دوو ساڵەی کوردستانی جنووبی 513
چلۆنی سەربهووردی ئیسماعیل خان – سمکۆی شکاک 545
شاری سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٤دا 603
شاری کۆیە لە پاییزی ساڵی ١٩٣٥دا 633
چوونە هەولێرم و مەتبەعە دامەزراندنم و جەریدەی ڕووناکی دەرخستنم لە هەولێر ... 649